DE HOLLANDSE SIGNIFICA

Een reconstructie
van de geschiedenis
van 1892 tot 1926

H. Walter Schmitz

De Hollandse Significa

Een reconstructie van de geschiedenis van 1892 tot 1926

H. Walter-Schmitz

Vertaling: J. van Nieuwstadt

1990
Van Gorcum, Assen/Maastricht

© 1990, Van Gorcum & Comp B.V., Postbus 43, 9400 AA Assen

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij electronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Schmitz, H. Walter

De Hollandse significa: een reconstructie van de geschiedenis van 1892 tot 1926 / H. Walter Schmitz; [vert. uit het Duits door J. van Nieuwstadt]. – Assen [etc.]: Van Gorcum
Met bibliogr., reg.
SISO 803.1 UDC [16:80] (492) "1892/1926" NUGI 612
Trefw.: significa; Nederland; geschiedenis.

ISBN 90 232 2418 3

Lay-out en druk: Van Gorcum, Assen

Inhoud

Voorwoord *11*

1
Inleiding

1.1 De introductie van Lady Welby's 'Significs' in Nederland *17*
1.2 De significse beweging en de geschiedschrijving van de wetenschappen *22*
1.3 Onderwerp, doelstellingen, methoden en bronnen van het onderzoek *29*

2
Frederik van Eeden als significus

2.1 Frederik van Eeden en zijn relatie tot Lady Welby *35*
2.2 'Redekunstige grondslag van verstandhouding' *54*
2.2.a Taal, kennis en communicatie in 'Redekunstige grondslag van verstandhouding' en in 'Het lied van schijn en wezen' *54*
Excurs: Van Eeden's 'beeldende taal' en Schopenhauer's esthetiek *71*
2.2.b Invloed van Lady Welby en tegenstellingen *80*
2.2.c Van Eeden's 'Redekunstige grondslag van verstandhouding' en de 'Tractatus logico-philosophicus' van Wittgenstein – commentaar bij een vergelijking *88*
2.3 Forte-kring en significa: Van Eeden als profeet en verkondiger *93*
2.3.a Significa, een eis des tijds *93*
2.3.b De 'Koninklijken van de Geest' *103*
2.3.c De parallel-actie van Allen Upward *114*
2.3.d De Forte-kring en de oorlog *117*
2.4 Signifische ideeën in Van Eeden's literaire werk *121*

3
Grondslag en ontwikkeling van de rechtskundige significa door Jacob Israël de Haan

3.1 Groeiproces van een significus: De Haan tussen Van Eeden, Lady Welby en L.E.J. Brouwer *135*
3.2 Rechtskundige significa *152*

3.2.a Een eerste inleiding en grondslag *152*
3.2.b Rechtskundige significa en haar toepassing *157*
3.2.c Wezen en taak der rechtskundige significa *168*
3.2.d De systematische opbouw van de significa *172*
3.3 Enige opmerkingen over de invloed van De Haan's geschriften *183*

4
L.E.J. Brouwer en het plan om een 'Internationale Akademie van Practische Wijsbegeerte en Sociologie' te stichten

4.1 Brouwer, mysticus, filosoof en wiskundige over taal en communicatie *189*
4.2 De significi en de stichting van de 'Internationale School voor Wijsbegeerte' te Amersfoort of: het terugtreden der minderheid *209*
4.3 Het programma van de 'Internationale Akademie van Practische Wijsbegeerte en Sociologie' *213*

5
Het 'Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam'

5.1 Gerrit Mannoury: de relativistisch-psychologistische beschouwing van levensverschijnselen *229*
5.1.a Leraar, wiskundige en filosoof: een biografische schets *229*
5.1.b Bepaaldheid en algemeenheid – wiskunde en dialectische filosofie *239*
5.1.c De wiskundige denkvorm en de functie van de significa *249*
5.2 De institutionalisering van het signifisch onderzoek *254*
5.2.a Stichting, taak en opbouw van het 'Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte' *254*
5.2.b Het kiezen van de leden der 'Internationale Akademie' *269*
5.2.c Signifisch taalonderzoek in woord en wederwoord *275*
5.2.d De significi en de openbaarheid *296*
5.3 Van Eeden's actieplan en de beëindiging van het Instituut *301*

6
De 'Signifische Kring'

6.1 Oprichting en beginselverklaring *305*
6.2 Het project van een 'Encyclopaedie der Significa' *314*
6.3 Het einde van de 'Signifische Kring' *320*
6.3.a De 'Signifische Dialogen' als uiting van mislukte wetenschappelijke samenwerking *320*
6.3.b Mannoury's eigen weg *326*

7
Samenvatting: terugblik vanuit vier perspectieven

7.1 1892–1926: van Lady Welby tot Mannoury *345*
7.2 De significi over taal, betekenis en verstandhouding *349*
7.3 Significa tussen linguïstiek en communicatie-onderzoek *353*
7.4 De significi en de traditie van de 'cognitio symbolica' *362*

Noten *367*

Bijlagen

A Chronologisch overzicht van de geschiedenis der significa (1892-1926) *391*
B Enige documenten over de geschiedenis van de significa (1892–1926) *402*

Bibliografie – tevens een bijdrage tot de bibliografie der signifische beweging vanaf het eerste begin tot heden *435*

Personenregister *481*

"Gij hebt door de samenwerking en de verbroedering onder de wijzen een leer der verhoudingen gemaakt, die mathesis heet. Maakt zoo een leer der beteekenissen, want gij werpt met woorden in 't wilde naar het schoonste en teederste leven, zooals kinderen vlinders willen vangen met mutsen en tasschen."

(Frederik van Eeden, 1906)

"Wij bouwen thans aan eene wetenschap, die de geheele verstandhouding en alle symbolen-systemen wil betrekken. Empirisch-beschrijvend, verklarend, critisch en scheppend. Een wetenschap, die is de stelselmatige zelf-ontwikkeling van deze ééne vraag: 'Wat is de beteekenis van Beteekenis'."

(Jacob Israël de Haan, 1919)

"(...), dat alle woorduitingen meer of minder ontwikkelde verbale imperatieven zijn, dat dus toespreken altijd neerkomt op bevelen of bedreigen, en begrijpen op gehoorzamen; (...)"

(L. E. J. Brouwer, 1916)

"Eensdeels:
Het woord is wederkering, en dus gelijkheid; het is relatie, en dus verschil. Het is daad van spreker en daad van hoorder, om te verdelen wat niet deelbaar is en vast te leggen, wat niet bestendig is. Het woord is onhoudbare bepaaldheid.
Anderdeels:
Onwrikbaar is het woord-als-werkelikheid. Het is verleden leed en komende vreugde, klacht en wil inénen. Het woord is menselikheid."

(Gerrit Mannoury, 1915)

Voorwoord

Sinds een reeks van jaren al is een aanzienlijke toename van een aantal wetenschapshistorische studies op het gebied van de semiotiek, de taalkunde en het communicatie-onderzoek en hun grensgebieden waar te nemen. De interesse, die met deze tendens verbonden is en haar versterkt, is van velerlei aard. Zij reikt van de bedoeling de als een gemis gevoelde onwetendheid over de ontstaansgeschiedenis van de eigen discipline weg te nemen tot de behoefte aan legitimatie achteraf door te wijzen op voorlopers of "stamvaders" van een aanvankelijk als nieuw uitgeroepen specialisatie, probleemstelling of theorie. Daarmee komt overeen de uiteenlopende beoordeling van de relevantie van teksten uit meer of minder ver achter ons liggende periodes en hun functie voor het onderzoek en voor actuele studies binnen de betreffende discipline. Uit deze diversiteit aan selectie, interpretatie en herwaardering van auteurs, teksten, theorieën en tradities zijn opnieuw controverses ontstaan, die zich niet slechts uitstrekken tot vragen over de methoden van wetenschapshistorisch onderzoek, maar die in toenemende mate ook het beeld, dat de taal- en communicatiewetenschappen van zichzelf hebben, kritisch daarbij betrekken.

Op deze wijze hebben studies over de lang niet altijd aan disciplines gebonden geschiedenis van de reflexie over tekens, taal en communicatie twee belangrijke bijdragen voor actuele discussies en ideeën opgeleverd. Aan de ene kant hebben zij intussen vergeten of verdrongen probleemstellingen en oplossingsvoorstellen betreffende dit objectgebied weer in de herinnering teruggebracht en daarmee op dit moment dominerende probleemstellingen, benaderingswijzen en empirische richtingen gerelativeerd wat betreft hun vermeende exclusiviteit om een discipline te vormen. De mogelijkheid, maar ook de noodzaak tot een debat met alternatieve perspectieven op het objectbereik en de afbakening ervan werden daardoor vergroot; wat door meer recente probleemstellingen als irrelevant uitgesloten en verwaarloosd werd, zonder dat daarbij de consequenties voor theorievorming steeds overzien konden worden, is voor een deel opnieuw binnen het gezichtsveld van wetenschappers gekomen. Aan de andere kant is het duidelijk geworden, dat allerlei langs deze weg herontdekte oudere studies ideeën en resultaten bevatten, die het huidige onderzoek op relevante gebieden vruchtbaar zouden kunnen aanvullen en verrijken. In enkele gevallen gaat het zelfs om vrijwel vergeten inzichten, die nu met veel moeite weer teruggewonnen moeten worden.

Binnen het communicatie-onderzoek hebben vooral de talrijke, tussen 1977 en 1982 ontstane historische studies van G. Ungeheuer over de "cognitio symbolica" bewezen, welk belang de ontsluiting van de wetenschapshistorische dimensie voor een discipline en haar theoretisch werk kan hebben.

Door deze stand van zaken gestimuleerd, begon ik in 1981 met mijn historisch onderzoek naar de significa, een op het probleem van de betekenis in verstandhoudingshandelingen gerichte discipline, die mij vanwege haar typerende, bijna steeds communicatieve beschouwingswijze bijzonder relevant leek voor communicatie-onderzoek. Want het zou bij het voorgenomen werk niet alleen om een geschiedschrijving van een of meer wetenschappen moeten gaan, die voor de betreffende wetenschappen enkel nog een historisch belang heeft. Het ging mij veel meer om de allereerste reconstructie en analyse van deze omvangrijke gedachtenwereld, die van direct belang voor het huidige communicatie-onderzoek is. Omdat het aannemelijk was, dat alleen zeer effectieve sociale processen op wetenschappelijk gebied ertoe konden leiden, dat de significa en de signifische beweging in Nederland bij de huidige semiotici en communicatie-wetenschappers zo volstrekt vergeten zijn of in ieder geval genegeerd worden, moest mijn onderzoek in een bepaalde mate ook empirische wetenschapssociologie zijn. Dit werd vooral mogelijk gemaakt, doordat ik behalve op publikaties ook op meerdere archieven resp. nalatenschappen en voor een deel op mondelinge berichtgeving van betrokkenen kon teruggrijpen.

Omdat aan de signifische beweging in Nederland vertegenwoordigers van zeer verschillende disciplines deelnamen, zou het bovendien ook daarom gaan om zo veel mogelijk de invloeden van het signifisch denken op de betreffende disciplines te laten zien. Dergelijke vormen van beïnvloeding waren overigens als wisselwerking op te vatten. Het was dan ook te verwachten, dat theorie en methoden van de significa in de loop van jarenlange interdisciplinaire samenwerking en discussie meermalen veranderd waren.

Mijn onderzoek begon met een studie over de Engelse Victoria Lady Welby, die "Significs" als zelfstandige grondslagendiscipline opzette, met een aanzienlijk aantal publikaties tussen 1880 en 1912 een fundament verschafte en terminologisch en theoretisch uitwerkte. Het door haar gepresenteerde ontwerp van een tekentheorie kan men vanuit huidig standpunt – in tegenstelling tot meer systeemsemiotische theorieën – als communicatie-georiënteerd aanduiden, omdat het van semiose uitgaat en – expliciet afgegrensd van de toenmalige linguïstiek, semantiek en filologie – het proces van tekengebruik en tekentoepassing centraal stelt.

"Significs" vereist volgens Lady Welby een zorgvuldig onderscheid tussen "sense" of "signification", "meaning" of "intention" en "significance" of "ideal worth", waarbij de referentie van het eerste voornamelijk verbaal (of eerder nog "sensal"), die van het tweede volitioneel en die van het derde moreel is. Taak van de significa is de bestudering van de relaties van het teken (in de ruimste zin) binnen zijn context en gebruikssituatie met elk van deze drie functies als betekeniselementen. Op deze basis ontwikkelde Lady Welby in discussie en in schriftelijk contact met Peirce, Russell, F.C.S. Schiller, Vailati, Tönnies, Höffding en vele

andere bekende tijdgenoten een aantal zeer vruchtbare taalfilosofische, communicatie- en kennistheoretische ideeën en een strenge taal- en terminologiekritiek. Haar tot nu toe volkomen onderschatte invloed op haar tijdgenoten en de ontwikkeling van de analyse van het betekenisprobleem in Engeland en in Nederland was zeer aanzienlijk.

De studie, die voor u ligt, sluit aan bij mijn publikatie over Lady Welby (vgl. Schmitz 1985a) en is daarop gebaseerd. Zij is dan ook niet alleen gericht op de reconstructie van de centrale probleemstellingen, onderzoeksplannen en theoretische concepties van de leden van de vroege signifische beweging in Nederland tussen 1892 en 1926, maar het gaat tegelijkertijd om de vanuit wetenschapshistorisch perspectief heel ongewone ontwikkeling van de hollandse significa in het voetspoor van Lady Welby en om de wetenschapssociologisch relevante omstandigheden en gebeurtenissen, die haar mede vorm gaven. Dan blijkt een aantal factoren in belangrijke mate bij te dragen tot het ontstaan van de specifieke taal- en communicatietheoretische opvattingen van de significi: de bijzondere manier, waarop Lady Welby's significa opgenomen en doorgegeven werd, de van tijd tot tijd aan de significa gekoppelde sociaal-hervormende ideeën en ethische motieven en bovendien de zeer verschillende filosofische, kentheoretische en vakwetenschappelijke uitgangspunten van de leden der signifische beweging, die zij in het gezamenlijk onderzoekswerk inbrachten. Naast de algemeen intellectuele context van de significa zijn het met name deze factoren, waarmee men bij de interpretatie en beoordeling van de publikaties, de discussies en de gemeenschappelijke activiteiten van de significi beslist rekening moet houden, wil het nu nog mogelijk zijn een adequaat begrip van de significa te krijgen als leer van de verstandhoudingshandelingen en van haar bijdrage tot semiotische, taal- en communicatietheoretische probleemstellingen.

Het spreekt vanzelf, dat een systematische aanpak van *de* significa in de eerste fase van ontwikkeling tussen 1892 en 1926 niet mogelijk is, die de neiging vertoont al te gemakkelijk een constante eenvormigheid en onafhankelijkheid van wisselende invloeden te veronderstellen in de ideeën en de samenwerking van zeer uiteenlopende individuen. Reconstructie en weergave dienen zich in dit geval veel meer te richten op het geheel aan gebeurtenissen, dat pas later *de* specifiek hollandse significa genoemd is, waarbij de uitgangspunten, ideeën en doelstellingen van de verschillende significi afzonderlijk na te gaan zijn.

De in de tekst aangehaalde citaten zijn precieze weergaven van de originele teksten. Grammaticale fouten van de betreffende auteur, onjuistheden in spelling of interpunctie worden dan ook niet als zodanig aangegeven! Weglatingen in of tussen geciteerde zinnen worden met "(...)" aangeduid. Correcties of aanvullingen, nodig voor het begrijpen van de tekst, worden tussen haakjes toegevoegd en door de afkorting "H.W. Sch." als van mij afkomstig kenbaar gemaakt. Passages in citaten, die ik door cursivering benadruk, worden na afsluiting van het citaat door een verwijzing aangegeven. Alle andere cursiveringen verwijzen naar onderstrepingen of cursief gedrukte passages in de oorspronkelijke tekst, terwijl gespatieerd gedrukte tekstgedeelten ook als zodanig weergegeven worden.

Dat de zeer verspreid gepubliceerde literatuur (1), het zeer uitgebreide, op diverse plaatsen bewaarde archiefmateriaal en allerlei detail-informatie voor mij toegankelijk werden, dank ik aan een groot aantal hulpvaardige personen en gastvrije instellingen, van wie in het bijzonder genoemd moeten worden:
J.T.P. Barten S.J. (Archief van de Nederlandse Provincie der Jezuïeten, Nijmegen), H.W. Bloemers (Putten), Dr. J.Ch. Boland † (Gorssel), Prof. Dr. D. van Dalen (Utrecht), Drs. C.M. Faas (Universiteitsbibliotheek Amsterdam), Gabriele Gutkind (Philadelphia), Drs. A.F. Heijerman (Internationale School voor Wijsbegeerte, Leusden), The Jewish National & University Library (Jerusalem), Dr. I. Nilsson (Göteborg), R. Richard (Frederik van Eeden-museum, Amsterdam), Dr. A. Sivirsky (Van Eeden-Genootschap, Den Haag), G. van Suchtelen (Van Eeden-Genootschap, Amsterdam), Dr. H.W. van Tricht † (Ellecom) en Mevr. C. Vuysje-Mannoury (Amsterdam).

Met dank vermeld ik eveneens de financiële ondersteuning van mijn archiefonderzoeken door de Deutsche Forschungsgemeinschaft (Schm 572/1–1) en de hulp die ik mocht ondervinden van de medewerkers van het Internationaal Instituut voor Geschiedenis (Amsterdam) en van de bibliotheek en de handschriftenleeszaal van de Universiteit van Amsterdam.

Voor stimulerende gesprekken over de significa dank ik Dr. P.H. Esser (Haarlem), Prof. Dr. A.D. de Groot (Groningen), Prof. Dr. R. von Hippel (Marburg), Drs. K. Horstman (Groningen), Mevr. C. Vuysje-Mannoury (Amsterdam) en Dr. B. Willink (Den Haag).

Zeer bijzondere dank voor talrijke discussies, waardevolle aanwijzingen en kritische begeleiding van mijn onderzoek ben ik verschuldigd aan Prof. Dr. A. Eschbach (Essen), Drs. A.F. Heijerman (Leusden), Priv.-Doz. Dr. J.G. Juchem (Bonn), Drs. J. van Nieuwstadt (Groningen) en vooral aan mijn leermeester Prof. Dr. G. Ungeheuer †, die mij indertijd op de communicatiewetenschappelijke relevantie van de goeddeels verdrongen en vergeten ideeën van Lady Welby en van de hollandse significi gewezen heeft.

Bonn, september 1985

Inleiding 1

1.1 De introductie van Lady Welby's "Significs" in Nederland

In het najaar van 1912 publiceerde de schrijver en jurist Jacob Israël de Haan in een rechtsgeleerd tijdschrift een artikel met de zowel programmatische als uitdagende titel "Nieuwe rechtstaalphilosophie" (De Haan 1912). Direct in de eerste alinea stelt De Haan een "nieuwe taalfilosofie" voor aan de vertegenwoordigers van die wetenschap, waarin men zich van oudsher voor problemen van taal, betekenis en interpretatie gesteld zag:

"Op Zaterdag den dertigsten Maart 1912 overleed te Harrow on the Hill bij Londen in den leeftijd van bijna vijf en zeventig jaren LADY VICTORIA WELBY, de grondlegster van eene nieuwe taalphilosophie, aan welke zij den naam *Significa* heeft gegeven, een naam, door Engelsche en Amerikaansche wijsgeeren overgenomen. Significa wordt door de schrijfster omschreven als: *the philosophy of Significance*, dus: *de wijsbegeerte van het menschelijk Expressievermogen.* De Taal is niet het eenige menschelijke expressiemiddel en daarom is Significa ruimer dan taalphilosophie: expressiephilosophie. Voor den Significus zijn ook de andere Expressiemiddelen van belang: muziek, schilderkunst, beeldhouwkunst, scheikundige en wiskundige formules, meetkundige figuren, gebaren. Maar de woordentaal is zeker het meest gewone, meest bekende middel van Expressie, en (wat vrijwel hetzelfde is) van Relatie. Daarom gaat de Significus het best van taalverschijnselen uit."
(De Haan 1912 : 480 e.v.)

De Haan was weliswaar degene, die Lady Welby's (1837–1912) op communicatie georiënteerde tekentheorie (2) als eerste in de wetenschappelijke discussie in Nederland introduceerde en de Nederlandse equivalenten van haar centrale termen "sense", "meaning" en "significance", nl. "Zin", "Bedoeling" en "Waarde" (De Haan 1912 : 497) bedacht en in zijn onderzoeken gebruikte, maar het was de dichter, psychiater en sociale hervormer Frederik van Eeden, die als eerste het woord "significa" (Van Eeden 1908b : 224) gebruikte; bovendien publiceerde hij met zijn verhandeling "Redekunstige grondslag van verstandhouding" (Van Eeden 1897a) ook de eerste signifische studie in Nederland, zonder zich overigens

daarbij uitdrukkelijk op "Significs" of op de grondlegster ervan, Victoria Lady Welby, te beroepen. Van Eeden kende Lady Welby sinds 1892, stond in nauw persoonlijk contact met haar en significhe ideeën raakten via zijn bemiddeling in Nederland, maar ook in Duitsland bekend.

Het zal dus wel geen toeval geweest zijn, dat De Haan boven zijn zojuist genoemde artikel drie citaten als motto's plaatste, namelijk een uitspraak uit een publikatie van Lady Welby, van Van Eeden en van "Volker", de Duitse schrijver Erich Gutkind. De gekozen citaten documenteren namelijk enerzijds, dat kritiek op de taal als onbetrouwbaar en onvoldoende expressiemiddel in de tijd rond de eeuwwisseling een even internationaal cultureel verschijnsel was (vgl. bijv. Mauthner, Kraus, Wittgenstein, Benjamin) als de verschillende wetenschappelijke en op praktische hervormingen gerichte bemoeienissen om symbolische kennis en verstandhouding te verbeteren of toch op zijn minst beter te begrijpen. Anderzijds zou in ieder geval in de volgorde van de citaten Van Eeden's rol als bemiddelaar tot uiting kunnen komen. Want hij bracht in Duitsland eerst Erich Gutkind met Lady Welby's significa in contact, vervolgens ook Gustav Landauer, Martin Buber, Florens Christian Rang en anderen, met wie hij tenslotte in 1914 de zgn. "Forte-kring" oprichtte. Tot de doelstellingen van deze kring, die het eerste oorlogsjaar niet eens zou overleven, behoorde volgens Van Eeden in ieder geval het creëren van expressiemiddelen in de taal, die geschikt waren om spirituele krachten en waarden op heldere en begrijpelijke wijze in de verstandhouding tussen mensen weer te geven, om zo het misbruik van taal op dit gebied met succes te kunnen tegengaan.

In diezelfde tijd begon De Haan, het voorbeeld en de adviezen van Van Eeden volgend, zijn "rechtskundige significa" tot ontwikkeling te brengen en in talrijke publikaties uiteen te zetten. Tijdens de Eerste Wereldoorlog kwam het – opnieuw sterk beïnvloed door Van Eeden – tot een meer institutionele vorm van samenwerking van in signifische studie geïnteresseerde wetenschappers, waaronder behalve Van Eeden en De Haan vooral de wiskundigen L.E.J. Brouwer en Gerrit Mannoury en de sinoloog en schrijver Henri Borel genoemd moeten worden. In deze periode werd zowel in regelmatige gezamenlijke werkbijeenkomsten als in publikaties van de groep als geheel en van afzonderlijke leden het onderzoeksprogramma van de hollandse significa ontwikkeld, dat weliswaar in grote lijnen gebaseerd is op Lady Welby's terminologiekritiek en tekentheorie, maar in allerlei opzichten veel verder gaat. De samenwerking van wetenschappers uit verschillende disciplines met signifische studie als gemeenschappelijk doel, de mogelijkheid van sommige van hen de significa ook in hun onderwijs aan de Amsterdamse universiteit op te nemen en de weerklank bij andere wetenschappers resulteerden uiteindelijk in de signifische beweging van de jaren dertig, die ook vanuit wetenschapssociologisch gezichtspunt interessant is.

De duidelijk te hoog gegrepen ambities van het "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam", de eerste officiële vereniging van significi uit het jaar 1917, bleken door financiële problemen, maar vooral door de zeer uiteenlopende en voor een deel onverenigbare opvattingen van de leden niet te realiseren.

In 1922 richtte toen een kleine groep overgebleven leden (Brouwer, Van Eeden, de taalkundige en theoloog Jacques van Ginneken en Mannoury) de "Signifische Kring" op, waarin onder significa nu meer dan taalkritiek en taalsynthese verstaan werd. Zij zou ook een dieper inzicht in de verbindingen van woorden en in psychische behoeften en tendenzen moeten blootleggen en zo meer in het algemeen de sociale en ideële condities van de mens moeten aangaan. Dat de kring in 1926 uiteen viel, had behalve met Van Eeden's slechter wordende gezondheid vooral te maken met opnieuw ingrijpende verschillen in opvatting over zowel het hoofdonderwerp van de significa als de prioriteiten in doelstellingen van de kring.

De vanaf hun eerste contact tot 1926 voortdurende divergentie in standpunten, die bij de hollandse significi optreedt, vormt een weerspiegeling van hun verschillende oriëntering op Lady Welby's significa. Bij haar is sprake van drie zwaartepunten: de analyse van "betekenis" en "interpretatie", gebaseerd op de semiotiek; de signifische terminologiekritiek; en de pedagogische en op sociale hervorming gerichte doelstellingen van haar significa (zie Schmitz 1984a). Hoe de receptie van het werk van Lady Welby bij elk van de significi afzonderlijk ook verliep en hoe zij haar ideeën ook verder dachten uit te werken, "Significs" bleef tot 1926 in elk geval impliciet een oriëntatiepunt. Dit geldt ook voor Mannoury, die in de loop der jaren steeds meer invloed kreeg op de verdere ontwikkeling van de significa en uiteindelijk de dominerende figuur binnen de signifische beweging werd. Ondanks zijn afwijzing van Lady Welby's tekentheorie, waarvan de grondslagen hem te vaag en te willekeurig voorkwamen (zie bijv. Mannoury 1949a : 12 e.v.), is hij haar scherpzinnige en verstrekkende terminologiekritiek altijd blijven bewonderen.

Met het uiteenvallen van de Signifische Kring maakte de hollandse significa zich pas volledig los van Lady Welby's aanpak. Zij werd alleen nog in beschouwingen over de geschiedenis van de eigen beweging genoemd. Eerst was het alleen Mannoury, die zich in zijn onderwijs en in zijn publikaties verder met signifische problemen bezig bleef houden, de theoretische grondslagen van de significa verder tot ontwikkeling bracht en de belangstelling voor de significa in Nederland gaande hield. Essentieel voor de latere beweging werd de oprichting van het tijdschrift "Synthese" (Maandblad voor het Geestesleven van onzen Tijd) in 1936 door een jongere generatie wetenschappers uit verschillende vakgebieden, die in de significa geïnteresseerd geraakt waren. De belangrijkste rol onder de redacteuren speelde de psycholoog David Vuysje, die – evenals Otto Neurath voor de Wiener Kreis en de "Unity of Science Movement" – de propagandist van de signifische beweging in Nederland en in het buitenland werd. Op aanraden van de redactie van Synthese richtten de leerlingen van Mannoury samen met andere in de significa geïnteresseerde wetenschappers in 1937 de "Internationale Signifische Studiegroep" op, waarvan o.a. ook Otto Neurath lid werd; dit vormt een aanwijzing voor de overeenkomstige doelstellingen van de late Wiener Kreis en de "Unity of Science Movement" enerzijds en de signifische beweging anderzijds en voor hun samenwerking, die zich uitstrekt van de dertiger jaren tot in het begin van de vijftiger jaren. Ook werden contacten gelegd met andere wetenschappers

in Frankrijk, Zwitserland, Duitsland, Noorwegen, Engeland en de Verenigde Staten. Toen de significi na de onderbreking van hun gezamenlijk werk in het openbaar door de Duitse bezetting in 1948 opnieuw contact zochten, konden zij hun groep dan ook met recht "Internationaal Significh Genootschap" noemen. Dit internationale karakter van de beweging kwam het duidelijkst tot uiting in de internationale significhe zomerconferenties, die in 1939 voor het eerst en vervolgens elk jaar van 1946 tot 1954 in Nederland gehouden werden.

Bij de dood van Mannoury in 1956 bleek, dat het voortbestaan van de significhe beweging als interdisciplinaire werkgemeenschap van wetenschappers en de inhoudelijke continuïteit van de significa te veel het werk was geweest van een kleine groep, met name van Mannoury en zijn leerling, de wiskundige David van Dantzig (1900-1959). Wel werd David Vuysje in 1961 nog tot lector in de significa aan de Universiteit van Amsterdam benoemd, maar dit kon het verval van de beweging niet meer tegenhouden en evenmin verhinderen, dat de significa vanaf het begin van de zestiger jaren toenemend in vergetelheid raakte.

Met de oprichting van het tijdschrift "Methodology and Science" als opvolger van het oude Synthese in het jaar 1968 en door het organiseren van kleine bijeenkomsten op eerder persoonlijke titel heeft de psychiater P.H. Esser (Haarlem), lid van de significhe beweging sinds de jaren dertig, tot nu toe geprobeerd het contact tussen de weinige overgebleven significi en de belangstelling voor de significa in stand te houden. Maar het huidige "Internationaal Significh Genootschap" is niet meer dan een schaduw van de oude beweging en richt zich bijna uitsluitend op het verleden, d.w.z. houdt zich met de ideeën en theoriën van de vroegere significi bezig. Ondanks de sinds enige jaren weer toegenomen belangstelling voor significhe studies van de laatste 70 jaar is met een opleving van de significhe beweging niet meer te rekenen. Dit betekent echter geenszins, dat significhe ideeën en methoden ook hun actualiteit voor het huidige semiotische of communicatiewetenschappelijke onderzoek hebben verloren (3).

Na dit algemene overzicht over eerder uiterlijke aspecten van de introductie van de significa in Nederland en de daarop volgende ontwikkeling van de significhe beweging dient nu aan de orde te komen, wat de significi zelf onder significa verstonden om daarmee de algemene achtergrond voor het begrijpen van het volgende eigen onderzoek te completeren. De eerste aanwijzingen hiervoor zijn te verwachten van de naam, die voor het werkterrein gekozen is, de behandelde problemen en de methoden, die toegepast werden, het vakgebied als geheel dus. Want dat de keuze van een naam niet onbelangrijk is, maar zeer wel programmatische aspecten bevatten kan, zij het alleen al om zich duidelijk te onderscheiden van andere vakgebieden of om verwijzingen naar vermeende of daadwerkelijke voorlopers aan te geven, bleek al bij de overwegingen van Lady Welby, voordat zij rond de eeuwwisseling tot de naam "Significs" besloot (zie Schmitz 1985a, Ch. 2. 5.). De Haan gebruikte weliswaar de aanduiding "Significa" (daarnaast ook "Signifiek"), maar plaatste haar al snel als synoniem naast "semasiologie" en "semantica" en vertaalde ze alle drie met "beteekenisleer", die samen met de "klankleer" de "taalwetenschap" vormt (De Haan 1916f : 1). Deze opvatting van

significa, die in tegenstelling staat tot Lady Welby's omschrijving van "Significs" (vgl. bijv. Welby 1911a : 79), werd echter niet door de significhe beweging gevolgd. Wel hield men in meerderheid aan de omschrijving "significa" vast, maar daarnaast gebruikte vooral de psycholoog David Vuysje ook "psycholinguïstiek" (4), waarvan de betekenis en de implicaties niet met de tegenwoordig gebruikelijke aanduiding voor een deelgebied van de taalwetenschap verwisseld moeten worden (vgl. Ferrater 1979, vol. 4 : 3021; Preissmann 1947). Want Vuysje verstond onder "psycholinguïstiek" volstrekt hetzelfde als zijn collega's onder "significa", zoals de volgende voorbeelden van definities duidelijk kunnen maken.

Als meest algemene en toch passende omschrijving kan een vermelding uit een encyclopedie aangehaald worden. Significa is volgens deze omschrijving "de leer der verstandhoudingsmiddelen, in het bijzonder van de taal als middel waardoor mensen elkaar trachten te beïnvloeden" (Grote Winkler Prins 1973, deel 17 : 356).

Veel specifieker is de definitie van Vuysje, die bovendien de gebruikelijke afbakening van de significa van de ook in de huidige betekenis eerder taalwetenschappelijke (deel-)disciplines bevat:

"Significs aims at an investigation of the acts of communication, i.e., of acts by which living beings try to influence the behavior and the activities of other living beings. In a somewhat narrower acception it may be described as the scientific study of the mental associations underlying the human acts of communication excluding the more specific departments of the science of language in the proper sense, like philology, etymology, semantics."
(Vuysje 1953a : 228)

Laten we tot slot Mannoury, de onbetwiste autoriteit binnen de significhe beweging, aan het woord komen met twee elkaar aanvullende definities:

"Significa of leer der verstandhoudings-associatiewetten is een in de laatste decenniën meer verbreide methode van onderzoek naar de betekenis van verstandhoudingshandelingen of *taaldaden* (gesproken of geschreven woorden, mimiek, gesticulatie, enz.), waarbij de psychische verschijnselen, welke aan deze verrichtingen ten grondslag liggen, op de voorgrond worden gesteld."
(Winkler Prins 1953, deel 16 : 624; auteur: G. Mannoury)

"Onder significhe wetenschap verstaat men het systematisch onderzoek naar de wilsinhoud, de gevoelsinhoud en de voorstellingsinhoud van algemene en biezondere taaldaden."
(Mannoury 1935a : 86)

Als dus beweerd wordt, dat de significa een specifiek Nederlandse vorm van wetenschapsbeoefening is geweest, waarin grondslagen-problemen van de wiskunde en van de sociale wetenschappen centraal stonden (vgl. bijv. Van Nieuw-

stadt 1978 : 341), dan is dat weliswaar niet volkomen onjuist, maar te eenzijdig. Zelfs de in de vorm van een causerie geschreven "signifische varia" van Mannoury zijn dan preciezer:

"Wacht even, daar valt mij iets in, en nu weet ik opeens, wat signifika eigenlijk *is*: natuurlijk niet anders dan de douane, die aan dat grenskantoor gestationeerd is, om op te passen, dat er geen misverstanden of 'Scheinprobleme' worden binnen gesmokkeld!"
(Mannoury 1939b : 9 e.v.; 1939c : 570)

Het ging de significi nu juist niet alleen om de behandeling van speciale problemen van symbolische kennis, maar tevens om de analyse van symbolische interactie; en deze beide doelstellingen vooral verbinden hun werk met dat van Lady Welby, terwijl de gebruikte methoden geheel verschillend zijn.

1.2 De signifische beweging en de geschiedschrijving van de wetenschappen

Van een stand van het onderzoek met betrekking tot de signifische beweging, de geschiedenis van haar ontwikkeling als geschiedenis van gebeurtenissen of problemen, als begrips- of terminologiegeschiedenis en van haar wetenschapshistorische plaatsbepaling kan op dit moment nauwelijks gesproken worden, omdat dit soort onderzoek zich nu pas uit kleine afzonderlijke bijdragen begint te ontwikkelen. Tot aan het einde van de vijftiger jaren waren het uitsluitend de significi zelf, die zich met de geschiedenis, de theorieën en methoden van hun beweging bezig hielden. Temidden van de vrij talrijke bijdragen op dit gebied (zie noot 3) moet op die van Brouwer (1946) en Mannoury (1935a; 1939b; 1949a) bijzondere nadruk gelegd worden, omdat zij enerzijds hun historische weergave van gebeurtenissen en problemen aanvullen met verwijzingen naar andere wetenschappelijke stromingen en naar de betreffende culturele situatie en anderzijds de basis vormen voor het merendeel van de publikaties over de signifische beweging. Al deze werken echter, die zich met de geschiedenis van de significa bezighouden, vertonen, wat betreft hun waarde als bronnen, tekortkomingen:

- voorzover de auteurs zelf bij discussies, gebeurtenissen en publikaties, waarover bericht wordt, betrokken waren, biedt hun eigen inschatting daarvan weliswaar belangrijke informatie, maar zij vormt uiteraard het resultaat van eigen betrokkenheid en de voor een juiste evaluatie noodzakelijke distantie kan in bepaalde omstandigheden ontbreken (5). Was men zelf niet betrokken – en dit heeft in de regel betrekking op de periode 1892 tot 1926 –, dan bevat de weergave meestal onnauwkeurige samenvattingen van de publikaties van Brouwer, Mannoury en De Haan daarover.
- bijna zonder uitzondering zijn de publikaties algemener en bevatten zij meer onjuistheden (zelfs bij het vermelden van gemakkelijk toegankelijke gegevens), naarmate de behandelde periode verder weg ligt.

- uiteenlopende opvattingen en conflicten tussen significi komen alleen tot uiting in de voor publikatie ingrijpend bewerkte gedeelten van de notulen uit de tijd tussen 1917 en 1925, de "Signifiese dialogen" (Brouwer/Van Eeden/Van Ginneken/Mannoury 1937; 1939).
- en tenslotte is ook opmerkelijk, dat tot de "Signifiese dialogen" toe voor geen enkele publikatie over de significa het buitengewoon omvangrijke archiefmateriaal over de signifische beweging (zie 1. 3.) geraadpleegd is.

Aan belangrijke nieuwere studies over de significa zijn alleen die van auteurs te noemen, die zelf niet aan de activiteiten van de beweging deelnamen: G.C.J.J. van den Bergh (1964a), een artikel over signifische bijdragen in de Nederlandse rechtswetenschap, met een grondige, maar niet volledige bibliografie; J. van Nieuwstadt (1978), een representatieve selectie uit de bibliografie, met kennis van zaken geannoteerd; een speciaal nummer van het tijdschrift "Wijsgerig Perspectief op Maatschappij en Wetenschap" (1979/80) over het thema "Significa" met bijdragen over rechtskundige significa, over de verhouding tussen significa en wiskunde en over de taalfilosofie in Mannoury's hoofdwerk. Tenslotte is nog te vermelden, dat B. Willink in 1975 Frederik van Eeden's "Redekunstige grondslag van verstandhouding" opnieuw heeft uitgegeven en in een korte inleiding op de filosofische betekenis van deze verhandeling heeft gewezen, die als het eerste signifische werk in Nederland geldt. Herdrukt werd ook Mannoury's "Mathesis en mystiek" (1978; oorspr. 1925), waarvoor de wiskundige J.Ch. Boland een inleiding schreef, die voor het begrijpen van de tekst heel verhelderend is, maar waarin de gedeelten, die op de geschiedenis van de significa betrekking hebben (Boland 1978 : VI e.v.), helemaal verkeerd zijn uitgevallen.

Zoals blijkt uit het overzicht, dat van de stand van het onderzoek over de signifische beweging gegeven is, komt de hollandse significa in de geschiedschrijving van de linguïstiek, of algemener: van de taalwetenschap evenmin voor als in die van de semiotiek (6). Welke motieven kunnen daaraan ten grondslag hebben gelegen? Een eerste poging tot beantwoording van deze vraag zou, naar mijn mening, ertoe kunnen bijdragen de plaats van de significa ten opzichte van andere wetenschappen te verduidelijken en tevens methodische problemen bij dit soort historische studies te verhelderen.

De in het begin gestelde vraag wordt dus voor dit doel anders geformuleerd: wat is het onderwerp van geschiedschrijving van de linguïstiek? Als het antwoord luidt: de ontwikkeling van de linguïstiek als discipline, dan zal de opvatting, die de historiograaf hier en nu over deze discipline heeft, hem vragen en probleemgebieden opgeven, die binnen de onderzochte periode of voor enkele wetenschappers daarin irrelevant waren. Ook zal de huidige opvatting van linguïstiek probleemstellingen weglaten, die eventueel vroeger de bestudering van taalverschijnselen bepaalden. Daarbij wordt maar al te gemakkelijk overzien, dat de tegenwoordige opvattingen over het vak min of meer verdeeld zijn en tevens het produkt vormen van een proces van specialisatie en professionalisering, dat zelf historisch beschreven kan worden (vgl. daarover Janik/Toulmin 1973 : 14 e.v., 26).

Wanneer echter noch een bepaalde mate van specialisatie noch een bepaald onderwerp als altijd al gegeven verondersteld kan worden, dan mag de geschiedschrijving van een wetenschap zich evenmin aan conventionele classificaties van auteurs, onderzoeksrichtingen of disciplines oriënteren. Eerder is te verwachten, dat – om bij het voorbeeld van de linguïstiek te blijven – zij de verschillende ontwikkelingslijnen in de taalstudie volgt en de interne geschiedenis in verband brengt met de externe, die van de intellectuele context (vgl. Aarsleff 1982 : 319). Alleen zo komen ook die onderzoeken en ideeën over taalverschijnselen binnen het blikveld, die in eerder filosofische, wiskundige, juridische en andere verhandelingen verborgen liggen en binnen tradities horen, die vanuit hedendaags perspectief weliswaar niet als taalwetenschappelijk kunnen gelden, maar die soms aan het ontstaan en de formulering van als linguïstisch nawerkende theoriën hebben bijgedragen. Ja, zelfs wanneer zo'n bijdrage niet van hen was uitgegaan, dan is daarmee nog altijd geen definitief oordeel over hun eventuele relevantie voor de taalwetenschap in het algemeen, geveld.

Tot zulke tradities behoort ongetwijfeld ook de significa, die zowel in Lady Welby's tijd als later in tot voor kort nog onbekende (resp. weer vergeten) mate de discussie over taal, communicatie en kennis mede bepaalde en dat niet alleen op het gebied van de filosofie, de psychologie, de logica enz. (voor zover men deze ook onderscheidende etiketten nog zinvol kan gebruiken), maar ook bij taalkundigen (bijv. M. Bréal, C.F.P. Stutterheim, J. van Ginneken, J.A.H. Murray, J.P. Postgate, B. Faddegon, A. Verschuur, H.J. Pos enz.) en semiotici (zoals bijv. C.S. Peirce, Ogden/Richards en Ch. Morris).

Een tweede, niet ongebruikelijke manier om het onderwerp van geschiedschrijving van linguïstiek en semiotiek te omschrijven is het beginpunt van linguïstisch of semiotisch onderzoek bij een bepaald werk of een bepaald auteur te plaatsen. De geschiedschrijving stelt zich dan tot taak de "voorlopers" of "navolgers" in hun ideeënhistorische relatie met het "pionierswerk" of de "helden" van het vak weer te geven (kritisch daarover: Aarsleff 1982: 312; Bugarski 1976 : 7 e.v.; Schmitter 1983 : 12 e.v.; Trabant 1981). Het valt gemakkelijk in te zien, dat dit een variant is van de eerst beschreven methode, verkregen doordat de heersende opvatting van het vak naar het verleden verplaatst wordt. Ook het gebruik van deze methode vertoont dezelfde neiging om een eenheid in ontwikkeling te produceren, die geen recht doet aan de pluriformiteit van de ideeëngeschiedenis (7). Noodzakelijk gevolg zijn een aantal concurrerende geschiedenissen van de linguïstiek en de semiotiek. Overigens laat deze werkwijze duidelijker dan de eerst genoemde de ideologische functie van geschiedschrijving doorklinken: zowel voor het zich vestigen van een discipline als voor de verdediging van ideeën en theorieën binnen een discipline is een ondersteunende wetenschaps-, theorie- of begripsgeschiedenis van wezenlijk belang.

Omdat Lady Welby haar significa als grondslagenwetenschap beschouwde (zie Eschbach 1983) en de hollandse significa resultaat was van interdisciplinaire samenwerking, moest het wetenschapshistorici op zijn minst moeilijk vallen de significa als "voorloper" of "navolger" van een centrale semiotische of taalwetenschappelijke doctrine te begrijpen: zij was in een dergelijk schema niet onder te brengen.

Ter nadere omschrijving van het onderwerp van geschiedschrijving van de taalwetenschap en de semiotiek worden af en toe twee criteria – meestal impliciet – gebruikt, die de selectie van feiten aanmerkelijk beïnvloeden:

1 als taalwetenschappelijk resp. semiotisch geldt alleen dat wetenschappelijke onderzoek, waarin taal of tekens ter wille van zichzelf en als zodanig bestudeerd worden;
2 de historische ontwikkeling van een wetenschap is de vooruitgang van kennis op haar gebied (over de kritiek en voor voorbeelden: Aarsleff 1982 : 294, 319).

Het eerste criterium moest, waar het toegepast werd, de significa in ieder geval van de geschiedschrijving van de linguïstiek uitsluiten. Want heeft niet Lady Welby zelf benadrukt, dat zij in linguïstiek niet geïnteresseerd was (zie Schmitz 1985a, Ch. 2. 5.), en hebben niet ook de latere significi zoals D. Vuysje in de eerder geciteerde definitie (Vuysje 1953a : 228) en enige van de vroege significi (zie Mannoury 1917b) de significa omschreven met uitdrukkelijke uitsluiting van taalwetenschappelijke sub-disciplines als filologie, etymologie en semantiek? Al in 1933 formuleerde dan ook op basis van dit criterium de taalfilosoof H.J. Pos de tegenstelling tussen significa en taalkunde:

"Hiermee herleidt zich de tegenstelling tusschen taal opgevat als een apart iets en taal opgevat in den concreten samenhang van het menschelijk handelen, tot een tegenstelling van gezichtspunten: de significa *beschouwt* eenzijdiglijk de taaldaad en haar uitwerking; de taalkunde *beschouwt* den factor, die in dat concrete verband als middel niet gemist kan worden, op zichzelf, t.w. de taal."
(Pos 1933 : 17)

Maar hoe zou een geschiedenis van de taalwetenschap eruit zien, die een dergelijk criterium systematisch toepaste? De principiële opvatting der significi, "dat de taal niet op zichzelf bestaat" (Pos 1933 : 16) is tenslotte ook door Wilhelm von Humboldt, Hermann Paul, Philipp Wegener, Fritz Mauthner, Karl Bühler e.a. verkondigd. Rekent men echter samen met het werk van deze auteurs ook dat van de significi niet meer tot de geschiedenis van de taalwetenschap, hoe zou dan met de nieuwere linguïstiek, die zich uitvoerig beroept op de taalhandelingstheorieën van J.L. Austin en J.R. Searle, nog rekening gehouden kunnen worden? Wordt deze echter als uitzondering toegelaten, waarom dan niet de hollandse significa, waarin lang vóór Austin en Searle een theorie van taaldaden ontwikkeld werd, die bovendien niet alleen de spreekdaad, maar direct ook de hoordaad in haar onderzoek betrok (zie Schmitz 1984)? Het criterium is voor geschiedschrijving dus ongeschikt, omdat het willekeurig bepaalde probleemformuleringen en benaderingen in het onderzoek van taal en taalgebruik uitsluit en andere toelaat.

Een nog minder te tolereren willekeur heerst in de positivistische opvatting van de ontwikkeling van wetenschap (criterium 2); dit leidt tot een geschiedenis, waarin theorieën vooruitgang boeken en tegelijk coherent op elkaar voortbouwen

tot aan het hoogtepunt van de vooruitgang, het heden. Zijsporen lijken op mislukkingen, die in de loop van de evolutie uitsterven, uitsluitend van historisch belang en zonder betekenis voor het actuele wetenschappelijk werk. Dat de geschiedenis van de natuurwetenschappen niet zo verlopen is, is intussen ingezien, en dat dit ook niet voor de geesteswetenschappen geldt, is niet pas door het bovenstaande voorbeeld van de opeenvolging van signifische taaldaadtheorie en taalfilosofische taalhandelingstheorie bewezen (vgl. bijv. Robins 1976).

In meer filosofiehistorische werken wordt de hollandse significa af en toe genoemd en krijgt zij enige aandacht (zie bijv. Beth 1953b : 44 e.v.; 1965a : 627–632; 1965b : 116–123; Van Dooren 1983a : 206 e.v.; Ferrater 1979 vol. 4 : 3021; Stutterheim 1949 : passim). Daarbij is de interesse meestal niet gericht op signifische studies van verstandhoudingshandelingen in het algemeen, maar op de daarop gebaseerde begripskritiek, de behandeling van schijnproblemen en de discussie over grondslagen van de wetenschappen. Aangenomen kan worden, dat niet alleen gewicht en relevantie van de bijdragen van de significi (met name van Brouwer, Mannoury en Van Dantzig) hun vermelding stimuleerden. Eerder is het zo, dat de prominente rol van Brouwer in de wiskunde en de contacten en parallelen tussen de signifische beweging en de Wiener Kreis (resp. de "Unity of Science Movement") het vermelden van de significa bevorderd zullen hebben (8).

Hoewel de gedeeltelijke overeenkomst in het streven van de Wiener Kreis en van de signifische beweging opgemerkt werd, is de algemeen culturele en intellectuele context, waarbinnen deze vergelijkbare ontwikkelingen mogelijk werden, nauwelijks onderwerp van filosofiehistorische studies geweest. Mannoury heeft overigens al vrij vroeg (voor het eerst in: 1935a) op de bijzonderheden van de intellectuele situatie na de eeuwwisseling gewezen, toen in verschillende landen min of meer gelijktijdig diverse bewegingen ontstonden, waarin taal- en begripskritiek, grondslagenproblemen van de wetenschappen en in het algemeen de onbetrouwbaarheid van tussenmenselijke verstandhouding prominente thema's werden. Later onderscheidde hij drie van deze begripskritische stromingen:

a de "analytische" in Engeland en de Verenigde Staten, min of meer geïnspireerd door "The Meaning of Meaning" van Ogden en Richards (1923);
b de "axiomatische", vooral vertegenwoordigd door de Wiener Kreis;
c de "relativistisch-psychologistische", d.w.z. de signifische beweging (vgl. Mannoury 1949a : 6-11). In deze zin verstond Mannoury dan ook onder het met "significa" aangeduide begrip:

"(...) het kultuurverschijnsel in zijn geheel, dat op het kritisch onderzoek van alle woordgebruik gericht is, een kultuurverschijnsel, dat zich de laatste decennien hoe langer hoe duidelijker begint af te tekenen. En dat kultuurverschijnsel beperkt zich waarlijk niet tot de 'geletterde Nederlanders' alleen en nog minder tot Lady Welbys vakterm en deszelfs gebruik."
(Mannoury 1939b : 5; 1939c : 564)

En de intellectuele ontstaanscontext van dit "kultuurverschijnsel" schetst hij als volgt:

"Carnap spreekt van Logische Syntax der Sprache, Van Ginneken van Psychologie linguistique en Feigl van Logical analysis, what's in a name? Maar dat er de laatste twintig, dertig jaar iets gaande is in de denkwereld, en dat zowel de natuurwetenschappen als de geesteswetenschappen (en dus ook de wiskunde, die de brug slaat tussen die beide) een grondslagenkrisis doormaken, is reeds in duizend toonaarden gezegd. En wie naar de grondtoon van die krisis speuren wil, moet verder rondzien dan signifika en 'Scheinprobleme' reiken. Die moet ook naar de betekenis van relativiteitstheorie en quantenmechanika, van psychoanalyse en Gestaltpsychologie vragen en vooral niet schuwen, voor de doorwerking dier begrippen in het leven en denken der volken een open oog te hebben."
(Mannoury 1939b : 13 e.v.)

Maar dit zijn slechts enkele aspecten van de culturele omslagsituatie rond de eeuwwisseling. Het beeld van deze tijd wordt nog zeer veel duidelijker in de indrukwekkende studie van Janik en Toulmin (1973) over de historische en culturele achtergrond van Wittgenstein's "Tractatus". Want dit filosofiehistorisch onderzoek geeft zeker niet alleen de intellectuele situatie weer, zoals zij naar de mening van de auteurs alleen voor de Weense samenleving in die tijd typerend was. Veel daarin is eerder karakteristiek voor algemeen Europese tendenzen en stromingen. B. Willink (1975 : 18 e.v.; 1979 : 39) en na hem J.M. Broekman (1979 :49) hebben dan ook terecht gewezen op de talrijke parallellen tussen de situatie in Wenen en die in Nederland in de periode tussen 1880 en 1920 (vgl. ook Kossmann 1978 : 439–462).

Als Janik/Toulmin (1973 : 117) bijvoorbeeld constateren:

"(...) – namely, that to be a fin-de-siècle Viennese artist or intellectual, conscious of the social realities of Kakania, one had to face the problem of *the nature and limits of language, expression and communication.*"

dan typeren zij daarmee een veel algemener situatie. Deze kwam zowel in het l'art pour l'art van de Tachtigers in Nederland tot uiting als in Duitsland bijvoorbeeld bij Stefan George, die immers ook werk van de Tachtigers (o.a. van Verwey en Kloos) vertaalde. Gottfried Benn schreef later over George de volgende typerende zinnen:

"Die Ströme, die sich in ihm vereinigten, waren etwa folgende: Das neue Gefühl für die Sprache, das Ende des Jahrhunderts erwacht war, sie war ja plötzlich etwas ganz anderes geworden, sie war aus den Händen der Philologen in die der Völkerpsychologen und Anthropologen, auch der Erkenntnistheoretiker gelangt, war plötzlich nicht mehr Abbild und Ausdruck des Lebens, entsprach nicht der Wirklichkeit, sondern sie war eine metaphorische Überspannung des Seins, eine Schöpfung in sich und ohnegleichen, geistige Mächte radikaler, metaphysischer Art standen hinter den Lettern und Lauten, schaffende, rufende, beschwörende Mächte, und nur an diese wandte sich das Gedicht."
(Benn 1975, Bd. 4 : 1030)

Ook de vooral door ethische motieven bepaalde taalkritiek en de sociaal-kritische reactie op de hypocriete burgerij van die tijd vindt niet alleen in Wenen – bijvoorbeeld door Karl Kraus – plaats, maar wij treffen haar ook aan bij Van Eeden, enerzijds aanknopend bij Multatuli (Eduard Douwes Dekker) en onder de beginnende invloed van Lady Welby, anderzijds onder de indruk van Thoreau's "Walden". Het was ook Van Eeden, die in Nederland op de betekenis van Van Gogh wees, nog vóór de abstracte schilderkunst in Wenen op de voorgrond trad. De kritische studies van Mach en Boltzmann over de taal van de natuurwetenschappen verschenen ongeveer gelijktijdig met Lady Welby's terminologiekritische pamfletten in Engeland; en ook in diezelfde tijd begonnen J.M. Baldwin in Engeland en in de Verenigde Staten en A. Lalande in Frankrijk in samenwerking met wetenschappers uit andere landen het verwarrende taalgebruik in filosofie en psychologie aan een kritische schifting te onderwerpen om het met behulp van hun woordenboeken zo verantwoord mogelijk te uniformeren. Vooral het project van Lalande was nauw verbonden met de pogingen om tot een uniforme internationale taal te komen; juist rond de eeuwwisseling bereikte de belangstelling daarvoor internationaal haar hoogtepunt en zelfs dertig jaar later hielden zowel significi (Mannoury) als leden van de Wiener Kreis (Neurath's "ISOTYPE", Carnap's belangstelling voor Esperanto) zich daarmee nog op de een of andere manier bezig. Zoals de kritiek van Mach op Newton's mechanica in bepaalde opzichten de weg vrijmaakte voor Einstein's relativiteitstheorie, deed dat Lorentz in Nederland met de Lorentz-transformatie, terwijl Brouwer en Mannoury, allebei leerlingen van D.J. Korteweg, met belangrijk onderzoek bezig waren naar de grondslagen van de wiskunde en de wetenschapstaal. Freud's fundering van de psychoanalyse had in Nederland zijn tegenhanger in Van Eeden's theorieën over psychotherapie, die een aantal overeenkomsten met die van Freud vertonen. En als Janik en Toulmin herhaaldelijk benadrukken, dat de Weense taalkritiek door een sterk ethische impuls gedreven werd, gericht op de begrenzing van de conventionele taal en op het creëren van een vrije ruimte voor creatieve expressiemogelijkheden van het individu, dan kan dat met evenveel nadruk van Lady Welby's significa (vgl. daarvoor Schmitz 1985a, Ch. 3. 1.) en zeker van de motieven en doeleinden van de vroege hollandse significi gezegd worden.

Ondanks alle verschillen op cultureel en intellectueel gebied tussen de betreffende landen in Europa afzonderlijk, kan men met de algemene constatering van Willink instemmen:

"Men kan zeggen dat in heel cultureel Europa een stemming heerste, die pogingen begunstigde om de verstandhouding tussen individuen, klassen of volkeren te bestuderen of te bevorderen, een stemming die een reactie was op de hypocriete wijze waarop de gevestigde machten de diepe kloven in verschillende sectoren van de maatschappij negeerden."

(Willink 1975 : 19)

Binnen deze complexe ideeënhistorische context, die in de geschiedschrijving tot dusver nog nauwelijks voldoende belicht is en die daarom op deze plaats slechts beknopt en in grote lijnen aangeduid kon worden, ligt het begin van zowel Lady Welby's "significs" als van de signifische beweging in Nederland.

1.3 Onderwerp, doelstellingen, methoden en bronnen van het onderzoek

Het onderwerp van dit onderzoek is de historische ontwikkeling van de significa in Nederland in de periode 1892–1926. Daarbij gaat het om de fase van oprichting en verdere ontwikkeling van de specifiek Nederlandse signifische aanzet; zorgvuldige kennis van deze periode is een onmisbare voorwaarde voor het begrijpen van de latere signifische beweging, omdat tot 1926 ongeveer de ook later nog toonaangevende theoretische inzichten en begrippen geformuleerd werden.

De voor deze ontwikkelingsfase gekozen datering is niet willekeurig, maar wordt ingegeven door belangrijke wetenschapshistorische gebeurtenissen in dit verband:
in 1892 leerde Van Eeden Victoria Lady Welby kennen, die toen juist met een reeks geschriften en lezingen over terminologiekritiek en over de noodzaak van een wetenschappelijke bestudering van de algemeen verwaarloosde of genegeerde problemen van betekenis en interpretatie in de openbaarheid getreden was. Niet in de laatste plaats onder invloed van Lady Welby, zo luidt een van de stellingen van deze studie, vatte Van Eeden het plan op voor en schreef hij vanaf 1893 aan zijn verhandeling "Redekunstige grondslag van verstandhouding" (Van Eeden 1897a), die later door alle significi (zie bijv. Brouwer 1946 : 201; Van Dantzig 1948a : 339; Mannoury 1939b : 13; 1949a : 16 e.v.; Vuysje 1953a : 256) terecht als het eerste Nederlandse werk op signifisch gebied beschouwd is – hoewel Lady Welby haar idee van "sensifics" resp. "significs" pas in 1896 voor de eerste keer in een publikatie gepresenteerd had (zie Welby 1896).

In het jaar 1926 tenslotte viel de "Signifische Kring" uiteen. Dit betekende het einde van de sinds 1915 ongeveer bestaande institutionele samenwerking van de eerste significi. Van de leden van deze kring: Brouwer, Van Eeden, Van Ginneken en Mannoury, hield alleen de laatste zich vanaf nu nog met signifisch onderzoek bezig.

Mannoury's publicaties en vooral zijn colleges en lezingen in deze periode leidden tot een nieuwe generatie van significi, die in 1936 het tijdschrift "Synthese" oprichtten en in 1937 de "Internationale Signifische Studiegroep" in het leven riepen, wier doelstellingen geheel anders waren dan die van de Signifische Kring. Daar bovendien de hollandse significa zich na 1926 definitief emancipeerde van Lady Welby's significa-conceptie en vanaf nu drie decennia lang onder de dominerende invloed van Mannoury verder uitgroeide, lijkt het gerechtvaardigd dit jaar ook als het einde van de eerste periode van signifisch onderzoek in Nederland te beschouwen.

De algemene doelstelling van mijn onderzoek van de periode 1892–1926 is de wetenschapshistorische reconstructie van de zeer ongewone ontwikkeling, tradi-

tie en receptie van de specifiek hollandse significa. Als meer speciale sub-doelstellingen beoog ik de reconstructie van:

- de receptie van Lady Welby's significa in Nederland, de verspreiding van signifische ideeën onder en door de vroege significi en de wetenschapssociologisch zeer belangwekkende wijze, waarop de signifische verenigingen tot stand kwamen;
- de centrale probleemstellingen van de hollandse significa;
- de begripsmatig-theoretische en de eerder praktische aanzetten tot probleemoplossingen;
- de wisselwerking tussen de significa en die wetenschappelijke disciplines, die de significi vertegenwoordigden (met name dus de rechtswetenschap, de filosofie, de wiskunde en de taalwetenschap).

"Wetenschapshistorische reconstructie" in de zin van de doelstelling betekent niet, dat het de bedoeling is de ontwikkeling van de significa *alleen* via een geschiedschrijving van een of meerdere wetenschappen (bijv. taalwetenschap of semiotiek) te benaderen, die voor de betreffende wetenschappen enkel nog historisch van belang is. De sub-doelstellingen 1 en 4 laten zien, dat ook dergelijke bijdragen tot de geschiedenis van verschillende wetenschappen geleverd moeten worden.

Maar voorop staan reconstructie en analyse van een omvangrijk geheel aan kennis, waarbij van meet af aan het probleem van symbolische kennis in het middelpunt gestaan heeft, zowel in de zin van kennis, verkregen door gebruik van symbolen, als van de mededeling van kennis met behulp van symbolen (9); en dit probleem is van direct belang voor het huidige semiotische en communicatiewetenschappelijke onderzoek. Want de taalkritische aanzet binnen de significa, ontwikkeld in discussie met het centrale probleem van de Europese geestesgeschiedenis, en met name de nadruk op communicatieve verstandhoudingshandelingen, is rijk aan ideeën, die binnen de semiotiek en het communicatie-onderzoek nu pas weer moeizaam en van de grond af opnieuw bijeengebracht moeten worden.

Het is dus niet nodig en het moet ook niet zo zijn, dat het doel van deze studie niet verder gaat dan het beter begrijpen van een in vergetelheid geraakte wetenschappelijke stroming rond 1900. Het bestaat eerder in een verrijking van en een zinvolle aanvulling op actuele semiotische en communicatiewetenschappelijke theorievorming en discussie. Daaruit blijkt opnieuw, dat de poging om een bepaald soort onderzoek als historisch (onder meer in de betekenis van: irrelevant voor het actuele onderzoek binnen een vakgebied) te willen afdoen, betekent – Ungeheuer heeft daarop gewezen – niet te willen inzien, dat onafhankelijk van de specifieke ervaringen van individuele beoefenaars van wetenschap onderzoek "altijd al historisch" is. En elke "vastlegging in die zin, dat historisch onderzoek pas na een willekeurige, maar achter ons liggende periode begint, is aan het proces van kennisverwerving vreemd en niet eigen" (Ungeheuer 1983b : 168). Want het streven naar de juiste theorie als doel van kennis wordt gerealiseerd door het verwerpen en modificeren van theorieën; en dit proces *is* "eenvoudigweg de historische beweging" (id.). Daar theorieën echter probleemoplossingen zijn en in de

formulering van deze problemen altijd al empirische hypothesen ingaan, dat wil zeggen aannamen over onze wereld, is de geschiedenis van wetenschappelijke kennis "in feite vooral een geschiedenis van constructie en destructie van problemen" (Ungeheuer 1983b : 168).

De kennismassa van een vakgebied is dan ook niet iets, dat vaststaat, en is evenmin een voortdurend toenemende grootheid. Eerder is het zo, dat afhankelijk van probleemconstructies delen van deze kennis bedreigd of zelfs buiten werking gesteld worden, omdat de probleemformuleringen, waaruit deze kennisbestanden voortkwamen, onder de veranderde kijk op de empirie en bij een andere omschrijving irrelevant blijken te zijn. Daaruit vloeien dan ook de moeilijkheden voort, die elke geschiedschrijving van een vakgebied ondervindt, zoals ik die in het vorige hoofdstuk heb geschilderd: de probleemformuleringen, die op dit moment in de taalwetenschap en de semiotiek de toon aangeven en die bijgedragen hebben tot de destructie van het voor de significa centrale probleem, ontnemen tevens het zicht op signifische ideeën als onderdeel van het kennisbestand van taalwetenschap en semiotiek.

Signifische inzichten langs reconstructieve weg weer beschikbaar stellen betekent echter ook het vergroten van de kennismassa, waarvan actuele theorievorming zich bedienen kan, en het opnieuw introduceren van een probleemconstructie, die met andere gangbare probleemstellingen (bijv. in de taalwetenschap) concurreert.

Uit deze overwegingen volgt voor de methoden, die in dit onderzoek gebruikt zullen worden, dat de historische ontwikkeling van de significa niet vanuit het gezichtspunt van een bepaald vakgebied, dus niet als geschiedenis van een discipline, maar als probleemgeschiedenis bekeken zal worden. Dit maakt de reconstructie, selectie en combinatie van feiten mogelijk, zonder daarbij beïnvloed te worden door aannamen uit de huidige communicatie- en taalwetenschappelijke theorieën. Want de probleemhistorische beschouwing loopt in tegenstelling tot de geschiedschrijving van een vakgebied niet het risico zich te oriënteren op het onjuiste beeld van een continue en coherente voortgang van de wetenschap tot in het heden. In plaats daarvan is de betrokkenheid op tijd en context van de ideeën der significi het doel, omdat deze ideeën als probleemoplossingen slechts in hun relatie tot *die* elementen in de historische en culturele achtergrond van hun auteurs begrijpelijk zijn, die integraal deel uitmaken van de oorspronkelijke probleemstelling (daarover: Janik/Toulmin 1973 : 32; Aarsleff 1982 : 319).

Het is voor deze werkwijze essentieel met zorgvuldige en gedetailleerde weergaven en analyses van de vrijwel onbekende en ontoegankelijke publikaties van de significi te beginnen en ook van die uitgaven, die door hun auteurs niet als signifisch aangemerkt zijn. Van daaruit zijn dan tradities en uit die tijd stammende (tegen) standpunten op te sporen waaraan men probeerde vast te knopen, waartegen men argumenteerde of die men wilde steunen. Op deze wijze wordt het materiaal systematisch uitgebreid en worden stap voor stap de verbindingen met de intellectuele context gelegd.

Omdat publikaties afhankelijk van de stijl van de auteur of de gangbare weten-

schappelijke of literaire conventies niet steeds even geschikt zijn voor deze methode, vormen zij vaak geen voldoende basis voor de reconstructieve arbeid, vooral niet, wanneer deze op wetenschapssociologische verschijnselen gericht is, bijvoorbeeld op de voorbereiding en de oprichting van wetenschappelijke verenigingen of genootschappen. De werkwijze moet dan uitgebreid worden tot ongepubliceerde teksten zoals manuscripten voor lezingen, ontwerpprogramma's, notulen van vergaderingen, brieven, dagboeken enz., waar dit maar mogelijk is. Daarbij moet uiteraard strikt chronologisch te werk gegaan worden om ontwikkeling en veranderingen van standpunten te kunnen volgen.

Deze uiteraard zeer arbeidsintensieve methode is zeker niet geschikt voor historische beschrijvingen van omvangrijke tijdperken in de wetenschapsgeschiedenis. Omdat zij echter beter in staat is recht te doen aan het denken en handelen van hen, die als de handelende subjecten van de wetenschapsgeschiedenis beschouwd kunnen worden, en omdat zij meer bescherming biedt tegen vervalsende generaliseringen dan andere methodes, heb ik er de voorkeur aan gegeven het onderzoeksobject qua tijdsperiode nauwer te begrenzen dan ik aanvankelijk van plan was (10), om aan deze werkwijze te kunnen vasthouden.

Behalve op de voor een deel maar moeilijk toegankelijke publikaties van de vroege significi en van enige van hun tijdgenoten is mijn onderzoek vooral gebaseerd op archiefmateriaal van verschillende aard en afkomstig van verschillende plaatsen:

a Uit het Frederik van Eeden-Museum in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam heb ik van ongepubliceerde manuscripten, programma's, manifesten enz. gebruik gemaakt. Het gaat om aantekeningen, manuscripten van voordrachten en voor publikatie bestemde teksten van Van Eeden, maar ook om materiaal, dat betrekking heeft op de "Forte-kring" (Nr. 635–666a), de "Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort" (Nr. 667–675), het "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam" (Nr. 676–696) en de "Signifische Kring" (Nr. 697–721). Bij dit materiaal bevinden zich talrijke documenten, die niet door Van Eeden zelf opgesteld werden. Tenslotte heb ik ook de omvangrijke correspondentie van Van Eeden met de leden van de Kring en van het Instituut en de brieven van en aan Lady Welby benut. De laatste bevinden zich in een vermoedelijk complete collectie in Amsterdam en zijn alleen onvolledig en gedeeltelijk in fragmenten uitgegeven (vgl. Van Eeden/Welby 1954). Materiaal uit het Van Eeden-Museum wordt in het vervolg met de afkorting "E" en het betreffende documentnummer aangegeven (11).

b De voor dit onderzoek meest waardevolle collectie documenten en tegelijk de meest omvangrijke over de geschiedenis van de significa vormt het "Significa-Archief". Het bevindt zich op dit moment nog ongeordend, niet-gecatalogiseerd en gedeeltelijk in kisten verpakt, in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam en werd omstreeks 1970 voor de in 1942 in het leven geroepen "Nederlandse Wijsgerige Verzameling" (NWV), die in deze bibliotheek ondergebracht is (zie Klever 1969), door Mevr. Vuysje-Mannoury ter beschikking gesteld. Het archief bestaat uit de nagelaten papieren van Gerrit Mannoury en zijn schoonzoon David Vuysje;

de boeken en een aantal overdrukken uit deze nalatenschap werden in de Universiteitsbibliotheek ondergebracht, alle andere documenten worden in het archief van de bibliotheek bewaard.

Het archiefmateriaal documenteert enerzijds de geschiedenis van de signifische beweging vanaf haar begin tot aan de tweede helft van de zestiger jaren, anderzijds heeft het betrekking op Mannoury (zijn colleges, publikaties, correspondentie) en op Vuysje (publicaties en correspondentie) en tenslotte ook op de geschiedenis van het oude "Synthese" en de oprichting van het tijdschrift "Methodology and Science".

Als bijzonder belangrijk voor de geschiedenis van de significa is hier het volgende materiaal te noemen: de correspondenties van de verschillende verenigingen en genootschappen van significi, Mannoury's lezingen- en collegemanuscripten, zijn correspondentie (12), drie schriften met notulen van de bijeenkomsten van de leden van het "Internationaal Instituut van Wijsbegeerte" en van de "Signifische Kring" en een uitvoerig register daarvan plus een aantal notulen en berichten van conferenties en discussiebijeenkomsten van latere signifische werkgroepen.

Documenten uit het Significa-archief worden in het vervolg met de afkorting "S" en met hun titel of andere bijzonderheden aangegeven, die een ondubbelzinnige identificering garanderen, want andere duidelijke aanduidingen zijn er voor het dusver nog volledig onbewerkte materiaal niet (13).

c Uit het Brouwer-archief, waarmee Prof. D. van Dalen zo'n tien jaar geleden aan het Mathematisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht een begin gemaakt heeft, heb ik vooral de aanwezige delen van Brouwer's correspondentie met een aantal tijdgenoten, maar ook enkele andere documenten, die op zijn biografie en op de significa betrekking hebben, benut (krantenknipsels, manuscripten van voordrachten, programma's enz.). De collectie is met zorg geordend en een groot deel van de documenten, die geen van alle genummerd zijn, is in de vorm van goed leesbare kopieën ter inzage (14). Hoewel relatief gering van omvang is dit archief van belang voor het onderzoek van de geschiedenis van de signifische beweging, omdat het belangrijk materiaal bevat, dat in de beide andere collecties ontbreekt.

Stukken uit het Brouwer-archief worden hier met de afkorting "B" aangegeven en eventueel met andere aanduidingen ter identificatie.

d De nalatenschap van J. van Ginneken S.J., lid van de Signifische Kring, bevindt zich, voorzover zij bewaard gebleven is, in de historische handschriften-afdeling van het "Archief van de Nederlandse Provincie der Jezuïeten" in Nijmegen. De slechts uit enkele brieven bestaande correspondentie van Van Ginneken met De Haan, Brouwer, Henri Borel en Mannoury draagt het gemeenschappelijke opschrift "Z 33" (15).

Delen van de briefwisseling van Van Ginneken met Van Eeden zijn in het bezit van Fr. Pijnenborg S.J. te Utrecht. De keren, dat ik mij in het vervolg op documenten uit de nalatenschap van Van Ginneken beroep, zal ik hen met de afkorting "G" en andere aanduidingen noemen.

e Van de stukken van de "Internationale School voor Wijsbegeerte" in Leusden bij Amersfoort kon ik van een tot dusver niet gepubliceerd document gebruik maken, dat de achtergronden belicht van de deelname van Brouwer, Bloemers en Van Eeden aan de voorbereiding tot oprichting van een "Internationale Hoogeschool voor Wijsbegeerte te Amersfoort" en ook van hun terugtrekking uit het oprichtingscomité. De herkomst van het document zal ik met "A" aangeven en dan zal ik ook nadere gegevens voor de identificering ervan vermelden (16).

f De toestand van de documenten over de geschiedenis van de Forte-kring is zeer onbevredigend, omdat het vermoedelijk zeer omvangrijke en cultuur-historisch niet onbelangrijke archief van de kring tot dusver niet opgespoord kon worden. Erich Gutkind, die samen met Van Eeden tot de oprichters van de kring behoorde, heeft vanaf 1911 ongeveer alle brieven en circulaires in ieder geval in kopie-vorm systematisch verzameld en bewaard. Behalve de correspondentie van de leden van de kring bevonden zich daaronder een aantal briefwisselingen met schrijvers, dichters, filosofen en politici, onder wie Rathenau, Rilke, Dehmel, Spitteler, Romain Rolland e.a. Het is mogelijk, dat Gutkind het archief bij zijn emigratie naar de Verenigde Staten heeft meegenomen; in de bekende Duitse archieven, bibliotheken en privé-collecties bevinden zich in ieder geval zelfs geen delen van deze documentenverzameling (17). Behalve op de niet onbelangrijke collectie van materiaal over de Forte-kring in het Frederik van Eeden-Museum (zie a) heb ik mij dan ook alleen op twee kleinere delen uit nalatenschappen kunnen baseren, die eveneens betrekking hebben op de Forte-kring. Het betreft ten eerste de "folder Z" in de nalatenschap van Gustav Landauer in het "Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis" in Amsterdam, in het vervolg als "Z" aangegeven en door nadere gegevens over de documenten gekarakteriseerd (18). Ten tweede verschafte Dr. Ingemar Nilsson (Universiteit van Göteborg) mij toegang tot enige kopieën van documenten, die uit de nalatenschap van Dr. Poul Bjerre, een van de kringleden, stammen en die zich onbewerkt in de Koninklijke Bibliotheek in Stockholm bevinden (in het vervolg met "St" aangeduid).

Omdat het materiaal over de geschiedenis van de significa, dat zich in archieven bevindt, elkaar vrij goed aanvult, zodat bijvoorbeeld een aantal briefwisselingen samengevoegd kunnen worden, en omdat het de gehele tijdsperiode omvat, die in aanmerking komt, kan het bronnenmateriaal als grondslag voor deze studie als volledig voldoende worden beoordeeld. Lacunes bestaan alleen met betrekking tot de Forte-kring en daar waar ofwel materiaal blijkbaar vernietigd is – bijvoorbeeld in het geval van Van Ginneken – ofwel nalatenschappen mij onbekend gebleven zijn, zoals bijvoorbeeld die van Borel en Bloemers, die echter geen van beiden een belangrijke rol in de signifische beweging gespeeld hebben. Daar, waar kritische opmerkingen over bronnen nodig zijn, zal ik die geven op de plaatsen, waarop ik mij op de betreffende documenten beroep, omdat het meestal gaat om details, die alleen in verband met andere bronnen en de specifieke historische situatie begrijpelijk zijn.

2 Frederik van Eeden als significus

2.1 Frederik van Eeden en zijn relatie tot Lady Welby

Frederik Willem van Eeden (3 april 1860–16 juni 1932) is ongetwijfeld de meest markante en veelzijdige persoonlijkheid onder de letterkundigen rond de eeuwwisseling. Als schrijver, psychiater en sociaal hervormer, in wiens werk diverse intellectuele en sociale stromingen van zijn tijd zich verenigen, brengt hij de toenmalige culturele situatie in Nederland naar mijn mening beter tot uiting dan zijn collega-schrijvers. Dit met name ook vanwege zijn innerlijke tegenstrijdigheid en vaak weliswaar pijnlijk ondervonden, maar voor hem onoverwinnelijke tegenstelling tussen ideaal en werkelijkheid op alle levensgebieden (zie Van Tricht 1934 : 10 e.v.) (19).

Men moet Van Eeden's intellectuele ontwikkeling en de context van zijn groeiproces als schrijver en psychiater nader bekijken, wanneer men wil begrijpen, hoe uit zijn verhouding tot Lady Welby de introductie van de significa in Nederland kon resulteren en aan welke motieven en invloeden het ongewone werk "Redekunstige grondslag van verstandhouding" (Van Eeden 1897a) zijn ontstaan en delen van zijn inhoud te danken heeft. Het is immers niet zo vanzelfsprekend, dat een schrijver zijn aandacht richt op problemen, die liggen op het vlak van betekenis, van tekentheorie en van kennis, en ook is het niet duidelijk, of Van Eeden zijn "Grondslag" onbeïnvloed door Lady Welby geschreven heeft, zoals Willink (1975 : 19) met een beroep op Van Eeden, maar zonder bronvermelding, beweert (20), of dat hij toch door haar beïnvloed is, zoals Mannoury meende (1939b : 13; 1949a : 16).

Het wereldbeeld van de jonge Van Eeden was dat van de HBS en ook van zijn universitaire omgeving: rationalistisch-materialistisch (vgl. Van Tricht 1934 : 25; Henrard 1977 : 111–115). De medicijnenstudie (1878–1885), die destijds voor een belangrijk deel door de fysiologie beheerst werd, versterkte deze invloed, maar daardoor tegelijk ook de tegenstelling tot zijn poëtische aanleg, zijn gevoeligheid en zijn behoefte aan geloof. Het wereldbeeld van zijn jeugd vervaagde mede onder invloed van zijn vader, die nauwelijks zo eenzijdig rationalistisch geweest kan zijn als in de literatuur voorgesteld wordt. Want Van Eeden schreef daarover op 15 januari 1894 aan Henri Borel:

"Ik heb heel veel in Indische wijsheid gesnuffeld, al van jongs af aan. Mijn vader had er veel boeken over. Over de 'Bhagavad Gita' hielden wij al gesprekken, nu bijna twintig jaar geleden. Toen kwam het als iets nieuws. Mijn vader was altijd de eerste om boeken of schrijvers te vinden, die eerst veel later een grooten naam kregen; b.v. Schopenhauer, en Nietzsche met wien hij correspondeerde toen niemand nog hun naam kende in Holland."

(Van Eeden 1934 : 36)

En in een brief aan Lady Welby van 30 mei 1901 vult hij de lijst van door zijn vader bij voorkeur gelezen schrijvers aan met de Franse mystica J.M.B. de la Mothe-Guyon (1648–1717) en vermeldt dan bovendien, dat zijn vader, die botanicus was, hem de liefde voor de natuur bijbracht (zie Van Eeden/Welby 1954 : 54).

Van Eeden's verdere ontwikkeling komt zowel in zijn interesse voor psychotherapie als in zijn literaire werk tot uiting. Voor zijn dissertatie "Kunstmatige voeding bij tuberculose" (Amsterdam 1886) verbleef hij enige tijd in Parijs, waar hij evenals Freud met de hypnose-experimenten van Charcot kennismaakte. In 1887 richtte hij samen met Dr. A.W. van Renterghem in Amsterdam het "Instituut voor Psychische Therapie" op, waar hij in zijn behandelingen evenals Van Renterghem de methode van Liébault toepaste, die hij bij een verblijf in Nancy had leren kennen (Van Renterghem 1930). Zijn ervaringen op psychotherapeutisch gebied brachten hem, tegen de heersende opinie van de geneeskunde van zijn tijd in, tot de veronderstelling, dat het fysische en het psychische twee gebieden zijn, die niet tot elkaar te herleiden zijn. – Vergelijk daarmee ook de kritiek van Bühler (1978 : 165 e.v.) op de "naturalist" Freud vanwege diens conclusies uit het fysische voor het psychische. – Door fysiologisch onderzoek is weliswaar te achterhalen wat er gebeurt, wanneer iemand denkt of pijn voelt, maar niet wat denken of pijn is. Dit laatste is enkel via eigen ervaring of introspectie vast te stellen. En ook al zou men kunnen aannemen, dat het om hetzelfde gaat, dat alleen op twee verschillende manieren kan worden ervaren, dan is met deze constatering toch de basis gelegd voor de overtuiging, dat het psychologisch onderzoek onafhankelijk van het medische kan worden uitgevoerd. Op grond van zijn onderzoekingen verwierp hij ook de term "het onbewuste" en postuleerde hij, met Herbart ervan uitgaande, dat persoonlijkheid en bewustzijn samenvallen, voor het eerst een "dubbel-ik":

"De term is onjuist, een persoonlijkheid die met overleg handelt, die logisch antwoordt, die zich alles herinnert wat er is voorgevallen, zoowel wakend als slapend, dus meer nog dan de gewone wakende persoonlijkheid, kan niet *onbewust* genoemd worden. Men moet het een tweede persoonlijkheid noemen, een dubbel-ik."

(Van Eeden 1890c : 178)

Ook in zijn literaire werk behandelde Van Eeden al heel vroeg het eigen conflict tussen materialistische wetenschap en menselijk gevoel: eerst in "Het rijk der

wijzen" (verschenen in 1882) en toen in "De kleine Johannes" (voor het eerst in 1885). In het laatste werk, dat Van Eeden's roem als schrijver zou vestigen en dat sterk autobiografische trekken draagt, wordt de overwinning op het rationalisme aanschouwelijk voorgesteld door de verdrijving van Pluizer. Deze verdrijving was voor Van Eeden niet alleen een morele, maar in laatste instantie een religieuze daad (zie Van Tricht 1934 : 26 e.v.; Verwey 1939: 36, 46 e.v.; Knuvelder 1976: 179). Het conflict was daarmee echter niet definitief opgelost, maar bleef zonder effect, zolang Van Eeden erin slaagde de gezochte harmonie tussen rede en geloof, tussen wetenschap en religie te bewaren (vgl. Van Eeden 1894a : 75). Zijn geloof had echter steeds behoefte aan wetenschappelijke of filosofische ondersteuning en daarin kondigt zich een belangrijk motief aan voor de probleemstelling van de "Redekunstige grondslag" uit 1897; zijn inzicht in de beperkte mogelijkheden van symbolische kennis, eveneens centraal in genoemd werk, verlangde zekerheid in het geloof, maar dan wel zonder de voor hem onverdraaglijke kerkelijke dogma's en denkbeelden:

"Naar ervaring blijft ons *weten* altijd een *reflectief, relatief gelooven*. Een wijsheid zonder reflectie, dus onbewust, en buiten relatie, dus absoluut, kunnen wij wel aannemen, maar dan slechts als het Allerhoogste, als God."
(Van Eeden 1894a : 77; oorspr. 1890)

Dat hij in deze situatie de oplossing van de algemeen geconstateerde geloofscrisis van kunstenaars en filosofen verwachtte – en tot de filosofen rekende hij ook de grote natuurwetenschappers, die slechts hun wetenschap dienden – (Van Eeden 1894a : 80), betekende ook, dat Van Eeden zich als schrijver én als wetenschapper een grote ethische taak stelde.

In dit opzicht zag Van Eeden terecht een verwantschap met Shelley (zie Van Tricht 1979 : 164), die bijvoorbeeld in zijn voorwoord tot "Prometheus Unbound" schreef:

"My purpose has hitherto been simply to familiarize the highly refined imagination of the more select classes of poetical readers with beautiful idealisms of moral excellence, aware that until the mind can love, and admire, and trust, and hope, and endure, reasoned principles of moral conduct are seeds cast upon the highway of life which the unconscious passenger tramples into dust, although they would bear the harvest of his happiness."

(Shelley 1968 : 43)

Ook "Het lied van schijn en wezen" – Van Eeden schreef het eerste boek ervan in de tijd, dat hij aan de "Grondslag" werkte – is niet alleen verklaarbaar uit de tendens tot "geestelijke kunst" in de negentiger jaren van de vorige eeuw, maar meer nog als een poëtische filosofie, die zich op Shelley's "Defence of Poetry" beriep (vgl. Weevers 1960 : 174) (21). Ook voor andere Tachtigers als Kloos, Verwey en Gorter was Shelly het grote voorbeeld, maar dan meer wat betreft originaliteit van

beeldspraak, klank en ritme van zijn poëzie. Daarmee is ook het conflict al aangegeven, dat tussen Van Eeden en de overige redacteuren van "De Nieuwe Gids", in 1885 opgericht als spreekbuis voor de nieuwe generatie letterkundigen, zou uitbreken: de strijd tussen verschillende opvattingen over de taal.

De invloed van Multatuli (1820–1887) op de Tachtigers liep ook nogal uiteen. Door Fritz Mauthner een van de "meest hartstochtelijke en gepassioneerde woordvoerders van de aanklacht-literatuur" genoemd, "veel vrijer dan Feuerbach of het jonge Duitsland: nu eens nar, dan weer dichter"(Mauthner 1923a : 344); hij vertegenwoordigde voor de Tachtigers een geestesgesteldheid, gericht op vrijheid, waarheid en zelfstandigheid. Zijn verdediging van het dichterschap tegen een wetenschappelijk gestructureerde maatschappij werd door de Tachtigers opgevat en omgebogen tot de verdediging van de verabsoluteerde dichterlijke schoonheid. Zij streefden naar een herwaardering van de poëzie, wilden de dichterlijke taal vernieuwen en oorspronkelijke beelden scheppen, die met behulp van ritme en klankexpressie hun gevoelens en stemmingen zo getrouw mogelijk weergaven (vgl. Weevers 1960 : 165 e.v.)

Daaruit kwamen voor de meeste Tachtigers wezenlijke tegenstellingen met Multatuli voort, die tot een felle afkeer van hem leidden:

"Multatuli dweept met de waarheid, die hij zich voorstelt als een spanningsveld waarop verbeelding en rede elkaar bestrijden en aanvullen. De Tachtigers zien die tegenstrijdige verhouding over het hoofd en funderen de waarheid op de overeenstemming tussen de aandoening en de verwoording hiervan. Terwijl Multatuli de vorm, i.c. het beeld, tegenover de inhoud, i.c. het begrip, stelt en in de paradox van het denk-beeld blijft steken, laten de Tachtigers het begrip vallen en verabsoluteren zij het beeld, d.i. ruim opgevat de vorm. De inhoud, nl. de zintuiglijke impressie, wordt in de vorm opgenomen, vandaar de bekende leus: 'vorm en inhoud zijn één'; aan de limiet wordt het woord volledig zinledig, als in sommige sensitivistische verzen van Gorter."
(Henrard 1977 : 100)

Strikt genomen was Van Eeden geen Tachtiger, bij hem zijn eerder alle kenmerken van een romanticus te vinden (zie Van Tricht 1934 : 156 e.v.; Knuvelder 1976: 180, 196) tot in afzonderlijke beelden en voorbeelden toe (22). Zo was ook de invloed van Multatuli op hem sterker dan bij zijn tijdgenoten. Niet alleen vormde Multatuli mede het wereldbeeld van zijn jeugd (vgl. Henrard 1977 : 110 e.v.), maar ook zijn schrijfkunst en zijn begripskritiek beïnvloedden de jonge Van Eeden (zie Mannoury 1958 : 21). Zo schreef hij over Eduard Douwes Dekker in 1887 bij diens dood:

"Nu is Douwes Dekker bijna de eenige geweest, die iets moois kon maken in Holland."
(Van Eeden 1890a : 9)

Kenmerkend is, dat hij van Multatuli's "Ideeën" de volgende citeert:

"Hoe gebrekkig ook de wijze van uitdrukking zij, een auteur die blijk geeft van oprechtheid, van streven naar waarheid, is altijd beminnelijk, en wint het immer van den gefendsten (geoefendsten; H.W.Sch.) schrijver die 'school' aanhangt of voorbeelden volgt."
(p. 10)

Verderop prijst hij Multatuli's beginselloosheid, omdat beginselen, voor een heel leven vastgelegd, de vrije ontwikkeling van een persoonlijkheid in de weg staan. En tenslotte bekent hij zelfs:

"Maar wij zullen allen gaarne erkennen, dat wij weinig dingen zeggen of denken, waarop *zijn* zeggen en denken geen invloed heeft gehad."
(p. 13)
En:
"En zoo zeg ik, – ik, die het waag veel aanmerkingen te maken op zijn werken en denken, – dat ik Douwes Dekker nader ben dan de blinde volgelingen, die bekrompenheid prediken tot zijn eer."
(Van Eeden, 1890a : 14)

Dat Van Eeden in 1893 brak met de andere redacteuren van "De Nieuwe Gids" had niet alleen te maken met zijn voornamelijk ethische beoordeling van de werkelijkheid, waarin positief en negatief met goed en slecht, maar ook met werkelijk en onwerkelijk, met mooi en lelijk samenviel (vgl. Van Eeden 1894b : 28), maar ook met de bij Multatuli bewonderde beginselloosheid, die bijvoorbeeld tegen alle esthetische dogma's gericht is en waarmee verandering en mogelijkheid tot ontwikkeling als essentieel voor al wat leeft bepaald worden. Doordat Van Eeden in deze zin ook beginselloosheid voor de taal opeiste, was de breuk met de Tachtigers en hun doctrines onvermijdelijk:

"Steenen huizen deugden niet voor een trekkend volk, steenen stelsels niet voor een ontwikkelend menschdom, – evenmin als onveranderlijke wetten voor een groeienden staat of een levende taal."
(Van Eeden 1890d : 140; oorspr. 1886. Zie ook Van Tricht 1934 : 30, 90)

Dat wil niet zeggen, dat Van Eeden een groot creatief talent voor taal gehad heeft, wel echter, dat hij de noodzaak van expressiekeuze en taalverandering voor het formuleren of literair weergeven van nieuwe ideeën en subjectieve gevoelens inzag; en deze noodzaak liet zich niet aan de discipline van een stijlrichting onderwerpen.

Relatief vroeg al vormde zich bij Van Eeden de opvatting van het ontoereikende van de taal als middel tot expressie. Omdat woorden conventionele tekens zijn, die in het gebruik geleerd worden, zijn ze slechts in zeer beperkte mate geschikt

voor onderlinge verstandhouding en als instrumenten om kennis te verwerven. Albert Verwey (vgl. Zaalberg 1979) brengt in zijn boek over Van Eeden verslag uit van een discussie, die zij in 1884 voerden over taal:

"Voor mij waren woorden elementen van levende spraak en als zodanig onderworpen aan de bewegingen van het gemoed, het oor en de verbeelding. Voor Van Eeden waren ze conventionele tekens, waarvan we 't gebruik leerden en waarmee ieder trachtte zo goed mogelijk zijn begrip weer te geven. Men kon die twee opvattingen tot elkaar doen naderen. Ik kon erkennen dat ik ten slotte een bestaande taal gebruikte. Van Eeden kon erkennen dat een gedicht niet enkel uit betekenissen bestond. Maar het onderscheid lag in ons uitgangspunt: hij van de vaste zin waardoor het woord een teken was, ik van gevoel en verbeelding die zich in woorden uitdrukken. Het laatste was niet alleen het mijne: de hele beweging van '80 zocht taalvernieuwing langs de weg van gevoel en verbeelding, Van Eeden alleen aanvaardde de taal als een hulpmiddel dat alleen zo goed mogelijk moest worden gebruikt."
(Verwey 1939: 136)

De tegenstelling tussen beide opvattingen lag niet zozeer in het feit, dat Van Eeden elk woord een vaste en constante betekenis wilde toekennen, terwijl Verwey aan woorden gevoelswaarden hechtte. Mij lijkt eerder, dat bij Van Eeden het probleem van de mogelijkheid tot verstandhouding voorop gestaan heeft, bij Verwey daarentegen de subjectieve mogelijkheid tot expressie, waarbij het van secundair belang is of men begrepen wordt. Duidelijk wordt dit naar mijn mening in een brief van Van Eeden aan Verwey van september 1884, die Verwey elders in zijn boek citeert:

"Want wat je zeggen moogt, een woord is een *teeken* – een beknopte term. Geloof je dat het mogelijk is een gemoedsaandoening te zeggen in een klank, zooals men een gedachte denkt? Geloof je dat een gedicht ooit iets meer zal zijn dan door afgesproken teekens bij anderen een geestes-toestand teweeg te brengen die ongeveer gelijkt op die van den dichter? Geloof je dat er ooit meer verband zal komen tusschen woorden en begrippen dan tusschen de gesproken klanken en de geschreven letters – zoodat ieder mensch, ja misschien een dier, zou kunnen hooren wat je dacht? Dan alleen zouden woorden geen teekens en de taal geen hulpmiddel meer zijn."
(Verwey 1939 : 230)

Toen Van Eeden vijf jaar later in zijn opstel over Gorter's verzen zich opnieuw met dit thema bezighield, was hij Verwey's opvatting van de dichtertaal dicht genaderd. Maar nu behandelde hij het probleem in groter verband en zo fundamenteel, dat wij met deze tekst de inhoud en de gedachtengang van het latere "Redekunstige grondslag van verstandhouding" in kort bestek voor ons hebben.

Van Eeden begint zijn betoog met een kritiek op de alledaagse voorstellingen

van mensen, van woorden en van communicatie, voorstellingen, die op een transportmodel van verstandhoudingsprocessen tussen mensen uitlopen. Volgens dit model is de mens een "kazerne van gedachten" en die gedachten kan hij verpakken in woorden, die iedereen kent, en de wereld in sturen; en daarbij leven wij in de waan, dat het alleen maar een zaak van goede wil is om elkaars ziel tot in het diepst te kennen. In werkelijkheid echter hebben alle gesprekken over God, het hogere en het alledaagse niets te maken "met wat er eigenlijk woont in de zielen van de mensen":

"Als groote rijken zijn de menschen naast elkaar, aan de grenzen is druk verkeer, maar een klein weinig dieper-in houdt alles op, daar voert elk rijk zijn eigen afgesloten staat, daar zijn wegen en steden die geen ingeborene verlaat en geen vreemdeling betreedt."
(Van Eeden 1890b : 74; oorspr. 1889)

Maar er is een drang en een verlangen om uit dat solipsisme uit te breken, het onuitsprekelijke te zoeken en dichter het onkenbare in de mens te benaderen, in ieder geval nog bij enigen onder ons. Tot degenen, die dit mens-instinct volgen, om zich meer bewust te worden, te naderen tot het onbegrepene in ons, behoren de geleerden en filosofen. Maar hun kennis kan enkel symbolische kennis zijn, die grof, vaag en oppervlakkig blijft met betrekking tot de bouw van de menselijke ziel. Want:

"(...) zij kunnen dit maar op één enkele wijze: ordenen, ordenen, ordenen. De geleerden ordenen de zinnelijke verschijnsels, de wijsgeeren ordenen de gewaarwordingen der bewuste ziel. Dit werk geschiedt door woorden, woorden worden gevormd als bepaalde beelden van bepaalde gewaarwordingen – en dan geschikt en aaneengevoegd, zoodat zij een voorstelling, een symbool zijn van hetgeen er in werkelijkheid gebeurt. En die woorden elk streng vasthoudend zijn concreet begrip, worden dooreen gewerkt en verbonden, zooals dat met de teekens der algebra gebeurt, en er wordt uit afgeleid en berekend.
Maar dit woordenspel speelt nog altijd maar in de allerbuitenste sfeer van onze ziel."
(Van Eeden 1890b : 78)

De uiteindelijke reden voor de oppervlakkigheid en principiële beperktheid van symbolische kennis ligt in het probleem van de "gradatie", zoals Van Eeden het later in de "Grondslag" zou noemen (in het eerste hoofdstuk). Hier wordt niet meer dan aangeduid, dat symbolische kennis beperkt blijft tot het abstracte en het bepalen van relaties, maar het concrete, dat complexer is, en de inhoud niet vatten kan:

"Men moet het wel weten en bij al wat men zegt innig beseffen, dat wat er in onze ziel gebeurt, een eindeloos samengestelde, zonder grenzen aaneensluitende verza-

meling, volkomen onnoembare en onverdeelbare dingen is, – waarvan de dikke boeken vol woordgekrinkel maar kinderlijk ruwe voorstellingen zijn."
(Van Eeden 1890b : 78 e.v.)

Wat de filosoof met zijn kennis en zijn uitdrukkingsmiddelen niet kan volbrengen, dat doet de kunstenaar met zijn intuïtieve kennis en wel "door onmiddellijk, onbewust gevonden klank" (Van Eeden 1890b : 79). Dat de zielstoestanden, die de kunstenaar ervaart, medegedeeld kunnen worden in verzen, melodieën en schilderijen is mogelijk, doordat woorden, kleuren of tonen wel iets anders zijn dan de zaken, die zij verbeelden, maar toch op deze dingen kunnen lijken. Voor Van Eeden is muziek de zuiverste, meest onmiddellijke kunst. Want melodieën zijn naar verhouding eenvoudige gewaarwordingen, het minst symbolisch, het meest reëel, zodat men bijna kan zeggen, dat zij door hun "allernauwkeurigste expressie van iets in ons" hetzelfde zijn als de weergegeven zielstoestand (zie Van Eeden 1890b : 80, 86). Woorden in verzen staan daarentegen verder af van wat zij verbeelden, omdat het symbolen zijn, tekens van geluid met een abstracte zin. Omdat ze echter, even goed als melodieën, geluiden zijn, kunnen ze door hun geluid en hun ritme ook weergeven "wat in ons is", en dat des te meer, naarmate zij minder zinnebeeld, dus symbool, en meer muziek zijn. Dichterlijke expressie berust dus op gelijktijdig gebruik van de expressieve kracht van zinnebeeld en geluid.

Juist omdat de kunstenaar zó zijn meest eigen en diepste gevoelens kan uitdrukken en zichzelf kan meedelen, wil Van Eeden de term "spreken" gereserveerd zien voor deze inhoudelijk en formeel omschreven vorm van communicatie, terwijl de dagelijkse conversatie even goed als de wijze waarop filosofen zich verstaanbaar maken slechts "praten" mag heten.

Van Eeden ziet heel goed de bijzondere problemen, die ongeschoolde lezers of toehoorders hebben met het begrijpen van de soms zeer individuele expressievormen van de dichter. "Gorter's Verzen" wil dan ook de lezer of toehoorder van verzen zó ver brengen, dat de mededeling van de dichter ook begrepen kan worden. Alle adviezen, die nu verstrekt worden, zijn gebaseerd op de veronderstelde gelijkheid van muziek en poëzie:

1 Er is een bijzondere inspanning voor nodig om te kunnen begrijpen.
2 De vaardigheid om verzen te kunnen horen, moet geschoold en ontwikkeld worden en, om genoemde redenen, méér dan die om muziek te kunnen horen.
3 Met goedwillendheid en bescheidenheid degene zwijgend toehoren, die uit ernst en goede gezindheid spreekt.
4 Niet ernaar vragen, wat er aan gedachten in een vers staat, want:

"Woordenreeksen zijn zielebeelden, zoo goed als melodieën; wie dat niet voelt, kan geen verzen verstaan. Met 'gedachten' bedoelt men logische schikking of vergelijking van zielstoestanden. Maar iedere versregel is de meest juiste expressie van een bepaalden zielstoestand, is in algemeenen zin een gedachte, zooals ook een melodie of een kleurenbeeld een gedachte is, (...)"
(Van Eeden 1890b: 94f)

5 Wie verzen leest, moet bedenken, dat het niet woorden zijn van iedereen, maar van één bepaald mens, zodat de opgave luidt uit te zoeken hoe de dichter de woorden uitgesproken zou hebben, "want niemand zal zich ooit verbeelden ze mooier te kunnen horen dan hij, die ze in zich heeft voelen ontstaan" (Van Eeden 1890b : 99; vgl. ook 1934 : 41).

Ondanks intuïtieve kennis van de kunstenaar en ondanks de bijzondere gelijkenis tussen vorm van expressie en zielstoestand blijft Van Eeden ook aan het slot van zijn essay bij de ook al tegenover Verwey verkondigde opvatting van de taal als gebrekkig hulpmiddel. Hij eindigt met de woorden:

"Zie, alle woorden zijn benadering, ook verzen, ook muziek, – ook in deze zoo geprezen verzen staat het Hoogste niet, – maar door het licht van hun hoogstralend schoon doen zij ons de diepte en ondoorgrondelijkheid beseffen van onze eigen ziel."
(Van Eeden 1890b : 104)

Het is hoogst opmerkelijk, dat juist Van Eeden, die zelf nauwelijks verzen van zo'n originaliteit wist te schrijven, als hij ze in Herman Gorter's "Mei" (1889) vond en prees, deze kennis- en taaltheorie ontwierp en in de negentiger jaren systematiseerde en verder uitbouwde. En dat terwijl Verwey hem in 1894 het ergste verweet, dat dichters elkaar toen konden verwijten, naar aanleiding van "Ellen" en "Johannes Viator", dat het daarbij om "rhetorica" ging (Padberg 1925 : 64; Verwey 1939 : 111 e.v.).

Tenslotte dient nog een laatste aspect in de ontwikkeling van de poëzie van die tijd behandeld te worden, dat even essentieel is voor het begrijpen van de "Redekunstige grondslag" als voor "Het lied van schijn en wezen"; dat betreft de tendens naar "geestelijke kunst". Toen kort na 1890 het streven naar volledige vrijheid van poëtische verbeeldingskracht en expressiviteit zijn hoogtepunt in Gorter's "sensitieve verzen" gevonden had, werd de grens van het impressionisme in de poëzie zichtbaar en de noodzaak van dichterlijke controle ingezien. Voor de meeste betrokkenen viel deze overgang samen met een wending naar de filosofie. Verwey, Gorter, H. Roland Holst en ook Van Eeden gingen zich intensief met Spinoza bezighouden (Weevers 1960 : 173 e.v.; Kossman 1978 : 444 e.v.; Henrard 1977 : 101 e.v.) (23). Terwijl H. Roland Holst en Gorter met het oog op de sociale problemen, die al enige jaren de aandacht van de Tachtigers getrokken hadden, zich al snel weer van Spinoza's filosofie afwendden en politiek actief werden, wilde Van Eeden het socialisme met het idealisme verzoenen en daarom kon hij niet aan Spinoza voorbijgaan (zie Henrard 1977 : 103), maar probeerde hij in debat met hem zijn eigen weg te vinden. Hij begon zijn uitgebreide filosofische lectuur, waaronder met name ook teksten van Spinoza, in 1893.

Van Eeden moet zich echter al eerder met Spinoza bezig gehouden hebben en wel in de periode, toen hij zich van het materialistisch wereldbeeld van zijn jeugd had losgemaakt. Op 24 oktober 1882 noteerde hij in zijn dagboek:

"Maar ik word nooit uitsluitend medicus – ik ben altijd idealist geweest en ik zal dat blijven. Mijn studie is mooi, maar het grondbegrip er van: anderen helpen en zelf beter worden, is hoofdzaak... Want studie zonder filosofische of sociale beteekenis stel ik niet het hoogste. Ik wil nader komen aan de kennis van Spinoza's God, (...)"

(Van Eeden 1971–1972, I : 111)

Waarschijnlijk versterkte deze (niet bewezen) interesse in Spinoza de belangstelling van Van Eeden voor de psychotherapie, maar ook de studie van magnetisme, hypnotisme en parapsychologische verschijnselen, die beantwoordt aan algemene romantische tendenzen en rond de eeuwwisseling ijverig bediscussieerd en wetenschappelijk onderzocht werden (zie Verwey 1939 : 40 e.v., 46 e.v.; Knuvelder 1976 : 181 e.v.). Een reden voor deze veronderstelling is, dat Spinoza in zijn "Ethica" de stelling verkondigt, geest en materie gaan niet in elkaar over, ideële geestelijke verschijnselen kunnen dus niet uit materiële worden afgeleid. En Van Eeden schijnt inderdaad het spinozistische idee van het parallellisme tussen uitgebreidheid en denken uitgewerkt te hebben, toen hij de grondslag legde voor zijn psychologische studies. Op 4 februari 1886 schreef hij namelijk in zijn dagboek:

"De wetten der niet materieele gebeurtenissen uit die der materieele te willen afleiden is volkomen ongerechtvaardigd. Er is samenhang, d.w.z. de niet materieele gebeurtenissen gaan waarschijnlijk, – zoover wij weten – met zintuigelijk waarneembare gepaard, doch zij zijn niet identisch – en er is geen een grond aan te nemen, dat zij het *altijd* doen."

(Van Eeden 1971–1972, I : 122)

Als deze veronderstelling – een vroege beïnvloeding door Spinoza's filosofie – klopt (vgl. daarover Henrard 1977 : 116), dan is het beter te begrijpen, dat Van Eeden in 1893 op het werk van Spinoza teruggreep, toen hij zich opnieuw met een wetenschappelijke grondslag bezighield. Alleen ging het deze keer niet om de psychologie, maar om vragen van kennis en verstandhouding en op dit gebied was hij in 1893 beter toegerust om een echt debat met het spinozisme aan te gaan.

In 1892 nam Van Eeden als gedelegeerde van de "Société d'Hypnologie et de Psychologie" deel aan het internationaal congres voor experimentele psychologie in Londen (1–4 augustus) en hij hield een voordracht "The Theory of Psycho-Therapeutics" (Van Eeden 1892a, b, c; 1894c). Onder de deelnemers aan het congres bevond zich ook Victoria Lady Welby (1837–1912), die een uitvoerig begripskritisch pamflet "The Use of the 'Inner' and 'Outer' in Psychology: Does the Metaphor Help or Hinder?" (Welby 1892) presenteerde; haar bedoeling was ook andere wetenschappelijke kringen attent te maken op het betekenisprobleem en onderzoekers over te halen aan dit probleem speciale studies te wijden.

Lady Welby zag in Van Eeden blijkbaar iemand, die welwillend stond tegenover het door haar onderzochte probleem van de betekenis in taal, communicatie en kennis en die als wetenschapper voldeed aan de nodige voorwaarden om het te

behandelen. Want zij nodigde hem uit na het congres enige dagen op haar landhuis Denton Manor door te brengen; Van Eeden verbleef er van 5 tot 9 augustus 1892.

Het moet Van Eeden's lezing geweest zijn, die de belangstelling van Lady Welby op de schrijver gericht heeft. Want zelfs Padberg, anders zo kritisch en afwijzend tegenover Van Eeden's werk, is over deze tekst bepaald enthousiast en hij besluit zijn bespreking met de zin:

"Wie Van Eeden als wetenschappelijk man wil zien in zijn volle kracht, leze deze bladzijden."

(Padberg 1925 : 100)

Inderdaad is Van Eeden's weergave van de principes der psychotherapie duidelijk en met succes gericht op de heldere omschrijving van grondbegrippen in een beknopte lijst van definities en de uitleg van het voor en tegen van therapeutische methoden en werkwijzen; bovendien probeert hij de nodige theoretische en methodische lijnen te trekken ten opzichte van het hypnotisme en de zuiver fysiologisch georiënteerde geneeskunde. Scherpzinnige terminologische uiteenzettingen zijn te vinden in de gehele tekst, waarbij met name die over "normaal" en "abnormaal" (Van Eeden 1894c : 228 e.v.) genoemd moeten worden.

Hoewel Van Eeden op verschillende plaatsen en op diverse tijdstippen melding maakt van zijn eerste ontmoeting met Lady Welby (zie Van Eeden 1907 : 65; 1912 : 82 e.v.; 1934 : 54; 1971–1972, I : 228; Van Eeden/Van Deyssel 1964 : 165 e.v.) is het niet bekend waarover zij tijdens die 5 dagen gesproken hebben en evenmin welke indruk het verblijf op Denton Manor op Van Eeden gemaakt heeft. Men moet zich in ieder geval realiseren, dat Lady Welby haar theoretische fundering van de significa toen nog niet had uitgewerkt. Pas in de jaren 1890 en 1891 was zij begonnen vanuit de privacy van haar uitgebreide correspondentie met tal van belangrijke geleerden van haar tijd meer naar buiten te treden (vgl. Schmitz 1985a : Ch. 2.4). Het peil van haar onderzoek op dat moment wordt nog het best geïllustreerd door haar artikel "Meaning and Metaphor" (Welby 1893). Haar uitgangspunt is de willekeur in het gebruik van metaforen en analogieën, waaruit allerlei misverstanden voortvloeien; zij wil eerst inzicht in het tekenkarakter van de taal en een scherp onderscheid tussen het teken en "het betekende". Omdat dit echter evenmin als het streven naar helderheid in het taalgebruik voldoende is om de communicatie tussen mensen meer zekerheid te geven, vraagt ze bovendien om kritiek op de bestaande opvattingen over wat letterlijk en figuurlijk is en vooral over "Plain Meaning", met andere woorden: kritiek op de foutieve en algemeen gebruikelijke ideeën over het functioneren van het communicatieproces. Zij maakt een begin met deze kritiek evenals die op de traditionele taal en haar verouderde beelden, die niet meer overeenkomen met de stand van de wetenschap en dus een misleidend en storend effect op het denken kunnen hebben. In deze gedachtengang staat, gezien haar communicatieve oriëntatie, de studie van expressieve middelen in spreken en schrijven met evenveel recht naast de analyse van het interpretatieproces.

Het is mogelijk, dat de gesprekken hierover zijn gegaan en over misleidende en onbruikbare termen in allerlei wetenschappen, waarvan de oorzaak volgens Lady Welby lag in de verwaarlozing van het voor alle kennis fundamentele betekenisprobleem. Van Eeden was in elk geval onder de indruk van de gesprekken, maar – en dat is niet geheel onbelangrijk – ook van haar persoon en de aristocratische sfeer, die hem tot dan toe geheel onbekend was en waarvan hij ook later nog hoog opgaf. Op 6 augustus 1892 schreef hij in een brief:

"Ik leer veel, want lady W. is een merkwaardig mensch, iets heel bizonders, ik breng boeken van haar mee. Je kunt het je hier moeilijk te mooi voorstellen (...) Lady W. heeft mij in haar studeerkamer gevraagd van morgen en drie uur tegen mij gepraat. O, het is een zeer buitengewone vrouw."
(Van Eeden 1907 : 65)

En aan Lodewijk van Deyssel schreef hij op 9 augustus 1892:

"Door een merkwaardig toeval, dat ik maar niet als een toeval opnemen kan, ben ik hier in een voorname Engelsche familie verzeild geraakt. Ik hield in London een voordracht, en een zekere lady Welby inviteerde mij naar aanleiding daarvan op haar landhuis. Ik ben hier een week geweest en *het is een merkpunt in mijn leven*. Het is hier een perfectie van mooi-leven zooals die zeker nergens in de wereld bereikt wordt."
(Van Eeden/Van Deyssel 1964 : 165; cursivering H.W. Sch.)

Deze passages maken duidelijk, wat voor indruk het verblijf op Denton Manor op Van Eeden maakt. Of hij echter Lady Welby's verzoek en de bedoelingen van haar onderzoek indertijd begrepen heeft, is twijfelachtig. Het verdere verloop van het contact tussen Van Eeden en Lady Welby lijkt dit te bevestigen en ook de volgende passage uit een lezing, die Van Eeden in eerste versie vermoedelijk op 13 maart 1918 hield:

"Nu was ik zelf (ten tijde van de ontmoeting met Lady Welby; H.W. Sch.) al op weg naar een taalcritisch inzicht. Ik had daaraan ook reeds uiting gegeven, maar ik was nog lang niet gekoomen tot een helder begrip van de zaak en het heeft jaren geduurd, eer ik door gedachtenwisseling en persoonlyke omgang goed begreep, wat Lady Welby bedoelde."
(Van Eeden: Significa E 1284, p. 5 e.v.)

Deze retrospectieve inschatting van Van Eeden wordt ook bevestigd door zijn dagboeknotities, waarin hij voor het eerst op 20 januari 1904 tijdens een verblijf bij Lady Welby opmerkte:

"Ik voel nu eerst de groote beteekenis van Lady Welby's bedoelingen en inzichten. Dat alles hangt ook met mijn werk te samen. Het is het groote, collectieve, internationale werk van tot Wijsheid geraken."
(Van Eeden 1971–1972, II : 581)

Soortgelijke opmerkingen volgden ook in de jaren 1906, 1907 en 1908 (zie Van Eeden 1971–1972, II : 702, 849, 898).

Anderzijds geeft echter de samenhang in tijd tussen Van Eeden's ontmoeting met Lady Welby en het ontstaan van zijn "Redekunstige grondslag" aanleiding tot het vermoeden, dat Van Eeden door de kennismaking met Lady Welby's werk en haar plannen gestimuleerd werd zelf opnieuw en nu grondig zich te verdiepen in de thematiek van taal, kennis en verstandhouding. Want toen hij met Lady Welby in contact kwam, was het drie jaar geleden, dat zijn laatste, in nog zeer algemene termen gestelde publikatie over dit onderwerp verscheen ("Gorter's verzen" 1889). Bovendien was Van Eeden's taalkritische houding al wel vóór eind 1892 duidelijk herkenbaar, maar alleen daaruit is het ontstaan van zijn "Redekunstige grondslag" niet verklaarbaar; daarvoor moet zowel de culturele als de persoonlijke context meer erbij betrokken worden. En tot deze context hoort de intensieve studie van Spinoza evenzeer als Lady Welby's taal- en terminologiekritiek en haar semiotiek.

Om de aard van de hier veronderstelde invloed van Lady Welby te laten zien, moet eerst gewezen worden op de samenhang in tijd tussen het verdere verloop van het contact met Lady Welby en het ontstaan van "Redekunstige grondslag". Voor zover er ook van directe inhoudelijke invloed van Lady Welby op Van Eeden's werk sprake is, zal ik dit elders behandelen (zie 2.2.b).

Van Eeden bracht van zijn eerste bezoek op Denton Manor tal van stimulerende ideeën mee ("But surely some new seed has fallen into me") (24), daarnaast ook boeken en essays van Lady Welby, o.a. haar eerste boek "Links and Clues" (Welby 1883). Het contact tussen hen bleef van nu af ook niet beperkt tot de bezoeken, die Van Eeden aan Engeland bracht, maar er ontstond een geregelde correspondentie, die tussen 1895 en 1900 overigens in het teken stond van discussies over politieke voorvallen, met name de politiek van Engeland ten aanzien van Zuid-Afrika. Hun wederzijdse waardering en genegenheid had overigens niet te lijden onder deze vooral door Van Eeden heftig gevoerde strijd en dit vormde voor hem een teken van de buitengewoon sterke en nauwe band, die tussen hen ontstaan was (25).

Een half jaar na zijn bezoek aan Lady Welby schreef Van Eeden, op 19 februari 1893, voor het eerst weer iets over zijn nieuwe literaire en wetenschappelijke plannen in zijn dagboek. De notitie begint direct met het plan voor zijn latere boek:

"Project van een eenvoudig boek voor de menigte. Om hen te raden en aan te moedigen naar mijn ervaring. Eenvoudig, helder, expliciet – logisch elke zin vastzetten en elk idee soliede ondersteunen.
De projecten waarmee ik mijn nieuw leven begin zijn dus:
1 Deze eenvoudige levensleer, de zuivere wereld, – (...) "
(Van Eeden 1971–1972, I : 232)

Dit plan neemt dus in hoofdlijnen de intenties uit 1889 weer op, doordat het mikt op hen, die vol onbegrip tegenover het werk van de dichter staan en langs deze weg niet door de dichter bereikt kunnen worden, om hen zo de weg naar de poëzie te wijzen. Dat dit inderdaad een van zijn nieuwe doelstellingen moest zijn, heeft Van Eeden kort daarna aan Lady Welby geschreven (op 26 februari 1893; zie ook Van Eeden/Welby 1954 : 8); ook in het in 1894 geschreven essay "Over kritiek" (Van Eeden 1894b) laat hij dit duidelijk uitkomen:

"Daarom, als wij tot dezen (woordgevoelloozen en filisters; H.W. Sch.) willen spreken, waaronder dikwijls goede en verstandige lieden schuilen, slechts, door gewoonte, misverstand en pressie der omgeving tot filister gemaakt, moeten wij woorden gebruiken van rede en logisch betoog.
Niet dat deze woorden beter, eenvoudiger en rijker aan waarheid zijn dan de aller eenvoudigste, zuiverste, en waarste woorden van poëzie – maar omdat zij deze woorden kunnen verstaan en ook willen verstaan. Want alleen de goede wil maakt ontvankelijk voor alle betuiging."
(Van Eeden 1894b : 12 e.v.) (26)

Ook Lady Welby had vergelijkbare pedagogische idealen, die zij, naast wetenschappelijke, ook steeds met de significa nastreefde, zelfs door middel van haar publikaties, omdat zij geloofde, dat de problemen van de communicatie tussen mensen alleen dan tenminste gereduceerd konden worden, wanneer al in de opvoeding van kinderen signifische inzichten een rol speelden. Zij ging er zelfs van uit, dat de meeste sociale problemen niet eens zouden ontstaan, als door een beter begrip van de grondslagen van communicatie misverstanden vermeden konden worden (27).

Al in 1893 begon Van Eeden met het schrijven van zijn filosofische verhandeling, waaraan hij de komende jaren tegelijk met "Het lied van schijn en wezen" ("reflective poetry") (Van Eeden/Welby 1954 : 9) werkte. Voor beide teksten bestudeerde hij vanaf juli 1893 een groot aantal filosofische werken van o.a. Protagoras, Plato, Marcus Aurelius, Lucretius, Comte, Taine, Eduard von Hartmann, Schleiermacher en vooral Spinoza (28). Van Eeden's vriendschap met de dichter Herman Gorter, die zich toen eveneens intensief met Spinoza bezighield en zelfs aan een vertaling van de "Ethica" werkte (in 1895 gepubliceerd), schijnt zijn eigen studie en ook zijn begrip van Spinoza's teksten gestimuleerd en mede beïnvloed te hebben. Daarop wijzen in ieder geval verschillende passages in Van Eeden's dagboek (zie bijv. 1971–1972, I : 241, 339).

De beide andere zwaartepunten van zijn lectuur tussen 1893 en 1897 vormden teksten uit de Indische filosofie (de vedische hymnen, Rigveda, mantraliteratuur, Mahâbhârata, Bhagavad Ghita) en het werk van een aantal mystici (Madame Guyon, Thomas à Kempis, Jacob Böhme en Meester Eckhart). Bovendien verdiepte hij zich van tijd tot tijd ook in natuurfilosofie, evolutietheorie, astronomie en wiskunde (zie Van Eeden 1971–1972, I : 259, 261, 309, 313, 331) (29).

Eind juli 1895 bracht Van Eeden weer enige dagen bij Lady Welby door en opnieuw werd lang en uitvoerig gesproken over alles, wat hen bezighield (zie Van Eeden 1907 : 122 e.v.; 1934 : 50 e.v.; 1971–1972, I : 248; Van Eeden/Van Deyssel 1964 : 278 e.v.). Om het belang van deze ontmoetingen juist te kunnen inschatten, moet vooral op twee aspecten gelet worden: Lady Welby deed sinds het begin van haar taalfilosofische en semiotische studies haar best om geleerden en schrijvers uit haar tijd opmerkzaam te maken op het betekenisprobleem, dat naar haar mening lang verwaarloosd was, en om hen ertoe te bewegen zelf de door haar opgeworpen vragen te onderzoeken. Zij wilde dus in de eerste plaats een motiverende en stimulerende rol spelen en deze functie vervulde zij door middel van haar uitgebreide briefwisseling, haar in eigen beheer uitgegeven essays en via "meetings" in kleinere kring of bijeenkomsten in haar huis. Haar doel, de significa als zelfstandige discipline door erkende wetenschappers beoefend te zien, bleef zij hardnekkig nastreven tot haar dood in 1912, ook al was zij inmiddels zelf een erkende autoriteit op dit gebied geworden. Opvallend aan Van Eeden is zijn nauw persoonlijk contact met Lady Welby, zijn bewondering voor haar persoon en haar wetenschappelijke kennis en ook zijn enthousiasme over de lange, stimulerende en diepgaande gesprekken, waarvan op zijn laatst vanaf 1895 in Nederland geen equivalenten meer voorkwamen. Want in 1893 had hij zijn werk aan de kliniek voor psychotherapie opgegeven en gebroken met "De Nieuwe Gids", na heftige conflicten; van de meeste collega-schrijvers was hij vervreemd geraakt. Van Eeden stond dus rond 1895 alleen (zie Van Tricht 1979 : 164). De correspondentie en de ontmoetingen met Lady Welby moeten voor hem juist in deze periode belangrijk geweest zijn. Zo schreef hij aan Van Deyssel:

"En met haar intuïtie raakt ze ongeloofelijk snel de diepste diepten van het gesprek, ze overziet in eens wat je wil, waar het heen gaat, en soms lijkt het weer alles verward en onduidelijk wat zij zegt. Maar ze heeft alles gelezen, en ze kan altijd door spreken, altijd scherp, levendig, diep, verrassend. Den eersten avond liet ze mij geheel en al droomerig van betooverheid, door haar diepe, teedere, volmaakt ongeaffecteerde manieren. Ik was meer épris dan ooit te voren."
(Van Eeden/Van Deyssel 1964 : 279)

Enige opmerkingen van Van Eeden over de inhoud van de gesprekken verdienen extra aandacht. In de boven geciteerde brief aan Van Deyssel is te lezen:

"Ik las haar werk, haar essays, en zij wil strenge kritiek."
(Van Eeden/Van Deyssel 1964 : 280)

En in het dagboek:

"(...) veel over kinderen en opvoeding gesproken. Mijn bezwaren uitgelegd over Lady W's artikel."
(Van Eeden 1971–1972, I : 348)

Daaruit is op te maken, dat in ieder geval ook over de eerste versies van het in 1896 verschenen artikel "Sense, Meaning and Interpretation" van Lady Welby gesproken is (Welby 1896), dat met een zeker recht algemeen als de eerste grondslag voor de significa beschouwd wordt. Want dit artikel ontstond uit twee al in 1894 voltooide manuscripten ("Psychology and Significance" en "Logic and Significance") en wel in de zomer van 1895 (zie Schmitz 1985a, Ch. 2.5). Van Eeden kan dus toen al met Lady Welby's semiotisch begrippenkader ("sense", "meaning", "significance") vertrouwd geraakt zijn.

Op dit gebied kwam het vooralsnog niet tot een beïnvloeding van Van Eeden's eigen opvattingen betreffende kennis en communicatie, omdat hij – zoals later zou blijken (Van Eeden/Welby 1954 : 26 e.v.) – veel onkritischer stond ten opzichte van de taal van de wetenschap dan Lady Welby; hij had meer waardering voor de intuïtieve inzichten en expressieve vermogens van de dichter en zocht in eerste instantie naar practische oplossingen voor problemen van kennis en communicatie, zonder zich vooraf al te lang in theoretisch en empirisch onderzoek te verdiepen. Ook met betrekking tot de in feite gegeven overeenkomsten tussen de opvattingen van Van Eeden en die van Lady Welby zal alleen met alle voorbehoud van beïnvloeding gesproken moeten worden, daar Van Eeden er zelf op gewezen heeft, dat tussen 1892 en 1895 in Lady Welby dezelfde gedachten rijpten als bij hem (zie Van Eeden 1934: 52). Aan de andere kant mag deze uitspraak ook weer niet overschat worden, omdat hij in dit verband ook schreef:

"(...), zonder dat ik, vier jaren lang, in gedachtenwisseling geweest was met lady Welby, (...)"
(id.)

Dit klopt duidelijk niet, – tijdens deze gehele periode werd druk gecorrespondeerd – en evenmin klopt het thema, dat hij als voorbeeld geeft van de parallellen in hun denken: "de dronkenschap van het smart-verlangen" (id.), want Lady Welby begon de discussie in briefvorm daarover eind 1894 (vgl. Van Eeden/Welby 1954 : 10 e.v.).

In maart en april 1896 werkte Van Eeden weer aan zijn filosofisch boek, waarvan hij nu vier van de in totaal zeven hoofdstukken had voltooid (zie Van Eeden 1971–1972, I : 372 e.v.). Toen Lady Welby hem eind 1896 een exemplaar van haar artikel "Sense, Meaning and Interpretation" (Welby 1896) stuurde, accepteerde Van Eeden wel de kritiek op de wetenschap, die het bevatte, maar niet haar semiotische gedachtengang, waarin hij geen fundament zag voor een practische oplossing van problemen van symbolische kennis en communicatie. Bovendien

had hij ondanks enige overeenkomsten in terminologie – hij sprak bijv. over "woordwaarde", Lady Welby van "value of a sign" (Van Eeden/Welby 1954 : 27; Welby 1896 : 28) – moeite haar termen "sense", "meaning" en "significance" te begrijpen. De verschillen in opvatting die in hun correspondentie tot het jaar 1906 bleven bestaan, terwijl ze in Van Eeden's dagboek al in 1904 beginnen te verdwijnen, bracht hij in een brief aan Lady Welby van 16 december 1896 duidelijk ter sprake, doordat hij haar enige centrale stellingen meedeelde van zijn "Redekunstige grondslag".

Hieruit blijkt, dat de weg, die Van Eeden volgt naar "zuivering van de taal" die van de poëzie is, en alleen de dichter kan die problemen uit de weg ruimen, waarvoor Lady Welby een eigen wetenschap nodig acht, namelijk de significa. Terwijl Lady Welby juist bestrijdt, dat wetenschappelijke termen in hun betekenis steeds duidelijk bepaald zijn of na definities duurzaam vastgelegd kunnen worden, gaat Van Eeden, in ieder geval voor de natuurwetenschappen, uit van het tegendeel:

"I admit only two kinds of pure language i.e. a scientific and poetical. I think a book on physics pure, because every word has a unalterable worth, and allows free logical handling. But in every philosophical treatise the well-poised and unchangeable worth of words is lost, and this makes them as good as useless."
(Van Eeden/Welby 1954 : 27)

Terwijl Lady Welby betoogt, dat suggestief taalgebruik, flexibiliteit en ambiguïteit geen misstanden zijn, die uit de weg geruimd moeten worden, maar juist aan de taal inherente eigenschappen, die het pas mogelijk maken zich in voortdurend wisselende omstandigheden te uiten, reclameert Van Eeden precies deze eigenschappen alleen voor de poëtische taal:

"This worth of words in poetry is not unchangeable, but altering, alive, as I might say, like the notes in music, their worth changing with their environment of neighbours. You see, a musical note is a fixed thing, it has a fixed amount of vibrations, but its worth, or value – its effect – changes with the change of the surrounding notes. So does the worth of the poetical word. I see no possibility of intensifying or purifying the language but by poetical feeling, artistic intuition – or by not accepting any speculation as rigidly scientific when not every word has a fixed worth, like it is the case in chemistry, physics astronomy a.o."
(Van Eeden/Welby 1954 : 27)

Omdat vooral voor de dichter Van Eeden dit fundament van zijn betoog onwrikbaar vaststond, had hij ook de komende tien jaren nog buitengewoon veel moeite om het werk van Lady Welby te begrijpen. Dit veranderde pas, toen de poëzie in zijn literaire werk steeds meer op de achtergrond raakte en tegelijk de internationale activiteiten begonnen, die uiteindelijk tot de Forte-kring en de signifische genootschappen leidden.

Vóór de voltooing van "Redekunstige grondslag van verstandhouding" trad

Van Eeden in februari 1897 met zijn voordracht "Over hallucinaties" (Van Eeden 1897b) nog eens als scherpzinnig terminologie- en begripscriticus in de openbaarheid (30). Deze toespraak vormde samen met het in datzelfde jaar gepubliceerde filosofische betoog een hoogtepunt in Van Eeden's werk, waarop pas ruim tien jaar later weer door hem voortgeborduurd werd.

Steunend op ideeën uit "Redekunstige grondslag" probeert Van Eeden in deze voordracht het begrip "hallucinatie" te omschrijven, zonder daarbij in een cirkelredenering te vervallen, die men bij psychologische definities vaak aantreft, en die daarin bestaat, dat ideële verschijnselen in de werking van de zintuigen gesitueerd worden, terwijl toch pas achteraf uitspraken gedaan kunnen worden over de aard van het verband tussen deze verschijnselen en het werk van de zintuigen. Van Eeden toont nu aan, dat ook de termen "objectief" en "subjectief" in combinatie met gewaarwordingen niet geschikt zijn om het onderscheid tussen hallucinaties en andere gewaarwordingen weer te geven. Want "objectief" valt niet samen met volledige zekerheid en stabiliteit ten aanzien van gewaarwordingen, omdat elke zekerheid van dien aard – onafhankelijk van haar fundering – betrekkelijk is en evenmin kan tussen objectieve en subjectieve dingen een scheidslijn aangegeven worden. Hij bestrijdt namelijk, en daarbij lijkt het alsof hij Lady Welby's kritiek op de metaforen "binnen" en "buiten" in de psychologie (zie Welby 1892) weer opvat, dat het lichaam de scheidslijn vormt. Integendeel, zegt hij:

"(...) – ons heele lichaam, met bloed en hersenen en alles tot in zijn fijnste structuur is *buitenwereld*, wanneer wij tenminste aan dat woord eenige beteekenis hechten.
Hieruit volgt weer onmiddelijk dat als er iets binnenwereld, subjectieve wereld kan genoemd worden, *dan is dat niet ons lichaam*."
(Van Eeden 1897b : 119)

Subjectief in de zin van "tot het subject behorend" is voor Van Eeden alleen het waarnemende ik, terwijl al het waargenomene object is (31). Op het achterliggende begrip "ik" of "zelf" zal nog teruggekomen worden (zie 2.2.a). Wordt met "subjectief" echter dat bedoeld, wat alleen voor een persoon object kan zijn, zoals bijvoorbeeld pijn, dan zijn alle waarnemingen subjectief, niet alleen de hallucinatie. En Van Eeden gaat verder met de belangrijke constatering:

"Niemands gewaarwording kan object zijn voor een ander. Het eenige waaromtrent wij ons verstaan is de abstractie, dat is dus ook het eenige wat inderdaad objectief kan genoemd worden."
(Van Eeden 1897b : 123)

Hij verheldert deze belangrijke uitspraak over onze mogelijkheden tot "verstaan" aan het voorbeeld van een kleurenblinde, die niet weet dat hij kleurenblind is, maar handig gebruik maakt van het verband, waarin de dingen genoemd worden, en hen dus ook de kleuraanduidingen geeft, die anderen hen zouden toekennen.

Het is dit verband van ervaring en communicatie, dat Van Eeden "abstractie" noemt: "Dat verband, de abstractie, is het eenige, waaromtrent wij ons verstaan" (Van Eeden 1897b : 123). Zo geformuleerd kan Van Eeden's stelling echter op zijn minst aanleiding geven tot misverstand. Bedoeld kan zijn, dat de abstractie als *resultaat* van een sociaal verband van ervaring en communicatie het enige is, waaromtrent wij ons (in het verdere verloop van communicatieprocessen) verstaan. Want de abstractie ligt ook voor Van Eeden op teken-niveau en zo kan alleen met behulp van de algemene betekenis van woorden, die tot de gemeenschappelijke kennis van communicerende individuen behoort en voor Van Eeden als objectief geldt, over subjectieve gewaarwordingen iets gezegd worden (zie 2.2. a). Als we ons echter alleen over of omtrent abstracties verstaan kunnen, dan leidt dat niet alleen tot de moeilijkheid, zo niet de onmogelijkheid, om subjectieve dingen mee te delen en te begrijpen, maar ook – en dat maakt het voorbeeld van Van Eeden al duidelijk – tot het voortdurende risico van misverstanden (32).

Tussen april en juli 1897 voltooide Van Eeden zijn tekst en terugblikkend resumeerde hij op 30 juli 1897:

"Ik ben vooral ook tevreden over het werk Redek. Grondslag. Dat is een machtige steun."
(Van Eeden 1971–1972, I : 417)

Kort daarvoor had hij Lady Welby's nieuwe boek "Grains of Sense" (Welby 1897) gekregen, dat in zekere zin de tegenhanger van Van Eeden's "Grondslag" vormt. Want terwijl in Van Eeden's werk een poging gedaan wordt vanuit wetenschappelijk perspectief kennis- en communicatieproblemen logisch-axiomatisch te behandelen met als voornaamste doel te komen tot een verheldering van functie en betekenis van de taal der poëzie in dit verband, stelt "Grains of Sense" soortgelijke problemen aan de orde met behulp van parabels, satiren en aforismen, "written on low level for I knew that those who most influence 'language' would not read a book on any other" (Lady Welby aan Van Eeden, 18 augustus 1897; Van Eeden/Welby 1954 : 28). Hierbij komt, dat Lady Welby op dat tijdstip Van Eeden's taalfilosofische opvattingen niet kon delen en toch hoopte hem te kunnen winnen voor een wetenschappelijke bestudering van de door haar opgeworpen signifische vragen (zie Van Eeden/Welby 1954 : 81 e.v.) en dat van zijn kant Van Eeden wilde, dat zij meer als een dichter zou schrijven (id., 6, 82). De dichter Van Eeden zei over "Grains of Sense":

"(...), that in matter of language the parable is the most stable and undeceiving thing. Meaning and sense of the single word change constantly and I do not see a way to fix them. But the parable remains unaltered, however translated or repeated."
(Van Eeden/Welby 1954 : 28)

De wetenschapsman Van Eeden zag nu echter ook in, dat Lady Welby voor een belangrijk deel dezelfde problemen tot uitgangspunt koos voor haar onderzoek als hij, maar dat zij op het punt van methoden en oplossingen, die zij voor ogen hadden, van elkaar verschilden:

"It is very remarkable how you touch the very things which have occupied me so much, and which I consider to be the most important in our present condition of society, in intellectual respect.
But sometimes we are too impatient. The material condition of society is as yet too undeveloped, how can a pure language grow on an impure and disturbed society? (...)
Who knows what will come, when the equipoise of society is reached, when universal peace and quality reigns, when mankind becomes one nation. And this seems by no means an all too utopistic hope, when we consider what has changed in our short life-time."
(Van Eeden/Welby 1954 : 28)

Hoe belangrijk Van Eeden ook zijn studies en die van Lady Welby tot nu toe achtte, rond 1897 leken ze hem toch prematuur en dus niet actueel. De laatste regels van het citaat geven al aan, dat de pionier en sociale hervormer in Van Eeden op de voorgrond trad, die geloofde, dat een verandering van de materiële omstandigheden in de maatschappij ook de oplossing van intellectuele problemen zou voorbereiden en met zich mee zou brengen. Pas tien jaar later, toen al zijn praktische hervormingsplannen mislukt waren, zoals Lady Welby al in 1898 voorspeld had (zie Van Eeden/Welby 1954 : 37), begon hij zich opnieuw in publikaties met signifische kwesties bezig te houden. Zijn persoonlijk contact met Lady Welby, dat vanaf het begin het stempel droeg zowel van zijn innerlijke tegenstrijdigheid als van hun verschil in persoonlijkheid en sociale afkomst, hield tijdens deze periode stand. Via dit contact kon de wetenschappelijke invloed van Lady Welby zich uiteindelijk doorzetten.

2.2 "Redekunstige grondslag van verstandhouding"

2.2.a Taal, kennis en communicatie in "Redekunstige grondslag van verstandhouding" en in "Het lied van schijn en wezen"

In de negentiger jaren werkte Van Eeden vrijwel gelijktijdig aan twee werken, waarin hij zijn filosofie op geheel verschillende wijze presenteerde en in dit verband vooral problemen van taal, kennis en communicatie behandelde: het "ordine geometrica" geschreven "Redekunstige grondslag van verstandhouding" (Van Eeden 1897a; 1975) en het gedicht "Het lied van schijn en wezen" (Van Eeden 1981). Van deze beide werken ben ik dan ook uitgegaan, toen ik in het voorgaande hoofdstuk de biografische en intellectuele context reconstrueerde, die mij belangrijk leek voor een beter begrip van de hierin neergelegde gedachten.

"Het lied van schijn en wezen" bestaat uit drie boeken met elk twaalf zangen,

die de verandering in Van Eeden's denken over een periode van 30 jaar weerspiegelen; ze werden in 1895, 1910 en 1922 uitgegeven (33). Naar inhoud en ontstaansgeschiedenis horen het eerste boek en de eerste twee zangen van het tweede boek (ontstaan tussen 1892 en 1897) bij elkaar (zie ook Van Tricht 1981 : 14); bij de behandeling van "Redekunstige grondslag" zal ik met het oog op verduidelijking en vergelijking alleen naar deze veertien zangen verwijzen, die, in tegenstelling tot de volgende, talrijke parallellen met de stellingen (leerstellingen) van de "Grondslag" laten zien.

In zijn zangen wil Van Eeden tegen de schijn getuigen van het wezen. Terwijl in de materialistische opvatting materie en kracht het wezen zijn en de ontdekking van wetmatigheden in de wereld van de materie tot doorgronding van het wezen leidt, ziet Van Eeden daarin slechts schijn en een weg naar de schijn. Want kennis van het wezen is voor hem slechts via het onmiddellijk schouwen, de intuïtie, te bereiken en enkel in de diepte van de eigen ziel te vinden. Hier ontmoeten we Van Eeden als mysticus en als zoeker naar God (zie Van Tricht 1981 : 6), en het middel om zijn intuïtieve inzichten mede te delen is de poëzie met haar beelden, klank en ritme.

Ook Van Eeden's "Redekunstige grondslag" is "anti-rationalistisch" (Van Eeden 1971–1972, I : 372); maar naar de vorm, aan Spinoza's "Ethica" ontleend, is het "redekunstig-harmonisch" (Van Eeden 1897a : 8), de taal is zoveel mogelijk "symbolisch" en niet "beeldend" en het onderwerp zijn betrekkelijk primitieve en niet-samengestelde dingen, onder andere ook de theoretische grondslag voor gedichten als "Het lied van schijn en wezen". Naar vorm, taal en inhoud is "Redekunstige grondslag van verstandhouding" (34) de exacte tegenhanger van Van Eeden's poëtische zangen.

Om in het vervolg aan de hand van de argumentatie in de tekst vooral Van Eeden's opvattingen over taal, kennis en communicatie te kunnen weergeven en analyseren, worden nu eerst opbouw en indeling van het betoog beschreven.

De tekst omvat zeven hoofdstukken van zeer uiteenlopende lengte alsmede een inleiding en een slotwoord. De hoofdstukken bestaan uit een reeks doorgenummerde stellingen (st.), die voor een deel logisch met elkaar in verband staan en waaraan vaak cursief gedrukte verduidelijkingen, omschrijvingen, motiveringen en in de vorm van een bewijs gestelde stukken tekst zijn toegevoegd. Enkele toevoegingen zijn met kleine letters, die eraan voorafgaan, ingedeeld, andere bestaan alleen uit een gedeelte "a", weer andere bevatten geen aanduiding; mogelijk zijn in de tweede groep verdere uitweidingen later weer geschrapt; zo wijst het ontbreken van punten a en b in st. 27 en het weglaten van stelling 137 op eventuele inhoudelijke discontinuïteit (35).

De inleiding (p. 7–10), met als titel "Argument" schetst in korte trekken doel en onderwerp van het daaropvolgende betoog.

Het eerste hoofdstuk ("Realiteit en Gradatie", st. 1–33, p. 10–19) behandelt de gradatie in realiteit en denken van het concrete en reële naar het abstracte en irreële en het soort taalgebruik, dat met de verschillende stadia overeenkomt (beeldend vs. symbolisch). Ook moeten hier de taal- en kentheoretische grondslagen van het

betoog duidelijk gemaakt worden, die gaan om de vraag, in welke taal het betoog gesteld moet worden en op welke gronden van taal- en kentheoretische aard dit moet gebeuren.

Het tweede hoofdstuk ("Woord-Waarde", st. 34–41, p. 20–24) is ondanks zijn beknoptheid van bijzonder belang, daar het in aanvulling op het eerste Van Eeden's tekentheorie bevat. Hier wordt het probleem van de woordbetekenis uiteengezet, doordat de relatie tussen werkelijkheid, beeld van de werkelijkheid (voorstelling) en woord (symbolisch vs. beeldend) omschreven wordt.

In het derde hoofdstuk ("Waarheid", st. 42–51, p. 24–30) blijkt, dat op grond van het voorafgaande de term "waarheid" in zijn gangbare gebruik een "onzuivere term" is en de zegswijzen "waarheid spreken" en "oprecht zijn" worden op hun implicaties onderzocht. Na een verduidelijking van zijn waarheidsbegrip volgt tenslotte een discussie over Spinoza's begrip "ware idee" en over Spinoza in het algemeen.

Het vierde hoofdstuk (st. 52–100, p. 31–45) valt, zoals de titel "Zekerheid, Rede en Mysterie" aangeeft, in drie delen uiteen, waarin de pretentie van de natuurwetenschap als probleem aan de orde gesteld en gerelativeerd wordt; ook worden symbolische en intuïtieve kennis tegenover elkaar geplaatst. In st. 52–62 wordt zekerheid in de natuurwetenschappen als onveranderlijkheid in ruimte en tijd opgevat, die altijd slechts gradueel en afhankelijk van de mens en de taal is. De natuurwetenschappen worden gezien als uiting van het algemeen menselijk streven zowel naar orde, algemeenheid en bestendigheid als naar eenheid en rust. Volgens st. 63–80 is de Rede samen met "het waarnemende ik" en dat. wat waargenomen wordt, constitutief voor de natuurwetenschap. Van Eeden's analyse van de term en het begrip Rede leidt echter tot de conclusie, dat de *eenheid* van maat in de natuurwetenschappen niet in de menselijke rede ligt, die als maatstaf voor alle dingen ontoereikend is en dat uiteindelijk ook in deze wetenschappen een streven naar opheffing van de rede en naar het absolute te constateren is. De stellingen 81–100 betreffen tenslotte de term "Mysterie" en proberen te demonstreren, dat zowel de afwijzing van als de neiging tot mystiek beide hun grond in begeerte naar het absolute hebben en dat rationalisten en mystiek-gezinden beide eenzijdig vasthouden aan hun kenvorm alleen.

Het vijfde hoofdstuk ("Het Ik", st. 101–113, p. 45–57) voert de begrippen "ik" en "zelf" in en definieert de hoogste vorm van kennis als die, welke de hoogste zekerheid geeft en waarbij dus noch van waarneming noch van rede sprake kan zijn, waarbij zijn en weten samenvallen. Het ik is voor Van Eeden absoluut en één met de hoogste kennis.

Het zesde hoofdstuk over "Tijdloosheid en Onsterfelijkheid" (st. 114–136, p. 58–70) is naar inhoud in drie delen geordend. St. 114–118 behandelen (zoals overigens ook andere op zichzelf staande zinnen in het betoog op heel verschillende plaatsen) mogelijkheden en grenzen van de logische beschouwing (ordo geometrica), als het gaat om complexe dingen als ziel, geest, et cetera; ze zijn dus reflexief met betrekking tot het geheel van het betoog. St. 119–121 omschrijven alle waarneming in principe als voelen en het zelf als dat, wat voelt en als verschillend van de persoon, het ik, dat als de "gezamenlijke menigte" van al onze gevoelens omschreven wordt. In st. 122–126 wordt de uitdrukking "sterfelijk" verduidelijkt om dan van het ik (zelf) te beweren, dat het noch veranderlijk noch vergankelijk is; evenmin kan gezegd worden, dat het ik zich hier of daar bevindt, of zich ergens anders heen begeven zal; wij zijn en kennen dus met volstrekte zekerheid wat noch sterfelijk, noch veranderlijk, en evengoed alom-tegenwoordig als nergens-tegenwoordig genoemd kan worden. Daartegen wordt in st. 127–136 "persoon" afgezet en Van Eeden gaat na, wat van de persoon vergankelijk is en wat niet. Omdat voor hem geen gewaarwording alleen en geheel en al van de zintuigen afhangt, is het volgens hem waarschijnlijk, dat gewaarwordingen ook na de ondergang van het lichaam mogelijk blijven en dus ook menselijke individualiteit. Ieder persoon heeft dus deel aan het onvergankelijke en absolute, maar in verschillende mate, en in die mate is hij dus ook onsterfelijk, onvergankelijk en onveranderlijk.

In het laatste hoofdstuk ("Richting, Vrijheid en Doel", st. 138–156, p. 70–80) wordt de logisch-dialectische weg steeds meer verlaten (zie bijv. st. 154a) en enige begripsmatige veranderingen ten opzichte van de voorgaande hoofdstukken worden ingevoerd (zie vooral st. 138, 142). In st. 138–147 leidt de analyse van de uitdrukkingen "beweging", "actie", "daad", "doen", "verandering", "oorzaak" en "richting" tot het inzicht in de beperktheid van de logisch-symbolische werkwijze. Want in de toepassing van deze uitdrukkingen op ziel of leven beweert men noodzakelijk een onjuistheid. Daarmee in overeenstemming bekritiseert st. 148 het beeldend gebruik van "doel" en "afkomst". Na een onderzoek van het beeldende in de uitdrukkingen "vrijheid" en "onvrijheid" wordt in st. 149–154 de wilsvrijheid van het zelf behandeld en haar invloed op alle menselijke handelingen (probleem van het psycho-fysisch parallellisme) en de daaruit volgende vraag naar de verantwoordelijkheid. De st. 155–156 monden tenslotte volgens Van Eeden's eigen opvatting uit in beeldende uitspraken over richting en doel van het leven, dat God, het absolute, de eenheid en de onveranderlijkheid genoemd wordt.

Het slotwoord (p. 80–84) ziet in het betoog het bewijs geleverd, dat elke logische verhandeling over hogere en diepere dingen moet uitlopen in absurditeit en tegenstrijdigheden, omdat in zo'n geval de allereenvoudigste termen niet meer dan beelden worden. De redenerende wijsbegeerte mag niet verder gaan dan het eenvoudigste, namelijk een voorlopige kritiek, waarin zij de aard van ons kenvermogen en uitdrukkingsvermogen, de waarde der woorden en de waarde der begrippen, door het gebruik aan die woorden gebonden, moet behandelen – zoals in het betoog gebeurd is. Het is alleen de poëzie voorbehouden deze grenzen te overschrijden. Onder poëzie verstaat Van Eeden daarbij:

"(...) elk sterk en zuiver spreken, waarbij de taal kracht heeft niet alleen door abstracte beteekenis, maar ook door haar klank, haar beeldende en muziekale uitdrukking. Zulk een taal behoeft geen vast metrum of rijm te hebben, maar wel altijd rhythme en welluidendheid of klankrijkheid."

(1897a : 82)

Aan een citaat uit Kant's "Kritik der Urteilskraft" probeert Van Eeden dan nog eens duidelijk te maken, dat met het oog op bepaalde dingen de logische, mathematische of – zoals in het geval van Kant – de wetenschappelijke vorm van het betoog niet alleen onbereikbaar is, maar ook ongeschikt. Want in dit citaat kan hij slechts zeer gebrekkige poëzie herkennen. De tekst lijkt wetenschappelijk, in werkelijkheid echter – en dat is beslissend – bezit bijna geen van de gebruikte substantiva een wel-bepaalde, onveranderlijke, zich in alle tijden en talen gelijkblijvende waarde:

"(...) en het geheel verliest alle waarde en beteekenis voor den lezer die zich niet door lange oefening de symbolische teeken-spraak, de gedachten-algebra van Kant heeft eigen gemaakt."
(1897a : 84)

Dat betekent dus, dat Van Eeden de door Kant gekozen uitdrukkingen, de gekozen taaltrap als middel tot communicatie over het "verhevene" (Analytik des Erhabenen § 24) voor ongeschikt, ja voor ineffectief houdt, met name omdat de waarde der woorden onbepaald is en Kant's begrippen niet door het algemene taalgebruik aan de woorden gebonden zijn.

Dit is heel anders bijvoorbeeld in liederen, muziek of parabels. Want, zo eindigt Van Eeden zijn betoog:

"In dezen vorm nu is de uitdrukking veel vaster, blijvender en universeeler. Een melodie of een parabel wordt verstaan overal en altijd waar de menschlijke geest een zekere organisatie heeft bereikt en is veel meer onafhankelijk van en onaantastbaar door reproductie. Maar er zijn eindeloos veel overgangen, volmaakte vastheid en algemeenheid is onbereikbaar, maar wordt dichter benaderd naarmate de beelding eenvoudiger en zuiverder is."
(1897a : 84)

Deze conclusies in het slotwoord brengen ons terug naar het onderwerp, dat ons hier interesseert, en naar het doel van Van Eeden's betoog. Zijn bedoeling is, zoals ik in het vorige hoofdstuk heb laten zien, een tekst te schrijven voor "de menigte" en daarbij "in een aantal stellingen een grondslag van verstandhouding te vestigen" (1897a : 7). Deze grondslag beoogt diegene raad te geven en naar Van Eeden's eigen ervaring aan te moedigen (vgl. 1971–1972, I : 232), "die in de vlottende aandoeningen van poëtische beelding en fantasie meent geen genoegzame bevrediging te kunnen vinden" (1897a : 7); of zoals Van Eeden op 30 september 1897 aan Borel schreef:

"Daarin hoop ik veel menschen te steunen en veel vragen te beantwoorden, die ik merk dat de menschen vervullen en bezwaren. Het zijn laddertjes en krukken en steunsels die ik timmer voor hen die niet makkelijk mee kunnen."
(Van Eeden 1934 : 82 e.v.)

Omdat Van Eeden meent, dat bij degenen, die hij met zijn poëzie niet bereiken kan, een behoefte aan "vastheid, duidelijkheid en logisch verband" bestaat, betekent het noodzakelijk vereiste voor het bereiken van dit doel:

"De symbolische beteekenis van elk woord moet streng worden gehandhaafd en beantwoorden aan de meest algemeene opvatting. De termen moeten eenvoudig zijn in hun verband en redekunstig juist."
(1897a : 7)

Van Eeden gelooft dus, dat hij de duidelijkheid, die door "de menigte" verlangd wordt, alleen kan bereiken, wanneer hij slechts algemeen bekende en gangbare termen en wendingen gebruikt; brengt hij deze termen bovendien met elkaar in logisch-harmonisch verband, dan bereikt hij ook de gevraagde logische opbouw (zie 1897a : 8). Maar omdat naar zijn opvatting de organisatie van de taal, zoals zij door de menigte, ook "de zeer begaafde menigte" gebruikt wordt, niet even "fijn" en "samengesteld" is als die van de ziel, waarvan zij de representante en "verzinnelijking" is (1897a : 7), kunnen in deze taal enkel "betrekkelijk primitieve en niet-samengestelde dingen" (1897a : 8) geformuleerd worden. Want alleen in zeer eenvoudige zaken is de betekenis der woorden en zinswendingen – gesteld al, dat zij "zuiver" zijn – vast en bij velen gelijk. Evenzo is de samenhang der geformuleerde gedachten volgens de wetten van de logica alleen bij een eenvoudige structuur der uitspraken te bereiken, omdat de woorden en zinnen geen "fijner organisatie" toelaten. Dit heeft tot gevolg, dat men:

"(...), steeds in 't oog houdend dat de ziel de realiteit en de taal daarvan de zinnelijke reproductie is, dikwijls bespeurt dat de harmonie der levende dingen zou worden opgeofferd aan de harmonie der rede, die de logica uitmaakt."
(1897a : 8)

Dit betekent: alleen wanneer algemeen bekende woorden en formuleringen, waarvan de betekenis vast en bij velen gelijk is, worden gebruikt, kunnen uitspraken een logische structuur en een logisch verband bezitten. Maar met zulke woorden en in ordine geometrica kan niet over de ziel of "de hoogere harmonie der meer reële, of laat ik liever zeggen levende dingen" (1897a : 9) gesproken worden, maar alleen over zeer eenvoudige dingen. Wil men over de ziel etc. spreken, dan moet de taal op een heel andere wijze gebruikt worden.

Van Eeden illustreert de gedachtengang met een beeld, waarmee hij zich impliciet tegen de rationalisten keert (1897a : 9; vgl. ook Van Eeden 1894d : 304 e.v.): de volledigste reproduktie van een levend mensenlichaam is een automaat, die in vorm, kleur en beweging aan het origineel beantwoordt. Theoretisch is dit de beste weergave; maar de meest vernuftige en ingewikkelde automaat kan toch niet meer dan zeer eenvoudige dingen voorstellen. Voor de "onontwikkelde" toeschouwer met zijn grove observatie zijn de prestaties van dit model een voldoende en logische voorstelling van de samenhang in de werkelijkheid. Een paar vage,

"mistekende", zwarte strepen op wit papier hebben voor hem geen betekenis, terwijl zij voor een gevoelig en ervaren toeschouwer een veel sterker en juister indruk van leven teweeg kunnen brengen dan de automaat zou kunnen.

Voor hen, die automaten of logische modellen van de werkelijkheid verkiezen, schrijft Van Eeden zijn betoog, om hen iets mee te delen van wat hij aan de anderen met zijn poëzie kan zeggen en om hen het belang van de dichterlijke taal, ja van de poëzie als zodanig voor kennis en het mededelen van kennis uit te leggen. Voor hen vervaardigt hij een "redekunstig-harmonische taal-structuur, die beantwoordt aan eenvoudige en algemeene zaken *waarover wij elkander moeten verstaan*, (...)" (1897a : 10; curs. H.W. Sch.). Van Eeden beoogt dus uiteindelijk een betere verstandhouding tussen mensen.

Hoewel Spinoza op de eerste bladzijden van het betoog nog niet genoemd wordt, is hier al duidelijk, waarin Van Eeden Spinoza wil volgen en waarin hij tegen hem stelling neemt. Van Eeden houdt zich streng aan het heersende spraakgebruik in zeer eenvoudige dingen (welke dit zijn, zal nog aangegeven worden). Op 17 november 1897 schreef hij aan Mannoury over een passage in zijn betoog (Mannoury 1958 : 26):

"Ik heb mij nu er toe bepaald de eenheid der begrippen ("zijn" en "gewaarworden"; H.W. Sch.), uit het spraakgebruik afgeleid, als stellig aan te nemen."

Ook in de toelichtingen bij de leerstellingen komt dit meermalen tot uiting. In st. 152 (p. 72) bijvoorbeeld:

"Het spraakgebruik gedoogt het en er is geen vaste terminologie voor nauwkeuriger onderscheiding."

En in st. 142 (p. 72):

"Kant maakt uitvoerige berekeningen en samenvoegingen van nog veel vager en samengestelder termen, zonder die steeds te toetsen aan *den eenig mogelijken maatstaf, het gebruik*. Hun waarde en beteekenis berust op de omslachtig, maar niettemin stellig daarin uitgedrukte intentie." (cursiv. H.W. Sch.)

Van Eeden schijnt hierin de eerste van de drie door Spinoza in het "Tractatus de Intellectus Emendatione" opgestelde leefregels exact op te volgen (36); deze luidt namelijk:

I. Spreek naar het bevattingsvermogen der menigte en doe verder al wat de bereiking van ons doel niet blijkbaar in de weg staat. Want het levert een niet gering voordeel op wanneer wij ons zooveel mogelijk bij haar bevattingsvermogen aanpassen. Waarbij nog komt dat men zich daardoor een welwillend gehoor voor de waarheid verschaft. "(§ 17; vert. Nico van Suchtelen)

Dit betekent nu in geen geval, dat Van Eeden onkritisch ten opzichte van het spraakgebruik zou hebben gestaan. Het is eerder zo, dat hij de klasse van uitdrukkingen omschrijft, die voor een logisch betoog alleen geschikt zijn – zoals we zullen zien –, en hij gaat steeds opnieuw na, in hoeverre de beschikbare woorden "zuivere termen" zijn en dus voor zijn oogmerken deugen. Hij verwerpt Spinoza's definitieleer zelfs dan als methodische uitweg, wanneer termen tekortschieten of het spraakgebruik alleen onzuivere termen beschikbaar heeft; hij houdt haar voor ongeschikt en zonder effect in haar toepassing. Want hoewel Spinoza in de zojuist geciteerde "leefregel" algemene begrijpelijkheid verlangt van filosofische teksten, ontkent hij toch ook, dat de gebruikelijke woorden geschikt zouden zijn om bijvoorbeeld ware ideeën aan te duiden:

"Men bedenke daarbij, dat woorden worden gevormd ten gerieve en naar het bevattingsvermogen van de menigte, zodat zij eigenlijk niets anders zijn dan tekens voor de dingen zoals deze bestaan in de Verbeelding, maar niet zoals zij in het Verstand bestaan."
(Tract. de Int. Em., § 89; vert. Nico van Suchtelen)

En voordat Spinoza zijn definitieleer uiteenzet, trekt hij in § 94 van dezelfde verhandeling uit zijn voorafgaand onderzoek de conclusie:

"De juiste weg om iets te onderzoeken is derhalve om, uitgaande van een of andere gegeven definitie (de daaruit voortvloeiende) gedachten te vormen. En dit zal des te gemakkelijker vallen en het best slagen naarmate wij de zaak beter hebben gedefinieerd."
(vert. Nico van Suchtelen)

Van Eeden houdt echter aan de doelstelling van algemene begrijpelijkheid vast. In st. 103a (p. 46) zegt hij:

"Bij het gebruiken der woorden 'Persoon', 'Ikheid' 'Zelf' (zie 57 vlg.) volg ik zooveel mogelijk het spraakgebruik, omdat ik meen dat men het spraakgebruik niet door willekeurige definities forceeren mag (116), (...)"

In st. 116, waarnaar hier verwezen wordt, lezen we tenslotte, waarom definities alleen de begrijpelijkheid van een betoog niet groter maken en ook niet altijd bevorderlijk kunnen zijn voor het specifieke doel van het onderzoek; het spraakgebruik van de menigte is namelijk een tyran (37), waartegen veranderingen niet door te voeren zijn:

"Men kan de begripsbepaling nog wel een eindweegs voortzetten, maar vervalt dan spoedig in duizelingwekkende complicatie. En men bereikt daarmede zeer weinig. Want dit is te vaak uit 't oog verloren, dat als termen geen bepaalde waarde *hebben*, men ze die ook niet *geven* kan. Men hangt hierin geheel af van

de menigte die de taal maakt. Wanneer men aan een term een bepaalde waarde opdringt, en de menigte accepteert die niet, bereikt men niets en maakt de verwarring grooter. Terwijl de andere fout, waartoe alle wijsgeerige systeembouwers vervallen zijn deze is, dat men voor zich zelf de waarde van elken term bepaalt, en vergt dat de wereld die zal accepteeren. Dit leidt tot het vormen van een wijsgeeren-taal, een jargon, dat door de wereld reeds lang als onduldbaar is verworpen. (Hegel en volgelingen)."

(1897a : 59; cursivering in het origineel)

Van Eeden geeft de voorkeur aan de communicatieve werking van zijn betoog boven de mogelijkheid door definities en neologismen zijn logisch betoog tot inhoudelijke gebieden uit te breiden, die met behulp van gebruikelijke, algemeen bekende en zuivere termen niet meer te bestrijken zijn.

In de inleiding van het betoog komt nog een ander aanknopingspunt bij Spinoza ter sprake, maar ook een tegenstelling. Het gaat om het psycho-fysisch parallellisme, waarvan ik al in het vorige hoofdstuk aantoonde, dat waarschijnlijk Spinoza (vgl. Ethica, pars I, prop. 10, schol.) en niet pas G. Th. Fechner (1801–1887) Van Eeden tot deze opvatting bracht. Van Eeden hangt dit parallellisme ook in zijn betoog aan en hij neemt bovendien de "ordo geometrica" over, die door Spinoza voorgesteld wordt als de beste en zekerste methode om naar de waarheid te zoeken en haar te leren (vgl. Spinoza's Princ. Phil. Cart., voorwoord):

"Het ideale betoog is het mathematische. Uitgaan van axioma's. Alleen termen invoeren van bepaalde, onveranderlijke waarde. Inductief komen van het eenvoudige tot het samengestelde. Synthetisch voortbouwen, niet sneller, dan de volkomen bevestiging van al het voorafgegane gedoogt."

(st. 1, p. 10)

De kentheoretische tegenstelling met Spinoza betreffende het psycho-fysisch parallellisme wordt echter zichtbaar, doordat Van Eeden deze methode alleen gerechtvaardigd acht, wanneer ze toegepast wordt op het eenvoudige en abstracte, op de wereld van algemene ideeën, terwijl het concrete en levende, het gevoel, om redenen, die in het vervolg nagegaan zullen worden, alleen toegankelijk is voor intuïtieve kennis, waarvoor een andere taal en vorm, namelijk de poëtische, nodig is. Voor Spinoza zijn gewaarwordingen meetbare data:

"De lichamen verschillen van elkaar ten opzichte van rust en beweging, snelheid en traagheid, niet echter in substantie. "

(Ethica, pars II, prop. 13, lem. 1)

Voor Van Eeden zijn gevoelens, in de taal der begrippen geformuleerd, geen gevoelens meer, maar abstracties. De geometrische methode is voor Van Eeden dan ook geen weg om het reële en concrete te bevatten. Dat het desondanks mogelijk is om over het concrete zinvol te spreken, hangt samen – in de analyse van de

stellingen zal dat aangetoond worden – met het feit, dat volgens Van Eeden het psycho-fysisch parallellisme zijn tegenhanger heeft op het gebied van de taal (zie ook Henrard 1977 : 127).

Uitgangspunt van de "Redekunstige grondslag" is de bewering, dat het ideale betoog het mathematische is (st. 1); maar alleen in "abstracte dingen" kan zo'n betoog rigoreus doorgevoerd worden. De striktheid wordt schijnbaar, zodra "concrete termen" ingevoerd worden (st. 2). Het abstracte is in zich echter geen eenheid; door vergelijking van termen laat zich aantonen, dat er graden of stadia van abstractheid zijn, die reiken van mathematische uitdrukkingen als "drie" op de hoogste trap via uitdrukkingen als "werkelijkheid" in het middelste stadium tot op de laagste trap bijv. "pijn" (een bepaalde pijn van een bepaald persoon op een bepaald moment) (vgl. ook Van Ginneken 1907 : 239 e.v.). Het minst abstracte is dus tegelijk het meest concrete, en de zekerheid van een betoog is het grootst, naarmate de termen abstracter of minder concreet zijn (st. 6).

Met de gradatie van het meest abstracte naar het meest concrete loopt parallel een schijnbare gradatie van het meest onwerkelijke naar het meest reële (st. 7). Deze gradatie is schijnbaar, omdat zij ons weliswaar op het eerste gezicht zeker gegeven schijnt te zijn, bij een beter begrip van de dingen echter kan veranderen: terwijl de objecten van onze waarneming ons als de meest werkelijke voorkomen, leidt een analyse van het waarnemingsproces tot het resultaat, dat de zintuiglijke impressie als het meest reële aan te nemen is, terwijl het object enkel berust op een conclusie, uit waarnemingen gemaakt (st. 8; zie daarover Van Ginneken 1907 : 239 e.v.). Er bestaat dus een "*schijnbare* werkelijkheid", en haar toestand en verandering hangen af van de inhoud, die wij abstracte relaties geven (st. 11.a.). – Tegen deze schijn wil Van Eeden in "Het lied van schijn en wezen" getuigen. – De gehele niet-toegepaste wiskunde is "onreëel, en iets anders dan het werkelijke". Het is, zegt Van Eeden en hij gebruikt Spinoza's "modus"-begrip (Ethica, pars I, def. V), "de wijze (modus) der werkelijkheid, in onze gedachten verbeeld of verfiguurlijkt door symbolen" (st. 9). Het is een zuiver stelsel van verhoudingen, zonder een inhoud van werkelijke dingen, leeg en onbestaanbaar, omdat bijvoorbeeld "drie" er niet kan zijn, er kunnen alleen drie dingen zijn. Wordt aan de verhoudingen nu inhoud gegeven, dan kunnen dit alleen gevoelens zijn, want andere werkelijkheden kennen wij niet. In de wiskunde als de meest abstracte wetenschap vervangen wij de inhoud door gefingeerde eenheden (getallen) of door strepen en figuren, terwijl bijvoorbeeld in de mechanica "kracht" de inhoud is. Uit dit alles volgt de centrale stelling 11, waarvan het eerste deel gebaseerd is op het vierde axioma van Spinoza's Princ. Phil. Cart.:

"En in alles is gradatie. Er zijn overgangen tussen het concrete, meer reële, maar in samenhang minder betrouwbare, en het abstracte, onreële, maar in samenhang exacte, stabiele."

(p. 12)

Dit principe van gradatie, van trapsgewijs in elkaar overgaan, is fundamenteel voor het gehele betoog en heeft in de hollandse significa, nog versterkt door de invloed van Mannoury's relativisme, belangrijke gevolgen gehad. Het was met Mannoury's relativisme verenigbaar, omdat in dit principe eveneens de uiteindelijke verwantschap van alle begrippen uitgesproken wordt (zie Mannoury 1949a : 17). In zijn betoog echter heeft Van Eeden het principe niet tot in zijn uiterste consequentie volgehouden; anders zou hij niet zo van "het absolute" en van "het zelf" hebben kunnen spreken, zoals hij dat vanaf het vierde hoofdstuk deed.

De interpretatie van st. 11 raakt op een dwaalspoor, als men uitgaat van een volledig logische structuur van het betoog en veronderstelt, dat de volgende stellingen daarop gebaseerd zijn. Het is eerder zo, dat st. 12–16 en st. 138 als toelichtingen opgevat moeten worden om de termen "overgangen" en "stabiel" goed te kunnen begrijpen. Daaruit volgt namelijk, dat men weliswaar uit kan gaan van een punt, waarop het zuiver abstracte een concrete inhoud krijgt, – waar zij dus in elkaar overgaan –, maar dat dit punt niet precies vast te stellen is. Geconstateerd kan worden, dat er steeds slechts lege relaties zijn, die kenmerken vertonen van het absolute, algemeenheid namelijk en stabiliteit, of zoals in het geval van "kracht" een relatie, die al een inhoud heeft, die uit waarnemingen afkomstig is en dus niet meer zuiver abstract, maar al concreet is (st. 12). Bovendien kunnen relaties wel uit elkaar afgeleid worden, maar niet de inhoud van relaties uit relaties. Deze inhoud, waarneming of gevoel, is niet uit iets anders af te leden.

Daarmee zijn de grondslagen gegeven, waaruit het beginsel van psycho-fysisch parallellisme kan worden afgeleid en waaruit tevens volgt, dat de "overgangen" uit st. 11 overgangen over een onbepaalde grens, over een scheidspunt zijn en niet doorgangen door een aanrakingspunt. Ook in "Over hallucinaties" (Van Eeden 1897b : 119) wordt het lichaam niet als een dergelijke grens beschouwd, maar wordt wel de aanwezigheid van een grens aangenomen, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen. St. 15 formuleert dus (evenals st. 17 en 27) het parallellisme-beginsel:

"Concreet en abstract zijn dus als twee stroomen, die niet in elkander overgaan, maar evenwijdig zijn, in gestadigen samenhang."

De samenhang is zodanig, dat de relaties ingewikkelder en ondoorzichtiger worden, naarmate hun inhoud concreter wordt (st. 16). Opnieuw volgt hieruit, dat een logisch betoog zich moet beperken tot het abstracte, omdat het de complexiteit van de relaties, wier inhoud gevoelsbewegingen zijn, niet meer zou kunnen behandelen.

Dat in st. 11 het onreële nu het stabiele genoemd wordt, hangt op grond van st. 138 samen met het feit, dat wij dat als reëel beschouwen, dat ons reëel *schijnt* en het enkel schijnbaar reële moet dan natuurlijk "instabiel" genoemd worden. Met toenemende kennis en wijsheid echter zullen wij dat, wat wij "abstract" en "onwerkelijk" noemen, werkelijkheid resp. "wezens-inhoud" toekennen, waardoor dan het reële ook het stabiele voor ons is.

Aan de trapsgewijze overgang (zonder scherpe scheidslijn) van concreet naar abstract in de dingen beantwoordt nu hun reproduktie en expressie door de taal (st. 17 en 23), en wel zo, dat:

"(...) de meest abstracte dingen worden vertegenwoordigd door de meest symbolische woorden.
Hoe concreter de dingen zijn die uitgedrukt moeten worden, des te meer is ook de taal gevoel en klank, niet-symbolisch, imitatief, beeldend."
(st. 17, p. 14)

Vooruitlopend op het tweede hoofdstuk verduidelijkt Van Eeden in een voetnoot (1897a : 15) het door hem bedoelde onderscheid tussen "beeld" en "symbool": het eerste representeert iets anders door gelijkheid, het tweede door voorafgaande verstandhouding over wat het symbool moet representeren.

Zuivere symbolen zijn de woorden der wiskunde (38); in een abstract betoog doen de woorden niets door hun klank; het minst symbolisch daarentegen en het meest beeldend zijn uitroepen als "Oh!" en "Ach!" of woorden als "blij" en "somber" (st. 18), die de meest concrete dingen aanduiden. Dat dit zo is, kan natuurlijk niet goed met alleenstaande woorden aangetoond worden, omdat de klank-expressie, die voor de beeldende taal bepalend is, alleen door de samenstelling en opeenvolging van woorden ontstaat, en zo kan ook een woord, dat op grond van zijn betekenis zuiver symbolisch is, in een bepaalde zin kracht en effect hebben door zijn klank.

In combinatie met het voorgaande volgt hieruit, dat een taalstructuur minder feilbaar is, naarmate het de representatie is van meer abstracte begippen (st. 20). En een volstrekt symbolische taal als die van de wiskunde representeert de meest abstracte begrippen en dat is waarom Van Eeden haar onfeilbaar noemt (39). Hoe meer echter een abstracte taal nabootsend, beeldend of "direct expressief" wordt, des te ingewikkelder worden haar relaties en des te minder vertegenwoordigt zij abstracte begrippen; precisie, eenvoud en noodzakelijkheid nemen af. Of anders uitgedrukt:

"In de exacte wetenschap worden de relaties ingewikkelder, – de mathesis hooger – naarmate men de levensverschijnselen, dus de zielsaandoeningen, nadert. "
(st. 22. c., p. 16)

Omdat symbolische en beeldende taal zich tot elkaar verhouden als het abstracte tot het concrete ("De twee stroomen loopen parallel, (...)", st. 27), de eerste alleen relaties en abstracte begrippen vertegenwoordigt, de tweede alleen de inhoud van relaties en concrete dingen, zijn beide talen ook zelfstandig en de een kan de ander nooit vervangen (st. 27–29).

"Het hoogste en beste in ons kennen wij onafhankelijk van wijsbegeerte en wetenschap. Wij erkennen het bestaan er van zonder naderen grond, door in-

tuitie, gevoel, innerlijk besef. Wij exprimeeren het uitsluitend door beelding, door directe verzinlijking in visie en geluid, – door kunst, muziek en poezie."
(st. 27. d., p. 17)

Tussen de concrete dingen bestaan dezelfde relaties als tussen de abstracte, maar dan in oneindige samengesteldheid; beeldende taal drukt deze relaties echter niet uit en kan dit ook niet. Zij heeft dus geen logica nodig, zoals bij symbolische taal mogelijk en vereist is, maar alleen nauwkeurige overeenstemming met de zielstoestanden (st. 30, 31).

Alleen de wiskunde is zuiver symbolisch, terwijl zelfs de meest exacte wetenschap en de meest abstracte filosofie de taal zo nu en dan beeldend gebruikt om de concrete dingen aan te duiden, "wier relaties men beschouwt". Het behoeft dan ook geen verbazing te wekken, dat ook Van Eeden in de eerste 31 stellingen beeldende uitdrukkingen moest gebruiken. Zulke uitdrukkingen zijn buiten de wiskunde onvermijdelijk, zij vormen een noodzakelijk bestanddeel van onze taalmogelijkheden, zodra wij het nauwe kader van het zuiver symbolische verlaten. Want, zouden wij nu zeggen, de taal wordt voortdurend in figuurlijke zin gebruikt.

"Zoo sprak ik van Mathesis als den *vorm*, en van de dingen als den *inhoud* der relaties. Dit zijn beeldende expressies. 'Beelden bewijzen niet' zei mij eens een filosoof. Hij bedoelde niet taalbeelden, maar analogieën. Wij kunnen ze echter geen van beiden missen. Wij kunnen ook geen wiskunstige lijnen teekenen; maar moeten het doen met strepen."
(st. 32, p. 19; cursiv. in het origineel)

De vraag, in welke taal het betoog gesteld moet zijn, is daarmee opgelost: gezien het thema van het betoog is het niet uitvoerbaar en ook niet nodig "zuiver symbolisch te spreken". De bewijskracht is voldoende, wanneer de beelden, die nodig zijn om het concrete weer te geven, "(...) als algemeen erkend kunnen gelden, en die zuiver logisch zijn gebonden" (st. 33, p. 19). Ik heb er al op gewezen, dat daardoor de inhoud tot het meest eenvoudige beperkt moet blijven.

Het eerste hoofdstuk van het betoog is dus in essentie gewijd aan de afleiding en fundering van twee extreme, tegengestelde taaltrappen, de symbolische en de beeldende. Beide taaltrappen beantwoorden niet alleen aan niveaus van abstractie en concreetheid, aan eventueel schijnbare onwerkelijkheid en werkelijkheid, maar ook aan twee verschillende vormen van kennis, symbolische en intuïtieve kennis namelijk, die enkel door middel van symbolische resp. beeldende taal uitgedrukt kunnen worden. In hun extreme vorm zijn volgens Van Eeden beide kenvormen, waarvan de objecten verschillend zijn, zeker; en als zeker schijnt ook de symbolische communicatie, terwijl, waarop ik al anticipeerde, Van Eeden volkomen stabiliteit en algemeenheid van de beeldende taal in de communicatie van intuïtieve kennis onbereikbaar en het begrijpen van deze taal problematisch acht. Want, zo eindigt het eerste hoofdstuk van het betoog:

"(...) de algemeene erkenning dezer beelden is onzekerder, hun kracht en invloed hangt af van de individueele ontvankelijkheid."
(st. 33, p. 19)

In de zesde zang van het eerste boek van "Het lied van schijn en wezen" vinden we de poëtische expressie van deze centrale ideeën uit het eerste hoofdstuk van het betoog terug. Over de beide extreme taaltrappen wordt daar gezegd (vers 19b–35):

Der woorden zijn twee orden
gerecht en goed, – d' een is het dood symbool,

't starre karakter, bleek en sterk, 't verdorde
maar harde hout, des wetens staf en schild,
stom, zielloos, maar door geestes wil geworden

heraut des geestes, wiens bericht verstilt
buiten sfeer van verstandhouding. Dë ander
is 't levend woord, dat van symbool verschilt

door dé͡e innige doordringing in elkander
van geest en stof, van 't zijn en 't fenomeen.
Dit heeft zelf ziel, zelf leven en is van der

menschen voorafspraak vrij. Het vindt alleen
den weg van ziel tot ziel, het kan ontwijken
de lage paden, die moet moeizaam treen

't symbool, dat traag door levenlooze rijken
des reinen geestes konde draagt. Op wiek
van eigen leven kan 't wat leeft bereiken.

In de volgende verzen vinden wij de tegenstelling tussen intuïtieve kennis "wat door ons zonder / bemiddling van abstractie wordt gekend" (vers 41b–42), en symbolische kennis verwoord:

Maar d' afschijn zien wë, en Zijn groote stem
vernemen wij wel in 't bedekt gefluister

van cijf'ren en abstracties, – in d' omklem-
ming der relatiën geprangd, ontberen
nochtans wij nooit aankondiging van Hem."
(vers 58-62)

Onzekerheid van kennis en misverstanden in de communicatie van kennis nemen volgens Van Eeden toe, naarmate de beide kenvormen hun bijbehorend object verlaten en de betreffende taalvormen hun zuiver karakter verliezen en meer de tussenstadia naderen. Dit is het geval in de natuurwetenschappen, de psychologie en de filosofie, maar ook, al laat Van Eeden zich in zijn betoog daarover niet expliciet uit, in het dagelijks leven. Vandaar vers 69b–70 van dezelfde zang:

hoe tusschen doodé͡abstractie
en 't levend lied de taal bestendig zweeft

Naast het algemene principe van gradatie werkte van alle begrippen uit het eerste hoofdstuk dat van de taaltrappen het sterkst door in de ideeën en theoriën van de signifische beweging vanaf ongeveer 1917. Van Eeden's "taalgradatie", die alleen de beide uitersten, symbolische en beeldende taal, nader karakteriseerde, werd later uitgewerkt, zoals we nog zullen zien (5. 2. c.), en leidde uiteindelijk tot de omschrijving van vijf taaltrappen en hun onderlinge formele en ontogenetische betrekkingen. Dit verband tussen Van Eeden's "Redekunstige grondslag" en de latere taaltrappentheorie is o.a. daarom vooral het vermelden waard, omdat het al binnen de signifische beweging vanaf het midden van de dertiger jaren – behalve bij Mannoury en Van Dantzig – niet meer bekend was of gezien werd.

Het tweede hoofdstuk van het betoog over "Woordwaarde" bevat Van Eeden's tekentheorie op kentheoretische grondslag en tevens een relativering van de zekerheid, die nog in het eerste hoofdstuk werd verondersteld, van symbolische kennis en de mededeling ervan. Uitgangspunt is hier "gelijkheid" als meest primitieve begrip. De vervolgens gegeven grondslag voor zekerheid met het oog op de mogelijkheid van gelijkheid loopt uit op een onderscheid tussen "gelijk" en "identiek", maar uiteindelijk ook op de relativering van het identiteitsbegrip (40):

"Evengoed als wij weten dat er iets is, weten we dat er twee dingen kunnen zijn die op elkander gelijken zonder hetzelfde te zijn, zonder identiek te zijn. Identiek is een term die eigenlijk een negatie uitdrukt 'niet iets anders'."
(st. 34, p. 20)

Vergelijken als hoofdfunctie van het denken maakt in combinatie met willen en gewaarworden het zielsleven uit, waarbij alle drie in onbegrensde complicatie altijd samengaan (st. 35). De gewaarwording, het gevoelde, is het bestaande, waaraan als eigenschap in meer of mindere mate realiteit kan worden toegekend; het object heeft altijd meer realiteit of bestaanszekerheid dan het subject (st. 36). De volgende belangrijke uitspraak, die net als de twee vorige doet vermoeden, dat Van Eeden beslist nog steunt op Spinoza's opvattingen bijvoorbeeld in de "Ethica", luidt:

"Om het bestaande te begrijpen, d.i. te vergelijken en te ordenen maken wij er van een beeld."
(st. 37, p. 20)

Weliswaar onderscheidt Van Eeden niet zoals Spinoza beeld en voorstelling, maar Spinoza's invloed is toch na te trekken (vgl. Ethica, pars II, prop. 49), als Van Eeden zegt, dat wij de realiteit willen begrijpen, omdat dit noodzakelijk samengaat met leven, groeien of willen, en dat begrijpen een uiting van willen en een voorwaarde voor verder willen is. Ons denken, aldus Van Eeden, werkt alleen met voorstellingen of beelden als iets, dat van het bestaande verschilt. Zij worden geordend door het denken tot een schema van de dingen en de organisatie van dat schema is de theorie (st. 37, 38). Terwijl nu het "woord-symbool" de zinnelijke representatie van een voorstelling of "woord-symbolen" uitdrukking van het schema der realiteit zijn (st. 39), beeldt het beeldende woord, de poëzie, het bestaande meer direct af:

"Niet geheel direct omdat het altijd gedeeltelijk symbolisch is. Muziek kan het meest directe beeld der realiteit heeten."
(st. 40, p. 21)

De hoofdeigenschap van het beeld is gelijkheid met het origineel, maar daarbuiten heeft het nog andere eigenschappen, waardoor het verschilt van het origineel. Omdat het denken echter met voorstellingen van de dingen en niet met de dingen zelf werkt, moet juist met de ongelijkheid tussen beelden en dingen, d.w.z. gewaarwordingen, gevoelens en hun "onmiddellijk postulaat", de wereld buiten het ik, rekening gehouden worden (zie ook Van Eeden 1894d : 302 e.v.). Dit wordt nog bemoeilijkt, zodra de taal erbij komt, waarbij men immers te maken heeft met symbolen van beelden of met beelden van beelden, zodat het gevaar van verwaarlozing van de noodzakelijke verschillen verdubbeld wordt. Dit geldt vooral voor het gebied van taaltrappen, die tussen symbolische en beeldende taal liggen:

"De voorstelling: een vaag, half-abstract, half zinnelijk zielebeeld, gebonden aan een vorm, een woord, een minder of meer bepaalde herinnering, en iets dat altijd willekeurig kan opgeroepen en vergeleken worden, het bestaande: een reeks van gewaarwordingen verbonden door een idee, het platonisch idee, een term door Descartes, Spinoza, Boehme enz. overgenomen, maar aanleiding tot groote verwarring."
(st. 41, p. 23)

Naast de mogelijkheid verkeerde conclusies te trekken en misverstanden te creëren is er ook nog de kans, dat twee personen hetzelfde woord voor ongelijksoortige voorstellingen gebruiken of een deel van diezelfde voorstelling door logisch tegenstrijdige of elkaar uitsluitende termen willen representeren (p. 24). Daarmee omschrijft Van Eeden heel exact de condities van wat genoemd wordt "semantisch bepaalde communicatie-conflicten bij gelijktaligen" (vgl. Richter/Weidmann 1969).

Het gevaar van verwarring is kleiner in de zuiver beeldende voorstelling, die niet op theorieën of gevolgtrekkingen uit is, maar met het woord zo getrouw

mogelijk het bestaande, bijvoorbeeld de gewaarwording of het gevoel volgt. En in de zuiver symbolische taal kan de fout alleen in de voorstellingen zitten. Het gebruik van zuivere symbolen in de exacte wetenschappen heeft overigens een eigenaardigheid, die hen van andere taaltrappen, vooral die van de beeldende taal, onderscheidt. Van Eeden beschrijft dit in st. 69. a. aldus:

"Maar even als men na afloop eener chemische, physische of astronomische berekening, na het vinden eener nieuwe formule, zich moet te binnen brengen wat al de gebruikte termen in realiteit beteekenen, om welke beteekenis men gedurende de becijfering niet heeft kunnen denken, – zoo moet men na een logische conclusie overdenken welke concretie aan de gebruikte abstracte termen beantwoordt. Conclusie 69 is als cijferschrift. Ze drukt niets uit voor wie den sleutel niet heeft. Het is een getal, een formule. Om te kunnen zeggen dat men haar verstaat, moet men de realiteiten, dat is de *gevoelens* kennen, ondervonden hebben, of liever zelf geweest zijn, die door de termen worden vertegenwoordigd."

Hieruit is allereerst af te leiden, dat wij ook volgens Van Eeden's opvatting niet, zoals hij in st. 38 beweert, enkel door middel van voorstellingen denken, maar dat er tenminste een aantal gevallen zijn – en die heeft hij in st. 69 beschreven –, waarbij wij symbolen in plaats van voorstellingen gebruiken. Daarmee komen de hier beschreven gevallen echter dichtbij hetgeen Leibniz over "cognitio symbolica" gezegd heeft (zie Meditationes de cognitione, veritate, & ideis, 1694 : 538). Er blijft overigens een verschil tussen Van Eeden's en Leibniz' opvatting bestaan. Terwijl Van Eeden in zijn voorbeelden alleen aan toepassingen denkt van een min of meer zuivere symbolische taal, zoals hij die omschreven heeft, breidt Leibniz het toepassingsgebied van symbolische kennis bijna tot het gehele gebied van tekengebruik in het algemeen uit:

"(...), ik pleeg deze kennis *blind* of ook *symbolisch* te noemen, waarvan wij ons in de algebra en de rekenkunde, ja zelfs bijna overal bedienen."
(Leibniz 1694 : 538)

Bovendien moet ervan uitgegaan worden, dat Van Eeden zelf in de door hem genoemde gevallen overtuigd was van de betrouwbaarheid en geldigheid van de resultaten van symbolische kennis. Voor Leibniz daarentegen bracht juist de blindheid van symbolische kennis het gevaar met zich mee chimaera's in plaats van ware kennis voort te brengen (41).

Samenvatting: volgens Van Eeden bestaat de woord-waarde in dat, wat woorden representeren of waarvoor zij staan. De waarde of de betekenis – in dit geval met recht aan elkaar gelijk te stellen – van een symbool is een voorstelling van iets, dat bestaat, waarbij de relatie tussen voorstelling en het bestaande, dat voorgesteld wordt, die van gelijkheid bij gedeeltelijke ongelijkheid is. De voorstelling is dus een afbeelding of een model van het voorgestelde (vgl. st. 44). Het

(af)beeldende woord staat in meer directe zin voor het bestaande, het beeldt het bestaande af. De relatie is er een van verregaande gelijkheid, maar altijd nog bij gelijktijdige ongelijkheid, omdat ook het dichterlijke woord meestal tegelijk symbool is, dus een voorstelling representeert. Beeldende uitdrukkingen of woorden buiten de poëzie zijn enkel beelden (afbeeldingen) van afbeeldingen, omdat hier tussen woord en voorstelling van iets bestaands twee relaties van gelijkheid bij gelijktijdige essentiële ongelijkheid na elkaar optreden. Voorbeeld voor deze uitdrukkingen is alle metaforisch woordgebruik. Want in st. 140 wordt bijvoorbeeld gezegd:

"'Beweging', toegepast op ruimtelooze dingen (gedachte, gevoel) is dus een beeldende uitdrukking."
(p. 71)

Op de latere ontwikkeling van de significa in Nederland heeft deze tekentheorie, die men met een zeker voorbehoud een beeld- of afbeeldingstheorie van de taal zou kunnen noemen, nauwelijks invloed gehad. Duidelijk is echter, dat een van de grondslagen van deze theorie, de veronderstelling namelijk, dat het zieleleven een combinatie is van willen, gewaarworden (voelen) en vergelijken, de latere significa tische betekenistheorie mede gevormd heeft (vgl. Mannoury 1930c). Want daar wordt tussen wils-, gevoels- en voorstellingsinhoud van een taaldaad resp. tussen volitionele, emotionele en indicatieve betekeniselementen ervan onderscheid gemaakt; en tussen deze elementen en de door Van Eeden genoemde bestaan opvallende overeenkomsten, ook al verschillen zij van elkaar in hun beider theoretische uitwerking.

Excurs: Van Eeden's "beeldende taal" en Schopenhauer's esthetiek

In het derde boek van "Die Welt als Wille und Vorstellung" (1819), dat Schopenhauer's esthetica bevat, wordt kunst omschreven als de kenvorm, die "de dingen onafhankelijk van de wet van de toereikende grond" (§ 36) beschouwt, terwijl haar object "alleen het wezenlijke, de idee" (id.) is. Dit houdt in, dat de kunstenaar, onttrokken aan de dienst van de wil, subject van het kennen wordt, dat niet meer verbanden nagaat als in de wetenschap, maar in beschouwing van het van alle verbanden losgemaakte object rust en daarbij zelf "uit alle verband met de wil getreden is" (§ 34). De idee, "geheel en al aanschouwelijk", wordt tegenover het begrip, "abstract, discursief" (§ 49) geplaatst.

Dit is, kort geschetst, de theoretische achtergrond, waartegen Schopenhauer zich o.a. ook over poëzie en muziek uit. Wat Schopenhauer hierover zegt vergelijkend met de opvattingen van Van Eeden zou ik willen aantonen, dat Van Eeden's "beeldende taal", waarvan hij de meest volmaakte realisering en vorm in de muziek zag, onder invloed van Schopenhauer's esthetica ontstaan en geconceptualiseerd kan zijn. Dat Van Eeden het hierop betrekking hebbende werk van Schopenhauer kende, mag zowel uit biografische aanwijzingen als uit verwijzingen naar dit werk (vgl. bijv. st. 41, p. 24) afgeleid worden.

Een oppervlakkige overeenkomst kan ten eerste vastgesteld worden tussen de bij Schopenhauer te vinden tegenstelling tussen abstract begripsmatige kennis in de wetenschappen, gericht op het bepalen van relaties, en het intuïtief vatten enerzijds en Van Eeden's tegenover elkaar plaatsen van symbolische kennis, gericht op het abstracte, op relaties en intuïtieve kennis, die het concrete vat anderzijds.

Wat Van Eeden over de woorden van de poëzie en hun werking ("bijna alles alleen door hun klank"; st. 18.b) vaststelt, is in het voorgaande betoogd. Volgens Schopenhauer (§ 51) heeft de poëzie de bedoeling de ideeën te openbaren en aan de toehoorder duidelijk en levendig mede te delen, hetgeen overigens alleen met hulp van de fantasie van de toehoorder kan slagen. Hiervoor moeten de abstracte begrippen, die het materiaal van de poëzie zijn, zo met elkaar verbonden en door epitheta aangevuld worden, dat "het concrete, individuele, de aanschouwelijke voorstelling" (§ 51) daarmee uit te drukken valt. Want op deze wijze snijden de sferen der begrippen elkaar en hun algemeenheid wordt teruggebracht tot aanschouwelijkheid. Hierin is van Van Eeden's opvatting niet méér herkenbaar dan dat ook hij benadrukt, dat de woorden der poëzie niet alleen beelden, maar tegelijk ook symbolen zijn; daarom beelden zij niet alleen het concrete beeldend af, maar representeren zij ook nog voorstellingen.

Schopenhauer gaat verder:

"Een heel bizonder hulpmiddel van de poëzie zijn ritme en rijm. Ik weet van hun ongelooflijk machtige uitwerking geen andere verklaring te geven dan dat onze aan tijd wezenlijk gebonden voorstellingsvermogens hierdoor een eigenaardigheid gekregen hebben, krachtens welke wij elk regelmatig terugkerend geluid innerlijk volgen en als het ware ermee instemmen. Daardoor worden nu ritme en rijm deels een bindmiddel van onze aandacht, doordat wij gewilliger de voordracht volgen, deels ontstaat door hen in ons een blind, aan elk oordeel voorafgaand instemmen met het voorgedragene, waardoor dit een zekere nadrukkelijke, van alle gronden onafhankelijke overtuigingskracht krijgt."
(§ 51)

Toch komt dit niet geheel overeen met Van Eeden's weergave van de klankwerking van de poëzie. Van Eeden zag de poëzie als heel dichtbij de muziek of bracht haar daar, zodat zij deel kon hebben aan de bizondere werking van de tonen in muziek. Evenals Van Eeden kent Schopenhauer de muziek de eerste plaats toe onder de kunsten:

"De muziek is dus geenszins, zoals de andere kunsten, de afbeelding van de ideeën; maar *afbeelding van de wil zelf*, wiens objectivatie ook de ideeën zijn: daarom juist werkt de muziek zo veel machtiger en indringender dan de andere kunsten: want deze spreken slechts van de schaduw, zij echter van het wezen."
(§ 52)

Van Eeden zegt van de muziek:

"Muziek kan het meest directe beeld der realiteit heeten."
(st. 40, p. 21)

En:

"Maar wie noemt woorden zoo volmaakt?
Muziek,
muziek alleen, dat is der spraken wonder,
beeld noch symbool, maar wezen, gansch uniek
van heil'ge zuiverheid."
(Van Eeden 1981, I, VI, 36–39a)

Ook al is op dit punt de overeenstemming tussen Schopenhauer en Van Eeden duidelijk, toch moeten, wil mijn stelling voldoende plausibel blijken, aanvullingen gegeven worden.

In een gedeelte van § 52 probeert Schopenhauer aan te tonen, dat "een volkomen juiste, volledige en tot in details gaande verklaring van de muziek" in begrippen een toereikende verklaring van de wereld in begrippen, "de ware filosofie dus" zou zijn. Het gaat daarbij dus om de "vertaling" van een kunstvorm in een andere kenvorm. Schopenhauer gaat dan verder:

"Omdat nu echter verder, krachtens de veelvuldig bevestigde waarheid van Leibniz' uitspraak de muziek, afgezien van haar esthetische of innerlijke betekenis, en alleen uiterlijk en zuiver empirisch beschouwd, niets anders is dan het middel om grotere getallen en samengestelde getalsverhoudingen, die wij anders slechts indirect, door opvatting in begrippen, kunnen kennen, direct en in concreto op te vatten; dan kunnen wij nu door die beide zo verschillende en toch juiste visies op muziek te verenigen, ons een voorstelling maken van de mogelijkheid van een getallenfilosofie, gelijk die van Pythagoras of ook die van de Chinezen in de I Ching was, (...)"

De hiermee corresponderende gedachtengang en formulering is te vinden in st.16 van Van Eeden's betoog. Als toelichting bij de uitspraak, dat de mathesis der mathesis 't eenvoudigst, maar de mathesis van 't meest concrete, de zielsaandoeningen, oneindig samengesteld en ingewikkeld is, schrijft Van Eeden:

"Muziek verduidelijkt dit. Muziek kan het hoogst denkbare uitdrukken, is zuiver concreet als geluid, en kan zuiver geabstraheerd worden. Muziek is ook denkbaar zonder geluid, als enkel verhoudingen en getallen van groote samengesteldheid. Men kan zich een wezen denken dat zonder lucht of luchttrillingen te kennen, de abstracte verhoudingen van muziek zóó verstaat, als wij muziek verstaan. Niet indirect door berekening, (want berekenen is geen begrijpen maar middel tot begrijpen), maar direct, zooals wij voelen. Muziek schijnt dus het meest te naderen tot een zuiverder en volmaakter wijze van begrijpen van het bestaande."
(st. 16, p. 14; vgl. ook st. 28 en 31)

De gegeven vergelijking maakt een invloed van Schopenhauer's esthetica op Van Eeden's concept "beeldende taal" plausibel, te meer omdat een overeenkomstige invloed anderszins bij mijn weten niet gegeven en nergens aangetoond is. Tegelijkertijd toont de uitkomst van de vergelijking Van Eeden's zelfstandige verwerking en modificatie aan van de van Schopenhauer afkomstige ideeën; daarom kan men Van Eeden nauwelijks een aanhanger van de filosofie of zelfs maar van de esthetica van Schopenhauer noemen.

De hoofdstukken III–VII worden nu alleen nog inhoudelijk weergegeven en geanalyseerd, voorzover zij belangrijke aanvullingen op het eerste hoofdstuk bevatten en in verband staan met het hier centrale thema "taal, kennis en communicatie".

Om te laten zien, dat tegen de achtergrond van zijn teken- en kennistheorie "waarheid" een "onzuivere term" is, vat Van Eeden zijn theorie samen in een beeld, dat weliswaar niet tot in details opgaat, zoals hij zelf zegt, maar voor zijn doeleinden geschikt is:

"Wij leven in het bestaande zooals menschen in een huis waar zij niet uit kunnen. Ieder maakt van dat huis een klein model binnenskamers. Dit komt overeen met onze voorstelling van de dingen. Hij maakt vervolgens van dat model een teekening en toont die door de ramen aan zijn buren. Dit komt overeen met onze taal.'

(st. 44, pp. 24 e.v.; vgl. ook Van Eeden 1981, I, vi, 1/13)

Blijft men bij dit solipsistische beeld, dan wordt duidelijk, dat "de waarheid spreken" in de zin van "oprecht zijn" niet kan betekenen, dat men woorden gebruikt, die aan eigen gedachten en voorstellingen volkomen beantwoorden. Want een tekening is altijd iets anders dan een model en ieders tekenvermogen is meer of minder gebrekkig. Wat dus als morele verplichting opgelegd wordt, is eigenlijk alleen, dat wij onze voorstellingen niet *opzettelijk* onjuist afbeelden. Maar ook hier vindt de psychotherapeut Van Eeden iets op aan te merken; opzet en bewuste intentie kunnen gegeven zijn, maar zo vertroebeld zijn door emoties bijvoorbeeld, dat men er niets van weet. Van Eeden leidt daaruit af:

"De meeste onoprechte menschen kunnen niet oprecht zijn, wel-overlegde, beredeneerde leugen is zeldzaam, men liegt gewoonlijk te goeder trouw."

(st. 46, p. 26)

En "de waarheid" als abstractie, die in de morele regel verlangd wordt, betekent alleen "harmonie tussen woorden en gedachten", die slechts bij helderheid van voorstelling, zelfkennis en groot vermogen tot uitdrukking tot stand gebracht kan worden. Gewoonlijk wordt "waarheid" voorgesteld als iets absoluuts en onveranderlijks, dat men zoekt en wenst te weten; dat is echter onhoudbaar, omdat het waarheid met werkelijkheid verwart en het verschil tussen ding en voorstelling

verwaarloost. Met "het ware", aldus Van Eeden, kan men dus niet bedoelen "het werkelijke, het reële", want dat kan men noch zoeken, noch weten, "men kan het alleen zijn en ondergaan" (st. 48, p. 27; zie ook Van Eeden 1981, I, vi, 65 e.v.).

Als enig toelaatbare betekenis van het woord "waarheid" blijft dus over: harmonie of overeenstemming tussen woord en gedachte, voorstelling en werkelijkheid, beeld en origineel. Waarheid is een relatie van "zuivere weerspiegeling" en deze is aan reflectie gebonden, zodat er zonder reflectie geen waarheid zijn kan. Absolute waarheid is onbestaanbaar, omdat altijd een "nog zuiverder weerspiegeling" denkbaar is en omdat altijd iets van het bestaande, het reflecterende, het zelf, ongereflecteerd moet blijven.

Tegen deze achtergrond kon Van Eeden natuurlijk Spinoza's definitie van de adequate idee en de ware idee niet accepteren, dus leidt de uitvoerige st. 51 nog eens tot een heftige discussie met Spinoza, waarin Spinoza opnieuw verweten wordt het ingewikkeld concrete (bijv. ook God) logisch op dezelfde wijze te behandelen als het eenvoudig abstracte (bijvoorbeeld de som van de hoeken van een driehoek) (42).

Binnen Van Eeden's afbeeldingstheorie van de taal en van de kennis is waarheid dus een relatief begrip van de mate van overeenstemming tussen afbeelding en het afgebeelde, tussen model en object. Waarheid op het niveau van de afbeelding of het model in logische zin bestaat voor hem niet, of het zou moeten zijn als juistheid of juiste afleiding.

Dit waarheidsbegrip heeft uiteraard gevolgen voor Van Eeden's beoordeling van wat de natuurwetenschap vermag. Zij is door de wil der mensen ontstaan en omdat, zoals we zagen, de voorstelling een uitingsvorm van de wil is, wordt, uitgaande van zintuiglijke gewaarwordingen en gevoelens, een groot abstract schema ontworpen. Door middel van taal en symbolen werd dit schema bestendigd en dit werd en wordt in stand gehouden en uitgebreid door de samenwerking van miljoenen individuen, die het schema als beeld van het bestaande gemaakt hebben en dragen. Daardoor is het schema ondergeschikt aan de personen en het bevat niets, wat niet in die personen was; ook de personen zelf omvat het niet en kan het ook niet omvatten, want, zoals we zagen, dat wat weerspiegelt, behoort niet tot het weerspiegelde (st. 56–58).

De zekerheid, die in de natuurwetenschappen bereikbaar is, kenmerkt zich door algemeenheid en bestendigheid. Zij kan dan ook niet absoluut zijn, maar alleen corresponderen met wat men in de wiskunde een limiet noemt. Want de absolute zekerheid moet tenslotte toch weer door de persoonlijke en beperkte zekerheid van het individu geconstateerd worden.

Verder ligt de beperktheid van natuurwetenschappelijke kennis ook in de beperkte vermogens van de rede besloten. Van Eeden vat namelijk "rede" op in zijn oorspronkelijke betekenis van "verhouding" (st. 65; vgl. Henrard 1977 : 121) en verhouding is afhankelijk van reflectie en weerspiegeling net als waarheid. In zoverre nu de rede naar het absolute streeft, dat niet verandert, maar een is en blijft, is zij op haar eigen opheffing gericht.

Van Eeden maakt onderscheid tussen "persoon", "ikheid" en "zelf" en ziet

daarin een gradatie, die van het bijzondere, veelvoudige en relatieve tot het algemene, ene en absolute voert. Over dit onderscheid schrijft hij op 17 november 1897 aan Mannoury:

"In de 'Grondslag van verstandhouding' zult U zien dat ik steeds onderscheid tusschen de 'persoon' (de som van al de bizondere eigenheden van één mensch) en de Ikheid of het Zelf, dat niet anders begrepen kan worden (dan) als een limiet, dat is één en ondeelbaar en niet het eigene van één mensch (omdat er dan evenveel Ikheden als menschen zouden moeten zijn) maar een in alles en allen."

(Mannoury 1958 : 26)

De term "zelf" ontleende Van Eeden aan het hindoeïsme (vgl. Van Tricht 1934 : 49–53; Henrard 1977 : 126, 128) en hij heeft dit begrip "zelf" tot een wezenlijk bestanddeel van zijn pantheïstisch gekleurde christelijke mystiek gemaakt. Het ik of het zelf is bij Van Eeden dat, wat waarneemt en voelt, maar steeds verschillend is van het waargenomene of gevoelde; het is niet onafscheidelijk van de rede, niet hetzelfde als ruimte- en tijdwaarneming en ook bestendiger dan deze. In deze zin bestaat er voor Van Eeden ook geen zelf-bewustzijn, maar in de lijn van het weerspiegelingsbeeld, dat hij meermalen gebruikt, trekt het zelf zich steeds meer terug achter dat, waarvan het zich bewust is. Intuïtief echter kent de mens het zelf en is het. Deze vorm van kennis, "die dus evengoed zijn als weten genoemd kan worden", is voor Van Eeden de hoogste kennis, omdat zij zonder toedoen van waarneming of rede tot stand komt (st. 109 e.v.).

In st. 150 wordt nu van het zelf gezegd, dat het vrij is in de zin van: "los van causaal verband" en in st. 151, dat het vrij is in zijn actie en tenslotte in st. 153, dat deze vrijheid in actie van het zelf invloed heeft op alle menselijke daden. Daarmee zet Van Eeden zich expliciet af tegen de spinozistische versie van het psychofysisch parallellisme (zie Specht 1972 : 154–163); hij had, zoals ik eerder betoogde, immers bezwaren van kentheoretische aard tegen de wijze, waarop Spinoza dit behandelt. Want Spinoza had verkondigd:

"Het lichaam kan de geest niet tot denken noodzaken, noch de geest het lichaam tot beweging of tot rust of tot iets anders (zo er al iets anders is)."

(Ethica, pars III, prop. 2)

Toch lijkt mij, zoals al enkele malen aangeduid, dat Van Eeden een vorm van parallellisme aanhangt, die duidelijk onder invloed van het vitalisme aangepast is. Dat het psychische en het fysische samengaan had hij al eerder aangenomen (Van Eeden 1971–1972, I : 122), maar ook, dat de wetmatigheden van het niet-materiële niet uit die van het materiële kunnen worden afgeleid en inhouden niet uit relaties. Het eerste komt neer op een afwijzing van Descartes, wiens leer van de beide substanties (res cogitans en res extensa) zo'n parallelliteit strikt genomen niet toelaat; het laatste maakt duidelijk, dat Van Eeden evenmin het soort psycho-fysisch parallellisme volgt, waarvan bijvoorbeeld Wundt een vertegenwoordiger is. Want daarin worden juist vanuit het fysische conclusies getrokken voor het psychische, hetgeen men als een en hetzelfde in de dualistische aspectenleer beschouwt, en bovendien kent men daar alleen psychische processen en geen psychische entiteit (zoals Van Eeden's "zelf"). Anderzijds bestaan ook verschillen, bij een tegelijk gegeven zekere verwantschap, met Heymans' psychisch monisme (vgl. Hubbeling 1980 : 14 e.v.), omdat daar geen causaal verband tussen het psychische en het fysische wordt aangenomen. En tenslotte neemt Van Eeden ook geen duidelijk herkenbaar theoretisch standpunt in ten aanzien van de wisselwerking tussen lichaam en ziel, omdat hij nergens spreekt van een invloed van het lichaam op de ziel, wel van beïnvloeding in omgekeerde richting.

Van Eeden's theorie lijkt mij op dit punt niet consistent en innerlijk tegenstrijdig. Hij neemt de kern van de stelling over het parallellisme aan, gunt dan echter het zelf in zijn dominante positie (in tegenstelling tot Spinoza, Wundt en Heymans) de mogelijkheid om het lichaam, het fysische dus, te beïnvloeden. Daardoor ontstaat voor Van Eeden echter een probleem net als voor de aanhangers van de wisselwerkingsthese, die in laatste instantie op Aristoteles teruggaat: hij moet rekening houden met het in de vorige eeuw ontwikkelde energiebegrip, dat wil zeggen: de wet van het behoud van energie mag niet aangetast worden (zie over dit thema Ungeheuer 1984b : 15–21, 56). Van Eeden probeert dit probleem op te lossen, doordat hij bij het zelf een "opwekkingscausaliteit" aanneemt, een minimale, ja te verwaarlozen energie, die processen van maximale energie-omzet weet op te wekken. De redenering in zijn geheel heeft de volgende vorm:

Uit zijn gradatie-principe (st. 11) volgt, dat alles met elkaar in verband staat, dus ook het verband van de dingen buiten ruimte en tijd met het causale verband van de tijd-ruimtelijke dingen, dat de overgang echter gradueel en geleidelijk is. Dus kan ook het zelf, dat boven tijd en ruimte staat, de materiële tijd-ruimtelijke gebeurtenissen door zijn invloed veranderen.

"Van een schending van de wet van 't behoud van energie is hierbij geen sprake, omdat de mate van energie, benoodigd tot wijziging, *oneindig klein* is, doch de invloed der wijziging oneindig groot. Het duidelijkst voorbeeld geeft de beweging van een groote armee. De geweldigste effecten worden teweeggebracht door een psychische gebeurtenis in het hoofd van den veldheer, wier materieele energie tegenover de uitwerking feitelijk nul is. En de hersenwerkingen in het hoofd van den veldheer zijn weer onder den invloed van zijn tijd-en-ruimtelooze Zelf, dat de keuze van zijn bevelen bepaalt, en waarvan de 'actie' ook 'inactie' benoemd kan worden, daar het woord actie hier alleen beeldend en poëtisch gebruikt kan worden. Aldus verliest zich de oorsprong van de geweldigste levensgebeurtenissen en van alle daden voor ons oog in het ondoorgrondelijke en absolute."

(st. 153.a., p. 77 e.v.; vgl. ook Van Eeden 1981, I, xii, 47–57)

Hoe men ook over Van Eeden's onduidelijk gebleven uitweiding over het lichaam-ziel-probleem wil oordelen, het resultaat zal toch aan het geheel van de argumentatie in "Redekunstige grondslag van verstandhouding" niets van zijn originaliteit en zijn aparte plaats binnen de Nederlandse literatuur- en filosofiegeschiedenis kunnen ontnemen. In dit betoog heeft de wetenschapper en dichter Van Eeden een eenheid weten te vinden, die in wezenlijke trekken de grondslag voor de hollandse signifca gelegd heeft. Dat op dit werk tot dusver nauwelijks grondig is ingegaan, hoeft niet alleen te liggen aan de wetenschappelijke standpunten, die Van Eeden hier verkondigt, maar hangt meer samen met het feit, dat het onderzoek tot nu toe meer geïnteresseerd was in Van Eeden als schrijver, psychiater en sociaal hervormer en de significus in hem vrijwel negeerde; en de hollandse significi hebben van hun kant het begin van de significa al spoedig uit het oog verloren, gezien de veranderde probleemstellingen en interesses vanaf het midden van de dertiger jaren van deze eeuw.

De theorie, die Van Eeden in zijn betoog naar voren brengt, bevat zowel kentheoretische als teken- resp. taaltheoretische elementen. Tegelijk levert zij een grondslag van verstandhouding. Want zij blijft niet staan bij een kritiek op het spraakgebruik en de kentheoretische basisveronderstellingen in zogenaamde geesteswetenschappen als filosofie en psychologie en bij een afwijzing van de pretentie van natuurwetenschappelijke disciplines als de fysiologie en de fysica om ook uitspraken over de menselijke psyche te kunnen doen. Eerder is het zo, dat zij verband legt tussen de niveaus van kenobjecten (van abstract naar concreet), de kenvormen (begripsmatig-symbolisch en intuïtief) en de taalmiddelen, die in het kenproces of bij de mededeling van kennis gebruikt moeten worden. Van de als oneindig groot in aantal veronderstelde trappen worden drie groepen nader gekarakteriseerd. Dat zijn de beide uitersten: symbolische kennis en zuiver symbolische taal in de wiskunde enerzijds en intuïtieve kennis en haar weergave in poëzie anderzijds. Tussen deze beide worden als kenobjecten aangegeven de dingen, die in tijd en ruimte waargenomen worden; deze zijn voor de waarnemer echter niet anders dan in een combinatie van gewaarwordingen gegeven, op grond waarvan hij zich een beeld of een voorstelling van de dingen maakt.

Van Eeden's hoofdkritiek op het dagelijks spraakgebruik en het praten en redeneren van filosofen en psychologen e.d. mondt uit in het verwijt, dat daarin over het psychische gesproken wordt in metaforen, die aan het praten over in tijd en ruimte waargenomen dingen ontleend zijn en dat daarbij de ongelijkheid tussen beeld en het afgebeelde verwaarloosd wordt. Termen als "beweging", "doel", "richting", "handeling" enz. worden dus metaforisch gebruikt, hun toepassing op voorstellingen van verschijnselen in de "buitenwereld" wordt overgebracht op het psychische, dat wij zelf "zijn en kennen".

"Hierdoor wordt dus de bespreking steeds onjuister, omdat het beeld hoe langer hoe minder kan gelijken op wat verbeeld wordt."
(st. 147, p. 75)
Of:

"'Beweging', toegepast op ruimtelooze dingen (gedachte, gevoel) is dus een beeldende uitdrukking."
(st. 140, p. 71)
En:
"(...), dat als men de ziel, of het leven noemt een beweging, met een oorzaak en een richting, dat men dan met ieder woord een noodzakelijke onjuistheid zegt."
(st. 146, p. 74)

Een verdere complicatie is, dat een adequaat begrip van de beeldende uitdrukkingen, die overigens onvermijdelijk zijn, helemaal niet zeker is.

In de wetenschappen gaat, aldus Van Eeden, met de genoemde onjuistheid nog een tweede samen. Die bestaat daarin, dat wetenschappers en filosofen niet alleen dezelfde methoden, die zij voor de bestudering van de dingen in de buitenwereld gebruiken, op gevoelens en gedachten menen te kunnen toepassen, maar ook hun terminologie naar eigen goeddunken te kunnen vaststellen en bepalen. Dit recht hebben ze volgens Van Eeden niet. Want alleen de dichters zijn in staat het psychische tot uitdrukking te brengen. Zij beelden het intuïtief gekende in hun poëzie bijna direct af met behulp van klank en ritme van de taal, die zij gebruiken en die ook altijd nog uit symbolen bestaat. Van Eeden eist het recht op schepping, verandering en verbetering van de taal op dit gebied op voor de dichters, een recht, waaraan hij dertig jaar later nog zou vasthouden en tevens wijst hij de wetenschappen op de poëtische weergave van al het psychische als basis van gegevens bij hun onderzoek van de psyche:

"Het geldt hier het heiligste bezit van iedereen, en geen terminologie heeft waarde, dan die geboren is uit het sterkste en zuiverste gevoel, gerechtigd door consent van allen en bevestigd door duurzaam gebruik. Het woord is hier, in vollen zin, aan den dichter, den beelder, – en de geleerde, de ordenaar en rangschikker, is geheel aan hem ondergeschikt, op dezelfde wijze als hij bij de zinnelijke waarneming ondergeschikt is aan de feiten. Want de dichterlijke beeldingen, dat zijn zijn eenige gegevens, dat zijn de feiten, waaraan hij zich te houden heeft. Aangezien het innerlijk leven op geen andere wijze tot waarneembare uiting komen kan dan door dichterlijke beelding."
(st. 116, p. 59 e.v.)

Kennis en communicatie, zo is Van Eeden's betoog op te vatten, worden zekerder en succesvoller, wanneer de mensheid het door hem gelegde verband tussen kenobject, voorstelling en representatie resp. afbeelding in taal zich eigen maakt en beseft. Zijn betoog is dan ook voor hem een langs logische weg tot stand gekomen grondslag voor een betere verstandhouding (43) in het algemeen en een basis voor beter begrip van zijn opvatting over de kracht en functie van de poëzie en van zijn filosofie in het bijzonder. En daar, waar Van Eeden zijn betoog met zijn meer of minder stringente logische argumentatie, geformuleerd met gebruikmaking van (zij het zelden "zuivere") symbolen, afbreekt, daar begint het rijk van de poëzie,

van intuïtieve kennis en van de beeldende expressie van poëtische taal met haar klank en ritme. Zo zegt hij het ook in "Het lied van schijn en wezen" (II, ii, 49 e.v.):

"Merk 't laatste woord, wat àl symbolen spreken:
''t eind is geheimenis!' – dan zijn ze stom."

2.2.b Invloed van Lady Welby en tegenstellingen

Bij een vergelijking van de publikaties van Lady Welby en Van Eeden, die vóór 1898 ontstaan zijn, vallen onmiddellijk de verschillen in opvatting over taal, kennis en communicatie op. De tegenstellingen zijn zó aanzienlijk, dat behalve de punten, waarop Lady Welby Van Eeden beïnvloed heeft en die al genoemd zijn (zie 2. 1.), geen andere meer te verwachten lijken. Deze niet geheel juiste indruk wordt ook door Van Tricht gewekt, die pas in het derde boek van "Het lied van schijn en wezen" (voltooid in 1922!) in zang X, vers 10–11 "een der zeer weinige toespelingen op de door Van Eeden levenslang beoefende wetenschap der significa" (Van Eeden 1981 : 159) opmerkt. Hoe talrijk, zij het ook vaak verborgen, de verwijzingen bij Van Eeden zelfs in zijn literair werk naar de significa en naar ideeën van Lady Welby werkelijk zijn, zal nog aangetoond worden (zie 2. 4.).

Eerst wil ik de belangrijkste tegenstellingen tegelijk met de overeenkomsten tussen de opvattingen van Van Eeden en Lady Welby weergeven en vervolgens op een aantal punten wijzen, waarop zij Van Eeden's werk tot 1897 beïnvloed heeft.

Van Eeden gaat steeds uit van woorden, woordbeelden of symbolen, die door het spraakgebruik of, in het geval van symbolen, op grond van afspraken een stabiele betekenis hebben. Alleen in de taal van de poëzie kan de woordwaarde door klank en ritme van het woordgebruik binnen de context van andere woorden veranderen. Van de waarde van woorden of tekens spreekt ook Lady Welby, maar "sense", "meaning" en "significance" zijn "expression-values", d.w.z. waarden, die tekens in hun specifieke gebruik krijgen. Op grond van een algemene omschrijving van de relatie tussen teken en "sense" wordt aan een stimulus (prikkel) uit de omgeving van het organisme, het teken, een directe, spontane ractie van het organisme als waarde ("Implication, indirect Reference, or intimate Response") toegekend. Volgens een meer specifieke omschrijving uit communicatief perspectief is "sense" voor Lady Welby mede bepaald door het bijzonder gebruik van het teken, door "the circumstances, state of mind, reference, 'universe of discourse' belonging to it", zoals zij het later formuleerde (Welby 1903 : 5). Want een woord als zodanig bijvoorbeeld heeft voor Lady Welby niet een bepaalde betekenis, maar het krijgt deze betekenis alleen door zijn gebruik in een concrete situatie en in een specifieke context.

Ook "meaning" wordt door Lady Welby communicatief bepaald en wel als de expressiewaarde van een doelgericht en bewust tekengebruik, waarvan de waarde bestaat in de bedoeling iets mee te delen, in de intentie van de spreker of schrijver. "Meaning" als intentie of als volitioneel betekeniselement is dus niet aan bepaalde

woorden of formuleringen gebonden; integendeel, de spreker kan heel verschillende expressiemogelijkheden gebruiken om dezelfde intentie mee te delen. Alleen hierop is de mogelijkheid gebaseerd om een formulering als parafrase van een andere te omschrijven en te gebruiken. "Significance" tenslotte is iedere vorm van door de hoorder of lezer op te maken gevolg (weliswaar vooral van morele aard) uit de (begrepen) tekens, onafhankelijk van het feit, of de spreker of schrijver deze gevolgen voorzag, bedoelde, achteraf inzag of niet.

Ook Van Eeden onderscheidt verschillende woordwaarden: het symbool staat op grond van gemaakte afspraken voor een bepaalde voorstelling of een bepaald beeld van reële of "onreële" dingen; woordbeelden, dus figuren of tropen, representeren op grond van een altijd onvolledige gelijkenis met een beeld of een voorstelling juist dit beeld. De voorstelling of het beeld bemiddelt tussen symbolen of woordbeelden enerzijds en de dingen of de gewaarwordingen en gevoelens anderzijds. Deze relatie tussen tekens en referenten (of objecten) wordt door Lady Welby in het geheel niet behandeld.

Overeenkomstig haar mobilistische opvatting van de relatie tussen teken en betekenis maakt Lady Welby steeds gebruik van een organische analogie voor taal en benadrukt zij haar plasticiteit en flexibiliteit, voorzover zij haar gegeven lijkt, en, waar dit door het spraakgebruik en inadequate taalbeschouwing verloren gegaan is, eist zij dit. Plasticiteit is in haar ogen een noodzakelijke eigenschap van taal, wanneer zij een geschikt middel moet blijven om de veelheid aan wisselende ervaringen in steeds veranderende situaties vanuit het perspectief van de meest uiteenlopende individuen tot uiting te brengen. Ambiguïteit is eveneens in eerste instantie een positief bestanddeel van elke taal en voorziet voor een deel in haar mogelijkheden tot aanpassing; een negatieve uitwerking heeft alleen die vorm van ambiguïteit, die door gebrek aan inzicht van de communicatiepartners in onvermijdelijke communicatieve wetmatigheden ontstaat of om die reden niet opgelost kan worden (zie Welby 1896 : 194 e.v.). Dat door definities van alle of van de belangrijkste uitdrukkingen in een taal ambiguïteit helemaal niet of in ieder geval niet op zinvolle wijze (voor hoorder en lezer) vermeden kan worden, heeft Lady Welby duidelijk ingezien en uiteengezet (zie Welby 1896 : 194).

Ook Van Eeden wijst in bepaalde gevallen weliswaar definities af, als het gaat om het vastleggen van termen, die geen "bepaalde waarde hebben" (st. 116), maar in zijn rechtvaardiging daarvoor beroept hij zich niet op de onvermijdelijke en onoplosbare plasticiteit van de taal, maar op het feit, dat men zulke definities niet tegen het spraakgebruik van "de menigte" kan doorzetten. Ook houdt Van Eeden in dit verband geen rekening met de wisselwerking tussen woord en context, die de betekenis kan determineren; een dergelijk idee is hooguit impliciet te vinden in zijn opvatting van de poëtische taal.

Uiteenlopend is tenslotte ook de beoordeling van figuurlijk spraakgebruik en van "tropen". Hoewel Van Eeden beeldspraak en analogieën in de omgangstaal en de wetenschapstalen voor een belangrijk deel onvermijdelijk acht, waardeert hij ze negatief en zijn ze volgens hem niet geschikt om over gedachten, gevoelens of over het psychische in het algemeen te spreken. Een onbeperkt positieve waarde hebben ze alleen in de poëzie.

Lady Welby's stelling daarentegen, dat de taal doortrokken is van "tropen", heeft betrekking op alle taaltrappen en sluit dus niet zoals bij Van Eeden de symbolen van de wiskunde of van andere wetenschappen daarvan uit. Op grond van waarneming van de toepassing en de noodzaak van figuren en tropen in de natuurlijke talen beschouwt Lady Welby de lexicosemantische grondrelaties van de taal als dezelfde, die op het gebied van de tropiek, dat gewoonlijk bij de retorica ondergebracht wordt, vooronderstelt worden (zie daarover Ungeheuer 1980b; 1980c : 370; 1981). Wel zijn ook vanuit haar perspectief allerlei toepassingen van tropen, figuren en vergelijkingen te kritiseren als misleidend, ongeschikt of in strijd met de stand van de wetenschappelijke kennis; maar zij erkent hun onvermijdelijkheid, hun belangrijke invloed op de verandering van tekens en hun essentiële functie in het proces van kennisvorming (vgl. Schmitz 1985a, Ch. 3. 1. en 3. 2.).

Als een belangrijk gevolg van het onderscheid in conceptie van tekens en taal zijn de uiteenlopende beoordelingen van symbolische en intuïtieve kennis te beschouwen. Worden uitsluitend symbolen gebruikt, dan is volgens Van Eeden de resulterende kennis "onfeilbaar". Een dergelijke taal en een dergelijk zekere kennis kent hij echter alleen de wiskunde toe. Ook intuïtieve kennis is voor hem "wis en zeker", maar zelfs via de poëzie is haar mededeling alleen bij benadering bereikbaar. Voor Lady Welby daarentegen is symbolische kennis evenzeer bedreigd als haar mededeling en ze heeft daarom behoefte aan een zekerstelling van haar praesupposities over intuïtieve kennis. Talige communicatie echter is en blijft principieel feilbaar.

Als laatste tegenstelling wordt hier die over de beoordeling van de plaats en de taak van wetenschap en poëzie aangehaald; dit stond lange tijd centraal in de discussies tussen Lady Welby en Van Eeden. Voor de poëzie eist Van Eeden het recht op schepping, verandering en verbetering van de taal op, voorzover het gaat om woorden voor dat, wat ethisch, moreel of psychisch relevant is; bovendien moet de dichter ook als enige bevoegd zijn tot uitingen over het psychische. Lady Welby blijft echter bij de prioriteit van de wetenschap; alleen daarvan verwacht zij inzichten in alle samenhang en uiteindelijk zelfs in belang, waarde en zin van het leven (zie Welby 1893 : 525) (44).

Vergeleken met deze tegenstellingen en overeenkomsten tussen Van Eeden en Lady Welby zijn de volgende voorbeelden van de invloed van Lady Welby op Van Eeden's ideeën veel minder voor de hand liggend, vooral omdat zij slechts indirect van signifische aard zijn: het betreft resultaten van signifische analyses en van taalkritische beschouwing. Ik zal de voorbeelden, die volgen, zó ordenen, dat ik begin met gevallen, waarbij een beïnvloeding door Lady Welby wel plausibel is, maar niet sluitend te bewijzen, om tenslotte over te gaan tot steeds duidelijker gevallen.

1 In st. 51 verwijt Van Eeden Spinoza, dat hij God gekleineerd heeft door hem met één van zijn oneindig vele attributen – "res cogitans" – te benoemen. En Van Eeden vervolgt:

"Voor het hoogste zijn is 'cogitatio' een gevaarlijke term, omdat ze leidt tot pogingen om het onnoembare langs menschelijke denkwijze te benoemen."
(1897a : 30)

Van zijn eerste bezoek aan Lady Welby bracht Van Eeden o.a. haar boek "Links and Clues" (1883) mee. Daarin houdt Lady Welby zich bezig met een eigentijdse interpretatie van de bijbel en zij behandelt daar vooral kwesties van tekstinterpretatie en van de ontoereikendheid van de taal bij het spreken over de hoogste dingen. Voorbeelden van passages, waaraan Van Eeden kon refereren, zijn de volgende:

"We put supreme will and boundless power and omniscience first, and love second – or even on a level with all other 'qualities' or 'attributes'."
(Welby 1883 : 14)

"We are always 'bringing down'. When we make Him angry, jealous, changeful, vindicative – down *to* our level. When impassive, impersonal, loveless, ruthless, apart – below our level."
(Welby 1883 : 21)

Bovendien vindt men de eerste notitie over een voorstelling van God in menselijke termen in Van Eeden's dagboek pas op 24 oktober 1894 (Van Eeden 1971–1972, I : 321). Daar lezen we (geheel in de geest van Lady Welby):

"Toen zei ik dat de voorstelling (van God; H.W. Sch.) niets anders zou wezen dan een spook, want dat een beperkte personificatie van een oneindig wezen altijd even onreëel moest zijn als 2 x 2 = 5."

2 In st. 155 en in het slotwoord voert Van Eeden het onderscheid tussen "lagere of hogere betekenis" in om met deze betekenisdifferentiëring gelijktijdig de dingen en hun waarde te onderscheiden, waarover in woorden gesproken kan worden. Tevens wordt zo het domein der "hogere dingen" afgebakend, waarover alleen in dichterlijke taal passend kan worden gesproken:

"In het licht der bovenstaande beschouwingen wordt het duidelijk hoe elke redekunstige bespreking van hoogere en diepere dingen moet uitloopen in absurditeit, en hoe elke hoogere bespiegeling noodwendig moet wemelen van tegenstrijdigheden. Want de allereenvoudigste termen worden daar niet meer dan beelden. (...)
Evenwel kan er over al deze dingen wel gesproken worden *maar alleen in poëzie*. Want dan weet elk hoe hij de woorden te verstaan heeft, en er is geen gevaar, voor verwarring of ontheiliging."
(1897a : 80 e.v.)

In Lady Welby's "Links and Clues" is "the principle of the higher and lower" de tweede van de door haar onderzochte interpretatiemethoden (1883 : 32 e.v.), waaraan zij onder de titel "Higher and Lower" een eigen hoofdstuk wijdt (1883 : 37–48). Dit onderscheid en haar expliciete verwijzing naar religieuze en morele vragen kan Van Eeden bij het lezen nauwelijks ontgaan zijn.

3 Van Eeden onderscheidt "Persoon", "Ikheid" en "Zelf" als drie gradaties van het bijzondere, veelvoudige en relatieve tot het algemene, ene en absolute. Anderzijds verwatert hij zelf herhaaldelijk dit verschil tussen "Ikheid" en "Zelf", doordat hij deze termen door elkaar heen gebruikt. Bovendien gebruikt hij "Ik" in de betekenis van "Zelf" en "Ik" in de betekenis van "Persoon". Terwijl "Persoon" en "Persoonlijkheid" het geheel aan eigenschappen van een individu uitmaken, die alle met de dood vergaan, zijn "Ik" of "Zelf" onsterfelijk, want onafhankelijk van ruimte en tijd (zie st. 123):

"Het Ik, dat wat voelt, sterfelijk te noemen, heeft dus geen zin."
(1897 : 64)

En Van Eeden vult dit als volgt aan:

"Maar men bedenke dat het evenmin zin heeft het *on*sterfelijk te noemen, strikt logisch gesproken. Dat zou zijn alsof men, bewezen hebbende dat ruimte geen kleur kon hebben, concludeerde, dat zij dus wit of zwart was."
(id.)

Van Eeden schijnt de term en het begrip "Zelf" uit het hindoeïsme overgenomen te hebben en "Ik" en "Ikheid" als synoniem met "Zelf" te gebruiken, terwijl hij Lady Welby's begrip "I" overnam, dat met zijn "Zelf" precies overeenkomt. In een essay "Breath and the Name of the Soul" uit 1891 schrijft Lady Welby:

"But may I suggest that the moment any expression for We, Us, I, Me began to emerge, they did so simply as the symbols of that personal identity which is the only value of a 'soul'? Their appearance, as the philosophical philologist has taught us, was due to that growing self-consciousness which learns more and more clearly to distinguish between owner and owned, between what we have and what we are. The distinction has from the first been provided for by the contrast of I or We and My or Our. Whatever we can properly place after a My or an Our is ipso facto thus relegated to a secondary or derivative place, as a belonging, not a being. (...) 'I AM that I AM,' not what I HAVE."
(Welby 1891 : 2894)

Het "I" is ook volgens de opvatting van Lady Welby buiten ruimte en tijd gesitueerd; daarom kan het noch sterfelijk noch onsterfelijk genoemd worden:

"But that which makes all the value of our 'I' is naturally persistent and imperishable (like the vibrations which it is always sending through the universe). An 'I' is not a question of beginning or end, any more than of quantity or place. It is a question of quality – of value – and therefore of significance. Death in its manifold forms, though it transforms and transfigures, though it disintegrates structure (the condition of pain in its barren form) and uncombines systems, can never touch the motive, motor, *energeia* (we have no word) – the personal radio-activity."
(Welby 1931 : 17 e.v.; ook 1931 : 47 en Welby 1929 : 196) (45)

Dat zijn concept "Persoonlijkheid" eveneens steeds met dat van Lady Welby overeenkwam, vermeldde Van Eeden enige jaren later zelf in een dagboek-aantekening (zie Van Eeden 1971–1972, II : 1109 e.v.).

4 Nog een aanwijzing, dat het bij het zojuist aangehaalde voorbeeld waarschijnlijk niet om ideeën en termen gaat, die onafhankelijk van Lady Welby ontstaan zijn, biedt de context. In de al genoemde st. 123 laat Van Eeden zich eveneens kritisch uit over de gebruikelijke betekenis van "eeuwig" en "eeuwigheid", zoals ook Lady Welby dat al vóór hem deed, en in st. 121 vinden we de uitvoerige verwijzing naar een boek van Balfour, dat Van Eeden – zoals ik bij punt 6 zal laten zien – ongetwijfeld via Lady Welby leerde kennen.
In st. 123 wordt over de term "eeuwig" gezegd:

"Beeldend en poëtisch kan men daarom zeer goed van eeuwig en onsterfelijk spreken. Als men maar bedenken blijft – wat weinig geschiedt – dat eeuwig niet beteekent 'oneindig lang', *maar in 't geheel niet lang, en in 't geheel niet kort*, maar zonder duur, zonder tijd."
(1897a : 64)

Op 20 december 1886 schreef Lady Welby aan Norman Pearson (Welby 1929 : 180 e.v.):

"I am glad you point out the difficulty of 'a something which is eternal at one end only,' having a beginning and no end. I venture to go further than you and to suggest that beginning and end are so to speak halves of one idea and absolutely inseparable, like *e.g.*, up and down, or backwards and forwards. It belongs to the order of words in which whenever the one is used the other is implied: a principle constantly overlooked, to great confusion of thought and language."
(vgl. ook Welby 1903 : 119)

5 Terwijl in Van Eeden's taal- of tekentheorie "meaning" of "intention" in de door Lady Welby omschreven zin nergens voorkomt, gebruikt Van Eeden "intentie" eenmaal in zijn betoog in deze zin, en wel in het laatste hoofdstuk (st. 142):

"Kant maakt uitvoerige berekeningen en samenvoegingen van nog veel vager en samengestelder termen, zonder die steeds te toetsen aan den eenig mogelijken maatstaf, het gebruik. *Hun waarde en beteekenis berust op de* omslachtig, maar niettemin stellig daarin uitgedrukte *intentie*."
(1897a : 72; cursiv. H.W. Sch.)

Hier wordt dus in tegenstelling tot de explicaties in het tweede hoofdstuk over "woord-waarde" intentie opgevat als waarde resp. betekeniselement van formuleringen. Dit lijkt mij verklaarbaar als een gevolg van Lady Welby's invloed op Van Eeden, die pas op zijn denken uitgeoefend werd, toen de eerste delen van het betoog al geschreven waren. Inderdaad had Van Eeden, zoals ik al betoogde (zie 2.1), eind maart 1896 de eerste vier hoofdstukken van de "Redekunstige grondslag" afgesloten en ondanks het moeizame werk daaraan kan zonder meer aangenomen worden, dat hij op zijn minst de eerste twee of drie hoofdstukken al geschreven had, toen hij eind juli 1895 zijn tweede bezoek aan Lady Welby bracht (46). Bij dit bezoek werd Van Eeden voor de eerste maal in Lady Welby's tekentheoretische begrippenkader ingewijd, maar de gepubliceerde versie van "Sense, meaning and interpretation" (Welby 1896), waarvan hij de eerste versie in 1895 had leren kennen, kreeg hij pas eind 1896 (zie Van Eeden/Welby 1954 : 26). Welk van de beide bronnen Van Eeden ook benut heeft, heel waarschijnlijk is, dat hij hier teruggrijpt op Lady Welby's begrippenkader, zeker omdat intentie als tekenwaarde of betekeniselement in de literatuur van die tijd nog niet de plaats innam, die het enige jaren later zou bereiken.

6 In dezelfde periode, waarin de invloed van Lady Welby valt, hoort ook Van Eeden's lectuur van "The Foundations of Belief" van Arthur J. Balfour, waarop in st. 121 zeer uitvoerig ingegaan wordt. Het begin luidt:

"In het in 1895 zooveel opgang makende boek van Arthur Balfour, the Foundations of Belief, werd vooral op dit onderscheid de aandacht gevestigd. Het eerste werd genoemd het ideaal-Ego, het tweede het psychologisch Ego 'The relations between them are obscure'."
(1897a : 63)

Juist omdat dit boek in 1895 zoveel opgang maakte, is aan te nemen, dat Lady Welby in juli 1895 Van Eeden bij zijn bezoek erop opmerkzaam maakte. Dit is des te meer zeker, daar Lady Welby zelf het boek zeer waardeerde en het beschouwde als een wezenlijke bijdrage tot de behandeling van haar eigen probleemstellingen. In "Sense, meaning and interpretation" gaat zij op geen ander werk zo uitvoerig in en haar argumentatie steunt meer op "The Foundations of Belief" dan op enige andere publikatie (vgl. Welby 1896 : 193, 195–198).

7 In de toelichting bij st. 109 staat:

"Voor eenvoudige begrippen mag dit bijna ondenkbaar zijn, maar ik wijs er op dat er een wiskundig systeem gemaakt is uitgaande van de stelling dat twee evenwijdige lijnen elkander in 't oneindig verlengde kunnen snijden. En ook dat de vraag of ruimte eindig is niet rondweg door alle astronomen wordt ontkend, hetgeen daarop zou neerkomen dat er wellicht geen rechte lijn bestaat, maar alle lijnen deelen zijn van een cirkel-omtrek met zeer grooten straal. Het tegenbewijs is niet te leveren."
(1897a : 53)

Ook in "Het lied van schijn en wezen" (II, ii, 51–58) wordt dit naar voren gebracht. Deze passages gaan zeker terug op gesprekken met Lady Welby. Het gaat hier immers om inzichten, die met Lady Welby's eigen vroegere ervaringen nauw verbonden waren en waarover zij juist vanwege hun groot belang herhaaldelijk in brieven uit de periode tussen 1885 en 1905 schreef (zie Welby 1929 : 111, 275 e.v.; 1931 : 165 e.v.). In een van haar brieven uit het jaar 1885 lezen we:

"When I began to study Euclid (at twenty-three) I found I could not accept one of his axioms. To me parallel lines produced to infinity were inconceivable. Try as I would I could not keep out the idea of defection, of curvature, however distant or slight. Straightness appeared to me as a result of relative smallness: as if it only needed 'Alice's' power of telescoping indefinitely, in order to see that my straight line was but the section of a curve. So I thought (as in the case of motion before matter, heliocentric vs. geocentric, etc.) that this was my fault and defect. Now, years afterwards, I have come upon Clifford's Essay on Gauss and Lobatschewsky and Helmholtz, etc.... The axioms of geometry are only what we find in nature abstracted and reasoned from. But we don't find the straight line infinite. That belongs to the pre-copernican flat earth era. Euclid had to work from that received assumption which he shared with all men. This means so much to me."
(Welby 1929 : 111)

Al deze voorbeelden voor invloeden van Lady Welby op Van Eeden's denken en zijn ideeën in de "Redekunstige grondslag" van 1897 zijn natuurlijk niet buitengewoon belangrijk en reiken ook niet zo ver; zij kunnen de eigen prestatie van Van Eeden dan ook niet tenietdoen of zelfs ertoe leiden de vroege Van Eeden als een leerling van Lady Welby af te schilderen. Daarvoor zijn de hoofdtrekken van het betoog te zeer verbonden met Van Eeden's eigen intellectuele ontwikkeling en de specifieke culturele context van Nederland in die jaren. Toch zou uit de voorbeelden en de eerder al aangegeven samenhang (zie 2.1) kunnen blijken, dat de "Redekunstige grondslag" niet volkomen onafhankelijk van Lady Welby's ideeën en plannen ontstaan is, zoals allereerst Van Eeden zelf (1918d : 7) en als gevolg daarvan Willink (1975 : 19) en Van Nieuwstadt (1978 : 342) beweerd hebben, maar terecht als de eerste signifische studie in Nederland kan gelden.

2.2.c Van Eeden's "Redekunstige grondslag van verstandhouding" en Wittgenstein's "Tractatus logico-philosophicus" – commentaar bij een vergelijking

De aandachtige lezer van Van Eeden's filosofische verhandeling zal heden ten dage niet alleen getroffen worden door de inhoudelijke en vooral formele overeenkomsten van dit werk met Spinoza's "Ethica", maar ook door menige gelijkenis met Wittgenstein's "Tractatus logico-philosophicus". In zijn inleiding bij de heruitgave van "Redekunstige grondslag van verstandhouding" in 1975 heeft Bastiaan Willink (1975 : 12–21) de verhandeling van Wittgenstein met die van Van Eeden vergeleken om daardoor de inhoud van de oudere tekst te verduidelijken en de kwaliteit van het werk beter te kunnen afmeten (1975 : 13).

Wittgenstein's "Tractatus" was in ieder geval sinds het midden van de twintiger jaren bij de hollandse significi bekend en het wordt door hen in een aantal publikaties geciteerd of genoemd (zie bijv. Mannoury 1947g; 1948a; 1949a; 1953; Van Dantzig 1949b). Merkwaardig genoeg is geen van de significi op overeenkomsten en verschillen tussen Van Eeden's verhandeling en die van Wittgenstein ingegaan, zelfs Mannoury niet in zijn historische resp. cultuur- en wetenschapshistorische beschouwingen. Willink was dus de eerste, die de voor de hand liggende poging tot een vergelijking gedaan heeft (vgl. ook Van Nieuwstadt 1978: 342); op zijn argumenten zal hier dan ook kritisch worden ingegaan. Daarbij zou ik willen aantonen, dat er in feite meer, zij het niet zeer fundamentele overeenkomsten tussen de beide verhandelingen zijn dan Willink aangeeft, en dat hij zeker niet "erg nadrukkelijk" zijn zeer algemene parallellen getrokken heeft, zoals hij later uit enige distantie meende (Willink 1979 : 47), maar eerder iets te voorzichtig en terughoudend. Niet alleen "erg nadrukkelijk", maar zonder meer ontoelaatbaar lijkt mij echter Willink's vergelijkende beoordeling van de verhandelingen.

Willink begint zijn vergelijking met te wijzen op de formele overeenkomsten: beide teksten bestaan uit zeven hoofdstukken of groepen aforismen en ze zijn ongeveer even lang (1975 : 13). Belangrijker is de relatie van beide auteurs met Spinoza. Bekend is, dat G.E. Moore's voorstel voor een titel van Wittgenstein's verhandeling het model van Spinoza's "Tractatus theologico-politicus" volgde, hoewel Wittgenstein's tekst qua inhoud en vorm veel meer parallellen met Spinoza's "Ethica" vertoont. Van Eeden's "Redekunstige grondslag" neemt echter niet alleen de "ordo geometrica" van Spinoza over, maar gaat op tal van plaatsen met Spinoza en zijn filosofische grondslagen in discussie.

De inhoudelijke vergelijking is het meest interessant en legt de voornaamste verschillen bloot. Willink gaat iets uitvoeriger op de "beeldtheorie" (1975 : 14) van beide auteurs in en noemt als parallellen verder nog die tussen Van Eeden's stellingen over het "Ik" (st. 122–125) en Wittgenstein's aforismen over leven, dood en onsterfelijkheid van de ziel (rond 6.4312). Als illustraties bij de beeldtheorie voert hij de stellingen 37–39 aan (zie 2.2.a) en stelt de volgende vier aforismen uit Wittgenstein's "Tractatus" daartegenover:

2.1 Wir machen uns Bilder der Tatsachen.
2.12 Das Bild ist ein Modell der Wirklichkeit.
3 Das logische Bild der Tatsachen ist der Gedanke.
3.1 Im Satz drückt sich der Gedanke sinnlich wahrnehmbar aus.

Voor iemand, die van de beide behandelde teksten goed op de hoogte is, kunnen deze verwijzingen als exemplarische bewijzen voor de veronderstelde overeenkomst volstaan, maar voor ieder ander verhullen ze de mate, waarin deze teksten overeenkomen en waarin ze verschillen. De illustraties moeten dus eerst aangevuld worden met die uitspraken, die condities bevatten, waaronder beelden iets kunnen afbeelden. Wittgenstein zegt daarover o.a.:

2.16 Die Tatsache muß, um Bild zu sein, etwas mit dem Abgebildeten gemeinsam haben.
2.161 In Bild und Abgebildetem muß etwas identisch sein, damit das eine überhaupt ein Bild des anderen sein kann.
(...)
2.2 Das Bild hat mit dem Abgebildeten die logische Form der Abbildung gemein.

Daarover formuleert Van Eeden slechts één zin, die echter gevolgd wordt door ruim twee bladzijden toelichting (1897a : 21 e.v.):

"41. Gelijkheid met het origineel is hoofdeigenschap van het beeld, buitendien heeft het nog andere eigenschappen waardoor het verschilt van het origineel."

Het verschil in opvatting tussen Van Eeden en Wittgenstein over een beeld- of modeltheorie is hier in eerste instantie te herleiden tot het verschil tussen "logische vorm van de afbeelding" en "gelijkheid" tegelijk met verschil. Maar deze afwijking van elkaar typeert tevens het belangrijkste verschil tussen beide opvattingen, waaruit totaal verschillende beoordelingen van de mogelijkheid tot zekere kennis en het met succes meedelen van die kennis volgen (vgl. Janik/Toulmin 1973 : 193; Van Eeden 1897a : 24, st. 44).

Behalve de beeldtheorie zijn er nog enkele, eerder marginale overeenkomsten, zoals bijvoorbeeld Wittgenstein's kritiek op de filosofie (3.324, 3.325, 3.328, 4.003 en 4.0031) en zijn omschrijving van de taak en de methode van de filosofie. Daarover twee passages:

4.112 Der Zweck der Philosophie ist die logische Klärung der Gedanken.
Die Philosophie ist keine Lehre, sondern eine Tätigkeit. Ein philosophisches Werk besteht wesentlich aus Erläuterungen.
Das Resultat der Philosophie sind nicht 'philosophische Sätze', sondern das Klarwerden von Sätzen.
Die Philosophie soll die Gedanken, die sonst, gleichsam, trübe und verschwommen sind, klar machen und scharf abgrenzen.

6.53 Die richtige Methode der Philosophie wäre eigentlich die: Nichts zu sagen als was sich sagen läßt, also Sätze der Naturwissenschaft – also etwas, was mit Philosophie nichts zu tun hat –, und dann immer, wenn ein anderer etwas Metaphysisches sagen wollte, ihm nachzuweisen, daß er gewissen Zeichen in seinen Sätzen keine Bedeutung gegeben hat. Diese Methode wäre für den andern unbefriedigend – er hätte nicht das Gefühl, daß wir ihn Philosophie lehrten – aber *sie* wäre die einzig streng richtige.

In soortgelijke zin kunnen wij Van Eeden's taakomschrijving van de filosofie interpreteren (1897a : 81, slotwoord):

"De redeneerende wijsbegeerte, die de beeldende, dichterlijke of muzikale kracht der woorden verwaarloost, en hen gebruikt als teekenschrift, symbolisch of algebraïsch, om er aldus een wetenschappelijk stelsel van te maken, mag niet verder gaan dan het eenvoudigste, namelijk een voorloopige kritiek, behandelende den aard van ons kenvermogen en uitdruks-vermogen, de waarde der woorden en der daaraan door 't gebruik gebonden begrippen, zooals dat in de bovenstaande 156 stellingen beproefd is, ter beter verstandhouding."

De interpretatie van de term "eeuwigheid" (6.4311; st. 123, p. 64) en de door Willink genoemde passages over leven, dood en onsterfelijkheid zijn nog enkele kleinere overeenkomsten; bij Van Eeden zijn zelfs parallellen te vinden met Wittgenstein's beeld van de ladder (zie 1897a : 25 (st. 44), 9). Belangrijker en fundamenteler is de overeenkomst, die bestaat in het met beide verhandelingen beoogde ethische streven, waarop Willink met een uitvoerige toelichting over de cultuurhistorische achtergronden rond het ontstaan van beide teksten is ingegaan (zie ook 1.2). Het bewijs in de verhandelingen zelf dient echter ook gegeven te worden. In dit verband belangrijke aforismen bij Wittgenstein zijn de beide volgende:

6.42 Darum kann es auch keine Sätze der Ethik geben. Sätze können nichts Höheres ausdrücken.
6.421 Es ist klar, daß sich die Ethik nicht aussprechen läßt.
Die Ethik ist transcendental.
(Ethik und Aesthetik sind Eins.)

In het slotwoord van zijn verhandeling (1897a : 80–82) zegt Van Eeden daarover:

"In het licht der bovenstaande beschouwingen wordt het duidelijk hoe elke redekunstige bespreking van hoogere en diepere dingen moet uitloopen in absurditeit, en hoe elke hoogere bespiegeling noodwendig moet wemelen van tegenstrijdigheden."
En:

"Over het hoogste en heiligste mag en kan alleen gesproken worden in poëzie, wie anders beproeft bederft de taal en schendt het heiligste."

Met zekere beperkingen, die te maken hebben met de verschillen in kentheoretische en taalfilosofische vooronderstellingen bij Van Eeden en Wittgenstein, kan Janik en Toulmin's interpretatie van de ethische doelstelling van de "Tractatus" dus ook voor de "Redekunstige grondslag van verstandhouding" overgenomen worden:

"Language can thus represent facts by means of propositions, or alternatively convey emotions in poems. The aim of the *Tractatus* is to distinguish the two and thereby protect them from confusion."
(Janik/Toulmin 1973 : 193)

Als een eerste, belangrijk verschilpunt tussen de beide verhandelingen stelt Willink vast, dat Wittgenstein realiteit en taal in "logische", Van Eeden in "introspectief-psychologische" termen behandelt. Hoewel dit oordeel in zijn algemeenheid niet met alle passages in de tekst evenveel rekening houdt, treft het een belangrijk verschil: in het ene geval staat de propositie-calculus als instrument van strenge taalkritiek in het middelpunt, in het andere een psychologische theorie over taal en kennis. Dat de verschillen in vooronderstellingen voor de uitwerking van de ethische bedoelingen, voorzover beide auteurs die delen, gevolgen moesten hebben, is duidelijk. Indirect is van daaruit ook te begrijpen wat Willink het verschil in "wetenschappelijke scherpte" (1975 : 20) tussen beide teksten noemt, zonder dat daarbij interne tegenstrijdigheden in de "Redekunstige grondslag van verstandhouding" over het hoofd gezien zouden moeten worden. Het valt echter niet in te zien, waaraan Willink in dit verband de criteria wil ontlenen voor zijn stelling, dat "Wittgenstein's ontologisch-logische deel belangrijker is dan het overeenkomstige ontologisch-psychologische deel in de *Redekunstige grondslag*", terwijl Van Eeden er beter in geslaagd is "het niet-wetenschappelijke element evenwichtig te behandelen" (1975 : 20). Hier wordt niet alleen verondersteld, dat beide auteurs dezelfde problemen behandelen en dezelfde bedoelingen hebben, maar ook, dat er een (onbekend) referentiepunt is, van waaruit wetenschappelijke analyses als "belangrijker" (voor iets) beoordeeld kunnen worden.

Het eerste deel van de stelling overziet, dat noch Wittgenstein noch Van Eeden binnen hun referentiekader over een onafhankelijk bewijs beschikken voor de mogelijkheid met behulp van de propositie-calculus of met symbolen werkelijke "standen van zaken" te beschrijven. Als "belangrijker" zou dan opnieuw alleen de toepassing van de logica van Frege en Russell op grondslagenproblemen van de filosofie overblijven. Het tweede deel van de stelling negeert het feit, dat Wittgenstein zich weliswaar niet in gelijke mate met het "niet-wetenschappelijke element" expressis verbis in de "Tractatus" bezighoudt, maar dat hij zelf verklaard heeft, dat de "Tractatus" eigenlijk uit twee delen bestaat en dat met name dit tweede deel, dat hij niet geschreven heeft, belangrijker is in vergelijking met het eerste

deel van zijn werk, dat hij helemaal uitgeschreven heeft (vgl. Janik/Toulmin 1973 : 192).

Vanuit welk referentiepunt Willink de beide teksten uiteindelijk beoordeelt en waarom hij Wittgenstein's logisch-ontologische deel belangrijker vindt, kunnen wij ontlenen aan zijn eindoordeel over de "kracht en de zwakte" van de "Tractatus" en van de "Redekunstige grondslag" (zie Willink 1975 : 21). Zijn criterium daarvoor is het effect van beide werken. Hij argumenteert als volgt: Wittgenstein's "Tractatus" legde een grondslag, waarop het logisch atomisme van Russell en het logisch empirisme van de Wiener Kreis beide voortgebouwd hebben; vanuit hedendaags perspectief zijn Russell en de Wiener Kreis zelf weer de voorlopers geweest van vruchtbare ontwikkelingen in wetenschap en filosofie. Van Eeden's "Redekunstige grondslag" echter heeft met name op de Nederlandse significi invloed uitgeoefend; de daaruit resulterende significhe beweging heeft echter geen wezenlijk effect in wetenschap en filosofie gehad. Integendeel, de hedendaagse taalkunde en de filosofie van de wiskunde en de empirische wetenschap hebben de "oppervlakkigheid en onvruchtbaarheid" van veel psychologistisch werk duidelijk gemaakt:

"De nadruk ligt tegenwoordig op formeel-logische en verwante analysen en de snelle vooruitgang op gebieden als syntaxis en semantiek van natuurlijke talen en het grondslagenonderzoek van wiskundige en empirisch-wetenschappelijke theorieën contrasteert scherp met de stilstand in de significa."
(1975 : 24)

Omdat de effecten van de "Tractatus" en van de "Redekunstige grondslag" voor Willink vanuit het perspectief van de nu gangbare paradigma's meer of minder belangrijk zijn voor met name deze paradigma's, volgt voor hem daaruit de "kracht" van de "Tractatus" en de "zwakte" van de "Redekunstige grondslag van verstandhouding". De basis voor deze waardebepaling is inacceptabel, hoe wijd verbreid zij tegenwoordig ook mag zijn (zie 1.2) en de argumentatie, die tot dit resultaat geleid heeft, berust op een opvatting van de geschiedschrijving van de wetenschap, die geen garantie kan bieden voor een adequaat begrip en een geschikte beoordeling van de ontstaans- en receptiegeschiedenis van theorieën.

Desondanks blijft het de verdienste van Willink als eerste op de overeenkomsten tussen de verhandelingen van Wittgenstein en Van Eeden en tussen hun respectievelijke intellectuele ontstaanscontexten gewezen te hebben. Willink's poging tot een inhoudelijke vergelijking, die ik met enkele verwijzingen kon aanvullen, is zo verstrekkend, dat men inderdaad van een grondiger vergelijkende studie nog meer waardevolle inzichten in de grondslagen en meer nog in de aanzienlijke verschillen tussen beide werken mag verwachten en bovendien meer te weten komt over hun gezamenlijke wortels in een vergelijkbare cultuurhistorische context. In dit verband zou men dan opnieuw de uiteenlopende receptiegeschiedenis van beide teksten kunnen vergelijken en nagaan. Want wat Wittgenstein's "Tractatus" aanvankelijk – hoewel tegen de zin van de auteur – voor de Wiener

Kreis was, dat was Van Eeden's "Redekunstige grondslag" in nog sterkere mate voor de vroege significhe beweging.

2.3 Forte-kring en significa: Van Eeden als profeet en verkondiger

2.3.a Significa: een eis des tijds

In "A Study of Dreams", zijn voordracht uit 1913 voor de "Society for Psychical Research" in Londen, beschrijft Van Eeden de ingrijpende veranderingen na de eeuwwisseling in de wetenschappelijke en culturele situatie van Europa met de volgende woorden:

"De twintigste eeuw is aangevangen met velerlei verlichting, "Aufklärung", aan alle kanten. Den mannen der wetenschap is duidelijk gemaakt, dat zij illusies hadden geschapen in plaats van de waarheid te volgen; dat zij zwelgden in woordenspel en retorica, waar zij beweerden eeuwige stelsels op te bouwen. (...) Want ik weet als psycholoog, dat er geen godsdienst is die niet het slachtoffer is geworden van illusies; geen philosophie, die niet het slachtoffer werd der taal en van het gebrek aan significh inzicht."
(Van Eeden 1913b : 460 e.v.; ook 1979b : 351)

Drie jaar eerder had Van Eeden de situatie nog dramatischer getypeerd (Van Eeden 1918b : 11, 23 e.v.):

"Geen crisis uit den ganschen duur van ons geslacht eevenaart de tegenwoordige."
En:
"Dit alles duidt op het karakter van onzen tijd als een zeer snelle oovergangsperiode. De menschheid is vol gewoonten, conventies en symboolen die hun beteekenis en waarde verlooren hebben door den snellen gang der wijzigingen."

In deze ten opzichte van de negentiger jaren van de 19e eeuw vanuit Van Eeden's visie ingrijpend veranderde situatie, niet alleen op cultureel en sociaal gebied, maar ook voor hem persoonlijk, werd de significa van Lady Welby voor hem een dwingende eis des tijds. Vanaf 1906 trad Van Eeden herhaaldelijk als profeet op, die in zijn literaire werk en in zijn essays de noodzaak van significhe studies en inzichten predikte. Men moet het optreden van Van Eeden als een vorm van verkondiging beschouwen, omdat hij zelf in deze periode geen significhe analyses uitvoerde, maar enkel de significa als nieuwe wetenschap wilde bevorderen; hij combineerde dit met de verkondiging van filosofische en ethische idealen en beschouwde zich in deze aangelegenheden zelf als een profeet en noemde zich ook zo (zie ook Verwey 1939 : 319 e.v.).

Voor een goed begrip van de verdere geschiedenis van de significhe beweging in Nederland is het belangrijk om in te zien, dat Van Eeden de significa vanaf het begin rekende tot de hoofdtaken van de uiterst idealistische en wereldvreemde

internationale Forte-kring uit 1914; de leden ervan beschouwden zich als de uitverkoren vertegenwoordigers en geestelijke leiders van een verenigde mensheid en in dit opzicht zag hij de latere signifische verenigingen als opvolgers van de Forte-kring. Deze samenhang zal de vroege significi nog wel bewust of ook bekend geweest zijn, en dan met name Henri Borel, die zelf ook tot de Forte-kring behoord had. In historische overzichten wordt de meestal als pijnlijk ervaren episode van de Forte-kring door de significi echter niet meer vermeld. Met uitzondering van Verwey (1939) is de literatuurwetenschappers dit verband eveneens ontgaan en zelfs de tot nu toe enige studie over de Forte-kring van Van de Put (1950 en 1983) bevat geen verwijzing naar de rol, die Van Eeden de significa toegedacht had binnen de Forte-kring.

Omdat de oprichting van de Forte-kring uiteindelijk teruggaat op het door Van Eeden en Erich Gutkind opgestelde manifest "Welt-Eroberung durch Helden-Liebe" (Van Eeden/Volker 1911; zie Van Eeden 1934 : 133), neem ik deze tekst tot uitgangspunt om aan te tonen, dat de significa een rol gespeeld heeft binnen de Forte-kring. Voordat ik daarop inga, moet eerst aangegeven worden, hoe en waardoor de eerder gereserveerde en tenminste gedeeltelijk afwijzende houding van Van Eeden ten opzichte van Lady Welby's significa-opvatting in de negentiger jaren geleidelijk in acceptatie overging en tenslotte in haar verkondiging in binnen- en buitenland.

Toen in 1897 het ideaal van maatschappijhervorming in het middelpunt van Van Eeden's belangstelling kwam, verdwenen taalkritiek en significa weliswaar op de achtergrond, maar het contact per brief met Lady Welby werd niet afgebroken en Van Eeden bleef ook regelmatig naar Engeland reizen om haar te bezoeken en de voor hem zo belangrijke gesprekken met haar voort te zetten. In 1898 richtte Van Eeden de produktiecoöperatie "Walden" op (zie De Ley/Luger 1980), in 1901 de "Vereeniging Gemeenschappelijk Grondbezit" (G.G.B.) en tenslotte in 1904 de verbruikscoöperatie "De Eendracht", die zou moeten voorzien in het levensonderhoud van de spoorwegarbeiders, die in 1903 na een staking ontslagen waren. In 1907 kwam het faillissement van "De Eendracht", waarin ook "Walden" betrokken werd. Van Eeden's poging, de realiteit aan zijn idealen aan te passen (zie Van Tricht 1934 : 93), was daarmee mislukt. Toen Lady Welby in 1898 voor het eerst van zijn plannen hoorde, had zij hem geschreven:

"Thank you for telling me of it – I understand it all so well and sympathize and am glad, because it will by its very failure deepen and widen your mind and your power – (...)"
(Van Eeden/Welby 1954 : 37)

Van Eeden was gedurende deze gehele periode zeer belangstellend in Lady Welby's uitwerking van de significa. In 1898 was hij opnieuw bij haar in Engeland (zie Van Eeden 1907 : 164), in 1899 eveneens en in mei 1900 werd hij zelfs betrokken bij het werk van Lady Welby en haar assistent Greentree aan het manuscript van het latere boek "What is Meaning?" (Welby 1903; zie Van Eeden

1971–1972, I : 487; 1934 : 112 e.v.). Toen dit boek verschenen was, heeft Van Eeden zich zeer kritisch uitgelaten over de stijl en de wijze van argumenteren daarin, maar de basisideeën beschouwde hij als buitengewoon belangrijk (vgl. Van Eeden/Welby 1954 : 58–61). Dit oordeel belette hem echter niet zijn eigen hervormingswerk voor dringender te houden; hij beschouwde het bovendien als een essentiële voorwaarde voor het met succes doorvoeren van taalkritiek en taalhervorming (brief aan Lady Welby van 4 november 1903):

"All your work and filosofy is premature, your book and the work of all our artists and filosofers and scientific men is more or less premature, i.e. the leisure gained by parasitism."
(Van Eeden/Welby 1954 : 60)

"Collective wealth", zijn primaire doel, was voor hem een voorwaarde voor "collective wisdom", zoals hij Lady Welby's doel en zijn einddoel noemde (id.). In het combineren van deze beide doelen, zowel voor hemzelf als met het oog op maatschappijhervorming, zag Van Eeden spoedig daarop een voorwaarde om de voorlichting over zijn eigen sociale experimenten te kunnen integreren met die over de zin en noodzaak van de significa als een nieuwe wetenschap. Naar aanleiding van zijn zesde verblijf in Engeland noteerde hij in zijn dagboek (20 januari 1904):

"Ik voel nu eerst de groote beteekenis van Lady Welby's bedoelingen en inzichten. Dat alles hangt ook met mijn werk te samen. Het is het groote, collectieve, internationale werk van tot Wijsheid geraken."
(Van Eeden 1971–1972, II : 581)

Op 19 februari 1904 bracht hij dit thema weer ter sprake, toen hij in Leiden een lezing hield over "Collectieve wijsheid en collectieve welvaart" (47). Vier dagen later bracht hij verslag uit aan Lady Welby:

"I lectured in Leiden last Friday, on the subject you know. I had not made any notes and it was an improvisation. (...) I wonder if there was one who understood me. Lorentz (48) was there and came to shake hands afterwards, as we never met before, and he seemed very sympathetic. Of course I drew fire at once of a whole regiment of Hegelian Bollandists."
(E XXIV. B.20 B.1)

Dat Van Eeden deze lezing als een bijdrage tot de propagering van de significa beschouwde, blijkt o.a. ook uit het feit, dat hij, zoals hij in dezelfde brief schrijft, aan Lorentz en Mannoury een uitvoerige en positieve bespreking wil opsturen van "What is Meaning?", die in een Nieuwzeelands tijdschrift verschenen was en waarvan Lady Welby tegelijk met een eigen commentaar een privé-druk had laten maken (zie Salmond 1904):

"I send the Newzealand review to Lorentz and Mannoury. I think I shall continue this lecturing on the subject, when they ask me, and then write on it."
(id.)

Bovendien was er nog een gezichtspunt bijgekomen, waardoor het voor Van Eeden gemakkelijker werd de ideeën van Lady Welby te combineren met die van hemzelf, zoals hij ze in "Redekunstige grondslag" had gepresenteerd. Bij zijn bezoek aan Engeland in het begin van het jaar 1904 had Lady Welby hem blijkbaar verteld van haar lectuur van Russell's "The Principles of Mathematics" (Russell 1903). Lady Welby beschouwde dit boek als een belangrijke bijdrage aan een aantal signifische problemen; zij was met name onder de indruk van het feit, dat door de algemene identificatie van wiskunde en logica en van beide met "the principle of Order" aangetoond werd, dat zuivere wiskunde in de taal van de filosofie vertaald zou kunnen worden (zie Schmitz 1985a, Ch. 4. 6.). Al in zijn Leidse voordracht ging Van Eeden op deze gedachte in (49) (zie Van Eeden 1908a : 156) en combineerde dit met ideeën over wiskunde en poëzie uit zijn verhandeling van 1897: enerzijds – aldus Van Eeden – is de wiskunde in haar strengheid, duurzaamheid en onveranderlijkheid de tegenpool van de poëzie en het voorbeeld voor elke naar "vaste waarheid strevende wijsbegeerte" (1908a : 156). Anderzijds vindt de poëzie juist in de nieuwere wiskunde – en hier geldt "het groote werk van Bertrand Russell" als "het eerste voorbeeld" (id.) – een bondgenoot in de verdediging van haar waarde en van haar rechten ten opzichte van een aanmatigende rationalistische wetenschap en filosofie. Want de hoofdbedoeling van Russell's boek is:

"aan te toonen, dat hetgeen de wiskundige *denken* kan, niet voor onbestaanbaar en onwezenlijk mag worden verklaard, omdat het voor den dialecticus *onlogisch*, en voor het menschelijk vermogen *onvoorstelbaar* is."
(Van Eeden 1908a : 156 e.v.)

De strengste aller wetenschappen, waarin taal- en begripskritiek het verst voortgeschreden zijn, verlaat dus ook het domein van het voorstelbare en leidt eveneens naar het irrationele en mystieke zoals de poëzie.

In de jaren 1905 en 1906 begon Van Eeden's terugkeer naar de kunst. Hij trok zich geleidelijk terug uit het "dadenleven" in zijn sociale experimenten en dit betekende tegelijk een "zich afwenden van de werkelijkheid" (Van Tricht 1934 : 100 e.v.). Dit werd ongetwijfeld nog versneld doordat hij zich vanaf 1904 meer en meer aangetrokken voelde tot het psychisch monisme van Fechner (50), dat hij tot een eigen wereldbeschouwing uitbouwde en in de roman "De Nachtbruid" (oorspr. 1909) uitvoerig weergaf (zie Van Tricht 1934 : 126 e.v., 132, 134 e.v.; Verwey 1939 : 231–236). Van deze zeer eigenaardige, maar in de tijd na de eeuwwisseling niet eens zo ongewone wereldbeschouwing is door S.M. Noach (1939 : 370 e.v.) een beknopte samenvatting gegeven, die vooral een verband probeert te leggen met het begrip "zelf" uit de "Redekunstige grondslag" van 1897:

"de aarde een levend, bewust wezen, waarvan de plant- en diersoorten de organen zijn, de individuen de cellen. De Mens-soort, het centraal zenuwstelsel der aarde, in voortdurend snelle ontwikkeling, heeft een hoger bewustzijn dan de individuen, de 'onwetende' componenten van een der verheven Intelligenties, die op hun beurt ondergeschikt zijn aan het hoogste Wezen. De Christus-idee: de materialisatie der onwaarneembare eenheid, de machtige, maar niet almachtige Soortgenius of Stamziel, aan wier verstand de constructie der onvolmaakte individuen wordt toegeschreven. Het menselijk instinct: 't verstand der soort; muziek: de taal der Stamziel; de bewuste ervaringen der individuen blijven bewaard als Rasgeheugen.
(...) de oorspronkelijken, de losbrekers zijn de kiemcellen in het lichaam van Christus (...); alle uitwendige tekenen duiden op de werking van beperkte, onvolmaakte wezens of godheden; één Ik, één Geheugen (...), het Oerverstand, de Stamziel der mensheid (...)."

Van Eeden zag zichzelf als een "oorspronkelijke" en daarin ligt de basis voor zijn optreden als profeet en verkondiger, dat hij tegen de achtergrond van deze wereldbeschouwing tevens begreep als een op gang brengen van hervormingen, als een aanwijzen van de richting naar sneller geestelijke ontwikkeling en vervolmaking van de mensheid (51). Dit vormde ook de ideële basis voor de activiteiten, die tenslotte tot de Forte-kring zouden leiden. Van Eeden's ideeën over het droomleven (Van Tricht 1934 : 120 e.v.) en over paranormale verschijnselen (vgl. Tenhaeff 1979) bleven daarmee verenigbaar, ja vonden zelfs verdere ondersteuning; problematisch waren slechts de inherente tendens tot solipsisme en het steeds vaker optredende "ik-nu-besef" (zie Van Tricht 1934 : 122–125) (52).

Deze nieuwe ideeën stelden hem echter ook in staat het voor Lady Welby belangrijke begrip "mother-sense" resp. "primal sense" over te nemen en in te lijven, dat hij bij zijn zevende bezoek aan Engeland begin juni 1906 had leren kennen. Lady Welby verstond daaronder het evolutietheoretisch gefundeerde vermogen tot intuïtieve kennis, waarop alle symbolische kennis gebaseerd moet zijn, wil zij niet blind en ongefundeerd tot absurditeiten leiden (zie Schmitz 1985a, Ch. 2. 6.). Van Eeden verwelkomde dit idee onmiddellijk en bracht het met voorbijgaan aan zijn ontstaans- en funderingscontext direct in verband met zijn eigen wereldbeschouwing, die Lady Welby op haar beurt nooit heeft kunnen delen (zie Van Eeden/Welby 1954 : 64; Van Eeden 1971–1972, II : 642).

Wat Van Eeden in die tijd onder significa verstond is ondanks talrijke brieven aan Lady Welby nauwelijks met zekerheid te bepalen. Hoewel uit de meeste brieven zijn genegenheid en verering voor Lady Welby duidelijk blijkt, ontbreekt het toch op enkele uitzonderingen na aan openheid en duidelijkheid, wanneer van significa sprake is. Van Eeden heeft dit zelf bemerkt (53) en niet alleen zijn laatste grote discussie met Lady Welby uit het jaar 1908, die nog weergegeven zal worden, is een gevolg van gebrek aan openheid en oprechtheid. Gezien deze situatie kan Van Eeden's begrip van de significa alleen opgemaakt worden uit wat hij onder deze benaming in zijn publikaties en lezingen erover probeerde te verbrei-

den. De signifische thema's, die hij in zijn literair werk behandelde, zullen apart aan de orde komen (zie 2. 4.); qua inhoud verschilt dit echter maar weinig van wat hij bijvoorbeeld in zijn essays verkondigde.

In de eerste plaats is er de tekst "Poëzie, wijsbegeerte en mathesis" (Van Eeden 1908a), geschreven in mei 1906 (zie Van Eeden 1971–1972, II : 658). Daarin is weliswaar niet expliciet sprake van significa, maar aan het dagboek kan worden ontleend, dat Van Eeden dit artikel "als een inleiding tot Significa" (1971–1972, II : 727) beschouwde. Aan de orde komt de nu al bekende, maar voor Van Eeden weer in betekenis toenemende vraag naar status en belang van kunst, wetenschap en filosofie. Het antwoord daarop is dat van het betoog uit 1897: dichterschap in de hoogste zin omvat de filosoof; dichters en filosofen zijn niet twee mensensoorten met ieder hun eigen wijze van uitdrukken, maar beide willen het type van de volmaakte mens belichamen en hun uitingen betreffen het meest algemene, dat voor alle mensen geldt (1908a : 151 e.v.). Vergeleken daarmee onderzoekt de wetenschap maar een deel en keert uiteindelijk naar het algemene terug "en ontmoet daar kunst en wijsbegeerte als haar meerderen" (1908a : 154).

Maar als de filosofen nu menen, dat zij de methoden van de wetenschap moeten en kunnen volgen, want wetenschap is waarheid, kunst daarentegen slechts fantasie en illusie, dan bevinden zij zich – aldus Van Eeden – in een gevaarlijke dwaling, want hun kennis, hoe wetenschappelijk ook, blijft een afbeelding, poëtisch vormgegeven:

"Ook wetenschap en wijsbegeerte doen niets anders dan het ware afbeelden, niet alleen symbolisch en graphisch, maar vooral wat de wijsbegeerte betreft, ook plastisch en poëtisch."
(1908a : 154)

Maar verwerpelijk is het gebruik van beeldspraak in filosofische teksten niet; dit hebben ze met de poëzie gemeen. Gevaarlijk en verwarrend is het onsystematisch gebruik van metaforen, gecombineerd met de veronderstelling, dat de tekst wetenschappelijk is of zelfs mathematisch exact en correct (1908a : 155). De wiskunde kan niet als een voorbeeld voor de wijsbegeerte, noch als het tegendeel der poëzie, "der vlottende, willekeurige, onzekere poëtische beelding" aangehaald worden. Want aan de ene kant leidt de nieuwere wiskunde tot een fundamentele kritiek op algemene begrippen – Van Eeden's voorbeeld is hier het begrip "ruimte" – aan de andere kant gaat het de wiskundige niet om het voorstelbare, maar om het denkbare. De filosoof echter:

"hoopt in onstuimigen redeneer-drang woorden op woorden, maar verzuimt de scherpe geduldige en methodische kritiek der elementen waarmeede hij werkt, zooals de wiskundige die betrachten moet, en waarvan ik reeds in Spinoza's schijn-wiskundig betoog het ontbreken aanwees."
(1908a : 160) (54)

En de dichter voelt zich door de werkwijze der wiskunde en door haar resultaten:

"gesteund en verhelderd, in werkelijke toenadering tot het eeuwig-zijnde, dat hij in zich leven voelt, en in zijn taal te beelden tracht."
(1908a : 161)

Significa, moet men daaruit concluderen, houdt voor Van Eeden alleen taal- en begripskritiek in; de taalkritiek heeft bovendien bijna uitsluitend betrekking op het misleidende, foutieve en onbewuste *gebruik* van metaforen en beeldspraak in het algemeen. Andere factoren, die de gebrekkigheid van taal als communicatiemiddel veroorzaken, zoals problemen van interpretatie, context enz. worden niet genoemd. Daaruit resulteert ook een onjuiste weergave van Lady Welby's verwachting, dat alle sociale problemen opgelost en vermeden zouden kunnen worden door een voldoende signifisch bewustzijn, als Van Eeden tegen het slot van zijn artikel schrijft:

"Men moet, als schrijver dezes, in het praktische leven ondervonden hebben, hoe alle verwarring en strijd, alle godsdienstig en politiek geharrewar, alle zelfverblinding en daaruit voortkomende boosheid, en dus in wijder werking ook alle menschelijke kwaad, jammer en ellende, terug te voeren zijn tot waan en misverstand, en bijna alle waan en misverstand wederom tot gebrekkige uiting, in hoofdzaak *verkeerd en onbewust aangewende beeldspraak*, – om te beseffen welke grenzenlooze verschieten van opklaring en verheldering zich openen, wanneer er wiskunstige stelligheid begint te komen in de diepste, eenvoudigste, primitiefste elementen van menschelijke wijsheid."
(1908a : 164) (55)

De wiskundigen zijn voor Van Eeden de dragers van signifische analyse, taalkritiek en taalhervorming – hiertoe rekent hij ook Mannoury (56) al (1908a : 157, 160) – en uiteraard de echte dichters in tegenstelling tot hen, die alleen maar naar formele virtuositeit streven (1908a : 152).

Duidelijker als pleidooi voor de significa herkenbaar is de inleiding tot de lezing "Is communisme een droombeeld?", die Van Eeden op 8 maart 1908 in New York hield (Van Eeden 1908b). Hier begint Van Eeden met een centrale signifische vraag, waar hij de omschrijving van het doel van communicatie als door tekens beïnvloed, geleid en gestuurd doorheen vlecht:

"Wat doen wij wanneer wij een woord zeggen? En wat doen wij, wanneer wij woorden door woorden doen volgen, ze aaneenrijgende als kralen, ze bindend als bloemkransen, of ze vereenigend als schakels van een keten ten einde onze medemenschen voor te lichten, te bekoren of mede te slepen, hen dwingende te zien wat wij zien, te voelen, wat wij voelen, te gelooven, wat wij gelooven?"
(1908b : 222)

Van Eeden wijst het alledaagse antwoord op deze vraag – de spreker deelt, zelf de waarheid kennende, anderen de waarheid mee – af en stelt daar twee soorten werking van taaltekens tegenover: voor hem, die een zeker inzicht in het functioneren van communicatieve processen bezit, zijn woorden

"alléén signalen, wegwijzers, die het den reiziger vrijstaat te volgen naar eigen onafhankelijk verlangen en inzicht."
(1908b : 223)

Voor anderen zijn woorden echter verleidelijk, suggestief, overweldigend en zij dwingen gedachten in een bepaalde richting. Dat woorden de waarheid weergeven, is dus maar schijn; in werkelijkheid geldt:

"Wij kunnen *nooit* de Waarheid zeggen met onze woorden en toch geven wij altijd vóór het te doen."
(id.)

Gezien deze tekortkomingen van de taal, de dagelijkse situatie van haar gebruik en onze inzichten in de manier, waarop zij functioneert en gezien de wijd verbreide misverstanden en fouten is de significa een eerste noodzaak:

"Die nieuwe wetenschap van de beteekenissen, de *significa* is het hoog noodige voor ons allen, voor ieder man van onderzoek, voor natuurkundigen, filosofen, sprekers over algemeene onderwerpen, zelfs voor de mannen der praktijk, voor de politici, en de mannen van zaken."
(1908b : 224)

Om andere redenen dan in de "Redekunstige grondslag" uit 1897 wijst Van Eeden – Lady Welby had dat al eerder gedaan – definities af als middel om misverstanden op te heffen, die uit de vaagheid en wisselvalligheid van woordbetekenissen ontstaan. Want definities en omschrijvingen van woorden zijn niet hetzelfde als het verschaffen van inzicht in hun betekenis; zij leveren niet tegelijkertijd kennis van de realiteit op, waarnaar de woorden verwezen. Als middel om fouten buiten te sluiten en valse kennis te vermijden, als negatieve omschrijvingen dus of bij wijze van afbakening zijn goede definities bruikbaar; maar zij blijven ontoereikend, omdat zij geen weten zijn (1908b : 226 e.v.). Inzicht in de betekenis van een woord is alleen mogelijk, wanneer men de realiteit kent, waarnaar door dat woord verwezen wordt.

Deze gedachten zijn nog wel in overeenstemming te brengen met Lady Welby's opvattingen, maar dit geldt niet meer voor de verwachtingen, die Van Eeden aan de significa koppelt. Hij vermaant zijn toehoorders namelijk niet uit het oog te verliezen, dat hij niet in staat is:

"'de *Waarheid* te zeggen', en dat de groote wetenschap nog ontbreekt, die mijne woorden zekere en blijvende waarde zou moeten geven."
(1908b : 224)

Zekere en blijvende woordbetekenissen zijn onverenigbaar met Lady Welby's vaststelling en eis, dat de taal plastisch moet zijn. Van Eeden baseerde zijn verwachtingen van de significa echter op bewondering voor de taal van de wiskunde, die hem als model voor ogen stond, waarnaar de omgangstaal nieuw gecreëerd zou moeten worden. Dit blijkt tenminste uit een passage in "De kleine Johannes", deel III (Van Eeden 1906 : 223; zie ook 2.4). Een dergelijke overschatting van de mogelijkheden, die een wetenschap der betekenissen zou kunnen hebben in het communicatieproces, is typerend voor de profeet Van Eeden, die immers ook geen eigen analyses meer geeft zoals nog in de negentiger jaren, maar zich beperkt tot het propageren van *die* significa, die hij aan enkele van zijn eigen ideeën kon assimileren.

In deze zin moet men Van Eeden's berichtgeving over voordrachten en publikaties verstaan, waarin hij zich met de significa bezighield en die vanaf 1906 steeds talrijker worden. Op 17 oktober 1906 schreef hij Lady Welby:

"In my third volume of Little Johannes I have put the question of Significa rather clearly, but shortly. Exactly this part has been quoted by a German review 'die Kunstwart'."
(Van Eeden/Welby 1954 : 68)

Op 15 november 1906 schreef hij:

"I think if I can work in good health & spirits for four years, I shall be able to get the ear of the world – if you allow the queer metaphor. And then (...) I shall lecture them on Significa, till they cry for mercy."
(E. XXIV. B. 20 B. 1.)

Tegelijk onderdrukte Van Eeden bij hem opkomende twijfels of het doel van de significa wel gerealiseerd kon worden (zie Van Eeden 1971–1972, II : 702) en hij zag in toenemende mate al zijn idealen ten nauwste verbonden met "de noodzakelijkheid der nieuwe leer, de Significa, de leer der beteekenissen" (id.; ook in: Van Eeden/Welby 1954 : 69). Toen hij de eerste uitnodiging voor een lezingentoernee in de Verenigde Staten kreeg, stelde hij naast andere thema's voor: "Significs, or the science of significance" (brief aan Lady Welby van 30 januari 1907, E. XXIV. B. 20 B. 2). In de jaren 1906, 1907 en 1908 bracht hij steeds enige tijd door bij Lady Welby in Engeland (57); begin 1908 vroeg hij haar bibliografische gegevens over signifische literatuur voor een artikel over significa in het "Berliner Tageblatt" (brief van 19 januari 1908, E. XXIV. B. 20 B. 1); in januari 1909 sprak hij in Berlijn over "De opdracht van de dichter" en hield daarbij een pleidooi voor significa (brieven aan Lady Welby van 11 en 27 januari 1909); in april 1909 sprak hij

tijdens zijn tweede toernee in de Verenigde Staten aan de Kansas University in Lawrence over significa (Van Eeden 1971–1972, II: 980); en tot het voorjaar van 1910 hield hij zijn lezing over "De opdacht van de dichter" ook nog in Frankfurt, Darmstadt, Stuttgart, Düsseldorf, Bonn (58), Wenen, Dresden, Antwerpen, Brussel, Kopenhagen, Stockholm en Aken (brief aan Lady Welby van 23 februari 1910, E. XXIV. B. 20 B. 2).

Deze propaganda-veldtocht lijkt indrukwekkend, maar het belangrijkste en waarschijnlijk zelfs enige resultaat was, dat hij Van Eeden in contact bracht met Martin Buber, Erich Gutkind en Poul Bjerre, die later prominente leden van de Forte-kring zouden worden. Bovendien kwam een dergelijke vorm van verkondiging niet overeen met wat Lady Welby van hem verwachtte. Zij was met de grondslagen en de uitwerking van een nieuwe wetenschappelijke discipline bezig en hoopte op wetenschappelijke steun van Van Eeden. Natuurlijk was ook de erkenning van de significa een doel, waaraan Van Eeden zou moeten meewerken, maar dan niet via literatuur of prediking, maar door wetenschappelijke bestudering en behandeling van het betekenisprobleem. Van Eeden bespeurde blijkbaar deze verwachtingen van Lady Welby en zij informeerde ook herhaaldelijk, wanneer zijn boek over significa klaar was of wanneer hij zich met significa wilde gaan bezighouden (zie Van Eeden/Welby 1954 : 68, 77, 81). Van Eeden verdedigde zich tegen deze verwachtingen door erop te wijzen, dat hij kunstenaar was en dat zijn beste middelen dan ook die van de kunst moesten zijn (Van Eeden/Welby 1954 : 68). In 1908 kwam het tenslotte tot een langdurige discussie tussen hen over de rol van Van Eeden in de verdere uitwerking van de significa. De twistpunten, die daaraan ten gronde lagen, werden door Van Eeden zeer duidelijk gesteld. Op 29 juli 1908 schreef hij Lady Welby:

"You wondered often why I have not done more yet for the spreading of your significal work. It is because every one must know for himself what are his best ways of expressing himself and his best opportunities of making his work tell. (...), then I hope you will see also all the gifts of ideas that I got from you come to the world, *but only after being entirely assimilated by myself*, because that is the only condition in which I can give expression to any idea. And I think this will be to the advantage of our common cause."
(E. XXIV. B. 20 B. 1; curs. H.W. Sch.)

En op 9 november 1908 constateerde Van Eeden:

"Our points of gravitation lie in the difficult question of 'art' or 'science'."
(Van Eeden/Welby 1954 : 80)

Zo was duidelijk, dat Van Eeden weliswaar een aantal ideeën en begrippen van Lady Welby overnam, maar dat hij enige principiële verschilpunten uit het jaar 1897 als nog altijd bestaand beschouwde. Hij zag zichzelf niet alleen als dichter, wiens beste mogelijkheden tot expressie nu eenmaal van poëtische en niet van

wetenschappelijke aard zijn, maar hij hield ook verder vast aan het al in de tachtiger jaren geformuleerde primaat van het dichterschap tegenover alle filosofie en wetenschap. Zijn inzet voor de significa kon in overeenstemming daarmee alleen een verkondigen, een profetisch de weg wijzen zijn, die anderen, ook de wetenschappers, zouden volgen (brief van 19 november 1908):

"And so the science of Significs will come and find its devoted scholars, after its reason, its right of existence and its value have been founded and proved by the poet. The poet, who is, as Shelley, Schiller, Hebbel stated boldly, the only true man."
(Van Eeden/Welby 1954 : 83)

Met de eerste van deze twee uitspraken lijkt Van Eeden in Nederland gelijk te hebben gekregen.

2.3.b De "Koninklijken van de Geest"

In het jaar 1910 kwam Van Eeden in contact met een aantal mannen, die hij dezelfde of op zijn minst een soortgelijke "oorspronkelijkheid" toekende als zichzelf; hij zag hen als tot nu toe geïsoleerde medestrijders voor een omwenteling van de ideële en materiële organisatie van de mensheid. Signifische ideeën, zoals hij die tot dusver aan zijn eigen denken geassimileerd had, speelden een belangrijke rol in de wijze, waarop hij zich voorstelde, hoe hij en de andere "koninklijke mensen" (59) te werk zouden gaan en welk doel zij zouden nastreven. Taalkritiek, hervorming van de taal en het streven naar een zo volmaakt mogelijke verstandhouding rekende hij tot zijn voornaamste idealen ook voor de associatie met deze gelijkgezinden in de latere Forte-kring van 1914 (zie 1.1). Dat dit niet of pas in de tweede of derde plaats ook de doelstelling van zijn medestrijders was, is duidelijk en behoort tevens tot de talrijke verschilpunten tussen de latere leden van de kring, die het uiteenvallen van de groep na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog veroorzaakten.

Een volledige weergave van het ontstaan en het uiteenvallen van de Forte-kring zou zeer leerzaam kunnen zijn voor het blootleggen van de cultuurhistorische situatie en vooral van de positie van talloze intellectuelen bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog; ik moet mij hier echter beperken tot de plaats van de significa in de geschiedenis van de kring en andere gebeurtenissen en ideeën slechts schetsen (60). Dit is ook daarom noodzakelijk, omdat met uitzondering van Verwey (1939 : 267 e.v.) geen van de auteurs, die zich tot nu toe – meestal in de marge – met de Forte-kring bezig heeft gehouden, de significa daarmee in verband gebracht heeft; ogenschijnlijk heeft niemand van hen ooit het manifest van Van Eeden en Gutkind, "Welt-Eroberung durch Helden-Liebe" (Van Eeden/Volker 1911), zorgvuldig bestudeerd, waarop de Forte-kring uiteindelijk gebaseerd is. Aan de andere kant is een dergelijke weergave noodzakelijk, omdat – zoals al aangeduid (zie 2.3.a) – Van Eeden's activiteiten in Nederland vanaf 1915, die tenslotte tot het samenwerkingsverband van de significi leidden, voor een belang-

rijk deel berustten op zijn idee van de "oorspronkelijken" en hun samenvoeging tot een kring; dit idee heeft hij tot na 1916 zelfs nog met de eigenlijk al uiteengevallen Forte-kring geïdentificeerd. De handelwijze van Van Eeden krijgt echter alleen dan betekenis, wanneer men de plaats van de significa binnen de ideeën en activiteiten kent, die vanaf 1910 de Forte-kring hebben voorbereid.

Het eerste belangrijke contact, dat Van Eeden in 1910 legde, was met de Zweedse psychotherapeut en schrijver Dr. Poul C. Bjerre (1876–1964) in Stockholm naar aanleiding van een lezingentoernee in Zweden (61). Hoe hij over Bjerre dacht en hoe hij hem met het oog op zijn en Lady Welby's idealen inschatte, deelde hij Lady Welby mee in een brief van 14 juni 1910 (E. XXIV. B. 20 B. 1):

"This winter I met a man in Stockholm whom you ought to know also, Dr. Poul Bjerre. He wrote several psychological works and a remarkable book on Genius and Insanity. He is one of our and will be a splendid fighter in the great cause."

Veel belangrijker voor de verdere ontwikkeling was echter de kennismaking met Erich Gutkind (1877–1965). Gutkind (62) had na lezing van een boek van Van Eeden hem zijn eigen, onder het pseudoniem "Volker" gepubliceerde boek "Siderische Geburt – Seraphische Wanderung vom Tode der Welt zur Taufe der Tat" (Volker 1910) toegestuurd. Gutkind schreef later over de inhoud van dit "jeugdwerk":

"Het wezen van de mens werd daarin van alle naturalistische bepaaldheid losgemaakt en boven alle natuur en fysica in zijn transcendente wezenlijkheid geconstitueerd."
(Gutkind 1930 : 68)

Van Eeden las het boek en was verrukt; hij meende, dat achter het pseudoniem Martin Buber schuilging, die hij begin van dat jaar in Wenen ontmoet had. Ongetwijfeld had zijn enthousiasme niet in de laatste plaats te maken met het feit, dat hij hier een aantal van zijn eigen ideeën terugvond. Hij schreef bijvoorbeeld op 21 juli 1910 in zijn dagboek (1971–1972, II : 1109):

"Dit wonderbare boek beteekent een keerpunt in de gansche beschavingsgeschiedenis. Méér dan dat. En ik wist het, en op mijn wijze heb ik het ook gezegd. Ik vind tal van mijn eigen gedachten weer. Zoo 'der Geist der Gattung'/ zoo de beschouwing over de mathesis, over de taal, over de 'Hyle' ('Hielé') of 't materieel ziels-lijf."

Aan taal had Gutkind in zijn zeer eigenaardige en nogal verwarde boek slechts één bladzijde ongeveer besteed (Volker 1910 : 29); daar staat bijvoorbeeld:

"Denn dies ist eine besonders beklemmende unter den Auflösungen unserer Zeit, dass uns die Sprache versagt. Wir können kein Wort mehr unbefangen

gebrauchen, eine Ironie liegt über jedem Sprechen, so dass wir jedes Wort in 'Anführungszeichen' setzen möchten, und es wird auch jedes Wort von etwas geführt, das es zersprengen will und vor dem es zunichte wird. Wir kamen zur sprachkritischen Besinnung. DIE SPRACHE ENDET, denn siderische Geburt will heute anheben über den stammelnden Zeichen; Erdensprache kann uns nicht mehr genügen, wir wollen mehr als Sprache."
En:
"Das Sprechen geht auf nichts. Das Formen, Begrenzen und Trennen und Verbinden der Sprache hat keine objektive Verbindlichkeit."

Deze mogelijk door Mauthner beïnvloede regels over de taal, de overeenkomst tussen Gutkind's en Van Eeden's ideeën en de hoop in Gutkind nog een "oorspronkelijke" medestander te hebben gevonden, staan centraal in Van Eeden's antwoord aan Gutkind van 25 juli 1910 (E. XXIV. B. 11 B. 1b):

"Fast *alle* Ihrer Gedanken sind in meinen Werken zu finden. (...)
Ich hoffe bald mit Ihnen bekanntschaft zu machen, denn ich komme diesen Herbst nach Berlin. Und ich kann Ihnen zeigen wo noch mehr Bundesgenossen stecken. Uber die Angelsachsen machen sie einen gewaltigen Missgriff. Wer Ihre Gedanken am besten verstehen wird ist eine Englische Frau. Auch gibt es Amerikaner und Schweden. (...)
Und nur ässerst wenigen – ich weiß es – konnen verstehen was Sie über die Sprache gesagt haben. Und darauf kommt doch alles an."

Met de Engelse mevrouw is natuurlijk Lady Welby bedoeld, met de Amerikanen de schrijvers Upton Sinclair (1878–1968) en G.S. Lee (1862–1944), van wie Van Eeden de eerste tot de "oorspronkelijken" rekende, en met de Zweden P. Bjerre en Hjalmar Wijk (1877–1965); de laatste, een industrieel en politicus, steunde Van Eeden financieel en was ook later bereid de Forte-kring mede te financieren.

Van Eeden had blijkbaar Lady Welby per omgaande op Gutkind's boek gewezen, want al in de eerste antwoordbrief van Gutkind wordt meegedeeld, dat men vanuit Londen om zijn werk gevraagd heeft, omdat men een vertaling ervan "voor een dame" wil maken (Gutkind aan Van Eeden, 4 augustus 1910). Op Van Eeden's verzoek werd ook een exemplaar van "Siderische Geburt" aan P. Bjerre gestuurd, terwijl Gutkind Van Eeden op Gustav Landauer (1870–1919), antimarxistisch anarchist, schrijver, literair criticus en filosoof opmerkzaam maakte (Gutkind aan Van Eeden, 6 september 1910); Landauer, vriend en van tijd tot tijd medewerker van Fritz Mauthner, had zich in "Skepsis und Mystik" (1903) kritisch over Mauthner's driedelige taalkritiek uitgelaten.

Begin oktober 1910 troffen Gutkind en Van Eeden elkaar voor het eerst in Berlijn en zij besloten tot samenwerking, om met hun gemeenschappelijke ideeën en idealen in de openbaarheid te treden. Uit Berlijn schreef Van Eeden op 7 oktober 1910 aan Lady Welby (Van Eeden/Welby 1954 : 88):

"I am here now in daily conversation with Volker, the author of Sideric Birth. There is your man, our man, the man the world is looking for, or rather waiting for without looking or knowing."
En (E. XXIV. B. 20 B. 1):
"Do not omit to send Volker all your books. He does not speak Englich very-well, but I will make him. That dreadful wall of language may not remain between these two great worlds."

Van 26 oktober tot 21 november 1910 was Van Eeden opnieuw in Berlijn bij Gutkind om over het gezamenlijke manifest, de "Oproep aan de Koninklijken" (Van Eeden 1971–1972, II : 1136) te praten. In deze periode hadden zij ook een afspraak met Landauer, die belangstelling toonde voor hun plannen, en tweemaal met Martin Buber (1878–1965), de joodse godsdienstfilosoof en goede vriend van Landauer. In al deze gesprekken kwam Van Eeden steeds meer tot de overtuiging, dat uit deze unieke "geestesgemeenschap" met Gutkind, Buber, Sinclair en Bjerre iets bijzonders voort zou komen (zie Van Eeden 1971–1972, II : 1137 e.v.). De plannen, die in deze tijd ontstonden, zag hij in nauwe samenhang met Lady Welby's eigen idealen; op 16 november 1910 bracht hij haar vanuit Berlijn verslag uit (Van Eeden/Welby 1954 : 90):

"But what will give you the most pleasure is this that Gutkind and I are preparing now a 'Call' an appeal to all the best minds in the world in order to come to an understanding. We will call it: A call to all kingly men, for the transcendent conquest of the world, by deeds of royal love. This will contain a philosophic and scientific exposition of our views and a practical programm: scientific and economic. The question of language and significs will be in the foreground. We will have it translated into four or five languages and a thousand copies distributed all over the world, to those whom we consider the most fit to understand it. Our motto will be not 'proletarians of all nations unite!' but '*noblest* of all nations unite!'
This is exactly the sort of thing you wanted me to do long ago. But the time had not yet come, and it would have been waste of effort."

Het is mogelijk, dat Van Eeden toen inderdaad geloofde, dat het samen met Gutkind te schrijven manifest en de verwachte uitwerking ervan precies overeenkwamen met wat Lady Welby van hem verwachtte. Als hij hiervan uitging, dan vergiste hij zich. Want hij bleef verder de poëtische verkondiger, de dichter-profeet, die de noodzaak van taalkritiek predikte en een signifische studie van het betekenisprobleem verlangde, zonder zelf aan taalonderzoek of vooral aan betekenistheorie toe te komen. Hij vergiste zich ook in de bereidwilligheid van zijn "koninklijke" medestanders om signifische problemen als urgent te zien en te behandelen. Lady Welby zal dit wel vermoed of ook ingezien hebben. Want toen zij Gutkind voor zijn boek bedankte en hem "What is Meaning?" stuurde, schreef zij hem na een aantal algemene opmerkingen over het doel van haar signifisch werk (op 12 november 1910; E. XXIV. C. 33 B. 2):

"But I think my friend Dr Van Eeden has told you that I am not content with dream and passion and poetry in our utterances on the needs of expression. I also appeal to science and logic; and I invite a criticism which cannot be too severe, of all the methods of Significs (...)."

Gutkind's antwoord (van 6 december 1910), waarbij Van Eeden een Engelse vertaling schreef, is voor ons in verschillende opzichten verhelderend. Aan de ene kant laat het zien, dat de vrees van Lady Welby, die in de eerste van de beide zojuist geciteerde zinnen tot uiting komt, terecht is. Aan de andere kant wordt duidelijk, dat vanuit Gutkind gezien de significa in de plannen van hem en van Van Eeden hooguit een ondergeschikte rol kan spelen. Het tweede deel van het antwoord laat zien, dat kritische bezinning op de taal een weliswaar op zeer verschillende motieven gebaseerd, maar niettemin algemeen en internationaal cultureel verschijnsel van die tijd was. Gutkind schreef (E. XXIV. C. 33 B. 2):

"Der Grund der Verzögerung liegt darin, daß ich mit Herrn Dr. van Eeden, der erst vor wenigen Tagen nach Hause zurückkehrte, an den gemeinsamen Plänen arbeitete, von denen Herr van Eeden Ihnen gewiß schon erzählte, und die darauf hinauslaufen, durch eine Verständigung und Verbindung der führenden Köpfe eine neue Aristocratie entstehen zu lassen, die im Sinne einer neuen Religiosität unsere erschöpfte Cultur auf eine grundsätzlich höhere Stufe hebt. (...)
Ich muß dabei, was die 'neue Himmelssprache' (63) angeht besonders auf das Problem der Gestalt und Gestaltlosigkeit, auf das Übergestaltliche und das Übersegende hinweisen, doch soll die Kritik der Sprache keineswegs bis jene Höhe erreicht ist das Sprechen verbieten, sondern es nur bewußt zum Symbol machen. Aber das Durchbrechen der Sprach-Fesseln bleibt mir ein ganz centrales Erlebniß. Ich denke in England sind wohl auch die sprachkritischen Arbeiten von Mauthner bekannt, der allerdings mehr zersetzend als aufbauend ist. Einer der vorzüglichsten Vertreter dieser Richtung ist Herr Gustav Landauer hier, der durch 'What is meaning' auf das Höchste interessiert ist. Ich glaube Sie würden Herrn Landauer, der in Hermsdorf bei Berlin wohnt eine große Freude machen, wenn Sie ihm ein Exemplar von 'What is Meaning' übersenden, und dürften damit in deutschen Kreisen einen der tief verständnisvollsten Leser gewonnen haben. (64)"

Ook Landauer ontving een exemplaar van "What is Meaning?" (65), maar voor hem speelde de significa in samenhang met de latere Forte-kring en zijn voorbereidingen êvenmin een rol als voor Gutkind, Buber of andere leden van de kring. Zo bleef Van Eeden als enige over, in wiens plannen de significa, op de wijze waarop hij haar object en doelstelling opvatte, nog van primair belang was. Op 11 december 1910 schetste Van Eeden zijn plan voor een "Wereldrijksdag", waarvoor de "Oproep aan de koninklijken" zou dienen, in zijn dagboek (Van Eeden 1971–1972, II : 1140). Hij acht deze onderneming daar zonder meer uitvoerbaar. Men moet het enkel op een paar hoofdpunten eens worden, met name over het

inzicht in de "materialistische waan" en het sociaal onrecht. Ook moeten alleen zij tot deelname uitgenodigd worden, die zich door een "vrije, koninklijke gezindheid" onderscheiden hadden. Een praktisch programma acht hij niet nodig, evenmin een bestuur of statuten; wenselijk is alleen een secretariaat, dat Gutkind later ook op zich nam (66). Verder zegt hij over significa:

"Wat er gedaan moet worden zal voortvloeien uit de gedachtewisseling en de verstandhouding. Het allereerste moet zijn een zuivere, nobele, klare verstandhouding. Een voorzichtig vergelijken, een wijsgeerige neiging tot eerlijk, onzelfzuchtig, belangloos verstaan. Is dat goed omschreven – dan volgen de daden van zelf. Eerst de significa. Een geduldig kritiseeren van elk woord. Een uiterste matigheid in woorden. Een zeer bedachtsaam vaststellen van algemeene begrippen door niet mis-te-verstane woorden."

Het is niet moeilijk hierin Van Eeden's eigen opvatting van de significa te herkennen; met name het idee uit de tijd na 1904, dat men betekenis niet "mis-te-verstaan" duidelijk kan vastleggen en aan bepaalde woorden kan koppelen, keert hier terug. Deze vermeende stabiliteit in de relatie teken-betekenis is in tegenspraak met enkele eerder gedane en ook in dezelfde periode nog herhaalde uitspraken van Van Eeden over de taal, die hij blijkbaar niet opgemerkt heeft. Twee voorbeelden uit ongeveer dezelfde tijd wil ik aanhalen, het essay "Koningschap en dichterschap" (Van Eeden 1918b), dat oorspronkelijk in 1910 verscheen, en zijn discussie met de beweging tot hervorming van de spelling van Kollewijn onder de titel "Onze schrijfwijze" uit 1912 (Van Eeden 1918a).

In de eerste tekst probeert Van Eeden tegen zijn nu wel bekende filosofische achtergrond, verrijkt door invloeden van Gutkind, het bewijs te leveren, dat de dichter, door de nieuwere ontwikkelingen in de wiskunde (67) in zijn gevoel van eigenwaarde versterkt, de "koninklijke mens" is; als "dichter-profeet-filosoof" zal hij in de toekomst in de functie van de oude koningen en heersers de mensheid regeren en tot haar ware geestelijke bestemming leiden. In dit verband wijst Van Eeden direct in het begin op de "onmacht" en de "onbruikbaarheid" van de taal, ons "voornaamste middel tot denken en mededeelen" (Van Eeden 1918b : 10). Het is het "onvolkomene" en "misleidende" aan de taal, dat ons de werkelijkheid tegenstrijdig en onharmonisch doet lijken. Omdat we niet zonder taal kunnen, moeten we zorgen in het volle besef van de gebreken van de taal "haar meester te blijven" en "aan ons werkelijk wezen te onderwerpen" en ons niet door voorgegeven taalvormen te laten binden en misleiden. En conform Lady Welby's eis tot behoud en versterking van de plasticiteit van de taal schrijft hij:

"Wij moeten zorgen dat taal *groeit* in eeven snelle mate als ons eigen weezen. De taal moet steeds leevend, beweegelijk en veranderlijk blijven, (..)."
(1918b : 101 e.v.)

En de fundering van dit postulaat luidt:

"De raadselen ontstaan doordat de taal achterblijft bij de rasse veranderingen in ons weezen."
(1918a : 2)

Nog duidelijker argumenteert Van Eeden in het tweede van de genoemde artikelen, door aan Kollewijn's voorstel tot verandering en normering op het gebied van de juiste schrijfwijze de negatieve gevolgen van zulke pogingen voor het schrift en de taal als communicatiemiddelen te demonstreren. Zoals ook bij Lady Welby de functie op de voorgrond stond, omdat zij het instrument en de structuur schept, zo is hier ook bij Van Eeden de functie van de taal hoofdzaak en niet haar structuur:

"Want op de functie komt het aan, en het vereenvoudigen van de structuur maakt vaak de functie moeilijker en slechter."
(1918a : 2)

Alles komt dus op de "practische werking" en de "duidelijkheid" aan en wie iets voor de taal en de schrijfwijze wil doen, moet proberen haar te verrijken en te verfijnen om zo haar functie te verbeteren. Een spelling is in deze zin echter niet meer "pragmatisch", als ze in veel gevallen geen aanwijzingen bevat, die nodig zijn om woorden van elkaar te onderscheiden en als ze het niet meer toelaat de klankwaarde van woorden aan te geven voor degene, die schrijft en spreekt. Dat deze principes ook voor de gesproken taal moeten opgaan om een "levend organisme" te blijven, dat zich steeds aan behoeften van expressie en mededeling weet aan te passen, blijkt uit Van Eeden's kritiek op elke vorm van normatieve grammatica, een kritiek die men zo (betrokken op de grammatica) niet bij Lady Welby, maar wel bij Mauthner kan vinden, wiens taalkritiek door Van Eeden overigens pas in 1917 (zie Van Eeden 1971–1972, III : 1609) gelezen werd:

"Voor de taalleer, de grammatica heb ik de hoogste achting, als wetenschap, maar ik acht mij geheel en al vrij van haar autoriteit. Wij, die spreeken en schrijven, *maken* de grammatica, die later door de taalgeleerden wordt geboekstaafd. Tot haar reegels moogen wij hen verwijzen, die onze taal wenschen te leeren, maar onze scheppende behoefte tot meededeeling en expressie is er niet aan onderworpen. "
(1918a : 6)

Op 18 februari 1911 voltooide Van Eeden zijn deel van de samen met Gutkind te schrijven oproep. De reactie van Gutkind had Van Eeden duidelijk moeten maken, dat hij en ook andere medestrijders de plaats, die hij de significa toebedeeld had binnen de komende kring, niet erkende of niet accepteerde. Gutkind schreef namelijk op 24 januari 1911 aan Van Eeden o.a. het volgende over de inhoud van het manuscript:

"Tenslotte spijt het mij, dat U het destijds geschetste practische programma in het geheel niet gebruikt hebt. Ook zuiver practisch moeten wij ons meer preciseren. De Significa zouden we ook iets minder moeten benadrukken. Hier heb ik grote bezwaren. En ik geloof niet ik alleen. In plaats van de nieuwe taal een Significa, waar mogelijk zelfs weer als woordentaal, is dat niet een (engelse) terugtocht voor dat, wat de taalkritiek nu juist bereikte. Draait dat niet alles weer terug? Ook zal het practisch onmogelijk lijken."

Gutkind had dus enkel zoveel van wat Van Eeden significa noemde begrepen, dat haar doel een hervorming van de taal zou zijn. Dit moest echter tegen de achtergrond van Mauthner's taalkritiek zowel een "terugtocht" als een onmogelijke onderneming lijken. Want Mauthner had in zijn driedelig werk nu juist geprobeerd aan te tonen, dat de taal heel in het algemeen, dus ook elke "hervormde" of "verbeterde" taal, als middel tot kennis niet geschikt was en dat ook zou blijven op grond van de menselijke constitutie (zie Mauthner 1982, I : 93 e.v.). Het opdoen van nieuwe kennis betekende voor Mauthner, dat het mogelijk is zich – tenminste van tijd tot tijd en op de een of andere manier – buiten de taal te plaatsen. Nu zal Gutkind toen wel niet geweten hebben, dat zijn verwijzing naar de taalkritiek van Mauthner, die veel radicaler was vergeleken met Lady Welby's significa, een afwijzing van *die* wetenschappelijke richting, namelijk de significa, zou funderen, waarvan Mauthner zelf in zijn "Wörterbuch der Philosophie" (Mauthner 1923b, I: 150; voor het eerst verschenen in 1910!) geschreven had (68):

"De engelse betekenisleer (significs) staat niet heel ver van een kritiek op de taal. Zij maakt nauwkeurig onderscheid tussen de gebruikelijke betekenis (het heersende spraakgebruik) (sense; H.W. Sch.), de individuele betekenis (de bedoeling van de spreker of schrijver bij het gebruik van een woord) (meaning; H.W. Sch.) en de betekenis van de waarde van een voorstelling (significance; H.W. Sch.).
(Zie daarvoor ook Weiler 1970 : 125)

De daadwerkelijke verwantschap tussen Mauthner's taalkritiek en Lady Welby's significa zal anderzijds noch voor Gutkind noch bijvoorbeeld voor Landauer alleen uit Van Eeden's weergave van het onderwerp en het doel van de significa duidelijk geworden zijn. Daarin vergiste Lady Welby zich, zowel wat het onderwerp als wat de acceptatie van de significa betreft, toen zij op Van Eeden's euforische berichtgeving uit deze tijd antwoordde (brief van 7 februari 1911):

"It is a joy to know that you and Herr Gutkind are going to recognise Significs."
(E. XXIV. C. 89 B. 2)

Als Gutkind in de eerder geciteerde brief zegt, dat niet alleen hij, maar ook anderen "bezwaren" hadden tegen de door Van Eeden gewenste nadruk op de significa, dan kan hij behalve Landauer ook Buber bedoelen. Want een maand eerder

nog had Gutkind Van Eeden over een gesprek met Martin Buber bericht, waaruit diens impliciete afwijzing van Van Eeden's versie van de significa bleek. Gutkind schreef op 7 januari 1911 (E. XXIV. C. 33 B. 2):

"Eindelijk liet Buber van zich horen en wij waren gisteren tot middernacht bij hem. (...) 'Meedoen' zal Buber niet. (...) en hij keurt geen enkel punt goed van wat wij zeiden. 'Gemeenschappelijkheid' en 'actie' wijst hij scherp af. (...) Wij werden het alleen eens over vanzelfsprekendheden als: dat gemeenschappelijkheid alleen bestaat voor daden, maar niet voor zuiver geestelijke dingen, enz. Hij gelooft niet eens in 'verstandhouding', in oproepen, in de 'weinigen', hij gelooft nergens in, hij ziet niet het geringste, dat werkelijk beter zou zijn dan Landauer's schamele pogingen."

Van Eeden heeft dit soort berichten gedurende deze jaren blijkbaar nooit serieus genomen. Hij was te zeer vervuld van het geloof in zijn zaak en van de overtuiging, dat hij zijn idealen ondanks alle weerstanden zou doorzetten. Hij kreeg voor een deel gelijk, toen Buber zich in 1914 inderdaad bij de kring aansloot, maar hij overzag, dat Buber's houding tegenover taalfilosofische en signifische kwesties daarmee helemaal niet veranderde. Alleen zo valt het te begrijpen, dat Van Eeden later, na het einde van de kring en ten tijde van de oprichting van de eerste signifische vereniging in Nederland, nog altijd dacht, dat hij Buber en Landauer als buitenlandse leden voor deze vereniging kon winnen (zie 4. 2 en 4.3).

Zonder zich van de wijs te laten brengen vervolgde Van Eeden zijn doel. Toen hij in juni 1911 Lady Welby's laatste boek "Significs and Language" (Welby 1911b) kreeg, vroeg hij haar direct een exemplaar aan Upton Sinclair en Gutkind (zie Van Eeden/Welby 1954 : 91) te sturen; dat gebeurde ook (zie Lady Welby's brief aan Van Eeden van 28 juni 1911). Wat betreft de verzoeken tot wijziging van de tekst voor de gezamenlijke oproep, die Gutkind had ingediend, ging Van Eeden wel in op de wens naar een pragmatisch gedeelte, maar de signifische ideeën behielden hun plaats, ook na de gezamenlijke eindredactie van de tekst begin augustus 1911. In november 1911 verscheen het boek tenslotte met op aandringen van Gutkind een strook papier als reclame voor de uitgever met de tekst: "Aan de Koninklijken" (Gutkind aan Van Eeden, september 1911). De beide auteurs verwierven op eigen kosten 200 exemplaren van het boek, die zij met persoonlijke opdrachten aan een aantal personen, die in aanmerking kwamen, stuurden. Enkele geadresseerden worden hier genoemd om aan te geven, hoe breed het spectrum van mogelijke belangstellenden was: Sinclair, Lady Welby, Bjerre, Wijk, Buber, Landauer, Gabriele Reuter, Zieler, Brandes (de Deense literatuur-historicus), Hauser, Chamberlain, Textor (Nederlands musicus), Drews (Duits theoloog), Borel, Van den Bergh van Eysinga (Nederlands filosoof), H. Bahr (Oostenrijks schrijver en essayist), Ostwald (van "Die Brücke"), A.H. Fried (Oostenrijks journalist en pacifist) e.a.

De reacties op deze oproep waren voor beide auteurs teleurstellend (zie Van Eeden 1971–1972, III : 1208), hetgeen – en dat waarschijnlijk niet alleen uit he-

dendaags perspectief – niet verbazingwekkend is gezien de inhoud van het boek. De tekst bestaat uit twee delen, ongeveer van gelijke lengte, waarvan het tweede, "Welt-Eroberung" (Van Eeden/Volker 1911 : 67–122), door Gutkind geschreven werd en dat nauw aansluit, wat inhoud en taal betreft, bij zijn boek "Siderische Geburt" (Volker 1910); over taal wordt niet meer en niets anders gezegd (vgl. 1911 : 80 e.v.) dan in dat boek. Van Eeden's gedeelte "Helden-Liebe" (1911 : 7–66) behandelt drie thema's:

a wezen en taak van de "Koninklijken" resp. "oorspronkelijken" en hun tegenstelling tot de "massa" resp. "kudde";
b problemen van taal en verstandhouding;
c de materiële en economische organisatie van de mensheid in haar relatie tot de ideële organisatie, die behoefte heeft aan vernieuwing en op een "ideaal anarchisme" doelt.

Van Eeden richt het boek tot de "Koninklijken van de geest" (1911 : 9), waaronder hij geheel in de lijn van eerdere publikaties de "oorspronkelijken" verstaat, maar nu niet meer uitsluitend de "ware dichters", maar alle "oorspronkelijk denkenden en voelenden" (1911 : 10), die liefde geven en meedelen en zich in liefde "verenigen en verbinden" (1911 : 14) willen. In tegenstelling tot de mensen in de massa kennen de "koninklijken" de "menselijke zwakte in het begrijpen en uitdrukken", is hen geen moeite te veel "om tot beter begrip van elkaar te komen" (id.) en zoeken zij alleen de cruciale communicatie, waarin het enkel om begrip en het kennen van de waarheid gaat (1911 : 18). In hun inzicht in de ontoereikendheid van de taal voor doeleinden van kennis en communicatie is het woord, de verbinding tussen "gedachtendaad en lichaamsdaad" (1911 : 19 e.v.), het "aanvalspunt" van de koninklijken met de bedoeling tot een "verlevendiging, een vernieuwing van de taal" (1911 : 20) te komen. Maar omdat nieuwe woorden zich niet door de enkeling laten doorzetten, moeten de "oorspronkelijken" zich verenigen en zich daarvoor gezamenlijk inzetten.

Taalkritiek en gemeenschappelijke taalhervorming zijn om twee redenen essentiële voorwaarden voor alle andere activiteiten. Enerzijds is gebrek aan verstandhouding de oorzaak van alle sociale misstanden, reden waarom ook de nood der mensen "niet gelenigd kan worden zonder verstandhouding over het belangrijkste, het uiteindelijke doel van hun activiteit" (1911 : 21). Anderzijds is de noodzakelijke gemeenschap der "koninklijken" er nog niet, omdat zij zich nog niet "door rede en kunst met elkaar kunnen verstaan" (1911 : 21). Hoe moeten onder deze omstandigheden echter eenwording en nieuwe middelen van verstandhoudingen gecreëerd worden? Van Eeden's oplossing luidt, dat dit niet alleen langs intellectuele weg te bereiken is, maar ook en vooral langs emotionele; door vertrouwen en liefde. Want sympathie (69), de wil elkaar te begrijpen en de in zulke gesprekken belangrijke rol van non-verbale middelen van verstandhouding zouden ook in de gegeven omstandigheden al onderling begrip mogelijk maken. Komt daarbij nog ieders inzicht in de "ontoereikendheid van zijn taal", dan kan zelfs met deze weinig geschikte middelen van de taal een nieuw begin gemaakt worden. Hoe het nieuwe, de nieuwe taal, eruit zal zien, daarover kan Van Eeden

hier niets zeggen, behalve dan dat deze taal "organisch groeien moet naar gelang onze behoeften" (1911 : 23), dus door plasticiteit gekenmerkt moet zijn.

In het vervolg gaat Van Eeden dieper in op het probleem van de ontoereikendheid van de taal en de verstandhouding met zijn negatieve uitwerkingen op verschillende gebieden. In de godsdiensten leidde de zwakte van de taal tot hun ondergang, de woorden werkten hier alleen nog – zoals bij propaganda – door bedrog en de "macht der suggestie" (1911 : 30), en de verschillen tussen geloofsinhouden berustten uiteindelijk op misverstanden. De natuurwetenschappen lijden, zij het in geringere mate dan de godsdiensten, eveneens onder de "bedriegelijke macht der woorden". Eenwording konden deze wetenschappen niet bereiken, omdat zij in "alle ethische vragen" (1911 : 33) tekort schoten. Op dezelfde manier kenmerken de kunsten zich door een tekort aan taalkritische bezinning en ethische oriëntering (1911 : 47 e.v.); daarom is hun invloed op de mensheid eerder gevaarlijk dan positief.

En wat zijn de voornaamste kenmerken van de "koninklijken", zodat ze daaraan herkend kunnen worden? Hier wordt Van Eeden's antwoord eveneens bepaald door de bijzondere positie van de significa in zijn gedachtengang:

"Het geld en de taal zijn de toetsstenen, waaraan men de koninklijken herkennen kan. Wie het bedrog van het geld en het bedrog van de woorden niet bemerkt, heeft niet de juiste leidende geest."
(1911 : 45)

En de enige gespatieerd gedrukte zin in Van Eeden's gedeelte van de tekst luidt:

"Voor de koninklijken bevat ieder woord een leugen en is alle geld vals geld. "
(1911 : 43)

In zijn "Pragmatische opmerkingen" laat Van Eeden zich pas uit over enkele aspecten van de komende vernieuwde taal. Daarbij blijkt de invloed van Lady Welby vooral op twee punten: zij verkondigde steeds de opvatting, dat de talen uit de oudheid, vooral het Grieks, in woordenschat, beeldspraak en expressiemogelijkheden nog in een harmonische relatie met de stand van de toenmalige kennis gestaan hadden en tegelijk flexibel genoeg waren om denken en vooruitgang van kennis niet in de weg te staan; dit in tegenstelling tot de moderne talen uit haar eigen tijd. Van de relatie tussen woord en context zei zij, dat woord- en contextbetekenis elkaar beïnvloeden, zodat pas uit de wisselwerking van deze betekenisvelden de gehele betekenis van een zin, een paragraaf of van een boek resulteert. Deze opvatting hield natuurlijk ook in, dat er geen vaste en eenduidig omschreven woordbetekenissen zijn noch een stabiele relatie tussen een woord en zijn betekenis. In nauwe overeenstemming met deze ideeën van Lady Welby typeert Van Eeden hier de taal van de toekomst (1911 : 61):

"Noodzakelijkerwijs zal zich reeds in de aanvang iets vormen dat door eenvoud en klaarheid aan de kracht en zwaarte der antieken, aan de bondige en beeldrijke taal der oude wijzen herinnert, maar verrijkt met alle verworvenheden van de nieuwere fysica. Het *woord* zal meer en meer tot *letter* worden en slechts door samenvoeging werken – en het nieuwe, onbeschrijfbare eenwordingsmiddel, de transcendente taal, voorbereiden."

Afgezien van het feit, dat Van Eeden in deze oproep een volkomen nieuwe taal verlangt en niet slechts een hervorming van de taal, die de beeldende uitdrukkingen in het spraakgebruik weer in overeenstemming brengt met de stand van de kennis op dat moment en de taal haar plasticiteit, die gedeeltelijk verloren gegaan was, weer teruggeeft, afgezien daarvan kunnen wij in dit idealistische manifest uit Van Eeden's profetische periode *de* tekst zien, die van al zijn publikaties na 1900 de signifische ideeën van Lady Welby ondanks alle inkortingen nog het meest getrouw weergeeft. Hier is Van Eeden er voor het eerst in geslaagd delen van Lady Welby's significa zonder meer met zijn eigen filosofische en sociale ideeën te verbinden. Met het oog op een verdere ontwikkeling na 1915, die vooral in Nederland plaatsvond, is deze tekst te zien als uitdrukking van een belangrijke wending in Van Eeden's sterk emotioneel gekleurde verhouding tot de significa en haar doelstellingen.

2.3.c De parallel-actie van Allen Upward

Op 31 januari 1911, dus nog vóór de voltooiing van het eerste ontwerp in manuscriptvorm van "Helden-Liebe", noteert Van Eeden in zijn dagboek, dat hij Allen Upward's boek "The New Word" (Upward 1907) leest, waarmee hij de grote vondst van het jaar gedaan heeft (Van Eeden 1971–1972, III : 1152). Upward (1863–1926), een Engels filosoof en socioloog, neemt in dit boek, waaraan hij in 1901 begon, het testament van Alfred Nobel als uitgangspunt van zijn studie en dan met name *die* bepaling, op grond waarvan degene "who shall have produced in the field of Literature the most distinguished work of an *idealist* tendency" een prijs zal krijgen (Upward 1907 : 10). Doel van de studie is de betekenis van het woord "idealistisch" nader te bepalen, maar uitdrukkelijk niet langs filologische of etymologische weg in de zin van M. Bréal's "La Sémantique" (zie Upward 1907 : 40). Het gaat Upward meer om wat Nobel met dit woord in de context van zijn testament bedoeld kan hebben. En dit onderzoeksthema voert de schrijver uitgebreid langs taalwetenschappelijke en filosofische problemen tot aan het ontwerp van een betekenistheorie, die grote overeenkomsten tot in de terminologie toe met Lady Welby's significa en vooral met haar boek "What is Meaning?" vertoont.

Na lezing van het boek schreef Van Eeden in februari 1911 aan Upward (E. XXIV. B. 17 B. 1b):

"I wonder whether you know my dear friend Lady Welby. You must know her, for no author brought forth the ideas she has been fighting for during a life time

in such a forcible way as you did. I want very much to make your acquaintance (...)."

Wat de overeenkomsten tussen het boek van Upward en Lady Welby's publikaties betreft, kan aan het vervolg van de correspondentie tussen Van Eeden en Upward ontleend worden, dat Upward volhield zijn boek te hebben geschreven zonder het werk van Lady Welby te kennen; na verschijning van "The New Word" was er een briefwisseling tussen Lady Welby en hem ontstaan, waarin zij zich beklaagd had over het ontbreken van verwijzingen naar haar werk en hem bij haar uitgenodigd had. Hij had haar echter niet willen ontmoeten om niet nog meer tijd en energie te besteden aan een zaak, die hem al te veel opofferingen en inspanningen gekost had (70).

Het bleef echter niet bij de gezamenlijke interesse van Van Eeden en Upward in signifische problemen, want Upward schreef onmiddellijk in zijn eerste brief over plannen, die met het thema van zijn boek te maken hadden, doordat hij daarin al het idee van geniale, maar door de maatschappij niet erkende individuen als een belangrijke investering in de toekomst van de mensheid aan de orde wilde stellen. Op 12 februari 1911 schreef hij in zijn antwoord aan Van Eeden o.a. (E. XXIV. C. 81 B. 2):

"One of my aims is to establish an international headquarters of science & literature, to serve as an exchange for ideas. I hoped that the Nobel legacy might have been turned to such a purpose, but the despicable action of the Swedish Academy has ruined that prospect, & I must now look elsewhere. (71)"

Van Eeden zag in de plannen van Upward direct een parallel met de actie waaraan hij samen met Gutkind werkte en beide zag hij ook met de idealen van Lady Welby verbonden. Eind februari 1911 schreef hij in deze geest aan Upward (E. XXIV. B. 17 B 1b):

"What you say about the 'International Headquarters' interests me more than I can tell you. For it is this idea, perhaps in a somewhat bolder conception, that I am trying to realise. I found it ripening in a few of the best minds that I have met in the world. In America, England and Germany. It is in fact also Lady Welby's idea. Of course every different person gives it a different form and name, but the principle is the same."

Net als Van Eeden was ook Gutkind enthousiast over het plan van Upward, al zag hij daarin eveneens een afzwakking van wat hem samen met Van Eeden voor ogen stond (vgl. Gutkind's brief van februari 1911). Upward's actie werd voorlopig blijkbaar niet verder voortgezet, vooral omdat de grondgedachten daarvoor nog zeer vaag gehouden waren. Mede daarom vervolgden Gutkind en Van Eeden in de jaren 1912 en 1913 verder hun doel op basis van hun gezamenlijke manifest. Naast de al genoemde personen nam men contact op met Florens Christian Rang

(1864–1924), die Van Eeden in 1911 voor het eerst ontmoet had (72); bovendien werden gesprekken gevoerd met Walther Rathenau, Upton Sinclair, de Zweedse schilder Ernst Norlind (1877–1953), P. Bjerre en opnieuw met Martin Buber. Alles wees op een oprichtingsvergadering van de "Koninklijken van de geest". In het voorjaar van 1913 besloot men dan eindelijk, dat Van Eeden, Gutkind, Bjerre en Wijk elkaar in S. Vigilio aan het Gardameer zouden treffen voor een voorbereidende vergadering. Bjerre, Wijk en Van Eeden kwamen weliswaar in München naar aanleiding van het psychoanalytisch congres bij elkaar, maar de grotere bijeenkomst in Noord-Italië ging niet door, zodat de betreffende plannen uitgesteld moesten worden tot 1914.

Ook al werd in deze periode vermoedelijk niet weer over significa gesproken, toch bleven de probleemstellingen van Lady Welby hun betekenis voor Van Eeden behouden. Een bewijs daarvoor is het vijfde hoofdstuk in zijn boek "Happy Humanity" (Van Eeden 1912a : 82 e.v.), waarin hij uitvoerig ingaat op de invloed van Lady Welby op hem; na een weergave van Lady Welby's signifische taalkritiek geeft hij een uitwerking van de verbinding tussen significa en zijn idee van de "koninklijken", juist zoals hij dat al in "Helden-Liebe" gedaan had (73). Dat deze laatste tekst inderdaad een keerpunt in Van Eeden's verhouding tot de significa betekent, bewijst het volgende citaat uit "Happy Humanity", waarin hij zijn oude claim op het alleenverkondigingsrecht van de dichter terugneemt en de noodzaak van een wetenschappelijke behandeling van signifische probleemstellingen niet alleen erkent, maar zelfs aanmoedigt:

"To me the friendship of Lady Welby and the acquaintance with her work have been of immense importance.
As a poet one must have intuitive knowledge of the fact that our mind is outgrowing our language, that our implements for thinking and communication are ridiculous primitive and clumsy in comparison with the subtle realities we have to deal with. Every true poet feels this and his longing is, more or less vaguely, for some better means of understanding, for a transcendent language, meeting our needs of transcendent knowledge.
Yet it is a different thing from feeling all this vaguely to go at it with full conviction and show it with forcible arguments to poor, struggling mankind. A universal insight of this truth, with all the authority of an acknowledged science, would mean more than a thousand peace conferences, (...)."

(Van Eeden 1912a : 86 e.v.)

Een ander bewijs is Van Eeden's voordracht voor de "Society for Psychical Research" in Londen in 1913. Deze tekst begint met te verwijzen naar Lady Welby's significa en een voor de psychologie relevante signifische kritiek van de termen "internal", "peripheral" en "external" (zie Van Eeden 1913b : 433 e.v.) en eindigt met een dringend pleidooi om de nodige onderzoeken op het gebied van de significa te beginnen (vgl. 1913b : 460 e.v.).

Van Eeden slaagde er echter niet in zijn medestanders hetzelfde inzicht in de

waarde en de noodzaak van significa bij te brengen. Hierop vormde ook Allen Upward geen uitzondering; hij nam op 19 november 1913 de correspondentie met Van Eeden weer op en stuurde hem een vertrouwelijk memorandum "On the Proposal to establish an International Order of Genius under the Protection of the Hellenic Kingdom". Upward wilde, dat Van Eeden "correspondent" van de orde in Holland werd en in Duitsland naar geschikte personen voor de onderneming zou omzien. Van Eeden bekende daarop, dat hij al langer aan dezelfde zaak werkte, maar tot nu toe niet eens het stadium van naamgeving van de geplande vereniging bereikt had. Hij wilde in elk geval op de voorgestelde wijze meedoen. De bedoeling van Upward was, naar zijn memorandum te oordelen, het volgende: er zou een internationale bond van genieën gevormd worden, die, eerst nog zonder statuten, liefst in Griekenland een stuk land of een eiland ter beschikking gesteld krijgt of verwerft, om daar naar het voorbeeld van het Vaticaan een autonome staat te stichten. De organisatie zou drie soorten leden moeten omvatten:

1 de eigenlijke leden, die zich volledig met de orde identificeren en een met de orde van de tempeliers vergelijkbare geestelijke oriëntatie op zich moeten nemen;
2 andere genieën, die zich bij de leden van de eerste groep zouden moeten aansluiten in afwachting van wederzijdse hulp en steun;
3 aanhangers van de orde, die het hele project financieel willen ondersteunen, zonder de verplichtingen van de andere leden op zich te willen nemen. In het hoofdkwartier van de orde moest een geestelijk centrum voor studie en internationale contacten komen, dat tevens plaats zou moeten bieden aan wetenschappelijk en literair werk met wereldwijde invloed.

Begin januari 1914 kwam Upward naar Holland om met Van Eeden zijn memorandum om te werken en een lijst van adressen op te stellen (74). Aangeschreven werden o.a.: P. Bjerre, E. Gutkind, G.S. Lee, F.T. Marinetti (dichter, futurist), Ezra Pound, R.M. Rilke, Romain Rolland, U. Sinclair, Tagore, H. Wijk enz. (zie E. Nr. 637); Van Eeden's en Upward's kringen werden dus samengevoegd. Begin maart 1914 kwam het tot onenigheden tussen Van Eeden en Upward over eigenmachtig optreden van de eerste en over de keuze van eventuele leden van de orde. Daarmee was Upward's parallel-actie van de baan en Van Eeden richtte zich weer intensiever op zijn eigen groep van bekende persoonlijkheden.

2.3.d De Forte-kring en de oorlog

Eind maart 1914 was Van Eeden weer in Berlijn en nu werd in een groot aantal gesprekken met Gutkind, Rang, Buber, Rathenau en de filosoof Max Scheler een oprichtingsvergadering in het najaar van 1914 voorbereid. Onder de verzamelnaam "Ein Blut-Bund" werden eerst drie teksten opgesteld en als uitnodiging tot deelname aan een weer grotere groep personen gestuurd. Hiertoe behoorden o.a. Henri Borel, sinoloog, schrijver en sinds vele jaren bevriend met Van Eeden, Theodor Däubler (1876–1934), expressionistisch dichter en schrijver, George D. Herron, socialistisch schrijver, Max Scheler, H.G. Wells en anderen. Van de drie bewaard gebleven korte teksten stamde "Physiognomie" van Erich Gutkind, "Verwirklichung" van Van Eeden en "Erweiterung" van F.Chr. Rang. Korte tijd

later werd nog een vierde tekst opgenomen, die Martin Buber geschreven had, nadat hij in april toch besloten had mee te doen.

Van Eeden's tekst "Verwirklichung" begint met de volgende zin, waarvan we de inhoud in de beginperiode van de hollandse signifische verenigingen opnieuw zullen tegenkomen:

"Het gaat erom eenheid te creëren tussen mensen van vrije geest en nobel karakter, ongeacht politiek-economische positie, macht of beroemdheid, *en daardoor een geestelijke atmosfeer te scheppen, waarin nieuwe waarden en nieuwe bindingen kunnen ontstaan.*"

(E. Nr. 641; curs. H.W. Sch.)

Om dit te kunnen bewerkstelligen moet een anoniem "comité" met een paar leden het initiatief nemen en voor oktober en november een groot huis aan de Middellandse Zee huren, waar de uiteindelijk geselecteerde leden van de bond elkaar moeten treffen. Alle verdere ideeën ter realisering van de bond herinneren aan Upward's plannen, afgezien van het idee van een eigen staat.

Na een zeer drukke briefwisseling tussen Van Eeden en zijn oorspronkelijke medestanders kwam dan tenslotte een bijeenkomst van het comité tot stand in Potsdam van 9 tot 11 juni 1914. Tot de kring in engere zin behoorden Van Eeden, Gutkind, Buber, Däubler, Bjerre en Rang; later werden Gustav Landauer en Henri Borel erbij betrokken. De vrije gesprekken, die volgens de deelnemers de kiemcel van de kring vormden, werden in de parken van Potsdam en later in een hotel gevoerd. Van Eeden werd uiteindelijk tot leider van de kring uitverkoren, met onbeperkte volmachten, en Forte dei Marmi, ten noorden van Pisa, aan de Italiaanse Middellandse zeekust (vandaar de naam "Forte-kring") werd aangewezen als plaats van samenkomst in de herfst van datzelfde jaar. Van Eeden kreeg als voorzitter de opdracht naar Parijs te reizen en Romain Rolland als lid aan te werven. Als andere leden werden Richard Dehmel, Hermann Stehr, Alfred Mombert, Margarete Susman en Ernst Barlach geselecteerd; tenslotte ook Walther Rathenau, die Van Eeden al enige dagen later bezocht.

Wat de doelstellingen van de Forte-kring betreft, is in de latere correspondentie tussen de kringleden al en zeker in de schaarse opmerkingen daarover in oudere of nieuwere publikaties herhaaldelijk verwezen naar uittreksels uit stellingen, die Gustav Landauer in Potsdam gepresenteerd had. Landauer noemde drie taken van de bond en daarvan werd met name de tweede herhaaldelijk genoemd:

"2) tot gezamenlijke manifestaties en acties over te gaan om bij die gelegenheden, die zich voordoen, door deze demonstraties van hun inzicht en hun wil als een gesloten schare voor de volkeren der mensheid op te treden."

(zie Z. Ms.)

Daardoor alleen al zijn Van Eeden's signifische ambities geheel uit het zicht verdwenen. Toch vindt men in Van Eeden's "Dagboekbladen uit de tijd in Potsdam

1914" (75), die hij op verzoek van de kringleden als brief liet rondgaan, o.a. ook (onder "10 juni"):

"Buber, Däubler en Rang spraken weer een tijd lang met zijn drieën, zonder dat ik er iets van begreep. Als ze bijv. een woord gebruiken als "motorisch", "metafysisch", "uniform" enz., dan begin ik te denken wat ze daarmee nu bedoelen, wat van mijn kosmos, mijn wezen onder deze aanduiding valt, dat voert mij dan direct op paden van de uiterste complicatie en ik ben de draad van het gesprek geheel kwijt.
In het algemeen wordt naar mijn smaak nog teveel en te onsamenhangend, te emotioneel op goed geluk gepraat. Ik had ook veel meer meditatief stilzwijgen verwacht, alleen af en toe door korte pregnante uitingen onderbroken. Maar er werd geen minuut gezwegen. Ieder scheen geheel electrisch geladen."

(Z. typoscript, p. 7 e.v.; voor deze uitgave vertaald)

Het is de significus Van Eeden, die in deze regels spreékt en uitdrukking geeft aan zijn persoonlijk gevoel van ontoereikende verstandhouding. Weliswaar kon ook Van Eeden zich niet onttrekken aan het door alle deelnemers beleden nieuwe gemeenschapsgevoel, maar dit stuk tekst is het enige document over de dagen in Potsdam, waarin de wanverhouding – met alle gevolgen daaraan verbonden – tussen het voornamelijk emotioneel gevoel van "eenheid" en de volkomen onvoldoende intellectuele verstandhouding met vooruitziende blik uitgesproken werd. Deze groep, die uit de meest uiteenlopende persoonlijkheden was samengesteld, voldeed, gezien de omstandigheden, allerminst aan de voorwaarden, die nodig waren om het alles bedreigende oorlogsgevaar als "gesloten schare" in de zin van Landauer tegemoet te treden. Men hield de oorlog niet eens voor waarschijnlijk, maar trof voorbereidingen voor de najaarsbijeenkomst in Italië, alsof er een duurzame vrede was afgekondigd.

Nauwelijks was de oorlog begonnen of Rang's nationalistische gevoelsuitbarstingen luidden het uiteenvallen van de kring in. Gutkind volgde hem als eerste en zelfs Buber zwichtte aanvankelijk van tijd tot tijd voor de tendens tot verheerlijking van de oorlog als een uiting van menselijke opofferingsgezindheid. Van Eeden, Borel en Bjerre kozen partij voor de aangevallen staten en alleen Gustav Landauer wist zich verre te houden van het met emoties geladen conflict. In overhaaste briefwisselingen en circulaires aan de kringleden probeerde men twistpunten bij te leggen, nieuwe bijeenkomsten te organiseren, leden te royeren en vóór alles de kring te redden. In september 1915 noemde Buber de kring een "fantoom", wat hij in feite al sinds een jaar was, en samen met Landauer trad hij formeel uit de Forte-kring, terwijl Gutkind, Rang, Borel en Van Eeden aanvankelijk nog aan het idee van de kring vasthielden. Toen verstomden de schriftelijke discussies en verzoeningspogingen geleidelijk, de solidariteit tussen de laatste aanhangers werd minder en tenslotte bleef van het idee van de kring alleen de weemoedige herinnering aan de drie dagen in Potsdam over.

Alleen Van Eeden vormt hierop nog twee, drie jaren een uitzondering. Voor

hem bleef deze kring onverwoestbaar, zodat zich ook niemand zelf daaruit kon losmaken. Integendeel, zijn kring breidde zich nog uit, of anders gezegd, hij combineerde vanaf het voorjaar van 1915 de ideeën, die met de Forte-kring verbonden waren, met plannen voor de oprichting van een "Internationale Hoogeschool voor Wijsbegeerte" bij Amersfoort, waaraan hij vanaf april 1915 zijn medewerking verleende. Deze formele en personele binding – vanuit Van Eeden gezien – tussen de Forte-kring en de op te richten Hogeschool is tot nu toe onopgemerkt gebleven, evenals de meer inhoudelijke binding, die te maken had met een nieuwe, maar nu officiële poging de significa erbij te betrekken (76). Ik geef hier al enige argumenten voor deze samenhang, zoals Van Eeden haar naar mijn mening gezien heeft, omdat anders in hoofdstuk 4 onbegrijpelijk blijft, volgens welke criteria en op grond van welke motieven Van Eeden een aantal mensen – waaronder ook leden van de Forte-kring – uitnodigde om mee te werken aan de oprichting van genoemde Hogeschool of van de latere signifische organisaties.

Al op 4 augustus 1915 vermeldde Van Eeden in zijn dagboek (1971–1972, III : 1453) voor de eerste maal impliciet dit verband:

"De kring blijft, en de nieuwe Hoogeschool komt."

Toen Van Eeden in oktober 1915 de wiskundige L.E.J. Brouwer leerde kennen, die later een van zijn beste vrienden zou worden, noteerde hij na de eerste ontmoeting met Brouwer (zie Van Eeden: 1971–1972, III : 1466):

"Hij had in zich reeds het idee van den Forte-kring gevormd."

Deze uitspraak is hier van belang, omdat Brouwer een vooraanstaande rol bij de oprichting van de Hogeschool speelde. Over een kort daarop gehouden vergadering ter voorbereiding van de Hogeschool zegt Van Eeden (1971–1972, III : 1466):

"Zondag een vergadering voor de Amersfoortsche Hoogeschool. Brouwer presideerde. Hij was soms verregaand naïef in zijn plannen. Maar het werd toch goed. Dit is reeds een uitwerking van de Kring."

En op 27 november 1915 zegt hij over Brouwer (Van Eeden 1971–1972, III : 1471):

"Hij is een van de weinige menschen. Hij hoort in den Kring."

Zelfs op 11 januari 1916 nog, toen de Forte-kring voor de meeste andere leden al niet meer bestond, werd voor het weglopen van Brouwer, Van Eeden, Borel en Bloemers (zie 4.2.) uit de oprichtingsvergadering van de Hogeschool als motief aangevoerd, dat de meerderheid der tegenpartij in de vergadering "zonder begrip van de Kring-idee" (1971–1972, III : 1481) was; en toen Bjerre en Norlind in die tijd juist voor een vredesmissie in Holland waren, constateerde Van Eeden (id.):

"Wij zijn nu met ons vijven, in Holland: Bjerre, Norlind, Brouwer, Borel en ik."

Resumerend kunnen we stellen: na het mislukken van zijn sociale experimenten ging Van Eeden over tot verkondiging van zijn maatschappelijke en filosofische idealen; aan de realiseerbaarheid ervan heeft hij nooit getwijfeld. Met deze idealen en zijn door Fechner beïnvloede wereldbeeld verbond hij delen van Lady Welby's significa, met name de signifische taalkritiek en de plannen tot taalhervorming. Tijdens de voorbereiding van de Forte-kring samen met Erich Gutkind veranderde vanaf 1911 zijn visie op de significa; tussenmenselijke verstandhoudingsproblemen, die hem lang voor zijn contact met Lady Welby al bezig hadden gehouden, begon hij nu te analyseren en te beoordelen, zich daarbij zorgvuldig en gedetailleerd aan Lady Welby's perspectief houdend. Daartoe behoorde met name zijn inzicht in de noodzaak van wetenschappelijke analyse van het betekenisprobleem. Ongeacht het falen zowel van zijn poging de significa een centrale plaats te geven binnen de Forte-kring en daarin te bemiddelen tussen de leden van de kring als waar het ging om de sociale en intellectuele doelstellingen van de kring, hield Van Eeden aan het kring-idee vast en aan de daaraan gekoppelde taakstelling "significa" en beide, kring-idee en de taakstelling "significa" transporteerde hij naar zijn volgende werkterrein, de voorbereiding van de internationale Hogeschool en zijn medestanders in deze zaak. Van daaruit leidde de weg direct naar het eerste samenwerkingsverband tussen de significi, waarin het kring-idee langzaam naar de achtergrond verdween, terwijl de taakstelling nu de eigenlijke basis van de samenwerking werd. Tot dit tijdstip (ongeveer in het jaar 1918) bleef Van Eeden de profetische verkondiger van de voorbije jaren, op het laatst vooral de verkondiger van de significa. In het toen vereiste gezamenlijke wetenschappelijke werk is Van Eeden niet meer aan zijn eigen prestaties op dit terrein uit de negentiger jaren kunnen toekomen. De oorlog had zijn illusies gebroken (77), en zijn intellectuele vermogens namen af, naarmate zijn psychische toestand verslechterde. Toch bleef hij voor de verdere ontwikkeling van de signifische beweging belangrijk, vooral als degene, die als bemiddelaar tussen Lady Welby en de hollandse significi een zekere mate van inhoudelijke continuïteit garandeerde en tegelijk representeerde.

2.4 Signifische ideeën in Van Eeden's literaire werk

Niet alleen in zijn wetenschappelijke verhandelingen en essays werden signifische thema's en problemen door Van Eeden aan de orde gesteld. Zo essentieel waren zij voor hem en zo nauw verbonden met zijn denken als geheel, dat ze ook in zijn poëzie en in zijn romans ter sprake kwamen. Om twee redenen is het wenselijk en belangrijk om daarop te wijzen en daarvoor bewijzen aan te voeren:

1 Dit gegeven is van belang voor een beter begrip van Van Eeden's jarenlange profetische verkondiging van de significa. Wanneer de relatie tot de taal als kennisinstrument en als middel om kennis mede te delen alleen voor de wetenschapper Van Eeden problematisch geworden was, dan zou hem dat veel minder existen-

tieel geraakt hebben dan het inzicht, dat de taal hem ook in de dagelijkse communicatie en met name in zijn poëtische en literaire werk in de steek liet; in zijn veelzijdigheid was Van Eeden in de eerste plaats en voor alles een romantisch dichter. Van Tricht heeft het verband tussen Van Eeden's verlies van evidentiegevoel en het toenemende belang van de significa voor hem treffend onder woorden gebracht:

"Niets kan de twijfel van een romanticus te niet doen dan het eigen evidentiegevoel. Blijft dat uit, dan is alle redeneren zinloos en ieder woord een nieuw probleem."
(Van Tricht 1934 : 164)

Als signifische ideeën zelfs in Van Eeden's poëzie en in zijn romans aanwijsbaar zijn, dan kan dit natuurlijk ook uitgelegd worden als een verkondigen met poëtische middelen. Men moet echter tegelijk bedenken, dat autobiografische elementen en delen van zijn persoonlijk wereldbeeld in belangrijke mate Van Eeden's werk binnendrongen.

2 Latere significi, vooral Mannoury, hebben in hun verwijzingen naar Van Eeden's bijdragen tot de significa herhaaldelijk passages uit zijn romans aangehaald, waarin zij de doelstellingen van signifisch werk blijkbaar duidelijker en signifisch relevante inzichten pregnanter geformuleerd vonden dan in een van de talrijke essays uit de jaren na publikatie van de "Redekunstige grondslag" (zie bijv. Mannoury 1954a). De belangstelling van de literatuurwetenschap voor omvang, toepassing en herkomst van signifische ideeën in Van Eeden's werk is tot nu toe uiterst gering gebleven en de resultaten van onderzoek op dit gebied zijn dan ook mager. Enkele verspreide aanwijzingen zijn in de studies van Van Tricht te vinden en Verwey's bijdragen beperken zich tot de drie delen "Sirius en Siderius" (Van Eeden 1912b; 1914; 1924b). Mijn eigen onderzoek naar dit aspect van het literair werk van Van Eeden kan en wil geen vervanging zijn van literatuurwetenschappelijke pogingen op dit gebied. Het is meer gericht op verduidelijking van de plaats, die de significa in het denken van de dichter inneemt om aan de hand van exemplarische passages uit enkele werken van Van Eeden ons begrip van zijn bijzondere relatie tot de significa te vergroten. Tevens zou ik de weergave van Van Eeden's bemiddeling tussen Lady Welby en de hollandse significa willen aanvullen met een aspect, dat onder de talloze vormen van tot nu toe bekende processen, waarin wetenschappelijke denktradities doorgegeven worden, nauwelijks parallellen vindt.

Dat Van Eeden ideeën uit zijn wetenschappelijke studies in zijn poëzie opnam, heb ik, voorzover het gaat om gedachten over taal, kennis en communicatie, al aan de inhoudelijke parallellen tussen "Redekunstige grondslag" en "Het lied van schijn en wezen" (Boek I en II, i–ii) kunnen demonstreren. In de jaren na 1897 speelde de significa in Van Eeden's poëzie nauwelijks nog een bijzondere rol; in zijn proza echter des te meer en daarin weerspiegelt zich ook telkens de veranderde houding tegenover de significa en de geleidelijk toenemende assimilatie aan ideeën van Lady Welby.

In 1900 publiceerde Van Eeden de tussen september 1898 en november 1900 geschreven roman "Van de koele meren des doods", die de laatste tientallen jaren opnieuw buitengewoon in de belangstelling gestaan heeft. In hoofdstuk XXXI zijn twee passages te vinden, die duidelijk herkenbaar thema's uit de "Redekunstige grondslag" bevatten. In het eerste fragment gaat het om het begrip "zelf" en ook om de vraag, in hoeverre men zich in processen van communicatie bij de keuze van zijn termen aan het gangbare spraakgebruik moet houden en of het echt nodig is zich aan de sjablonen van het algemene spraakgebruik te onttrekken, als het om de mededeling van individuele ervaringen gaat. Hedwig, de hoofdpersoon uit de roman, kiest voor het individuele taalgebruik. Joob daarentegen vertegenwoordigt eerst de positie van een alledaagse verhouding tot de taal en dan volgt tot slot een uitspraak, die aan Joob wordt toegeschreven, maar waarin Van Eeden over zijn begrip van het "Zelf" spreekt, zoals hij het in zijn verhandeling uit 1897 heeft ingevoerd. Dit wordt op een bepaalde manier zelfs door de tekst aangegeven, die in deze vorm, zoals het er staat, als gespreksweergave ongewoon is, omdat het verschil tussen "zelf" en "Zelf" hier alleen door de schrijfwijze wordt aangegeven. De betreffende passage luidt:

En zij sprak van den Dood, die Leven brengt. Maar Joob, misschien wat afgunstig, zei:
– "Och kom! wat is dat voor mystieke onzin. Leven is 't eenige, en dood is niks. Dat zijn weer van die kunsttermen. Zoo'n dievetaal onder mekaar. De Vrijmetselaarstijd is voorbij, vrouwke. Niks van die esoterische grappen! Noem de dingen bij namen die de heele wereld gemaakt heeft."
– "Ik weet geen beter naam, Joob. Het is mij zóó alleen duidelijk. Ik voel het eigene in mij sterven en God in mij leven. Het doet pijn en maakt gelukkig."
Joob bromde wat, en bladerde onhandig in een boek. Toen zei hij op eens, met zijn beminnelijken lach:
– "Nou ja, wat doet 't er toe. Noem jij 't dan maar zóó. Kunsttermen worden wel eens gemeengoed. De wereld heeft wel wat anders an 't hoofd as namen te bedenke voor zulke zaken. Die denkt over Vraag en Aanbod, in plaas van Dood en Leve."
Een tijd peinzens, en toen: 'Weet je wat je óók kan zeggen: 't is de overgang van zelf tot Zelf, van het tijdelijke eigene zelf tot Het Zelf, het tijdelooze, dat alleen *is*."

In hetzelfde hoofdstuk komt een passage voor, waarin Van Eeden het vertelniveau tweemaal kort verlaat om over de beschrijvende taal van het eerste niveau op metaniveau iets te zeggen. De verandering van niveaus lijkt gemotiveerd te zijn, doordat hij de taal als ontoereikend ervaart voor het onderwerp van beschrijving. De mededelingen op metaniveau zou men als waarschuwing aan de lezer en als instructie voor de interpretatie van de beschrijving kunnen opvatten. De zwakte van de taal, waarom het hier gaat, is de onnauwkeurigheid van de beeldspraak, is het verwarrende van termen voor fysische verschijnselen, dat bij het overbrengen

van deze termen naar psychische fenomenen blijkt. Dit is eveneens een thema uit Van Eeden's "Grondslag", waar zelfs de termen "beweging" en "richting" verworpen worden en als metaforen voor het psychische bekritiseerd worden. Anderzijds brengt Van Eeden zelf op metaniveau naar voren, dat beeldspraak onvermijdelijk is, een inzicht, dat expliciet in zijn betoog vermeld werd. Toch blijft hier een tegenstrijdigheid met het betoog bestaan: als bepaalde vormen van beeldspraak in het werk van de dichter niet alleen geoorloofd zijn, maar klank en ritme van de woorden hun eigen mededelende kracht hier pas vol ontplooien – zoals hij in het betoog gesteld had –, waarom is hier in de roman dan deze niveauwisseling nodig? Vormt dit misschien al een kleine aanwijzing voor het feit, dat rond 1900 de taal ook in zijn literaire werk Van Eeden in de steek begint te laten? De betreffende passage kan hier voor zichzelf spreken:

"Maar haar tijden van zelfschouw en inkeer waren nu groot en menigvuldig, het waren niet meer seconden, maar uren, soms dagen. De wisselingen van dit leven, de schaduwen en de hooge, stille lichten eischen een andere beschouwingssfeer en zijn ook ter verwoording ongeschikt. (...)
Al deze woorden zijn beeldingen; en beelden ontoereikend, want hooger leven is meer concentratie, samendringen van toekomst en verleden, van Al in Eén, dan evolutie of overgang van één in ander, – meer verstilling met toenemende innerlijke spankracht, dan beweging in deze of gene richting."

Laten deze beide voorbeelden nog een duidelijke oriëntering aan zijn eigen taaltheorie uit de "Redekunstige grondslag" zien, het derde deel van "De Kleine Johannes" (Van Eeden 1906) is een ondubbelzinnig teken van zijn toenadering tot Lady Welby's significa, zoals Van Eeden haar toen kon assimileren. Dit heeft Van Eeden zelfs in een brief aan Lady Welby geconstateerd (vgl. Van Eeden/Welby 1954 : 68). Vooral in hoofdstuk XVII heeft Van Eeden significh materiaal verwerkt. Markus Vis, Van Eeden's Christusfiguur, wordt in dit hoofdstuk door Dr. Cijfer en Professor Bommeldoos aan een "psychiatrisch" onderzoek en een ondervraging onderworpen.

Het significh relevante, dat Van Eeden hier naar voren brengt, legt hij typerend genoeg Markus in de mond. Eerst gaat het om het onderscheid tussen "spreken" en "praten", dat Van Eeden al in "Gorter's verzen" (Van Eeden 1890b) ingevoerd had, waarbij hier overigens "spreken" niet meer alleen aan de dichter toegestaan wordt, maar aan ieder, die de taal gebruikt in het volle besef van haar gebreken, tekortkomingen en communicatieve mogelijkheden. In zoverre hoort bij een "spreker" in deze zin ook een hoorder, die in de door hem verlangde interpretatieve vaardigheden geschoold, significh geschoold is. Vat men het volgende fragment in deze zin op, dan is daarin een verdere stap in de richting van een aanpassing van Lady Welby's significa aan zijn eigen ideeën te zien:

– "Welnu, mijn vriend, dan zal ik geheel rechtuit met je spreken. Is dat dan beter? Zul je dan geheel rechtuit antwoord geven?"

Markus zag hem eenigen tijd aan, en zeide: "U kunt niet."
– "Kan ik niet?" vroeg Bommeldoos. "Wat kan ik niet?"
– "Spreken," zeide Markus.
– "Kan ik niet spreken? Wel! wel! kan ik niet spreken? – Collega! wil je misschien even noteeren.
– "Ik kan niet spreken, zeg je? En wat doe ik dan nu?"
– "Stamelen," zei Markus.
– "Juist! juist! – alle menschen stamelen. De doktor stamelt en ik stamel, en Hegel stamelde en Kant stamelde...."
– "Zoo is het," zeide Markus.
– "Alleen de heer Vis, die kan spreken, is het zoo niet?"
– "Met u niet," zeide Markus, "Om te kunnen spreken, moet men een hoorder hebben, die kan verstaan."
(Van Eeden 1906 : 227)

Op dezelfde manier ontkent Markus, dat de professor, de wetenschapper, de kunst verstaat om vragen te stellen; hij vraagt niet, maar hij stamelt (1906 : 228). De discussie daarover leidt tot een passage, waarin Van Eeden opnieuw eigen ideeën, namelijk zijn kritiek op de pretentie van de wetenschap, met name de natuurwetenschap, met een gedachte uit Lady Welby's significa, die het verband tussen vragen en antwoorden betreft, op eigen wijze gecombineerd heeft. Markus gebruikt een beeldspraak en dan gaat het zo verder:

– "Altijd die beeldspraak!" zei Bommeldoos. "Beelden bewijzen niets. Een zwak kinderlijk verstand werkt altijd met beelden. De wetenschap vraagt zuivere rede, en logische bewijsgronden." –
– "Vergeef mij als ik u weder kwets," zei Markus, nu zacht en vriendelijk, terwijl hij zijn hand op het zwarte laken legde, dat om den arm van den professor sloot, "maar het is juist uw zwakheid, dat u niet vragen kunt. Wetenschap is het licht van den Vader, hoe zou ik dat niet eerbiedigen? En ik weet ook wat u gewerkt en geschreven heeft. Maar 't meeste werk wat u deedt is onvolkomen vragen, zich voordoend als volkomen antwoorden. Het verbaast u dat men uw antwoorden zoo moeielijk en zoo onbevredigend vindt, omdat u het onvolkomene van uw vragen niet beseft. Maar de heerlijkste en klaarste, en elk bevredigende en voor elk bevattelijke antwoorden wachten totdat men beter heeft geleerd te vragen. Als ik mij wijzer acht dan u, is het alleen omdat ik weet dat wij niet anders hebben dan beelden, en al die beelden moeten ontcijferen, geduldig en bescheiden, als een bericht van den Vader, terwijl u meent dat men in uw woorden en bewijzen zijn levend Aanzijn begrijpen kan."
(Van Eeden 1906 : 230 e.v.)

Zowel het "Beelden bewijzen niets" van de professor als het antwoord van Markus in de laatste zin vinden we al in Van Eeden's "Redekunstige grondslag"; het eerste letterlijk, het laatste qua betekenis. De opmerkingen van Markus over vra-

gen en antwoorden echter vormen een weergave van ideeën van Lady Welby. In een tekst van haar uit 1886 met de titel "Light" (Welby 1886) wordt al op de "licht"-metafoor van Van Eeden en het verband met het vraag-antwoord-probleem geanticipeerd. Lady Welby schrijft o.a., de metafoor gebruikend:

"As God is Light, and the very Father of lights (St. Jas. i. 17), and in Him we live and move and have our being, does it not follow that every intelligible question implies an intelligible answer, and that we are intended *not* to rest content until we find it?
If we were incapable of receiving an answer, we should be incapable of conceiving the corresponding question. Each seeking 'Why?' is put into our hearts by the very Light whereby we are at last to learn the answer."
(Welby 1886 : 149)

In "What is Meaning?" (Welby 1903), dat Van Eeden zeker gelezen heeft, combineert Lady Welby dit idee met het "Significance"-begrip, dat als haar derde semiotische term met een derde bewustzijnslaag verbonden wordt. In een post-kopernikaans wereldbeeld, dat met deze hoogste laag van het bewustzijn overeenkomt, ziet zij de voornaamste menselijke idealen – in een aan de fysiologie ontleende analogie – "rather as 'injected' than as 'secreted'" (1903 : 113). En de vaak door haar gebruikte uitdrukking "man, the expression of the world" is eveneens zo op te vatten, namelijk:

"(...) as it were 'expressed from' it by the commanding or insistent pressure of natural stimuli not yet understood."
(Welby 1903 : 6)

Uitdrukkelijk doel van de signifische methode is volgens Lady Welby "the philosophy of significance" (1903 : 165) mogelijk te maken. Zodra deze gegeven is, kan voor het eerst met recht gezegd worden, dat de mens "the expression of the world" is, omdat de wereld in hem "articulate description and definition" vindt. Lady Welby vervolgt:

"and therefore significance (*the pressure of the excitant, the Answer-world, stimulating us tot Question*) is the bond of bonds and the very character of true unity."
(Welby 1903 : 165; curs. H.W. Sch.)

In een fragment van een brief aan Bergson vinden we Welby's formulering van hetzelfde idee:

"(...) calling to my fellows to see for themselves that answers are waiting for a change in our questioning." (78)

Uit de aard en de woordkeuze van deze slechts als voorbeelden gekozen citaten blijkt ongetwijfeld, dat Van Eeden voor de uitspraken van Markus Vis niet alleen maar een idee uit Lady Welby's filosofie gebruikt, maar zelfs gedeeltelijk de terminologie, waarin zij dit idee weergeeft.

Na een aantal alinea's, waarin Markus op het verschil tussen bewijzen en begrijpen ingaat(1906 : 231 e.v.), kritiseert hij tenslotte de omgang met taal in de wetenschap: wat in de totaliteit en de eenheid van het leven analytisch onderscheiden is, wordt door reïficerend woordgebruik in delen uiteengelegd en gescheiden. Zonder hier een idee van Lady Welby in te willen zien, moet ik er er toch op wijzen, dat met name deze kritiek door haar herhaaldelijk naar voren gebracht werd in de jaren tussen 1881 en 1911. Hoe essentieel voor haar het onderscheid tussen "separation" en "distinction" was, wordt geïllustreerd door het volgende citaat uit een brief aan F.C.S. Schiller:

"But to cut or tear apart is just what distinction does not do: rather it enables you to see the complex richness of a whole. 'Never confound and never divide' is a favourite motto of mine."
(Welby 1931 : 41)

Van Eeden herleidt nu – in de woorden van Markus, die straks in hun verband geciteerd zullen worden – de reïficatie van analytische onderscheidingen niet alleen tot de invloed, die verwarrende uitdrukkingen op ons denken uitoefenen, maar hij vraagt ook om een "wetenschap des woords" en een "leer der betekenissen", significa dus, als een weg om fundamentele problemen van symbolische kennis op te lossen. Van Eeden's vergelijking van deze wetenschap met astronomie en wiskunde zou erop kunnen duiden, dat hij hier evenals in "Is communisme een droombeeld?" (Van Eeden 1908b : 224; zie 2.3.a) geheel in tegenstelling tot Lady Welby van de significa verwacht, dat zij "mijne woorden zekere en blijvende waarde zou moeten geven" (1908b : 224). Uit de daarop volgende koppeling van de roep om deze nieuwe wetenschap met de verwachting, dat andere vragen gesteld zullen worden en dat de antwoorden en inzichten verhelderend zullen zijn, blijkt aan de andere kant, dat Van Eeden evenals Lady Welby de "philosophy of significance" voor een wezenlijk doel van de significa houdt. – De toespraak van Markus, waarnaar Mannoury herhaaldelijk verwezen heeft, met name naar de slot-alinea (vgl. Mannoury 1949a : 5; 1954a : 8), luidt in zijn geheel:

– "Wat noemen wij vast, wezens van één dag? Er is niets vast, en er zijn geen blijvende rassen. Het leven is stroomend water en vlammend vuur, nooit hetzelfde als een seconde vroeger. Maar gij maakt de vaste scheidingen in uw onverstand, de doode geschriften, de doode woorden, en meent er het levende mee te kunnen vatten."
Er was een oogenblik stilte. Toen Markus nog:
– "Gij zelf zijt het die den dood maakt en de grenzen stelt. Uw woorden zijn ziek en rottend. En met die woorden wilt gij het leven ontleden. Zult gij een

operatie doen met vuile messen? Maar met uw doode woorden kerft gij in 't leven en verspreidt den dood." –
Weder een stilte. En toen:
– "Reinigt uw gedachten en uw woorden. Doet het vuil weg, dat is: het overtollige. Maakt een wetenschap des woords, zooals gij een wetenschap der sterren hebt gemaakt. zoo nauwkeurig en aandachtig.
Gij hebt door de samenwerking en de verbroedering onder de wijzen een leer der verhoudingen gemaakt, die mathesis heet. Maakt zoo een leer der beteekenissen, want gij werpt met woorden in 't wilde naar het schoonste en teederste leven, zooals kinderen vlinders willen vangen met mutsen en tasschen. En door de verbroedering en de samenwerking zult gij dan vragen stellen, waarop de antwoorden u zullen toeklinken als openbaring en evangelie. Helder, heugelijk, wonderbaar." –
(Van Eeden 1906 : 233 e.v.)

In het tweemaal noemen en benadrukken van "verbroedering" en "samenwerking" kunnen wij in terugblik Van Eeden's inzicht herkennen, dat het tot stand komen van de significa alleen in een samenwerkingsverband gerealiseerd kan worden evenals dat het geval is met plannen tot sociale en ideële hervormingen. In zijn streven naar dit ideaal richtte Van Eeden enkele jaren later de Forte-kring op en was hij betrokken bij het samenwerkingsverband van de significi. Deze interpretatie wordt o.a. bevestigd in het 23e hoofdstuk van "De kleine Johannes", deel III, waar Johannes onder Windekind's leiding een bezoek brengt aan de mensheid van de toekomst. De mensen worden daar geregeerd door vijf koningen, die "de edelsten, de wijssten, de sterksten, de schoonsten, de waardigsten onder de menschen" (1906 : 316) zijn en van wie verder nog gezegd wordt:

"Zij zijn dichters, meesters van het woord, wijzen, die de zeden zuiveren en verheffen, regelaars van den arbeid, wegwijzers in bedrijf, in smaak, in wetenschap."
(id.)

De significa is in deze toekomstvisie geen thema meer, zij lijkt haar taak vervuld te hebben. Want op de vraag van Johannes, of nu alle mensen één taal spreken, antwoordt Windekind:

"Hoort ge niet wat zij zingen? Die taal hebben alle menschen gekozen als de schoonste natuurlijke taal, dat is Grieks."
(Van Eeden 1906 : 305)

Dit is nu juist het toekomstideaal, dat in "Helden-Liebe" (1911) verkondigd werd en ik heb al gewezen op het verband met Lady Welby's oordeel over het Grieks (zie 2.3.b). Op deze plaats maakt Van Eeden blijkbaar opnieuw gebruik van een idee van Lady Welby, los van de context, waarin het voorkwam, als materiaal in

zijn roman en past het in binnen zijn eigen fantasiewereld, zonder verder te letten op de verandering in betekenis, die daarbij optreedt.

Meer nog dan in "De kleine Johannes" komen signifische thema's in de in 1909 verschenen roman "De Nachtbruid" (zie Van Eeden 1979c) aan de orde. Direct al in het eerste hoofdstuk van deze "memoires van Vico Muralto" wordt over de lezer gezegd:

"Hij alleen die het woord verwonnen heeft, die de afgoderij van het ware woord heeft verzaakt – die kan mij met voordeel lezen en verstaan."
(1979c : 14) (79)

Speciale thema's, waarop Van Eeden in het vervolg ingaat, zijn: zijn oude probleem van het uit elkaar vallen van logica, rede en woord enerzijds en gevoel/zijn anderzijds (1979c : 95, 128); daarmee hangt samen de opvatting, dat zekerheid een gevoel is en dat daarom de mededeling van dat gevoel niet logisch en redelijk kan zijn, maar alleen langs intuïtieve en suggestieve weg gelukt (1979 : 141); en vaak gaat het om het probleem van verstandhouding en de functie van suggestie daarbij.

Van Eeden stelt opnieuw, zoals ook in zijn essays, dat alle nood van de mensen op misverstanden en op de volledig onbevredigende situatie van onze taal berust, maar ook, dat er algemene onzekerheid is over de vraag, of men elkaar werkelijk verstaat:

"En ook dit weer omdat er geen twee mensen zijn die weten of ze met één woord hetzelfde bedoelen."
(1979c : 154)

In een dialoog tussen Elsje en Vico wordt die onzekerheid en tenminste een van haar oorzaken gedemonstreerd, de plasticiteit van de taal namelijk, die toestaat, dat aan woorden een individuele betekenis gegeven wordt:

– "Geloof je werkelijk, Vico, dat God zulke tekenen geeft aan de mensen?"
– "Wat bedoel je met God, Elsje?"
Elsje keek mij met peinzende verwondering aan.
– "Geloof je dan alleen aan Christus en niet aan God?"
– "Als ik een woord gebruik wil ik er iets mee bedoelen. Na lange jaren waarnemens en denkens begin ik iets min of meer duidelijk te bedoelen als ik Christus zeg. Waarom? – omdat ik van Christus zoveel tekenen kreeg, zintuigelijke en inwendige, dat ik er een vaste Idee uit vormen kan, geen voorstelling, geen beeld, maar een Idee, wat de professoren een hypothese noemen, en waaraan men geloven moet (...).
(1979c : 202)

Aan de orde komt ook Van Eeden's oude idee, dat later in "Helden-Liebe" (1911) weer terugkomt, dat sympathie en vooral liefdevolle toewijding ondanks alle gebreken van de taal verstandhouding mogelijk maken. Wat met behulp van taal niet of slechts onvolkomen tot uiting gebracht kan worden kan in deze instelling ten opzichte van elkaar aangevuld en gebruikt worden voor het tot stand komen van onderling begrip. Of in Van Eeden's woorden:

"Want hier was de oneindige liefde met haar wondere vertolkingsmacht, die het gebrekkige aanvult, en uit een paar hulpeloze woorden een groot gebouw van begrip en verstand weet samen te stellen, omdat het schone plan in spreker en verstaander door hoger wijsheid al van te voren is ontworpen, en niets van 't verstandsmateriaal wordt gebruikt en toegepast of 't moest in harmonie zijn met dat vaste ontwerp."
(1979c : 180)

Van Eeden's – vooral eigen – signifische ideeën in "De Nachtbruid" concentreren zich uitsluitend op één probleem, namelijk dat van de onderlinge verstandhouding.

Misschien het duidelijkste bewijs van het bij Van Eeden geleidelijk optredende verlies van evidentiegevoel levert het boekje "Paul's ontwaken" (Van Eeden 1913c), dat zich qua vorm en inhoud aan gangbare literatuurwetenschappelijke indelingen onttrekt. Een kort citaat uit deze zeer persoonlijke tekst kan volstaan om te laten zien, dat ook de taal als instrument voor kennis hier aan algehele twijfel en onzekerheid ten prooi valt:

"Het is de twijfel, de onzeekerheid. Het vreeselijk inzicht in de ontoereikendheid van al ons weeten. Wij voelen ons te midden van een kosmos, die ons aan alle zijden te groot is, met begrijpsmiddelen, die aan alle zijden te kort schieten. Hoe meer wij denken, hoe meer wij den waan van al ons kennen beseffen. De innigste, meest algemeene begrippen blijken onwaar te zijn, illuzies, hulpmiddelen om voort te kunnen, krukken voor ons kreupel begrip."
(1913c : 9)

De uitwerkingen van deze zowel in persoonlijk als in kentheoretisch opzicht toegespitste situatie zijn te constateren in de drie delen "Sirius en Siderius" (Van Eeden 1912b; 1914; 1924b). Aan het eerste deel met de titel "De ouders" begon hij al in 1909 en het werd vóór "Paul's ontwaken" gepubliceerd. Over dit boek, waarin ik nog niet veel signifische ideeën kan ontdekken, klaagt Verwey (1939 : 292):

"In deze hoofdstukken sluipt ook dat allerondichterlijkste element binnen, dat Van Eeden significa noemt, d.w.z. de kwasi-logische woordverklaring."

In het tweede deel, "Het kind", uit 1914 komt Van Eeden's signifische interesse en het gevoel van de onbepaaldheid van betekenis van woorden en uitingen duidelijker tot uiting. Sirius, Van Eeden's heiland-figuur, begint in de omgang met een dominee "zijn significistische talenten te oefenen" (Verwey 1939 : 295); hij blijkt inderdaad steeds meer "een jeugdig adept in de Van Eedense significa" (Verwey 1939 : 300). Net als voor Van Eeden zelf worden herhaaldelijk losse woorden of hele zinnen voor Sirius een probleem; de bedoelingen van zijn gesprekspartners kan hij niet duidelijk genoeg achterhalen, hij wil een voor alledaagse gesprekken abnormale duidelijkheid over de bedoelingen van anderen krijgen en verrast zijn partners en de lezer dan ook met hardnekkig doorvragen en meer willen weten op punten, waarop alledaagse zekerheden eventuele vaagheden niet eens doen opkomen.

Dit expliciete zoeken naar de betekenis van woorden en het hardnekkig doorvragen naar de bedoelingen van sprekers, dat in de drie delen van "Sirius en Siderius" zo opvallend aanwezig is, leidt direct naar "Het rode lampje. Signifische gepeinzen" (Van Eeden 1921), dat in al zijn korte paragrafen – overigens niet meer in romanvorm – gevolg geeft aan de uitnodiging:

"Laat ons eindelijk weeten, wat we doen, als we spreken."
(Van Eeden 1921, I : 45)

Met de opmerkingen over signifische elementen in "Sirius en Siderius" – op "Het rode lampje" kom ik later nog terug – ben ik in de tijd vooruitgelopen tot het midden van de twintiger jaren, een tijdstip, waarop Van Eeden niet langer meer zijn idealen van collectieve welvaart en collectieve wijsheid aan de wereld verkondigde. De noodzakelijke innerlijke zekerheid deze idealen ook te bereiken was Van Eeden kwijtgeraakt. Het onverbiddelijk streven naar zekere kennis verloor zijn houvast, vooral ook omdat de hoge verwachtingen, die hij met de significa verbonden had, niet uitgekomen waren: het bleek niet mogelijk samen met de andere significi een nieuwe taal te creëren en de signifische analyses van begrippen, woorden en uitingen leidden niet tot een hecht fundament voor symbolische kennis. Integendeel, de systematisch beoefende taal- en begripskritiek had alleen maar meer onzekerheid tot gevolg; elk woord en elke poging tot interpretatie werd problematisch, vaagheid, onzekerheid en twijfel werden oppermachtig. Dit heeft niet alleen Van Eeden's literaire produktie geremd en negatief beïnvloed, maar het speelde ongetwijfeld ook een rol bij zijn beslissing om tot het katholicisme toe te treden; de Godzoeker Van Eeden hoopte in deze leer een steunpunt te vinden in zijn door twijfels overvallen bestaan. Niet zonder reden heeft Mannoury aan het slot van zijn beschouwingen over Van Eeden als significus de vraag opgeworpen:

"(...), of het scherpe en meedogenloze begripskritische inzicht, dat uit zo menige plaats in Van Eedens werken blijkt, duurzaam tot zijn levensgeluk, dat is tot zijn levensvreugde en levensmoed, heeft bijgedragen of niet."
(Mannoury 1954a : 8)

Het antwoord daarop liet Mannoury open; tegelijk echter formuleerde hij de ongetwijfeld te verdedigen stelling:

"(...), dat verheldering van begrip en verdieping van inzicht niet *altijd* tot geestelijke bevrediging en psychisch evenwicht vermogen te leiden."
(id.)

In aansluiting aan het korte overzicht over het aandeel van de significa in het literaire werk van Van Eeden dringt zich nog een andere overweging op. Van Eeden's bijdragen tot de significa, zijn rol van bemiddelaar tussen Lady Welby en de latere hollandse significi en tenslotte zijn aandeel in de institutionalisering van het signifisch onderzoek in Nederland speelden zich af op drie totaal verschillende gebieden: op het gebied van de wetenschap, waartoe wij niet alleen de "Redekunstige grondslag" uit 1897, maar ook een aantal voordrachten, essays en kranteartikelen (met name Van Eeden 1917a, b; 1918d, e) moeten rekenen; op praktisch en organisatorisch terrein, waartoe de Forte-kring, de voorbereiding van de "Internationale Hoogeschool voor Wijsbegeerte" en de oprichting van het "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte" als eerste samenwerkingsverband en de deelname aan de "Signifische Kring" als tweede organisatie van de significi behoren; en tenslotte nog op literair gebied, waartoe enerzijds "Het lied van schijn en wezen" en anderzijds het merendeel van zijn romans, maar niet of nauwelijks zijn toneelstukken, te rekenen zijn. Een vergelijking tussen deze drie werkterreinen levert het opvallende resultaat op, dat Van Eeden op literair gebied en in zijn poëzie qua inhoud en ideeën zijn wetenschappelijke en organisatorische werk, wat de significa betreft, steeds voorbereidde en daarop anticipeerde; de dichter en schrijver Van Eeden liep op Van Eeden, de wetenschapper en organisator, enige jaren vooruit in zijn plannen, zijn hoop en zijn falen.

Datzelfde verschijnsel van verschuiving in de tijd komt naar voren in zijn houding ten opzichte van Lady Welby en haar werk. Hier lopen de dagboeknotities en het literaire werk – vanaf het derde deel van "De kleine Johannes" – vooruit op de richting, waarin zich de correspondentie met Lady Welby ontwikkelde; en dit betreft hier de algemene erkenning van de significa en de aanpassing van signifische ideeën aan zijn eigen filosofie. Daaruit kan afgeleid worden, dat Van Eeden, tenminste wat de significa en zijn houding ten opzichte van deze wetenschap betreft, inderdaad in de eerste plaats een dichter was, iets dat hij tegenover Lady Welby ook altijd benadrukt heeft.

In dit feit ligt het bijzondere van Van Eeden's rol in het doorgeven van de traditie van Lady Welby's significa in wezen besloten, zowel wat de richting van dit werk als bemiddelaar betreft als wat de inhoudelijke modificatie, de keuze en de afbakening van signifische problemen en begrippen aangaat. Dat signifisch onderzoek in Nederland van de grond kwam en voortzetting vond, was en blijft de verdienste van Van Eeden's niet aflatende inzet, die voor het overige in onvoldoende mate begrepen wordt, als men geen rekening houdt met de nauwe persoonlijke band tussen Van Eeden en Lady Welby (80) als een belangrijke drijfveer

van zijn handelen. Wat onder significa in Nederland – zeker in de beginperiode – verstaan werd en welke problemen hier centraal geplaatst en allereerst behandeld werden, is eveneens door Van Eeden's eigen opvatting en begrip van de significa beïnvloed en hing niet alleen af van de onderzoeksinteresse van de andere significi en hun receptie – die voor ieder afzonderlijk allerminst aan te wijzen valt – van de geschriften van Lady Welby. Men moet deze in de geschiedenis van de wetenschap ongebruikelijke vorm van bemiddeling van ideeën tussen generaties wetenschappers met een zeer verschillende disciplinaire en intellectuele achtergrond en met bovendien verschillende nationaliteit en taal voor ogen houden, wanneer men begrijpen wil, hoe de hollandse significa bij het werk van Lady Welby aansluiting vindt.

3 Grondslag en ontwikkeling van de rechtskundige significa door Jacob Israël de Haan

3.1 Groeiproces van een significus: De Haan tussen Van Eeden, Lady Welby en L.E.J. Brouwer

De dichter en jurist Jacob Israël de Haan (31 december 1881 - 30 juni 1924) is de enige Nederlandse auteur, die het grootste deel van zijn wetenschappelijk werk aan de samenhang tussen taal en recht gewijd heeft (zie Broekman 1979 : 48). Deze prominente plaats in de geschiedenis van de Nederlandse rechtswetenschap in combinatie met het bijzondere van een rusteloos leven als joods schrijver, zionist en uiteindelijk anti-zionist, heeft de belangstelling van tijdgenoten en van huidige auteurs steeds weer op hem en zijn werk gericht. Hoewel aan De Haan als enige van de significi meerdere biografieën (M. de Haan 1966; Meijer 1967; 1981) gewijd zijn en ook de laatste tijd verschillende auteurs (Broekman 1979; Esser 1975; Van den Bergh 1964a; 1964b : 143-149) zich met zijn signifisch werk hebben beziggehouden, zijn talrijke wetenschapshistorische en -sociologische samenhangen tot nog toe onopgehelderd gebleven. De biografen hebben vooral aandacht besteed aan zijn persoonlijke ontwikkeling en de relatie tot het jodendom (81) en De Haan's wetenschappelijk werk niet of alleen in de marge behandeld; terwijl juristen, filosofen en latere significi zich voornamelijk op De Haan's proefschrift (1916f) gericht hebben en zowel belangrijke wijzigingen in zijn significa-opvatting als ook de invloed van de andere significi overzien hebben.

Gezien deze stand van zaken wil ik hier eerst de voor het ontstaan en de verdere ontwikkeling van de rechtskundige significa van De Haan relevante historische en sociologische omstandigheden en gebeurtenissen reconstrueren. Tegen deze achtergrond zal ik vervolgens vier stadia in zijn opvatting van de significa, telkens aan de hand van een karakteristieke tekst, presenteren en analyseren. In een derde hoofdstuk zullen de gevolgen nagegaan worden, die De Haan's signifisch werk voor de Nederlandse rechtswetenschap en voor de signifische beweging als geheel gehad heeft.

Wie was De Haan en hoe komt een jurist er toe zich met de semiotiek en meer in het bizonder met betekenisproblemen bezig te houden? Een eerste antwoord zij De Haan zelf gegund. Want in geen ander document heeft hij zich zo gedetailleerd over zijn ontwikkeling uitgelaten als in de volgende brief van 25 juli 1914 aan Jacq. van Ginneken (G, Z 33), in die tijd een van de invloedrijkste taalkundigen in Nederland:

Zeer hooggeachte Doctor Van Ginneken,
misschien hebt u wel eens gedichten van mij gelezen in De Beweging en in De Gids? Ik schrijf u thans dezen brief naar aanleiding van uwe taal-studies voor welk ik eene groote bewondering heb. Daaruit volgt meestal ook eenige kritiek. Ik ben voor onderwijzer opgeleid aan de Rijkskweekschool te Haarlem (1896-1900). In 1902 heb ik examen gedaan voor hoofdonderwijzer. Op het onderwijzers-examen kreeg ik 4 = onvoldoende voor stijl. Vindt u dat niet aardig? Mijn zuster, de schrijfster Carry van Bruggen kreeg in hetzelfde jaar van dezelfde commissie eveneens 4. In 1903 heb ik Staatsexamen gedaan en ben toen rechten gaan studeeren. Na mijn doctoraal (1909) ben ik gaan werken aan een proefschrift over de begrippen: Aansprakelijk, Verantwoordelijk, Toerekenbaar. Door allerlei omstandigheden ben ik in dat werk zeer opgehouden. En ik kan er ook nu slechts weinig aan werken. Toch denk ik het boek af te maken. Voor de titel van Mr. geef ik niets. Steeds meer en meer ben ik in de richting van de semantiek gekomen. En ik geloof, dat dit de goede richting is. Uw proefschrift (82) zal ik niet in mijn beschouwingen betrekken dan eenigszins terloops. Wel uw Handboek van de Nederlandsche Taal. Ik heb het eerste deel doorgewerkt. Ik sta zoowat tusschen de logische en de psychologische taalbeschouwing in. Daarover te schrijven ware al te uitvoerig. Maar als u belang stelt in mijn werk wil ik wel eens bij u komen. Ik heb twee merkwaardige Engelsche boeken. En tal van aantekeningen. Ik wou ook wel eens over uw eigen stijl spreken. In het Rechtsgeleerd Magazijn van 1911 (83) vindt u een artikel van mij "*Nieuwe Rechtstaalphilosophie*". Ten slotte: Ik ben bijna door de litteratuur, die ik lezen wilde, heen. Nu zou 't lastig zijn als de andere deelen van uw Handboek uitkomen wanneer ik bezig was te schrijven. Wanneer zullen zij komen? Zoudt u mij misschien een handschrift of een drukproef willen leenen? Ik hoorde van iemand, die een proef van het tweede deel had gehad.
Inmiddels met oprechte hoogachting uw zeer dw,

Jacob Israël de Haan

Ook al bevat deze autobiografische schets vele details, onvermeld blijven een aantal ingrijpende problemen, waarmee De Haan in zijn leven te maken heeft gehad: zijn vroege breuk met het jodendom, het volkomen isolement na publicatie van de roman "Pijpelijntjes" in 1904, de opnieuw als schandalig beoordeelde roman "Pathologieën" uit 1908, zijn geleidelijke terugkeer tot het jodendom en het lidmaatschap in 1912 van de "Nederlandse Zionistenbond" enz.; bovendien had hij allerlei problemen om in zijn levensonderhoud te voorzien, totdat hij na zijn doctoraal een druk bezet repetitor voor privaat- en strafrecht werd. Al deze persoonlijke problemen hebben ook steeds De Haan's relatie met Van Eeden (Simons 1960b) beïnvloed, zonder echter de door beide hoog geschatte vriendschap in gevaar te brengen. Dit al van 1899 daterende contact met Van Eeden bracht De Haan "steeds meer en meer in de richting van de semantiek".

De Haan begon zich al rond 1905 (vgl. De Haan 1919b) met het thema van zijn

latere proefschrift bezig te houden, de termen "aansprakelijk", "verantwoordelijk" en "toerekeningsvatbaar". Dit onderwerp had De Haan nog afgesproken met de strafrechtgeleerde G.A. van Hamel (vgl. F. von Liszt 1917), bij wie hij in 1909 ook zijn doctoraal-examen aflegde, zonder echter in de periode tussen1902 en 1909 colleges te hebben kunnen volgen(vgl. De Haan 1917b : 274); door zijn beroepsbezigheden eerst als onderwijzer, daarna als journalist en klerk bij de "Rijksverzekeringsbank", tenslotte als schrijver en dichter, was hij daartoe niet in staat. Hetzelfde gold voor de tijd tot zijn promotie in 1916, waarbij J.A. van Hamel, zoon van G.A. van Hamel en diens opvolger op de leerstoel van strafrecht aan de Universiteit van Amsterdam, zijn promotor was. Wat zijn opleiding en carrière als jurist betreft, kon De Haan later met recht constateren:

"Leermeesters en studiegenooten heb ik niet gehad. Ik ben eigen wegen gegaan, de leerling van niemand en de meester van velen."
(De Haan 1919b)

De Haan was bij de vraag naar zijn theoretische uitgangspunten en zijn analysemethode van de drie gekozen begrippen geheel op zichzelf aangewezen, zonder specifieke binding aan een bepaalde school in de rechtswetenschap. Zijn aanvankelijke ideeën over het onderwerp, maar vooral zijn onzekerheid, komen duidelijk tot uiting in een brief aan Van Eeden, die waarschijnlijk in 1909, en zeker vóór september 1909, geschreven werd (84):

"Dat gevoel ik in mijn werk ook, hoe geen twee menschen hetzelfde woord in gelijke beteekenis gebruiken. En juist die diepere woorden hebben daar het meeste van te lijden. Maar wat algemeen verstaan wordt onder: 'vrije wil', dat is toch goed genoeg bekend. Ik vrees ook, dat het onderwerp te zwaar zal zijn voor mijn krachten; ik wil van mijn werk geen compilatie-werk maken. Ja, het is meer nog een psycho-physiologisch dan een rechtskundig vraagstuk. Dat is juist het verbijsterende in de wetenschap: in 't begin lijkt alles kant en klaar. Maar hoe verder men komt, dan wordt alles duister."
(geciteerd naar Meijer 1967 : 125)

In zijn zoeken naar mogelijkheden om het gekozen thema te kunnen behandelen en te overzien, had hij behoefte aan advies en steun. Maar hij wendde zich niet tot juristen, maar tot zijn oude vriend Van Eeden, die tenslotte zelf een gepromoveerd wetenschapper was. Op 4 september 1909 schreef hij aan Van Eeden (E, XXIV. C.35) (85):

"Nu de dissertatie. Ik maak haar over 'strafrechtelijke aansprakelijkheid'.
Een groot onderwerp. Maar ik heb tijd. Geld, dat ik nodig heb, verdien ik met repeteeren, vertalen, schrijven enz. Zoo gaarne had ik je over die dissertatie eens gesproken."

Of het tot het gewenste gesprek gekomen is, valt niet meer te achterhalen, temeer omdat van Van Eeden's brieven aan De Haan maar heel weinig afschriften bewaard zijn. In ieder geval publiceerde De Haan in december 1909 een eerste artikel over zijn onderwerp (vgl. De Haan 1909), waarin hij kritisch ingaat op de opvatting van de Utrechtse psychiater Cox, die "toerekeningsvatbaarheid" niet voor een juridisch, maar voor een psychiatrisch begrip hield. De Haan's reactie loopt in de kern vooruit op bijna alle wezenlijke resultaten van de latere analyse in zijn proefschrift en laat zijn overgang naar taalanalyse en taalkritiek duidelijk uitkomen. Hij is het met Cox eens, dat het een zeer moeizame taak is de betekenis van de drie termen te omschrijven, maar, zo gaat De Haan verder (1909 : 3), "dat ligt niet aan de juristen, maar aan de taal"; hij beroept zich voor deze bewering op I.J. de Bussy (vgl. Mannoury 1947d), die o.a. de etymologie van deze uitdrukkingen onderzocht.

In februari 1910 zocht De Haan opnieuw contact met Van Eeden over zijn dissertatie (brief van 18 februari). Ook hierover is verder niets bekend, maar de gebeurtenissen van de volgende twee jaren tonen aan, dat De Haan duidelijk Van Eeden's adviezen volgde. Deze begon in ieder geval De Haan's wetenschappelijke werk te waarderen (vgl. Van Eeden 1971-1972, II : 1106); zijn poëzie vond hij nog zeer zwak, toen Verwey vanaf 1910 al De Haan's kwaliteiten als dichter erkende.

In de jaren 1910 en 1911 richtte De Haan zich tijdelijk op een ander juridisch onderwerp; in een reeks artikelen besprak hij kritisch de waarde van criminele statistieken (De Haan 1910a,b; 1911a,b). Van Eeden hield hem ook in deze tijd regelmatig op de hoogte van zijn plannen en aktiviteiten, die hem toen met Gutkind in contact brachten en tot de oprichting van de Forte-kring leidden. Hij wees De Haan op het boek van Gutkind ("Siderische Geburt") en prees het zó aan, dat De Haan een exemplaar aanschafte (brief van 16 november 1911 aan Van Eeden). Ook nog in november 1911 bracht hij De Haan het samen met Gutkind geschreven boekje "Welt-Eroberung durch Helden-Liebe" (Van Eeden 1971-1972, III : 1207). En omdat Van Eeden's plannen in die tijd ook steeds betrekking hadden op de significa, hoeft het niet te verbazen, dat hij De Haan uiterlijk in 1911 in Lady Welby's significa ingevoerd en hem een van haar boeken uitgeleend heeft, vermoedelijk "Significs and Language". Op 11 januari 1912 schreef De Haan namelijk aan Van Eeden (E, XXIV.C.35):

"Beste Van Eeden, hierbij zend ik je met vriendelijke dank het boek van Lady Welby weerom. Ik bezit het nu zelf. Ik heb het geheel en al goed bestudeerd en vind het een sterk, bijzonder boek. Op 't oogenblik kan ik zeer weinig werken. Maar ik hoop over het boek te kunnen en te mogen schrijven in het Weekblad van het Recht. Dat zal ik je dan sturen.
(...) Ik zal Lady Welby eenen Engelschen brief schrijven, omdat jij dat beter vindt dan als ik 't niet doe. Maar ik zie er erg tegen op."
(vgl. ook Meijer 1967 : 148)

Uit de volgende brief van De Haan aan Van Eeden van 25 januari 1912 blijkt, dat hij nu alle drie de signifisch relevante boeken van Lady Welby kende en dat Van Eeden in hem een leerling en een aanhanger van de significa gevonden had:

"Van Lady W. kreeg ik juist gisteren antwoord en een boek: Grains of Sense (Welby 1897; H.W. Sch.). Ik vind haar boek What is Meaning (Welby 1903; H.W. Sch.) zeker even goed als Significance and Language (86). Natuurlijk dat niet alle deelen voor mij even belangwekkend of nuttig zijn, maar ik sla er toch geen letter van over en verveel er mij geen oogenblik bij. Hoe zou het toch komen, dat ik aan hare boeken dadelijk een zoo hooge waarde heb toegekend, terwijl ik de geschriften van Gutkind eenvoudig niet doorkomen *kan*. Maar ik zal het nog eens met goeden wil en moed probeeren. Voorloopig lees ik Lady W.
Ik denk daarover een klein artikel te schrijven in het Weekblad van het Recht en er daarna uitvoerig over te spreken in het Tijdschrift van Strafrecht en mijn proefschrift. (...)
De boeken, die je mij raadde van Poincaré, Bergson en Boutroux heb ik, maar las er nog niet in."
(E, XXIV, C. 35; vgl. ook Meijer 1967 : 149)

Uit de rest van de brief is op te maken, dat Van Eeden hem aangeraden had Lady Welby in Harrow te bezoeken om met haar zelf over zijn plannen en over significa te praten. De Haan hield dat waarschijnlijk voor onbeleefd en vroeg in plaats daarvan Van Eeden om met hem naar Engeland te reizen; voor de gezamenlijke kosten zou hij opkomen. Dit kwam wederom geheel met de voorstellingen van Van Eeden overeen: hij als bemiddelaar, die de geschikte personen bij elkaar brengt. Onmiddellijk berichtte hij Lady Welby over zijn, resp. haar succes (brief van 11 januari 1912; E, XXIV, B. 20 B. 1):

"But Mr. de Haan wants to answer your call and he will pay my journey. We will come together. He will stay in the 'Kings Head' and I in my garret, if I may, at Duneaves.
(...) Mr. de Haan is the most marvellous conquest you made. I gave him your book when he visited me (Significs and Language) hoping he would like it. And he was so enraptured that he could speak of nothing else the whole evening. He drank it in like a thirsty man water. Now he is going to startle the Professors of Law in Amsterdam by quoting and writing articles about you in the Law-reviews. De Haan is a jew, very shrewed, immensily quick in learning things, a good poet and a renowned 'coacher' for the students of law. He will take his degree this year. The official Professors are rather afraid of him, for he looks like a juvenile Cherub, but he is as daring as a devil with his pen. He is very fond of me and one of my very few staunch supporters. That he enables me now to go and see you once more will oblige me to him all my life."

De Haan deed, wat Van Eeden van hem verwachtte: hij kocht kaartjes voor de boot, nam engelse conversatie-lessen en schreef het toegezegde artikel onder de naam "Nieuwe Rechtstaalphilosophie" (De Haan 1912). Maar nog voor hun vertrek kreeg Van Eeden bericht, dat Lady Welby op 29 maart 1912 overleden was. Toen De Haan dat hoorde, antwoordde hij Van Eeden (E, XXIV, C. 35; ongedateerde brief):

"Beste Van Eeden, ook mij heeft de dood van Lady Welby ten zeerste getroffen, en ik kan mij zeer goed begrijpen, dat je bedroefd bent niet eerder te zijn gegaan. Maar misschien zou Lady W. je niet meer hebben herkend.
Mijn artikel over hare boeken is aangenomen door de redactie van Themis (87), De Gids van de juristische litteratuur. Helaas: zijzelve zal het niet meer hooren."

Toch reisden zij in april 1912 naar Harrow, waar De Haan inzage kreeg in Lady Welby's manuscripten, waaronder zich volgens zijn zeggen voorstudies voor een "Handbook of Significs" bevonden, waaruit hij het een en ander noteerde (De Haan 1915e : 458). Het moet ook in Harrow geweest zijn, dat De Haan hoorde van het plan van de Engelse psycholoog en filosoof G.F. Stout een boek uit te gaan geven onder de titel "Essays on Significs" als herdenkingsbundel van Lady Welby (88). Uit De Haan's correspondentie met Van Eeden is op te maken, dat hij Stout voorstelde zijn artikel "Nieuwe Rechtstaalphilosophie" als Nederlandse bijdrage in deze internationale bundel op te nemen. Weliswaar schijnt De Haan aan Stout op diens verzoek een Engelse versie van zijn stuk gestuurd te hebben, die Stout accepteerde – hetgeen De Haan met voldoening in een voetnoot bij de Nederlandse versie opmerkt (De Haan 1912 : 481) –, maar de bundel is nooit verschenen.

"Nieuwe Rechtstaalphilosophie" introduceerde Lady Welby's significa, haar semiotische grondbegrippen en haar doelstellingen (zie 1.1) binnen de Nederlandse wetenschap, zij het in een versie, sterk gekleurd door De Haan's eigen ideeën en opvattingen. Deze eerste publicatie van De Haan over significa, karakteristiek genoeg direkt al als "nieuwe filosofie van de rechtstaal" aangekondigd, bevat zijn eigen eerste ideeën over significa; bovendien levert zij de noodzakelijke theoretische grondslagen, waarop De Haan in zijn dissertatie steunde, niet zozeer om ze te modificeren als wel om ze verder uit te bouwen. Als een verdere rechtvaardiging om deze tekst als document voor de beginfase van De Haan's carrière als significus te beschouwen en nader te analyseren (zie 3.2), kan erop gewezen worden, dat hij in de volgende twee jaren niets meer over significa publiceerde; de publicaties uit 1915 vormden voor een belangrijk deel voorstudies voor meer specialistische detailkwesties in de gelijktijdig geschreven dissertatie.

Meijer heeft met veel moeite proberen aan te tonen, dat De Haan's juridische proefschrift en met name het onderwerp uitsluitend terug te voeren zijn tot impulsen, die met zijn privé-problematiek samenhingen; in de beide romans van 1904 en 1908 manifesteerde zich dit in de openlijk aanstootgevende beschrijving van homosexuele handelingen (vgl. Meyer 1967: 144 e.v.; 162-165). Volgens Meijer

heeft De Haan zijn rechtenstudie uitgebuit en uitgebouwd met als enige doel de maatschappelijke en juridische grenzen van eigen driften en daden te leren kennen (1967 : 145). Dit kan inderdaad een belangrijke rol gespeeld hebben. De keuze van een studierichting en een onderzoeksthema is nooit vrij van persoonlijke voorkeuren en waarden. Het is overigens wel zo, dat een dergelijke monocausale, psychologiserende verklaring het risico loopt de samenhang met de maatschappelijke en hier in het bizonder de wetenschappelijke context te overzien.

Al sinds de eeuwwisseling, mogelijk ook nog vroeger, werden van verschillende kanten en niet alleen in Nederland klachten over de rechtstaal geuit. Aan de ene kant kreeg in het kader van de sociale beweging, vooral met het oog op de sociale wetgeving, de oude klacht nieuwe actualiteit, dat de rechtstaal voor de rechtzoekenden onbegrijpelijk was (vgl. Van den Bergh 1964a : 349). Aan de andere kant werd door juristen juist geklaagd, dat de rechtstaal niet exact genoeg was om de rechtswetenschap naar natuurwetenschappelijk model op te bouwen: de juristen lieten zich te lichtvaardig door woorden leiden en hun terminologie was hopeloos verward. Beide vormen van kritiek leidden natuurlijk tot zeer verschillende eisen aan de rechtstaal en haar "verbetering": enerzijds werd hier van een vaktaal algemene begrijpelijkheid verlangd, dus een zo groot mogelijke toenadering tot de dagelijkse omgangstaal van het volk; anderzijds werden duidelijke en liefst ondubbelzinnig gedefinieerde wetenschappelijke termen verwacht, die een einde moesten maken aan de tirannie van traditionele, voor wetenschappelijke doeleinden onbruikbare woorden.

De Haan's publicaties laten zien, dat hij zich van de klachten van zijn tijdgenoten bewust was en de fundamentele verschillen tussen de aan de rechtstaal gestelde eisen, ja zelfs hun verregaande onverzoenbaarheid inzag (vgl. De Haan 1915a [W. 9722] : 7). Hij volgde heel nauwkeurig de bemoeienissen ter verbetering van de taal der juristen: de "Algemeine deutsche Sprachverein" had in Duitsland een prijsvraag uitgeschreven over de eisen, die aan "helderheid, juistheid, zuiverheid en schoonheid van de wetstaal" (De Haan 1915a [W. 9790] : 4) gesteld moeten worden. De resultaten werden in 1913 gepubliceerd, nadat tevoren reeds tal van juristen het probleem van de voor het volk onbegrijpelijke rechtstaal behandeld hadden. Ook de Nederlandse Juristenvereniging benoemde in 1912 een commissie, bestaande uit juristen en een letterkundige, met de algemeen geformuleerde opdracht verslag uit te brengen 'omtrent de gebreken der Nederlandsche rechtstaal en de middelen tot verbetering' (Van den Bergh 1964a : 348).

Hoe nauw De Haan zijn eigen signifische activiteiten en intenties verbonden zag met de diverse bemoeienissen tot hervorming van de rechtstaal, blijkt uit zijn herhaaldelijk opnieuw geformuleerde verwachtingen ten aanzien van de resultaten van de juristencommissie (De Haan 1915e; 1916f; 1917d): toename van de algemene begrijpelijkheid, waar ook maar mogelijk – overigens zonder blind purisme, dat vreemde woorden alleen probeert te vermijden, omdat het vreemde woorden zijn (vgl. 1912 : 513; 1915a [W. 9790] : 4) –; tegelijk echter systematisch nieuwe opbouw van de juridische terminologie als prioriteit bij twijfel. Als nadrukkelijke aanbeveling aan de juristencommissie gericht, vertolkte hij ook de op-

vatting, dat de methoden en de bestudering van de significa waardevolle middelen zijn in het werk voor een bevredigende verbetering van de rechtstaal (vgl. De Haan 1912 : 513; 1915e : 474).

Bovendien erkende De Haan al in zijn eerste beschouwing over significa (1912), dat de door hem nagestreefde taalkritiek en taalanalyse in de Nederlandse rechtswetenschap op een zekere traditie kon terugblikken. Daar waren niet alleen de studies van I.J. de Bussy met uitvoerig etymologisch onderzoek (89), maar talrijke juristen wijdden hun onderzoek aan de analyse van centrale rechtskundige begrippen en aan de mogelijkheid om onduidelijke termen door nieuwe te vervangen. Naast Krabbe, De Savornin Lohman, Kranenburg, Scholten e.a. was het vooral I. Henri Hijmans, die met zijn oratie "Het recht der werkelijkheid" (1911) De Haan als een geestverwant moest voorkomen (vgl. De Haan 1912 : 512 e.v.), hetgeen uiteraard een permanente kritische discussie met Hijmans niet uitsloot, maar eerder bevorderde; want De Haan was als wetenschappelijk auteur niet zelden inderdaad "as daring as a devil with his pen", zoals Van Eeden aan Lady Welby had geschreven.

Plaatst men De Haan's signifische werk zo in de historische context van de rechtswetenschap, dan heeft dit ten opzichte van Meijer's psychologiserende verklaring een aantal voordelen: het werk van De Haan is te beschouwen als ten dele gebonden aan traditie en maatschappelijk gemotiveerd, voor een ander deel als reaktie op ontwikkelingen en problemen van zijn tijd. Beide beïnvloeden het intellectuele werk van een individu. Bovendien is op deze manier te verklaren, dat De Haan zijn meer dan 40 artikelen, die hij in ongeveer zeven jaren schreef, niet alleen ergens gepubliceerd kreeg, maar naast het "Weekblad van het Recht" ook in de meest vooraanstaande vaktijdschriften: "Rechtsgeleerd Magazijn", "Tijdschrift voor Strafrecht" en "De Beweging" (uitgegeven door Verwey). Ook kunnen tegen deze achtergrond een aantal niet direkt signifische artikelen van De Haan geplaatst worden, die onder de vroege significi niet geheel zonder invloed bleven. Bedoeld zijn vijf kritieken van Nederlandse woordenboeken (De Haan 1915a [W. 9802]; 1915c; 1916a,b; 1919c [W. 10438]). De Haan las daarvoor de betreffende woordenboeken in hun geheel door en toetste telkens de gevonden verklaringen van juridische vaktermen. In zijn kritieken beperkte hij zich niet tot een opsomming van de foutief omschreven termen, maar stelde tegelijkertijd een reeks verbeteringen voor (zie vooral De Haan 1915c). Deze tijdrovende bezigheid zegt iets over het belang, dat hij hechtte aan de woordenboeken met de grootste verspreiding; juist zij fungeerden als verklarende instanties voor uitdrukkingen uit de rechtstaal, die – zo luidde de klacht – vaak moeilijk te begrijpen was. Als de vaktaal zelf al niet altijd en voor iedereen begrijpelijk kon zijn op wetenschappelijke gronden, dan zouden er toch minstens algemeen gebruikte woordenboeken moeten zijn, die vaktermen op een begrijpelijke manier korrekt verklaren en daardoor het "juiste taalgebruik" bevorderen (De Haan 1916b [W. 9985] : 3)

Deze kritieken hadden voor De Haan en de significa twee interessante gevolgen. Ten eerste nam M.J. Koenen's "Verklarend Handwoordenboek der Nederlandsche Taal" van 1916 voor het eerst ook "signifiek" en "signifisch" op naast de

door De Haan gedefinieerde nieuwe termen "(on)toerekenbaar" en "(on)toerekeningsvatbaar". Dat "signifiek" verklaard wordt als 'de wetenschap, die zich met het verklaren van woorden en uitdrukkingen bezig houdt' (De Haan 1916b [W. 9985] : 3), gaat in laatste instantie op De Haan's eigen opvatting van de signifische werkwijze terug. Wel was De Haan het met deze verklaring niet helemaal eens, maar hij zag wel in, dat het opnemen van "signifiek" een belangrijke eerste stap was naar algemene erkenning van de significa als nieuwe discipline.

Ten tweede vormde juist deze 11e druk van Koenen's woordenboek voor De Haan aanleiding zich met zijn klachten over de Nederlandse woordenboeken tot de regering te wenden. Wat De Haan daarover zegt, wordt hier in zijn geheel weergegeven, omdat daarin een parallel met de enige jaren later ontworpen plannen van de significi voor een eigen woordenboek te zien is:

"Ik heb toen een onderhoud gehad met den kunstvollen en wetenschappelijken referendaris M. Duparc. Hij was bereid de uitgave van een handwoordenboek met een ruime regeeringssubsidie te bevorderen. De Heer L. Simons wilde het belangeloos uitgeven. O, wij hadden groote plannen in dien tijd. De oprichting van een signifisch rijksbureau, waar de taal van alle wetsontwerpen zou worden onderzocht. En zoo meer."

(De Haan 1919c [W. 10438] : 4; vgl. ook De Haan 1981 : 147)

Veel problematischer dan De Haan's houding ten opzichte van juridische kwesties en tradities was zijn visie op de toen dominerende psychologisch georiënteerde taalkunde. Want volgens hem moest de significa tot de taalkunde gerekend worden, een opvatting, die hij ook nog in zijn proefschrift handhaafde; hij stelde immers significa gelijk aan semantiek. Maar hij deelde niet de inzichten van de taalkundigen rond "De Nieuwe Taalgids" over grammatica en woordenboek en nam voor zijn eigen analyses in de dissertatie evenmin hun "psychologische methode" over, die hij nog in 1915 als de "goede werkwijze" aangewezen had (vgl. De Haan 1915b : 145). Veel meer dan zijn verwijzingen naar Lady Welby of Mauthner maakte hem vanuit toenmalig perspectief zijn teruggrijpen op oudere normatieve grammatici en hun "logische methode" kwetsbaar (zie 3.2.b). Hij moest zich daardoor niet alleen verdedigen tegen de dominerende richting in de taalkunde, maar bevond zich als jurist bovendien in de rol van buitenstaander. De moeilijkheden die een dergelijke rol in het kader van wetenschappelijke discussies en in hun nasleep voor de erkenning van de significa met zich mee zou brengen, heeft De Haan in het geheel niet gezien. Integendeel, hij genoot van zijn rol als outsider, omdat hij daarin vooral het kenmerk van een pionier in de wetenschap zag. Terugblikkend schreef hij in 1919 (De Haan 1981 : 139):

"Trouwens in meerdere wetenschappen is goed werk door amateurs en autodidacten gedaan. Fritz Mauthner, wiens 'Kritik der Sprache' eene revolutie is op taalgebied, is geen taalkundige van beroep. Evenmin Lady Welby, de grondlegster der moderne significa. Evenmin de Nederlandse significi: prof. Brouwer,

Frederik van Eeden, prof. Mannoury. Later komen dan de geleerde taalkundigen en zoeken de kleine fouten, die dikwijls velen zijn, in het groote werk der amateurs en autodidacten."

Dat de geleerde taalkundigen niet eerst later komen, als de autodidacten "het groote werk" gedaan hebben, maar het tot stand komen van het werk al argwanend volgen, zou De Haan bijna bij zijn proefschrift hebben ervaren, als niet gunstige omstandigheden dit verhinderd hadden.

In 1915, toen De Haan aan zijn dissertatie schreef, had Van Eeden in oktober Brouwer leren kennen (zie 4); met zijn steun en die van Borel had hij de significa als onderwerp en als taak voor de toekomstige Internationale Hogeschool voor Filosofie op het voorlopige programma geplaatst. Brouwer was dus in de herfst van 1915 op zijn minst oppervlakkig met de significa van Lady Welby vertrouwd geraakt. Van zijn kant stuitte De Haan, op aanraden van Van Eeden of langs andere weg, ook in 1915 op Brouwer's proefschrift "Over de grondslagen der wiskunde" (Brouwer 1907); daaraan wijdt hij in zijn eigen dissertatie 30 regels, zonder echter ook maar één gedachte van Brouwer werkelijk vruchtbaar te gebruiken (vgl. De Haan 1916 f : 86 e.v.) Zoals De Haan zich voor de intuïtionistische opbouw van de wiskunde in verband met signifische kwesties begon te interesseren, zo gaf Brouwer blijk van zijn interesse voor de significa en bevorderde hij de eerste Nederlandse dissertatie erover. Van Eeden beschrijft in zijn dagboek op 8 februari 1916 een gesprek met Brouwer over De Haan en diens proefschrift (Van Eeden 1971-1972, III : 1488):

"Brouwer zei ook dat professor de Boer de heele dissertatie onweetenschappelijk had gevonden en dat hij ze nooit zou hebben aangenoomen, en zeker niet met lof. Persoonen als Lady Welby en Clifford Albut (90) achtte hij buiten de weetenschap te staan en niet au sérieux te neemen. Alleen door de verdeediging van Brouwer was het 'cum' er doorgekoomen."

Eind 1915 voltooide De Haan zijn dissertatie "Rechtskundige significa en hare toepassing op de begrippen: 'Aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar'" (De Haan 1916f), geschreven, zoals Van Eeden noteerde, "naar het hart van Lady Welby" (Van Eeden 1971-1972, III : 1443). In het voorwoord bedankt hij, zoals vrij algemeen gebruikelijk, de juridische faculteit en in het bizonder zijn promotor, prof. Van Hamel. Maar dan volgt als hoogtepunt een zeer ongewone dankbetuiging van de jurist De Haan aan de schrijver Van Eeden; in haar verborgen verwijzing naar de ontstaansgeschiedenis van de dissertatie zeker eerlijk en misschien zelfs gerechtvaardigd, maar tevens een openlijke onderstreping van de buitenstaander-rol van De Haan en van de rechtskundige significa tegenover de gevestigde rechtswetenschap en haar universitaire vertegenwoordigers:

"Maar een dank, waarvoor ik geen woorden weet, ben ik U verschuldigd, FREDERIK VAN EEDEN, mijn Meester, mijn Vriend. Ik weet, dat gij geene

openlijke betuigingen van dank begeert. Mijn bede: 'Moge ik U niet onwaardig zijn'."
(De Haan 1916f)

Op 1 februari 1916 verdedigde De Haan in de aula van de Universiteit van Amsterdam zijn proefschrift. Onopgemerkt door het verzamelde publiek was dit bijna een interne aangelegenheid van de toen nog niet formeel georganiseerde significi: een van De Haan's paranimfen was namelijk Frederik van Eeden (91) en zijn opponenten waren de strafrechtgeleerde J.A. van Hamel en de toen al internationaal bekende wiskundige L.E.J. Brouwer. Joost Adriaan v. H. (1882-1964)

Dit was Brouwer's eerste ontmoeting met De Haan. Van Eeden nam echter ook hier weer zijn bemiddelaarsrol op zich om de door hem zo hooggeschatte, ja zelfs vereerde vrienden nader tot elkaar te brengen. Hij arrangeerde een treffen op Walden (vgl. Van Eeden 1934 : 171 e.v.; 1971-1972, III : 1490 e.v.) en droeg in de loop van verdere ontmoetingen er toe bij, dat Brouwer zijn "fysieke antipathieën" (Van Eeden 1971-1972, III : 1487 e.v., 1492) ten aanzien van De Haan overwon en hem behalve als dichter ook als jurist en significus leerde waarderen.

Beslist onafhankelijk van zijn aanvankelijke antipathie tegenover De Haan schreef Brouwer in 1916 twee zorgvuldig beargumenteerde, fundamentele kritieken op De Haan's dissertatie (Brouwer 1916a,b). Terwijl de besprekingen van juristen nietszeggend, resp. lovend waren, richtte de kritiek van Brouwer zich op de centrale begrippen en veronderstellingen in De Haan's significa-conceptie; over het geheel viel deze kritiek vernietigend uit (zie 4). Dit heeft de verdere relatie tussen Brouwer en De Haan echter niet nadelig beïnvloed. Integendeel; De Haan erkende Brouwer's bezwaren, begon zich intensiever met Brouwer's geschriften bezig te houden en raakte vanaf de zomer van 1916 onder toenemende invloed van zijn taalfilosofie en intuïtionisme. Dit bleek voor het eerst bij zijn openbare les, die De Haan op 31 oktober 1916 hield, nadat hij al in juli van datzelfde jaar als privaatdocent aan de Universiteit was toegelaten (vgl. Meijer 1967 : 154). In dit college over "Wezen en taak der rechtskundige significa" is de oriëntatie op Brouwer's filosofie nog niet compleet. De Haan staat hier tussen Lady Welby, Van Eeden als bemiddelaar en Brouwer in. Drie citaten uit brieven van De Haan aan Van Eeden uit die periode kunnen dit nader illustreren. Op 23 juli 1916 schreef hij (E, XXIV. C. 35):

"Want ik heb Significs and Language nog eens zeer precies doorgelezen.
Ik had er juist een dag voor noodig met tweemaal een half uur voor den maaltijd. Je hebt mij met dat boek toch maar een schat aangewezen. En je hebt mij geleerd het te verstaan. Iedere maal als ik het lees vind ik er prachtige dingen in. Ik ben nu bezig aan mijn Openbare Les. Dat wil zeggen: ik schrijf hem nog niet. Dat doe ik in September. Maar tot September denk ik erover. Daarom lees ik nu ook alleen wijsbegeerte en significa. Dan blijft de sfeer zuiver."

En op 24 september 1916:

"Ik ben benieuwd wat je van de openbare les zult zeggen, en wat de machtige Brouwer (92) zeggen zal."

Tenslotte op 4 november 1916, vier dagen na de openbare les:

"Ik ben blij dat jij en Brouwer tevreden bent."

Omdat de openbare les het keerpunt in De Haan's begrip van de significa, zoals aangegeven werd, duidelijker documenteert dan zijn andere geschriften tussen 1916 en 1919, zal ik haar als derde tekst in het volgende hoofdstuk nader analyseren.

Al in november 1916 begon De Haan zijn bemoeienissen voor een professoraat in het strafrecht; verschillende juristen verzocht hij om brieven ter aanbeveling of hij schakelde Van Eeden als tussenpersoon in (vgl. De Haan's brief van 27 november 1916 aan Van Eeden). Ook Brouwer, ervaren in universitaire aangelegenheden, schakelde zich in. Blijkbaar had hij als eerste ingezien, welke kans door De Haan's privaatdocentschap voor rechtskundige significa aan de universiteit geboden werd. Het ging om de mogelijkheid de significa met een eigen leerstoel, zij het dan ook binnen de juridische faculteit, aan de universiteit te vestigen, haar dus een institutionele basis te verschaffen, die ook een officieel erkende onderzoeksplaats en de opleiding aan studenten mogelijk maakte. Al op 5 september 1916 liet Brouwer in een brief aan Van Eeden dergelijke ideeën horen. Tegelijk waarschuwt hij hem voor onvoorzichtige uitlatingen in krantenartikelen, die uitgelegd zouden kunnen worden als aandringen op De Haan's benoeming tot hoogleraar, hetgeen binnen de universiteit slechts tot negatieve reacties zou kunnen leiden. Tenslotte kondigt hij aan, dat hij later uitvoeriger met Van Eeden "over de psychologie van universiteitsbenoemingen" wil praten (vgl. B, CB. FED 3).

Toen De Haan op de oprichtingsvergadering van het "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte" op 12 september 1917 lid (zie 5) van deze vereniging werd, was dit een reden te meer in de ondersteuning van De Haan's sollicitatie naar de leerstoel een stimulans van het gezamenlijk initiatief te zien. Van Eeden noteerde onder meer over deze vergadering (1971-1972, III : 1614):

"Ik was er oover verheugd. Vooral om de warme waardeering van Brouwer voor Jaap de Haan. Hij steunde hem met groote oovertuiging en schreef een prachtige brief om zijn professoraat aan te beveelen aan de faculteit. Mannoury was uitsteekend. Praktisch en voortvarend. En hij zei van Jaap: wat die heeft aangesneeden is wel de ware koek."

(vgl. ook Van Eeden 1971-1972, III : 1615 e.v.)

Op 9 november 1917 viel de beslissing in het nadeel van De Haan; B.M. Taverne, die niet bepaald een briljant jurist geweest moet zijn (Meijer 1967 : 158, 160), werd benoemd. Daarmee was de institutionalisering van de significa aan de universiteit voorlopig mislukt. Dat dit niet enkel zijn persoonlijk streven was, heeft

De Haan door de keuze van zijn formuleringen direkt in de eerste alinea van zijn openbare les duidelijk gemaakt, waar hij voor het eerst de ambitie van de significi naar voren bracht:

"Maar wij achten een Hooger Onderwijs niet volledig, zoolang de Significa als leervak ontbreekt. Wij achten het wenschelijk, dat onderricht gegeven worde in de signifiek van elke bijzondere wetenschap en in algemeene significa daarenboven. Deze zal ons voeren tot het Begrip van het Teeken en tot het Begrip van de Beteekenis."

(De Haan 1916h : 5) (93)

De Haan was teleurgesteld, dat men uitgerekend Taverne boven hem verkozen had, en zowel binnen als buiten de universiteit voerde hij een campagne tegen hem (Meijer 1967 : 158 e.v.; De Haan 1918a : 192 e.v.; 1919a : 116 e.v.). Dit wekt bevreemding, tenminste vanuit nu bekeken, omdat De Haan zijn kansen op een benoeming blijkbaar overschatte; het was in toenemende mate duidelijk, dat zijn positie zich buiten de dominerende stromingen bevond. Wat de taalkunde betreft had hij dit al in 1915 ingezien; met betrekking tot de rechtswetenschap schreef hij tenslotte nog in mei 1917, dat hij met zijn werk aan de rechtskundige significa geen aansluiting bij de juristen vond, maar eerder bij de filosofische dichters Van Eeden en Nico van Suchtelen (vgl. Van Suchtelen 1907) en vooral bij de "wiskundige filosofen" Brouwer en Mannoury (vgl. De Haan 1917e [W. 10094] : 4).

Tussen 1916 en 1918 zijn vijf opeenvolgende taken te onderscheiden, die De Haan zichzelf en de rechtskundige significa stelde. Als eerste moet de toegepaste rechtskundige significa genoemd worden. Hier probeerde De Haan in aansluiting aan zijn dissertatie in een reeks artikelen signifische methoden (semantische en logische analyse) toe te passen op wetsteksten en uitspraken, die de juristen in de praktijk bizondere problemen opleverden; daartoe behoren analyses van uitdrukkingen als "behoeftig" (De Haan 1917c) of "aanbieden" (De Haan 1917h) in bepaalde wetten, maar ook praktisch gerichte ideeën over wetsinterpretatie met een beschrijving en aanbeveling tot "pragmatische uitleg" (De Haan 1917j). Aan de andere kant werd hij sinds 1916 regelmatig door advocaten om advies gevraagd over mogelijke betekenissen van bepaalde termen in wetsteksten (vgl. De Haan 1917h : 199 e.v.).

Het voorbereiden en geven van zijn colleges was voor De Haan een tweede, zeer belangrijke taak (vgl. Meijer 1967 : 155). Een andere taak had hij als lid van de vereniging van significi, waarvan hij in 1918 secretaris, d.w.z. in de eerste plaats notulist werd. Aan het programma en de werkzaamheden van het jaar 1918 had De Haan een wezenlijk aandeel, zoals nog beschreven zal worden (zie 3.3.5).

Als zelf opgelegde vierde taak is te beschouwen de "vertaling" van grondslagen en termen van Brouwer's intuïtionisme in de significa in het algemeen en de rechtskundige significa in het bizonder. Daarmee hangt de vijfde taak nauw samen, omdat de oplossing ervan o.a. met behulp van genoemde vertaling geprobeerd werd te bereiken, nl. de systematische opbouw van de significa en een sys-

tematiek van haar indeling in deelgebieden. Vooral de als vierde taak genoemde doelstelling is een noodzakelijke voorwaarde voor het begrijpen van De Haan's geschriften vanaf 1917. Want hij gebruikt termen als "oerintuïtie", "continu", "discreet", "intuïtief", "systeem" en vooral "bouwen" bijna voortdurend in de zin van Brouwer, zonder overigens per geval naar herkomst en specifieke betekenis van de woorden te verwijzen.

Voor De Haan waren Brouwer's taalfilosofie en wiskunde intussen zijn belangrijkste oriënteringspunten geworden en hij besefte zeer goed, dat hij vertalingen toepaste, dus metaforen of tenminste analogieën gebruikte. Daarvoor kon hij in ieder geval tweeërlei rechtvaardigingen aanvoeren:

1 Spreken over geestelijke zaken of psychische dingen gebeurt bijna altijd noodgedwongen in beelden. De gebruikelijke beeldspraak in het recht en in de rechtstaal is echter zo misleidend, dat het zinvol is haar te vervangen door minder misleidende metaforen uit een toepassingsgebied, dat "verwant" resp. "gelijkgericht" is met dat van het recht. Precies dat laatste, aldus De Haan (1917h; 1917k; 1919a) gaat voor de wiskunde op – en daarmee bedoelt hij de intuïtionistische.

2 Lady Welby heeft "translation" (vgl. Schmitz 1985a : LXXXVIII e.v.) als een signifische werkwijze ingevoerd en beschreven; zij houdt in, dat na intensief onderzoek en het vaststellen van analogieën of fundamentele overeenkomsten tussen twee domeinen of hun theorieën uitdrukkingen voor het ene naar het andere kunnen worden overgebracht. Dit kan zuiver experimenteel gebeuren of met het duidelijke doel op deze wijze nieuwe vormen van kennis, interpretatie-mogelijkheden of alleen duidelijker en zinvollere expressiemogelijkheden te vinden.

Exact in deze zin voert De Haan (1917h : 209) naast andere (zie eerder) de metafoor "bouwen" in (en wel als "construeren", "iets maken") en dat klaarblijkelijk niet alleen om misleidende, andere uitdrukkingen erdoor te vervangen:

"Door het gebruiken van spraakbeelden aan het bouwen ontleend handhaaft de rechtskundige, ook in zijne taal, de verwantschap tusschen Recht en Wiskunde. Want door de wiskundigen wordt de Wiskunde beschouwd als een intuïtieve bouwdaad. De wetenschap der wiskunde is het beschouwen van die bouwdaad. Zóó is ook de rechtspraktijk een intuïtieve bouwdaad. De rechtswetenschap is eene verzameling van verstandelijke uitspraken over die bouwdaad."

Het was duidelijk, dat De Haan's collega-juristen alleen al door gebrek aan kennis van Brouwer's werk nog maar zelden enige rechtswetenschappelijke relevantie in deze publicaties vermochten te ontdekken. Voor de significa echter wonnen deze teksten, vooral die over de opbouw van de significa, aan belang – ook ten opzichte van en in vergelijking met de dissertatie. Samengevat en "afsluitend" behandeld zijn deze ideeën van De Haan in zijn laatste boek "Rechtskundige significa"(1919a) te vinden, dat in essentie is gebaseerd op zijn college-aantekeningen uit de tijd tussen einde 1916 en einde 1918. Daarom zou ik dit boek als vierde tekst van De Haan in het volgende hoofdstuk nader willen bekijken.

Meijer (1967 : 196 e.v.) zag in De Haan's veelvuldig gebruik van de woorden

"bouw", "opbouw" en "bouwen" niet alleen een ontlening aan Brouwer's intuïtionistische fundering van de wiskunde, maar ook een voortdurende impliciete verwijzing naar religieuse elementen uit het jodendom. Bovendien is eerst door Meijer (1967 : 203, 373 e.v.; 1981 : 49 e.v.) en later door Broekman (1979 : 49 e.v.) een direkte relatie tussen joodse taalmystiek en enige aspekten van De Haan's significa gelegd. Ik zou dergelijke verbindingen niet willen uitsluiten, temeer daar De Haan in een joods milieu opgroeide, vanaf 1914 (Meijer 1981 : 42) bij J. Lew Straschun Hebreeuws begon te leren en tenslotte rond 1915 tot de joodse orthodoxie terugkeerde (vgl. Meijer 1967 : 201 e.v.). Maar noch de aanwijzingen van Meijer noch die van Broekman lijken mij voldoende; enkele zouden wel eens op misverstanden kunnen berusten.

Een eerste voorbeeld is het gebruik van de uitdrukking "bouwen". De gedachtengang van De Haan wordt geen recht gedaan, wanneer, zoals Meijer doet, deze term op zichzelf beschouwd wordt. Want voor De Haan staat "bouwen" – bij Brouwer al een centrale metafoor (vgl. Thiel 1972 : 108), die in de constructieve logica van de Erlanger School verder "uitgebuit" is - in al zijn teksten binnen een context van andere termen uit Brouwer's intuïtionistische wiskunde. Voor deze andere termen echter zou Meijer niet gemakkelijk verwijzingen naar religieuse elementen kunnen aangeven. Dat De Haan later Ben-Jehudah "de logische, wetenschappelijke bouwer van een nieuw Hebreeuwsch" (De Haan 1981 : 131) noemde, is daarmee niet in strijd. Want ook hier moet met de gehele context rekening gehouden worden en daar hoort de volgende zin in dezelfde tekst bij: "Bialik (de dichter; H.W. Sch.) is de intuïtieve, dichterlijke schepper van het Nieuwe Hebreeuwsch" (id.) En "logisch" en "intuïtief" zijn voor De Haan - zoals we zullen zien (3. 2) - de beide uitersten, in taal en methode: qua taal in de zin van de signifische taaltrappentheorie, die tussen de beide polen "emotionele" (bij De Haan: intuïtieve) en "logische" (zuiver wetenschappelijke) taal tussenstadia als verbindingsschakels definieert; qua methode wegens het verschil in werkwijze bij het taalscheppingsproces en het interpreteren van taal.

Dat De Haan in verschillende publicaties herhaaldelijk voorbeelden uit het zo juist moeizaam geleerde Hebreeuws aanhaalt, zegt bij de zelfs door Meijer heel gebrekkig genoemde talenkennis van De Haan niet veel. Dan zou eerder het soort voorbeelden, dat hij kiest, voor Meijer's stelling pleiten.

Ook De Haan's eigen oproep, wij hebben naast taalpsychologie en -filosofie vooral "taalmystiek" nodig (1917d : 399), waarop Meijer (1967 : 203) zich beroept, is geen eenduidig argument vóór de these van Broekman en Meijer. Want onder "taalmystiek" verstaat De Haan "het beleven van de taal, woord voor woord", waarin "het woord tot ziel en de ziel tot woord" gemaakt wordt. In deze zin beleeft de vrome de psalmen en de dichter zijn liederen - "Woord voor Woord" (id.). Het gaat hier om het emotionele (of intuïtieve), geheel uit het psychische voortkomende en ervan doordrongen begrijpen en uiten. Is het niet veelzeggend in dit verband en tegelijk verhelderend, dat De Haan juist het volgende kwatrijn voor Brouwer schreef?

"Hoe zal het woord ooit zonder rest doordringen
Het continu, waar 't Leven zich voltrekt?
Dat kan alleen des Dichters Woord, wiens zingen
Zijn intuities in het luistrend hart wekt."
(geciteerd naar Meijer 1967 : 265)

Ik denk ook dat Broekman (1979 : 49) de volgende zin van De Haan verkeerd begrepen heeft, als hij daarin het verlangen naar een taal uitgedrukt ziet, die "op mystieke wijze met het Zijn van de werkelijkheid" samenhangt:

"Wat wij noodig hebben is transcendentale, dat is eene bovenzinnelijke Taal."
(De Haan 1916f : 27)

De uitdrukking "transcendentaal" in dit verband komt van Gutkind, zoals blijkt uit De Haan's verwijzing op deze plaats, en betekent bij hem inderdaad een op mystiek gebaseerde en werkzame taal. Maar uit De Haan's eigen woorden weten we, dat hij Gutkind eenvoudig niet kon volgen en zo maakt hij daarvan een "bovenzinnelijke taal". Daaronder verstaat hij, zoals op de volgende bladzijde uitgelegd wordt (De Haan 1916f : 28) een taal, waarin men niet, zoals tot dan toe, over "bovenzinnelijke begrippen" in "zinnelijke woorden" spreekt. In het algemeen zijn bovenzinnelijke woorden voor De Haan die termen, die hetzij iets psychisch of iets algemeen geestelijks of iets uit de religieuze sfeer op niet-metaforische wijze tot uitdrukking kunnen brengen of met deze spirituele achtergrond duidelijk in relatie staan. – De vraag welk verband er bestaat tussen De Haan's significa en de joodse religie, mystiek en taalbeschouwing en of er een verband zou kunnen zijn, – het lijkt zinvol die vraag als open en onopgelost te beschouwen.

Zeker is echter, dat De Haan's band met het jodendom uiteindelijk tot een zwaar verlies voor de significa en haar beoefenaars leidde. Begin november 1918 hoorde Van Eeden voor het eerst over De Haan's plan om al snel naar Palestina te gaan. Na zijn terugkeer tot de joodse orthodoxie en een jarenlang lidmaatschap van de Zionistenbond was dit besluit vooral om religieuze redenen noodzaak geworden. Van Eeden was persoonlijk diep getroffen (Van Eeden 1971-1972, III : 1714) en Brouwer was boos over De Haan's "weglopen naar Jeruzalem" (1716). Via De Haan zou de significa vroeger of later een zelfstandig studie-onderdeel aan de universiteit hebben kunnen worden en, vanuit Brouwer gezien, waren de verwachtingen vooral op De Haan gericht. Bovendien voelden Brouwer en Van Eeden een behoefte aan actie. Nu de wereldoorlog voorbij was, dienden de vijf significi bij de komende vernieuwing van het sociale leven hun hele invloed te doen gelden... Zelfs een grove brief van Brouwer (Van Eeden 1971-1972, III : 1719) kon De Haan niet meer van gedachten doen veranderen. Op 4 januari 1919 begon hij aan zijn reis naar Palestina.

Kort voor zijn vertrek overhandigde Izak Prins als initiatiefnemer van een huldigingscomité, waartoe o.a. Jacq. van Ginneken en L.S. Ornstein (zie 4) behoorden, hem een geldsom ter bevordering van de significa en een album met de

namen van de leden van het comité. Bij deze gelegenheid droeg De Haan de uitgave van "Rechtskundige Significa" aan I. Prins op; het manuscript was in de herfst van 1918 voltooid. (De Haan 1919a : 7 e.v.) In zijn op schrift gesteld afscheid van Nederland en van zijn vrienden hier, "Heengaan uit Holland" (De Haan 1919b), is te lezen:

"Ook aan de significa hoop ik te Jeruzalem te kunnen blijven werken."

Twee jaar lang kon hij deze hoop in vervulling doen gaan. Op doorreis in Londen bezocht hij in januari de Welby Library in de University of London Library (94) en in de volgende jaren schreef hij nog een reeks artikelen over significa (De Haan 1919c-e; 1920; 1921) voor Nederlandse juridische tijdschriften en een serie voor het "Algemeen Handelsblad", waarvan hij correspondent in Jeruzalem was, over Hebreeuwse significa. Dit werk bevat echter geen nieuwe ideeën meer; het zijn toepassingen op juridische problemen of antwoorden op kritici, die in 1919 duidelijker en heftiger optraden. Vanaf 1920 gaf hij colleges in het kader van een juridische cursus op universitair niveau (De Haan 1921 : 115; Meijer 1967 : 263 e.v.), maar wat de significa betreft was zijn blik eerder naar het verleden en op het vaderland gericht. Zijn brieven aan Van Eeden (tussen 1919 en 1922) documenteren dit. Daarin vraagt hij steeds weer informatie over verdere ontwikkelingen in het werk van de significi en over hun publicaties; bovenal komt daaruit de aktieve, vechtlustige De Haan naar voren, die intussen een speurzin ontwikkeld heeft voor de weg, waarlangs het zou kunnen gelukken de significa officiële erkenning en een institutionele basis te verschaffen (95). Maar zijn aansporingen om meer te publiceren en op de bemoeienissen rond de instelling van het vak "Algemene Taalwetenschap" alerter te reageren, vonden geen weerklank bij zijn minder actieve collega's in Nederland. Tekenend is de volgende correspondentie met Van Eeden, tevens de laatste, die bewaard gebleven is; De Haan schreef op 27 april 1922:

"Hoe gaat het met de significa? Ik heb gezien, dat een Dr. Ewald Messing (96) aan de Handelshoogeschool te Rotterdam iets dergelijks doceert. Weten jullie daarvan?"
(E, XXIV. C. 35)

Van Eeden's antwoord beperkte zich, wat de significa betreft, tot:

"Zondag werd hier de Signifische Kring gesticht, op 't grasveld onder de kastanjeboom."
(E, XXIV. C. 35)

Ruim twee jaar later, op 30 juni 1924, werd J.I. de Haan in Jeruzalem het slachtoffer van de "eerste nationaal-joodse politieke moord". (Meijer 1967 : 318; I. Polak 1985)

3.2 Rechtskundige significa

3.2.a Een eerste inleiding en grondslag

De Haan's eerste schets van de rechtskundige significa uit 1912 is niet zozeer een nieuwe filosofie van de rechtstaal, zoals de titel van het artikel belooft (De Haan 1912 : 480), als wel een toepassing van een taalfilosofisch ontwerp op voorbeelden uit de rechtstaal. Wij kunnen ons dus voornamelijk beperken tot een analyse van de wijze, waarop De Haan de significa van Lady Welby heeft overgenomen en hoe hij haar invoert en weergeeft.

In zijn inleiding geeft De Haan geen definitie van de significa, zoals bij Lady Welby op diverse plaatsen in haar werk te vinden is (vgl. vooral Welby 1911a); als haar "omschrijving" van de significa noemt hij "the philosophy of significance" (De Haan 1912 : 481), terwijl dit door Lady Welby als taak voor de significa gezien werd: de significa dient de grondslag te leggen voor een "filosofie van betekenis" ("Bedeutsamkeit" is Mauthner's vertaling van "significance"). Ingrijpender en meer karakteristiek nog voor De Haan's aanvankelijke visie op de significa is, dat hij de "omschrijving" van Lady Welby in zijn vertaling inperkt tot "de wijsbegeerte van het menschelijk Expressievermogen" (1912 : 481) en daarmee het zwaartepunt van de op communicatie georiënteerde significa van Lady Welby verlegt naar taal en sprekers. Deze verschuiving wordt niet meer helemaal gecorrigeerd, doordat hij in het vervolg "expressie" en "relatie" aan elkaar gelijkstelt. Het belangrijkste gevolg van deze opvatting is, dat De Haan de significa ziet als taalkritiek in engere zin, waarbij de taal de schuld toegeschoven krijgt van ons gebrekkige expressievermogen en niet de sprekers, die de taal maken en gebruiken en evenmin de in de menselijke natuur verankerde condities voor welke vorm van communicatie dan ook, in het bizonder de niet op te heffen binnen- buiten-dichotomie (vgl. Ungeheuer 1974).

De Haan ziet de significa als ontstaan uit een noodtoestand van ons expressievermogen, uit het inzicht namelijk, dat wij ons weliswaar principieel nooit juist kunnen uitdrukken, dat de onnauwkeurigheid en onzuiverheid accidenteel echter veel minder zouden kunnen zijn, dan zij zijn (1912 : 481). Onze dagelijkse gedachten kunnen voldoende juist aan anderen kenbaar gemaakt worden, maar onze morele en filosofische denkbeelden bijvoorbeeld niet; vandaar de vele klachten van ethici en filosofen over het expressieve onvermogen van de taal. Dat de gebrekkige toestand van de taal blijkbaar ook de wetgever hindert "zich eenvoudig en juist uit te drukken" (1912 : 482), illustreert De Haan met voorbeelden uit wetten en juridische teksten over "strafrechtelijke aansprakelijkheid", waar hij overal als oorzaak van de heersende begripsverwarring het duistere taalgebruik aanwijst (1912 : 482-489). Een onvermoed groot deel van de strijd over begrippen is in werkelijkheid – en hier duikt een eeuwenoude topos op – "een strijd met woorden", (1912 : 490) en die nemen toe, naarmate de discussie van meer empirische kwesties overgaat naar de "diepere gedeelten van ons geestelijk leven". Noodlottiger dan vermijdbare conflicten over woorden is echter, dat de toestand van het expressievermogen van de taal de toch al manifeste machteloosheid van

de menselijke rede nog groter maakt en andere mogelijkheden tot kennisverwerving verder beperkt (1912 : 492).

De Haan noemt vier oorzaken voor de algemene verwaarlozing van de taal als expressiemiddel:

1 Het belang van een zo juist mogelijk woordgebruik – De Haan zegt niet, wat hij daaronder verstaat –, wordt algemeen niet ingezien. Men meent – en hier grijpt De Haan impliciet op ideeën van Lady Welby terug – "dat het voldoende is, een niet al te onjuist woord te kiezen" (1912 : 494) en dat uit de context wel blijkt, wat de juiste bedoeling van de auteur is. Maar een "onjuiste opvatting van de betekenis van een belangrijk woord" (id.) kan gevolgen hebben voor de betekenis van de gehele tekst.

2 Een onjuiste voorstelling van de verhouding tussen woord en ding en van het belang van expressieve taal voor kennis:

> "Men beschouwt het juiste woord als eene *afbeelding* van de juiste gedachte, maar het juiste woord *is* de juiste gedachte. Versterking van expressievermogen is vermeerdering van kennis. Het is juister, dat onze gedachten de dingen maken, dan dat de dingen onze gedachten maken."
> (1912 : 494)

Dit oude idee van de eenheid van denken en spreken vormt voor De Haan de grondslag voor twee beweringen: ons denken en onze kennis wordt gehinderd door een ontoereikende taal; en versterking en verbetering van ons expressievermogen is vermeerdering van kennis. Zowel voor De Haan als voor Lady Welby is dat een zaak van communicatie-ethiek om begrijpelijk en juist woordgebruik te eisen. Voor beide volgt hieruit het maatschappelijk belang van de omgang met taal en voor De Haan in het bizonder de ethische dimensie van een rechtskundige significa, die later wordt weergegeven in het principe "Betere taal is beter recht" (vgl. daarvoor Broekman 1979 : 48).

3 De taal wordt als een soort menselijk expressie-*orgaan* opgevat, dat men evenzeer als andere organen beïnvloeden of verder ontwikkelen kan (De Haan 1912 : 495).

4 Men meent, dat de taal zich volgens vaste wetten in het volk als een soort sociaal vermogen ontwikkelt, waarop de taalkunstenaar of de taalgeleerde geen werkelijk belangrijke invloed kan uitoefenen. De uitdrukking "*de* taal" is reeds misleidend, omdat ieder individu en iedere groep zijn eigen taal heeft. Doordat men de tegenstelling tussen massa en individu in "de bestudering van maatschappelijke verschijnselen" te zeer benadrukt, onderschat men de mogelijkheden van het individu en van kleine "geestelijke gemeenschappen", zoals die van de "Beweging" onder leiding van Albert Verwey, om het expressievermogen van de taal te vergroten (1912 : 495 e.v.). Met het postulaat, dat de taal doelgericht veranderd en verbeterd kan worden, creëert De Haan de nodige ruimte voor een corrigerende en vernieuwende invloed van de significa en een taakstelling, die de tegenstelling met de psychologisch georiënteerde taalkunde van zijn tijd vergroot.

Om tot wetenschappelijk inzicht te kunnen komen, aldus de psycholoog G.

Heymans, mag geen term gebruikt worden, waarvan de betekenis niet nauwkeurig bepaald is (vgl. De Haan 1912 : 496). Deze aanvechtbare eis van Heymans wordt door De Haan onderschreven en hij stelt de daarmee noodzakelijk samenhangende vraag, die hij ook al bij Heymans geformuleerd vindt: 'Wat is de BETEEKENIS van het woord *beteekenis*'' (1912 : 496). Op deze centrale en voor de significus tegelijk moeilijkste vraag antwoordt hij met zijn eigen vertaling en omschrijving van de drie semiotische begrippen van Lady Welby, die het geheel aan betekenissen van tekens in drie verschillende bereiken opsplitsen. De Haan's eigen definities, die soms op wezenlijke punten van die van Lady Welby afwijken, geven zijn versie van de significa tot eind 1916 een bizondere eigen kleur met tal van theoretische en methodologische gevolgen (97). De significa van Lady Welby, op het *proces* van communicatie geconcentreerd, wordt een op de spreker gerichte woordsemantiek, die in de dissertatie van 1916 dan ook konsekwent tot de taalkunde gerekend wordt.
De Haan definieert:

"De *Zin* is de oorspronkelijke, letterlijke beteekenis."
(1912 : 497)

Bedoeld is hier de etymologisch bepaalde betekenis van een woord.

"De *Bedoeling* is de beteekenis, die het woord *door eene meestal langzame verandering* heeft gekregen."
(1912 : 497)

Wat bij Lady Welby de intentie van de tekengebruiker is, wordt hier de lexicale betekenis. Zowel De Haan als Lady Welby zien in, dat tekens of combinaties van tekens zinloos, maar niet zonder bedoeling ("meaning") kunnen zijn, en omgekeerd, maar de gewijzigde begrippen leveren ook andere voorbeelden op: "3-8" is voor De Haan zonder "Zin", heeft echter een bizondere "Bedoeling", nl. "een negatief getal" (1912 : 497).

"Significance" vertaalt De Haan door "Waarde" en hij betoogt (1912 : 498 e.v.):

"Niet alle woorden hebben een Waarde, verschillend van hunne Bedoeling en hunnen Zin. Maar die dit wèl hebben zijn in den zuiveren zin des Woords *Waarde*volle woorden. Want onder de Waarde van een woord verstaan wij datgene, wat het woord ons *mededeelt*, of *overbrengt* aangaande het hoogste gevoels- en gedachtenleven van den gebruiker, zijn levens- en wereldbeschouwing, zijne zedelijke, wijsgeerige en kentheoretische gedachten."

En een woord "Waarde" geven betekent "het in verband brengen met onze levensleer en wereldbeschouwing" (1912 : 499).

Het is moeilijk te begrijpen, hoe De Haan tot deze drie definities gekomen is, waar toch andere niet-engelstalige auteurs als Mauthner en Tönnies (vgl. Tönnies 1906) in het geheel geen problemen met de vertaling van Lady Welby's omschrijvingen gehad lijken te hebben. Waarschijnlijk heeft De Haan zich uitsluitend gebaseerd op "Significs and Language" (Welby 1911b), een boek, waarin geen definities voorkomen, in plaats van zich te oriënteren op "What is meaning?" (Welby 1903) of op haar encyclopedie-artikelen over "Significs" (bv. Welby 1911a); daarin wordt de verhouding van de significa tot de semantiek van Bréal eveneens duidelijk omschreven.

Bij de toepassing van de drie aldus ingevoerde begrippen op de term "toerekenen" en zijn gebruik probeert De Haan te laten zien, dat de voornaamste oorzaak voor woordenstrijd in de geesteswetenschappen hierin gelegen is, dat spreker en hoorder aan hetzelfde woord meestal dezelfde zin en dezelfde bedoeling, maar niet dezelfde waarde toekennen (1912 : 499). Dit komt, omdat de overgang van zin naar bedoeling langzaam verloopt, terwijl die van bedoeling naar waarde "plotseling, individueel: een metaphoor" (1912 : 500 e.v.) is. Het voorbeeld luidt: de zin van toerekenen is "op iemands rekening zetten"; de bedoeling is: "kwalijknemen". Wanneer Aletrino nu zegt: 'Omdat een mensch gedetermineerd is, kan men hem zijne daden niet *toerekenen*', dan heeft "toerekenen" niet eenvoudig de bedoeling van "deswege reageeren", maar de waarde van: "reageeren met een afkeurend *zedelijk* oordeel of met eene vergeldingsstraf" (1912 : 499). Nu is het niet simpel de sprong van "kwalijknemen" naar de metaforische betekenis ervan, voorzien van een morele waarde, die woordenstrijd bevordert; maar ook in dit geval leidt de mogelijkheid van meervoudig metaforisch gebruik van een woord met telkens verschillende waarde, zonder dat zin en bedoeling van het woord aanwijzingen geven voor de waarde, die de spreker ermee verbindt, tot verwarring. Door toevoeging van adjectieven, die de waarde aanduiden, of door gebruik van een nieuw woord zou het probleem in dit geval gemakkelijk uit de weg geruimd kunnen worden (vgl. 1912 : 501).

Het belang van de keuze van het juiste woord blijkt nu duidelijker, te meer daar voor De Haan woord en gedachte wel onderscheiden, maar niet gescheiden worden. Wil verwarring vermeden worden, dan moet voor een nieuw begrip ook een nieuw woord ingevoerd worden, liefst een dat van een ander afgeleid is (1912: 501). Deze werkwijze impliceert overigens de moeilijkheid, dat de betekenis van het nieuwe woord met reeds bestaande woorden omschreven moet worden. De verhouding tussen teken en betekenis ziet De Haan als relatief constant en daarom blijft de waarde van zulke omschrijvingen zeer beperkt; hij stelt dan ook vast:

"Principieel is dat nooit mogelijk. Maar accidenteel kan eene mate van duidelijkheid worden bereikt, die voldoet."
(1912 : 502)

De Haan schijnt overigens heel nauwkeurig te zien, welke problemen zijn wens naar nieuwe woorden voor nieuwe begrippen vooral in de geesteswetenschappen

teweeg brengt. Want hij benadrukt, dat anders dan in de natuurwetenschappen "waardevolle denkbeelden" hier steeds door woorden, die tevens een alledaagse zin hebben, worden uitgedrukt; en bijna altijd "stoort de zin de waarde" (1912 : 503). Voor elk "waardevol denkbeeld" dus een nieuw woord? De Haan laat dit open; hij erkent bovendien, dat zelfs natuurkundige formules als expressiemiddel geen afdoende oplossing van het communicatie-probleem zijn (1912 : 504 e.v.). Zonder verdere uitleg constateert hij:

"de Significa leert juist, dat eene absoluut zuivere Expressie en een absoluut zuiver Verstaan principieel onmogelijk zijn."
(1912 : 506)

Metaforen belemmeren niet alleen, aldus De Haan, het vaststellen van de waarde, ook in ander opzicht kunnen zij kennis en interpretatieprocessen bemoeilijken, juist wanneer het gaat om het geestelijk leven van mensen, waarvoor ons zelden andere dan metaforen ter beschikking staan. Omdat dergelijke metaforen oorspronkelijk woorden voor fysieke gewaarwordingen waren, hebben ze als gevolg van de drie-dimensionaliteit van de ruimte niet meer dan drie dimensies (1912 : 507). Communicatief gezien hebben ze het voordeel, dat ze de structuur van de taal vereenvoudigen, zonder de functie te schaden (98). Door onnauwkeurig en onjuist gebruik van metaforen kan verwarring ontstaan, al moet ook De Haan toegeven, dat de duidelijkheid van de tekst of het gesprek niet onder elk onjuist gebruik hoeft te lijden. Strikt genomen is het niet juist in één metafoor verschillende dimensies te gebruiken, bijvoorbeeld "een kort overzicht"; de verstaanbaarheid wordt er echter niet belangrijk minder door.

Verwijzend naar Lady Welby's notie "translation", het overdrachtelijk gebruik in het geval van bestaande homologieën of analogieën, lanceert De Haan tenslotte een interessant principe:

Want translatie van woorden heeft alleen logische *Waarde*, wanneer zij geschiedt van een gebied naar een in den signifischen Zin des woords *Verwant* gebied. Alleen dan heeft een metafoor de waarde van een *argument*. En altijd anders slechts van eene *vergelijking*, van een *illustratie*."
(1912 : 508)

Aan voorbeelden uit de rechtswetenschappelijke literatuur, die het gebruik van termen als "orgaan", "persoon" en samenstellingen daarvan betreffen, toont hij aan, hoe steeds dan, wanneer illustratieve metaforen als argumentatief worden behandeld en men daaruit conclusies trekt, dit tot verkeerde gevolgtrekkingen leidt (1912 : 508-522).

Voor zover de in deze voorbeelden duidelijk geworden ontoereikendheid van de taal en het taalgebruik en andere gebreken van het expressievermogen ooit op te lossen zijn, kan dit door studie van semantica en significa, aldus De Haan's pretentie, (1912 : 513) op bevredigende wijze gebeuren. Hoe ziet De Haan de verhouding tussen beide disciplines?

"Zij hebben zuiver denzelfden Zin. Significa zal voor hen, die Fransch verstaan, sterker expressief zijn. Wenschelijk is het, niet één van deze twee expressieve woorden op te offeren, maar hunnen Zin te beperken, zóó dat *sémantica* gebruikt wordt voor de wetenschap van de veranderingen in de beteekenis van de woorden, *significa* voor de wijsbegeerte van het geheele expressievermogen."
(1912 : 502e.v.)

Deze scheiding en onderscheiding is, zoals we zullen zien, in het proefschrift van De Haan niet meer aan te treffen. Daar worden significa en semantiek aan elkaar gelijkgesteld. Later wordt de significa weer als taalfilosofie en tenslotte als een vorm van communicatie-filosofie omschreven, waarbinnen de semantiek een speciaal deelgebied bestrijkt.

3.2.b Rechtskundige significa en haar toepassing

In De Haan's proefschrift "Rechtskundige significa en hare toepassing op de begrippen: 'Aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar'" (1916f) wordt zijn eerste inleiding en grondslag van de significa uit 1912 uitgebreid en in details aangepast. De uitbreiding betreft het taalfilosofisch kader, de terminologie en vooral de introductie en toepassing van nader omschreven methoden van de significa, die grotendeels samenvallen met 19e eeuwse taalwetenschappelijke methoden en met die van de etymologie. Het werk is onderverdeeld in vijf hoofdstukken:

1 Bepaling van het onderwerp en van de werkwijze van onderzoek.
2 Motivering van de keuze van onderwerp en de methode van onderzoek.
3 Gezamenlijke beschouwing van de begrippen: "aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar".
4 Beschouwing van de begrippen: "aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar" ieder afzonderlijk.
5 Toepassingen van de uitkomsten op strijdvragen in verband met de drie begrippen.

De Haan wil in dit werk bewijzen, dat een zuiver logische taal van groot belang is voor elke wetenschap en in het bizonder voor de rechtswetenschap; bovendien kan een zorgvuldige beoefening van rechtskundige significa leiden tot "zuiverheid en redelijkheid van de rechtstaal" (1916f : 3 e.v.). Onder een logische taal verstaat hij een taal, "waarin het gebruik van oude woorden en de vorming van nieuwe woorden volgens vaste regelen en bewust geschiedt" (1916f : 79). De eis van logica voor de taal berust dus op twee fundamenten, namelijk aandacht voor de etymologie en het algemeen analoog volgen van regels in woordgebruik en vorming van nieuwe woorden. Deze doelstelling heeft noodzakelijkerwijs een inperking van de significa tot het bereik van Bréals semantiek tot gevolg, hetgeen zich in het artikel van 1912 al aankondigde. De Haan houdt echter niet strikt vast aan deze beperking. Integendeel, waar hij de grenzen van de traditionele semantiek doorbreekt en meer aandacht besteedt aan communicatieve aspecten ("doelgedachte in het werkwoord", "betekenisverschuiving bij werkwoorden"), levert

zijn onderzoek resultaten op, die ook nu nog bizonder van belang zijn.

De Haan beschrijft direct op de eerste bladzijde zijn methode van onderzoek als de "semasiologische, semantische, signifische", die hij als met elkaar gelijkwaardige aanduidingen door "betekenisleer" vertaalt; "betekenisleer" en "klankleer" vormen samen de taalwetenschap volgens hem (1916f : 1). Daar "signifiek" en "semantiek" voor hem dezelfde zin hebben, is hij nu in tegenstelling tot zijn artikel uit 1912 geneigd een der beide benamingen op te geven en voor "signifiek" te kiezen als aanduiding van zijn methode, omdat dit "duidelijker" is (1916f : 8).

Tegenover het gebrek aan inzicht van zijn collega-juristen in de bizondere waarde van een "machtig expressiemiddel" van de wetenschap plaatst hij zijn centrale stelling:

"Betere Taal is beter Recht."
(1916f : 8)

De geldigheid van dit postulaat volgt voor hem uit het feit, dat er nauwelijks een andere wetenschap is, waarin de taal zo'n alles omvattende rol speelt als in de rechtswetenschap en de rechtspraktijk, waar bijna alles in en door taal plaats vindt (vgl. 1916f : 68 e.v.). Bovendien had Hermann Weck in "Die Sprache im deutschen Recht", door De Haan geciteerd, niet alleen beweerd: 'De meeste tekortkomingen van het recht zijn gebreken van de rechtstaal', maar ook – en hier duidt de herkomst van De Haan's stelling zich aan – 'Taal is recht' (De Haan 1916f : 70).

Bovendien berust de stelling ook op de nu door De Haan volledig doorgevoerde equivalentie van taal en gedachte (1916f : 10) en van spreken en denken (1916f : 13), aansluitend bij Mauthner's nominalistische taalfilosofie. De invloed van Mauthner, maar nu en dan ook van Hermann Paul, blijkt ook uit De Haan's algemene veronderstellingen over taal en betekenis. Taal als expressiemiddel is voor De Haan een "eenheid van tegendelen" bij uitstek (1916f : 11); zij is persoonlijk, in zoverre als niet twee mensen volkomen dezelfde taal spreken; maatschappelijk, in zoverre als de mensen elkaars woorden voldoende verstaan; ogenblikkelijk, in zoverre als het eenmaal uitgesproken woord op geen enkele wijze meer zelfstandig kan worden waargenomen, terwijl het nog niet uitgesproken woord nog op geen waarneembare wijze bestaat; ontijdelijk, in zoverre als de taal niet ophoudt te bestaan en permanent doorgegeven wordt. Uit deze "ver-eniging" van tegenstellingen komt de mogelijkheid voort klank- en betekenisverschuivingen zowel uit persoonlijke (vgl. H. Paul) als uit maatschappelijke (vgl. W. Wundt) oorzaken te verklaren.

De Haan stelt nu niet alleen taal en gedachte aan elkaar gelijk, maar ook woord en betekenis en gaat dus nog een stap verder dan in zijn artikel uit 1912. Hij definieert:

"Een woord *is* zijne beteekenissen met iets onkenbaars, dat de beteekenissen samenbindt tot een woord."
(1916f : 14)

Dat bepaalde betekenissen zich verenigen tot een woord, zoals bepaalde waarnemingen tot een ding verenigd worden, daarin ziet De Haan de werking van de menselijke geest; vandaar dat voor hem het wezen van woord en ding het wezen van de geest is (1916f : 15). Dit betekent niet, dat een en hetzelfde woord niet twee tegengestelde betekenissen en twee tegengestelde woorden niet ongeveer dezelfde betekenis zouden kunnen hebben (1916f : 16 e.v.). Evenmin is daarmee beweerd, dat betekenis- en klankverandering van dezelfde aard zijn of noodzakelijk samengaan (1916f : 17 e.v.). Van de woordbetekenissen geldt veel meer het volgende:

a een woord heeft niet als zodanig en op zichzelf betekenis, maar enkel in een zin;
b bij elk gebruik heeft hetzelfde woord een andere betekenis, die dan bovendien voor spreker en hoorder niet gelijk is. Uit deze betrekkelijke onvolkomenheid van iedere taal volgt

"(...), dat wij niet de zekerheid hebben, dat wij verstaan worden. Integendeel hebben wij de zekerheid, dat wij niet verstaan en niet verstaan worden."
(1916f : 15)

Met zijn eerste bewering over woordbetekenissen (*a*) lijkt De Haan zich op Lady Welby te beroepen, die het woord als zodanig ook geen betekenis toekent en vanuit communicatie-perspectief (vgl. Ungeheuer 1972 : 37 e.v.) alleen van "sense", "meaning" of "significance" van een inderdaad schriftelijk of mondeling gebruikt woord spreekt. Doordat De Haan zich echter niet strikt aan dit voorbeeld houdt en het woord alleen binnen een zin betekenis toekent, haalt hij zich problemen op de hals, die hij niet in staat is op te lossen; hij gaat in het vervolg helemaal niet meer in op de verhouding tussen een zin en een woord, ook niet bij de bespreking van de drie begrippen, omdat hij ze als afzonderlijke woorden beschouwt en met het oog op hun betekeniselementen analyseert. Bewering (*b*) trekt, zonder dat de auteur het lijkt te merken, nagenoeg de gehele waarde van zijn onderzoek in twijfel, te meer daar nergens duidelijk wordt, in hoeverre een begripsanalyse ooit van praktisch of wetenschappelijk nut zou kunnen zijn, als (*b*) het geval is. De Haan heeft dit probleem blijkbaar pas in zijn openbare les (De Haan 1916h) gezien en daar tot het hoofdthema van zijn gedachtengang gemaakt (zie 3.2.c).

De Haan maakte zijn proefschrift bovendien tot mikpunt van kritiek van anderen, door aan zijn eigen definities van "zin", "bedoeling" en "waarde" als ordenings-categorieën van de vele betekenissen van een woord de opmerking te laten voorafgaan:

"Nochtans zijn de drie bovenstaande begripsomschrijvingen (van Lady Welby; H.W.Sch.) alleen van waarde voor hem, die de begrippen reeds kende. Zóó weinig is het uitdrukkingsvermogen van de Taal voldoende."
(1916f : 19; vgl. ook 1916f : 27)

Voor De Haan volgt dit weliswaar uit de zekerheid, dat wij niet verstaan en niet verstaan worden en uit wat in 1912 voor de invoering van nieuwe woorden en hun omschrijving volgde, maar de lezer stelt onvermijdelijk de vraag naar de wetenschappelijke en praktische waarde van het gehele werk. In zekere zin was De Haan zich wel van dit dilemma bewust, waarvoor ook Mauthner en Lady Welby vóór hem al gestaan hadden: de gebrekkigheid van het expressie-vermogen van de taal en voorstellen tot verbetering te moeten aangeven met gebruikmaking van deze gebrekkige taal (1916f : 26). De hier nog ontbrekende reflexie op dit probleem heeft De Haan later gegeven (1916h). Met kleine afwijkingen van de omschrijvingen uit 1912 definieert De Haan de drie centrale termen nu als volgt:

"Onder den Zin versta ik de meest-letterlijke, oorspronkelijke Beteekenis.
De Zin van 'aanspreken' is: 'tot iemand spreken'."
(1916f : 20)

"Onder de Bedoeling versta ik de beteekenis, die het woord heeft in verband met den volzin en met mogelijke bijzondere bedoelingen van de spreker.
De Bedoeling van 'aanspreken' is 'rekenschap vragen'. Hierbij voegt zich de gedachte, dat degene, die aanspreekt, niet lijdelijk zal blijven, indien de verantwoording van den aangesprokene hem onvoldoende voorkomt."
(1916f : 20)

"Onder de Waarde versta ik het inzicht, dat het woord in verband met zijnen Zin en met zijne Bedoeling geeft in de wereldbeschouwing van den gebruiker.
De Waarde van 'aanspreken' is dus verschillend naarmate de spreker wil uitdrukken eene burgerrechtelijke, strafrechtelijke, zedelijke of maatschappelijke aansprakelijkheid."
(1916f : 20)

De meest opvallende veranderingen, gemeten aan de omschrijvingen van 1912, betreffen "bedoeling" en "waarde". "Bedoeling" wordt nu mede bepaald door het verband met de zin en door bizondere bedoelingen van de spreker; "waarde" wordt door zin en bedoeling van een woord mede gevormd. Daardoor zijn in ieder geval "bedoeling" en "waarde" dichter bij Lady Welby's "meaning" en "significance" gekomen en alle drie de termen zijn nu duidelijker gedefinieerd en begrijpelijker. Het gebruik, dat De Haan in het vervolg echter van deze uitdrukkingen maakt, leidt tot nieuwe interpretatie-problemen, bijvoorbeeld bij zijn uitleg van de verhouding tussen zin, bedoeling en waarde. Niet alle woorden hebben op grond daarvan dergelijke betekeniselementen en woorden, waarmee wij voorwerpen van dagelijks gebruik noemen, hebben wel talloze betekenissen, maar deze blijven dicht-aaneengesloten in één groep, ze divergeren nauwelijks. Het woord "inkt" heeft volgens De Haan voor de inktvervaardiger een andere zin als voor een schrijver, maar noch voor de een noch voor de ander heeft het bedoeling of waarde (vgl. 1916f : 21).

De zin van een woord voor een spreker wordt dus niet alleen door de etymologie van het woord bepaald, maar ook door de hoeveelheid bestaande kennis over het door dat woord aangeduide ding, zoals blijkt uit een andere publicatie van De Haan (vgl. 1915b : 143). In dit voorbeeld zou een woord alleen geen bedoeling hebben, omdat het niet in een zin voorkomt. Maar waarom zou "aanspreken" in De Haan's omschrijving van "bedoeling" dan een bedoeling hebben? De problemen met De Haan's eigen gebruik van de term "waarde" zijn door de gehele tekst heen aanwezig en alleen op te lossen, als men "waarde" van een woord en "waardevol", gezegd van een woord of een formulering, als volgt differentieert: *een woord komt waarde toe*, doordat de spreker het met zijn levens- of wereldbeschouwing in verband brengt, dat wil zeggen een plaats toekent binnen zijn wereldbeeld aan hetgeen hij met dit woord aanduidt. Van belang is het verband met wereldbeschouwing en niet, wat de spreker verder nog denkt of voelt met betrekking tot het door het woord aangeduide. Of aan een woord überhaupt waarde kan worden toegekend, hangt ook van de aard van hetgeen door het woord aangeduid wordt af, want dat moet een rol in de wereldbeschouwing kunnen spelen. Wat uit ethisch-religieus of algemeen ideologisch perspectief irrelevant is, zoals de inkt uit De Haan's voorbeeld, moet ook zonder waarde blijven, wanneer er door een woord naar verwezen wordt.

"*Waardevolle woorden*" zijn volgens De Haan nu niet eenvoudig de woorden, waarmee een spreker waarde verbindt, maar er moet bij komen, dat voor de hoorder de soort waarde uit het woord zelf of uit de formulering als geheel herkenbaar is. Omdat dit in uiteenlopende mate gegeven kan zijn, zijn gradaties als "minder waardevol" en "waardevoller" als eigenschappen aan woorden toe te kennen (vgl. vooral 1916f : 180 e.v., 227-256, 265).

Met het streven van De Haan om de waarde van een logische taal te bewijzen en te laten zien, dat rechtskundige significa "zuiverheid en redelijkheid van de rechtstaal" kan bevorderen, zijn twee kernproblemen van taalkundige aard verbonden:

1 hoe zijn taalverschijnselen te beschrijven en te verklaren?
2 kan het individu de taal bewust beïnvloeden?

De Haan's behandeling van de eerste vraag is een hervatting van de eeuwenoude strijd tussen anomalisten en analogisten (vgl. Ungeheuer 1980a : 69 e.v.) in de taalfilosofie en de taalkunde. Ten tijde van De Haan werd de eerste groep vertegenwoordigd door de nog jonge psychologische taalkunde, die in "De Nieuwe Taalgids" haar forum vond. Tot hen behoorden De Vooys, Van Wijk, Van Ginneken en Salverda de Grave; in het buitenland Dauzat, Wundt en ook Mauthner. De analogisten, aanhangers van de toen in Nederland al grotendeels naar de achtergrond gedrongen logische taalkunde, werden gerepresenteerd door T. Terwey en de meer gematigde C.H. den Hartog, die door de psychologische taalkundigen eveneens afgewezen werd en op wiens grammaticale studie De Haan zich voornamelijk beroept. Terwijl de psychologische linguisten zich in hun taalbeschrijving beperkten tot het vaststellen van algemeen geldend woordgebruik en grammaticale regels en daarmee accepteerden en goedkeurden, wat ze als algemeen gebruike-

lijk aantroffen, wilden de aanhangers van de logische taalkunde het "juiste" taalgebruik voorschrijven ten aanzien van grammatica en woordenboek (vgl. De Haan 1916f : 30 e.v.).

Hoewel De Haan erkent, dat zijn beschouwingen de psychologisch taalkundige als "conservatief" en "reactionair" moeten voorkomen (1916f : 35), neemt hij het standpunt van een strenge analogist in. Volgens zijn opvatting schaadt het waardenvrije accepteren van het algemeen gebruikelijke taalgebruik het expressievermogen van de taal. Weliswaar kan een taal niet volkomen logisch opgebouwd worden en, zou dat lukken, dan zouden de optredende klank- en betekenisverschuivingen zeker niet zuiver logisch zijn; maar doordat men toegeeft, dat er ook psychologische oorzaken van taalverandering zijn, hoeft men de eisen, die de logica aan de taal stelt, nog niet op te geven. En men behoeft het "onjuiste" woordgebruik, dat in strijd is met de oorspronkelijke woordbetekenis, nog niet te accepteren, hoewel het vaak heel begrijpelijk is (1916f : 33 e.v.). Want, aldus De Haan, de uitdrukkingsmacht van een logisch woord zal altijd groter zijn dan die van een andere uitdrukking. Het bestaan van een taal, waarin alle woorden en alle uitdrukkingen logisch gevormd zijn, zou de menselijke verhoudingen geheel wijzigen en onderlinge verstandhouding niet meer in de weg staan. Een volmaakt logische taal is niet mogelijk, maar de nog onbekende mate van logica, die in feite bruikbaar is, zou omwille van zijn voordelen nagestreefd moeten worden. Want:

"Naarmate de Taal meer logisch wordt, neemt haar uitdrukkingsmacht toe."
(1916f : 40)

Op deze opvatting van De Haan richtte zich niet alleen de kritiek van de taalkundige C.G.N. de Vooys (vgl. De Vooys 1919), maar vooral de vernietigende recensie, die Brouwer over het proefschrift schreef (vgl. Brouwer 1916b).

Het tweede kernprobleem, de bewuste beïnvloeding van de taal door het individu, bestaat voor De Haan uit twee deelproblemen, namelijk

a de vraag naar de oorzaken van betekenisverschuiving en

b de vraag, of kennis van etymologie of van woordvorming het begrijpen van een woord vergemakkelijkt of bemoeilijkt.

Op de eerste vraag, zijn de oorzaken van betekenisverschuiving in de bewuste wil van het individu te zien of in algemeen psychologische of logische wetten, antwoordt De Haan, dat hier verschil in beschouwing verward wordt met een niet bestaand verschil in verklaring. Want voor de een staat de persoonlijke invloed op de voorgrond, voor de andere de sociale. Persoonlijk en sociaal zijn niet te scheiden; zij veronderstellen elkaar wederzijds. Zo is in het geval van beeldspraak en van wetenschappelijke vaktermen de persoonlijke invloed op hun ontstaan en de sociale invloed op hun verspreiding het duidelijkst (1916f : 47). In andere gevallen vindt verandering van betekenis deels bewust, deels onbewust plaats; maar het is aan te nemen, dat door opvoeding en oefening de bewuste betekenis-verandering aan invloed kan winnen (1916f : 61; 1981 : 141 e.v.). Daar staan ook geen wetten van klank- en betekenisverandering tegenover, tenzij men daaronder iets

anders zou verstaan dan beschrijvende formules over het verband tussen verschijnselen (1916f : 48 e.v.). Daarmee staat voor De Haan vast:

"Wij meenen de taal in het algemeen en de rechtstaal in het bijzonder te kunnen verbeteren door het taalgebruik meer bewust, meer logisch te maken."
(1916f : 52)

Tegen de van verschillende kanten ingebrachte opvatting, dat woorden hun veelvoudige functies en betekenissen alleen op zich konden nemen, omdat hun etymologie en de regels voor woordvorming onbekend zijn, voert De Haan een simpel, maar doeltreffend argument aan. Logisch samengestelde of afgeleide woorden, meent hij, zouden met grotere uitdrukkingskracht en duidelijkheid hetzelfde kunnen presteren; men zou dan wel een gecompliceerder gebouwde taal nodig hebben, moeilijker in het gebruik. Als het echter, zoals in het geval van de rechtstaal, om een wetenschappelijke vaktaal gaat, dan moet men dit op de koop toenemen, om daardoor de uitdrukkingsmacht van deze taal te vergroten (vgl. De Haan 1916f : 60).

De Haan vindt deze vragen zo belangrijk, dat hij het succes of de mislukking van zijn gehele onderzoek laat afhangen van het slagen van zijn bewijs voor de mogelijkheid van een meer logische taal (1916f : 40); dat blijkt uit het feit, dat hij al in 1915 beschrijvende en verklarende significa aan de ene kant en "actieve" significa – zoals hij het later noemde (1918d : 375) – aan de andere kant gelijk inschatte. Want de vraag naar de invloed van het individu op de taal moet positief beantwoord zijn, voordat een actieve of "synthetische" significa, zoals de significi van de tweede generatie het in de dertiger jaren noemden, zich kan richten op het logisch en intuïtief vormen van nieuwe symbolen en systemen van symbolen. Over het algemeen vinden we in De Haan's dissertatie een hele reeks van verspreide ideeën, die de latere systematische opbouw van de significa voorbereiden. Daar hoort ook zijn eis bij, dat de rechtskundige significa samen met de algemene significa en die van de andere wetenschappelijke vaktalen beoefend moet worden. Als vaktalen, waarvoor aanzetten van signifische (meestal: taal- en terminologiekritische)studies bestaan, noemt hij die van de ethiek, de economie, de psychiatrie en tenslotte die van de wiskunde (99); als grondslag voor een toekomstige wiskundige significa wordt Brouwer's proefschrift "Over de grondslagen der wiskunde" (Brouwer 1907) aangehaald. Over de redenen, waarom dit werk van Brouwer voor De Haan's onderzoek van "overgrote waarde" (1916f : 87) geweest is, wordt hier in het kort iets gezegd; enerzijds bevatten zij in nuce de vertaling van Brouwer's terminologie naar de significa, waarmee De Haan vanaf 1917 begon, anderzijds vormen zij de overgang naar de vanuit communicatie-theoretisch perspectief interessantste ideeën van de gehele dissertatie.

Als bizondere reden noemt De Haan (1916f : 87 e.v.), dat Brouwer's boek hem het verband tussen woord en werkelijkheid, de hoofdvraag van de significa, duidelijker heeft gemaakt. Dit is voor hem belangrijk geweest, omdat de drie door hem geanalyseerde begrippen door het "wezen van het werkwoord", waarvan ze

afleidbaar zijn, bepaald worden en dit wederom aan het "wezen van de werkelijkheid" gelijkwaardig is. De algemene reden volgt uit de bizondere: sommige uitingen van Brouwer zijn van "overgrote" waarde voor de kennis van "het wezen van de taal" en voor de verhouding tussen taal en werkelijkheid. Als illustratie citeert De Haan twee passages uit Brouwer's proefschrift (Brouwer 1907 : 140 e.v., 177)(100). De eerste maakt voor De Haan de "tyrannie der taal" duidelijk en voor Mannoury later, hieraan ontleend, de invloed van het woord-woord-associatienet op de gedachtengang; zij behandelt de verwisseling van daden van wiskundig bouwen met de taal, die de wiskunde slechts begeleidt, waarbij de taal en de wetten, die de opvolging der zinnen regeren, ten onrechte als het essentiële van de wiskunde gezien worden.

De tweede passage brengt De Haan in verband met de door Hijmans verlangde vrijmaking van het recht van de taal en haar invloed en hij sluit zijn "translatie" naar de rechtskundige significa als volgt daarbij aan:

"Dan blijkt de waarde van 'rechtskundige formules' als 'rechtspersoon', 'orgaan', 'doelvermogen', die niet zijn waarheden, welke een onafhankelijk bestaan voeren, maar slechts teekens om ons zoo ekonomisch mogelijk te herinneren hoe het gebouw van het recht past in het gebouw van de werkelijkheid."
(De Haan 1916f : 88)

De Haan gaat uit van Brouwer's bewering, volgens welke de oerintuïtie van de wiskunde tevens die van alle werking van het intellect is (Brouwer 1907 : 8). Zowel de constructie van de werkelijkheid (101) als die van het recht zijn resultaten van intellectuele activiteit en gaan uiteindelijk terug op de oerintuïtie,

"(...) het van qualiteit ontdane substraat van alle waarnemingen van verandering, een eenheid van continu en discreet, een mogelijkheid van samendenken van meerdere eenheden, verbonden door een 'tusschen', dat door inschakeling van nieuwe eenheden, zich nooit uitput."
(Brouwer 1907 : 8)

Alleen vanuit deze gedachtengang kan De Haan eerst van het werkwoord zeggen, dat het gelijkwaardig aan het wezen van de werkelijkheid is (1916f : 87), zoals blijken zal, en dan later, waar dit blijken moet, schrijven:

"Het Wezen van het Werkwoord is het Wezen van de Wiskunde."
(1916f : 97)

Volgens De Haan's "vertaling" van het Brouwer-citaat zijn de "rechtskundige formules" slechts tekens, die zo economisch en eenvoudig mogelijk ons herinneren, hoe het gebouw van het recht past in het gebouw van de werkelijkheid. Als dat echter de functie van de taaltekens is, ligt dan niet aan het streven naar een zo logisch mogelijke taal de door Brouwer bekritiseerde verwisseling van daden van

wiskundig bouwen met taalwetten of logische wetten ten grondslag? Herhaalt De Haan dus niet alleen de fout van Wundt, maar komt hij door zijn beroep op Brouwer niet ook nog in tegenspraak met zijn overige opvattingen over taal?

In het derde hoofdstuk van zijn proefschrift analyseert De Haan de drie begrippen "aansprakelijk", "verantwoordelijk" en "toerekeningsvatbaar" als een "vastgesloten signifische groep" (1916f : 67), gekenmerkt door het feit, dat haar woorden vaak onderling verwisseld worden, terwijl niet één betekenis van een van deze woorden met een betekenis van een woord buiten deze groep verwisseld wordt. Hierbij komt in het geval van deze signifische groep de bizonderheid, dat "aansprakelijk" en "verantwoordelijk" een groep van twee vormen binnen de groep van drie, omdat ze elkaar vrijwel kunnen vervangen (De Haan 1916f: 91).

De gebruikte methode is in essentie een grammaticale en etymologische analyse, die noch beschreven noch uitgelegd wordt. Dit heeft De Haan elders gedaan (vgl. De Haan 1916b [W.9949] : 4). Op enkele wezenlijke punten wijkt hij overigens af van deze methode en richt zich op een communicatieve analyse van het woordgebruik.

Omdat de drie woorden van werkwoorden gevormde adiectiva zijn, ziet De Haan, zoals al vermeld, hun "wezen" door "het wezen van het werkwoord" in het algemeen en de drie corresponderende werkwoorden in het bizonder bepaald. Het wezenlijke van het werkwoord is voor De Haan in aansluiting aan Mauthner (1982, III : 59 e.v.) – die zich weer op Lessing beroept – de doelgedachte, die hij als volgt omschrijft:

"een werkwoord is niet de naam van ééne enkele handeling, maar een werkwoord is de verzamelnaam van een oneindig groot aantal van oneindig kleine handelingen, die allen verricht worden tot het bereiken van één doel.
Het werkwoord geeft den naam aan van dit gemeenschappelijk doel."
(De Haan 1916f : 96)

Het is het doel, dat het oneindige aantal kleine handelingen tot een eenheid samenvat en als zodanig verbindt. Een handeling, die niet meer verder gesplitst kan worden, is voor De Haan "ondenkbaar en onbeschrijfbaar". En, gebruik makend van een gedeelte van Brouwer's uitspraak over de oerintuïtie (vgl.Brouwer 1907 : 8), voegt hij eraan toe:

"Iedere handeling is 'een mogelijkheid van samendenken van meerdere eenheden, verbonden door een "tusschen", dat door inschakeling van nieuwe eenheden zich nooit uitput'. Het wezen van het Werkwoord is het Wezen van de Wiskunde."
(De Haan 1916f : 97)

Wanneer iedere handeling steeds verder gesplitst kan worden, dan volgt noodzakelijk, dat een handeling nooit volledig beschreven kan worden (1916f : 99). De doelgedachte in het werkwoord heeft volgens De Haan's analyse een reeks inte-

ressante communicatieve aspecten. Ten eerste is het de organiserende werking van de "doelbenaming", die het snel uiten van gedachten en het begrijpen mogelijk maken (1916f : 102), gezien de veelheid van handelingen. Welke verzameling handelingen men door de keuze van een werkwoord samenvat, is een vraag van doelmatigheid in verband met de mate van nauwkeurigheid, die men een mededeling wenst te geven. Als een verdere splitsing in de loop van een gesprek nodig blijkt, dan kan zij elk moment doorgevoerd worden. Dit overigens slechts tot een bepaalde graad van verdeling of detaillering, waarbij de begrijpelijkheid niet meer toeneemt, maar vanaf dat moment minder wordt (1916f : 103 e.v.). "Aanspreken" bijvoorbeeld kan niet meer verder worden gesplitst, zonder de mededeling onduidelijker te maken, terwijl een boek over de oorlog schrijven betekent het werkwoord "oorlogvoeren" splitsen in werkwoorden van minder omvang (1916f : 104). Ten tweede resulteert de organiserende werking van de doelbenaming behalve in de genoemde voordelen ook in de vaagheid van ieder werkwoord en van de daaruit afgeleide woorden. Bij deze relatieve onbepaaldheid komt in het geval van de drie onderzochte adiectiva ook nog, dat zij in de rechtstaal overdrachtelijk gebruikt, dus van de materiële naar de geestelijke wereld "overgedragen" worden; daardoor is hun betekenis voor de mensen veel meer verschillend geworden, omdat het geestelijk leven nu eenmaal veel meer verschilt dan de voorstelling, die de mensen van de stoffelijke wereld hebben.

Bizonder machtig is de doelgedachte in de werkwoorden, die een handeling noemen, die uitsluitend wordt verricht om te komen tot een tweede handeling, waarvoor hetzelfde geldt als voor de eerste enzovoort. Het aantal werkwoorden in een dergelijke reeks wordt bepaald door de betekenis van het eerste. Een reeks van dergelijke werkwoorden, waarbinnen de samenhang bizonder groot is, vormt in De Haan's terminologie weer een gesloten "signifische groep" (1916f : 107). Van zulke gesloten woordgroepen geldt, dat zij signifisch in menig opzicht dezelfde waarde hebben als een woord (1916f : 110).

Een voorbeeld van een gesloten signifische groep van werkwoorden is de reeks "aanspreken - antwoorden - toerekenen".

Het tweede voor de communicatietheorie belangrijk verschijnsel, dat De Haan als zijn ontdekking reclameert en dat gedeeltelijk door de doelgedachte verklaard kan worden, – vandaar dat het bij werkwoorden het duidelijkst optreedt –, is dat van de betekenisverschuiving (1916f : 108). De Haan omschrijft deze verschuiving als volgt (102):

"Wanneer eene handeling verricht wordt met de bedoeling daardoor te komen tot eene tweede handeling, zoodat in het algemeen de eerste handeling door de tweede wordt gevolgd, dan worden menigmaal beide handelingen te zamen genoemd met één enkel werkwoord. Dit werkwoord is nu eens de naam van de eerste handeling, dan weder de naam van de tweede handeling. In het eerste geval spreek ik van *voorwaartsche beteekenis-verschuiving*. In het tweede geval spreek ik van *achterwaartsche beteekenis-verschuiving*."
(De Haan 1916f : 109; cursivering H.W. Sch.)

De voorwaartse betekenis-verschuiving komt volgens De Haan veel vaker voor en in een bizonder zuivere vorm in de groep "aanspreken, antwoorden, toerekenen".

Let men alleen op De Haan's omschrijving van het verschijnsel, dan zou men geneigd kunnen zijn de hier bedoelde betekenis-verschuiving voor niets anders te houden dan het semantisch effect van metonymisch woordgebruik, waarin bijvoorbeeld de oorzaak voor het gevolg of het gevolg voor de oorzaak kan staan. Zijn voorbeelden maken echter volkomen duidelijk, dat het hier om een ander verschijnsel gaat, dat bovendien in communicatie-processen veel moeilijker te herkennen is dan een metonymie. Een voorwaartse verschuiving in de betekenis van het werkwoord in de volgende zin kan, maar hoeft niet door de spreker bedoeld te zijn: "Verleden jaar heb ik mijn boeken verkocht". Dit kan bedoeld zijn als "verkocht en geleverd", maar ook als "verkocht, maar nog altijd hier in mijn kamer" enz. Voorbeelden van mogelijke achterwaartse verschuivingen leveren specifieke toepassingen van de woorden "verpanden" en "verificatie" (1916f : 109 e.v.). Nog duidelijker treden deze verschijnselen op bij het gebruik van werkwoorden voor een beweging naar iets toe of van iets weg, telkens in combinatie met hun praeposities (De Haan 1917l : 284 e.v.). In elk geval geldt: de mate, waarin betekenisverschuiving bij het gebruik van een woord plaats vindt, wordt door de spreker in innerlijke handelingen vastgesteld, die voor de toehoorder slechts indirect, via de context van het gesprek of de situatie, toegankelijk en dus af te leiden zijn.

De Haan noemt daarom terecht de kortheid als het voornaamste voordeel van dergelijke verschuivingen; een nadeel is, dat het moeilijk is om duidelijk te maken, dat men slechts een van de mogelijke handelingen bedoelt (De Haan 1916f : 109 e.v.).

Op de details van De Haan's etymologische en juridische beschouwingen over de drie rechtskundige begrippen hoeft hier niet nader ingegaan te worden, omdat ze voor zijn conceptie van de significa en haar resultaten geen nieuwe gezichtspunten meer bieden. Van de verdere analyse vermeld ik slechts de volgende uitkomsten: De Haan beschouwt "aansprakelijk" en "verantwoordelijk" als twee verschillende woorden voor dezelfde relatie (niet: eigenschap), van verschillende kanten bekeken. Een opbouw van het strafrecht bijvoorbeeld is mogelijk op basis van de strafrechtelijke handeling "aanspreken", maar de strafbepalingen vinden enkel plaats in het gebouw van de handeling "toerekenen", en wel op de vraag

"Waarmede rekent de Staat den beklaagde zijne handelingen toe?"
(1916f : 183)

Daarom kan het strafrecht alleen omschreven worden als "de wetenschap van de strafrechtelijke toerekening" (id.). En een wetboek van strafrecht is uiteindelijk niets anders dan een "beschrijving van het gebouw der handeling 'strafrechtelijk toerekenen'" (1916f : 214).

Wij geven ter afsluiting een samenvatting van de centrale stellingen uit De Haan's proefschrift:

1 Het expressievermogen van een taal is groter, naarmate deze taal logischer is.
2 Een taal is logischer, naarmate het gebruik van bestaande woorden en de vorming van nieuwe woorden bewuster plaats vindt.
3 De significa stelt ons in staat de taal logischer en bewuster te gebruiken.
4 De significa is een betekenisleer; haar methoden zijn die van de "logische" taalkunde en de etymologie.
5 De rechtskundige significa moet beoefend worden in verband met de algemene significa en met de significa van de andere wetenschappelijke vaktalen.
6 Wie het expressievermogen van de rechtstaal vergroot, vermeerdert de uitdrukkingskracht van vele andere vaktalen – en omgekeerd. (103)

De beide volgende uiteenzettingen, waarin latere ideeën van De Haan ter sprake komen, laten zien, hoe ingrijpend de opvattingen uit 1915 en 1916 binnen twee tot drie jaar nog veranderden.

3.2.c Wezen en taak der rechtskundige significa

Met zijn openbare les, uitgesproken op 31 oktober 1916, beoogt De Haan twee dingen: de rechtskundige significa moet, rekening houdend met de kritiek van Brouwer op zijn proefschrift, nieuw ontworpen worden; en in verband daarmee moet voor de komende colleges een soort programma gemaakt worden. De tekst van de openbare les is, in tegenstelling tot vroegere geschriften, eerder filosofisch van aard. Dat geldt voor het onderwerp en voor de taal, die in allerlei zinswendingen aan de stijl van de hegeliaan Bolland doet denken.

De Haan gaat uit van het steeds wankelend evenwicht van de menselijke geest tussen een centrifugale kracht, de behoefte aan meer feitenkennis, aan ervaring dus en een centripetale kracht, de behoefte aan eenheid, aan bezinning. Ervaring en bezinning, wetenschap en wijsheid zijn niet gescheiden; zij verwijzen naar elkaar. Wel kunnen zij worden onderscheiden en conform dit onderscheid wil De Haan zijn colleges meer op filosofische bezinning dan op ervaring, meer op rechtsbegrip en taalbegrip dan op rechtswetenschap en taalwetenschap (1916h : 6) richten.

Omdat het voor De Haan intussen vaststaat, dat de rechtstaal verbetering behoeft en deze verbetering door beoefening van de rechtskundige significa bereikt kan worden, is de vraag tot wiens taak de rechtskundige significa behoort, niet meer van bizonder belang (1916h : 7); zij is immers met zijn proefschrift beantwoord.

Anders dan de "onwijsgerige en onbezonnen" taalwetenschap à la Van Ginneken moet de significa filosofisch zijn en zich op de ervaring baseren (1916h : 8). Het "wezen" van de rechtskundige significa wordt door bezinning, haar "taak" door ervaring gevonden. Als haar wezen is de wijsgerige bezinning op de macht van de rechtstaal over het recht te zien, als haar taak het breken van deze macht door middel van de taal zelf (1916h : 9).

De rechtskundige significa houdt zich bezig met de betekenissen van de woorden van de rechtstaal. Maar daarin wil De Haan zich in zijn lessen niet verliezen. In plaats daarvan wil hij de betekenissen schiften en groeperen, zodat het wezen

van ieder woord en van iedere woordsoort blijkt, – dat is in het proefschrift gebeurd – met het doel de woorden van anderen beter te verstaan en de eigen woorden beter te gebruiken. En in het kader van dit onderzoek moet het begrip "betekenis" ontwikkeld worden (1916h : 9). Wil dit mogelijk zijn, dan moeten wij ons eerst losmaken van de onbezonnen wereld- en taalbeschouwing, waartoe de taal zelf en met name haar materialistische metaforen ons dwingen. Want ook de geesteswetenschappen zijn volkomen "gematerialiseerd", doordat de wereld van het stoffelijke in de taal wordt overgedragen naar de wereld van het geestelijke; zo wordt bijvoorbeeld tegenover een stoffelijke "buitenwereld" een geestelijke wereld van "innerlijke" ervaring geplaatst.

"Door zulke spraakbeelden is de kennisleer geworden tot eene wetenschap, die 'het waargenomene, gescheiden van een eigen ik, in een onafhankelijk daarvan gedachte aanschouwingswereld plaatst' (Brouwer 1905: 60; H.W.Sch). In de beste geesten breekt de Waarheid door, dat het zwaartepunt weer moet worden teruggeplaatst van het aanschouwde naar den aanschouwer toe."
(De Haan 1916h : 10)

Dit kentheoretisch standpunt vonden we in De Haan's dissertatie in aanzet ook, waar hij de waarde van het intuïtionisme van Brouwer voor zijn visie op de relatie tussen woord en werkelijkheid toelicht. Het is dus niet verrassend, dat hier opnieuw naar Brouwer, en wel naar "Leven, kunst en mystiek" (Brouwer 1905) verwezen wordt. Ook met Mannoury's relativisme (zie 5.1), dat zich eveneens tegen de verschillende dualistische wereldbeschouwingen, waarop hier kritiek geleverd wordt, richt, zijn de ideeën van De Haan verwant. Afgezien van de enigszins onduidelijke positie van Van Eeden kan men op dit punt een gelijkgezind streven bij de vroege significi constateren – op grond van een grotere toenadering van De Haan aan de ideeën van Brouwer.

Een soortgelijke materialisatie ziet De Haan in de opvatting van de dagelijkse omgangstaal: de taal bestaat buiten de spreker uit woorden en naar behoefte neemt men deze woorden op en vormt daaruit zinnen (1916h : 11). Daartegenover stelt De Haan de volgende filosofische taalvisie:

"Maar de Bezinning denkt zich de Taal als Ik en het Andere, die ieder op zichzelf gedacht zonder Inhoud zijn, maar die tegelijk gescheiden en vereenigd gedacht, de Taal vormen. Dat wil zeggen: de Taal is niet enkel persoonlijk, en de Taal is niet enkel zakelijk. Maar zij is beide tegelijk, dat is: geen van beide. Zij is niet subjectief. Zij is niet objectief. Maar zij is ejectief."
(1916h : 12)

"Ejectief" betekent voor De Haan in dit verband zoveel als: taal kan altijd slechts individueel als deel van ons bewustzijn ervaren worden; maar in redeneringen en analogieën kan zij voor anderen eveneens ervaarbaar en daardoor als buiten ons bestaand gedacht worden.

De Haan licht niet toe, waar hij de term "ejectief" aan ontleend heeft, maar men kan er tamelijk zeker van uitgaan, dat hij hem in deze betekenis en in deze context in de geschriften van Lady Welby aantrof, die hem op haar beurt weer overnam uit een kentheoretisch werk van de wiskundige en filosoof W.K. Clifford (104) (vgl. Schmitz 1985a : XXXVII e.v.). Wat De Haan onder een ejectieve taal verstaat als contrast met een objectieve en subjectieve taal en *gelet op hun invloed* op onze kijk op de wereld, maakt hij duidelijk met het volgende beeld: een objectieve, zelf weer materialiserende taal plaatst de zon aan de hemel; een subjectieve, alle ervaringen als eigen bewustzijnsinhoud voorstellende taal plaatst de zon in de ziel; een ejectieve taal spreekt uit, dat zon ("uiterlijk" ding) en ziel (bewustzijnsinhoud "zon") tegelijk gescheiden en één zijn (De Haan 1916h : 25).

Als de taal ejectief is, dan kan een woord nooit tweemaal dezelfde betekenis hebben, noch voor twee sprekers noch voor spreker en hoorder in eenzelfde gesprek (1916h : 12). In deze belangrijke formulering weet De Haan zich één met Van Eeden, Van Suchtelen, Brouwer, Poincaré en Mannoury (vgl. vooral Mannoury 1915); en tegelijk brengt zijn nominalistische taalfilosofie hem tot het inzicht,

"(...), dat de Taal noch met zinnelijke woorden noch met onzinnelijke Teekens de werkelijkheid bereiken kan. Daarom is al ons spreken trachten en al ons weten is benaderen."
(1916h : 13)

Voor de wetenschap volgt daaruit, juist omdat ze op een bijna voortdurend metaforische taal is aangewezen, dat " iedere andere wetenschap slechts een andere metafoor van dezelfde werkelijkheid is" (1916h :13). Deze gebondenheid aan beelden zorgt er echter voor, dat de grondstellingen van de ene wetenschap in woorden van een andere "vertaald" kunnen worden (id.). Voor een dergelijke vertaling – De Haan volgt hier Lady Welby's begrip "translation" – is eerst een onderzoek nodig, in hoeverre bijvoorbeeld de grondslagen van de wiskunde, logica en psychologie één zijn. Is aan deze voorwaarde voldaan, dan wordt door een dergelijke vertaling het uitdrukkingsvermogen van de verschillende vaktalen vergroot en zij vermindert woordenstrijd en misverstanden door grotere duidelijkheid en nauwkeurigheid van de taal; dit is het geval, wanneer het bijvoorbeeld mogelijk zou zijn "de grondwet van het rechtsgevoel" of het begrip "opzet" wiskundig te vertalen (1916h : 15) (105).

Als nu echter uit het wezen van de taal volgt, dat wij ons niet kunnen verstaan, dan zijn wetgeving en rechtspraak onmogelijk. Want de onmogelijkheid – De Haan accepteert hier een ander punt van kritiek van Brouwer (1916b) – om het woord "ontoerekenbaarheid" voor de rechtspraak handelbaar te maken, impliceert de ontkenning van de mogelijkheid van toerekening en daarmee van de rechtspraak.

Tot hetzelfde resultaat leidt de signifische bezinning op "wetgeving" en "rechtstaal": recht is ejectief en zou daarom alleen in een ejectieve taal weer te

geven zijn, zonder direct weer gematerialiseerd te worden; maar een dergelijke taal lijkt ook De Haan voor een mens onbereikbaar (1916h : 16 e.v.).

"En dit is het probleem: het Wezen van de rechtskundige significa voert ons tot het inzicht, dat wetgeving en rechtspraak onmogelijk zijn. En de taak van de rechtskundige significa is, te komen tot werkelijke wetgeving en werkelijke rechtspraak."
(1916h : 14)

De Haan accepteert dit enkel als "onmogelijkheid van een mogelijkheid", waar de behoefte aan wetgeving en rechtspraak tegenover staat, die tot hun mogelijkheid moet leiden (1916h : 15). Daarbij heeft De Haan niet zozeer op het oog, dat de rechtskundige significa erin zou kunnen slagen voor het "geestelijk recht" ook "geestelijke woorden" te creëeren (1916h : 21) – hetgeen op dat moment een van de voornaamste doelstellingen in Brouwer's programma voor de significa was (zie 4). De Haan kiest via een vergelijking tussen rechtsgevoel en schoonheidsgevoel een andere weg. Terwijl het laatste beschouwend is en persoonlijk kan blijven, slaat het rechtsgevoel in een daad om. Dat wil zeggen: het recht dient tot handhaving van de maatschappelijke orde en moet daarom boven het persoonlijke rechtsgevoel staan. Want het recht kan slechts dienen door te heersen, en het heerst slechts, doordat het dient. Omdat het recht "dienend heerst en heersend dient", moet het worden gesproken. "Er is wetgeving en rechtspraak" (1916h : 21). De maatschappelijke orde heerst over het recht, maar omdat het recht zelf deze heerschappij als rechtmatig erkent, heerst het recht over de orde (1916h : 22); deze gedachte wordt duidelijk uitgedrukt in de verschillende betekenissen van het Engelse "rule".

Nu verlangt de maatschappelijke orde de regeling van de meest uiteenlopende verhoudingen, waar het rechtsgevoel volkomen onverschillig tegenover staat. Binnen het objectieve recht neemt dit recht, "dat orde is", de grootste plaats in; een kleiner deel vormt het recht, "dat recht is", dat dus in laatste instantie op een rechtsgevoel berust (1916h : 23).

De mogelijkheid van wetgeving en rechtspraak blijkt dus voor De Haan op het terrein van het maatschappelijk handelen tussen individuen; daaraan dient ieder zich persoonlijk en geestelijk te onderwerpen.

De taak van de rechtskundige significus kan dus niet bestaan in het verbeteren van de taal van het recht, dat recht is. Dit behoeft als geestelijk verschijnsel niet te worden gesproken en kan in de taal, die ons ter beschikking staat, ook niet worden uitgesproken. Dit recht beleven wij in de ontroeringen van ons rechtsgevoel.

"Maar als het recht is geworden tot handhaver van de maatschappelijke orde, moet het worden uitgesproken door den wetgever en door den rechter.
De taak van den rechtskundigen significus is: het wezen te onderzoeken van de verschillende woordsoorten en de tallooze beteekenissen van de woorden van de rechtstaal met dit wezen te vergelijken."
(1916h : 24; curs. H.W. Sch.)

De vervulling van deze taak dient het doel de wetgever tot een woordkeuze in staat te stellen, waarnaar de rechters zich kunnen richten "met zoveel mogelijk gelijkheid en zo min mogelijk verschil"; daardoor ook zal hij de hoogste rechters tot een woordkeuze in staat stellen, waarnaar de lagere rechters zich kunnen richten (1916h : 24).

De taakomschrijving omvat dus opnieuw taalkritiek, grammaticaal-logische woordanalyse en op etymologie steunende analyse van woorden en woordsoorten in dienst van de vergroting van het expressievermogen en de verstaanbaarheid van de rechtstaal. De waarde van een logische taal blijft voor De Haan gelden. Veranderd is zijn taalfilosofisch standpunt, vergeleken met de positie, die hij in zijn dissertatie verdedigde; dit leidt tot een ingrijpende beperking van het geldigheidsgebied van een logische taal. De latere polarisatie van logische en intuïtieve taal en van logisch en intuïtief verstaan kondigt zich hier aan evenals hun verband met de signifische taaltrappentheorie, waarin intuïtieve of emotionele taal en logische of formele taal als de beide polen tegenover elkaar staan.

3.2.d De systematische opbouw van de significa

De Haan heeft zijn laatste conceptie van de significa en haar onderwerp in het in 1918 geschreven en een jaar later uitgekomen boek "Rechtskundige significa" (De Haan 1919a) neergelegd. De inhoud berust op zijn colleges over rechtskundige significa en op twee uitvoerige artikelen uit 1917 (De Haan 1917) en 1918 (De Haan 1918d); vanwege enkele afwijkingen van de uiteindelijk in "Rechtskundige significa" verkondigde opvattingen zijn ze eerder als voorstudies te beschouwen.

Hoe ingrijpend De Haan's opvatting van de significa en haar studie-object zich in de loop der jaren gewijzigd heeft en hoe weinig zinvol het daarom is in algemene termen over *de* significa van De Haan te spreken, demonstreert de auteur ons direct in het begin van zijn boek in een terugblik op de definities, die hij in zijn colleges gebruikte:

"In 1916 zeide ik dit: 'significa is de stelselmatige leer van het uitingsvermogen'.
In 1917 dit: 'significa is de stelselmatige leer van het verstandhoudingsvermogen'.
In 1918 zeg ik dit: ' significa is de stelselmatige leer van het verstandhoudingsvermogen, van het zelfhandhavings-vermogen en van de daarbij behoorende symbolen-systemen'."
(1919a : 9)

Niet in de laatste plaats door de invloed van Brouwer en ook Mannoury kwam De Haan binnen drie jaar van een eenzijdig op spreker, uiting en woord betrokken significa tot een conceptie, die het *proces* van verstandhouding in het middelpunt plaatst. Dat in het kader van deze verandering de keuze der methoden niet of maar zeer ontoereikend bij het veranderde studie-object werd aangepast, is een probleem, dat De Haan's significa gemeen heeft met het signifisch werk van Brouwer

en Mannoury; daarin onderscheidde zij zich niet opvallend van andere sociale wetenschappen van die tijd.

"Verstandhoudingsvermogen": verwijzend naar Mannoury (1915) wil De Haan hiermee tot uiting brengen, dat elk symbool "daad is van emittent en van recipient" (1919a : 9 e.v.). De eerste wil verstaan worden, de ander wil verstaan. De toehoorder is dus even actief als de spreker; de vereiste mate van activiteit bij de toehoorder kan bij de verschillende middelen van verstandhouding uiteenlopen:

"En meer inleving is noodig, naarmate het geemitteerde symbool veelduidiger is."
(1919a : 10)

Om de activiteit van de toehoorder, maar ook gedeelten van de activiteit van de spreker te kunnen interpreteren, ontleent De Haan aan de functie-psychologie het begrip "Einfühlung" (inleving) en roept het uit tot "algemeen signifisch begrip" (1919a : 11 e.v.) (106); en als voor spreker en toehoorder noodzakelijk complement koppelt hij daaraan "uitleving" vast:

"Uit- en inleving van emittent zijn van anderen aard dan uit- en inleving van recipient. In een gesprek is ieder afwisselend emittent en recipient. (...) En er is een natuurlijk taalverschil tusschen een opstel, een redevoering en een gesprek. In iedere verstandhouding zijn dus twee complementen onafscheidelijk gegeven: *zelfverkeering* en *zelfhandhaving*."
(1919a : 12, curs. H.W. Sch.)

"Uitleving" komt overeen met "zelfhandhaving", en "inleving" met "zelfverkering". Beide geldt zowel voor de spreker als voor de toehoorder. Mij lijkt, dat De Haan hier aan fundamentele eisen voor communicatieve processen raakt. Wie zich tot een ander wil richten, zal of kan proberen zijn individuele gedachten en gevoelens te uiten, zich "uit te leven" en, al communicerend, zich in de individualiteit van zijn gedachten en gevoelens proberen te handhaven. Maar zelfs als zo'n allerindividueelste expressie van allerindividueelste emoties en gedachten in taal mogelijk zou zijn, dan zou zij niet tot verstandhouding met andere mensen kunnen leiden (De Haan 1919a : 13). De spreker zal zich daarvoor ook in de toehoorder moeten inleven en in overeenstemming daarmee zijn taal, zijn formulering, zijn argumentatie moeten kiezen; de oriëntatie op de toehoorder betekent ook een verandering, een zelfverkering bij de spreker. Op zijn beurt zal de toehoorder, ondanks alle bereidwilligheid tot begrip, zich nooit volledig in de spreker kunnen inleven, nooit een volkomen zelfverkering kunnen voltrekken; daarom zal zijn begrijpen in de zin van zelfhandhaving (uitleving) altijd door iets van hem zelf gekenmerkt zijn: volkomen verstandhouding is niet mogelijk en "zou ook geen verstandhouding meer zijn" (1919a : 13).

Individualiteit is betrekkelijke eenzaamheid en betrekkelijke gemeenschap

(id.) en het individuele kan niet beschreven worden. Voor De Haan zijn er twee mogelijkheden toch naar zulke beschrijvingen te streven: door individueel gebruikte symbolen en "symbool-verbindingen", die door anderen "intuïtief-suggestief" kunnen worden verstaan, ofwel door algemeen gebruikte symbolen en symbool-verbindingen, die echter een metaforische waarde hebben en door de anderen "intuïtief-suggestief" uit het geheel kunnen worden verstaan (1919a : 14). Ook dit moet als een belangrijk inzicht van De Haan beschouwd worden. Maar wat wordt bedoeld met "intuïtief-suggestief"?

Zonder tenminste enige globale kennis van het werk van Brouwer kan men de latere geschriften van De Haan niet begrijpen. Dat geldt hier eveneens. De Haan maakt in zijn omschrijving van "intuïtief-suggestief verstaan" namelijk gebruik van Brouwer's beschrijving van een belangrijke werkwijze in de intuïtionistische wiskunde, het inpassen in een gegeven systeem van nieuwe systemen. Volgens Brouwer zijn in een opgebouwd systeem dikwijls, geheel onafhankelijk van zijn wijze van ontstaan, nieuwe gebouwen (constructies) zeer eenvoudig aan te brengen; als zijn elementen worden elementen van het oude of systemen daarvan genomen, in nieuwe rangschikking, maar waarbij men let op de rangschikking in het oude gebouw (Brouwer 1907 : 77). Dat wil zeggen: in een al geconstrueerde groep van elementen, waarlangs ik tot 10 kan tellen, is een groep in te passen, die bestaat uit het naast elkaar plaatsen van een groep, waarlangs ik tot 6 , en een groep, waarlangs ik tot 4 kan tellen (10 = 6 + 4). Waar anders van een tegenstrijdigheid sprake is, merken we in het wiskundig opbouwproces, dat het bouwen eenvoudig niet verder *gaat*, dat er in het gegeven grondgebouw geen plaats te vinden is voor de gevraagde constructie. "En waar ik dat merk, denk ik aan geen principium contradictionis" (Brouwer 1907 : 127).

Tegen deze achtergrond moet met name de tweede omschrijving van De Haan, die in het vervolg geciteerd wordt, begrepen worden, terwijl de eerste toelichting van de term "suggestief" hier weergegeven wordt.

"Het is niet mogelijk met logische, discrete woorden rechtsintuïties te symboliseeren. Maar met woorden kan men intuïties suggereeren, die de recipient zelf doorleven moet."
(1919a : 138)

"'Afstand' en 'verwijdering' zijn metaforen, die intuïtief moeten worden verstaan. Dat wil zeggen: dat men de beteekenis niet kan beschrijven met andere woorden. Maar men kan ze inbouwen in een stelsel zonder intuïtieve contradicties. Dat is: een stelsel, waarin het gevoel zich beweegt zonder pijn. Dat deze beschrijving van 'intuïtief verstaan' eerst intuïtief moet zijn verstaan spreekt vanzelf."
(1919a : 75 e.v.; vgl. ook De Haan 1918d : 377)

Dat de beschrijving van "intuïtief verstaan" zelf ook weer intuïtief verstaan moet worden, komt, omdat het hier gaat om een vertaling (Lady Welby's "translation")

van een beschrijving van wiskundige constructieprocessen naar een cognitief proces bij een toehoorder. Hoewel De Haan's beschrijvingen zeker een juiste indruk wekken van dit laatste, schijnt hij het ontoereikende ervan te beseffen. Want hij verklaart het tot taak van de experimentele psychologie de psychische toestand bij het spreken en toehoren (verstaan) te beschrijven en te verklaren (1919a : 14).

De centrale plaats van de verstandhoudingsproblematiek samen met de waarneming, dat een zelfde symbolensysteem (bv. een specifieke groepstaal) tegelijk een sterke verstandhoudende (naar binnen) en een sterke scheidende kracht (naar buiten) kan hebben (1919a : 14), brengen De Haan ertoe het "ik-probleem" en het "gemeenschapsprobleem" als de belangrijkste van de significa te zien. Zelf laat hij zich alleen over het eerste uit, en dan nog zeer fragmentarisch. Aan zijn opmerkingen, die in bepaald opzicht op Mannoury's latere benaming van beide problemen vooruitlopen, zijn twee dingen opvallend. Allereerst ziet hij de Ik-entiteit psycho-fysisch met het accent op het psychische (ik weet, wil, denk) of op het fysieke (ik ga, ik val). Ten tweede heeft hij kritiek op G. Heymans, die eigenlijk alleen het ontstaan van het "fysiek geaccentueerde Ik" probeerde te verklaren, en hij vult deze verklaring aan, doordat hij het ontstaan van het "psychisch geaccentueerde, denkende Ik" bindt aan "het bewustworden van het onvermogen om bepaalde verstandhoudingsgewaarwordingen van een bepaalde kwaliteit te produceren" (De Haan 1919a : 15 e.v.). Dat wil zeggen: het gevoel van psychisch geaccentueerd Ik en Niet-Ik onstaat uit het besef van een belemmering zichzelf mede te delen. Hoe men ook over deze poging denken mag, het verdient respect, dat hier al een verband gelegd wordt tussen communicatieve interactie en ontwikkeling van ik-identiteit.

Uit de definitie van significa uit 1918 blijft nu nog de term "symbool" over ter verduidelijking:

"Onder symbool versta ik ieder verstandhoudingsmiddel, enkelvoudig of samengesteld: klank, figuur, teeken, beweging, dans, woord, zin, schilderij, accoord, muzieknoot, cijfer. Dat is dus een ruimer beteekenis dan gewoonlijk aan het woord 'symbool' gegeven wordt."
(1919a : 17)

De Haan vat "symbool"op in de zin van de nu meer gebruikte term "teken" en overschrijdt daarmee de grenzen van de taalkunde. De toevoeging "verstandhoudingsmiddel" legt het zwaartepunt op de betekenis, die het symbool heeft, overigens zonder dat De Haan als noodzakelijke voorwaarde voor de zin van het teken steeds een interpreet van het teken mede veronderstelt. In plaats daarvan onderscheidt hij teken, betekenis en het betekende. De verhouding tussen het teken en zijn betekende noemt hij de "signifische verhouding" (1919a : 19) en hij definieert:

"Maar eene beteekenis is eene verhouding tusschen een Teken en zijn Beteekende."
(1919a : 20)

"Teken" is voor De Haan hetgeen elders tekenfiguur (traditioneel: vox) of tekenlichaam genoemd wordt en het staat via de betekenis (traditioneel: significatio) tot het betekende (referent; ding, gedachte) in een relatie. Deze opvatting is in haar diagrammatische weergave als "semiotische driehoek" bekend (vgl. bv. Lyons 1968 : 404 e.v.). Anders dan in de traditionele opvatting verdedigt De Haan echter een betekenismobiliteit, dat wil zeggen: betekenis als relatie tussen teken en betekende kan bij een en hetzelfde teken zeer verschillend zijn, ja, zij is noch voor twee mensen noch voor een op verschillende momenten ooit gelijk (1919a : 21 e.v.), waarmee natuurlijk ook het betekende telkens anders is. Bovendien is de betekenis van bijvoorbeeld een woord voor De Haan afhankelijk van de context, met name de zin, en van het gehele "betekenissysteem", waartoe het behoort. Want een woord heeft meestal slechts een enigszins bepaalde betekenis in een zin en de "fijnere betekenissen van het woord" worden door het betekenissysteem, waartoe het behoort, bepaald en tenslotte door de gehele taal (1919a : 22). Zo wordt verklaarbaar, waarom De Haan in zijn definitie uit 1918 spreekt over "symbolen-systemen" en niet alleen over symbolen.

In het proces van verstandhouding, aldus De Haan, zijn het teken en zijn betekende nooit volkomen gescheiden of volkomen verenigd; er is steeds sprake van een bepaalde "afstand" tussen hen. Een voorbeeld van een geringe afstand is het schaakspel: "Symbool-beweging en gedachte-beweging zijn hier welhaast volmaakt gelijk-gericht" (1919a : 75). Van de "verwijdering" tussen teken en betekende noemt De Haan twee uitersten. Ten eerste: het "vrije denken" als intuïtief voortbouwen in een gedachtensysteem zonder begeleiding van symbolen, bijvoorbeeld de intuïtieve wiskundige constructie. Het stelsel, dat daardoor ontstaat, kan niet aan anderen worden meegedeeld; wordt het gesymboliseerd, dan verliest het zijn intuïtieve karakter. Ten tweede: het voortbouwen in een symbolen-systeem volgens die taalregelmatigheden, die gewoonlijk als de logische grondprincipes aangeduid worden (vgl. opnieuw Brouwer 1907 : 140 e.v, 164), zonder dat het symbolen-systeem voortdurend gelijkgericht blijft met een corresponderend begrippen-systeem (1919a : 76). Bij de voorbeelden wiskunde en recht gaat het om het probleemgeval, waarbij regelmatigheid in de taal, die ten behoeve van de mededeling de wiskundige of juridische constructie begeleidt, wordt uitgebreid tot een taal van wiskundige of juridische woorden, die geen constructies begeleiden (1919a : 76 e.v.). Op deze manier wordt slechts een taalgebouw opgetrokken; van intuïtieve wiskunde of intuïtief recht blijft het onherroepelijk gescheiden.

Met het andere uiterste van de "verwijdering" tussen teken en betekende stuit De Haan in zijn ontlening aan Brouwer op het oude probleem van symbolische kennis; dit probleemveld van "cognitio symbolica", zoals Leibniz deze tegenhanger van intuïtieve kennis noemde, is door Ungeheuer in verschillende studies bij Leibniz, Wolff, Lambert, Nietzsche enz. onderzocht (algemeen daarover Ungeheuer 1984a).

Om over de veelheid aan betekenissen van een woord en over hun ordening te kunnen spreken, bedient De Haan zich opnieuw van een "vertaling" van Brouwer's formuleringen (vgl. bv. Brouwer 1907 : 9):

"Eene 'beteekenis' is voor de significa, wat een punt is voor de wiskunde.
Een woord is een woord-continuum, waarop de oneindige verzameling van zijne beteekenis-punten overal dicht ligt. De beteekenis-punten groeperen en verdichten zich om kernpunten."
(1919a : 23)

"Zin", "bedoeling" en "waarde" zijn voor hem zulke kernpunten. Met Lady Welby's begrippen "sense", "meaning" en "significance", noch met volgende definities komt dit beeld overeen. Het lijkt hier eerder om een oud beeld in nieuwe formulering te gaan (vgl. De Haan 1917k), dat qua idee dichtbij De Haan's proefschrift staat. Als definities – en wel als "afdoende", zoals De Haan schrijft – worden nu de omschrijvingen aangehaald, die Brouwer van zin, bedoeling en waarde in zijn kritische recensie van het proefschrift heeft gegeven (vgl. Brouwer 1916b : 335). Bij De Haan luidt deze passage:

"Zin: 'de verstandhoudende kracht (d.w.z. het constante element in den invloed op de feitelijke en potentieele handelingen van den recipient), die het bezitten zou, als men zich van den zin zijner componenten niet kon losmaken.'
Bedoeling: 'de verstandhoudende kracht, die het inderdaad bezit.'
Waarde: 'het geheel der levenselementen zijner emittenten en recipienten, waaraan het is geassocieerd, doch die aan zijn verstandhoudende kracht ontsnappen.'"
(De Haan 1919a: 23 e.v.; curs. H.W. Sch.)

In verschillende opzichten gaat het hier om radicale wijzigingen van de definities van zin, bedoeling en waarde, zoals De Haan die in 1912 en 1916 gegeven had. Allereerst worden door de centrale rol van "verstandhoudende kracht" alle drie de termen beschreven met het oog op hun via tekens uitgeoefende invloed op de toehoorder. Een pragmatische visie als deze is De Haan sinds 1917 (vgl. De Haan 1917j) weliswaar niet vreemd, maar met betrekking tot het betekenisprobleem is zij nieuw. Met de omschrijving van "verstandhoudende kracht" door "het constante element in den invloed op de ... handelingen van den recipient" blijft de mogelijkheid bestaan, dat spreker en toehoorder verschillende, boven een kernbetekenis uitgaande, betekenis-elementen verbinden met een woord in een concrete communicatie-situatie; verstandhouding wordt hier dus niet als verzekerd verondersteld. De kernbetekenis als "constant element in den invloed..." schijnt door Brouwer en De Haan als een soort sociaal vastgelegde, conventionalistische betekenis opgevat te worden. Juist daarom kan de waarde ook niet deel uit maken van de "verstandhoudende kracht" van een woord; dit heeft tot gevolg, dat "het geheel der levenselementen", die spreker en toehoorder met een woord verbinden, niet

mededeelbaar en niet begrijpelijk is. Om die reden kan, schrijft Brouwer in een recensie, "het begrip der waarde in de taalwetenschap geen andere dan een negatieve rol spelen en even weinig nieuwe inzichten openen als bijvoorbeeld het begrip God in de natuurwetenschap" (Brouwer 1916b : 336).

Zo blijven voor De Haan alleen "zin" als eventueel geschikte, etymologische betekenis en "bedoeling" als kern- of lexiconbetekenis over. Dit had uiteraard ingrijpende gevolgen voor zijn methoden van woordanalyse moeten hebben, maar in het hier besproken boek worden dergelijke gevolgen niet behandeld noch worden afzonderlijke woorden of zinnen werkelijk geanalyseerd. Bekijkt men de hierna volgende publicaties van De Haan (vgl. vooral 1919e; 1921), dan is er enige reden tot twijfel, of De Haan de gevolgen van deze omschrijvingen van zijn drie begrippen wel beseft heeft.

Op twee manieren kan men in experimentele beschrijvende significa te werk gaan, schrijft De Haan (1919a : 25 e.v.). Deze zijn in algemene zin op de omvang van betekenisspreiding gericht en staan niet in specifieke relatie met zin, bedoeling of waarde als betekenisklassen. Ten eerste: men kan symbolen zoeken van een gegeven begrip, bijvoorbeeld woorden, die het begrip "beweging" uitdrukken. Ten tweede: begrippen zoeken voor een gegeven symbool, bijvoorbeeld begrippen, die door het woord "geschiedenis" worden uitgedrukt. De Haan verduidelijkt deze methode niet en past ze niet toe. Opmerkelijk is wel, dat er duidelijke overeenkomsten zijn tussen deze twee werkwijzen en de later door Mannoury ontwikkelde methoden van "transformatie" en "exhaustie" (vgl. daarover Schmitz 1984 : 458; 6.3.b).

Tot nu toe hebben wij het object van de significa nader bekeken, zoals het in de definitie uit 1918 omschreven wordt. In het vervolg zal de inpassing van de significa in het geheel van bestaande wetenschappen behandeld worden en de interne systematische opbouw van de significa als "stelselmatige leer". Met zijn afbakening van het signifisch objectbereik heeft De Haan, zoals we gezien hebben, de oorspronkelijke inpassing van de significa in de taalwetenschap impliciet teniet gedaan, dat wil zeggen zijn conceptie valt buiten het kader van de psycholinguïstiek van bijvoorbeeld Jacq. van Ginneken. Aan de andere kant hebben we diverse toenaderingen tot de psychologie wat betreft thematiek en probleemstellingen kunnen constateren. Nu De Haan de significa in verband brengt met bestaande disciplines, wordt op de impliciete toenaderingen en verwijderingen niet meer gelet. Zoals eigenlijk niet anders te verwachten viel, doen zich bij de invoering en inpassing van een nieuwe discipline vooraf niet te overziene problemen van wetenschapssystematiek voor. In tegenstelling tot Lady Welby en andere significi probeert De Haan de significa bij bestaande wetenschappen onder te brengen in plaats van haar zelfstandigheid binnen de disciplines op te eisen:

"Significa is een deel van de wijsbegeerte en een deel van de taalwetenschap."
(De Haan 1919a : 37)

Deze inpassing laat zich zonder moeilijkheden afbeelden op De Haan's onderscheid tussen "wezen" en "taak" van de significa uit 1916 (vgl. De Haan 1916h), waaruit ongetwijfeld de aantrekkelijkheid van een dergelijke oplossing voor De Haan tenminste gedeeltelijk verklaard wordt. Voor een ander gedeelte kan zij verklaard worden uit de al in het proefschrift aanwezige distantie tot psychologische beschrijvingen en verklaringen in met name de taalkunde, reden waarom zelfs in 1918 voor De Haan van een meer psychologische oriëntering van de significa geen sprake kan zijn. Integendeel, hij keert zich heftig tegen de overal opkomende "heerschappij der waanwijze psychologie" (1919a : 62).

Terwijl de juristen Kranenburg (1916 : 238) en I.H. Hijmans (1917 : 553) in hun besprekingen van het proefschrift van De Haan gewezen hadden op de bizondere waarde van de psychologie voor de significa en Mannoury in latere jaren inderdaad de significa op basis van de associatie-psychologie opbouwde en beoefende, houdt De Haan de psychologie voor een wetenschap van geringe waarde voor de significa. Als de psychologen werkelijk aan hun belang voor de significa geloofden, dan moesten zij dat eerst bewijzen (1919a : 63). Voor zijn inschatting van de psychologie dient haar rol in de psychologische taalwetenschap als basis; haar overschatting gaat daar hand in hand met een onderschatting van filosofie en logica. De Haan's kritiek op Van Ginneken en de andere auteurs van "De Nieuwe Taalgids" doet vermoeden, dat hij de significa niet als een onderdeel van de psychologische, maar als deel van de oudere "logische" taalwetenschap opgevat wil zien.

Voor zijn kritiek op de psychologische taalkunde heeft De Haan in de samenwerking met de andere significi nieuwe steun gevonden: de theorie der taaltrappen (zie 5.2.c). Hij houdt de aanhangers van deze taalkunde voor, dat zij voortdurend over *de* taal spreken, die zij hoogstens in "groepstalen" en "persoonlijke talen" onderverdeeld hebben, en dat ze de beide uitersten verwaarlozen: "de logische, kinetische wetenschapstaal, gelijk bijvoorbeeld het symbolensysteem van de wiskunde" en "de intuïtieve, potentieele omgangstaal, gelijk bijvoorbeeld de taal van liefde en vriendschap" (1919a : 65), waartussen men nog andere, bijvoorbeeld "de handelstaal" zou kunnen plaatsen (1919a : 66). Deze relevante "signifische tegenstelling" tussen intuïtieve en logische taal ligt volgens De Haan – hij stelt hier "intuïtief" steeds gelijk aan "emotioneel" – niet alleen aan de taaltrappen ten grondslag, uitgaande van (bijna) zuiver intuïtieve taal, trapsgewijs via mengvormen tot aan (bijna) zuiver logische formele taal (zie 5.2.c). Deze tegenstelling is eerder in elke verstandhouding te vinden (1919a : 150). Al aan woorden zijn drie waarden te onderscheiden: "logische, algemene, *begripswaarde*", "intuïtieve, persoonlijke, *gevoelswaarde*" en daartussen "de *sociale waarde*" (1919a : 151; cursivering H.W. Sch.) (108). Zelfs in een gedicht vindt men deze tegenstelling tussen de "logische, algemene maat" en een "intuïtief, persoonlijk rhytme" terug (1919a : 151).

De verhouding tussen de beide tegengestelde elementen – het derde, de sociale waarde, wordt door De Haan niet nader verklaard of behandeld – wordt bepaald door de aard van verstandhouding en de grootte van de gemeenschap, waarbinnen

verstandhouding bereikt moet worden (1919a : 152). Met de "aard van verstandhouding" lijkt hier het onderwerp of de inhoud van communicatie bedoeld te worden; en de grootte van de gemeenschap of "verstandhoudingsgroep" (1919c [W.10449] : 4) is in zoverre van belang, dat het intuïtieve element sterker en het logische of "ordeningselement" zwakker zal worden, naarmate de groep kleiner is; de verstandhouding tussen moeder en kind kan zeer veel emotioneler of intuïtiever zijn dan de "rechtsverstandhouding" tussen millioenen mensen. Bij de laatste is het een offer aan de maatschappelijke orde, dat zich in de suprematie van het logische of ordeningselement in de taal uitdrukt (id.). De algemene vormen van verstandhouding zijn emotieloos, gerelateerd aan tijd, ruimte, getal, gewicht enzovoort, wat heel duidelijk wordt aan het voorbeeld van een geldstuk, waarvan De Haan zegt, dat het een emotieloos symbool is van geleden, maar ook van toekomstig leed en vreugde (De Haan 1919a : 153). Toch is geen teken alleen van intuïtieve of alleen van logische waarde:

"Vinden wij dus in elke verstandhouding intuïtie en logica vereenigd, in geen enkele vinden wij ze gescheiden. Want de logische verzekerdheid wordt intuïtief aanvaard. En geene intuïtie is van haar redelijkheid verlaten."
(1919a : 153)

De tweede tekortkoming van de psychologische taalwetenschap ligt volgens De Haan in haar foutieve inschatting van de etymologie. Want kennis van de etymologie – De Haan relativeert hier zijn eerder geuite waardering – is nodig voor de symbolen van een logische wetenschapstaal, maar kan gemist worden voor de woorden van de intuïtieve omgangstaal (1919a : 66 e.v.). De derde tekortkoming tenslotte ligt in het feit, dat de aanhangers van de psychologische taalwetenschap ieder spraakgebruik goedkeuren, zonder dat men hier ooit naar taaltrap differentieert. In de intuïtieve omgangstaal kan men zich inderdaad aan de "usus" houden, maar een logische vaktaal moet zich naar de "ratio" richten. Dit is een toespeling op de oude strijd tussen usus en ratio in de rechtstaal (1919a : 69), die overeenkomt met de eerder vermelde over de principes en anomalie en analogie.

Deze houding tegenover de psychologische taalwetenschap, wellicht in combinatie met Van Eeden's eerdere kritiek op de arrogante pretentie van een rationalistische psychologie in zijn "Grondslag", motiveert zijn afbakening ten opzichte van de psychologie en zijn vasthouden aan een gedeeltelijke inpassing van de significa in de oudere "logische" taalwetenschap. Daarnaast behoeft de gedeeltelijke inpassing van de significa in de filosofie hier geen nadere verklaring meer, sinds ik op de openbare les van De Haan al uitvoerig ben ingegaan (zie 3.2.c).

De Haan's systematische opbouw van de significa is in de volgende omschrijving beknopt weergegeven:

"Significa beschrijft, verklaart, critiseert en vernieuwt, zoowel de begrips- en gevoelswaarde der symbolen, als de symboliseering der begrippen en gevoelens in één onderscheidbare éénheid."
(1919a : 75)

De systematiek van de opbouw ligt niet zozeer in de interne verdeling van de significa in vier deelgebieden en deeltaken, als wel in het gelijktijdig aanbrengen van verbanden tussen de deelgebieden.

1 "*Empirisch-beschrijvende significa*": zij bepaalt de plaats van betekenispunten op het taalcontinuum en zoekt formuleringen voor de richting der bewegingslijnen, die deze betekenispunten verbinden. Het gaat dus om een vorm van semantiek en haar "signifische wetten" hebben enkel de status van beschrijvende formuleringen (1919a : 29).
2 "*Verklarende significa*": zij verklaart de empirisch gevonden formules der betekenis-bewegingen, dat wil zeggen: zij herleidt hen tot meer algemene, niet verder herleidbare formules en bepaalt daarmee de verhouding tot andere wetenschappen. Op grond van het soort te verwachten herleidingen (verklaringen) kan de verklarende significa onderverdeeld worden in logische, filosofische, psychologische, sociologische en ethnologische significa (1919a : 29). Dat hier ook een ethnologische significa genoemd wordt, hangt samen met de in De Haan's tijd invloedrijke studies van C.C. Uhlenbeck en zijn leerlingen (o.a. J.P.B. de Josselin de Jong) over de Indianen-talen van Noord-Amerika (109).
3 "*Actieve significa*": zij moet het teken, enkelvoudig of samengesteld, voor het begrip in het algemeen en voor het begrip van teken en betekende in het bizonder ontwerpen. Bovendien moet zij voor ieder betekenis-systeem (het juridische, filosofische, wiskundige enz.) een gelijkgericht intuïtief en logisch symbolen-systeem ontwerpen (1919a : 30). De Haan heeft hier wellicht de onderlinge vertaalbaarheid (in de zin van Lady Welby) van formalistische en intuïtionistische wiskunde voor ogen, waartoe hij aanzetten bij Mannoury (vgl. Mannoury 1917b : 12 e.v.) ziet. Deze doelstelling is in feite pas bereikt door het werk van A. Heyting (vgl. bv. Heyting 1930).
4 "*Critische significa*": daaronder verstaat De Haan logische, filosofische, psychologische en ethnologische kritiek op de gebruikte symbolen-systemen (1919a : 30).

Deze vier delen vormen voor De Haan delen van een organisch geheel. Want zij zijn niet te scheiden, maar slechts in accent te onderscheiden (id.). Vanwege het al eerder benadrukte intern-methodische verband tussen beschrijven en verklaren liggen beschrijvende en verklarende significa dicht bij elkaar (id.). Ook actieve en kritische significa horen bij elkaar, omdat systematische kritiek niet te scheiden is van systematische schepping van begrippen en tekens (1919a : 32).

Uit deze definities en taakomschrijvingen worden corresponderende indelingen van de rechtskundige significa afgeleid, maar ook van elke andere vakwetenschappelijke significa. Dit begint met een algemene vaststelling van het objectbereik van de rechtskundige significa:

"Rechtskundige significa behandelt dus: het veranderlijke en het onveranderlijke in het juridisch symbolensysteem beschouwd in verband met het veranderlijke en het onveranderlijke in het stelsel der juridische verstandhouding en zelfhandhaving."
(1919a : 33 e.v.)

Naast de beschrijvende, verklarende, actieve en kritische significa van de rechtswetenschap wil De Haan nóg een deelgebied invoeren, namelijk "de toegepaste rechtskundige significa"; zij grenst aan de kritische en actieve rechtskundige significa en omvat wetgeving en rechtspraak. Het is vooral deze aprioristische opvatting van wetgeving en rechtspraak als toegepaste rechtskundige significa, die naast talrijke overeenkomstige gedachtengangen in andere publicaties van De Haan zijn inzicht benadrukt, dat de jurist zich juist bij deze activiteiten een professionele betekenisverlener binnen de samenleving betoont (vgl. daarvoor Broekman 1979 : 54).

De Haan ziet de rechtskundige significa voor twee principiële problemen geplaatst; het ene betreft de significus zelf, het ander de omschrijving van het symbolen-systeem van de rechtstaal. De significus, die de rechtskundige significa wil beoefenen, moet de algemene significa kennen, omdat hij de algemene significe fenomenen op het recht moet toepassen. Maar hij moet bovendien – en daardoor doet zich een ander praktisch en sociaal probleem voor in verband met de verbreiding van de rechtskundige significa onder juristen – in filosofie en taalkunde thuis zijn, daar de significa een deel van deze disciplines is (1919a : 37). De Haan verlangt van de rechtskundige significus, dat hij "een stout en universeel denker" is (id.).

Geen enkel symbolen-systeem is vrij van de invloed van de gewone omgangstaal en van de andere wetenschappelijke symbolen-systemen. Maar, zoals blijkt uit het verschil tussen Peano's pasigrafie en de rechtstaal, er zijn verschillende graden van afhankelijkheid van de omgangstaal, en de taal van de wetgever en van de rechter is het minst vrij van de gewone spreektaal, omdat zij de verhoudingen uit het dagelijks leven heeft te regelen (1919a : 37 e.v.).

Op het terrein van het recht maakt De Haan evenals bij de wiskunde onderscheid tussen het symbolen-systeem, dat de intuïtieve opbouw van het recht "in een ideaal verstand" begeleidt, en een ander symbolen-systeem, waarin recht wordt medegedeeld, als de taal van rechtswetenschap, wetgeving en rechtspraak. Met name het laatste symbolen-systeem is een middel tot maatschappelijke verstandhouding en dus tegelijk object van onderzoek van de rechtskundige significa. Maar de voor de rechtstaal specifieke symbolen zijn daarmee nog niet gegeven vanwege de nauwe samenhang met de omgangstaal en andere vaktalen. Een ook door De Haan zelf als "niet scherp" aangeduide afbakening is het enige, dat overblijft: tot de rechtstaal rekent hij die symbolen, die daar overwegend meer voorkomen dan in de gewone omgangstaal of in een ander symbolen-systeem (De Haan 1919a : 39).

Nieuw onderzoek naar de rechtstaal heeft De Haan in "Rechtskundige significa" (1919a) niet meer gepresenteerd. In plaats daarvan bekritiseert hij meer dan 25 bladzijden lang de taal van enige collega's juristen (vooral I.H. Hijmans, diens "vrienden" en leerlingen) en maakt hen belachelijk, omdat ze de ervaringsregel met betrekking tot goed metafoor-gebruik niet ter harte nemen, die luidt, dat in logische, niet echter in emotionele, intuïtieve talen de voorstelbare metaforen zonder uitzondering realiseerbaar moeten zijn (1919a : 96 e.v.). De reactie van

Hijmans (vgl. Hijmans 1921) bewijst, dat De Haan noch de rechtskundige significa noch de significa in het algemeen hiermee een dienst bewees. Integendeel, juist De Haan's strijdbare natuur heeft zijn relatie met de juristen geschaad en hun bereidheid verminderd zich serieus met de rechtskundige significa bezig te houden. Hij voelde er ook niets voor zijn hartstocht te verloochenen (vgl. De Haan 1917d : 428); ook zijn rechtswetenschappelijke publicaties schreef hij met "heftige liefde" voor de zaak en "diepe haat" tegen alles, wat hij verkeerd, oppervlakkig of amoreel vond (vgl. 1917d : 403, 428), en hij gaf zich niet alleen als dichter moeite "schablonen met nette manieren" (1917d : 403) zelf te vermijden en bij anderen uit te drijven.

Ook dit lijkt mij relevant voor de vraag, waarom De Haan in kringen van juristen voor zijn significa geen aanhangers en lange tijd geen navolging vond; wetenschapssociologisch is hier ook weinig aandacht aan besteed. In geen enkele juridische recensie van zijn werk en in geen enkele rechtswetenschappelijke reactie op afzonderlijke geschriften zijn De Haan fouten in zijn zakelijke argumentatie of in de interpretatie van wetsteksten verweten. Bovendien is de waarde van de significa voor de rechtswetenschap niet algemeen bestreden. Wel voelden verschillende auteurs zich ten onrechte aangevallen en niet zelden zelfs te kijk gezet, zodat zij zich tot zelfverdediging genoodzaakt zagen. Intussen raakten De Haan's werkelijke prestaties als rechtsgeleerde en vooral als significus in toenemende mate op de achtergrond. Inzichten op het gebied van taal en communicatie, die 70 jaar later nog steeds geldigheid bezitten, zoals duidelijk mag zijn geworden, werden daarbij overzien.

3.3 Enige opmerkingen over de invloed van De Haan's geschriften

In zijn dissertatie uit 1916 haalt De Haan het volgende eigenaardige, maar voor de auteur bizonder karakteristieke voorbeeld aan, waaruit zou blijken, hoe persoonlijke en maatschappelijke invloeden samengaan bij het ontstaan van nieuwe termen in een taal:

> "Het woord 'signifiek' is in Holland het eerst gebruikt in mijne bijdrage 'Nieuwe Rechtstaalphilosophie' in het 'Rechtsgeleerd Magazijn' van 1912. (110) Ik kende het uit de geschriften van LADY WELBY. Dat ik deze geschriften kende heeft tallooze oorzaken: persoonlijke en maatschappelijke. *De toekomst van het woord 'signifiek' in de Nederlandsche rechtstaal is voor een gedeelte afhankelijk van mijne toekomst als rechtsgeleerde.* Deze hangt af van talrijke oorzaken: persoonlijke en maatschappelijke."
>
> (De Haan 1916f : 47; curs. H.W. Sch.)

In deze passage is in feite een complexe bundel van oorzaken geconcentreerd op de belangrijkste redenen voor de betrekkelijk geringe invloed van het werk van De Haan – zowel tijdens zijn leven als gedurende de meer dan 60 jaren na zijn

dood. De binding van de rechtskundige significa aan zijn persoon was te sterk om in een productieve periode van slechts 7 jaren diepere sporen achter te laten, maar ook te zwak om andere juristen geduldig argumenterend van haar waarde te overtuigen; in plaats daarvan gaf De Haan er de voorkeur aan de significa aggressief en polemisch te propageren en haar kritisch aan de rechtsgeleerden voor te houden (vgl. Broekman 1979 : 50 e.v.; Van den Bergh 1964a : 351, 353). Daarbij kwam, dat De Haan zich voornamelijk op Lady Welby, Van Eeden en Brouwer oriënteerde, de psychologische taalwetenschap afwees en heftige kritiek uitoefende op de prominente rechtsgeleerden van zijn tijd.

Volgens Van den Bergh (1964a : 340) vielen De Haan's signifische publicaties in een periode, dat het tijdperk van dogmatisme juist voorbij was en de Nederlandse rechtswetenschap voornamelijk overheerst werd door de rechtsvinding, ja daarmee zelfs geïdentificeerd werd. Taalanalyse moest dan wel van secundair belang lijken.

Toch waren de verwachtingen van juristen bij de eerste signifische publicaties van De Haan hoog gespannen (vgl. Van den Bergh 1964a : 339), en de eerste recensies waren deels neutraal, deels bepaald positief; de bespreking van het proefschrift door Brouwer bleef de enige werkelijke vernietigende kritiek. Vanaf 1917 begon er geleidelijk verandering te komen in de reacties van de juristen. Op vakgebied bleef de instemming bestaan, ook al zag men de aanvankelijke verwachtingen, die De Haan zelf gewekt had, niet ingelost. Maar van nu af werd De Haan's polemiek tegen personen en hun inderdaad ietwat bombastische stijl beantwoord (111). Een keerpunt in ongunstige zin voor De Haan en de rechtskundige significa was het jaar 1919, toen De Haan al in Jerusalem verbleef en niet zoveel gelegenheid meer had zijn kritici op de vertrouwde manier te treffen. De nu beginnende kritiek op grondslagen en doelstellingen van de rechtskundige significa werd opvallend genoeg niet door juristen naar buiten gebracht, maar in de eerste plaats door A.B. Davids (1919), die zichzelf betitelde als een leek op juridisch gebied, in een 29 bladzijden tellend boekje en ten tweede door de invloedrijke vertegenwoordiger van de psychologische taalkunde, de Utrechtse hoogleraar C.G.N. de Vooys. Beide hebben in zoverre invloed uitgeoefend op het toch al geringe effect van De Haan's werk op de rechtswetenschap, dat het boekje "Over significa" uitgerekend in het "Rechtsgeleerd Magazijn" een "enthousiaste redactionele aankondiging" (Van den Bergh 1964a : 340) kreeg en het artikel van De Vooys (1919) eveneens in dit juridische vaktijdschrift verscheen.

Beide teksten mogen qua gevolgen niet onderschat worden, omdat in beide fundamentele signifische veronderstellingen geproblematiseerd en bekritiseerd worden. Davids maakt gebruik van de inderdaad tegenstrijdige opvattingen over object en methode van de significa bij Van Eeden (vgl. Van Eeden 1918 d-g) en De Haan (Davids 1919 : 6) en van vooroordelen en reacties van afweer tegen de logica en tegen het jargon van Bolland en zijn leerlingen (Davids 1919 : 11). Zijn stijl mag dan ironisch zijn, een belangrijk deel van zijn bezwaren is serieus bedoeld, omdat hij steun vindt in de psychologische taalkunde (1919 : 11 e.v.) en in de toenmalige identificering van rechtswetenschap met rechtsvinding.

De aanleiding voor de reactie van Davids en De Vooys vormde de vernietigende kritiek van De Haan op het rapport van de Commissie ter verbetering van de rechtstaal (vgl. De Haan 1917d; 1917e [W. 10103]), die door de Nederlandse Juristenvereniging was ingesteld. De Haan had in zijn bespreking de commissie elke competentie op dit gebied ontzegd, ook omdat niet één taalkundige of significus tot de leden behoorde (112), en had het gehele rapport verworpen als een werk zonder enige theoretische grondslag, waarin bovendien op ongemotiveerde gronden alle vreemde woorden uit de rechtstaal werden uitgebannen. Toen de juristen De Haan's veroordeling van het rapport al lang met enige instemming begroet hadden, volgden de reacties van leken op juridisch gebied. Van den Bergh schat de werking van De Vooys' artikel juist in, als hij constateert, dat De Haan's reputatie als significus en taalkundige direct aangetast werd; bij de juristen als leken op taalkundig gebied moest de indruk ontstaan, dat De Haan op eigen terrein door De Vooys verslagen was. (vgl. Van den Bergh 1964a : 340, 349).

De Vooys verklaart zich in zijn artikel helemaal niet akkoord met het resultaat van het commissie-werk (Vgl. De Vooys 1919 : 10 e.v.), maar hij is positiever dan De Haan, omdat hij de poging tot toenadering van vak- en volkstaal zinvol houdt, terwijl het De Haan voornamelijk om de verbetering van de interne opbouw, om de innerlijke logica van de vaktaal ging. Doorslaggevend in De Vooys' kritiek is, dat hij zich als taalkundige bevoegd acht over De Haan's significa als een versie van de semantiek te oordelen. En hier verwijt hij De Haan met recht overschatting van de etymologie (vgl. De Vooys 1919 : 12 e.v.), verwaarlozing van de verschillen tussen vaktaal en volkstaal in zijn proefschrift – hij verwijst evenals Davids *alleen* naar het proefschrift, en dat in 1919 –, minachting voor de gevoelswaarde van woorden en tenslotte miskenning van het subjectieve karakter van de taal, als De Haan gelooft met een meer logische taal alle misverstanden te kunnen vermijden. Aan het slot wijst De Vooys op duidelijke verschillen tussen Mannoury en Brouwer in hun significa-opvatting (uit 1917) en De Haan's conceptie van de significa in zijn proefschrift (uit 1916), die De Vooys overigens identificeert met Lady Welby's significa (vgl. De Vooys 1919 : 20; vgl. ook Stutterheim 1947).

Uit het laatste punt van kritiek blijkt, dat – deels door eigen toedoen van De Haan (113) – het noch zijn tijdgenoten noch latere auteurs (zie Van den Bergh 1964a; Esser 1975; Broekman 1979) voldoende duidelijk geworden is, dat De Haan in zijn werk niet voortdurend gelijkblijvende standpunten verdedigt, maar dat zijn opvattingen van de significa zich nogal eens wijzigen.

De receptie van De Haan's rechtskundige significa is in grote trekken af te lezen uit de niet geheel volledige bibliografie van Van den Bergh, die de tot 1964 verschenen publicaties bevat, welke op de een of andere manier op de significa van De Haan ingaan. Volgens dit overzicht verschenen tot 1924 17 juridische publicaties en telkens één taalkundige, signifische en psychiatrische, tussen 1924 en 1964 ging het echter om 15 juridische, 1 taalkundig (opnieuw van De Vooys) en 3 signifische artikelen (vgl. Van den Bergh 1964a : 356 e.v.). Bedenkt men daarbij nog, dat van de latere publicaties de meeste slechts enkele pagina's aan De Haan wijden, dan wordt de afnemende interesse voor de rechtskundige significa

vooral binnen de rechtswetenschap voldoende duidelijk. Van den Bergh concludeerde dan ook in 1964:

"Tegenwoordig is DE HAAN voor de meeste juristen niet meer dan een naam; van zijn signifische publikaties vindt men hoogstens het proefschrift, de openbare les en het boekje uit 1919 hier en daar vermeld. De werking van zijn geschriften is minimaal; zelfs juristen die zich met logische onderzoekingen bezighouden, weten er niets mee aan te vangen."

(Van den Bergh 1964a : 340)

Dat De Haan zelfs nu nog de juristen iets te zeggen zou hebben, als ze zich sterker bewust zouden zijn van het belang van de taal en van communicatie-processen in hun wetenschap en in de praktijk van het recht, benadrukt niet alleen Van den Bergh (1964a : 354), maar dat bewijzen ook de meer recente studies van Broekman (1979) en Schuyt (1982 : 22 e.v.; 1984 : 257 e.v.).

Van invloed van het werk van De Haan op andere wetenschappelijke disciplines kan volgens mijn gegevens slechts in één geval gesproken worden en daar ging het evenmin om een blijvende werking. Van augustus tot oktober 1918 publiceerde G. van Rijnberk, hoogleraar in de geneeskunde, in het "Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde" een serie artikelen onder de titel "Geneeskundige significa" (Van Rijnberk 1918). Daarin stelt hij het werk van De Haan voor aan zijn collega's en beveelt hen de lectuur ervan aan (Van Rijnberk 1918 : 941 e.v.). Hij gaat echter nog een stap verder, verklaart in aansluiting aan De Haan semiotische begrippen ("significans - significatum - significatio"), wijst op communicatieproblemen in de arts-patient-relatie (Van Rijnberk 1918 : 1082 e.v.) en onderzoekt de mogelijke functie van de semantiek als middel tot vermijding van bizonder misleidend taalgebruik. Tenslotte bericht hij over een plan van de redactie van het tijdschrift een commissie in te stellen, die de medische significa systematisch gaat beoefenen om de redactie in taalkundige kwesties te adviseren (Van Rijnberk 1918 : 1154). Drie taken met name moet de commissie op zich nemen:

1 nieuwere vaktermen uit het Nederlands kritisch onderzoeken en hetzij verwerpen hetzij voor verder gebruik aanbevelen;
2 nagaan in hoeverre bestaande buitenlandse vaktermen door oude of nieuwe Nederlandse termen vervangen moeten en kunnen worden;
3 de schrijfwijze van vaktermen onderzoeken en vastleggen (Van Rijnberk 1918 : 1154 e.v.).

Wat er van dit plan en in het algemeen van de medische significa geworden is, heb ik niet kunnen vaststellen. Het lijkt mij echter zeer waarschijnlijk, dat Van Rijnberk zijn plan en de significa al spoedig weer opgegeven heeft, hoewel de in volgende artikelen gepubliceerde en becommentarieerde reacties van andere geneeskundigen op een gunstig onthaal lijken te wijzen. Ik baseer mijn vermoeden op een lang citaat uit een brief van Van Rijnberk aan De Haan (vgl. De Haan 1919a : 84 e.v.), waaruit op te maken valt, dat Van Rijnberk inmiddels een actieve significa in de zin van De Haan voor onmogelijk hield. Daarmee werden echter

tegelijkertijd de drie opdrachten van de commissie voor medische significa voor onuitvoerbaar verklaard.

Veel meer invloed heeft De Haan's werk binnen de significa en de signifische beweging gehad. In een brief van 4 december 1947 aan Jaap Meijer (vgl. Meijer 1967 : 151 e.v.) heeft Gerrit Mannoury zich als volgt over de bijdragen van De Haan aan de ontwikkeling van de significa uitgelaten:

"Ik stel voorop, dat ik De Haan, mèt Van Eeden en Brouwer als tot de eigenlijke baanbrekers op dit m.i. voor de kultuurhistorie van onze tijd zo betekenisvolle gebied behorend beschouw. En dat wel in hoofdzaak in tweeërlei opzicht: ten eerste wat betreft de grote, maar toch geenszins alles overheersende invloed van het woord-woord associatienet op de gedachtegang en voorts wat de organische, traps- of laagsgewijze struktuur onzer taalmiddelen aangaat."

De "invloed van het woord-woord associatienet op de gedachtegang", aldus Mannoury verder, vormt het hoofdthema van De Haan's proefschrift en is het duidelijkst gevat, waar De Haan probeert de waarde van Brouwer's wiskundige significa voor de rechtskundige significa uiteen te zetten (vgl. De Haan 1916f : 86 e.v.; vgl. 3.2.b). De theorie der taaltrappen als een aspect zowel van de analytische als van de synthetische significa (dit onderscheid stamt van De Haan) is als deel van een soort werkprogramma door de leden van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam gemeenschappelijk, dus samen met De Haan, uitgewerkt. De publicatie (vgl. Mannoury/Brouwer/Borel/Van Eeden 1919a,b) draagt alleen daarom niet de naam van De Haan, omdat de eindredactie van de tekst toevallig plaatsvond op de eerste vergadering, waaraan De Haan vanwege zijn vertrek naar Palestina niet meer kon deelnemen (vgl. Meijer 1967 : 152).

Een andere bijdrage van De Haan aan de algemene significa lijkt Mannoury in zijn opsomming overzien te hebben. Dit betreft het feit, dat De Haan als eerste gewezen heeft op de invloed, die de leer van Freud over het onbewuste en in het bizonder zijn beschouwingen over woorden met tegengestelde betekenissen (bijvoorbeeld "sacer") op de taalkunde zouden kunnen uitoefenen (vgl. De Haan 1916h : 25). Beide aspecten van de leer van Freud hebben een belangrijke invloed gehad op Mannoury's theorie van de tussenmenselijke verstandhouding (vgl. bijv. Mannoury 1949a : 23).

In de twee decennia na De Haan's emigratie worden zijn geschriften zelfs bij de significi maar sporadisch genoemd. Een uitzondering vormt alleen een artikel van de psychoanalyticus H. Giltay, waarin juist vanwege De Haan's verwijzing naar Freud uitvoeriger op zijn rechtskundige significa wordt ingegaan (vgl. Giltay 1927 : 564, 566 e.v.). De herontdekking van het werk van De Haan door de significi kwam pas in 1939, toen de juristen A. Stoop en Jan Mannoury (vgl. Stoop/Mannoury 1939) hun vakgenoten in het "Nederlands Juristenblad" opriepen in een eigen sectie binnen de "Internationale Signifische Studiegroep" aan "juridische significa" mee te werken. In datzelfde jaar en in hetzelfde tijdschrift volgde een aanvulling op de oproep door C.A.J. Hartzfeld (vgl. Hartzfeld 1939). De sec-

tie kon inderdaad in 1939 – aanvankelijk slechts voor korte tijd – opgericht worden en kreeg de naam "Juridische sectie". De tweede wereldoorlog en de bezetting maakten aan alle wetenschappelijke samenwerking in groepen al snel een einde. Op 10 januari 1948 werd de vroegere sectie opnieuw opgericht als "Ethisch-juridische sectie", waaruit op te maken valt, dat nu niet alleen juristen erbij konden of moesten horen. Dat deze sectie al voor de oorlog inderdaad weer aan De Haan en zijn idee van een rechtskundige significa aanknoopte, is aan de oproep voor haar oprichting te ontlenen. Dat de heroprichting eveneens met een terugblik op gedachtengangen van De Haan begon, is te lezen in het uitvoerig protocol van de eerste zitting van de ethisch-juridische sectie op 10 januari 1948 (vgl. significa-archief). De methoden van onderzoek waren intussen, anders dan De Haan verwachtte, meer op de psychologie afgestemd; ook psychoanalytische inzichten en methoden zouden – dat kwam met De Haan's richtlijn overeen – nu gebruikt worden. De nu te onderzoeken begrippen ("straf", "schuld", "collectieve verantwoordelijkheid"; vgl. o.a. Van Dantzig 1946) waren evenmin dezelfde als die De Haan gekozen had. Maar over het geheel bleven de ideeën van De Haan, voorzover ze in 1948 nog te rechtvaardigen waren, uitgangspunt voor het werk van deze sectie. In 1951 telde zij 20 leden en daarmee was zij de grootste van de 5 actieve werkgroepen. Onder de leden bevond zich ook de jurist prof. R. Kranenburg, die in 1916 in zijn bespreking van het proefschrift van De Haan schreef:

"Hiermee raakt gij het verband tusschen de signifiek en de psychologie, en het komt mij voor, dat daar inderdaad het middel ligt om de signifiek tot verdere resultaten te brengen."
(Kranenburg 1916 : 238)

4 L.E.J. Brouwer en het plan om een "Internationale Akademie van Practische Wijsbegeerte en Sociologie" te stichten

4.1 Brouwer, mysticus, filosoof en wiskundige over taal en communicatie

Uit het dagboek van Van Eeden (1971-1972, III: 1466) weten we, dat hij en Henri Borel op 21 oktober 1915 de wiskundige Brouwer voor het eerst ontmoetten; bij deze gelegenheid werden kwesties besproken, die betrekking hadden op de oprichting van een Internationale Hogeschool voor Filosofie in Amersfoort. Bekend is ook, dat al zeer snel daarna tussen Van Eeden en Brouwer een hechte vriendschap ontstond (zie H. van Eeden 1967) en vooral, dat het in de volgende twee jaren in de eerste plaats Brouwer was, die de activiteiten van de Nederlandse significi met zijn ideeën en manifesten vorm en richting gaf. Wat hadden Brouwer en Van Eeden met elkaar gemeen, zodat naast hun persoonlijke relatie de gezamenlijke inzet voor de significa en voor signifisch onderzoek verklaarbaar of op zijn minst begrijpelijk wordt? Welke opvatting had Brouwer toen van taal en communicatie en hoe was dit verenigbaar met wat Van Eeden onder significa verstond?

Men zou denken, dat de antwoorden op deze vragen niet in Brouwer's wiskundige geschriften te vinden zijn, zolang men tenminste aan het door menig wiskundige gewenste en mede gevormde beeld van Brouwer en zijn wiskunde vasthoudt (114). Dat Brouwer niet alleen een van de grondleggers was van de topologie en de grondslag legde voor de intuïtionistische wiskunde, maar ook mysticus en filosoof was, wiens mystieke ideeën fundamenteel voor zijn filosofie in het algemeen en zijn filosofie van de wiskunde in het bizonder waren, is pas de laatste jaren weer aan het licht gekomen door de belangwekkende studies, analyses en tekstedities van Van Dalen (1978b; 1981a,b; 1984a,b), Van Stigt (1979; 1982) en Heijerman (1981). Steunend op resultaten van het recente Brouwer-onderzoek zal ik eerst een korte biografische schets ontwerpen en daarbij een algemene karakteristiek geven van de teksten en hun ontstaan, die Brouwer tot 1915 publiceerde en die voor beantwoording van de aan het begin gestelde vragen essentieel zijn. Aansluitend zal ik Brouwer's mysticisme en zijn filosofie weergeven en daarbij bijzonder nadruk leggen op bestaande verwantschap met Van Eeden's opvattingen en op zijn ideeën over taal en communicatie. Tenslotte zal aan de hand van twee publicaties uit de jaren 1916 en 1917, waarbij het in het eerste geval om de uitvoerige bespreking van de dissertatie van De Haan gaat (Brouwer 1916b), aangetoond worden, hoe Brouwer zijn filosofie op concrete problemen van taal en

verbale communicatie toepast om daaruit een indruk te krijgen, hoe hij zich de taken van de significa voorstelt.

Luitzen Egbertus Jan Brouwer (27 februari 1881 - 2 december 1966) was niet alleen een geniaal wiskundige, maar iemand, die op tal van gebieden begaafd was (vgl. Van Dalen 1984b : 138). Het is dan ook niet verbazingwekkend, dat hij al in 1897 zijn studie in de wis- en natuurkunde aan de Universiteit van Amsterdam kon beginnen. Het manuscript van zijn in maart 1898 geschreven geloofsbelijdenis toont de filosofie van de 17-jarige als subjectief idealisme, dat duidelijk solipsistische trekken draagt. Juist omdat Brouwer, op enkele latere afwijkingen na, trouw gebleven is aan dit uitgangspunt, wil ik twee belangrijke passages eruit volledig weergeven (geciteerd naar Van Dalen 1981 : 3 e.v.).

"Immers het enig ware voor mij is mijn eigen ikheid van het ogenblik, omgeven door een schat van voorstellingen waaraan de ikheid *gelooft*, en die haar doen *leven*. Een vraag, of die voorstellingen 'waar' zijn heeft geen zin, voor mijn ikheid bestaan alleen de voorstellingen en zijn als zodanig reëel; van een tweede, onafhankelijk van mijn ikheid, daaraan beantwoordende realiteit is geen sprake'.
'De voorstellingen verder, die mij gegeven zijn, bevatten in zich bijvoorbeeld ook dat er andere ikheden zouden zijn, ook met voorstellingen, maar deze zijn niet reëel, zij zijn dus delen van *mijn* voorstellingen, dus van mij'.
'Mijn God namelijk heeft mij ook het streven gegeven om mijn leven, dat wil zeggen mijn voorstellingen, zo schoon mogelijk te maken; daaruit vloeit voort dat ik in de, deel van mij zijnde, mij omgevende wereld, getroffen word door de walgelijkheden, en die wil trachten weg te nemen, ook wat betreft de mensenwereld."

Bovendien houdt Brouwer al in deze vroege tekst de taal voor 'een te onhandig instrument' (geciteerd naar Heijerman 1981 : 15) om zijn religieuze ervaringen mee te beschrijven.

Vanaf 1903 behoorde Brouwer bij de eerste toehoorders op de colleges van Gerrit Mannoury (vgl. Van Dantzig 1957 : 2), die hem het fascinerende liet zien van een wiskunde, die plaats biedt aan speelsheid, fantasie en schoonheid (zie Van Dalen 1984b : 140). In de loop der jaren ontstond tussen beide een vriendschap, die de wederzijdse beïnvloeding, toen ze later collega's waren, nog bevorderde (vgl. Van Dantzig 1957 : 4 e.v., 15; Brouwer 1947; Mannoury 1943; 1947b). Later moet Brouwer eens gezegd hebben, "dat hij meende wel 80 procent van zijn ideeën aan Van Eeden en Mannoury te danken te hebben" (115). Dit zal aardig overdreven geweest zijn, maar het brengt wel de waardering tot uiting, die Brouwer voor Van Eeden en Mannoury voelde en die ook door hen gevoeld werd. Dat Mannoury zich vanaf 1917 aansloot bij de significi rond Brouwer, moet daarom weer beschouwd worden als een gevolg van bestaande persoonlijke en zakelijke banden. En in dit verband spreekt het bijna vanzelf, dat Mannoury bij Brouwer's promotie een van de door de promovendus gekozen opponenten was en dat een

ordinariaat, dat Brouwer bij onderhandelingen over zijn aanblijven in Amsterdam toegezegd was, door zijn vriend en mentor Mannoury bezet werd (vgl. Van Dalen 1984b : 155).

Na zijn doctoraal-examen in 1904 schreef Brouwer in de winter van 1904 de tekst "Leven, kunst en mystiek" (Brouwer 1905), "een filosofische belijdenis, die de proloog van mijn werk zal zijn" (116). Eerst als voordracht voor studenten in Delft gehouden op 29 maart 1905, verscheen dit eerste belangrijke document voor Brouwer's mysticisme en filosofie nog in hetzelfde jaar in boekvorm. Van Dalen merkt in een commentaar bij dit vroege werk op (in Scheltema/Brouwer 1984 : 57):

"(...),door weinigen gelezen en in het algemeen genegeerd. Ten onrechte waarschijnlijk, omdat ze (de voordrachten; H.W. Sch.) in zekere zin een sleutel tot Brouwer's denken bevatten."

Hoe terecht dit oordeel is, wordt met name aangetoond door Heijerman in zijn voortreffelijke studie "Intuition and the Intellect. On the relation between mathematics, philosophy and mysticism in the work of L.E.J. Brouwer; including a comparison with Nicholas of Cusa" (Heijerman 1981). Desondanks is het niet vreemd, dat dit werk door tijdgenoten en latere collega's of leerlingen van Brouwer genegeerd werd. Want "Leven, kunst en mystiek" is een door en door pessimistische tekst, waarin de "vooruitgang", die naar de mening van Brouwer de mensheid ten gronde richt, op alle gebieden veroordeeld wordt (117). De enige bekende bespreking van het boek is – en dat is gezien de grondgedachte erin niet verwonderlijk – een enthousiaste recensie van Van Eeden in 1916 (118). Daarin staat o.a.:

"Deze honderd bladzijden Hollandsch proza zijn wel de machtigste, maar ook de verschrikkelijkste, naar mijne meening, die in deeze eeuw zijn gepubliceerd. Ze zijn schoon en diep en vol waarheid. Maar ze zijn fel-revolutionair, volstrekt-vijandig aan onze geheele maatschappij. Ze gaan reegelrecht in teegen de orde, het geloof en het recht der menschen."
(Van Eeden 1925 : 76)

"Maar Brouwer is een echte ketter, en staat kettersch teegenoover het gansche geestesleeven van de menschheid waarin hij verkeert."
(Van Eeden 1925 : 78)

Op de overeenkomst tussen Brouwer's boek en met name Van Eeden's "Grondslag" zal nog teruggekomen worden.

Brouwer was als filosoof autodidact en beschouwde zich nauwelijks als tot een school behorend (vgl. Van Dalen 1981a : 2). Toch is van verschillende kanten terecht op Schopenhauers invloed op hem gewezen (zie Van Eeden 1925 : 106; Heijerman 1981 : 6; Scheltema/Brouwer 1984: 28, 126). Opvallende parallellen,

zonder dat werkelijke invloeden aan te wijzen zijn, met de kennistheorie van Bergson en diens ideeën over tijd zijn er in Brouwer's filosofie (zie vooral Bergson 1903). Overigens bestaat er geen tegenstelling tussen Brouwer's mystieke filosofie en zijn idealisme enerzijds en de wiskunde of de geestelijke situatie van de tijd rond de eeuwwisseling anderzijds. Met name in de wiskunde zijn mystici niet zelden vertegenwoordigd en in Brouwer's tijd bestond vooral voor Indische en Chinese mystiek een zekere belangstelling, bijvoorbeeld bij Erich Gutkind, Henri Borel en ook Frederik van Eeden (zie daarvoor Van Dalen 1981a : 5; Heijerman 1981 : 10 e.v.). Het idealisme werd bovendien toen krachtig gerepresenteerd door Bolland, en zoals talrijke voorbeelden uit de geschiedenis van de filosofie bewijzen, is een combinatie van idealisme en bepaalde vormen van mysticisme helemaal niet ongewoon. Dat Brouwer's boek desondanks zijn lezers afschrikte, komt door de vijandige houding ten opzichte van medemensen en maatschappij, die erin tot uiting komt, de veroordeling van wetenschap, socialisme, vrouwen-emancipatie en door het cynisme, waarmee over mensenrechten en sociale hervormingen gesproken wordt. Voor Brouwer was dit alles echter geen spel met de gevoelens der publieke opinie, maar deel van zijn practische levensovertuiging. Vaste leefregels bijvoorbeeld, die voor hem tot zijn mystieke filosofie behoorden en die vegetarisch eten, luchtbaden, regelmatig vasten enz. betroffen, hield hij vanaf ongeveer 1904 in acht (vgl. Van Dalen 1984b : 142).

De beroemde dissertatie van Brouwer "Over de grondslagen der wiskunde" – "een geloofsbelijdenis van een renegaat" (Mannoury 1907b : 242) – uit 1907 lijkt, zoals zij gepubliceerd werd, zonder directe samenhang met de ideeën uit "Leven, kunst en mystiek". Pas de ontdekking door Van Dalen en Van Stigt van de correspondentie tussen Brouwer en zijn promotor D.J. Korteweg en van de niet-gepubliceerde fragmenten van het proefschrift, die op aandringen van Korteweg weggelaten werden, heeft dit beeld volkomen veranderd (zie Van Stigt 1979; Brouwer 1982 : 5-35). Met het oog daarop kon Van Dalen concluderen:

"Het is volstrekt duidelijk dat Brouwer's conceptie van wiskunde als vrije schepping van de menselijke geest en de secundaire rol van de taal (inclusief de logica) een evidente consequentie zijn van zijn mystieke filosofie, zoals uiteengezet in 'Leven, Kunst en Mystiek'. Eveneens is zijn theorie over de toepassingen van de wiskunde op de wereld al in de kiem aanwezig in 'Leven, Kunst en Mystiek', met name in de 'sprong van doel op middel'. De uitgewerkte versie van 'volgreeksen' staat compleet in het proefschrift, hoewel pas in 'Consciousness, Philosophy and Mathematics' (Brouwer 1948; H.W. Sch.) de bijbehorende (solipsistische) achtergrondfilosofie volledig uiteengezet wordt."
(Van Dalen 1981a : 14 e.v.)

In dezelfde geest had Van Eeden in 1916 in zijn bespreking van "Leven, kunst en mystiek" geschreven (Van Eeden 1925 : 77):

"Heeft hij zijn woorden ingetrokken? Ik heb er niets van vernoomen. Ik meen zeeker te weeten van niet."

Heel duidelijk horen "Leven, kunst en mystiek" en Brouwer's artikel "De onbetrouwbaarheid der logische principes" (Brouwer 1908b) bij elkaar, zowel op grond van de inhoud als door de verwijzingen naar het boek uit 1905. In dit artikel waarschuwt Brouwer voor blind vertrouwen op de logische principes en verwerpt hij de algemene geldigheid van het principe van de uitgesloten derde (119).

Tegen deze achtergrond is het gerechtvaardigd de drie genoemde publicaties van Brouwer uit de jaren 1905, 1907 en 1908 als bij elkaar horend en als consistente uitdrukking van zijn toenmalige filosofische en wiskundige opvattingen te behandelen. Ik zal deze drie teksten dan ook binnen het kader van de eerste tekst presenteren en analyseren. Men zou zelfs zonder grote problemen latere geschriften van Brouwer erbij kunnen betrekken (bijv. Brouwer 1933; 1948) (120), hetgeen echter op deze plaats niet nodig is, daar het ons hier om de opvattingen van Brouwer gaat, die hij ten tijde van de samenwerking met Van Eeden, Borel, De Haan en Mannoury verkondigde.

Ter aanvulling van de bibliografische schets rest mij nog te vermelden, dat Brouwer in 1909 privaat-docent, in 1912 buitengewoon hoogleraar en lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen werd en tenslotte in 1913 gewoon hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Brouwer behield zijn ordinariaat tot 1951. De ontwikkelingen binnen de signifische beweging volgde hij ook na het uiteenvallen van de Signifische Kring in 1926 met een zekere interesse (vgl. ook Brouwer 1946), zonder zich overigens met de onderzoeksactiviteiten van de latere significi werkelijk te bemoeien.

De filosofie, zoals wij die in het vervolg uit "Leven, kunst en mystiek" leren kennen, is door Brouwer niet zonder meer consequent in praktijk gebracht; Kousbroek (1982) baseert voor een deel daarop zijn kritiek. Zou Brouwer zich strikt aan zijn leer gehouden hebben, dan zou zijn intensieve medewerking aan de vroege significa voor hem onmogelijk geweest zijn. Uit de briefwisseling tussen Brouwer en Adama van Scheltema is op te maken, dat Brouwer zich na zijn dissertatie weer meer op de buitenwereld en de hem omringende samenleving is gaan richten (vgl. ook Van Stigt 1982 : 507 e.v.). In toenemende mate liet hij zich betrekken bij allerlei sociale activiteiten en verplichtingen, hoezeer hij ze ook verafschuwde en hoe zwaar ze hem ook leken te belasten. 15 jaar na het verschijnen van "Leven, kunst en mystiek" schreef hij tenslotte in een brief van 10 november 1920 aan Adama van Scheltema (Scheltema/Brouwer 1984 : 123):

"Ik heb weinig tijd voor contemplatie. Veel werk, veel vijanden, toenemende verantwoordelijkheid. Aan doodgaan denk ik heel wat minder dan voor twintig jaar."

Ontstaan en instandhouding van de "droeve wereld" vormen Brouwer's uitgangspunt in "Leven, kunst en mystiek". Het oorspronkelijk evenwicht in de natuur is door het ingrijpen van de mens verstoord, ten gevolge waarvan steeds zwaarder werk en steeds moeilijker opgaven ontstonden. Ook aan het evenwicht tussen de "uit oorsprong gescheiden, en ieder voor zich" in de natuur levende individuen

maakten de mensen een einde, doordat zij macht over elkaar en zekerheid over de toekomst zochten (zie Brouwer 1905 : 7). Tenslotte storen geneeskunde en psychiatrie niet alleen "het vagevuur der lusten", maar zij verbreken ook de harmonie tussen psychische verantwoordelijkheid en lichamelijke gesteldheid (1905 : 8). "Uit ópstand tegen Gods wil is alles voortgekomen!" (id.). Brouwer meent echter te zien, dat de waarheid al in de lucht zit, dat men de voorrang van het geweten boven het verstand bespeurt, ook al is het leven "een aaneenrijging van zonden er tegen". De toestand van de droeve wereld beschrijft hij voor individu en mensheid in de volgende bewoordingen:

"Het leven van het individu is illusie, doelnajaging met zwaren arbeid en – ontgoocheling; (...)"
(1905 : 9)

"Het leven van de menschheid als geheel is een arrogant uitvreten van haar nesten over de gave aarde, een knoeien aan haar moederend gewas, knagend, schendend, een steriel maken van haar rijke scheppingskracht, totdat ze alle leven heeft vervreten, en om de dorre aarde dort de menschenkanker weg. De dwaasheid in hun hoofd, die dát begeleidt, en hen zelf gek maakt, noemen ze:'De wereld begrijpen'."
(1905 : 10)

Het besef van de droeve wereld brengt de mensen tot "zelfinkeer". Deze inkeer, deze toewending tot het eigen zelf, is een pijnlijk en moeizaam proces:

"het zelf is ook niet te benaderen in denken of woorden, maar alleen in dat 'tot zich zelf inkeeren', als het u wordt gegeven."
(1905 : 13)

Hoe dichter men het Zelf nadert, des te groter worden de hindernissen voor het verder gaan. Tegelijk echter voelt men zich afsterven van de oude aanschouwingswereld, van tijd en ruimte en alle veelheid, en tot zwijgen gebracht worden alle hartstochten (1905 : 14). En in de opstijgende fantasieën zonder scheiding, zonder vastheid of beweging kent men toch een richting, die men van zelf volgt.

In de volgende opmerkingen van Brouwer over het "Zelf" en zijn "richting" is het niet moeilijk de verwantschap met Van Eeden's beschrijvingen van het "Zelf" in zijn "Grondslag" te herkennen, hetgeen verklaard kan worden uit het feit, dat beide auteurs op dit punt aan teksten uit de Indische filosofie aanknoopten:

"Want het Zelf gaat zijn Richting, gestadig, omkeerbaar, (...)"
(1905 : 15)

"De verschijnselen volgen elkaar in den tijd, gebonden door de causaliteit, omdat ge zélf in omneveling de verschijnselen in dien regelmaat wilt; maar dóór de

wanden der causaliteit glijden en vloeien voordurend de 'wonderen', zichtbaar alleen voor de vrijen, de verlichten; ge ziet (...) handen manifest worden, die de eeuwige Gerechtigheid handhaven, maar ook hoe boven de physische causaliteit een duidelijke Richting in uw eigen levensloop valt te bespeuren, gedirigeerd door het Zelf, en parallel met de Richting van het Zelf; (...)"
(1905 : 15)

De opeenvolging van verschijnselen in de tijd en hun gebondenheid aan de causaliteit zijn dus een gevolg van de menselijke wil, terwijl de door het Zelf gewezen richting tijdloos en niet aan fysische causaliteit gebonden is.

Ook het derde hoofdstuk van "Leven, kunst en mystiek", met de titel "De val door het intellect", laat een grote overeenstemming met Van Eeden's vroege antirationalistische ideeën zien. Van Eeden heeft er in zijn bespreking zelf op gewezen (Van Eeden 1925 : 88, 90 e.v.), daarbij als vergelijking echter niet zijn "Grondslag", maar "De kleine Johannes" (deel I) aangevoerd. Brouwer's veroordeling van het intellect is heftiger en principiëler.

De mensheid is volgens hem onwrikbaar gebonden aan "het kind van Tijd en Ruimte, het Intellect, (...), het symbool van der menschen val" (1905 : 19). Het intellect is namelijk het vermogen en tegelijk de dwang "om de verbijsterende aseiteit der dolende deelfantazieën op te heffen, door ze ...niet elk met het Zelf" (1905 : 19), maar door causale verbanden als "werkelijkheid" buiten ons met elkaar in verband te brengen.

"Dat Intellect doet in het Leven van Begeerte den menschen den duivelsdienst van den band doel-middel tussen twee fantazieën."
(id.)

Zoals aan de volgende passage uit Brouwer's proefschrift ontleend kan worden is dit vermogen van het intellect, dat de val van de mens veroorzaakt, het in staat zijn de wereld "wiskundig te bekijken", dat wil zeggen causale systemen in de tijd waar te nemen.

"Den menschen is een vermogen eigen, dat al hun wisselwerkingen met de natuur begeleidt, het vermogen nl. tot *wiskundig bekijken* van hun leven, tot het zien in de wereld van herhalingen van volgreeksen, van causale systemen in den tijd. Het oer-phenomeen is daarbij de tijdsintuitie zonder meer, waarin herhaling als 'ding in den tijd en nog eens ding' mogelijk is, en op grond waarvan levensmomenten uiteenvallen als volgreeksen van qualitatief verschillende dingen; die vervolgens zich in het intellect concentreeren tot niet *gevoelde*, doch *waargenomen* wiskundige volgreeksen."
(Brouwer 1907 : 81) (121)

Dat de causale systemen "waargenomen" worden betekent nu niet, dat ze werkelijk zouden bestaan, het waarnemen is eerder een uiting van de menselijke wil; de

mens wil de wereld causaal bekijken. Als geïsoleerde activiteit van het intellect, zonder leiding van het Zelf of van gevoelens ("zonder contrôle van meer centrale instincten"Brouwer 1982 : 26) is de betrouwbaarheid van de overtuiging, dat de delen der volgreeksen inderdaad bij elkaar horen, alles behalve volkomen en kan zij steeds gelogenstraft worden. Maar dat niet alleen; vertrouwend op de overtuiging zoekt men tenslotte enkel nog het middel. Daar de middelen echter nooit precies op het doel afgaan, maar steeds een hoek maken, wat hun richting betreft, met die van het doel, kan bij het meermalen herhalen van de sprong van doel naar middel de handeling in een cirkel geraken en het oorspronkelijke doel tegenwerken. In zulke processen, waarbij het middel tot doel, tot een zich zelfstandig makend doel wordt, ligt volgens Brouwer de oorzaak van de anti-ecologische werking van de industrie, de verstoring van het natuurlijk evenwicht en ook de oorsprong van de wetenschap. Want in het verlangen voorspellingen te kunnen doen, werd het Zelf, dat de richting wees, verlaten. In dienst van de industrie ontstonden de wetenschappen om "in en over de aanschouwingswereld generalizeerende stellingen" op te werpen (1905 : 21).

"Het intellectueel bekijken der wereld wint in uitgebreidheid, doordat men, onafhankelijk van directe toepasbaarheid, uit de oer-intuitie van het intellect de abstracte wiskunde (reine Mathematik) opbouwt, en zoo een voorraad van onwerkelijke causale volgreeksen kan klaar hebben, die slechts wachten op een gelegenheid, om in de werkelijkheid te worden geprojecteerd. Men bedenke hierbij, dat de wiskundige systemen, waarin geen tijdcoördinaat voorkomt, bij practische toepassing toch al hun relaties tot causale relaties in den tijd zien worden."
(Brouwer 1907 : 82 e.v.)

De alles beheersende rol van de wiskundige beschouwing van het leven verandert het lichaamsgevoel zodanig, dat het uiteindelijk alleen nog in het hoofd geconcentreerd is, terwijl de rest van het lichaam genegeerd wordt. Deze concentratie op en in het intellect wordt begeleid door de ontwikkeling van

"(...) de vastheid in het bestaan van een eigen individu, en van een daarvan gescheiden en onafhankelijke aanschouwingswereld."
(1905 : 21)

Wel manifesteert het Zelf zich in de "honger naar hoogere, verheffende, naar transcendentale dingen" (1905 : 24) of in de "instinctieve *waarde*" (Brouwer 1982 : 27) der resultaten van de wiskundige beschouwing van het leven, maar dat wordt tegengewerkt door "gewetenssussing" van de genot en afleiding bezorgende industrieën van kunst, poëzie en godsdienst en in de wetenschap geven metafysica, moraal- en kunstfilosofie, theosofie enz. daarop antwoord en houden het geloof aan een werkelijkheid en het logisch denken in stand (1905 : 24 e.v.).

De intuïtionistische wiskunde, voor Brouwer de enig toelaatbare en betrouwbare, is in haar teruggaan op de tijdsintuïtie, "waarin herhaling als 'ding in den tijd en nog eens ding' mogelijk is" (1907 : 81), ook een daad van het intellect. Maar zij onderscheidt zich van de andere wetenschappen, die de "religielooze scheiding tusschen subject en tot *iets anders* geworden onbereikte onbereikbaarheid" (Brouwer 1908b : 1) vooropstellen en handhaven, doordat de reeksen, die in het intellect van de wiskundige geconstrueerd worden, zonder iedere inhoud zijn:

"(...) de oer-intuitie der wiskunde (en van alle werking van het intellect) als het van qualiteit ontdane substraat van alle waarneming van verandering, een eenheid van continu en discreet, een mogelijkheid van samendenken van meerdere eenheden, verbonden door een 'tusschen', dat door inschakeling van nieuwe eenheden, zich nooit uitput."
(1907 : 8)

De geconstrueerde reeksen zijn dus "onwerkelijk" en behoren niet tot de droeve wereld (vgl. Heijerman 1981 : 39). Want, aldus Brouwer,

"De wiskunde is een vrije schepping, onafhankelijk van de ervaring; (...)"
(1907 : 179)

Terwijl de negatieve kant van het intellect bestaat in de projectie van causale systemen in de werkelijkheid met al hun gevolgen, vindt dit in de intuïtionistische wiskunde niet plaats. Hoewel eveneens een daad van het intellect, blijft zij introspectief en uiteindelijk gelijkgericht met de "zelfinkeer". Heijerman, die deze positie van de wiskunde in Brouwer's filosofie als eerste helder uitgewerkt heeft, demonstreert het geheel in een schema (zie Heijerman 1981 : 40). De zelfinkeer loopt via drie trappen; zij begint met de ervaring van de droeve wereld en belandt via de wiskunde tenslotte bij de mystieke ervaring. Deze drie trappen corresponderen met de ervaring van veelheid, van eenheid in veelheid (zie Juchem 1970 : 16, 18, 25, 35) en tenslotte eenheid. De wiskunde heeft voor Brouwer haar vaste plaats op de weg naar mystieke ervaring.

De waarneembare werkelijkheid bevat vele tegenstrijdigheden en elke poging een betere ordening of zelfs harmonie aan te brengen, is onzinnig, omdat zij in laatste instantie onmogelijk is. Zij bestaat op grond van de illusie van een vrije wil, terwijl de wil tegelijk onvermijdelijk in causaliteit gevangen is. Als enige oplossing blijft voor Brouwer over de wereld als vanzelfsprekend te aanvaarden en als "voldongen karma" te ondergaan (1905 : 31 e.v.). Zo raakt men met de wereld verzoend.

In het vijfde hoofdstuk van "Leven, kunst en mystiek", dat over de taal gaat, zag Van Eeden dezelfde principiële kritiek en bezinning op de waarde en functie van de taal, die hij in "Gorter's verzen", "Poëzie, wijsbegeerte en mathesis" en in "Happy Humanity" (vgl. Van Eeden 1890b; 1908a; 1912a) geuit had; en Brouwer's houding tegenover de taal vergeleek hij met die van Carl Spitteler en Tagore, Lady Welby, Nico van Suchtelen, De Haan en Mannoury (Van Eeden 1925 :

97 e.v., 100 e.v.). In zijn algemeenheid kan dit opgaan. Letten we echter op details, dan worden belangrijke verschillen zichtbaar, ook tussen Van Eeden's en Brouwer's opvattingen.

Het intellect is voor Brouwer direct met de taal verbonden (1905 : 37). Reeds de schepping van de taal is een voorbeeld van een menselijke, oninstinctieve (van het Zelf afdwalende) en op wiskundig weten gebaseerde daad (Brouwer 1982 : 28). De taal is dus evenals de werkelijkheid buiten ons een door het intellect en zijn wiskundige beschouwing van het leven gewild product. De gemeenschappelijkheid der wiskundige systemen van wereldbeschouwing en van taal is "op zichzelf niet begeerlijk (aan psychische vereeniging is ze vreemd), alleen als middel" (id.). Opnieuw is 't het intellect, dat ons met de taal een middel ter beschikking stelt om doelen te bereiken in de buitenwereld. Hoe in Brouwer's opvatting de voorwaarden, waaronder communicatie-processen mogelijk zijn, zich voordoen, wil ik met een uitgebreid citaat verduidelijken (Brouwer 1905 : 37 e.v.):

"Met het leven in het intellect komt de onmogelijkheid, om zich op directe wijze – door gebaar en blik van oogen instinctief, of nog materieloozer, door alle afstandsscheiding heen – met elkaar in betrekking te stellen, en gaan ze zich en hun nakroost dresseeren op een teekenverstandhouding door grove klanken, moeitevol en – vrij machteloos, want nooit nog heeft door de taal iemand zijn ziel aan een ander meegedeeld; alleen een verstandhouding, die toch reeds is, kan door de taal worden begeleid; waar twee menschen reeds hetzelfde begeeren en behoeven, maar de stuurloos dolende begeerten ieder oogenblik in gevaar zijn, van elkander af te raken op zijpaden, houden ze door de taalgemeenschap moeitevol en angstig gelijken tred. Alleen in zéér eng afgegrensde fantazieën, zoo in insluitend intellectueele wetenschappen, zonder verband met de aanschouwingswereld, die dus het minst aan 't eigenlijk mensch-zijn raken, daar is het elkander verstaan vrij lang en goed vol te houden; over 'gelijk', over 'driehoek', zal weinig misverstaan mogelijk zijn; toch zullen daarbij nooit twee personen precies hetzelfde voelen, en zelfs bij de meest beperkte wetenschappen, logica en wiskunde, die eigenlijk niet scherp te scheiden zijn, zullen bij de grondbegrippen, waaruit ze zijn opgebouwd, geen twee hetzelfde denken. Maar toch is hier de wil bij beiden parallel, bij beiden dezelfde wijze van doorjaging der attentie door een klein onbelangrijk gebied in het hoofd. Zoo ook, waar eenige menschen samen tegen den vijand vechten, of samen een huis bouwen of een brug, of samen handel drijven, bezig zijn een koop te sluiten, ook daar beantwoordt de taal aan haar doel, dat is: het wilsbeweeg der gescheiden personen op één pad te houden."

Belangrijkste voorwaarde voor verstandhouding in taal is dus behalve een gemeenschappelijke taal de aanwezigheid van een wils-paralleliteit tussen communicerende individuen als een vorm van vóórgegeven overeenstemming; de taal is als middel gecreëerd ten dienste van het doel de "stuurloos dolende begeerten" en wilsbewegingen parallel te houden. Met taaluitingen leggen individuen elkaar –

binnen zekere grenzen – hun wil op. Daarbij blijft het gehele proces van verstandhouding binnen het bereik van de objectieve buitenwereld, dat wil zeggen: het is op grond van zijn hoedanigheid niet in staat het "individueel-psychische" mede te omvatten. Want de taal leeft volgens Brouwer enkel met en door de cultuur, en het taalgebruik bevestigt de cultuur, doordat het zich op haar gebied beweegt (1905 : 41).

De vóórgegeven verstandhouding omvat dus niet alleen paralleliteit van momentaan willen of bedoelen (bijvoorbeeld "samen een handeling willen uitvoeren"), maar zal ook globaal overeenkomen met de door elk individu willend en intellectueel geproduceerde wiskundige systemen. De objectivering van de wereld in wiskundige of causale systemen bij verschillende individuen wordt in onderling verband gehouden door de "*passielooze taal*, die bij den hoorder het identieke wiskundige systeem als bij den spreker doet oprijzen", terwijl de aan dit systeem gekoppelde gevoelsinhouden bij beiden totaal verschillend kunnen zijn (Brouwer 1982 : 28). Ditzelfde geldt nu echter ook voor de taal zelf, die als product van de wil en het intellect haar bepaaldheid en duurzaamheid alleen aan de wil ontleent. Als Brouwer van wilsgelijkheid als voorwaarde voor verstandhouding spreekt, dan moet dat in deze omvattende zin begrepen worden.

Over thema's uit de zuiver intellectuele wetenschappen als wiskunde en logica kan men elkaar over een vrije lange tijd en redelijk goed verstaan, omdat deze wetenschappen geen verbinding hebben met de aanschouwingswereld en het eigenlijke mens-zijn het minst beroeren. Dat wil zeggen: de hier verlangde wilsgelijkheid behoeft de causale systemen, die betrekking hebben op de buitenwereld, niet eens volledig in te sluiten; de vóórgegeven overeenstemming kan in dit geval sterk gereduceerd zijn, zonder de toch al niet bijzonder ver reikende verstandhouding in gevaar te brengen. Dit betreft overigens uitsluitend onderwerpen van gesprek, die Van Eeden "abstract" of "relaties" noemde (vgl. "Redekunstige Grondslag", in 2.2.a).

Conform deze visie op processen van verstandhouding geldt voor Brouwer het taalgebruik dan als ridicuul, wanneer *over* fijne wilsschakeringen gesproken wordt, zonder dat de gesprekspartners *in* deze wilsschakeringen leven (1905 : 38). Wanneer bijvoorbeeld filosofen over God, bewustzijn enz. spreken, "menschen die elkaar niet eens liefhebben, laat staan gemeenschap hebben in fijner zielsbeweeg", dan praten ze of langs elkaar heen of ze bouwen een logisch systeem, dat alle verband met de werkelijkheid mist:

"want logica is leven ín de hersenen, begeleiden kan ze het leven daarbuiten, richten uít eigen kracht nooit; ja, een bestáánde wilsgelijkheid kan schijnen logica met voeten te treden; zoo kan het samen zeggen: 'er is geen kwaad' en 'er is niets dan kwaad' slaan op eenzelfde 'éénheid van zin'."
(Brouwer 1905 : 38)

Een soortgelijk voorbeeld vinden we in Van Eeden's "Grondslag" (zie 2.2.a). Ridicuul is ook het taalgebruik in het geval van een verschil van mening, als men

door redeneren het eens probeert te worden. Want hier ontbreekt de wilsgelijkheid als voorwaarde voor overeenstemming. Men werkt enkel in op elkaars verlangen om te beantwoorden aan sociaal gewaardeerde idealen of op elkaars vrees om niet te beantwoorden aan het "algemeengeldige". Op soortgelijke gronden is de taal bij sociale conversatie ridicuul, en komisch wordt de taal tenslotte in het gesprek tussen "jongens en meisjes", omdat hier de wilsharmonie, die door de taal tot stand gebracht moet worden, al vooraf bestond en de hulp van de taal dus niet meer nodig heeft – tenzij de taal hier juist dient om de wilsharmonie te maskeren (Brouwer 1905 : 39).

De vraag is nu aan de orde naar de rol van de taal in kenprocessen, in het bizonder in de wiskunde, de logica en de filosofie, die wetenschappen, waarmee Brouwer zich primair bezig heeft gehouden. Zoals uit het vervolg zal blijken, beschouwt Brouwer elke taal, dus niet alleen de omgangstaal, als een ondeugdelijk en onbetrouwbaar middel tot kennis. Voor hem bestaat de enige weg om tot zekere kennis te komen in de intuïtie; ondanks alle overeenkomst tussen Brouwer's kentheorie enerzijds en de ideeën van Leibniz of Bergson over symbolische en intuïtieve kennis anderzijds moet men bedenken, dat het om een verschillend intuïtie-begrip gaat. Symbolische kennis krijgt de status van methodisch verzekerde kennis alleen, doordat zij in feite tot intuïtieve kennis herleid wordt; dat betekent, dat bij elke stap van het symbolisch kenproces de corresponderende mentale constructie uitgevoerd wordt en dat zo realiseerbaarheid en dus bestaan ervan bewezen worden.

Het enige a priori, dat Brouwer erkent, is "de intuitie van veeleenigheid, de oer-intuitie der wiskunde"; het is aan alle wiskunde gemeen en bovendien toereikend om alle wiskunde op te bouwen (Brouwer 1907 : 98). De oerintuïtie valt samen met de bewustwording van de tijd als verandering zonder meer. Omdat voor Brouwer, zoals bekend, alle wetenschappelijke ervaring haar oorsprong in de *toepassing* van de intuïtieve wiskunde vindt en er behalve de ervaringswetenschap geen andere wetenschap bestaat dan juist de eigenschappen van de intuïtionistische wiskunde (122), is de tijd het enige aprioristische element in de wetenschap, en wel de intuïtieve tijd (Brouwer 1907 : 98 e.v.).

De wiskunde in de zin van een intuïtieve constructie is een vrije schepping van het intellect en onafhankelijk van alle ervaring (1907 : 178). Taal doet niet meer dan deze constructieve activiteit begeleiden en heeft met de wiskunde zelf niets van doen. De begeleiding in taal heeft twee verschillende functies, waarvan de eerste zonder enig belang voor de wiskunde zelf is, de tweede echter belangrijk zou kunnen worden, wat Brouwer overigens niet vermeldt en ook niet voor bijzonder relevant houdt:

1 de taal als hulpmiddel, zij het een zeer gebrekkig, om wiskunde mee te delen (1907 : 141);
2 uitdrukkingen of formules, in het algemeen tekens, dienen als hulpmiddel

"(...), om zich zoo ekonomisch mogelijk te herinneren, hoe in een zeker gebouw een ander gebouw is ingepast. Zoo leze men in de formule

$$13 = 7 + 6$$

de herinnering aan het inpassen in een groep waarlangs men tot 13 kan tellen van een groep bestaande uit de iuxtapositie van een groep waarlangs men tot 6, en een waarlangs men tot 7 kan tellen."
(1907 : 177)

De tweede functie kan het genoemde belang voor de wiskunde zelf krijgen, als de wiskundige door de beperktheid van zijn geheugen tekens nodig heeft om zich eerder al gerealiseerde constructies te herinneren, zodat hij niet bij elke nieuwe constructie van de grond af met de reeks van natuurlijke getallen hoeft te beginnen. In nieuwe constructies kunnen dus de oude, al eerder uitgevoerde constructies nog slechts in de vorm van herinneringstekens opgenomen worden.

Het in taal mededelen van intuïtieve wiskundige kennis is als iedere communicatie een principieel feilbare daad, waarmee de spreker de hoorder zijn wil probeert op te leggen.

De taal, die de wiskundige daad begeleidt, volgt natuurlijk de regels van de geselecteerde taal, maar het is niet zo, dat de taal vergeleken met de wiskundige daad essentieel is noch is het zo, dat taalregelmatigheden iets over de wiskunde zeggen. Zeker met betrekking tot de wiskunde is de taal eerder contingent.

"Het is dus zeer goed denkbaar, dat bij dezelfde organisatie van het menschelijk intellect, dus bij dezelfde wiskunde, een andere taal van verstandhouding ware ontstaan, waarin voor de ons bekende taal der logische redeneeringen geen plaats zou zijn."
(Brouwer 1907 : 129)

De theoretische logica, ontstaan uit het wiskundig bekijken van de taal, en de logistiek, voortgekomen uit het wiskundig bekijken van de wiskundige taal (die de wiskundige daad pleegt te begeleiden), zijn empirische wetenschappen en als zodanig toepassingen van de wiskunde; omtrent de organisatie van het menselijk intellect zullen zij ons nooit iets kunnen leren en de taal, die bij logische argumentatie gebruikt wordt, is evenmin een toepassing van de theoretische logica als het menselijk lichaam een toepassing van de anatomie is (Brouwer 1907 : 129 e.v.). De overtuiging van de betrouwbaarheid der toepassing van de logische principes berust alleen op de zekerheid, dat het wiskundig construeerbare systemen zijn, waarover wordt gesproken (1907 : 132). Zolang echter construeerbaarheid enkel aangenomen wordt en niet door een daadwerkelijke constructie de existentie (123) van dat, waarover gesproken wordt, een feit wordt, blijft alle logische argumentatie een taalconstructie, die met de eigenlijke wiskunde niets te maken heeft (Brouwer 1907 : 132-136, 177). Dat de taal, die de wiskundige "bouwdaad" begeleidt, geen contradicties bevat, is ook geen criterium voor wiskundige existentie in de zin van een effectief doorgevoerde intuïtieve constructie (1907 : 177). De wiskunde is dus onafhankelijk van de logica, en de uitvoering van een wiskundige constructie fundeert eerst de zekerheid van een logische gevolgtrekking.

Betrouwbaar is voor Brouwer alleen intuïtieve kennis, waarin de waarheid *er-*

varen wordt. In symbolische kennis, die uitsluitend vertrouwt op de formele (d.i. logische) verbinding van symbolen en daarbij de specifieke betekenis van elk symbool afzonderlijk verwaarloost, kan aan het einde van het proces niet met zekerheid aangenomen worden, dat, wat de symbolen als uitkomst geven, ook daadwerkelijk bestaat, dat wil zeggen geconstrueerd kan worden. Brouwer's voorstel om het eeuwenoude probleem van symbolische kennis (vgl. Ungeheuer 1984a) op te lossen, bestaat uit twee wezenlijke elementen: hij verruimt het toepassingsbereik van intuïtieve kennis door een nieuwe versie (ten opzichte van bijvoorbeeld Leibniz en Wolff) van het intuïtie-begrip; hij verlangt, ten tweede, de daadwerkelijke herleiding van symbolische tot intuïtieve kennis, waarvoor men in Chr. Wolff bij alle verschil in methoden een voorloper zou kunnen zien (vgl. Ungeheuer 1983a).

Als exemplarisch voor deze interpretatie verwijs ik naar twee citaten. Het eerste komt uit "De onbetrouwbaarheid der logische principes", waarin Brouwer de algemene geldigheid van het principe van de uitgesloten derde verwerpt. Het tweede is ontleend aan een artikel van Mannoury, omdat daar aan het slot naar de chimaera's, "de ficties", in de zuiver symbolische kennis in de traditie van de logica van Aristoteles verwezen wordt.

"Zoo blijft nu alleen nog de meer gespecialiseerde vraag: 'Kan men bij zuiver wiskundige constructies en transformaties de voorstelling van het opgetrokken wiskundig systeem tijdelijk verwaarloozen, en zich bewegen in het accompagneerend taalgebouw, geleid door de principes van *syllogisme*, van *contradictie* en van *tertium exclusum*, in vertrouwen dat door tijdelijke oproeping van de voorstelling der beredeneerde wiskundige constructies telkens elk deel van het betoog zou kunnen worden gewettigd?'
Hier zal blijken, dat dit vertrouwen voor de beide eerste principes wèl, voor de laatste niet gegrond is."
(Brouwer 1908b : 4) (124)

"Brouwer à son tour marque une autre époque, une époque qui ne vient que de s'annoncer. C'est l'époque de la naissance d'une autre science, qui jusqu'ici n'a que faiblement signalé son existence: la science de l'homme et de la vie. La tâche de cette science ne sera pas de supplanter et de réduire à néant la science des objets, mais de donner à cette dernière, tout en lui enlevant son hégémonie et ses fausses prétentions, fondation plus solide que les distinctions absolues et définitives dans lesquelles les hommes ont mis une confiance trop naïve pendant si longtemps, et qui se sont avérées comme *des fictions*."
(Mannoury 1943: 165 e.v.; vgl. ook Mannoury 1947b : 517 e.v.)

In "Leven, kunst en mystiek" maakt Brouwer in zeer vage bewoordingen onderscheid tussen "immanente" en "transcendente" waarheid, beide manifestaties van het Zelf. De eerste wijst op het voldongen karma van deze wereld, op de eeuwige gerechtigheid, wijst als vanzelfsprekend op de botsing der tegenstrijdige en nooit

te verzoenen belangen en weg van alle uiterlijkheden, die aspecten uit eigen gevangen begeerte zijn. De transcendente waarheid wijst naar het persoonlijke leven, vrij van vrees en begeerte, waar zaligheid en wijsheid van de zelfinkeer zijn (Brouwer 1905 : 47). Immanente waarheid uit zich in woordkunst en in de beeldende kunst, zal overal in strijd komen met het gezond verstand, met causaliteit en wetenschap en "is los van de heerschende toestanden, van 't heerschende cultuursysteem" (1905 : 50). Ook in de wetenschap breekt zij door, bijvoorbeeld in de astronomie, waar zij het zwaartepunt weer verplaatst van het aanschouwde naar de aanschouwer.

"Kopernicus bracht de draaiing der hemellichamen naar de aarde: ze zal nog in het eigen lichaam worden geplaatst."
(1905 : 61)

Behalve bij enkelen, zoals Bach en Leonardo da Vinci, verschijnt transcendente waarheid niet; zij blijft buiten het afgegrensde leven, dus buiten verstandhouding (1905 : 66, 74). In plaats daarvan verschijnt zij echter in de "fantazieën der mystiek". Hoe echter kan de mysticus over zijn ervaringen spreken en vooral, met welk doel zal hij dit doen? Het antwoord hierop is van belang, want het levert, zoals we zullen zien, de grondslagen van Brouwer's idealen en activiteiten als significus.

In "Leven, kunst en mystiek" is hierover niet méér te vinden dan dat de mystici – Brouwer citeert behalve Meester Eckhart vooral Jacob Böhme en de Bhagavadgita – hun uitspraken "boven het practische leven, en voor het practische verstand onbevattelijk" houden (1905 : 76). Duidelijker zijn de fragmenten – de ongepubliceerde delen – van Brouwer's dissertatie. Daar wordt de mystiek gekarakteriseerd door een taalgebruik, dat los van de wiskundige systemen van verstandhouding en van directe gewaarwordingen van vrees en begeerte staat (vgl. ook 1908b : 3). En verder:

"Kleedt zij zich zoodanig in, dat het lezen van voorstellingen van de beide zooeven genoemde groepen, onmogelijk is, dan kunnen misschien die contemplatieve gedachten, waarvan de in het wiskundig systeem levende, de wiskundige vereenzijdigingen zijn, weer ongetroebeld doorbreken, daar er geen wiskundig systeem is, dat ze verwringt. En waar de mystieke schrijver voorstellingen van de laatste soort samenvoegt tot meer centrale aandoeningen, waarvan ze vereenzijdigingen waren, kan hij met de gewoonste woorden stoot voor stoot de weerstanden om de contemplatieve sfeer verbreken, en terug geleiden naar het 'alles-omvattende', dat iedere dichter zoekt te benaderen."
(Brouwer 1982 : 28 e.v.)

De mysticus moet dus woorden vinden en formuleringen gebruiken, die niet meer opgevat kunnen worden in de zin van de volgens het causaliteitsprincipe opgebouwde werkelijkheid, maar evenmin corresponderen met de basisgewaarwor-

dingen van het menselijk leven in deze wereld, namelijk vrees en begeerte. En hij kan hierin slagen, volgens Brouwer, door voorstellingen, die met vrees en begeerte verbonden zijn, samen te voegen tot ervaringen, die het Zelf nader staan; dit kan met gebruikelijke woorden gebeuren, die de dominante gewaarwordingen aanduiden, maar ze in een nieuw verband brengen. Dit kan natuurlijk tot gevolg hebben, dat de taal van de mysticus zinloos is voor hen, die in woorden slechts mededelingen verwachten over "redelijke" en wiskundig geordende standen van zaken. Anderzijds moet de mysticus alles zorgvuldig vermijden "wat naar wiskunde of logica zweemt" (1982 : 29), wil hij geen valse voorstellingen of handelingen oproepen.

Brouwer ziet terecht het hoofdprobleem voor de mededeling van centrale gewaarwordingen en waarden in het "*bewust* gebruiken van de taal en zoo haar boven de wiskunde willen stellen, die ze begeleidt" (1982 : 33). Impliciet is het voor hem al in 1907 de vraag, of het inderdaad mogelijk is, beschikbare woorden voor dit doel, namelijk voor anderen de weg naar de contemplatieve sfeer van de mysticus mogelijk te maken, te gebruiken, of dat daartoe nieuwe woorden gevormd en ingevoerd moeten worden.

Met de weergave en de analyse van het mysticisme, de taalfilosofie en de kentheorie van Brouwer's vroege werk hebben wij de intellectuele achtergrond gereconstrueerd, waartegen wij zijn samenwerking met Van Eeden en andere significi kunnen begrijpen. De laatste tekst van Brouwer, die daarbij betrokken kon worden, stamt uit 1908 (Brouwer 1908b), terwijl de samenwerking met Van Eeden en Borel pas in de herfst van 1915 begon. Om na te gaan in hoeverre zijn opvattingen in deze periode nog veranderden en om daarnaast voorbeelden van toepassingen van zijn taalfilosofie te kunnen geven, wordt bij wijze van afsluiting ingegaan op de beide al in het begin van dit hoofdstuk genoemde artikelen van Brouwer uit de jaren 1916 en 1917. De uitkomsten van deze beschouwingen zullen in de volgende hoofdstukken extra steun bieden aan de poging de specifieke interesse van Brouwer voor de significa te begrijpen.

In 1916 publiceerde Brouwer twee besprekingen van het proefschrift van De Haan (Brouwer 1916a,b); de eerste is vrijwel identiek met een deel van de meer uitvoerige tweede bespreking. Deze tweede tekst, die voor De Haan aanleiding was om ingrijpende wijzigingen aan te brengen in de omschrijving van zijn drie semiotische begrippen "zin", "bedoeling" en "waarde" (zie 3.2.d), is voor de verdere ontwikkeling van de significa in Nederland van belang geweest, omdat hij Mannoury's latere opvattingen beïnvloed heeft (125). De beide inleidende alinea's worden hier letterlijk weergegeven, omdat zij de belangrijkste modificaties in Brouwer's taalfilosofie bevatten.

"Individuen met parallelle wilsorienteering berustend op vrijwillige of gedwongen aanvaarding eener gemeenschappelijke waardebepaling, onderhouden en differentieeren dit parallelisme door *woorden*, dat zijn teekens, voor ieder individu geassocieerd aan een levenselement, en dientengevolge den wil van den vernemer impulseerend of zijn wilsdispositie beïnvloedend. Het feit, dat een

groot gedeelte van het de woordwerking dragende wilsparallelisme is verduurzaamd tot geloof in een voor alle individuen gemeenschappelijke objectieve aanschouwingswereld, neemt niet weg, dat alle woorduitingen meer of minder ontwikkelde verbale imperatieven zijn, dat dus toespreken altijd neerkomt op bevelen of bedreigen, en begrijpen op gehoorzamen; en dat de'opvoeding der massa' neerkomt op verdere differentieering van haar wilsparallelisme, dat wil zeggen op haar geschiktmaking tot ingewikkelder en meerderlei gehoorzaamheid.
De *zin* van een woord wordt nimmer volkomen verstaan, niet alleen omdat hij niet anders is, dan de door den emittent verwachte invloed op de handelingen van den vernemer, en van verwachtingen volkomen verwezenlijking is uitgesloten, doch ook doordat ieder individu behoort tot meerdere groeperingen, elk berustend op een eigen, door een eigen taal onderhouden, wilsparallelisme, en bij het afwisselend gebruik dezer talen noodzakelijk tot verwarrende slordigheid vervalt."
(Brouwer 1916b : 333)

De vroege ideeën van Brouwer zijn gemakkelijk hierin te herkennen; daarnaast vallen echter enige uitwerkingen en nadere specificaties op. De oorspronkelijk in algemene zin ingevoerde term "wilsparallelisme" wordt hier in verschillende opzichten nader omschreven: hij berust enerzijds op de vrijwillige of gedwongen aanvaarding van een gemeenschappelijke *waarde*bepaling, die binnen een samenleving per sociale groep varieert, in elk geval echter door een eigen taal onderhouden wordt. De opvoeding fungeert als middel tot het afdwingen van waardebepalingen, de verdere differentiëring van deze waarden en daardoor van het wilsparallelisme. Anderzijds wordt de meest algemene en duurzame vorm van wilsparalleliteit tussen individuen gezien in het geloof in een voor iedereen gemeenschappelijke objectieve aanschouwingswereld. Deze wereld, respectievelijk het geloof daarin, is daarmee een bestanddeel van de gemeenschappelijke waardebepaling. Andere sociaal bepaalde waarden kan men, Brouwer's intenties volgend, zien in legitimatiesystemen als wetenschap of religie, maar ook in sociale normen en instituties.

Woorden of tekens onderhouden en differentiëren, bijvoorbeeld in het proces van opvoeding, de wilsparalleliteit. Zij hebben de functie innerlijke en uiterlijke handelingen van individuen te beïnvloeden en te sturen. Brouwer's weergave hiervan doet denken aan het oude idee van de psychagogie en aan het onderscheid, dat Ungeheuer maakt tussen de dominante positie van de spreker en de veronderstelde onderworpen positie van de toehoorder (vgl. Ungeheuer 1974). De werking van tekens in het communicatieproces berust op de veronderstelling van een bestaande wilsparalleliteit; bovendien is het zo, dat tekens voor elk individu met een levenselement verbonden zijn. Daaronder vallen voorstellingen, die door de wiskundige beschouwing van het leven geproduceerd worden, maar ook en vooral "gevoelsvoorstellingen" (Brouwer 1982 : 28), die direct met een woord geassocieerd kunnen worden of indirect, dat wil zeggen via elementen van wiskundige systemen, die door woorden aangeduid worden (id.).

De wilsoplegging in en door communicatie, het proces van verstandhouding, zal nooit volkomen gelukken, en wel om twee redenen. Ten eerste, omdat het begrijpen van de zin van een woord, het door de spreker verwachte effect op het handelen van de hoorder, alleen daarom al uitgesloten is, doordat verwachtingen nooit volledig gerealiseerd kunnen worden; voor Brouwer blijkt dit uit de principiële onvolkomenheid van tot stand gebrachte doel-middel relaties. De tweede reden ligt in het verwarrende gebruik van groeps-specifieke talen. Een voorbeeld daarvan zou kunnen zijn: wetenschapper X behoort niet alleen tot een groep van wetenschappers, maar is tegelijk ook lid van een gezin, een partij, een kerkgenootschap, enz. Het door elkaar heen gebruiken van talen, die bij deze groepen en hun wilsparallelisme horen, veroorzaakt volgens Brouwer noodzakelijk een verwarrende slordigheid, die bijvoorbeeld leidt tot het gebruiken van wetenschappelijke termen op partijbijeenkomsten.

Toegepast op de problemen van de rechtstaal leidt dit tot de volgende overwegingen (Brouwer 1916b : 333 e.v.): de rechtstaal dient het wilsparallelisme te onderhouden, waarop de staat rust. Van welke aard deze taal moet zijn, hangt af van de krachten, die nodig zijn om de staat in stand te houden. Gaat het bij deze krachten om een uit vrije wil ontstaan sociaal bewustzijn van de burgers (om een "zuivere democratie"), dan is het recht een door allen "gelijkelijk begeerde administratieve regeling der samenwerking"; een slechts weinig gedifferentieerd systeem van wetten, begeleid door een even weinig gedifferentieerde rechtstaal, wordt door de richtende kracht van het sociaal bewustzijn in staat gesteld conflicten op rechtvaardige wijze op te lossen. Maar hoe meer "het wilsparallelisme van de staatsgroepering" op dwang berust, des te sterker zal het in tegenspraak tot de individuele wil staan; het zal de individuen minder helder bewust zijn en onderhevig zijn aan grotere stoornissen. Wil onder deze condities de "officieele taaluitdrukking der wetten" zonder misverstand interpreteerbaar zijn, dan zijn zij vooral aangewezen op woorden, die slaan op het enige overgebleven stabiel wilsparallelisme, dat is het geloof in een gemeenschappelijke objectieve aanschouwingswereld. Als uitdrukkingen voor de objectieve begrippen van deze aanschouwingswereld zal de staat die woorden "beschermen", die door hun samenstelling een eventueel met die begrippen verbonden staatsdwang als iets vanzelfsprekends suggereren. Brouwer geeft als voorbeeld:

"Het woord 'eigendom' bijvoorbeeld voor onder bescherming van het staatsgezag aan de vrije beschikking zijner medeburgers onttrokken goed, suggereert als vanzelfsprekend de tegen niet-eerbiediging van die onttrekking bedreigde straf; (...)"
(Brouwer 1916b : 334)

De poging van De Haan om de rechtstaal objectief te maken is voor Brouwer dan ook een aanwijzing om te veronderstellen, dat De Haan de Nederlandse rechtsstaat ziet als vooral gebaseerd op dwang. Deze objectiviteit te willen bereiken door de taal in De Haan's zin "logischer" te maken, houdt Brouwer voor onuitvoerbaar, omdat

"(...) het praktische leven veel meer *primaire* begrippen eischt, dan de taal *primaire* woorden en verbindingswijzen van woorden heeft te bieden."
(Brouwer 1916b : 334)

"Primaire begrippen" zijn voor Brouwer begrippen, waarmee men zuiver psychische verschijnselen probeert te vatten, verschijnselen dus van meer oorspronkelijke aard, die dichter bij het zelf staan. Zo drukt bijvoorbeeld het door De Haan onderzochte woord "ontoerekenbaarheid" – De Haan zelf spreekt van "ontoerekeningsvatbaarheid" – een primair begrip uit,

"(...) onderhoudend een wilsparallelisme gericht op de handhaving ook tegenover de rechtsorde van de onschendbaarheid aller zuiver impulsieve, door geen intellectueelen doel-middelsprong beïnvloede daden."
(Brouwer 1916b : 334)

Zo'n samengesteld woord, dat zoals vele samengestelde woorden een primair begrip aanduidt (vgl. Brouwer 1916a), etymologisch analyseren, betekent enkel een verduistering van het primaire begrip, omdat het resultaat van de analyse de woordbetekenis aan verschijnselen binnen causale systemen koppelt en daardoor de gevoelswaarde vermindert. De rechtstaal logisch opbouwen, zou dan betekenen, haar uit grondwoorden optrekken, die op het practische leven slaan; aan dergelijke woorden (zij horen in de latere signifische taaltrappentheorie tot de "basistaal") bestaat echter een groot tekort.

Brouwer noemt nog een tweede, voor hem veel wezenlijker, reden waarom zowel De Haan's bemoeiing als elke andere mislukken moet, het woord "ontoerekenbaarheid" voor de rechtspraak handelbaar te maken:

"Iedere beoordeeling van *vrijwillige uitschakelingen* van het intellect vooronderstelt erkenning der spiritueele levenswaarden, waaraan de moraal de onderschikking van het intellect kan eischen, doch waarvoor de huidige taal zelfs geen woorden bezit. De ingang van het begrip 'ontoerekenbaarheid' in de verstandhouding der rechtsorde is reeds daardoor beperkt tot de enkele voorkomende gevallen van *totale verdooving* van het intellect (waaromtrent overigens hoogstens psychiaters competent kunnen zijn)."
(Brouwer 1916b : 334 e.v.)

Daarmee zijn wij aanbeland bij Brouwer's hoofdinteresse in signifische taal- en communicatie-analyse; zij richt zich op het gebrek aan woorden voor "spirituele levenswaarden". Dat zijn de waarden, die op de weg naar mystieke zelfinkeer volgens Brouwer "herkend" worden en met de richting van het Zelf overeenstemmen. De moraal kan de onderwerping van het intellect onder deze waarden verlangen – "mystieke wijsheid gaat niet zonder moreele hoogheid" (Brouwer 1905 : 76) –; door vrijwillige uitschakeling van het intellect worden zuiver impulsieve handelingen mogelijk, evenals door als gevolg van ziekte veroorzaakte aantas-

ting. Het begrip "ontoerekenbaarheid" dient juist ter handhaving van de onaantastbaarheid van zulke handelingen. Wil men het begrip dus vruchtbaar maken, dan moet men waarden erkennen, waaraan de moraal het intellect kan onderwerpen.

Brouwer richt zijn aandacht, zo kunnen wij samenvatten, op de grondslag en thematiek van tussenmenselijke verstandhouding. Hij constateert als negatief gegeven suggestief taalgebruik; bij bepaalde woorden ("eigendom" bijvoorbeeld of ook "vaderland") blijkt een tegen het individu en zijn wil gerichte staatsdwang als iets vanzelfsprekends, gebrek aan legitimatie wordt toegedekt. Bovendien constateert hij een tekort aan primaire woorden voor de veelheid aan primaire begrippen. Woorden voor spirituele levenswaarden, die onder meer het mededelen van mystieke ervaringen mogelijk zouden maken, ontbreken geheel en al. Deze omstandigheden zijn vanuit Brouwer's visie van groot belang voor de mogelijkheden tot ontplooiing van het individu, voor de moraal en voor de richting van een rechtvaardige maatschappelijke orde. Evenals bij Van Eeden en De Haan kan Brouwer's belangstelling voor de significa als vooral ethisch gemotiveerd opgevat worden.

Dat deze interesse voor problemen van taal en communicatie vanaf 1915, het tweede jaar van de eerste wereldoorlog, niet alleen door Brouwer's mysticisme en zijn filosofie gestimuleerd werd, bewijzen zijn eigen terugblik op die periode (zie Brouwer 1946 : 201) en een recensie uit februari 1917 met de titel "Anti-nationalistische literatuur". Velen stonden toen onder invloed van de oorlogsleuzen, ook in het neutrale Nederland. Als tegenwicht voor de slagwoorden en kreten, die vanuit propagandistische bedoelingen verspreid werden, riep men tot algemene filosofische bezinning op (Brouwer 1946 : 201). Voor Brouwer ging het nooit alleen om de taal als zodanig en evenmin om het neutraliseren van de oorlogspropaganda. Voor hem was dit in de eerste plaats een morele plicht, een deel van de strijd voor de bevrijding van het individu van uitbuiting, onderdrukking, suggestieve massa-beïnvloeding en geestelijke dressuur, waarmee de staat en de machthebbers de geestelijke en morele ontwikkeling van het individu, naar zijn mening, belemmerden of onmogelijk maakten.

Brouwer hoorde in die tijd evenmin als Van Eeden tot diegenen, die sociale, economische of politieke machtsverhoudingen realistisch konden inschatten. Maar dat is nog geen reden om de inzet, waarmee hij toen zijn taak opvatte, te kleineren. Vooral bij De Haan en Brouwer behoort deze strijdbaarheid mede tot de beginfase van de significa, en dit gegeven vormt een bijdrage tot de poging, de uit hedendaags perspectief te hoog gestelde idealen en het mislukken van de samenwerking in de eerste significa-groepen te interpreteren. Om de context aan te duiden, waarbinnen Brouwer's plan voor een "Internationale Akademie van Practische Wijsbegeerte en Sociologie"ontstond, wordt hier het slot van Brouwer's recensie uit 1917 geciteerd. Daar leest men, geheel in de agressieve stijl van "Leven, kunst en mystiek":

"Ernstig bemoeilijkt kan de bestendiging der vaderlanden door de daarbij belanghebbenden eerst worden na uitroeiïng van *het machtwoord 'vaderland'* zelf. Immers evenals het veelsoortige private, is ook het maatschappelijke onrecht voor de verlamming van het menschelijk denkvermogen in zijn bestrijding op geen middel zoo dwingend aangewezen, als op het *werken met machtwoorden*. De onderdrukking van den naaste door privaatbezit en handel zou onmogelijk zijn zonder machtwoorden, als *ondernemer, rentevoet, winst* en de voor bestendiging van het maatschappelijk onrecht vereischte morphiniseering van het geweten zou onmogelijk zijn zonder machtwoorden als *geluk, godsdienst, kunst, beschaving, genie, plicht, betrouwbaarheid.*
Deze weermiddelen van het onrecht, waaronder het woord *'vaderland'* een der machtigste is, kunnen slechts worden vernietigd, door aan de huidige *anarchie in de woordvorming* een einde te maken. En daarom verschijnt als de primaire ons door het geweten opgelegde sociale taak de stichting van een *instituut van taalbezinning*, dat vooreerst in uitvoerige analytische manifesten de *machtwoorden van het onrecht* zal hebben te brandmerken, en dat zich vervolgens zal hebben bezig te houden met de *vorming van woorden ter verwerkelijking van het gemeenschappelijke intuïtieve rechtsgevoel*, zoodra de eugenetiek (126) voor dit rechtsgevoel een ontwikkelingsmogelijkheid zal hebben geschapen.
(Brouwer 1917)

4.2 De significi en de stichting van de "Internationale School voor Wijsbegeerte" te Amersfoort of: het terugtreden der minderheid

De ontstaansgeschiedenis van de "Internationale School voor Wijsbegeerte" te Amersfoort is op grond van enige publicaties vrij goed bekend (zie bijv. J. den Tex 1966; Van Everdingen 1976). Nogal onduidelijk is echter de rol, die de significi H.P.J. Bloemers, H. Borel, L.E.J. Brouwer en F. van Eeden gespeeld hebben, en hoe uit hun samenwerking bij de voorbereiding op de eigenlijke oprichting van de Amersfoortse School het idee ontstond voor een "Internationale Akademie van Practische Wijsbegeerte en Sociologie"; uiteindelijk heeft dit geleid tot de formele oprichting van een "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte" in Amsterdam (127). De gebeurtenissen en discussies uit de jaren 1915 en 1916, waaruit de Amersfoortse School is voortgekomen, vormen de achtergrond, waartegen de doelstellingen van genoemd Instituut begrepen en geplaatst kunnen worden.

Als bronnen voor de reconstructie van de achtergrond komen behalve Van Eeden's dagboek, zijn correspondentie met Brouwer (B en E), zijn brieven aan Borel (Van Eeden 1934) en enige stukken in het Van Eeden-archief vooral twee documenten in aanmerking, die elkaar, gerekend vanuit de verschillende perspectieven van de auteurs, op sommige punten tegenspreken. Het ene, opgesteld door Reiman jr. en Denier van der Gon, is een op 15 mei 1916 gepresenteerd rapport over de voorgeschiedenis van de stichting van de "Internationale School voor Wijsbegeerte" (6 bladzijden; A); het andere telt 1 pagina, werd door Brouwer geschreven en op 12 juli 1917 door Van Eeden's secretaris aan de toenmalige signi-

fici verstuurd. Het draagt het opschrift "Ontstaan en korte geschiedenis tot 1 Mei 1917 van het Comité tot Stichting eener Internationale Academie van Practische Wysbegeerte en Sociologie" (S).

Terwijl Borel en vooral Van Eeden ondanks alle gebeurtenissen nog altijd aan de Forte-kring vasthielden, ontstond in april 1915 bij een aantal mensen het plan een driedaags congres in de zomer van 1915 te organiseren; gezien het in de oorlog gebleken gebrek aan "geestelijk eenheidsbesef" zou op dit congres het bij alle mensen aanwezige religieuze streven en de noodzaak om ongeacht allerlei religieuze scheidslijnen volgens deze overtuiging te leven, tot uitdrukking gebracht moeten worden. Een oproep voor dit congres, ondertekend door gravin Van Randwijck - de Jonge en de theemakelaar en theosoof J.D. Reiman jr. werd in april 1915 gedrukt (E, nr. 667), maar uiteindelijk toch niet verspreid, omdat men het tijdstip niet gunstig achtte om het plan voor een internationale Hogeschool te kunnen realiseren, een plan waarvoor men vanuit het congres toen reeds algemene instemming verwachtte. In een daarop volgend gesprek tussen Reiman en Henri Borel drong de laatste erop aan, waarschijnlijk nog onder de indruk van de verheven doelstellingen van de Forte-kring, dit enigszins vage plan voor een internationale Hogeschool niet op te geven, maar door te zetten (A, p.1).

Borel betrok nu Van Eeden hierbij, voor wie de geplande "Academie voor hoogere Wijsheid" heel duidelijk een voortzetting van het idee van de Forte-kring betekende, maar dan met werkelijk practische gevolgen (zie Van Eeden 1934: 158 e.v.; 1971-1972, III : 1429, 1445). Na een eerste bespreking tussen Borel, Van Eeden, Reiman en de filosoof Schoenmaekers, die zich al snel weer terugtrok, ontwierp Reiman een nieuwe circulaire (E, nr. 668). Dit ontwerp diende als basis voor verschillende, met de datum "September 1915" in druk verschenen, oproepen in het Nederlands en het Engels, waarvan de eerste versie vermoedelijk op 18 augustus 1915 in het bijzijn van Van den Bergh van Eysinga, J.A. Blok, Denier van der Gon, graaf Van Randwijck, Borel, Reiman en Van Eeden opgesteld werd (128). Volgens dit als "streng vertrouwelijk" aangemerkt prospectus (E, nr.670) wilde men in Amersfoort een centrum van filosofisch leven oprichten, dat studenten een propedeuse in de filosofie zou bieden en in een combinatie van westerse en oosterse filosofie "levenswijsheid vereenigd met kennis" zou doorgeven. Temidden van de meer specifieke doelstellingen en taken staat in dit prospectus ook de volgende zin, die in Reiman's ontwerp nog niet voorkwam en die ongetwijfeld door Van Eeden ingebracht zal zijn:

"Ook voor de philosophie der taal, zoals die in den laatsten tijd als significa of semantica beoefend wordt, zal de Hoogeschool de rechte plaats zijn."
(E, nr. 670) (129)

Het intussen sterk uitgebreide "Voorlopig Comité" werd op 21 september 1915 definitief samengesteld en op voordracht van de initiatiefnemers werden mevr. Van Asbeck, mevr. Van den Bergh van Eysinga en de heren Bloemers, Blok, Brouwer, Van Eeden en Reiman tot leden van het bestuur benoemd (A, p. 2). Hoe

Brouwer in deze kring terecht kwam, is niet bekend; hij werd in ieder geval niet door Van Eeden geïntroduceerd, zoals H. van Eeden beweert (1967 : 29). Waarschijnlijker is, dat hij zich tot het programma, zoals in het prospectus weergegeven, aangetrokken voelde. Van Eeden zelf ontmoette Brouwer voor het eerst op de bijeenkomst van het voorlopig comité eind september 1915 (vgl. Van Eeden 1934: 168). Drie dagen voor de eerste bestuursvergadering op 24 oktober 1915 brachten Borel en Van Eeden een bezoek aan Brouwer. Aannemelijk is, dat de beide leden van de Forte-kring een bondgenoot zochten voor hun eigen ideeën met de Amersfoortse School. In zijn dagboekaantekening van deze ontmoeting schrijft Van Eeden over Brouwer:

"Een sympathiek man, met de aardige kinderlijke manieren van een geniaal mensch. Wonderlijk is het dat zoo vaak mathematische begaafdheid samengaat met vrijheid van oordeel en eedel karakter. Een fijne, schrandere, vergeestelijkte kop, gladgeschoren, met jonge rimpels. Hij is pas 34 jaar. In een wit linnen pak gekleed. In het gesprek gaat hij soms, als in gedachten, op den grond zitten. Hij had in zich reeds het idee van den Forte-kring gevormd."
(Van Eeden 1971-1972, III: 1466)

Op de eerste vergadering van het bestuur werd Brouwer gevraagd het voorzitterschap op zich te nemen in plaats van Van Eeden, daar deze niet voldoende tijd had; Reiman werd bij deze gelegenheid secretaris, Bloemers penningmeester. Van Eeden bericht over deze vergadering:

"Brouwer presideerde. Hij was soms verregaand naïef in zijn plannen. Maar het werd toch goed. Dit is reeds een uitwerking van de Kring."
(1971-1972, III: 1466)

Een maand later noteerde Van Eeden:

"Ik reisde af met Brouwer. Hij is een groot beminnelijk kind, in zijn gesprek vol onverwachte wendingen en diepe geest. Ik voel me zeer tot hem aangetrokken. Hij is een van de weinige menschen. Hij hoort in den Kring."
(1971-1972, III: 1471)

Het bestuur besloot een stichting op te richten, die de naam "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amersfoort" zou dragen en op 6 december 1915 werden de statuten van de stichting goedgekeurd. De drie eerste artikelen, die later in licht gewijzigde vorm in de statuten van het "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam" werden opgenomen, luidden (E, nr. 678):

Artikel 1. De stichting heeft haar zetel te Amersfoort.
Artikel 2. Het doel der stichting is: vernieuwing van de waardebepaling der levenselementen van individu en gemeenschap.

Artikel 3. Zij tracht dit doel te bereiken door
a. het stichten en instandhouden eener Internationale academie voor practische Wysbegeerte en Sociologie;
b. het stichten en in stand houden van een internationale school voor wijsbegeerte en het daaraan verbinden van gelegenheid tot samenleving voor de studeerenden.
c. het organiseeren van cursussen, ook buiten de school.
d. andere wettige middelen, welke aan haar doel bevorderlyk zyn.

De formuleringen in de statuten stammen waarschijnlijk op essentiële punten van Brouwer. Het tweede deel van art. 3b en artikel 3c kwamen overeen met de wensen van een comité van studenten, dat bijzonder geïnteresseerd bleek in het plan voor een school voor filosofie. In art. 2 herkende Van Eeden een idee uit de Fortekring:

"(...), en het kwam oovereen met hetgeen Rathenau zei omtrent 'Wertung'. Wie de waardebepaling wijzigt, wijzigt van zelve den gang der menschheid."
(1971-1972, III: 1474)

Uit alles wordt duidelijk, dat de bedoelingen van Brouwer heel goed pasten binnen Van Eeden's idee van de "koninklijken". Nog vóór Van Eeden enige weken later Brouwer's "Leven, kunst en mystiek" en "Over de grondslagen der wiskunde" las (zie Van Eeden 1971-1972, III: 1474 e.v., 1480), had hij de intellectuele verwantschap bemerkt, die de basis voor een levenslange vriendschap werd. Met Brouwer ging het evenzo. Het idee van de "koninklijken van de geest" was hem inderdaad niet vreemd, zoals uit vroege brieven aan Adama van Scheltema blijkt (zie Scheltema/Brouwer 1984 : 36 e.v., 52), en de toenmalige opwelling van elitair denken kon in Van Eeden's gezelschap alleen maar versterkt worden. Een ander aspect van Brouwer's sympathie voor Van Eeden noemt Van Dalen:

"Van Brouwers kant is de attractie van Van Eeden ook duidelijk de herkenning van een geestverwant, maar misschien ook wel een stukje ijdelheid – ten slotte is zelfs een beroemd mathematicus geen partij voor een kunstenaar wanneer het om bekendheid gaat."
(Van Dalen 1984b : 156)

Van zijn kant was Henri Borel buitengewoon trots op het feit, dat hij een beroemd wiskundige persoonlijk kende (130). De waarde van zo'n contact wordt echter geringer, naarmate meer mensen zich eveneens erop kunnen beroepen. Hierin lag o.a. een grond voor de latere spanningen tussen Borel en Van Eeden. Anderzijds waardeerde Brouwer Borel om zijn humor, zijn kennis van de chinese filosofie en mystiek en vanwege bepaalde overeenkomsten in hun houding tegenover de burgerlijke waarden van de samenleving.

De ideeën van Brouwer en zijn manier van doen stuitten binnen het bestuur echter vaak op onbegrip en zelfs verzet. Hij drong bijvoorbeeld aan op de invoering van een ascetische levenswijze op de Amersfoortse School, waarvan naar zijn mening alles afhing (vgl. A, p. 2). Het beslissende conflict ontstond uiteindelijk tussen Brouwer en de nogal dictatoriale theemakelaar Reiman. Brouwer wilde het volgens eigen zeggen (vgl. Brouwer, S) zo gedaan krijgen, dat de vijf actieve bestuursleden Brouwer, Borel, Bloemers, Van Eeden en Reiman zich van het voorlopige comité zouden afsplitsen, omdat zij inhoudelijk toch al te ver van de doelstellingen van dit comité verwijderd waren. Vervolgens zouden de comitéleden, die het met de statuten eens waren, zich afzonderlijk als medewerkers bij deze groep van vijf kunnen aansluiten, als ze dat wilden. Reiman zou zich echter aan de bereikte overeenkomst onttrokken hebben om de gezamenlijke beslissing aan het comité tijdens een vergadering uit te leggen, in de hoop volledige steun op deze vergadering te krijgen. Dit lukte op 10 januari 1916 natuurlijk niet, vooral omdat Reiman niet meer met Brouwer's ideeën instemde en Brouwer blijkbaar niet eens het verschil tussen een academie en een hogeschool aan de comitéleden kon uitleggen. Brouwer werd door de vergadering gedwongen het voorzitterschap neer te leggen en Reiman nam zijn plaats in (vgl. Van Eeden 1971-1972, III : 1481). Daarop verlieten Borel, Brouwer en Van Eeden (Bloemers was niet aanwezig) de vergadering.

Na deze vernedering en krenking van Brouwer kon ook een nieuw gesprek op 24 januari 1916 tussen Reiman en Van der Gon enerzijds en Borel, Brouwer, Bloemers en Van Eeden anderzijds het terugtreden van de minderheid niet meer ongedaan maken (vgl. Van Eeden 1971-1972, III : 1484). Brouwer's voorwaarden daarvoor kwamen neer op zijn oude plan: artikel 2 van de statuten, de algemene doelstelling dus, moest ongewijzigd blijven; hem en zijn medestrijders moest de vrije hand gelaten worden bij de oprichting van de academie. Daar dit voor de tegenpartij onaanvaardbaar was, zegden de vier hun medewerking definitief op (A, p. 4).

Op 11 februari 1916 werden op een volgende vergadering van het voorlopig comité, waartoe overigens ook Gerrit Mannoury enige tijd behoord had, alle artikelen uit de statuten geschrapt, die te maken hadden met Brouwer's academieplan. De oprichting van de academie zou daarmee aan Brouwer overgelaten worden (A, p. 4). De vergadering gaf haar stichting de naam "Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort"; op 13 februari 1916 werd de notariële stichtingsacte ondertekend. De "kleine oplossing", de Internationale School voor Wijsbegeerte te Leusden bij Amersfoort, bestaat nu nog, terwijl de "grote", de Academie, nog steeds wacht op haar verwezenlijking.

4.3 Het programma van de "Internationale Akademie van Practische Wijsbegeerte en Sociologie"

Drie dagen voor het laatste treffen tussen Reiman en Van der Gon als vertegenwoordigers van de meerderheid met Brouwer en de drie andere leden van de minderheid, vroeg Brouwer in verband met deze vergadering aan Van Eeden:

"Of vind je beter, Reiman in geen geval meer aan onze zaak te binden, même s'il se rend pieds et poings liés?"
(brief van 20 januari 1916; B, CB. FED 2)

Dit klinkt alsof Brouwer beschikte over een voorlopig comité van meer dan 30 leden met adhesiebetuigingen van bijna 250 persoonlijkheden uit het hele land, terwijl dit in werkelijkheid de organisatorische basis van Reiman en van de Amersfoortse School was. Aan zelfbewustzijn ontbrak het de minderheid van vier dus niet, zoals ook blijkt uit de volgende passages uit een brief van Van Eeden aan Borel (10 februari 1916), waarin hij de eerste bijeenkomst van de vier aankondigt:

"Vanmidag om 4 uur koomen wij bij Bloemers. Ook de studenten koomen er, die van het propaganda comité. Zij hebben ook met Reiman gebrooken. Hij zit nu vrijwel met de Bollandisten alleen en Mauve (131) verwacht ook niets van hem. De vraag is nu of we Amersfoort zullen behouden als centrum, of dit aan Reiman zullen ooverlaten. Ik denk dat het zich wel zal oplossen."
(Van Eeden 1934: 171)

Dat zelfbewustzijn had iets van de al vaker bij Van Eeden geconstateerde zendingsijver en het ging gepaard met een hoogst onrealistische inschatting van de toen dominante geestelijke stromingen en de noodzakelijke organisatorische en financiële voorwaarden voor het eigen academie-project; bovendien werd de in feite geringe aantrekkelijkheid van het programma voor de meeste tijdgenoten, het gebrek aan invloed en de zwakke aantrekkingskracht van de vier vertegenwoordigers van de minderheid niet onder ogen gezien. De ervaringen tijdens de samenwerking bij de voorbereiding van de Amersfoortse School hadden de werkelijke problemen aan het licht kunnen brengen, die de realisering van hun eigen plan in de weg zouden staan. De geringe aantrekkingskracht van Van Eeden was in ieder geval zichtbaar geworden, toen de invloedrijke filosoof G.J.P.J. Bolland weigerde zitting te nemen in het voorlopig comité, omdat een van de initiatiefnemers van het plan (Van Eeden namelijk) een dichter was; dat was voor Bolland 'een raar gezelschap' (Van Everdingen 1976 : 8). Zeker Van Eeden, maar waarschijnlijk ook Brouwer, wilde Bolland en al zijn leerlingen van samenwerking aan de School in Amersfoort uitsluiten; dat vormde een voorbeeld van de miskenning van het aantal en de invloed van de Bollandisten resp. de directe of indirecte leerlingen van Bolland. G.A. van den Bergh van Eysinga (132) heeft later eens uitgerekend, wat zo'n besluit, als het van kracht geworden was, voor de Amersfoortse School zou hebben betekend (vgl. Van Everdingen 1976 : 8). En uiteindelijk had men in het geval van de School voor Wijsbegeerte zeker ingezien (zie Van Eeden 1934 : 160), welke waarde een brede ondersteuning door prominente persoonlijkheden op het gebied van de kunst, de wetenschappen en het openbare leven voor de succesvolle realisering van een dergelijk project heeft. Wie waren daarmee vergeleken Bloemers, Borel, Brouwer en Van Eeden, op wie hadden zij kunnen rekenen, wie zou hen voor de oprichting van een academie de noodzakelijke

middelen verschaffen? Deze vragen schijnen toen nauwelijks een rol gespeeld te hebben; centraal stonden slechts de eigen doelstellingen, het programma voor de academie, gesteund door persoonlijke overtuigingen en – zeker door Brouwer, Van Eeden en misschien ook Borel – als een morele taak beschouwd.

Om twee redenen zal kort op deze vragen ingegaan worden. Het gaat in de eerste plaats opnieuw om het wetenschapshistorisch opvallende verschijnsel – met al zijn wetenschapssociologisch relevante gevolgen –, dat de signifische beweging tot 1926 voornamelijk op de nauwe persoonlijke betrekkingen tussen haar leden berustte, zowel wat betreft het doorgeven van signifische ideeën van Lady Welby tot aan Mannoury als de samenwerking in formeel verband. Daarbij speelde natuurlijk ook de geestelijke verwantschap tussen de betrokkenen een rol, maar eerder als een element, dat de persoonlijke binding nog versterkte. De gemeenschappelijke interesse in problemen van taal en communicatie tussen mensen vormde daarbij ongetwijfeld een algemene voorwaarde voor samenwerking naast de ethisch gemotiveerde aanzet tot verbetering van levensomstandigheden in de samenleving; maar dit waren alleen noodzakelijke en nog geenszins voldoende voorwaarden voor een actieve samenwerking van de significi. Was dit laatste wel het geval geweest, dan zouden de actieprogramma's van de significi minder persoonlijk en meer algemeen vakwetenschappelijk gemotiveerd en georiënteerd geweest zijn, en dan zouden uitsluitend persoonlijke verschillen en gevoeligheden (zoals tussen Borel en Van Eeden) niet zonder meer tot het uittreden van leden hebben geleid; bovendien zou de basis voor samenwerking meer open en neutraal geweest zijn en dat zou de medewerking en de toetreding van een groter aantal wetenschappers uit verschillende disciplines mogelijk gemaakt hebben – zoals rond 1937 ook daadwerkelijk gebeurde.

De tweede reden is, dat de personele en organisatorische mogelijkheden hier moeten worden nagegaan, die indertijd voor de uitvoering van het academie-project aanwezig waren. Zonder deze overwegingen zou de mislukking van dit grote plan alleen toe te schrijven zijn aan de erin geïnvesteerde doelstellingen. Maar dit zou, zoals zal blijken, een te eenzijdige kijk zijn op de toenmalige gebeurtenissen.

Wat Henri Petrus Johan Bloemers (1880-1947) met Borel, Brouwer en Van Eeden verbond, is niet bekend. Na zijn studie aan de universiteit van Utrecht was hij van 1905 tot 1907 burgemeester van Willemstad en vervolgens tot 1915 van Borculo (133). De kennismaking en de samenwerking met de significi viel in de periode (1915-1917), dat Bloemers secretaris van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen in Amsterdam was. Dit verklaart weliswaar zijn lidmaatschap van het voorlopig comité voor de Amersfoortse School, maar niet wat hem ertoe bewoog zich in de loop van de discussies aan de zijde van de minderheid te scharen. Het is mogelijk, dat hij in Brouwer's academieplan de van studentenzijde ingebrachte wensen beter behartigd zag, maar misschien sympathiseerde hij ook met de bizondere doelstellingen van de Academie. In ieder geval nam hij vaker en regelmatiger dan Henri Borel deel aan de gezamenlijke bijeenkomsten, waarop het definitieve programma en de statuten van de Academie vastgesteld werden. Tot eind 1917 bleef Bloemers medewerker van de significi en hij behoorde dus nog tot de op-

richters van het "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte" in Amsterdam. In verband met zijn benoeming tot burgemeester van Rheden in 1917 kon hij vanaf het eind van dit jaar niet meer aan de bijeenkomsten van de significi deelnemen (134). De deelname van Bloemers aan de activiteiten van de significi lijkt uitsluitend door zakelijke overwegingen ingegeven te zijn; er zijn geen aanwijzingen, dat hij met iemand van hen persoonlijke betrekkingen onderhield. Het valt daarom te betwijfelen of een langer lidmaatschap van Bloemers, de enige man van de praktijk met werkelijk organisatorisch talent binnen de groep van vier, de organisatie en de plannen van de significi daadwerkelijk had kunnen beïnvloeden.

Henri Jean François Borel (1869-1933), schrijver, tolk en sinoloog, werd bekend door de beide ontwikkelingsromans "Het jongetje" (1899) en "Het zusje" (1900). Hij verbleef meerdere jaren als sinoloog en tolk in China en op Java en schreef cultuurhistorische studies over de chinese kunst, taal, filosofie en godsdienst. Vanaf 1913 was hij kunstredacteur van "Het Vaderland". Borel was sinds 1889 met Van Eeden bevriend (zie Van Eeden 1934) en woonde in 1905 een tijd lang op Walden. Nadat een conflict tussen beide in 1912 was bijgelegd en de oude vriendschap weer hersteld was, kwam Borel via Van Eeden bij de Forte-kring en beide sloten aan deze tijd en de met de kring verbonden ideeën aan door hun deelname aan de voorbereiding van de Amersfoortse School. Maar al vanaf 1916 (vgl. Van Eeden 1971-1972, III : 1513 e.v.) deden zich opnieuw persoonlijke tegenstellingen voor tussen Van Eeden en Borel, die in de loop van de volgende jaren niet meer opgelost, maar alleen van beide kanten periodiek afgezwakt werden. Na Van Eeden's overgang naar de katholieke kerk in februari 1922 leidde de animositeit tussen beide tenslotte tot de weigering van Borel nog langer aan bijeenkomsten van de significi deel te nemen.

Voor Borel, sterker nog en belangrijk langer dan voor Van Eeden, was de samenwerking met de significi een voortzetting van de activiteiten van de Fortekring. Vanuit dit perspectief zag hij en steunde hij Brouwer's doelstellingen voor de Academie. Hoe meer echter in de daarop volgende jaren het taalwetenschappelijke en taalfilosofische werk op de voorgrond trad, hoe geringer zijn belangstelling werd. Daarbij kwam nog, dat Borel vaker dan de andere significi wegens beroepsverplichtingen bij gezamenlijke werkbijeenkomsten ontbrak. Wat hem desondanks nog zolang aan de groep significi bond, was zijn goede persoonlijke contact met Brouwer, dat weliswaar ook niet rimpelloos verliep, maar uiteindelijk zelfs de samenwerking met de andere significi overleefde. Omdat Borel noch als sinoloog noch als kunstredacteur veel gezag had, was hij nauwelijks in staat nieuwe medewerkers te winnen. Wel was hij het en niet Van Eeden, die de aanvankelijke groep van vier, en dat betekent in de eerste plaats Brouwer, met Martin Buber, Gustav Landauer en Erich Gutkind (opnieuw) in contact bracht.

Brouwer was de enige van de significi in de tijd tot de oprichting van de "Signifische Kring" in 1922, die door alle anderen persoonlijk gewaardeerd en op zijn vakgebied zeer hoog geacht werd. Ondanks Mannoury's organisatorische inzet vanaf midden 1917 bleef Brouwer voorlopig de integrerende persoonlijkheid; Mannoury kreeg deze functie pas definitief in de "Signifische Kring". Dit en

zijn ongewone intellectuele capaciteiten gaven Brouwer's voorstellingen van de taken en doelstellingen van de geplande Academie vooral in de fase tot Mannoury's toetreding een overheersend gewicht (135), waartegen Borel, Bloemers of Van Eeden nauwelijks iets in te brengen hadden. Maar Brouwer beschikte niet over bijzonder organisatorisch talent, noch was hij een handig gespreksleider of onderhandelingspartner – zoals eind 1915 en begin 1916 duidelijk bleek – ; en niettegenstaande zijn intussen internationale roem als wiskundige werd hij in eigen land niet voldoende gewaardeerd om talrijke geïnteresseerden voor zijn ideeën te kunnen winnen. Daarvoor ontbrak hem, zeker in het begin, de nodige bereidheid tot het sluiten van compromissen in de kwesties, die zijn academieproject betroffen. Wel slaagde hij erin de fysicus L.S. Ornstein tijdelijk voor zijn plan te interesseren en Mannoury gedurende bijna 40 jaar voor signifische vragen enthousiast te maken.

Van Eeden was in de eerste plaats en zeker voor Borel, De Haan, Brouwer en Mannoury de bemiddelaar en tolk van Lady Welby's significa. Wij zagen dat hij de significa ook in de plannen voor de Amersfoortse School inbracht. Als redacteur van "De Groene Amsterdammer" maakte hij in het vervolg van dit forum gebruik om de significa en de plannen van de significi in Nederland meer bekendheid te geven (vgl. Van Eeden 1917a,b; 1918 d-g). Van Eeden verstond de kunst om zeer uiteenlopende persoonlijkheden onder het vaandel van een idee bij elkaar te brengen. In deze zin was het geen toeval, dat hij aanvankelijk voorzitter van het bestuur zou worden, toen het om de voorbereiding tot oprichting van de "Internationale School voor Wijsbegeerte" ging. Zo bracht Van Eeden een contact tussen De Haan en Brouwer tot stand en met Mannoury, die hem zeer waardeerde, was hij bijna even lang persoonlijk bekend als met Borel. Anderzijds had Van Eeden in die tijd het hoogtepunt van zijn schrijverschap al enige tijd achter zich; op literair gebied en met zijn toneelwerk had hij niet werkelijk succes meer. Ondanks de talrijke voordrachten, die hij in die jaren hield, en ondanks zijn overigens weinig succesvolle politieke activiteiten, moeten de erkenning en waardering, die hem in Nederland ten deel vielen, als zeer gering aangemerkt worden. Van Eeden kon dus nauwelijks enige invloed doen gelden bij het verbreiden en propageren van de doelstellingen der significi of van de significa in het algemeen. Integendeel, het lidmaatschap van een dichter werd in de ogen van talrijke wetenschappers als niet passend bij een vereniging van significi gezien en het signifisch onderzoek werd als vaktechnisch onvoldoende gekwalificeerd beschouwd. In dit opzicht was Bolland zeker geen exotische uitzondering.

Houdt men deze personele en zakelijke constellatie in het oog, inclusief datgene, wat de betrokkenen in het voorjaar van 1916 konden weten, dan wordt onmiddellijk duidelijk met welk zelfbewustzijn en optimisme de kleine groep van vier aan een zo moeilijk project als een dergelijke Academie toen was en ook nu nog zou zijn, moet zijn begonnen. Na de eerste bijeenkomst met Bloemers en Brouwer schreef Van Eeden dan ook in zijn dagboek:

"Op deze wijze kunnen we opschieten."
(1971-1972, III : 1485)

Veertien dagen later liet Van Eeden in een brief van 16 februari 1916 aan Borel weten:

"Beste Henri, op de bijeenkomst van Bloemers en Brouwer hebben wij met succes geconfereerd en vlot beslooten. Eergister was Brouwer bij mij en stelden wij de statuten vast. We zullen voortaan gereegeld eenmaal 's weeks bijeen koomen. Morgen (Donderdag) om half vijf leeszaal Kras."
(Van Eeden 1934 : 172)

De hier door Van Eeden vermelde afspraak, elkaar eenmaal per week in Amsterdam te treffen, is nog een teken van het aanvankelijk enthousiasme, waarmee men het eigen plan nu wilde doorzetten. Dit elan werd echter snel minder. De verdere gebeurtenissen verliepen als volgt (136): op 6 maart 1916 vond een nieuwe bijeenkomst plaats, waaraan opnieuw alleen Van Eeden, Brouwer en Bloemers deelnamen, de laatste vermoedelijk in de functie van secretaris; de "principes van de Akademie" werden besproken, en wel voor het laatst. Want al op 27 maart maakte Van Eeden een Engelse vertaling van het prospectus voor de Academie (1971-1972, III : 1499). Een volgende bespreking was op 30 maart, opnieuw zonder Borel.

Waarschijnlijk schreef men direct na deze datum de mensen aan, die zich geïnteresseerd hadden getoond in de oprichting "van eene Akademie voor Wijsbegeerte te Amersfoort" (E, nr. 676)(137). In dit schrijven (vgl. bijlage B, nr.1) wordt de geadresseerden duidelijk gemaakt, op welke gronden de vier zich uit het bestuur hebben teruggetrokken:

a de onmogelijkheid in een groot gezelschap de eenheid te bereiken, die nodig is voor het beoogde doel;

b de methode van organiseren van Reiman, waardoor bij meerderheid van stemmen over de leidende beginselen van de stichting beslist zou moeten worden;

c het verzet van Reiman tegen het voornemen van het bestuur vrij en zelfstandig te handelen en zich alleen tegenover een op geregelde tijden bijeen te roepen "Raad van Advies en Contrôle" te verantwoorden. In het vervolg wordt meegedeeld, dat de vier ondergetekenden het academie-plan nu zelfstandig willen doorzetten, door zich als uitvoerend comité te constitueren; zij zullen wettelijke bevoegdheid proberen te verkrijgen om de Academie te stichten, hun aantal via coöptatie aan te vullen, de Academieleden te kiezen en een Raad van Advies en Contrôle te vormen,"bestaande uit in het land welbekende en het plan sympathiek gezinde personen". Tenslotte worden de aangeschrevenen gevraagd of zij bereid zijn zitting te nemen in genoemde Raad. Een datum voor een eerste vergadering, waarop de plannen en de noodzakelijke organisatie besproken zullen worden, zal snel bekend worden gemaakt. Of bij deze circulaire aan tal van bekende personen al een gedrukt prospectus met een weergave van de leidende beginselen van de Academie gevoegd was, is niet zeker: dit werd misschien pas eind 1916 verstuurd.

Nu volgde eerst een periode van afwachten. Alleen van Gerrit Mannoury schijnt in april een positief antwoord binnengekomen te zijn (zie noot 137). Brouwer, Van Eeden en Borel ontmoetten elkaar wel bij diverse gelegenheden – zo nam Brouwer o.a. deel aan een van de séances, die Van Eeden in die tijd regelmatig bezocht (zie Van Eeden 1971-1972, III : 1513) –, maar het academie-project lijkt daarbij geen grote rol te hebben gespeeld. In juni 1916 kwam het dan tot de breuk tussen Van Eeden en Borel, die overigens geen gevolgen had voor het intensieve persoonlijke contact tussen Van Eeden en Brouwer. Tenslotte bracht Brouwer op 7 augustus samen met de Utrechtse fysicus L.S. Ornstein een bezoek aan Van Eeden om met hem over het academie-plan te praten. Tegelijk – en dit ondersteunt weer mijn stelling over het bijzondere belang van persoonlijke contacten van de vroege signifische beweging – sprak men, in het bijzijn van Ornstein, over Van Eeden's conflict met Borel, dat niets met de gezamenlijke plannen en activiteiten te maken had (zie Van Eeden 1971-1972, III : 1525).

Leonard Salomon Ornstein (1880-1941), sinds 1915 hoogleraar in de mathematische fysica in Utrecht (algemeen over hem, Zernike 1941), bleef tot eind april 1918 lid en medewerker van de signifische beweging (138). Over zijn motieven om mee te doen is niets bekend; dat Brouwer en hij elkaar kenden, kan een rol gespeeld hebben. Als lid van de Nederlandse Zionistenbond was Ornstein in die tijd ook een bondgenoot van De Haan. Samen met Van Ginneken en anderen behoorde hij tot het huldigingscomité, dat De Haan eind 1918 vóór zijn emigratie naar Palestina een geldsom overhandigde ter bevordering van het signifisch onderzoek (zie ook De Haan 1919a : 7).

In december 1916 waren dan eindelijk de noodzakelijke voorbereidingen getroffen om het academie-plan aan bekende mensen buiten Nederland te presenteren en hen om hun medewerking te vragen. Op 14 december schreef Brouwer (B, CB. FED. 4) aan Van Eeden:

"Beste Kerel, Tegelijk hiermee zend ik je eenige exemplaren van de zoo juist afgedrukte Fransche en Engelsche statuten. Waneer je er van, tezamen met de correspondeerende vertalingen van het manifest, verzendt, houd je dan voor het Archief van ons Comité (139) copie van de eventueele begeleidende brieven, die je er bij voegt? Als er wat antwoorden kunnen zijn ingekomen, wat wel Januari zal worden, zullen we weer eens met ons vieren vergaderen."
Je B.

Gezien de namen van degenen, die in het buitenland de oproep tot medewerking toegestuurd kregen, wordt vanuit Van Eeden's en Borel's optiek het verband tussen het idee van de Forte-kring en de geplande Academie nog eens duidelijk. Borel stuurde het prospectus en de statuten namelijk aan Martin Buber, Gustav Landauer en Erich Gutkind; Van Eeden schreef aan Ernst Norlind (vgl. Norlind z.j.: 68) en Walther Rathenau (140). Op de afwijzende antwoorden van Buber en Gutkind en Brouwer's reactie daarop zal nog ingegaan worden. Tot aan de constituerende vergadering van het "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam" in september 1917 kwamen sympathiebetuigingen met het Instituut en de op te richten Academie binnen van (vgl. Mannoury 1939b : 15): de wiskundi-

gen Arthur Moritz Schoenflies (Frankfurt), Giuseppe Peano (Turijn), George David Birkhoff (Cambridge, Mass.) en Magnus Gustav Mittag-Leffler (Stockholm) alsmede van de Amerikaanse schrijver George Davis Herron, de Engelse auteur Allen Upward en tenslotte de Duitse politicus en publicist Walther Rathenau. De reactie in binnen- en buitenland was dus niet bepaald bemoedigend en het geringe aantal sympathie-betuigingen kon nauwelijks een bijdrage leveren aan de oplossing van de personele, organisatorische en financiële problemen van het academie-project.

Pas op 21 mei 1917 troffen Brouwer, Borel en Van Eeden elkaar weer om de antwoorden op de circulaire te bespreken. Ook werd Remko ter Laan, Van Eeden's secretaris van mei 1917 tot februari 1919, tegen een vergoeding van tien gulden per maand tot secretaris van de significi aangesteld (Van Eeden 1971-1972, III : 1588).

Tot op dit moment had vooral Brouwer zich voor de verwerkelijking van het academie-plan ingezet. Dit veranderde begin juni 1917, toen Brouwer definitief Gerrit Mannoury als volwaardig lid bij de organisatorische werkzaamheden betrok. Pas vanaf dit tijdstip werd doelbewust binnen enkele maanden en zonder rekening te houden met de gehoopte, maar uitgebleven algemene ondersteuning de oprichting van het "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam" voorbereid en voltrokken (zie 5.2). Voordat daarop ingegaan kan worden, moet Brouwer's academie-plan en zijn wetenschapshistorische achtergrond nog nader bekeken worden.

Voorzover mij bekend is er in de publicaties van de Nederlandse significi maar één aanwijzing te vinden, die erop duidt, waar Brouwer met zijn plan voor een Internationale Academie bij aansloot, waaraan hij dit idee ontleende. In 1949 schreef Mannoury daarover:

"De daarbij oorspronkelijk voorzittende bedoeling, tot een internationale Akademie te geraken, die *Tönnies'* ideaal zou verwezenlijken en de begripskritiek door georganiseerde samenwerking zou trachten te bevorderen (...)"
(Mannoury 1949a : 19)

Enige bladzijden daarvoor noemt Mannoury ook het werk van de filosoof en socioloog Ferdinand Tönnies, waarin hij het plan van een internationale Academie lanceerde (zie ook Van Nieuwstadt 1978 : 342); het gaat om "Philosophical Terminology" (1899/1900) van Tönnies, dat later in de oorspronkelijke Duitse versie onder de titel "Philosophische Terminologie in psychologisch-soziologischer Ansicht" (1906) opnieuw gepubliceerd werd.

In 1896 schreef Lady Welby een prijsvraag uit, met een prijs ter waarde van £ 50, voor het beste essay over het thema:

"The causes of the present obscurity and confusion in psychological and philosophical terminology, and the directions in which we may hope for efficient practical remedy."
(Advertisement 1896 : 583)

Verder werden een algemene behandeling van het probleem van de betekenis en practische oplossingen voor de terminologieproblematiek gevraagd (141). Als juryleden fungeerden E.B. Titchener, G.F. Stout, E. Boirac, J. Sully en Oswald Külpe. Tönnies' geschrift, dat de prijs won, bevat niet alleen een originele, sociologisch gefundeerde tekentheorie, maar levert ook uitvoerige voorstellen ter oplossing van de gestelde problemen. In dit verband zijn alleen twee punten relevant: de wetenschapsopvatting van Tönnies en zijn voorstellen.

Na de weergave van zijn tekentheorie, die voortbouwt op een theorie van de sociale wil, verklaart hij tot slot nog de zin, waarin hij wetenschap als een vorm van de sociale wil omschreven had, de zin, "waardoor namen voor begrippen hun betekenis of, laten we zeggen, hun koers krijgen":

"Want deze zin is, in zijn normale vorm, zonder meer *vastgelegd* door de methode van overdracht en uitleg van dergelijke betekenissen."
(Tönnies 1906 : 44)

Alleen in het geval van de wetenschap vormt immers de leer uitsluitend de essentie van de sociale wil, zodat deze door de leer, dat wil zeggen door overdracht van kennis, ontstaat, in stand gehouden en gepropageerd wordt. De sociale wil wordt in de eerste plaats door de leraar als individu vertegenwoordigd en zijn leerlingen stemmen uit vrije wil in met en erkennen de door hem gevormde begrippen en de geldigheid van hun tekens. De tekens zijn daarbij niets anders dan tekens, dat wil zeggen *middelen* ter aanduiding , zonder enige 'innerlijke waarde'(Tönnies 1906: 45).

Deze opvatting houdt in, dat de vorming en nadere bepaling van begrippen plaats vindt door geniale individuen, die daarmee wetgevers worden, zou men kunnen zeggen, zeker met betrekking tot hun "school". De vrije instemming van hun leerlingen en anderen is daarbij eerder op twijfel dan op geloof gebaseerd – hoewel het laatste ook vaak een grote rol speelt –, en dit bestempelt begrippen uiteindelijk tot "*conventioneel* geldige middelen tot kennis" (1906 : 45).

De richting van waaruit effectieve hulp voor problemen met de terminologie te verwachten valt, is door Tönnies daarvoor al aangegeven door zijn diagnose van de situatie en zijn behandeling van de oorzaken:

1 door de vooruitgang van het denken zelf en vooral door het toenemend internationaal karakter ervan;
2 de moderne communicatiemiddelen bevorderen het voortdurende contact tussen wetenschappers en dus ook het besef, dat verschil in terminologie hinderlijk en een gemeenschappelijke taal noodzakelijk is. Vertrouwend op deze ontwikkelingen presenteert Tönnies een eigen ontwerp voor de constructie van een uniforme en internationale terminologie, die, hoewel als "Begriffsschrift" gedacht, heel duidelijk probeert aan te sluiten bij ideeën uit de 17e en 18e eeuw, bijvoorbeeld bij Leibniz en Lambert (zie Tönnies 1906 : 82; Schmitz 1985b). Voor het realiseren van dit idee stelt Tönnies een instantie voor, die haar aanzien en gezag alleen op grond van haar prestaties dient te verwerven. Consultatie, coöperatie en organisatie zijn, gezien haar taak, noodzakelijk.

"De aangewezen vorm voor een dergelijke vereniging van geleerden is de *Academie*. Wat de nationale academies voor de bevordering van de natuurwetenschappen moesten doen en grotendeels ook gedaan hebben, dat moet voor de geesteswetenschappen aan een *Internationale Academie* als taak gesteld worden.(...) dit moet een schepping van het democratisch relativisme (dat we zo vrij zijn als communisme te definiëren) en van de geest van vreedzame arbeid zijn. Aan haar idee ligt het *ideële* practische belang van opvoeders en wereldburgers ten grondslag, een belang, dat psychologie en sociologie tot de rang van leidende organen in een *moreel* lichaam wil verheffen, waarbij de beschaafde naties zich gewillig zullen aansluiten en zich aan zullen onderwerpen. (...)
Een dergelijke Academie moet in de eerste plaats ruimte bieden aan wetenschappelijk onderzoek en denkwerk. *Daardoor* juist moet ze in tweede instantie ook een *leer*school zijn, niet in de zin van een opleiding voor beambten of om welgestelde dames en heren beschaafde conversatie bij te brengen, – maar een leerschool, die direct uit de participatie in onderzoek en denken voortkomt, die in de persoonlijke omgang, in de invloed en het voorbeeld van haar leermeesters haar vitale bronnen heeft, waaruit slechts zij, die waarlijk dorsten naar kennis, drinken kunnen, maar die op hen ook intellectueel *en* moreel bevruchtend kunnen werken."

(Tönnies 1906 : 83 e.v.)

Als eenheidstaal voor de Academie en de wetenschappen dacht Tönnies aan het herziene nieuw-Latijn.

Dat deze ideeën van Tönnies inderdaad in hoofdlijnen het model voor Brouwer's academie hebben kunnen vormen, zal in het vervolg duidelijk worden. Er kunnen nog twee aanwijzingen aan toegevoegd worden, die het op zijn minst plausibel maken, dat Brouwer de bekroonde verhandeling van Tönnies direct of indirect kende. Allereerst was Van Eeden in ieder geval door Lady Welby op de hoogte van het essay van Tönnies; vermoedelijk bezat hij er zelfs een exemplaar van. Lady Welby had zich vanaf 1900 bijna drie jaar lang voortdurend moeite getroost een internationale conferentie ter voorbereiding van de stichting van zo'n academie te organiseren. Het lukte haar echter niet een voor alle geïnteresseerden uit verschillende landen geschikte datum vast te stellen. Van Eeden kende Tönnies bovendien persoonlijk (vgl. Van Eeden 1971-1972, II : 672).

Ook De Haan had in zijn in 1915 geschreven dissertatie, die Brouwer nog voor publicatie gelezen had, uitdrukkelijk op de verhandeling van Tönnies gewezen als een grote stap vooruit in de significa (zie De Haan 1916f : 85 e.v.). Brouwer kon dus zowel via Van Eeden als via De Haan op Tönnies' "Philosophische Terminologie" opmerkzaam gemaakt zijn.

Vergeleken met de statuten, die voor de Amersfoortse School opgesteld waren, hebben de nieuwe statuten betrekking op de oprichting van een "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte", dat nu echter in Amsterdam gevestigd zal zijn (zie bijlage B, nr. 3). Artikel 2, de formulering van het doel der stichting, en artikel 3a, de stichting van een Internationale Academie betreffend, zijn hetzelfde gebleven; artikel 3b herinnert in de nieuwe versie nog duidelijker aan het model van Tönnies dan wat al in de naam van de Academie door de toevoeging "Practische Wijsbegeerte en Sociologie" tot uiting komt:

"het stichten en instandhouden van een school ter verspreiding van de door de Academie te vormen begrippen en begripsverhoudingen."

De tekst van het academie-prospectus (zie bijlage B, nr. 2) is een algemene uitleg van het idee van de Academie en de in de statuten genoemde doelstelling, die luidt:

"Het doel der stichting is vernieuwing van de waardebepaling der levenselementen van individu en gemeenschap."

Als achtergrond van het academie-plan worden drie overwegingen aangevoerd:

1 De ontwikkeling van de huidige rechtsorde wordt alleen beheerst door het streven naar lijfszekerheid en materieel comfort, gepaard gaande met de miskenning en verdringing van de spirituele levenstendenzen en met de onderwerping van de natuur. Daarbij leidt de democratie enkel tot een meer gelijkmatige verdeling van goederen onder de mensen, gemeten aan vroegere rechtsordes.
2 Voldoende erkenning van de spirituele levenstendenzen door de huidige rechtsorde is reeds daarom uitgesloten, omdat zij, wil zij effectief zijn, op het gebruik van een algemeen begrijpelijke taal is aangewezen en de westerse talen niet genoeg woorden "van bezonnen spirituele waarde" bieden.
3 Waardebepalingen, die in laatste instantie in het streven naar lijfszekerheid en materieel comfort geworteld zijn, worden in de huidige rechtsorde ten onrechte voorgesteld als van immateriële oorsprong, hetgeen tot verdwaling van de spontane spirituele levenstendenzen bij de mensen leidt. Tegelijk wordt deze verblinding door enkelen suggestief uitgebuit om alleen tot hun eigen voordeel de massa's tot daden te drijven, die de gemeenschap en de doelstellingen van de rechtsorde zelf steeds meer in gevaar brengen.

In de eerste overweging kan men een samenvatting zien van het eerste hoofdstuk over "de droeve wereld" uit Brouwer's "Leven, kunst en mystiek", terwijl de tweede zijn taalfilosofische en taalsociologische ideeën weer voor de geest roept, op grond waarvan de bestaande rechtsorde als voorwaarde voor het welslagen van communicatie zich enkel kan beroepen op het meest duurzame wilsparallelisme, namelijk het gemeenschappelijk geloof in een objectieve buitenwereld. Daarmee hangt ook samen het hier opnieuw geconstateerde gebrek aan "primaire woorden" ter aanduiding van "primaire begrippen". De derde overweging slaat op de uit de tweede volgende consequentie, dat voor de instandhouding van een opgedrongen rechtsorde aan woorden, die eigenlijk slechts op grond van het gemeenschappelijk geloof in een objectieve buitenwereld zin hebben, door suggestief misbruik de schijn verleend wordt als zouden zij ethische waarden van zuiver spirituele oorsprong aanduiden. Alleen doordat de rechtsorde zich presenteert, alsof zij op al-

gemeen menselijke waarden berust, kan zij zich, hoewel aan de massa opgedrongen, handhaven en enkelen in economie en politiek tot voordeel strekken.

Met deze overwegingen als uitgangspunt worden nu de drie taken van de geplande Academie afgeleid:

1 Zij moet woorden van spirituele waarde creëeren voor de westerse talen om aldus binnen de westerse volken de mogelijkheid te openen over spirituele waarden te communiceren. Omdat volgens Brouwer de kennis van ethische of spirituele waarden slechts via zelfinkeer of contemplatie mogelijk wordt, waarbij de richting van het Zelf zich toont, gaat het hier in de kern om het mededeelbaar maken van mystieke ervaring om zo ook andere mensen de weg naar zelfinkeer te wijzen en mogelijk te maken.
2 De Academie moet in de bestaande rechtsorde en in de zich onder haar bescherming ontwikkelende productie die elementen opsporen, die spirituele tendenzen het sterkst verdringen of verdoven, om vervolgens de nodige beperkingen van de invloedssfeer van de rechtsorde en techniek voor te kunnen stellen. Brouwer wil blijkbaar op deze manier het primaat van het subject ten opzichte van maatschappelijke en technische dwang van buitenaf zoveel mogelijk "weer herstellen" en de maatschappelijke orde funderen op de wil van zo autonoom mogelijke individuen. De derde taak is ook daarop gericht.
3 In de voornaamste talen moeten de woorden, die spirituele waarden suggereren voor begrippen, worden gebrandmerkt, daar deze begrippen in feite wortelen in het streven naar lijfszekerheid en comfort; in deze zin moeten de doelstellingen van de democratie gezuiverd en gepreciseerd worden met het oog op een wereldstaat met uitsluitend administratieve functies. Dat houdt in, dat met het brandmerken van die woorden, door wier gebruik en uitwerking de opgedrongen rechtsorde zich volgens Brouwer in stand houdt, de wilsbasis aan met name die staatsorde onttrokken wordt. En een van deze misbruikte woorden is "democratie". Want een werkelijke democratie berust, aldus Brouwer, op een sociaal bewustzijn, dat uit vrije individuele wil voortkomt; een dergelijke rechtsorde heeft daarom geen dwang nodig, maar kan zich uitsluitend beperken tot administratieve bezigheden. – De drie genoemde taken van de Academie vormen tegelijk een duidelijke toelichting op haar naam.

Het slot van de tekst in het academie-prospectus gaat in op het belang om de gestelde taken met een groep zelfstandige denkers ter hand te nemen en uit te voeren. Tal van filosofen hebben zich individueel reeds aan deze taken gezet en zijn niet in hun opzet geslaagd; dit toont aan, dat door het individuele karakter van hun werk hun woorden alleen bruikbaar zijn geweest "voor de memoriseering der uitgedrukte gedachten in het brein van den schrijver en van geïsoleerde lezers", maar geen plaats hebben kunnen vinden in de onderlinge verstandhouding tussen mensen. De invloed van deze filosofische werken moest daarom wel gering zijn. In een "gemeenschap van zuiver voelende, zelfstandige denkers", aldus Brouwer, zullen hun in onderlinge verstandhouding gevormde inzichten "vanzelf een taalbegeleiding" krijgen, geschikt om een plaats in de onderlinge verstandhouding der massa te vinden. Bovendien bezit "een gedachte als daadembryo" een veel

grotere kans op ontwikkeling, indien zij de gemeenschappelijke intieme overtuiging van een groep van mensen is.

Het gebruik van de term "taalbegeleiding" herinnert waarschijnlijk niet ten onrechte aan formuleringen van Brouwer, dat de taal der wiskunde de intuïtieve wiskundige bezigheid slechts *begeleidt*. Zo zouden ook de leden der Academie de weg van de intuïtie (als voorstadium tot de zelfinkeer) moeten gaan. Belangrijker is in dit verband de betekenis, die Brouwer – evenals Tönnies – aan het gemeenschappelijk kenproces toekent en het vertrouwen, dat een uitdrukkingsvorm in de taal, die in zo'n proces blijkt te voldoen, eveneens met succes in de algemeen maatschappelijke processen van verstandhouding kan worden ingevoerd. Naar mijn mening verlaat Brouwer met deze gedachten de wilstheoretische grondslag van zijn concept van verstandhouding. Want men moet er toch van uitgaan, dat de leden van de Academie na verloop van tijd een eigen sociale groep vormen, waarvan de taal op een specifiek wilsparallelisme berust en min of meer succesvol functioneert. Maar als *deze* taal in de zin van *deze* groep in algemene verstandhoudingsprocessen van de massa gebruikt zou worden, dan zou toch juist de verwarring veroorzaakt worden, die volgens Brouwer een van de beide hoofdoorzaken is van het feit, dat wij elkaar niet kunnen verstaan.

Daartegen zou Brouwer met recht kunnen inbrengen, dat de volgens art. 3b te stichten School juist tot taak zou hebben de door de Academie gevormde begrippen en begripsverhoudingen door te geven en te verspreiden; aan deze School de taak om de vertaling te leveren. Als Brouwer inderdaad voor ogen had wat Tönnies onder "wetenschap" verstond met inbegrip van de bijzondere verhouding tussen leermeester en leerling, dan zou men de verspreiding van inzichten van de Academie zich inderdaad als een universitair leer- of zelfs scholingsproces kunnen voorstellen.

De garantie voor het internationale karakter van de Academie is vreemd genoeg niet meer in de definitieve statuten van het "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte" opgenomen (zie bijlage B, nr.3). Artikel 13 van de bij de circulaire gevoegde statuten (S), dat in de notariële versie niet meer voorkomt, werd echter door de leden van het Instituut in hun werkzaamheden vanaf 1918 serieus genomen. Het luidt:

"De leden der Academie worden benoemd voor het leven. De Academie stelt haar eigen reglement vast, dat echter de goedkeuring van het Bestuur behoeft. De Raad van Bewindvoerders benoemt voor 1 Sept. 1918 twaalf Academieleden, waarvan hoogstens 1/3 Nederlanders zyn. Daarna vult de Academie zich zelf door coöptatie aan met dien verstande, dat elke benoeming de goedkeuring van het Bestuur behoeft, dat het aantal leden hoogstens 40 bedraagt en dat nimmer meer dan 1/3 der leden Nederlanders mogen zyn."
(S, p. 2; vgl. ook bijlage B, nr. 5)

Ook de bezetting van de Academie komt overeen met de als model fungerende ideeën van Tönnies.

Leest men de als circulaires rondgestuurde teksten los van de achtergrond, die de vroege publicaties van Brouwer kunnen vormen, dan laat zich navoelen, waarom bijna niemand van de geadresseerden de achterliggende bedoelingen van Brouwer begrijpen en op waarde kon schatten. Zelfs Mannoury heeft later toegegeven:

"Wàt Brouwer nu precies met die 'woorden van spiritueele waarde' uit punt 1 bedoeld heeft, en hoe hij zich voorstelde, die woorden in dienst te stellen van de geestelijke wereldhervorming, die ons allen ongetwijfeld voor ogen zweefde, is mij nooit geheel duidelijk geworden, maar dàt de door hem ontworpen drieledige doelstelling een strijdkreet inhield tegen de dwingelandij van afgod Woord en tegen de blinde overmacht van blinde vooroordelen, was mij reeds bij eerste lezing des te duidelijker, en voor mij althans voldoende reden om mij met hart en ziel bij het kleine groepje geestelijke pioniers aan te sluiten, en de stichtingsbrief van het nieuwe instituut mede te ondertekenen."

(Mannoury 1939b : 15 e.v.)

Voor Martin Buber was dit niet voldoende reden om zich aan te sluiten. Wat Brouwer met "woorden van spiritueele waarde" bedoelde, schijnt hij wel begrepen te hebben, maar hij verzette zich tegen de gedachte, dat men woorden gemeenschappelijk zou kunnen creëeren. Voor hem was het ontstaan van het woord een mysterie, "das sich in der entbrannten, aufgetanen Seele des weltdichtenden, weltentdeckenden Menschen vollzieht" (Buber/Brouwer 1918 : 28). Een gemeenschap mag zich daarom alleen met een "reiniging van het woord" bemoeien en het misbruik van "de grote oude woorden" bestrijden.
Deze gedachten zijn voor Brouwer even vreemd en onbegrijpelijk geweest als zijn ideeën dat voor Buber of Gutkind waren. Brouwer's antwoord aan Buber van 4 februari 1918 (vgl. Buber/Brouwer 1918 : 29 e.v.) vormt dan ook geen echte toelichting op zijn programma voor de Academie, maar herhaalt slechts de daar verkondigde stellingen in andere woorden. Waarschijnlijk heeft hij nog extra verwarring gesticht, doordat hij terloops naar zijn eugenetische denkbeelden verwees. Buber heeft daarop de correspondentie over de Academie niet meer voortgezet.

Het bezwaar van Gutkind tegen de Academie richtte zich op het feit, dat woorden als het chinese "Tao" nooit op de bodem van de Europese cultuur zouden kunnen ontstaan. Zou dit toch geprobeerd worden, dan zou het alleen zinvol zijn, wanneer tevoren een "hogere vorm van gemeenschap" zou bestaan (Gutkind 1919). Brouwer stelt daar in zijn antwoord tegenover, dat in elk bevrijdingsproces "de tijdige vorming van aan de nieuwe waarden aangepaste woorden een essentiële rol" speelt. "Gebrek aan taalcritische bezinning" verhindert de noodzakelijke veranderingen van de gemeenschap. Zowel Gutkind als Brouwer argumenteren binnen een causaal-deterministisch schema. Een uitweg daaruit zocht Mannoury enige tijd later met zijn idee van wisselwerking.

Het was de verdienste van Brouwer met zijn zeer persoonlijke programmatische ideeën en organisatorische bemoeienissen een eerste gezamenlijke basis

gecreëerd te hebben voor samenwerking tussen de tot dan toe geïsoleerd werkende significi Van Eeden, Borel, De Haan en in zekere zin Mannoury. Zijn opvatting over het communicatieproces in combinatie met zijn ideëen op kentheoretisch gebied was – dat blijkt uit het voorbeeld van De Haan – een wezenlijke impuls om gangbare zienswijzen over woordlinguïstiek en grammatica op te geven ten gunste van een communicatief perspectief. Anderzijds hebben zijn mysticisme, zijn zeer persoonlijke stijl en zijn problemen in het omgaan met maatschappelijke conventies het niet gemakkelijker gemaakt de significa en haar beoefenaars uit hun wetenschappelijk en sociaal isolement – hetgeen al bij De Haan duidelijk zichtbaar was – te halen. Hier lag een moeilijke taak voor Mannoury in de volgende jaren.

Hoewel Brouwer's programma voor de internationale Academie door Mannoury niet echt begrepen werd en evenmin volkomen geaccepteerd kon worden, heeft hij diens bijdragen tot de ontwikkeling van de significa toch zeer hoog geschat en er steeds op gewezen,

"(...), dat vooral Brouwers onderzoekingen omtrent de onbetrouwbaarheid der logische principes en het verband van logica en levensdoeleinden voor die latere ontwikkeling (van de significa; H.W. Sch.) toonaangevend zijn geweest."

(Mannoury 1935a : 87)

5 Het "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam"

5.1 Gerrit Mannoury: de relativistisch-psychologistische beschouwing van levensverschijnselen

5.1.a Leraar, wiskundige en filosoof: een biografische schets

In een bespreking van de rede, die Mannoury hield bij de aanvaarding van zijn buitengewoon hoogleraarschap, schreef Albert Verwey:

> "Anarchist en paradoxaal te zijn, en tevens wiskundige, er is geen aanlokkelijker saamstelling. Hater van gezag, en welk onaantastbaarder gezag schijnt er te zijn dan de wiskunde. Paradoxaal en dit terwijl de wiskunde heet uit te gaan van axiomata. Toch kan het niet anders of de menschelijke mensch die de heer Mannoury zegt te willen wezen, moet voelen dat er nog een andere wereld is dan die in formules bevat kan worden, dat er buiten de waarheid die in die bevatting ligt opgesloten nog een andere zijn moet waardoor ze eerst mogelijk wordt."
>
> (Verwey 1917 : 443)

Een inderdaad ongewone combinatie van eigenschappen voor een wetenschapper, die kort daarna de dominerende figuur binnen de signifische beweging zou worden. Gelet op de bijzondere plaats van Mannoury binnen de significa lijkt het gerechtvaardigd nader op zijn biografie in te gaan en die eigenschappen, op grond waarvan hij zijn centrale rol in de signifische beweging zou gaan vervullen, te laten uitkomen. Er is bovendien tot op dit moment over Mannoury alleen een korte wetenschappelijke biografie geschreven door zijn leerling David van Dantzig (1957), terwijl andere publicaties over hem van weinig waarde zijn door hun beknoptheid en hun vaak foutieve vermelding van gegevens (142).

Gerrit Mannoury (17 mei 1867 - 30 januari 1956) werd als derde kind van een koopvaardijkapitein (gest. 1870) in Wormerveer geboren. Met een stipendium van de stad Amsterdam bezocht hij de eerste HBS aldaar. Drie maanden na zijn eindexamen in 1885 legde hij met goed gevolg het onderwijzersexamen af (Van Dantzig MS. : 1). Een normale carrière als onderwijzer leek voor hem in het verschiet te liggen. Maar de onderwijzer Mannoury, wiens pedagogische kwaliteiten door zijn superieuren en leerlingen herhaaldelijk geprezen werden, vormde ook

hierin een uitzondering (zie bv. Van Dantzig 1947b : 31 e.v.) (143). In 1886 werd hij onderwijzer in Amsterdam, in 1888 leraar aan het toenmalige Instituut Schreuders in Noordwijk en in 1891 kreeg hij een tijdelijke aanstelling aan de Openbare Handelsschool in Amsterdam; van 1893 tot 1902 was hij bovendien privé-leraar ("gouverneur") van de zoon van Mevr. Wed. jhr. Henry Tindal in Amsterdam. En tussen 1902 en 1905 was hij verbonden aan de school van de "Bloemendaalsche Schoolvereeniging", waar hij voor het eerst zijn pedagogische en didactische inzichten aan de praktijk kon toetsen. In 1905 kreeg hij een tijdelijke baan als leraar in Helmond en vanaf 1910 eerst een tijdelijke, daarna vanaf 1912 een vaste aanstelling als leraar boekhouden, wiskunde en handelswetenschappen aan de HBS te Vlissingen; bovendien werd hij in 1913 hoofd van de nieuwe Gemeentelijke Handelsavondschool. Daarnaast was hij vanaf 1894 ook als accountant werkzaam (zie Mannoury 1910).

Dat Mannoury het ondanks deze ruim 32-jarige loopbaan in het onderwijs nog tot hoogleraar in de wiskunde bracht, is het resultaat van zijn niet aflatende zelfstudie en de persoonlijke steun van zijn (en Brouwer's) leermeester Korteweg. Achter elkaar behaalde hij de acten M.O. Wiskunde K I (1887), de hoofdacte (1890), de acten M.O. Boekhouden K XII (1893), Mechanica K II (1895) en Wiskunde K V (1902). Ter voorbereiding op zijn examen K II heeft Mannoury volgens Van Dantzig (1957 : 2; Ms. : 1) een jaar lang college bij Korteweg over analytische mechanica gevolgd; volgens andere informatie (144) heeft Mannoury in die jaren slechts eenmaal een poging gedaan colleges te volgen en dit weer opgegeven, waarna Korteweg hem aanbood op zondag privé-lessen te geven. Hoe dit ook zij, Mannoury was en bleef als wiskundige – overigens ook als filosoof – autodidact.

Al in 1895 werd Mannoury lid van het Wiskundig Genootschap en van 1905 tot 1947 bestuurslid; hij stelde de systematische catalogus van de bibliotheek van dit genootschap samen (gepubliceerd in 1907 te Amsterdam) en die van de wiskundige collectie van de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek; in 1918, 1919 en 1938 was hij voorzitter van het Genootschap en van 1931 tot 1939 conservator van de bibliotheek (Van Dantzig 1957 : 2; Ms. : 1).

Tussen 1897 en 1900, dus nog voor zijn K V-examen, publiceerde Mannoury al:

"(...) een klein aantal, door hun originaliteit, hun rijke meetkundige intuïtie en een fijn gevoel voor formeel zuivere notatie treffende zuiver wiskundige artikelen."

(Van Dantzig Ms. : 1)

In een van deze artikelen, "Lois cyclomatiques" uit 1896, introduceerde Mannoury de topologie in Nederland (zie Van Dantzig 1957 : 3-9 voor een algemeen overzicht). Ongeveer in deze tijd leerde hij de pasigrafische methoden van Giuseppe Peano kennen, waarvan hij een enthousiast bewonderaar en aanhanger werd. In de veronderstelling, dat Mannoury hoogleraar in de wiskunde was, heeft

Peano hem in die jaren ook een keer in Amsterdam bezocht (zie noot 144). In 1903 werd Mannoury privaat-docent in de logische grondslagen der wiskunde aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Deze aanstelling van een leraar zonder universitaire opleiding is door Boland (1978 : VI) terecht een "merkwaardige benoeming" genoemd, die overigens zowel een bewijs levert van Mannoury's bekwaamheid als van de vooruitziende blik van het bestuur van de universiteit en de gemeenteraad van Amsterdam. In zijn openbare les "Over de beteekenis der wiskundige logica voor de philosophie", gehouden op 21 januari 1903, wijst hij voor het eerst op de symbolische logica van Peano; bovendien bevat de tekst een programma voor zijn werk als privaat-docent en in aanzet enkele van zijn pas later uitgewerkte ideeën: een formeel kader voor zijn signifische studies (zie Beth 1957 : 298 e.v.; 1958 : 432). Behalve Brouwer behoorden J.A. Barrau, Th. van der Waerden en G. van Hasselt tot zijn eerste en trouwste leerlingen. Officieel bleef Mannoury tot 1915 privaat-docent, maar met zijn colleges hield hij al in 1910 op, toen hij een nieuwe baan als leraar in Vlissingen kreeg.

De leraar en privaat-docent in de wiskunde studeerde na 1903 verder – alleen - en deed tenslotte in 1907 als 40-jarige staatsexamen A om daarna eindelijk een universitaire studie wiskunde te kunnen beginnen. Maar verder dan een eerste begin – hij bezocht enige tijd wekelijks het fysica-practicum van prof. Sissingh – kwam Mannoury niet, omdat de reizen tussen Helmond en Amsterdam ook met het oog op zijn andere verplichtingen te veel tijd kostten.

De stof voor zijn colleges als privaat-docent, die hij in verkorte vorm in 1906 ook in een vakantie-cursus voor wiskunde-leraren gegeven had, publiceerde hij in 1909 in het boek "Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik" (Mannoury 1909a); naast het proefschrift van Brouwer geldt het als de eerste belangrijke Nederlandse bijdrage aan de grondslagen-discussie in de wiskunde en tegelijk als het eerste en enige werk, waarin grondslagenproblemen consequent vanuit relativistisch standpunt behandeld worden (vgl. Beth 1957 : 299; Van Dantzig Ms. : 4).

In 1917 werd Mannoury tenslotte – waarschijnlijk met de steun van Brouwer – tot buitengewoon hoogleraar benoemd; een jaar later werd hij, als opvolger van zijn mentor D.J. Korteweg, gewoon hoogleraar in de analytische en beschrijvende geometrie, de mechanica en de wijsbegeerte der wiskunde. Hij bleef dit tot 1937. Zijn inaugurale rede van 1917 – kort na de mede door hem ondersteunde oprichting van het "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam" – en vooral ook zijn jaarlijkse college over de wijsbegeerte van de wiskunde gebruikte Mannoury om zijn studenten vertrouwd te maken met de resultaten van zijn signifisch werk. Hier vond de significa uiteindelijk een beperkte, maar zekere plaats binnen het institutioneel vastgelegde universitaire onderwijs.

In 1927 werd de jaarlijkse prijsvraag van het Wiskundig Genootschap door Mannoury – na schriftelijk contact met Brouwer – opgesteld; het bekroonde antwoord van Heyting (1928) vormde de grondslag voor de intuïtionistische logica (zie ook Van Dantzig 1957 : 15 e.v.).

Na zijn afscheidscollege wijdde Mannoury zich nog uitsluitend aan de signifi-

ca; hij was mede-oprichter van de Internationale Signifische Studiegroep (1937) en van het Internationaal Signifisch Genootschap (1946). In deze periode schreef hij het grootste en belangrijkste deel van zijn signifisch werk: meer dan 25 artikelen, een brochure en 6 boeken. Op 16 september 1946 verleende de Universiteit van Amsterdam hem een eredoctoraat (zie Brouwer 1947) en bij zijn 80e verjaardag werd hij gehuldigd door een wetenschappelijk comité met Van Dantzig, Beth, Brouwer, Clay en Révész als initiatiefnemers, dat ook zorg droeg voor de financiering van de toen door papierschaarste uiterst moeilijke druk van de twee delen "Handboek der analytische signifika" (zie Mannoury 1947g; 1948a; Van Dantzig 1947b).

Dat Mannoury onder moeilijke maatschappelijke omstandigheden als autodidact zijn weg in de wetenschap moest zien te vinden, is hem altijd als een tekortkoming en een handicap bijgebleven (Van Dantzig MS. : 2); het heeft er echter ook voor gezorgd, dat hij, zoals hij zelf inzag, niet een slaafse leerling werd van de rond de eeuwwisseling nogal achtergebleven wiskunde in Nederland:

"Als iemand niet zo goed geleerd heeft waar de officiële wandelpaden liggen, komt hij er eerder toe een onbekend zijpad in te slaan, dat hem dan soms onverwachts tot een verrassend uitzicht voert."

(Mannoury, geciteerd in Boland 1978 : V)

Dit heeft met name betrekking op het door Mannoury in Nederland geïntroduceerde onderzoeksgebied van de grondslagen der wiskunde (145). In zijn analyses van wiskundige begrippen en theorieën was hij in staat denkgewoonten bloot te leggen, waarvan het toepassingsgebied kleiner of ook zeer veel groter bleek te zijn dan algemeen aangenomen werd. Mannoury's ontdekking, dat deze denkgewoonten vaak op gangbare zegswijzen teruggevoerd kunnen worden, aldus Brouwer (1947 : 191), deed hem het belang van de taal voor de wiskunde en de filosofie en de betekenis van systematisering en symbolisering van de wiskundige taal in de zin van Peano's pasigrafie inzien. Zijn studies over de rol van de wetenschapstalen maakten het onvermijdelijk hen in toenemende mate op hun relatie met de gewone verkeerstaal en in het algemeen met verstandhoudingsverschijnselen en onderlinge beïnvloeding van mensen te beschouwen. Daarom lijkt het gerechtvaardigd het bijzondere van het buitengewoon veelzijdige werk van Mannoury te zien in het feit, dat hij eenheid wist aan te brengen in de verscheidenheid van zijn onderzoeksinteresses (Vgl. Van Dantzig Ms.: 2). Want Mannoury's publicaties betreffen niet alleen het gebied van de zuivere wiskunde, maar meer nog de didactiek, de logische en signifische grondslagen van de wiskunde, de algemene significa, filosofie, cultuur- en godsdienstgeschiedenis, massapsychologie, sociologie, economie en politiek. Voor hem bevatten religie, filosofie en politiek, wiskunde, rechtstaal en economie gemeenschappelijke trekken. Hij zag ze namelijk allemaal als levensverschijnselen, gemaakt door mensen voor menselijke doeleinden, als uiteenlopende vormen en soorten van beïnvloeding en verstandhouding tussen mensen.

De latere significi hebben de waarde van Mannoury's werk niet zozeer in geïsoleerde resultaten van zijn onderzoek gezien als wel in de manier van behandeling en beschouwing van problemen, in de algemene aspecten, waaronder bijzondere problemen bekeken werden. Dat zijn de kenmerken van pionierswerk, dat eerder nieuwe gebieden ontsluit, dan dat het oude afrondt (Beth 1957 : 300; Van Dantzig Ms. : 2).

Wat de wiskunde betreft nam Mannoury een formalistisch standpunt in, weliswaar met zulke specifieke beperkingen en toevoegingen, dat Heyting het terecht vond naast het logicisme van Russell, het formalisme van Hilbert en het intuïtionisme van Brouwer, het relativistische standpunt van Mannoury als een eigen vierde positie op het gebied van de logische en kentheoretische fundering van de wiskunde op te voeren (zie Heyting 1947a : 519). Het voor Mannoury typerende antwoord op deze weergave van Heyting, dat ons de filosofische bronnen van zijn relativisme noemt, wordt als volgt vermeld:

"(...), Mr. *Mannoury* begs to keep in mind, that these ideas are not in the least to be regarded as his personal acquirement. They are the reflection of a train of thoughts, that counts its representatives in every period of cultural history. Not to mention *Lao-Tse*, *Heraclite* and *Saint Augustine*, it may be said that the modern relativistic philosophy originates from *Hume* and *Berkeley* and is clearly to be traced in the words of *Hegel*, *Nietzsche* and *Mach*. And as to the relation between relativism and intuitionism, the speaker has always regarded the differences between these philosophical schools as being mainly of a terminological nature."

(Heyting 1947a : 521)

De eerste zin uit dit antwoord is niet alleen een verwijzing naar de band met de traditie in zijn eigen denken, maar tegelijk het benadrukken van de geheel in de zin van Marx en Engels opgevatte invloed van het maatschappelijk zijn op het denken van het individu – niet als een eenzijdig determinisme, maar rekening houdend met de terugwerking van het individuele denken op de maatschappelijke situatie. Deze visie komt wellicht het duidelijkst tot uiting in Mannoury's artikel over de geschiedenis van de wiskunde (1917a). Na beschouwing van enkele fasen van ontwikkeling constateert hij:

"(...), geen wetenschap, die zóo sterk het beeld vertoont eener *gemeenschappelijke* denkdaad, die de weerspiegeling en tegelijk de uiting is van *gemeenschappelijke* behoeften, als juist de wiskunde."

(Mannoury 1917a : 91)

In dit samengaan van denken en leven zag hij nog een reden voor zijn twijfel aan het absolute, transcendente karakter van ook de meest abstracte waarheden en voor zijn vermoeden, dat ook

"de tafel-van-vermenigvuldiging en de stelling-van-Pythagoras in hun diepsten grond en wezen even relatief-menschelijk zijn als de wetten van kunst of van staatsmanswijsheid."

(Mannoury 1917a : 92)

Mannoury heeft later zijn monistisch standpunt als "relativistisch-psychologistisch" (1949a : 94) aangeduid. Het centrale idee is daarbij dat van het "psychisch evenwicht", dat wil zeggen, dat elk individu ernaar streeft de voortdurend wisselende verhouding tussen tegengestelde disposities, tussen hevige concentratie en overwegende excentratie, tussen "mathesis" en "mystiek" bijvoorbeeld, in optimaal evenwicht te brengen (zie Mannoury 1925c; 1949a : 94; 1953 : 92). De leidende gedachte achter zijn opvatting noemt Mannoury het "gradualiteitsbeginsel" – dat we al bij Van Eeden tegenkwamen –; dit houdt in, dat elke nuancering, onderscheiding of tegenstelling door een geleidelijke begripsovergang op te lossen of te overbruggen is (1953 : 155); (146) elke scheidslijn tussen begrippen is dan ook willekeurig, zuiver formeel, grondslag van elk formalisme, en hangt af van (is relatief tot) het doel, waarmee zij getrokken wordt, en de persoon, die haar trekt (Van Dantzig 1958 : 424). Met dit in zijn consequenties pragmatistisch beginsel correspondeert het "signifisch relativiteitsbeginsel", dat stelt, dat de betekenis van een woord en de draagwijdte van een begrip van andere, ermee geassocieerde psychische inhouden afhankelijk zijn (zie Mannoury 1925c; 1953 : 163; 1978 : 90 e.v., 116).

Naar analogie met "les deux pôles de l'esprit" (1933b) ziet Mannoury ook in de gehele cultuurgeschiedenis twee naar aard en tendens volkomen tegengestelde stromingen aan het werk. Enerzijds "een algemeen causaliteitsbeginsel, een aanvaste-wetten-onderworpen-zijn van de natuur" als opvatting, anderzijds "een lange rij van 'dialectische' wijsgerige stelsels, reikend van Heracliet (om van Lao-Tse en Boeddha niet te spreken!) tot Hegel en Bolland toe" (Mannoury 1917a : 95). De gang der geestesgeschiedenis ziet hij als wisselwerking tussen de extreme en elkaar opheffende vormen van denken, tussen de "ideeën van *bepaaldheid* en *algemeenheid*, van het *formeele* en het *intuïtieve*" (1917a : 95 e.v.).

Mannoury was ervan overtuigd, ja bezield van het geloof, in cultuur- en sociaalhistorisch opzicht op de drempel van een nieuwe tijd te leven. Het tijdperk dat met Kant begonnen was en dat nu zijn einde naderde, werd volgens hem gekenmerkt door twee stromingen op wiskundig en op algemeen-wijsgerig gebied:

"eenerzijds een streven naar het concrete, het onmiddellijk-nuttige, het onomstootelijke, anderzijds naar het abstracte, het van-den-verschijningsvorm-der-werkelijkheid-onafhankelijke, het algemeene."

(1917a : 108)

Voor de komende nieuwe periode vermoedde hij op ideologisch gebied het bereiken van een evenwicht tussen deze elkaar bestrijdende en om de heerschappij vechtende tendenzen, terwijl hij, meegesleept door de van het opkomende socialisme uitgaande sterke emoties, op maatschappelijk gebied verwachtte, dat het denken en handelen van de massa sterker op het gemeenschapsleven dan op het individu gericht zou zijn om ook daar het evenwicht tussen de uitersten te bereiken (vgl. ook Boland 1978 : VI e.v.).

Mannoury's monisme en relativisme schijnt al rond 1897 uitgekristalliseerd te zijn geweest, tenminste in hoofdtrekken, zoals zijn correspondentie uit dat jaar met Van Eeden voldoende aantoont (vgl. Mannoury 1958). De in de openbare les uit 1903 gekozen voorbeelden zijn als een aanvulling daarop te lezen. De genoemde tegenstelling tussen bepaaldheid en algemeenheid, tussen formalistische wiskunde en dialectische filosofie enz. staat, zoals uit de titel blijkt, voorop in het korte artikel "Hegelen of cijferen" (1905)(147), dat aan Multatuli doet denken en zijn latere negatietheorie in de kiem bevat (zie daarover Van Nieuwstadt 1978 : 343 ; Ms.). Hierbij sluit direct aan de ongepubliceerde voordracht met de titel "1", gehouden op 22 oktober 1906 voor de "Vereeniging voor Wijsbegeerte" in Leiden, doordat hij het vraagstuk der "eenheid" behandelt uit wiskundig oogpunt en vanuit het standpunt der filosofie van Hegel (in Leiden doceerde toen de meesterhegeliaan Bolland).

De eveneens ongepubliceerde voordracht "Het woord", gehouden op 30 oktober 1906 voor de studentenvereniging "Vrije Studie" in Delft, waar Brouwer het jaar daarvoor "Leven, kunst en mystiek" voorgedragen had, behandelt de taal uit relativistisch-psychologistisch perspectief. En zo is het hoofdthema van Mannoury's denken in al zijn vroege publicaties (1907b; 1909a,b; 1917a; 1919) en in nog een derde ongepubliceerde voordracht met de titel "De veritate non disputandum" (Nieuwe Rotterdamsche Courant 1915)(148) te vinden om uiteindelijk in het boekje "Mathesis en mystiek" (1925c) qua inhoud en vormgeving in taal een hoogtepunt te bereiken. Het algemeen probleem van de tegenstelling en de wisselwerking tussen bepaaldheid en algemeenheid resp. relativiteit en zijn bizonder geval, namelijk de verhouding tussen woorden en begrippen, vormen zelfs in zijn boek over het Boeddhisme (Mannoury 1911; oorspr. 1907) centrale thema's. Dit is niet verwonderlijk, omdat Mannoury in de boeddhistische filosofie elementen van zijn eigen denken terugvond.

Zoals we gezien hebben voert Mannoury later allerlei filosofen als stamvaders van zijn relativisme op, maar in feite waren er slechts twee bronnen, waaruit zijn eigen relativistisch-psychologistisch standpunt in het begin gevoed werd: de filosofie van Hegel en die van Nietzsche, terwijl het werk van andere auteurs pas later zijn denken beïnvloedde en aanvulde. De hegeliaanse filosofie werd in die tijd in Nederland vooral, en wel zeer eigenzinnig, vertegenwoordigd door G.J.P.J. Bolland; in Engeland behoorden toen Bradley en Joachim tot de leidende hegelianen. Al deze auteurs vinden we naast Hegel zelf vaak geciteerd in "Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik" (1909a), maar ook in andere publicaties van Mannoury; bovendien heeft Mannoury herhaaldelijk gedemonstreerd, hoe goed hij de hegelse dialectiek beheerste. Toch valt het te betwijfelen, of Mannoury hegeliaan geweest is in die zin, dat hij Hegel's filosofisch systeem in zijn geheel accepteerde. Hegeliaan was hij in de methode en het doel van zijn

kritiek op alle geloof in de absolute geldigheid van een uitspraak en in de genadeloze ontleding van filosofische vooroordelen. Kritisch stond Mannoury vooral tegenover het aanmatigende optreden van Bolland en diens aanspraken op absoluutheid van de "zuivere rede" riepen Mannoury's spot en ironie op (149) en soms ook zijn openlijke kritiek:

"Ik voor mij ben hegelaar genoeg om het te betwijfelen, en van de 'Rede' te geloven, wat Bolland zoo terecht van de 'Natuur' heeft opgemerkt: dat zij 'op zichzelve geene waarheid heeft'."
(Mannoury 1909b : 3)

Nietzsche's invloed op Mannoury ging in twee richtingen. Aan de ene kant voelde Mannoury zich aangetrokken door Nietzsche's idee de invloed van de taal op de wijsgerige en niet-wijsgerige gedachten te onderzoeken (zie Nieuwe Rotterdamsche Courant 1915). Anderzijds stamt Mannoury's psychologisme waarschijnlijk van zijn Nietzsche-lectuur of werd er in ieder geval door versterkt. Niet toevallig gaf hij zijn boek "Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik" (1909a) het volgende motto van Nietzsche mee:

"Das eigentliche Material alles Erkennens sind die allerzartesten Lust- und Unlustempfindungen... " (150)

Mannoury's uitvoerige instemmende weergave van Nietzsche's analyse van de wilsact en van zijn monistische standpunt (zie Mannoury 1909a : 25 e.v., 33 e.v.) zijn nog twee bewijzen voor mijn stelling. Ook werkte Mannoury tussen 1908 en 1910 aan een boek over Nietzsche, dat echter nooit voltooid werd. Het eerste hoofdstuk moest Nietzsche's 'monistische wereldbeschouwing' (Kennistheorie enz.) behandelen (S). Daarvoor moet Mannoury zich al grondig in Nietzsche's psychologie verdiept hebben.

Naar aanleiding van de dood van Bolland in 1922 schreef Mannoury, na een kritiek op Hegel, Bolland en Nietzsche als personen, de volgende duidelijke woorden:

"Maar Hegel en Nietzsche en Bolland hebben de wortel en de wortelbodem aangetast van alle vóoroordeel en alle geestesdood, van alle starheid en alle dogmatiek. Want zij zijn Afgod Woord tegengetreden, zij hebben hem de schoonstschijnende lappen van het houten lijf gerukt en zijn vermolmende naaktheid tentoongesteld."
(Mannoury 1924 : 50)

Tenslotte wil ik in ieder geval nog de invloed van Multatuli op Mannoury, en in het bijzonder op zijn stijl noemen (vgl. Boek en Lezer 1949; Brouwer 1947 : 191; Van Nieuwstadt 1978 : 343); zijn grappige en paradoxale formuleringen zijn af en toe meesterlijk, maar de achterliggende gedachten zijn vaak uiterst moeizaam te

ontraadselen en veel problemen worden in plaats van verhelderd juist vertroebeld. Tot aan het eind van de 20er jaren hebben Mannoury's publicaties over significische thema's op grond van deze eigen stijl een breder begrip voor zijn werk en zijn ideeën aanzienlijk belemmerd (zie Van Dantzig 1947b : 33).

Men zou Mannoury's persoonlijkheid, zijn relativistisch standpunt en zijn werk over de significa geen recht doen, als zijn politieke opvattingen en activiteiten buiten beschouwing gelaten werden. Vanaf 1900 was hij lid van de SDAP en hij richtte in 1902 de "Sociaal-democratische Studieclub" (SDSC) op, waarvan hij tot 1909 secretaris was (zie De Wolff 1956). Na het congres van de SDAP in Deventer behoorde hij met ongeveer 400 andere ex-SDAP-leden op 14 maart 1909 tot de oprichters van de SDP (Sociaal-Democratische Partij Nederland); met Van Ravesteyn, Ceton, Gorter en Mendels maakte ook Mannoury deel uit van het nieuwe partijbestuur (zie De Jonge 1972 : 17). Met deze afscheiding begint de geschiedenis van het communisme in Nederland (zie Lademacher 1983 : 274).

Mannoury stond vanaf het begin bekend binnen de partij als een min of meer onafhankelijk lid, dat ook theoretisch niet tot een bepaalde school gerekend kon worden (Van Ravesteyn 1926). In mei 1917 behoorde Mannoury tot een kleine groep, die kritiek leverde op de partijleiding (De Jonge 1972 : 29 e.v.). Op het congres van 1918 werd de SDP omgedoopt tot CPN (Communistische Partij Nederland), later nog eens tot CPH. In mei 1925 leidden Mannoury's activiteiten, gesteund door de Komintern, tenslotte tot de val van het partijbestuur (Van Ravesteyn 1926; 1956; Mannoury 1930d). Enige tijd later begonnen de eerste polemische aanvallen van partijleden tegen Mannoury's relativisme (Mannoury 1927d : 71 e.v.). Na de verbanning van Trotzki werd zijn positie geleidelijk moeilijker, omdat de partijleiding van de CPH de kant van Stalin koos, terwijl Mannoury de verdere gebeurtenissen met heftige interne kritiek op de CPH en de Komintern bleef volgen. In november 1929 werd Mannoury op beschuldiging van Trotzkisme door de partijleiding geroyeerd (De Jonge 1972 : 51; Mannoury 1930d).

Door Van Dantzig is op de volgende plausibele wijze verband gelegd, daarbij op Mannoury's werk steunend, tussen zijn persoon, zijn relativisme, de significa en zijn politieke activiteiten:

"He was a revolutionary from nature, a renovator in every respect, and completely unselfish. (...) His socialism contained a very strong chiliastic element. He was absolutely convinced that society was moving towards a state of more perfect 'social-biologic equilibrium', which meant a state of greater excentration, as he believed the last few centuries to have shown too strong formalism, nationalism, etc. Therefore he saw relativity theory, psycho analysis, intuitionistic mathematics, relativistic philosophy, but also the Russian revolution as symptoms of this development. As usual, the communist party used him as long as it could, but when they found out that he was too independent, he was thrown out (1929).
He tried to take action against every form of injustice, inside his own party no less than outside, and he accused Roman Catholics, Protestants and Communists

all alike of claiming adherence to definite verbal statements, whereas only the underlying ideas, emotions and volitions were relevant."
(Van Dantzig 1958 : 430)

Zowel bij Van Eeden, De Haan en Brouwer als bij Mannoury vinden we uitgesproken ethische motieven om de samenleving rechtvaardiger in te richten en dichter naar een situatie van ideaal evenwicht te brengen. Voor Mannoury hield dit ook het werk aan de significa in, waarvan hij placht te zeggen, dat het zijn "verdammte Pflicht" was (Scheffer 1956 : 14).

Alle tijdgenoten zijn het eens in hun oordeel over Mannoury als mens: een volkomen harmonische persoonlijkheid (151), vriendelijk en altijd aangenaam in de omgang, trouw aan zijn principes en uiterst bescheiden; hij maakte dan ook nauwelijks propaganda voor zijn ideeën en het auteurschap was bijzaak voor hem, ook al omdat hij weinig waarde hechtte aan uiterlijk eerbetoon; hij was er eerder van overtuigd, dat zijn opvattingen vanzelf zouden doorzetten (Van Dantzig Ms. : 11; Scheffer 1956 : 13; Van Ravesteyn 1946; Boland 1978 : XII).

Over geen van de andere vroege significi had dit gezegd kunnen worden. Nog belangrijker voor Mannoury's rol als bemiddelaar tussen de onderling zeer verschillende leden van de signifische beweging waren zijn communicatieve gaven en de wijze, waarop hij daarvan in discussies gebruik maakte:

"Mannoury was a synthetic spirit, meaning that he was able to understand divergent trends of thought and that he knew how to combine divergent views without violating the 'meaning' of the 'sign users'. (...)
The ineffectual way in which political and even scientific discussions are held, was an everlasting annoyance to him."
(Synthese [redactie] 1958a : 410)

Bovendien verkondigde Mannoury zijn relativisme niet alleen in theorie, maar hij bracht het ook op allerlei gebied in praktijk. Voor hem waren meningsverschillen niet van principiële aard of golden als onoverbrugbaar, daar er steeds graduele overgangen tussen hen bestonden (id. : 411).

Deze facetten van zijn persoon en zijn gedrag, gecombineerd met zijn jarenlange kontakt en vriendschap met Van Eeden en Brouwer, stelden hem in staat om al snel, nadat hij tot de significi was toegetreden, Brouwer's leidende rol op zich te nemen, nu echter op zijn eigen manier. De samenwerking onder de significi kon ongetwijfeld daardoor ook nog zo lang voortgezet worden.

De invloed van Mannoury als wiskundige, filosoof en beoefenaar van de significa bleef uiteindelijk beperkt tot enige leerlingen en collega's. Hier moeten vooral Beth, Boland, Brouwer, Van Dantzig en Heyting genoemd worden. Hij was niet dogmatisch genoeg om een eigen school te kunnnen stichten (Heyting 1956); bovendien was het in tegenspraak met zijn opvattingen (Synthese 1958a : 412). Dat hij op enkele uitzonderingen na alleen in het Nederlands publiceerde en bovendien een geheel eigen terminologie ontwikkelde, vormden te grote obstakels voor een eventueel grotere invloed van zijn werk (152). De uitwerking van de specifiek hollandse significa met haar sterk relativistische component en haar eerst vooral psychologische, later meer sociologische grondslagen was en blijft in de eerste plaats Mannoury's werk.

Op drie centrale teksten van Mannoury (1903; 1909a; 1917b) mij richtend, wil ik in het vervolg duidelijk maken, welke belangrijke ideeën Mannoury al vóór zijn contact met de significi ontwikkeld had, die hij dan investeerde in het gezamelijke onderzoek binnen het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte vanaf september 1917.

5.1.b Bepaaldheid en algemeenheid – wiskunde en dialectische filosofie

Mannoury's openbare les "Over de beteekenis der wiskundige logica voor de philosophie" uit 1903 markeert niet alleen de introductie van de symbolische logica van Peano in Nederland (Boland 1978 : VI; Van Nieuwstadt 1978: 343). Het gaat in deze les om meer. In een tijd, waarin de logica nog voornamelijk geldt als de leer van de wetten van het denken, schildert Mannoury de symbolische logica als een zuiver formalistisch instrumentarium en hij laat haar arbitraire karakter zien door Peano's "enti primitive" met schaakstukken en de "proposizione primitive" met de regels van het schaakspel te vergelijken. Bovendien beperkt Mannoury zich niet tot een beschrijving van het "Formulaire des mathématiques" van Peano en tot de oorspronkelijke functie van de pasigrafie binnen het grondslagenonderzoek van de wiskunde; het gaat hem uitdrukkelijk om de mogelijkheden en de resultaten, die van Peano's methoden ook buiten het terrein van de eigenlijke wiskunde te verwachten zijn (Mannoury 1903 : 3). Het vinden van toepassingen daarvoor in de filosofie veronderstelt een nu weliswaar vertrouwde, in die tijd echter zeker in Nederland ongehoord provocerende visie, dat de filosofie in laatste instantie namelijk voortkomt uit problemen met de taal (zie daarvoor Beth 1958 : 432). En tenslotte gebruikt Mannoury zijn historisch overzicht van enige ontwikkelingsstadia in de wiskunde om anders dan het platonisme en het kantianisme in de wiskunde deze wetenschap als een levensfenomeen te zien, dat in verband met en onder invloed staat van

"(...)wat de een de sociale verhoudingen, de ander de productievormen der maatschappij noemt."
(Mannoury 1903 : 8)

Daarin komt voor het eerst in een van zijn publicaties zijn relativistisch standpunt tot uiting. Daarnaast getuigen de keuze van zijn voorbeelden en de uitkomsten van zijn analyse van de toepassing op filosofische termen van de symbolische logica van zijn monistische opvatting en richt hij zich tegen het allerwegen dominerende dualisme.

Het is deze combinatie van thema's en motieven, die het bijzonder belang van de openbare les in die tijd – hoewel toen nauwelijks beseft en ingezien – en ook de relevantie ervan voor een beter inzicht in Mannoury's opvattingen uitmaakt.

Mannoury ziet de filosofie als ontstaan uit problemen met de taal, waarmee mensen proberen bij elkaar juist die voorstellingen op te wekken, die zij zelf met de woorden verbinden. De daarbij nagestreefde correspondentie is altijd onvolmaakt en het is in dit verband voor hem zonder meer de vraag, in hoeverre gelijkheid van voorstellingen in het algemeen een definieerbaar begrip is (1903 : 10 e.v.), omdat dit zou betekenen, dat voorstellingen duidelijk van elkaar afgebakend en onderscheiden zouden kunnen worden. En hij vervolgt dan:

"de kracht en de beteekenis der woorden verschilt van individu tot individu vrij merkbaar – vooral wanneer zij tot begrippen samengevatte voorstellingen vertegenwoordigen. Uit die onvolkomenheid nu van overeenkomst, uit de 'dwaling' dus, is m.i. als haar tegendeel het begrip 'waarheid' geboren, en ik geloof niet te ver te gaan door te beweren dat de studie van dat begrip, leidend tot het zoeken naar moeilijke definities, naar de ontleding van abstracte begrippen, naar de oplossing van de 'wereldraadsels', die wij door eigen toedoen ons hebben gesteld, aanleiding is tot en tegelijkertijd wezen van de philosophie. Naar die opvatting kan dus de geheele philosophie, evenmin als haar onderdeel, de logica, iets aan ons weten toevoegen, dat haar niet door de waarnemingswetenschappen, door de physica, de sociologie, de psychologie, is geleverd."
(1903 : 11)

Uit problemen met taal en communicatie is de filosofie dus ontstaan en haar studie-object zijn de relaties tussen woorden en voorstellingen, tussen termen en begrippen; de wiskundige logica wordt haar nu door Mannoury aanbevolen als een methode ter vermijding van verkeerde gevolgtrekkingen, doordat zij haar redeneringen als het ware met het potlood in de hand "nacijfert" (1903 : 10). Gezien deze opvatting van filosofie ligt de suggestie om met behulp van de wiskundige logica begripsanalyse te beoefenen voor de hand, maar dit houdt tevens verband met wat hij verwacht van de "wiskundige denkvorm", een denken in begrippen en begripsrelaties van toenemende helderheid en duidelijkheid. Hier ligt de innerlijke schakel tussen de openbare les van 1903 en de oratie van 1917 (zie 5.1.c).

Volgens Mannoury heeft de wiskundige logica vergeleken met de logica van Aristoteles het voordeel, dat zij dwingt tot een scherp onderscheid van wat in de praemissen en wat in de voorstellingen ligt opgesloten; dat het symbolisch schrift weigert uitdrukking te geven aan het onzuivere bijmengsel, dat uit het gebied der voorstellingen onder allerlei voorwendsels in onze redeneringen binnensluipt; dat redeneerfouten even makkelijk ermee te constateren zijn als rekenfouten; en dat tenslotte het spel met symbolen het combineren van voorstellingen en begrippen gemakkelijk maakt en zo eerder nieuwe gezichtspunten opent (1903 : 12). In het gebruik van de symbolische logica wordt dus een controlerend en vernieuwend element gezien. Het is dus niet zo, dat problemen als bij toverslag worden opgelost; wel nemen filosofische vraagstukken – en dat wil Mannoury met zijn voorbeelden duidelijk maken – onder invloed van deze methode een nieuwe vorm aan.

Aan het vraagstuk van de tijd demonstreert Mannoury nu, dat de "proposizione primitive", die het gebruik van de praedicaten "gelijktijdig met", "later dan" en "vroeger dan" als "enti primitive" regelen, volledig dezelfde zijn als die, welke het gebruik van de ruimtelijke praedicaten "gelijk aan", "groter dan" en "kleiner dan" omschrijven,

"(...) zoodat de consequentie van onze methode nu eischt, dat dan ook de tijd worde opgevat als in aard niet verschillend van de drie dimensies der ruimte, m.a.w. dat wij het geheel van al het gebeurde , gebeurende en toekomstige hebben samen te vatten tot een ruimte van vier dimensies, (...)"
(1903 : 14)

De oude tegenstelling tussen materie en geest wordt zo na onderzoek van de enti primitive "bestaan" en "gewaarworden" (als het gemeenschappelijk begrip van "bewust zijn", "leven" en "gevoelen") herleid tot de identiteit van beide praedicaten (1903 : 14), waaruit voor hem volgt, ten eerste dat het onderscheid tussen "levend" en "levenloos" slechts gradueel is, en ten tweede

"(...), dat wij met de beide praedicaten nooit verschillende begrippen hebben kunnen bedoelen, al mag ons dat door 'overproductie op de woordenmarkt' wat onduidelijk zijn geworden."
(1903 : 15)

Zowel in deze als in andere voorbeelden, die vooruitlopen op latere, meer gedetailleerde analyses (153), concludeert Mannoury uit de formele gelijkheid van praedicaten tot hun "werkelijke" gelijkheid. De vraag, of deze conclusie onder de door hem ingevoerde condities terecht is, heeft niet alleen op deze tekst uit 1903 betrekking. Want in de gelijkstelling van "gewaarworden" en "bestaan" ligt de in het latere werk van Mannoury geponeerde aequivalentie van "ik-taal" (auto-psychologische of volitionele terminologie) en "het-taal" (hetero-psychologische of waarnemingsterminologie) in de kern besloten (vgl. Mannoury 1934c : 298 e.v.; 1949a : 52 e.v.). Toen Beth zich met recht keerde tegen het principe "formal equivalence of defining properties entails likeness in nature" (1958 : 435), twijfelde hij aan Mannoury's praemissen, niet aan diens conclusies.

Door het voorstel te doen om filosofische problemen met behulp van de symbolische logica te analyseren, ging Mannoury ervan uit, dat het mogelijk en legitiem was het algemene en het continue te herleiden tot het bizondere en het discrete; hij ging uit van het eenheidsbegrip. In zijn boek "Methodologisches und Philosophisches zur Elementar - Mathematik" (1909a) gaat hij de oorsprong na van dit "meest eenvoudige en tegelijk meest onmisbare" wiskundige begrip; en met deze reductie stelt hij ook het probleem van de kentheoretische grondslagen van de wiskunde aan de orde. Brouwer schreef in een bespreking van dit boek veelbetekenend:

"Een veelzijdige verhandeling over de grondslagen der wiskunde en der kennistheorie welker lectuur zowel van hegeliaansche neigingen, als van verstandigheid genezen kan."
(Brouwer 1910b)

Tegenover de toen algemeen heersende opvatting van de onvoorwaardelijke zekerheid van de wiskunde (zie bijv. Heyting 1958 : 440 e.v.) vraagt Mannoury in dit boek ironisch toestemming om het onvoorwaardelijke op zijn zekerheid en de zekerheid op haar voorwaarden te mogen onderzoeken. Hij wijst erop, dat wij noch in onze ervaring van de buitenwereld noch in onze "binnenwereld" ondeelbare eenheden kunnen aantreffen, die volledig los van elke relatie met iets anders zouden kunnen staan. Hieruit volgt voor Mannoury:

"Als dit zo is en wij ook in onszelf niets kunnen waarnemen dat voldoet aan het idee van iets, dat werkelijk op zichzelf staat, dan moet ook aan de wiskundige eenheid, die toch enkel een product van onze geest kan zijn, dezelfde *grondeigenschap van niet-exactheid en relativiteit* kleven, en is het ons slechts mogelijk een *schijn van exactheid* in de wiskunde te leggen, doordat wij het gebrekkige van het eenheidsbegrip zo veel mogelijk vergeten, het zoveel mogelijk buiten beschouwing laten."
(Mannoury 1909a : 8; curs. H.W.Sch.)(154)

Evenmin als het eenheidsbegrip kunnen de begrippen der toegepaste wiskunde, namelijk tijd, ruimte en causaliteit, hun wiskundig karakter, gezien Mannoury's gedachtengang, volledig behouden (1909a : 9 e.v.).

"Hoe wij de vraag, die wij bij het begin gesteld hebben, ook bekijken, nergens is een houdbare bepaaldheid, een onvoorwaardelijke zekerheid te ontdekken, waarop een nieuwe Atlas-Cartesius de wereld zou kunnen grondvesten."
(1909a : 11)

De inzichten van de "mathematische filosofie" dwingen ons de traditionele scheiding tussen een materiële, door maat, getal en noodzakelijkheid beheerste wereld en een geestelijke, maat en getal scheppende wereld op te geven en dus ook het onderscheid tussen "wiskundige" en "experimentele", tussen "oneindige" en "eindige" waarheid voor "gradueel en onwezenlijk te verklaren" (1909a : 12). Wiskundige en natuurwetenschappelijke voorstellingen en beschrijvingen van de werkelijkheid zijn nooit adequaat in absolute zin. De werkelijkheid kan alleen dan aan het principe van algemeenheid en noodzakelijkheid onderworpen worden, als ze vooraf op de getalssystemen toegesneden (1909a : 12), als het continue op het discrete gereduceerd is.

De relevantie van deze resultaten van zijn denken ligt voor Mannoury niet alleen in een bevestiging van zijn monistisch en relativistisch uitgangspunt en betreft ook niet alleen de grondslagen van de wiskunde. De kritiek op het wiskundig eenheidsbegrip is voor hem van meet af aan verbonden met vragen naar de fundamenten en de exactheid van taal, van communicatie en van het door taal mededeelbare denken. Ter illustratie volgt hier een citaat uit een brief van Mannoury aan Van der Wijck (155), die in zijn bespreking van Mannoury's boek de passage over het eenheidsbegrip aangehaald had (Van der Wijck 1910 : 326), die ik hier al eerder vermeldde. Mannoury schreef Van der Wijck:

B.H.C.K. van der Wijk (1836-1925)

"Biezonder trof mij dat U juist de zinsnede hebt geciteerd, die er h.w. punt van mijn gehele betoog aangeeft: wat daaraan vooraf gaat is eigenlijk slechts inleiding, en wat volgt toelichting tot die stellingname. Het gaat bij de oorsprong van het eenh.-veelh. begrip (of, wat hetzelfde is, van het begrip 'onderscheiden') eigenlijk om de grondslag van alle redelijke verstandhouding, vandaar dat het m.i. zo moeilijk is, in deze 'des Pudels Kern' in diskussie te brengen: zonder 'onderscheiden' of, zoals U terecht zegt, zonder 'tellen' is geen 'denken' (tenminste geen in door-taal-mededeelbaar-denken) mogelijk, en daarom (?; H.W.Sch.) dat iedere redenering dat 'onderscheiden' of 'tellen' rechtvaardigen wil, *per se* een *petitio principii* bevatten moet... die ik dan ook in de door U aangevoerde beschouwing van Sigwart meen te zien (...)"

Niet alleen de wiskunde veronderstelt dus het eenheidsbegrip, maar ook taal, communicatie en het "door-taal-mededeelbaar-denken". Want als noch onze innerlijke noch onze uiterlijke wereld discreet is, maar continu, als er geen "Dinge an sich", maar alleen "Dinge für uns" zijn, dan kan er ook van overeenstemming tussen woord en werkelijkheid geen sprake zijn, dan kunnen wij elkaar niets bestendigs, laat staan iets waars of iets zekers mededelen (156). Tot deze relativistische zienswijze wordt Mannoury overigens gebracht door de dialectische filosofie, waarvan hij zegt:

"Hegelarij is de algemeenheid van de betrekkelijkheid in alle denkbaarheid." (157)

Maar om door taal mededeelbaar denken toe te laten, moet ook de hegeliaan het eenheidsbegrip veronderstellen, en in deze zin geldt:

"de hegelaar bestaat slechts bij de gratie van de cijferaar." (157)

Bij cijferen hoort bepaaldheid, eenheid, logica, wiskunde; en beschouwt men de wiskunde als mogelijk, dan is zij bij uitstek

"(...)de zeggelijkheid van de bepaaldheid in haar algemeenheid." (157)

Dat om die reden in de taal een *duidelijk* eenheidsbegrip moet ontbreken, benadrukt Mannoury in zijn visie op de wiskundige logica als een systematisering van sommige taalwetten (in de betekenis van connectie-regels resp. -regelmatighe-

den). Het is allerminst zo, dat alle taalvormen ("Redefiguren") als wiskundige formules weer te geven zijn. Want, aldus Mannoury, de taal is uiteindelijk niets anders

"(...) dan een bepaalde groep menselijke handelingen (handelingen zowel van de spreker als van de toegesprokene), die elk voor zich slechts bij benadering als eenheden op te vatten en met elkaar te vergelijken zijn."
(1909a : 130 e.v.)

Duidelijk wordt hier, dat vanuit relativistisch standpunt eenheden in de taal slechts bij benadering omschreven en bepaald kunnen worden, en wel nooit adequaat; duidelijk wordt dit vooral, omdat vanuit dit perspectief de taal niet als zodanig of "an sich" gezien kan worden, maar altijd alleen als taal "voor ons", voor de spreker en voor de toehoorder, en als een groep menselijke handelingen, die menselijke doeleinden dienen. Als woorden en hun betekenissen echter relatief voor de spreker, voor het doel van de uiting en voor de toehoorder zijn, als dus de duidelijke (externe) bepaaldheid van woorden onhoudbaar is, dan is ook onderling begrip maar bij benadering te bereiken. Dit voor Mannoury fundamentele idee vat hij samen in de volgende pregnante en fraaie formuleringen:

HET WOORD.
Eensdeels:
Het woord is wederkering, en dus gelijkheid; het is relatie, en dus verschil.
Het is daad van spreker en daad van hoorder, om te verdelen wat niet deelbaar is en vast te leggen, wat niet bestendig is. Het woord is onhoudbare bepaaldheid.
Anderdeels:
Onwrikbaar is het woord-als-werkelikheid. Het is verleden leed en komende vreugde, klacht en wil inénen. Het woord is menselikheid.
(Mannoury 1915) (158)

Mannoury's ontkenning van de bepaaldheid van taaltekens (in de zin van signifiant-signifié-eenheden) impliceert ook de afwijzing van de gebruikelijke aanname, dat semiosis uit lexicon en grammatica gereconstrueerd kan worden. Zijn al vroeg ontwikkelde relativistische en pragmatische taalbeschouwing, deze gerichtheid op het communicatieproces als collectieve activiteit (vgl. Ungeheuer 1972 : 13 e.v.) vormt de belangrijkste basis voor zijn later uitgewerkte theorie van taaldaden. Taaldaden zijn dan namelijk inhoudelijke of psychische eenheden en voor hun omschrijving kan niet alleen een beroep gedaan worden op de overwegend grammaticaal en traditioneel geregelde opeenvolging en ordening van taalelementen (zie Schmitz 1984 : 451). Ook loopt dit vooruit op de pas in 1917 (vgl. Mannoury 1917b) expliciet doorgevoerde afgrenzing tegenover linguistische, etymologische en filosofische benaderingen en probleemstellingen (vgl. 5.1.c), die in de volgende decennia herhaaldelijk opnieuw benadrukt is. Tenslotte is aan deze summiere uitlatingen van Mannoury over taal een zeer verregaande overeenstemming met Brouwer's ideeën te ontlenen, terwijl zij met de standpunten van Van Eeden en De Haan in die periode slechts een interesse in strenge terminologiekritiek gemeenschappelijk hebben.

Mannoury beperkt zich niet tot een kritiek op het wiskundig eenheidsbegrip; dit zou betekenen, dat wiskunde eigenlijk onmogelijk is. Hij wil het formalisme verdedigen, doordat hij het probleem om dit formalisme te funderen zó probeert op te lossen, dat de wiskundige begrippen voldoende gepreciseerd en de theorema's met voldoende zekerheid bewezen kunnen worden. Zijn strategie in deze en het verschil met de pogingen van Russell en Hilbert heeft Brouwer in een bespreking als volgt gekarakteriseerd:

"De heer Mannoury tracht zich dan ook op andere wijze uit de moeilijkheid te redden, en wil de studie der bijzondere rol, tusschen de eindelooze verscheidenheid der wartalen gespeeld door de taal der wiskunde, schuiven op de schouders der psychologie (...)."
(Brouwer 1910a : 200)

Mannoury's uitgangspunt is inderdaad een vergelijking tussen een wiskundige en een empirische bewering; het belangrijkste resultaat daarvan is de aanzienlijk hogere graad van overtuiging, die in het algemeen bestaat ten aanzien van de zekerheid en juistheid van een wiskundige uitspraak. Gezien de uiteenzettingen over het eenheidsbegrip, die daarentegen juist de absolute wiskundige zekerheid als betrekkelijk en als schijn deden inzien, kan nu de vraag gesteld worden (159),

"(...) waar deze schijn dan vandaan komt, langs welke weg het tot een zo 'sterke schijn' gekomen is."
(Mannoury 1909a : 13)

Mannoury benadrukt het belang van dit onderzoek ook voor de filosofie, daar zij pas na opheffing van de tegenspraak tussen het discrete en het continue gebruik kan maken van de methoden en resultaten der wiskunde. Dit is duidelijk een verwijzing naar de rol van de wiskundige logica (Mannoury 1903) en het belang van de wiskundige denkvorm voor de filosofie (Mannoury 1917b; zie ook 5.1.c).

Het monistisch en relativistisch standpunt van Mannoury brengt hem er noodzakelijkerwijs toe de grondslagen en de legitimatie van het wiskundig eenheidsbegrip – dat zelf niet meer tot de wiskunde, maar tot de filosofie van de wiskunde behoort – in het psychische te zoeken. Zijn uitgangspunt is het idee, dat al bij Ziehen (1898), die door Mannoury herhaaldelijk geciteerd wordt, te vinden is, om elk begrip tot een combinatie van de meest elementaire psychische verschijnselen te herleiden. Alleen, een niet meer deelbaar op zichzelf staand element is dan evenmin te vinden als een relatie "an sich". Mannoury moet dus bij de "schijn van het ene" (1909a : 18) zelf beginnen, doordat hij een "willekeurig 'ding-voor-ons' en een willekeurige 'relatie-voor-ons'" als gegeven aanneemt (1909a : 19): hij kiest die gewaarwordingen, wier deelbaarheid niet meer bewust kan worden on-

derscheiden, zoals licht-indrukken, tast- en spiergewaarwordingen, en als relaties "lust" en "onlust" (1919a : 19 e.v.); hij laat zien, dat het mogelijk is via onderlinge verbindingen enige complexen van gewaarwordingen te vormen en beschouwt dit als voorwaarde voor het ontstaan van een "eenheid-veelheid-begrip".

"Eenheden zijn complexen van gewaarwordingen en een veelheid bestaat uit onderling verbonden eenheden, (...)."
(Mannoury 1909a : 31)

Het dualisme daarentegen beschouwt eenheden niet als tot het denkende individu behorend, maar als "uiterlijke" dingen, die samen de "buitenwereld" uitmaken, welke principieel van de "binnenwereld" verschilt. Als nu door dualisten gediscussieerd wordt over de vraag, of de betrekking tussen de beide "werelden" volgens de wisselwerkingstheorie of volgens het psychofysisch parallelisme gezien moet worden, overziet men, dat een vergelijking van deze beide betrekkingen met elkaar en met die, welke al in de veronderstelde verscheidenheid der "werelden" ligt, alleen mogelijk is met een beroep op psychologisch bekende betrekkingen of verbindingen; en alleen al daardoor wordt de "buitenwereld" binnen de "binnenwereld" getrokken. Mannoury gaat er niet vanuit, dat de dualisten zich vergissen met betrekking tot objecten in de werkelijkheid. Maar hij beweert, dat de dualistische opvatting "enkel naar de vorm" verschilt van de monistische (1909a : 125). Het "feit" of het "feitelijke oordeel" van de dualist zijn slechts samenvattingen van oordelen, die een "complex van *herinneringen en verwachtingen*" betreffen (1909a : 32, 125).

"en ten tweede: dat al deze oordelen enkel met betrekking tot een willekeurig gekozen, kunstmatige indeling van de werkelijkheid in discrete bestanddelen, dat wil zeggen uiteindelijk enkel met betrekking tot de menselijke taal, een betekenis hebben. Tot deze willekeurig gekozen discrete bestanddelen behoort ook 'mijn gedachten-inhoud', 'mijn psyche', 'mijn ik-heid', en alleen met betrekking tot *dit* bestanddeel kan van 'buitenwereld' en van 'waargenomen verschijnselen' gesproken worden."
(1909a : 32)

Anderzijds houdt Mannoury het voor "natuurlijk" (in de zin van "menselijk") dat het sceptisch monisme (van Nietzsche bijvoorbeeld) zich niet zo gemakkelijk aan de dagelijkse uitdrukkingswijze aanpast en de dagelijkse denkgewoonten bevredigt.

"Zou dit anders zijn, dan had het menselijk denken nooit een wiskundige vorm kunnen aannemen."
(1909a : 35)

Daarmee zijn wij bij het beslissende punt in Mannoury's gedachtengang beland. Wiskunde is een vorm van denken en spreken over de wereld met een nooit volkomen exactheid, dus zonder absoluut adequate beschrijvingen. Zij vooronderstelt een willekeurige indeling van de werkelijkheid in discrete bestanddelen, en zulke indelingen, afbakeningen en vormingen van eenheden noemt Mannoury "formaliseringen". Hij gebruikt deze term in een ruimere betekenis dan gebruikelijk is in de logica en de wiskunde. Formaliseringen worden door woorden of symbolen aangeduid en in stand gehouden. In deze zin zijn de volgende uitspraken van Mannoury te begrijpen:

"Neen, wiskunst, d.i. nominalisme."
(1905 : 74)

"het eigenlijke *begin* van de wiskunde, haar afgrenzing tegenover de ervaring, is alleen in de terminologie gelegen: de 'wiskundige' uitdrukkingswijze *bedoelt* nu juist de schijn-van-het-discontinue, die net als het wezen-van-het-continue aan elke ervaring eigen is, naar voren te halen en met opzet eenzijdig te belichten."
(1909a : 236 e.v.)

Daaruit volgt ook, dat de formaliseringen bepaalde functies hebben. Dit kan, zoals bij het getal als "naam voor veelheid", de functie van een vergelijking met andere veelheden zijn (1909a : 39), maar ook die van "gemakkelijker verstandhouding" (1909a : 149). Mannoury's kijk op de formalistische wiskunde, inclusief haar waarheidsbegrip (160), is in deze zin door en door pragmatistisch te noemen.

In alle stadia van formalisering zijn inadequate elementen aan te geven; strenge onderscheidingen bijv., waar in feite slechts sprake is van graduele verschillen. Voorbeelden zijn eenheid – veelheid, eindigheid – oneindigheid of het afwijzen door Brouwer van één soort oneindigheid en het toelaten van een andere.

Elke aanspraak wiskundige wetten te willen bewijzen is onrechtmatig. Deze wetten zijn niet meer dan formaliseringen van regelmatigheden in de natuurlijke taal, die alleen als regels en bij benadering gelden:

"Oordelen als de aan het begin door ons als voorbeeld gekozene, kunnen meer of minder 'waar' zijn (in relatieve en subjectieve zin), de wiskunde *bevat noch waarheid noch leugen, zij heeft enkel een bepaalde vorm: de logische.*"
(Mannoury 1909a : 127; vgl. ook 1905 : 73)

Bij deze wiskunde-opvatting moet ook aan tegenspraak een andere betekenis toegekend worden dan die men bij Hilbert aantreft. Voor Mannoury zijn tegenspraak en wiskundige zekerheid tegenstellingen, die elk op zich onbegrijpelijk zijn.

"Is in wiskunst contradictie? – Neen, want contradictie vóóronderstelt gewisheid."
(1905 : 73)

Wanneer men met Hilbert in de wiskunde enkel de vorm ziet, waarin de onveranderlijke waarheid van een "eigenlijke" wiskunde toegankelijk zal worden, dan is men natuurlijk beducht voor de situatie, waarin de vorm met deze waarheid in strijd zou kunnen komen. Wanneer men echter met Mannoury

"(...) in het symbolisme enkel een werktuig ziet om het gemakkelijker eens te worden over oordelen, wier 'waarheid' of 'onwaarheid' steeds betrekkelijk, en uiteindelijk op een inschatting van gewaarwordingen terug te voeren is, kan men aan 'tegenspraak' geen objectieve betekenis, maar alleen die van een bepaalde constellatie van symbolen toekennen."
(1909a : 149 e.v.)

Problemen en misverstanden doen zich voor in de wiskunde, maar ook in de filosofie en elders, doordat men formaliseringen algemeen of in het bijzonder die van empirische verschijnselen voor waarheden houdt, doordat men hun inadequaatheid, hun niet-exactheid en betrekkelijkheid vergeet. Het probleem der grondslagen van een wetenschap laat zich niet oplossen door naar absolute en volkomen zekere uitgangspunten te zoeken en haar van daaruit verder op te bouwen. In plaats daarvan komt dit probleem volgens Mannoury's visie op kennis neer op het vaststellen, waar de grenzen liggen van de validiteit van de gebruikte formele systemen (vgl. Van Dantzig 1957 : 12) (161).

Op grond van deze overtuiging kon Mannoury de door Brouwer als laatste zekerheid voor de wiskunde aangenomen continuïteitsintuïtie niet als een zeker uitgangspunt accepteren. Wel stond hij zeer positief tegenover het intuïtionisme van Brouwer, maar hij zag zelfs hierin nog een aantal formaliseringen: volledige inductie, de oneindigheid van de reeks van natuurlijke getallen en zelfs al het onderscheid tussen "een" en "twee" (Van Dantzig 1957 : 13; Mannoury 1907b : 248 e.v.; 1909a : 143). Desondanks bevat het intuïtionisme van Brouwer veel minder formaliseringen dan bijv. het logicisme. Bovendien ziet Mannoury in taal, symbolen en, via deze, in psychische verschijnselen de enige steunpunten voor de wiskunde (1909a : 143). Intuïtieve kennis, die werkelijk zonder formaliseringen en dus zonder taal uitkomt, is voor hem ondenkbaar (1909a : 33 e.v.). Onderscheidingen makende, mededeelbare kennis is *steeds* symbolische kennis en als zodanig op de mens betrokken, dus relatief.

Op zijn beurt kon Brouwer op grond van zijn opvatting van wiskunde noch de rol accepteren, die Mannoury aan de taal in de wiskunde toekende, noch de koppeling van deze taal en de erdoor aangeduide formaliseringen aan psychische verschijnselen. Want de psychologie als ervaringswetenschap was voor Brouwer een vorm van mathematische beschouwing van de wereld en dus

"(...) onderstelt de psychologie de wiskunde minstens tot en met de eerste oneindige machtigheid, steunt dus reeds principieel op de intuïtie der volledige inductie."
(Brouwer 1910a : 200)

Brouwer zag het "lek" van het formalisme dan ook evenmin door Mannoury gedicht als door de pogingen van Russell en Hilbert. Vanuit zijn perspectief was Mannoury's psychologisme eenvoudig niet relevant voor het intuïtionisme (1910a : 201).

Pas 25 jaar later heeft Mannoury de taalfundering en de psychologische grondslag van de wiskunde zorgvuldiger uitgewerkt en gepubliceerd onder de titel "Die signifischen Grundlagen der Mathematik" (1934c; 1947f). Deze titel duidt de versmelting aan van het "talige" als tekensubstraat met het "psychische" als het geheel van betekeniselementen en de daarmee verband houdende processen, in de uitdrukking "signifisch". Naast eerste aanzetten tot een communicatieve theorie van taaldaden bracht Mannoury met zijn pragmatisme, zijn opvatting van formalisme en zijn relativisme ook zijn psychologisme mee in het gezamenlijk onderzoek van de significi. In grote trekken was hij een aanhanger van de associatiepsychologie en vanaf de twintiger jaren bovendien beïnvloed door de psychoanalyse van Freud. Van Dantzig, Mannoury's leerling, en Heyting, Brouwer's leerling, hebben beide zijn psychologische beschouwingen en constructies als van het begin af "zwak gefundeerd" en als intussen verouderd gekarakteriseerd (Van Dantzig 1957 : 11; Heyting 1958 : 411; evenzo Willink 1979). In zoverre dit oordeel de latere studies van Mannoury betreft, moet men er wel mee instemmen. Ondanks talrijke intensieve contacten met psychologen in de signifische beweging vanaf 1937 gaf Mannoury zijn aanvankelijke psychologische ideeën niet op. In 1909 echter maakte hij gebruik van de toen nog algemeen geaccepteerde associatiepsychologie in aansluiting aan Ziehen (1898) en de op dat tijdstip nog zeer nieuwe, eerste inzichten van de Gestaltpsychologie konden hem als leek op dit gebied nog nauwelijks vertrouwd geweest zijn. Voor de ontwikkeling van de significa tot omstreeeks 1926 was de richting van de door Mannoury aangehangen psychologie overigens van ondergeschikt belang. In deze tijd stonden andere vragen op de voorgrond en Mannoury had een belangrijk aandeel in de formulering van deze vragen en de omschrijving van de taak der significa.

5.1.c De wiskundige denkvorm en de functie van de significa

Ongeveer een maand na de oprichting van het "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte" (zie 5.2.a) hield Mannoury als buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam zijn inaugurale rede "Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm" (162). Beide voor hem zo belangrijke gebeurtenissen, uiterlijk gezien, bracht hij in zijn rede ook intern met elkaar in verband door de koppeling te leggen tussen zijn ideeën over de wiskunde als levensverschijnsel en de doelstelling van de significa. Hij maakte tevens gebruik van zijn openbare rede om – na De Haan's openbare les voor de tweede maal – de significa en haar doelstellingen voor te stellen en om te wijzen op de sociale functies van wiskunde en significa, dat wil zeggen hun bindingen met *die* maatschappelijke ontwikkeling, waarop hij hoopte en waarin hij geloofde. Inhoud en tijdstip van zijn rede maken deze tekst tot een belangrijk document voor Mannoury's vroege ideeën over taak en functie van de significa.

Mannoury begint zijn betoog met een bewering, die toen zeker niet minder dan nu als een vorm van ketterij opgevat kon worden, namelijk dat de wiskundige wetenschap een "bij uitstek praktiese" is en in zekere zin met de voorspellingen van de tovenaar in andere culturen vergeleken kan worden (1917b : 5). Hij brengt de wiskunde als wetenschap in verband met wat Brouwer de wiskundige beschouwing van de wereld noemde met de voor deze kenmerkende "sprong van doel op middel". Formules en figuren zijn slechts hulpmiddelen om aan vroeger reeds ervaren opeenvolgingen van waarneming en wens, van weten en willen een zekere duurzaamheid te geven, en om de oude "gedachtenpaden" in de toekomst gemakkelijker te kunnen bewandelen (1917b : 6). Het zo weergegeven verband tussen waarneming en handeling is juist als bij de natuurvolken van psychische aard.

In ieder geval bevat de wiskunde onvolkomenheden, reden waarom de natuurwetten alleen dan geldig zijn, als wij de nooit ontbrekende afwijking eenvoudig buiten beschouwing laten (id.). Zo beschouwd zeggen wiskundige beweringen niets omtrent wat werkelijk is, maar enkel iets "omtrent wat zijn zou... àls het was!"; zij abstraheren dus van de werkelijkheid (id.) of, zoals Mannoury het elders formuleert:

"Nettenknopen staat tot vissenvangen als de wiskunst tot de empirie, en alle rekenmeesters van de wereld kunnen geen tittel of jota aan onze kennis-van-de-werkelijkheid toevoegen. Zuivere wiskunst is zuivere logiek en dus: zinneloos."
(Mannoury 1914)

Er blijft dus verschil bestaan tussen de werkelijkheid "op zich", een ondeelbaarheid, en de werkelijkheid "voor ons", in eerste benadering een – eindige – veelheid, en verder dan de laatste gaat de pretentie van de wiskunde niet.

"En zo beperkt de mathematikus zich opzettelik tot die eerste ruwe benadering van de menselike schijnbuitenwereld, die in afgetelde woorden is weer te geven, en laat de wereld van het wezenlik-gevoelde en het wezenlik-doorleefde aan de kunstenaar, die zijn woorden niet telt, maar weegt."
(1917b : 7)

De strenge en volledige formalisering van de taal der wiskunde beperkt deze taal tot de werkelijkheid als veelheid en onderscheidt haar van de nauwelijks geformaliseerde taal der kunst, die door eenheid in de veelheid gekenmerkt wordt en dit tot uitdrukking brengt. Dit onderscheid tussen beide talen en beide objectgebieden verwijst naar Mannoury's opvatting, dat formele systemen en formele talen in het algemeen hun waarde ontlenen aan de niet-geformaliseerde, intuïtieve, artistieke of zelfs instinctieve expressie van menselijke emoties en verlangens (zie Van Dantzig 1957 : 13). Daarom is er zelfs in de wiskunde, die gevoelloos is en onwezenlijk en levenloze formule, "iets...dat zich niet becijferen laat"(Mannoury 1917b : 8): schoonheid, harmonie, weerklank en ritme (zie ook Mannoury 1937a).

In deze opvattingen kunnen wij de kern zien van Mannoury's bijdrage aan de signifische taaltrappentheorie, die voor het overige een zekere verwantschap met ideeën van Brouwer vertoont. De verschillende talen, van de niet-geformaliseerde tot de streng formele, zijn op elkaar gebaseerd via toenemende formalisering van elementen en verbindingen. Elke nieuwe formalisering en elke nieuwe taaltrap heeft eigen doelstellingen, zonder dat de verbinding met de onderste trap, de emotionele, helemaal verbroken wordt.

In welke zin kan nu van "wiskundige denkvorm" (163) gesproken worden, als de eigenlijke wiskunde toch geen denkvorm is, maar "hoogstens taalvorm" genoemd kan worden (1917b : 8)? Mannoury's vertrekpunt voor de beantwoording van deze vraag is de vaststelling, dat wie zijn gevoelens wil leiden en beheersen, ze eerst moet ontleden, iets waartoe de verouderde taalvormen overigens niet in staat zijn.

"Maar onze woorden zijn oud en deels versleten, en zij dragen ieder het kenmerk hunner historie met zich, zij slepen ons mee door hun klank en hun verwantschap met andere klanken, en brengen spreker en hoorder waar zij niet wilden zijn."
(Mannoury 1917b : 9 e.v.)

De hier genoemde gebreken van de beschikbare woorden zijn het waard nader bekeken te worden. Het verwijt dat onze woorden versleten zijn schijnt te duiden op de onbepaaldheid en vaagheid van hun betekenis en, samenhangend daarmee, hun ruime toepasbaarheid. Is aan woorden hun etymologie te zien, dan kan ook hun "historie" tot de onbepaaldheid van hun betekenis bijdragen. De woordklank of – zoals Mannoury het later noemde – het (auditieve) woordbeeld (vgl. bijv. 1947g : 33) kan niet alleen met ideeën, dus herinneringsbeelden of voorstellingen, geassocieerd worden, maar ook met andere woordklanken. Een dergelijke "woord-woord-associatie" – aldus Mannoury's latere term – kan als gewoonte of taalregelmatigheid van de spreker de ordening van zijn gedachten beïnvloeden, terwijl bij de hoorder misschien beelden en herinneringen opgewekt worden, die de spreker met zijn woorden niet wilde oproepen. Bij de invloed van deze woord-woord-associatie op de gedachtengang gaat het in principe om een al eerder door Brouwer bekritiseerd verschijnsel, dat in de wiskunde dan optreedt, wanneer men de wetten, die de opeenvolging van taaleenheden beheersen, als het essentiële van de wiskunde en dus "als het eigenlijke richtende bij daden van wiskundig bouwen" gaat zien (Brouwer 1907 : 140 e.v.).

De Haan nam dit idee van Brouwer over en Mannoury, die de dissertatie van De Haan in zijn rede vermeldt (1917b : 9), heeft dit naar eigen zeggen weer van De Haan overgenomen (zie Meijer 1967 : 151 e.v.).

Gezien deze tekortkomingen van de taal kan ook de wiskundige taal niet de pretentie hebben de werkelijkheid adequaat te beschrijven, want elk van haar onderscheidingen (formaliseringen) is, hoe noodzakelijk zij voor het tellen en

meten ook zijn mag, relatief. Dat neemt echter niet weg, dát wij onderscheiden en dát wij afgrenzen, op elk denkbaar gebied.

"Zeker, onze onderscheidingen zijn slechts aanvankelik en verstandelik, niet waarlik-houdbaar en redelik, maar niet de zuivere rede, slechts de dolende verstandelikheid is menselik, en daarom kunnen wij het rekenen, ondanks alle misrekening, niet laten!"
(Mannoury 1917b : 10 e.v.)

Wij kunnen dus niet anders – zij het ook tegen beter weten in – dan de dingen der waarneming en de dingen des begrips in eenheden denken. De vraag moet dus niet luiden, of onze denkvorm wiskundig zijn kan, want dat is zij tot op zekere hoogte al, maar of zij méér wiskundig zijn kan dan tot nu toe. Want:

"Wiskunst is het werken met bepaalde eenheden en met bepaalde relaties tussen die eenheden, en hoe bepaalder, hoe onwankelbaarder en dus hoe onwezenliker die eenheden en die relaties zijn, hoe wiskundiger die wiskunst is."
(Mannoury 1917b : 11)

Omdat de mate van bepaaldheid van de eenheden niet alleen een kwestie van waarneming, maar vooral een taalkwestie is, kan de denkvorm alleen daardoor meer wiskundig gemaakt worden, doordat de termen preciezer bepaald en de begrippen scherper omschreven worden. Dit is te bereiken door "signifiese arbeid" (1917b : 12). Wat Mannoury daaronder verstaat en hoe hij haar taak opvat, verduidelijkt hij als volgt:

"Signifiese arbeid, zeide ik. Dàt is het, wat van node is om onze denkvorm in het algemeen meer wiskundig te maken. Geen etymologie, geen semantiek, geen speuren naar de vele en velerlei diensten, die elk woord aan spreker of hoorder bewijst of bewezen heeft, maar signifika in aktieve, in voortbrengende zin: het opbouwen van woordsystemen, die kunnen dienen om onze begrippen en het leven van onze begrippen op menselik begrijpelike wijze af te beelden. Wat nodig is, is het geduldig en moeizaam opsporen en benoemen van die kleinst mogelike elementen, die bij nauwkeurige zelfanalyse in ons denkleven waarneembaar of vermoedbaar zijn, en van hun onderlinge betrekking."
(1917b : 13)

Op één lijn met Brouwer, maar op dat moment in afwijking van De Haan, ziet Mannoury hier de significa niet als etymologie of semantiek, maar omschrijft haar taak als het opbouwen van woordsystemen (terminologieën).

Daar de termen dienen om elementen van het gevoelsleven in begripsvorm weer te geven, behoort het tot die taak in het kader van zelfanalyse de kleinst mogelijke elementen en hun relaties tot elkaar vast te leggen, de termen daarvoor te bepalen en met deze basis-eenheden de meer ingewikkelde woordsystemen op

te bouwen. Het is duidelijk, dat een actieve (of synthetische) significa, die zo te werk gaat met betrekking tot bestaande termen uiteindelijk een analytisch effect heeft, dat wil zeggen, zij levert de begripselementen, die door deze termen aangeduid worden en geeft de trap aan, waarop die termen als praedicaten thuishoren (1917b : 12).

Deze signifische arbeid en de daaruit resulterende wiskundige denkvorm en taal hebben vanuit Mannoury's perspectief een maatschappelijke relevantie, omdat zij kunnen bijdragen tot ontwarring en verbetering van denk- en spreekgewoonten en van "woordgebouwen" van de mensen, die, zoals de recente maatschappelijke ontwikkelingen laten zien, de verstandhouding over sociale doelen en middelen aanzienlijk belemmerd hebben. Mannoury's voorbeelden wijzen erop, dat hij de wiskundige denkvorm als tegenpool van en als middel tegen de ideologische denkvorm opvat (vgl. Mannoury 1949a : 75). Deze laatste blijft niet tot wereldbeschouwingen beperkt, maar betreft elke op algemeenheidsconcepties gerichte begripsvorming, een tendens dus, die evengoed in een grondwetsartikel of in een "stemmingsgedicht" tot uitdrukking kan worden gebracht als in een religieus dogma (1917b : 15 e.v.). De wiskundige denkvorm daarentegen wordt door het scherp onderscheidende en streng vasthoudende element gekenmerkt, dat de essentie van een wiskundige bewijsvoering uitmaakt. Zij vereist het tot rust brengen van te heftige emoties en bevordert de verstandhouding tussen mensen (vgl. Van Dantzig 1957 : 13).

Mannoury heeft in zijn latere werk herhaaldelijk benadrukt, dat men de negatieve gevolgen van ideologie en de ideologische denkvorm het eerst op het spoor kan komen door een analyse van de psychische verschijnselen, die eraan ten grondslag liggen. Het lijkt erop, dat hij juist om die reden in 1917 de functie van de significa zag in de uitbouw en de versterking van de wiskundige denkvorm daar, waar emoties het onderwerp van het denken zijn. Gezien de successen van de wiskunde in de laatste honderd jaar is hij in zijn inaugurale rede ervan overtuigd, dat "de zorgvolle woordkunst die mathesis heet" tot een vrijer oordeel, tot een vrijere keuze van de middelen om dat oordeel te bepalen, tot kritiek op dogma's en tot afbrokkeling van "menig in woorden-wortelend geloof" zal leiden (1917b : 21). En tenslotte:

"De waarde van het woord als schakel tussen ziel en ziel zal oneindig stijgen, maar de onwaarde van het woord-zonder-meer als richtsnoer onzer daden meedogenloos helder aan den dag worden gebracht."
(1917b : 22)

Ongetwijfeld heeft Mannoury een blijvende invloed uitgeoefend op het werk van de significi vanaf 1918 door de veelheid aan ideeën op het gebied van taalanalyse, terminologiekritiek en verstandhoudingsproblemen, die hij in zijn rede ontwikkelt en aanduidt. Verder bracht hij zijn psychologische en relativistische manier van denken en zijn opvatting van formalisme in het gezamenlijke onderzoek in; hij deelde met Brouwer het idee van communicatie als gemeenschapshandeling, tot

op zekere hoogte een pragmatistische visie en tenslotte de afbakening van de significa ten opzichte van etymologie en semantiek. Het zijn met name deze bijdragen van Brouwer en Mannoury geweest, waaruit zich in het vervolg de geheel eigen probleemstellingen van de significa en de signifische beweging in Holland ontwikkelden.

5.2 De institutionalisering van het signifisch onderzoek

5.2.a Stichting, taak en opbouw van het "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte"

Toen het na Mannoury's benoeming tot buitengewoon hoogleraar te verwachten viel, dat hij op korte termijn van Vlissingen naar Amsterdam zou verhuizen, liet Brouwer hem in een brief van 9 juni 1917 (S) heel direct weten:

"Tegelijk hiermee zend ik je in 4 talen 8 x 12 exemplaren van manifest + statuten der Intern. Acad. van Practische Wijsbeg. en Sociologie. Sinds den tijd van opstellen van het manifest is de Raad van Beheer, waarvoor toen nog slechts 4 leden waren aangewezen, uitgebreid met L.S. Ornstein (hoogleeraar in de physica te Utrecht) en G. Mannoury. Je hadt je daartoe immers indertijd bereid verklaard? Dat we je nooit meer voor een vergadering hebben gevraagd, lag in ieder geval uitsluitend hieraan, dat we van je onmacht om over te komen zeker waren. We hopen, dat dit nu na den zomer anders zal worden, en dat je misschien nu de tijd kunt vinden, eenige exemplaren der circulaires aan je binnen- en buiten-landsche relaties te verzenden ter verkrijging van sympathiebetuigingen, en ter voorbereiding van benoeming van vertegenwoordigers in andere landen. Voeg dan voor de verzending met inkt zoowel in de statuten als in de onderteekening van het manifest de namen van Ornstein en Mannoury toe, en verbeter de eenige overgebleven drukfout in het Duitsche manifest, waar op 'beeinflusst' een Umlaut is blijven staan.
Je Bertus Brouwer."

In zijn antwoord geeft Mannoury op 11 juni 1917 (164) te kennen, dat hij volledig accoord gaat met het doel van de Academie, voor zover het in het algemeen het voor de komende tijd "éene nodige" omvat, namelijk de ontwarring van de chaos van woorden en vooroordelen. Zover is hij ook op grond van zijn eigen ideeën gekomen, waarbij hij echter uitgegaan is van een punt, dat zich aanzienlijk onderscheidt van de uitgangspunten van Brouwer en eventueel die van Van Eeden en Borel. Om die reden is het voor hem onmogelijk het manifest, zoals door Brouwer gevraagd, te ondertekenen:

"Er staan voor mij 'haarsträubende' ketterijen in."

Het was voor Mannoury vanuit zijn eigen opvattingen vermoedelijk onmogelijk zich vast te leggen op een programma, dat verder ging dan de analyse van en de kritiek op taal en vooroordelen; in dit verband betekende dat met name Brouwer's visie op politiek, op de verhouding tussen individu en maatschappij en tussen mens en natuur. Hij was wel bereid als sympathisant of als uitsluitend in de statuten genoemd lid vermeld te worden, omdat hij dan altijd nog de mogelijkheid zag het algemene doel van de Academie vanuit zijn standpunt te verdedigen. Brouwer verklaarde zich met de tweede oplossing accoord (brief van 18 juni 1917, S), maar drong erop aan, dat Mannoury zijn medewerking aan de "Internationale School voor Wijsbegeerte" te Amersfoort, die hij al toegezegd had, zou opgeven, omdat de leiding van deze school zich in het verleden zo weinig coöperatief had gedragen.

Mannoury verstuurde inderdaad zijn exemplaren van het academie-prospectus en van de statuten; van de Nederlandse versie waren in totaal 200 exemplaren, van de Engelse, Franse en Duitse elk 600 exemplaren gedrukt. Het geringe aantal reacties, dat hij ontving, gaf hem gelijk in zijn bezwaren tegen de tekst van het prospectus. De daarin genoemde doelstellingen en hun motivering werden ofwel verkeerd begrepen, of men voelde zich niet aangesproken door de wereldbeschouwelijke elementen erin. Sympathiebetuigingen van bijzonder invloedrijke persoonlijkheden kon ook Mannoury niet te pakken krijgen. Het prospectus bleek ongeschikt om een samenwerkingsverband van de grond te krijgen op een onderzoeksgebied, dat vanaf de eeuwwisseling binnen verschillende disciplines steeds belangrijker gevonden was.

In het geheel niet ontmoedigd door het uitblijven van steun, met name van de kant van wetenschappers in binnen- en buitenland, kwamen Borel, Brouwer, Van Eeden, De Haan en Mannoury op 12 september 1917 in Amsterdam bijeen voor de officiële oprichtingsvergadering van het "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte". Mannoury werd tot voorzitter van de "raad van bewindvoerders" van het Instituut gekozen, De Haan tot secretaris; Ornstein en Bloemers, beide lid van de raad, waren niet aanwezig. De door de notaris opgestelde stichtingsacte, waardoor de statuten van het Instituut rechtsgeldig werden, werd op 31 december 1917 verleden en ook door Bloemers en Ornstein getekend. Op 12 maart 1918 werd Brouwer tot penningmeester gekozen. Met dit formele samengaan van de significi en dit, qua vorm en doelstelling, begin van institutionalisering van de samenwerking, werd een belangrijke voorwaarde gecreëerd voor geregelde coöperatie op langere termijn, die van vitaal belang bleek voor de intensiteit en de (betrekkelijke) duurzaamheid van het signifisch onderzoek.

Dat men toen op lange termijn plannen maakte en ook de organisatorische doelstellingen voor ogen had, blijkt uit twee besluiten, die op 12 september 1917 genomen werden. Het eerste betrof de afspraak om elke maand met de raad bijeen te komen en het tweede de oprichting van een "Vereeniging tot Instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte", die alleen voor de financiële ondersteuning van het Instituut zou dienen. Uit het ontwerp van een huishoudelijk reglement van deze vereniging valt op te maken (S), dat het plan om een dergelijke organisatie in het leven te roepen van Mannoury afkomstig is. De openbare oprichtingsvergadering vond plaats op 21 september 1917 in een Amsterdams

hotel; de statuten (zie bijlage B, nr. 4) werden vastgesteld op een ledenvergadering op 13 januari 1918. Behalve de leden van de raad van bewindvoerders van het Instituut, waarvan de voorzitter tevens die functie binnen de "Vereeniging tot Instandhouding" bekleedde, werden nog ruim twintig mensen lid van deze vereniging. Omdat de contributie slechts *f* 2,50 bedroeg en de meeste leden na 1920 hun bijdrage niet meer betaalden (165), bleef de krachtige financiële ondersteuning van het Instituut, waarop men in het begin gehoopt had, uit; het bleek niet eens voldoende om een deel van de onkosten te dekken.

Het geringe succes van deze vereniging heeft in de loop der jaren zeker bijgedragen tot een meer nuchtere kijk van de significi op hun kostbare academie-plan. Brouwer heeft later de indruk gewekt (1946 : 204), dat het Instituut alleen en vooral opgeheven is en in 1922 door de "Signifische Kring" vervangen werd, omdat de financiële middelen om het academie-project te realiseren ontbraken; dit is niet het geval geweest. Want de doorslag gaf uiteindelijk het gebrek aan weerklank, dat het signifische onderzoek bij andere wetenschappers ondervond, die men tot medewerking had uitgenodigd, resp. op wier ondersteuning men gehoopt had.

Pas betrekkelijk laat, op 12 november 1918, stelde de raad van bewindvoerders van het Instituut het in art. 14 van de stichtingsacte (zie bijlage B, nr. 3) genoemde huishoudelijk reglement vast; daarin werd de samenstelling van de op te richten Academie geregeld (zie bijlage B, nr. 5), en wel in hoofdlijnen overeenkomend met de oorspronkelijke plannen van Brouwer. Een speciaal opgenomen overgangsbepaling maakt overigens duidelijk, dat men mogelijk al op dit tijdstip bang was voor een te gering ledental van de Academie; de mogelijkheid om zelf nieuwe leden te benoemen werd opengehouden en daarmee wapende men zich tegen de situatie, dat de Academie eventueel niet in staat zou zijn besluiten te nemen of haar werkzaamheden te verrichten.

Naast de formele organisatie, die natuurlijk ook een effectieve garantie voor wetenschappelijke en practische samenwerking betekende, vormden de oprichting en uitgave van een eigen tijdschrift een belangrijke stap in de richting van een verdere institutionalisering van de significa. Het besluit daartoe werd op 13 november 1917 genomen (zie Van Eeden 1971-1972, III : 1613) en begin 1918 gerealiseerd (166). Het eerste nummer van de "Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam" (no. 1 maart 1918) verscheen midden 1918 met een omvang van 32 pagina's. Het bevat het academie-prospectus van 1916 in het Nederlands, Frans, Duits en Engels, een rede van Mannoury, gehouden op 21 september 1917, de stichtingsacte met een samenvatting in drie talen, de statuten van de "Vereeniging tot Instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte" en fragmenten uit de reeds genoemde briefwisseling tussen Martin Buber en Brouwer. De oplage bedroeg 1.000 exemplaren, waarvan er maar zeer weinig verkocht werden (167); recensie-exemplaren werden aan de belangrijkste nationale en internationale filosofische tijdschriften en aan bekende – bijna uitsluitend Nederlandse – filosofen, wiskundigen, linguïsten en juristen gestuurd.

Dit eerste nummer van het tijdschrift kon – voor zover daarvan al sprake kon zijn – slechts een geringe wervingskracht hebben. De inhoud was te algemeen programmatisch om enig uitsluitsel te kunnen geven over het beoogde signifisch onderzoek. De kosten waren echter aanzienlijk en moesten grotendeels door de op dat moment nog overgebleven vijf leden van het Instituut opgebracht worden. Het medio 1919 verschenen tweede nummer van de "Mededeelingen" kon, vergeleken met het eerste, als een voorbeeld van een wetenschappelijk tijdschrift beschouwd worden. Naast het huishoudelijk reglement en de eveneens al genoemde correspondentie tussen Erich Gutkind en Brouwer bevat het twee voor de significa belangrijke artikelen, beide zowel in het Nederlands als in het Duits en het Frans: "Signifisch taalonderzoek" en "Onderscheid der taaltrappen ten aanzien van de sociale verstandhouding" (zie 5.2.c). De verspreiding van dit nummer was echter nog minder een succes dan bij het eerste en zo is het niet verbazingwekkend dat, gezien de kosten (*f* 196,- voor het eerste en *f* 349,- voor het tweede nummer) (168), de significi zich niet meer een derde nummer van het tijdschrift konden permitteren. De "Mededeelingen" werden (officieel pas in 1922) gestaakt.

Hoewel de voornaamste kenmerken van geïnstitutionaliseerde samenwerking dus vastgesteld kunnen worden, laten de eerste twee jaren van het Instituut de beslissende zwakke punten zien, die uiteindelijk moesten leiden tot de mislukking van de groots opgezette pogingen om de significa duurzaam en hecht te organiseren. Verschillende factoren hebben daarbij een rol gespeeld. Het geringe aantal medewerkers – aanvankelijk zeven – werd in de eerste plaats door bestaande persoonlijke bindingen bijeen gehouden en pas in tweede instantie door een vaag omschreven en tegelijkertijd zeer hoog gesteld doel van het Instituut, waarop nog teruggekomen zal worden. Nauw daarmee verband hield het feit, dat het werk voor alle betrokkenen een bijbaan was, waarbij behalve voor De Haan alleen voor Mannoury een zakelijke binding bestond tussen het werk binnen het Instituut en zijn beroepsbezigheden in onderzoek en onderwijs, met name op het gebied van de filosofie van de wiskunde. Bij de te verwachten concurrentie tussen persoonlijke en maatschappelijke idealen enerzijds en die van het Instituut anderzijds kwam dus nog die tussen de eigen professie en een "neventaak", die een professionalisering, dat wil zeggen een overname van extrinsieke, zakelijk opgelegde relevantie als intrinsieke (vgl. Schütz 1964 : 126 e.v.), op het gebied van de significa in de weg stond.

Omdat Bloemers vanaf 1918 niet meer aan gemeenschappelijke bijeenkomsten deelnam, Ornstein slechts bij twee gelegenheden en De Haan alleen gedurende het jaar 1918 regelmatig aanwezig was, bleven slechts vier leden van de raad van bewindvoerders van begin 1918 tot maart 1922 bij de samenwerking betrokken. Daar alleen al om redenen van zuiver beroepsmatige aard hoogstens 10 zittingen per jaar gehouden konden worden, werden tijdens de periode, waarin het Instituut bestond, niet meer dan 40 bijeenkomsten gehouden. Hieraan kon of wilde Borel slechts 17 keer deelnemen. Als min of meer regelmatige medewerkers bleven dus alleen Brouwer, Van Eeden en Mannoury over. Zo beschouwd was het aantal leden van het Instituut natuurlijk minimaal en op grond van hun inzicht in

dit zwakke punt van hun organisatie probeerden zij vanaf eind 1919 hun kring van medewerkers uit te breiden.

Het proces van institutionalisering werd verder belemmerd door de ondanks alle inspanning – nog in de zomer van 1920 ging men op zoek naar geldschieters voor het Instituut – uiteindelijk volstrekt ontoereikende financiële middelen, die niet eens voldoende zouden zijn geweest voor de organisatie van een behoorlijk congres, en het ontbreken van zekerheid voor het Instituut, waardoor aan elementaire vereisten als de financiering van het tijdschrift of van openbare voordrachten niet kon worden voldaan.

Het gebrek aan financiële ondersteuning van het Instituut kwam voornamelijk door het geringe ledental van de "Vereeniging tot Instandhouding" en verslechterde nog door het uitblijvende verkoopsucces van de "Mededeelingen", waardoor wel de persoonlijke onkosten, maar niet de ontvangsten van het Instituut stegen. Men bracht het niet verder dan vijf abonnees en zelfs een besluit om het tijdschrift aan de leden van de vereniging voor de halve prijs aan te bieden, kon natuurlijk geen verbetering in de situatie brengen. Voortzetting van het Instituut op enigszins zekere basis mislukte in laatste instantie doordat men naar buiten toe geen enkele weerklank vond:

"(...), de overige kulturele of wijsgerige periodieken in Nederland namen van signifika, semantiek of verstandhoudingspsychologie niet de minste notitie (...)."
(Mannoury 1949a : 19)

Dit geldt, zoals aan het voorbeeld van De Haan gedemonstreerd werd (zie 3.3), voor de rechtswetenschap even goed als voor de linguïstiek, en ook na de wijziging in de probleemstelling van de significa onder invloed van Brouwer en Mannoury veranderde daaraan niets; daarover kan zelfs de periodieke deelname van drie zeer verschillend georiënteerde taalwetenschappers tussen november 1919 en maart 1922 aan de werkbijeenkomsten van het Instituut geen twijfel laten bestaan. De taakstelling en de daarin opgenomen probleemstelling van signifisch onderzoek van het Instituut lag grotendeels buiten het referentiekader, vastgesteld door de onderzoeksinteressen van de oudere "logische" en de jongere "psychologische" taalwetenschap in Nederland. Eventuele verbindingen met de psychologie zijn voor Mannoury altijd mogelijk geweest, maar zij werden door De Haan en Van Eeden en aanvankelijk ook door Brouwer als weinig vruchtbaar voor de significa beschouwd, en voor de Nederlandse psychologen kwamen zij – vooral ook door hun gebrek aan interesse in taal- en communicatieverschijnselen – ten tijde van het Instituut helemaal niet in aanmerking; de taalpsychologische onderzoeksinteresse en de studies van Wundt en Bühler vonden in de Nederlandse psychologie geen duidelijke weerklank en vergelijkbaar werk werd hier niet verricht.

Ingewikkelder was de relatie van de significi met de filosofen. Aan de ene kant vindt men in de geschriften van Van Eeden, De Haan, Brouwer en Mannoury uitgebreide taalfilosofische beschouwingen, die in al hun diversiteit toch op de een

of andere manier met het filosofisch idealisme verwant zijn; terwijl Mannoury echter in het werk van Bolland belangrijke bijdragen tot een kritische analyse van taal en vooroordelen ontdekte (zie ook 5.2.b), stonden met name Van Eeden en Brouwer eerder afwijzend tegenover de Nederlandse filosofen, en dan vooral de sterk overheersende groep hegelianen. Anderzijds wezen enkele hegelianen, Bolland zelf voorop, samenwerking met de groep significi af, die zij als een combinatie van amateurfilosofen en dichters zagen (zie 4.2). Ook aanhangers van andere filosofische scholen lijken zowel Brouwer als Mannoury – tenminste nog enige jaren daarvoor – als "buitenstaanders" beschouwd te hebben. Een korte episode uit 1906 bewijst dat. Maas en Van Suchtelen wilde toen als uitgeverij het eerste Nederlandse tijdschrift voor filosofie opzetten. Om wat voor reden dan ook richtte men zich tot Mannoury om het redacteurschap op zich te nemen. Deze was bereid, op voorwaarde dat de uitgeverij hem door een passende vergoeding voor een deel van zijn colleges als privaat-docent vrijkocht, het tijdschrift onder de naam "Tijdschrift voor Philosophie" samen met Brouwer uit te geven. Mannoury probeerde medewerking en bijdragen te krijgen van Bolland, pater J.V. de Groot, hoogleraar in de thomistische filosofie, prof. Winckler ("liefst over het tot stand komen van woord-beelden"!, Mannoury), de filosoof en psycholoog Heymans, Van Eeden enz. Van hen wezen Bolland – op zijn bekende arrogante manier – en Van Eeden het project zonder meer af. Een beslissende rol speelde echter, dat de verschillende Nederlandse filosofische verenigingen nu plotseling zelf gezamenlijk een tijdschrift wilden oprichten en wel alleen dan bij Maas en Van Suchtelen, als zij zelf – aldus Kohnstamm, hun woordvoerder en een van de vroege tegenstanders van Brouwer – de redacteuren konden aanwijzen, en dat zouden in geen geval Mannoury en Brouwer zijn. Daarop verbrak Maas en Van Suchtelen de al begonnen samenwerking met Brouwer en Mannoury en nam het aanbod van de filosofenverenigingen over (169). Brouwer en Mannoury werden toen niet meer dan medewerkers van het tenslotte opgerichte "Tijdschrift voor Wijsbegeerte".

Deze gebeurtenis geeft samen met andere indicaties een indruk van de moeizame relatie van de significi met de Nederlandse filosofen, waardoor zelfs inhoudelijke aanknopingspunten geen wetenschappelijke samenwerking tot stand konden brengen.

Een zekere invloed van de significa binnen de wiskunde tenslotte begon zich toen juist af te tekenen, mede door Mannoury's colleges over de filosofie van de wiskunde. Deze bereikten echter alleen enkele jonge wiskundestudenten, zodat van een invloed die op haar beurt weer de significa ten goede zou kunnen komen, pas na enige jaren sprake zou kunnen zijn.

Een niet te onderschatten invloed op de grotendeels uitgebleven werking naar buiten toe van het Instituut moet waarschijnlijk toegeschreven worden aan de problemen, die de significi onderling en vooral buitenstaanders hadden met de taak van het Instituut en de nadere omschrijving ervan. Daarbij lag de moeilijkheid in het eerste geval niet zozeer in de omschrijving van de doelstelling, geformuleerd in het academie-prospectus, als wel in de koppeling van de taak van de Academie met – vooral – Brouwer's filosofie en de daarvan afgeleide sociologi-

sche en politieke opvattingen. Mannoury heeft dit vermoedelijk juist ingezien, toen hij in zijn antwoord op het eerder genoemde schrijven van Brouwer bezwaar maakte daartegen en erop wees, dat Brouwer's weg, die hem tot taalanalyse en taalkritiek bracht en tot de noodzaak om nieuwe of nieuw gedefinieerde woorden te vormen, slechts een van de vele mogelijke was; om die reden zou dit geen deel uit moeten maken van een programma, als men zich in werkelijkheid van de nodige medewerking van zoveel mogelijk anderen wilde verzekeren. In plaats van een zeer persoonlijk programma moest dus, waar mogelijk, naar de "grootste gemeenschappelijke noemer" (Mannoury) gezocht worden.

In zijn rede (Mannoury 1918) op de oprichtingsvergadering van de "Vereeniging tot Instandhouding" op 21 september 1917 deed Mannoury een belangrijke stap in deze richting, doordat hij het academie-prospectus op een voor iedereen begrijpelijke manier uitlegde en het daarin aan de orde gestelde centrale probleem van de verstandhouding tussen mensen duidelijker uitwerkte. Hij wijst erop, dat een groot deel van de meningsverschillen van de wetenschappen te herleiden zijn tot een opeenhoping van misverstanden en een gebrek aan "redelike verstandhouding". De op beide gebieden noodzakelijke discussie schiet haar doel voorbij, omdat zij vaak – en hier neemt hij evenals De Haan zes jaar eerder een oud thema weer op – "vruchteloze en onvruchtbare woordenstrijd" is (1918 : 14). Strijd over woorden is echter, zoals we al zagen, voor Mannoury alleen op te lossen door een wiskundige denkvorm, door zich van de betekenis en de bedoeling van woorden rekenschap te geven en de elementen en hun onderling verband, die voor begripsbepaling gebruikt worden, nauwkeurig aan te geven.

Om dit te bereiken is het volgens Mannoury wenselijk aan de "woorden-zonder-meer" te twijfelen, te onderzoeken en te ondergraven wat onder de fundamenten van onze maatschappij en onze kennis verborgen ligt (1918 : 16). Hij ziet deze werkwijze, die blijkbaar naar analogie met zijn onderzoek naar de grondslagen der wiskunde ontwikkeld werd, als een tegenstelling met de sinds Kant toenemende tendens om op alle gebieden naar bepaaldheid en zekerheid te zoeken, en hij kent de moeilijke positie van de zoekenden en de twijfelaars, die bij hun tegenstanders de vermeende – in laatste instantie slechts door woorden ondersteunde – zekerheden ondergraven.

Het lijkt erop, dat Mannoury inderdaad met ver vooruitziende blik een probleem in verband met het zich doorzetten en de erkenning van de significa gesignaleerd heeft. Meer nog, het is een moeilijkheid van elk op processen en verandering georiënteerd onderzoek vergeleken met de schijn-zekerheid belovende, systeem-georiënteerde benaderingen, die de onveranderlijkheid en het zo-en-niet-anders gegeven zijn van hun objecten vooronderstellen. Dit is een karakteristieke en blijkbaar ook de sociale acceptatie beïnvloedende eigenschap van het verschil in probleemstelling tussen Mauthner's taalkritiek en die van Wittgenstein in de Tractatus, tussen communicatiewetenschap en systeemlinguïstiek, tussen de traditie van kritische discussie over de symbolische kennis van Leibniz tot Bergson (vgl. Ungeheuer 1984a) en de daartegenover eerder "rustgevende" systemen als die van de formalisten (Hilbert), logicisten (Russell) en neopositivisten (Wiener

Kreis). Wetenschapshistorisch gezien wordt in het kader van deze hier enkel vereenvoudigd weergegeven discussie de significa en de latere signifische beweging in de vijftiger jaren weer verdrongen.

Maar wat wil nu de significa, waarnaar streven de significi volgens Mannoury? Het gaat om de bestudering, de bepaling en de vergelijking van "levenselementen" – een centrale term in het academie-prospectus – als *die* samenstellende en veranderlijke delen van begrippen, die de systeembouwers van die dagen als hoekstenen gebruikt hebben. Tegen de achtergrond van vorige analyses (zie 5.1.b en c) kunnen wij aannemen, dat Mannoury de van Brouwer afkomstige term "levenselement" interpreteert als psychische grondslag van begrippen, waarmee hij in ieder geval die bestanddelen van de elementen treft, die door Brouwer "gevoelsvoorstellingen" genoemd werden (Brouwer 1982 : 28; zie 4.1). Zo slaagt Mannoury erin Brouwer's ideeën en zijn psychologische zienswijze samen te brengen. Andere doelstellingen van het Instituut noemt Mannoury tenslotte zonder nadere uitleg:

"Wij vragen naar taalzuivering, zeker, naar overeenstemming in wetenschappelike terminologie, naar bestudering van het verschijnsel der gedachtemededeling, zoals die heden plaats vindt, maar wij vragen meer dan de etymologie, de semantiek, de metodiek of de systematiek ons kunnen geven: wij vragen verrijking van ons denkmateriaal. Wij vragen aan de mannen, die wij hopen daartoe in alle landen der aarde bereid te vinden, die middelen op te sporen, die een zuiverder gedachtewisseling, een scherpere wilsuitdrukking, en dus een vruchtbaarder geestesstrijd mogelik zullen maken. Wij vragen een nieuwe ondergrond van menselik weten en menselik geloven, wij vragen een nieuwe wetenschap, (...)."
(Mannoury 1918 : 16 e.v.)

Taalzuivering, overeenstemming in wetenschappelijke terminologie, (empirische) bestudering van communicatieprocessen en hun verbetering, het scheppen van nieuwe woorden (en begrippen) en, samenvattend, een nieuwe wetenschap van taal en betekenissen – met een expliciete verwijzing naar Van Eeden's oproep in "De kleine Johannes" (deel III) –, dit is het geheel van taken voor het Instituut en de Academie volgens Mannoury's interpretatie van het academie-prospectus. Hij weet, dat hij meer vraagt dan het Instituut ooit zal kunnen presteren (1918 : 16).

De noodzaak om prioriteiten te stellen was op de dag, dat deze rede gehouden werd, voor alle deelnemers duidelijk en men besloot als eerste opdracht voor het Instituut en de Academie een woordenboek samen te stellen (zie Van Eeden 1971-1972, III : 1616). De volgende vergadering, op 13 november 1917, kreeg Brouwer opdracht het woordenboekproject – eerdere initiatieven bij De Haan, Brouwer en Mannoury heb ik al aangeduid – en de werkwijze van de Academie nauwkeuriger te beschrijven dan in het oorspronkelijke prospectus. Zoals blijkt uit de vergadernotulen van de raad van het Instituut – in het vervolg afgekort als "Notulen I" (170) –, werd ook de nieuwe tekst van Brouwer niet geaccepteerd, omdat hij naar

het oordeel van de meerderheid nog steeds te veel gewicht hechtte aan de bestudering van de rechtstaal (Notulen I, 2 e.v.). Tenslotte werd een tekst opgesteld, die na nog enkele stilistische veranderingen later in het stuk "Signifisch taalonderzoek" als § 2 werd opgenomen (Mannoury/Brouwer et al. 1919a : 5 e.v.; zie bijlage B, 6); over het woordenboekproject wordt daar gezegd:

"het vaststellen van grondwoorden voor de taal der rechts- en belangenverhoudingen der samenleving en de uitgave van (veeltalige) woordenboeken dier taal, waarbij alle woorden door middel van de grondwoorden behoren te worden gedefinieerd."

Daarmee had de indertijd geplande taak van de Academie een geheel nieuwe vorm gekregen en werd zij bevrijd van de band met Brouwer's zeer persoonlijke filosofie. Hierin konden voorlopig alle leden van het Instituut hun eigen ideeën en bedoelingen terugvinden en bovendien ontstond daaruit al snel als taak van het Instituut de theoretische behandeling van vragen, die een zo gefaseerde taalopbouw opwierp (zie 5.2.c).

Als tweede specifieke taak deed zich voor, nadat het werkprogramma van de Academie voldoende duidelijk was geworden, de keuze en benoeming van toekomstige leden (Notulen I, 5). Daarmee begon het Instituutswerk in engere zin (zie 5.2.b).

Om de doelstellingen en de werkwijze van het Instituut aan een breder publiek bekend te maken werden vanaf de eerste genotuleerde vergadering meermalen voordrachten van instituutsleden of gasten gestimuleerd. Daarvan werd maar weinig gerealiseerd. Men moet deze voordrachten en ook de publicaties over significa buiten het eigen tijdschrift van het Instituut om als een op zichzelf staande poging zien om een institutie en haar onderzoekswerk erkenning, aanhang en medewerkers te verschaffen. De vraag kan gesteld worden, hoe men deze taak probeerde te realiseren en waarom men ook hier het gestelde doel niet bereikte (zie 5.2.d).

Behalve de al genoemde problemen drukten drie omstandigheden in het bijzonder hun stempel op de ontwikkeling van het Instituut, dat wil zeggen op de samenwerking en de discussies onder de significi:

1 De hoofdtaak van het Instituut werd aanvankelijk gezien in de oprichting van de Academie, die zich aan het eigenlijke signifische onderzoekswerk zou wijden met als doel te komen tot een nieuw en modern woordenboek voor sociaal-hervormende activiteiten. De geringe kans op een spoedige oprichting van de Academie en het besef, dat het nodig was hun werk voor te bereiden en methoden en doelstellingen van de significa voor de presentatie naar buiten uit te werken, leidden al snel tot eigen wetenschappelijk werk van het Instituut.

2 Na het uittreden van Bloemers, Ornstein en tenslotte ook van De Haan was niet alleen de kring van medewerkers te klein voor het Instituutsplan, maar hij kwam ook niet meer overeen met het oorspronkelijke plan tot samenwerking van representanten van allerlei zeer uiteenlopende wetenschappelijke en wereldbeschouwelijke richtingen. Geprobeerd moest dus worden de kring uit te breiden en gasten uit te nodigen voor de werkbijeenkomsten.

3 Meningsverschillen, die zich na verloop van tijd duidelijk voordeden over de taken van de Academie of de grondslagen en mogelijke doelstellingen van de eigen wetenschappelijke arbeid, werden door gastdeelnemers nog versterkt, omdat ze pas geleidelijk vertrouwd raakten met de oorspronkelijke ideeën van de significi. De telkens nieuwe ideeën en opvattingen van de gasten leidden weliswaar ook tot een verrijking van de discussies, maar hun onregelmatige deelname aan de bijeenkomsten – met name ook van Borel – had een negatieve invloed op de continuïteit binnen de discussies.

De keuze van de eerste leden van de Academie en de motivering daarvan in de vorm van uitvoerige aanbevelingsbrieven vormde het hoofdonderwerp van het instituutswerk tijdens de eerste negen vergaderingen van januari tot september 1918 (zie 5.2.b). Nog tijdens deze periode kwam Mannoury met eigen ideeën voor de samenstelling van het van de Academie verwachte woordenboek. Deze voorstellen voor een theorie van taaltrappen, die voor het eerst in mei 1918 gepresenteerd werden (Notulen I, 32) werden de volgende maanden besproken, waarna de tekst "Signifisch taalonderzoek" (zie bijlage B, nr. 6), aangevuld met een slotparagraaf naar Brouwer's wens, tenslotte gezamenlijk besloten en ondertekend werd (zie Notulen I, 39, 47, 52, 54 e.v.). Brouwer's overige bijdragen voor Mannoury's werkprogramma voor de Academie werden op redactionele en stilistische gronden door hem in een eigen tekst onder de titel "Onderscheid der taaltrappen ten aanzien van de sociale verstandhouding" (zie bijlage B, nr. 7) samengevat. Na deze besluiten op 18 februari 1919 werden in de loop van de volgende maanden beide teksten nog in het Duits en het Frans vertaald en uiteindelijk in het tweede nummer van de "Mededeelingen" gepubliceerd (zie Mannoury/Brouwer/Borel/Van Eeden 1919a, b).

Deze eerste succesvolle fase van wetenschappelijke samenwerking zou volgens Van Eeden voortgezet en nog intensiever en beter kunnen worden door de bijeenkomsten niet om de vijf of zes weken, zoals tot nu gebruikelijk, maar elke drie weken te houden. Het typeert de bijzondere omstandigheden, waaronder in dit Instituut samengewerkt werd, dat een besluit met die strekking van 18 februari 1919 al op 31 maart op aandringen van Brouwer teruggedraaid werd; aan een nieuw besluit van 26 juni 1919 – opnieuw op verzoek van Van Eeden – werd slechts eenmaal gevolg gegeven, daarna liet men het in de praktijk weer vallen (zie Notulen I, 58, 64, 80 e.v.).

Na het uittreden van Ornstein in mei 1918 overwoog Mannoury als eerste of een uitbreiding van het aantal leden van de raad niet wenselijk zou zijn. Op voorstel van Brouwer kwam men echter overeen niet naar nieuwe leden te zoeken, maar liever te wachten totdat suggesties van geschikte personen zich vanzelf zouden voordoen (Notulen I, 28). Dit besluit werd op 9 juli 1918 bekrachtigd, toen Van Eeden de dichter en filosoof J.A. dèr Mouw (1863 - 1919) als lid van de raad in overweging nam (Notulen I, 43). Dit verhinderde overigens niet, dat Dèr Mouw, wiens gedichten Van Eeden via De Haan had leren kennen en waaruit hij

op een bijeenkomst van het Instituut had voorgedragen, aan de twaalfde bijeenkomst op 18 februari 1919 als gast deelnam (171).

Deze houding tegenover een eventuele uitbreiding van de kring van medewerkers veranderde na afloop van de besprekingen over de taaltrappentheorie, omdat nu het plan ontstond om "tactische redenen" (Notulen I, 61) de taal van de godsdienst als eerste aan een signifische analyse te onderwerpen, dat wil zeggen, volgens de methodische implicaties van de taaltrappentheorie te bestuderen. Daarvoor was de medewerking van een ter zake kundig theoloog nodig. Men ging op zoek naar een katholiek filosoof en wilde bij wijze van voorbeeld de taal van de katholieke theologie analyseren,

"(...) omdat het taal- en begrippensysteem van het katholicisme meer stabiel en hecht wordt geacht dan dat der overige Europeesche godsdiensten."
(Notulen I, 61)

Met besloot een gesprek met Prof. J.V. de Groot (1848-1922), dominicaan en hoogleraar in de thomistische filosofie in Amsterdam, te hebben om hem om samenwerking of informatie over een andere katholieke theoloog te vragen, die bereid was lid te worden van de raad van bewindvoerders of deel te nemen aan de vergaderingen, waarop dit thema behandeld zou worden. Van Eeden en Mannoury bezochten De Groot, die zelf zijn medewerking op grond van zijn hoge leeftijd afwees, maar wel Dr. Jac. van Ginneken S.J. wist over te halen om aan de bijeenkomsten deel te nemen (Notulen I, 65, 69 e.v.). Op 8 november was Van Ginneken voor het eerst aanwezig op een werkvergadering, die evenals de volgende (op 7 december 1919) gewijd was aan "theologische significa"; beide werden 20 jaar later letterlijk naar de notulen in "Synthese" gepubliceerd (zie Brouwer/Van Eeden/Van Ginneken/Mannoury 1939).

Van Ginneken bleef ook hierna gast van het Instituut, nam deel aan in totaal nog 13 van de 21 bijeenkomsten en behoorde in 1922 tot de vier oprichters van de "Signifische Kring". Dat komt, omdat Van Ginneken niet alleen theoloog, maar ook psycholoog en taalkundige was, wiens studie van de kindertaal door de significi uitdrukkelijk als van het grootste belang voor de significa beschouwd werd (Notulen I, 78 e.v.; Mannoury 1935a : 88).

Jacobus Joannes Antonius van Ginneken (21 april 1877-20 oktober 1945), jezuïet vanaf 1895, studeerde in Leiden bij Uhlenbeck, bij wie hij ook met zijn internationaal bekend geworden "Principes de linguistique psychologique" (1907) promoveerde (172). Deze eerste grotere studie naar een psychologische taalwetenschap sluit nauw aan bij Wundt's theorieën en is gebaseerd op algemene leerstellingen van de associatiepsychologie, zonder in moeilijke detail-analyses te vervallen. Terwijl de passages over woord- en zin-betekenis in het proefschrift nog uiterst compact en algemeen gehouden zijn, vindt men in "Het gevoel in taal en woordkunst" (Van Ginneken 1911; 1912) uitvoeriger studies over woordbetekenis, in het bijzonder de emotionele elementen ervan. Van Ginneken's tweedelig "Handboek der Nederlandsche Taal" (1913-14), dat niet alleen een systematisch

overzicht van de Nederlandse dialecten, maar ook van de verschillende groeps- en beroepstalen bevat, plaatst het taalsociologische gezichtspunt op de voorgrond. Maar daarmee is nog geen tweede, blijkbaar taalsociologische fase in Van Ginneken's werk te rechtvaardigen (Wils 1950 : 135). Het was eerder zo, dat van nu af psychologische en sociologische factoren samengingen in zijn taalbeschouwing.

Toen de significi en later vooral Mannoury in Van Ginneken ook een deskundige voor kindertaal zagen, beriepen zij zich uitsluitend op "De roman van een kleuter" (Van Ginneken 1917a), bedoeld als een soort biogenetische methode van taalkunde (zie Van Haeringen 1946 : 223 e.v.). Het zijn vooral deze hier genoemde werken van Van Ginneken, die als basis voor zijn bijdragen tot de discussie met de significi gezien kunnen worden. Eigen signifisch werk heeft Van Ginneken nooit gepubliceerd en er zijn ook geen aanwijzingen, dat hij daadwerkelijk door signifische ideeën beïnvloed is (173).

Toen Van Ginneken, die sinds 1916 lid van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen was, in 1919 in contact kwam met de significi, was hij professor in de filosofie aan het Collegium Berchmannianum in Oudenbosch; vier jaar later werd hij tot hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde, de vergelijkende Indogermaanse taalwetenschap en het Sanskrit benoemd aan de zojuist opgerichte Katholieke Universiteit van Nijmegen en in 1924 trad hij uit de "Signifische Kring".

Van Ginneken was geen scherpzinnig en geduldig analyticus (zie Van Haeringen 1946 : 228 e.v.; Weynen 1948 : 51; Wils 1950 : 139). Voor de significi lag de waarde van zijn medewerking enerzijds in het feit, dat hij voor hen het veld van de psychologische taalkunde ontsloot, anderzijds in zijn rol als linguïst, die vanuit dit perspectief de ontwikkeling van de significa kritisch begeleidde en tegenover wie de argumenten van de andere medewerkers zich dienden te handhaven. Bovendien was Van Ginneken, die door Mannoury eens als "stoere, gave en overtuigingszekere denker" (1946a: 35) getypeerd werd, als theoloog voor de anderen ook persoonlijk van belang. daar hij zijn vak niet slechts wetenschappelijk beoefende, maar ook als actief jezuïet belang had bij de bekering van Nederlanders tot het katholicisme (zie ook Van Ginneken 1924). Zo deed hij zijn best om, zoals uit zijn correspondentie blijkt (G, Z 33), Borel en Brouwer, maar vooral Van Eeden tot bekering te bewegen (vgl. Van Tricht 1934 : 150 e.v.) en daarbij behulpzaam te zijn; in lange brieven en gesprekken (E, XXIV, C. 30 B. 2) probeerde hij een matigende en sturende invloed uit te oefenen op de taal- en terminologiekritische discussies van Van Eeden met de leerstellingen van de katholieke kerk in "Het roode lampje. Signifische gepeinzen" (Van Eeden 1921; zie 5.2.d). En het besluit van Van Eeden om tot het katholicisme toe te treden stond, wat het tijdstip betreft, in direct verband, maar wat de zaak zelf aangaat, misschien eerder in indirect verband met zijn en Borel's verblijf in een retraitehuis, waar Van Ginneken hen en ook Brouwer uitgenodigd had (G, Z 33; Van Eeden 1971-1972, IV : 1938) (174). Van Eeden werd in februari 1922 gedoopt en Van Ginneken bleef daarna voor hem een zeer streng geestelijk raadsman. Zo werd Van Ginneken, oorspronkelijk niet meer dan gast van het Instituut, opgenomen in het netwerk van persoonlijke

relaties onder de significi, dat ook later een belangrijke basis voor samenwerking bleef.

Dat de meningsverschillen bij de significi niet eerst door gasten het Instituut binnengebracht werden, bewijzen drie bijeenkomsten, die na de behandeling van de taaltrappentheorie en vóór de discussies met Van Ginneken over theologische significa gehouden werden over de onderwerpen "Doel en strekking van het Instituut" en "Sociale betekenis der signifiek" in mei, juni en oktober 1919. Daarin ging het om de verduidelijking van de verschillende opvattingen over de taak van het Instituut en over de van signifische studie te verwachten gevolgen. Daarbij bleek, dat bij de in het begin van 1918 gemaakte nieuwe omschrijving van de taak der Academie de oorspronkelijk van de significa verwachte sociale impulsen noch door Brouwer en evenmin door Van Eeden waren opgegeven.

In diezelfde tijd nodigde men nu ook Dèr Mouw uit om deel te nemen aan een van de volgende vergaderingen, daar zijn medewerking als kenner van Oosterse talen voor het Instituut van bijzonder belang zou zijn (Notulen I, 79). Maar Dèr Mouw wees de uitnodiging af.

Om een geheel andere reden werd de dichteres en schrijfster Henriëtte Roland Holst (1869-1952), tot de dichtergeneratie van Van Eeden en de partij van Mannoury behorend, uitgenodigd om aan bijeenkomsten deel te nemen. Zij zou als vrouw en dichteres aan besprekingen over het onderscheid tussen vrouwen- en mannentaal deelnemen. De significi waren met name in dit thema geïnteresseerd, omdat zij de bestudering van "emotioneele woordwaarden" in hun werk op de voorgrond plaatsten en ervan uitgingen, dat de vrouwelijke denk- en taalvormen eerder bij de emotionele taaltrappen, de mannelijke daarentegen meer bij de indicatieve trappen behoorden (Notulen I, 80). Dit onderwerp is op 10 maart 1920 behandeld (zie 5.2.c), maar mevr. Roland Holst kon niet op de vergadering aanwezig zijn.

Op basis van de gesprekken met Van Ginneken stelde men de daarop volgende keer (mei 1920) de eigen methode nog eens ter discussie, die men in verband met de ontwikkeling van de taaltrappentheorie voorlopig vastgesteld had, en een nieuw voorstel van Mannoury voor een andere werkwijze van het Instituut werd besproken (zie 5.2.c).

Toen het in oktober 1920, nadat slechts twee antwoorden op de benoemingsbrief aan de toekomstige leden van de Academie waren binnengekomen, steeds duidelijker werd, dat het nauwelijks nog tot de oprichting van de Academie zou komen, werd opnieuw een poging gedaan het aantal medewerkers aan het Instituut uit te breiden; zo kon men het eigen onderzoekswerk intensiveren, zakelijk en personeel op een bredere basis steunen en het gezicht van het Instituut via de verschillende medewerkers naar buiten toe versterken. Besloten werd op de volgende bijeenkomst in november 1920 de volgende wetenschappers uit te nodigen: Prof. Johan Huizinga (1872-1945), de bekende cultuurhistoricus en voormalig taal- en literatuurwetenschapper, die sinds 1915 hoogleraar in Leiden was; Barend Faddegon (1874-1955), vanaf 1919 buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, kenner van het Sanskrit en van de Indische filosofie, die zich allereerst als filoloog en pas daarna als taalkundige en psycholoog zag (175); en tenslotte Prof. Christ. C. Uhlenbeck (1866-1951), Indogermanist in Leiden, wiens wetenschappelijke belangstelling echter vooral uitging naar linguïstische antropologie of – zo noemde hij het zelf – ethnopsychologie (176). Van Ginneken wilde zich bij zijn promotor Uhlenbeck voor diens deelname aan het Instituutswerk inzetten.

Alleen Faddegon nam de uitnodiging aan en was aanwezig op de beide laatste vergaderingen in 1920 en op nog vier andere in het jaar daarna. Hij was in deze periode een actief medewerker van het Instituut en hield in februari 1921 zelfs een openbare lezing op de bijeenkomst van de "Vereeniging tot Instandhouding" (zie 5.2.d). Faddegon twijfelde echter steeds meer aan de mogelijkheid een wetenschappelijke significa, zoals de significi voor ogen stond, op te bouwen en, wat voor hem nog zwaarder woog, een terrein van directe activiteit voor het Instituut aan te geven, bijvoorbeeld een beïnvloeding van de taal en het taalbesef van sprekers (vgl. brief van 8 juli 1921 aan Mannoury; S). Hierover verwachtte hij bij de discussies in het Instituut vooral opheldering van Verschuur, op wie we nog zullen terugkomen, en Van Ginneken.

Binnen het Instituut nam Faddegon, voor een deel samen met Van Ginneken, als gast deel aan een aantal besprekingen, die tussen 9 november 1920 en 17 maart 1921 gehouden werden over het thema "Misverstand op geestelijk gebied, ontstaan door gebrekkig taalgebruik" (Notulen I, 132-171). Dit zesde algemene discussiethema van het Instituut (zie 5.2.c) staat qua inhoud en resultaten op één lijn met het eerste, dat over de taaltrappentheorie gaat. Dit is ook door de significi zelf zo gezien. Want op 15 februari 1921, dus vóór de afsluiting van dit thema, besloten zij de notulen ervan in een derde nummer van de "Mededeelingen" te publiceren, daar deze besprekingen

> "(...) altans indien op een der volgende vergaderingen een konklusie kan worden gevonden, die de mening van allen weergeeft) enigermate als een werkprogram zijn te beschouwen."
> (Notulen I, 159)

Tot een afsluitende bespreking kwam het echter niet meer. De redenen daarvoor lagen in de moeizame samenwerking met de gasten van het Instituut.

Anders dan Faddegon weigerde Van Ginneken op 17 maart 1921 onder uitdrukkelijke verwijzing naar zijn beroep en zijn opvattingen als taalkundige een lezing te houden op een bijeenkomst van de "Vereeniging tot Instandhouding", daar hij met geen mogelijkheid mede voor de ideeën kon instaan, die ten grondslag hadden gelegen aan de oprichting van het Instituut. Alleen wanneer men een gezamenlijk onderzoeksprogramma zou opstellen, dat aan al zijn bezwaren tegemoet zou komen, was hij tot een zo verregaande samenwerking bereid (Notulen I, 166). Tegelijkertijd drong Van Ginneken aan op een uitbreiding van de kring "naar de linguistiese zijde" en hij ondersteunde Mannoury's voorstel Dr. Verschuur voor enige bijeenkomsten van het Instituut uit te nodigen (Notulen I, 166

e.v.). Hoewel de significi in een samenwerking met de linguïsten zeer geïnteresseerd waren en uit practische motieven ook wel moesten zijn, beperkten de principiële verschillen tussen linguïstiek en significa het gezamenlijke terrein binnen een onderzoeksprogramma tot een zeer klein gebied. De oorspronkelijke ideeën van Brouwer, verbonden met het academie-prospectus, waren niet de enige en ook niet de belangrijkste strijdpunten tussen de linguïsten in het Instituut en de beoefenaars van de significa (zie 5.2.c).

A. Verschuur (1863-1945), taalkundige en in het bijzonder geïnteresseerd in de geschiedenis van de taalkunde en de taalfilosofie, was, anders dan Faddegon en Van Ginneken, goed op de hoogte van Mauthner's taalkritiek en van de belangrijkste werken van Lady Welby (177); hij was toen directeur van de H.B.S. te Amsterdam. Verschuur nam tussen april en december 1921 in totaal aan zes bijeenkomsten van het Instituut deel. Hij bracht nieuwe discussiepunten in, met name geschiedenis, object en eventuele uitwerking van de taalkritiek, waarmee de thematische besprekingen afgebroken werden.

Een nieuwe (tevens laatste) fase van het Instituut werd in juni 1921 ingeleid met Van Eeden's voorstel een werkplan op te stellen, dat het voor het Instituut mogelijk zou maken zijn doelstellingen in het openbaar te verduidelijken en de signifische methodes op exemplarische wijze toe te passen, waardoor voor een breder publiek de signifische analyse en taalbeschouwing begrijpelijk zou kunnen worden (zie 5.3). Het daarin tot uiting komende streven naar optreden in het openbaar en naar beïnvloeding van het publiek en het taalbewustzijn moest natuurlijk de oude academie-idealen weer op de voorgrond plaatsen. In een significa, die sociale hervormingen beoogde, konden echter noch Faddegon noch Verschuur geloven. Bovendien waren beide beducht voor de eerder negatieve gevolgen van een algemene, in de openbaarheid gebrachte taalkritiek à la Mauthner en konden zij niet accoord gaan met de uitgangspunten van de significi betreffende taal en communicatie. Faddegon en Verschuur deelden in brieven aan Mannoury op resp. 27 september 1921 en 13 februari 1922 (S) mee, dat zij zich uit het Instituut terugtrokken (Notulen I, 214 e.v., 243 e.v.).

Gezien de omvang van de verschillen in visie tussen de linguïsten en de significi, die in de discussies over een nieuw werkplan aan het licht traden, moet het verwondering wekken, dat Van Ginneken het Instituut niet de rug toekeerde. Ter verklaring zijn drie redenen aan te geven:

1 Van Ginneken was, in tegenstelling tot Faddegon en Verschuur, al heel snel met enige significi persoonlijk verbonden; zijn binding met het Instituut was niet uitsluitend zakelijk en wetenschappelijk van aard.
2 Van Ginneken nam slechts aan twee vergaderingen deel, waarbij ook Faddegon of Verschuur aanwezig waren, en was dus maar zeer oppervlakkig met de kritiek van zijn collega's op de signifische taalopvatting bekend. Hun vrees voor negatieve gevolgen van de taalkritiek op individuen of groepen deelde hij bovendien helemaal niet.
3 Anders dan zijn beide collega's zag en benutte Van Ginneken de mogelijkheden om zijn hele invloed aan te wenden bij de voorbereiding van het gezamenlijke

gedeelte van de tekst van de uiteindelijke beginselverklaring. Dat hij zijn doel bereikte, blijkt uit het feit, dat hij de "Signifische Kring" mede oprichtte en de als programma fungerende beginselverklaring ondertekende.

Dat het werk van het Instituut op de veertigste bijeenkomst op 23 maart 1922 stopgezet moest worden (zie 5.3), is een gevolg van de problemen die men had met de interne samenwerking en, daaraan gekoppeld, met de minimale werking naar buiten. Daarmee is overigens nog geen oordeel gegeven over de ideeën betreffende taal en communicatie, die op de besprekingen van het Instituut tot ontwikkeling kwamen en waaraan vooral Mannoury, daarnaast ook Brouwer en Van Ginneken belangrijke bijdragen leverden.

5.2.b Het kiezen van de leden der "Internationale Akademie"

Aangezien het academie-project uiteindelijk mislukte, is het feit, dat de significi op zeven bijeenkomsten tussen februari en augustus 1918 de leden voor de Academie kozen, niet van bizonder groot belang. Toch is het voor een goed begrip van de ideeën van elk van de significi over de taak van de Academie nuttig te weten, welke kandidaten voor het lidmaatschap van de Academie werden voorgedragen, door wie dit gebeurde en op welke gronden voorstellen werden aangenomen dan wel afgewezen. Om deze reden worden het selectieproces en de daarbij gehanteerde argumenten hier in het kort geschetst.

Mannoury bracht bij de eerste voorlopige presentatie van academieleden op 19 februari 1918 (Notulen I, 9-11) Bolland, De Bussy, De Groot, Peano en Tagore ter sprake; Brouwer steunde de drie laatste, Van Eeden en Borel alleen de laatste twee. Van Eeden stelde de schrijver Carl Spitteler voor en bovendien Fritz Mauthner, wiens "Sprachkritik" hij enige maanden eerder gelezen had (Van Eeden 1971-1972, III : 1609); De Haan, met Mauthner's werk al vóór 1915 vertrouwd, gaf hier ook zijn steun aan. Brouwer pleitte voor Russell, Landauer, H.G. Wells, G.B. Shaw, Peano en Fréchet en ging accoord met De Haan's aanbeveling van Eugen Ehrlich. Elk lid van de raad van bewindvoerders moest nu een schriftelijke aanbeveling voor een academie-lid uitwerken: Borel voor Tagore, Brouwer voor Landauer, Van Eeden voor Spitteler, De Haan voor Ehrlich en Mannoury voor Peano.

Mannoury hield zich echter niet aan deze opdracht en presenteerde op 12 maart 1918 een aanbeveling voor Bolland *en* Peano (S), omdat voor hem Peano's kandidatuur in nauw verband met die van Bolland stond. De achtergrond vormt, zoals hij zelf uitlegt, zijn opvatting (zie ook 5.1.a), dat door de gehele geschiedenis van de filosofie heen zich twee tegengestelde tendensen aftekenen:

"(...) het streven naar bepaalde begrippen en vaste wetten aan de ene zyde en naar éénheidsgedachten en vryheid van geestesleven aan de andere kant: naar 'wis'-kunst en naar "wysheid". "(178)

Sinds de 19e eeuw echter ziet men, aldus Mannoury, geleidelijk een ontwikkeling die de beide extremen dichter bij elkaar brengt en een samensmelting van ziens-

wijzen doet vermoeden tot een "de wezenlikheid in al haar verschijningsvormen omvattende begripsleer". Het doel van de Academie kan voor hem geen ander zijn dan de mogelijkheid van zo'n begripsleer, die een gemeenschappelijke basis voor beide zienswijzen vormt, voor te bereiden door de middelen voor een redelijke verstandhouding te verbeteren.

In Bolland en Peano ziet hij enerzijds representanten van beide tegengestelde tendensen, anderzijds denkers, wier methoden van begrips- en taalanalyse elk op zich van grote waarde voor de doelstelling van de Academie zijn, die echter samengevoegd moeten worden om het gestelde doel te kunnen bereiken. Want Bollands denken gaat steeds uit "van de emotioneele (= dichterlijke) waarde van het woord", terwijl de natuurfilosofen en logici van de "taal der bepaaldheid" uitgingen om zo het verband met "de emotie-taal" te leggen (Notulen I, 15).

Voorzover Mannoury's aanbeveling betrekking had op Bolland, stuitte zij algemeen op kritiek en afwijzing door de leden van het Instituut. Brouwer, Borel en Van Eeden hadden vooral bezwaar tegen Bollands onvermogen tot samenwerken en tot luisteren (Notulen I, 13, 17). Bovendien bespeurde Brouwer bij Bolland en Peano een gebrek aan zin voor mystiek ("Beide systematiseeren buiten verband met Tao", 16) en verwijzend naar zijn kritiek in "Leven, kunst en mystiek" typeerde hij Bollands emoties als uitsluitend van "sportieven aard". Het door Mannoury nagestreefde doel was volgens Brouwer veel eerder door een combinatie van Peano en Landauer te bereiken, omdat Peano een verlangen naar intellectuele en Landauer een streven naar sociale verstandhouding te kennen gaf. Het autonome en het door de ziel gestuurde intellect vormden de voor Brouwer noodzakelijke tegenstellingen binnen de Academie (zie Notulen I, 16). – Brouwer's ideeën over de Academie waren dus nog steeds de oude, gekoppeld aan zijn hang naar mystiek en zijn zoeken naar een taal voor verstandhouding over wezenlijke, innerlijke ervaringen.

Van Eeden ontkende, dat Bolland over dichterlijke kwaliteiten beschikte en verweet hem zijn vaak beleden afkeer van dichters en zijn arrogante afwijzing van Lady Welby en haar significa (zie Schmitz 1985a : XXVI) (179). De kandidatuur van Bolland was daardoor onzeker geworden, terwijl Mannoury's aanbeveling van Peano aangenomen werd (Notulen I, 18). In een nieuwe aanbevelingsbrief voor Peano (van 5 juni 1918) (S) benadrukte Mannoury het belang van Peano's pasigrafie voor de taalanalyse en zijn grote interesse in wetenschappelijke samenwerking.

De Haan's aanbeveling van de vooral als aanhanger van de "Freirechtslehre" en grondlegger van de rechtssociologie bekend geworden Eugen Ehrlich uit Czernowitz plaatste twee argumenten centraal:

1 Uit de doelstelling van de Academie om grondvoorwaarden voor de rechtsbetrekkingen en belangenverhoudingen in de maatschappij vast te leggen, volgt de noodzaak om een rechtsgeleerde in de Academie op te nemen, die in staat is beschrijvende, verklarende en actieve rechtskundige significa te beoefenen.
2 Omdat voor de vervanging van verouderde en de opbouw van nieuwe rechtsideeën nieuwe woorden nodig zijn, moet de betreffende rechtswetenschapper

vooral een duidelijk begrip van de macht van de taal over het recht hebben; en dit geldt voor Ehrlich, bij wie men, aldus De Haan, opvattingen vindt, die voor een belangrijk deel overeenkomen met die van Brouwer in "Leven, kunst en mystiek", in het hoofdstuk "De taal" (180). – De Haan probeert in zijn argumentatie verband te leggen tussen zijn idee van een rechtskundige significa aan de ene kant en Brouwer's opvatting van taal en van de taak van de Academie anderzijds. De andere leden van het Instituut vonden De Haan's karakterisering van persoon en werk van Eugen Ehrlich niet voldoende (Notulen I, 18, 29). Pas toen De Haan op 11 juni 1918 uittreksels uit brieven van Eugen Ehrlich aan hem voorlegde, waarin deze zich positief over De Haan's rechtskundige significa uitte, zag Brouwer in Ehrlich "een geschoold jurist, met zuiver besef van de verhouding van Recht en Taal" (Notulen I, 35). Daarop werd ook Ehrlich met algemene stemmen benoemd.

Brouwer baseerde zijn op 16 april 1918 gehouden aanbeveling van Landauer (181) op diens publicatie "Aufruf zum Sozialismus", die hij van Van Eeden gekregen had, en op brieven en brochures van Landauer uit Borel's bezit. Het was toch al zo dat hij enkel via Van Eeden en Borel opmerkzaam was geworden op het voormalige lid van de Forte-kring Landauer. Het voornamelijk uit citaten bestaande aanbevelingsschrijven geeft weliswaar blijk van Landauer's streven naar een vereniging van gelijkgezinden (profeten, mystici, filosofen, dichters, kunstenaars, "liebende Herzen aus allen Schichten der Völker"), bevat echter geen verwijzing naar Landauer's opvattingen over taal en haar functies in de samenleving, zoals hij die in debat met Mauthner's taalkritiek in zijn boekje "Skepsis und Mystik" (Landauer 1923; oorspr. 1905) weergegeven had. Terwijl, gelet op de taal van Landauer, Ornstein op het onvoorzichtig gebruik van beeldspraak en Mannoury op het propagandistisch karakter van de teksten wees, steunde Van Eeden de aanbevelingsbrief onder verwijzing naar de gesprekken met Landauer in Potsdam; en Brouwer zag de voornaamste verdienste van Landauer in het zoeken "naar een taal van innerlijke gemeenschap" met verstandhouding als doel "die zich ontwikkelen moet naar haren eigen aard" (Notulen I, 22 e.v.). Het lijkt erop, dat Brouwer in Landauer werkelijk een aan hem zelf verwante geest zag. – Na enige bedenktijd werd Landauer op de volgende vergadering op 14 mei 1918 met algemene stemmen gekozen.

Van Eeden's zeer korte en oppervlakkige aanbevelingen van Spitteler, Tagore en Romain Rolland (179) werden op 16 april ingediend en op 11 juni 1918 opnieuw behandeld. Daarbij werd de kandidatuur van Spitteler en Rolland voorlopig opgeschort, later ook niet meer opnieuw aan de orde gesteld (Notulen I, 36). Voor Tagore schreef Borel toen een eigen aanbeveling, die op 9 juli 1918 besproken werd (182). Daarin probeert Borel in de vorm van citaten twee ideeën van Tagore over taal te verduidelijken. Het eerste luidt, dat de mens zijn voorstellingen slechts aanduiden kan, nooit duidelijk in taal tot uitdrukking kan brengen. Het tweede idee hangt daarmee samen en luidt, dat taal nooit "letterlijk" genomen kan worden. De woorden van een spreker zijn te verklaren door de context van zijn leven, waarbij het proces van interpretatie, dat daaruit volgt, niet geheel gedekt kan worden door een systeem van logische interpretatie; integendeel, de interpretatie

door middel van "commentaren" van het individuele leven is een proces zonder einde. Tagore's inzicht in de meditatieve bruikbaarheid en het sociale misbruik van de taal sprak Brouwer wel aan, maar hij miste bij hem het idee van de "sociale hervormingskracht" van de taal, waarop de Academie toch in eerste instantie de aandacht moet richten (Notulen I, 40). Hij zag in Tagore een dichterlijk en meditatief mens, die ervoor terugschrikt de taal voor een doel als dat van de Academie te gebruiken, een taak, die "ongeacht *zijn religieuze oorsprong*, nederig, dor, materieel en intellectueel zal zijn" (Notulen I, 41; cursivering H.W. Sch.). Daar Borel, Van Eeden en Mannoury zich echter vóór Tagore uitspraken en daarbij wezen op de te verwachten wederzijdse invloed van Academie-leden op elkaar, wilde Brouwer zich tenslotte niet meer daartegen verzetten en Tagore werd unaniem gekozen (Notulen I, 42). Borel kreeg opdracht een nieuwe aanbeveling te schrijven (183), die beter geschikt moest zijn als rechtvaardiging van de keuze van Tagore tegenover de buitenwereld. Want men had tenslotte besloten de aanbevelingsbrieven in een later nummer van de "Mededeelingen" te publiceren.

In mei 1918 werd de aan De Haan opgedragen aanbeveling van Mauthner behandeld (184), die de leden van het Instituut vooral overtuigde door de citaten uit zijn "Beiträge zu einer Kritik der Sprache". Blijkbaar zag men in Mauthner's kritiek op de taal als middel tot kennis en in zijn opvatting, dat taalkritiek de enige taak van de filosofie moet zijn, een met de eigen ideeën verwante opstelling (Notulen I, 31). Mauthner werd dan ook als enige van de kandidaten tot dan toe zonder uitvoerige discussie door iedereen geaccepteerd.

Mannoury's schriftelijke toelichting voor zijn eigen voorstel om Paul Carus, uitgever van "The Monist" en "The Open Court" tot lid van de Academie te benoemen, richt zich op twee gezichtspunten (185).

1 Het werk van de Academie vereist – op dit punt waren in ieder geval Borel, Van Eeden, Brouwer en Mannoury het eens – een verbinding van de exacte methoden van de Westerse wetenschap met de zelfbezinning, die met name de Oosterse levensbeschouwing kenmerkt. En juist deze verbinding heeft Carus in haar volle betekenis ingezien en in zijn werk tot uitdrukking gebracht.

2 Uit persoonlijke gesprekken heeft Mannoury Carus als een filosoof leren kennen, die inderdaad geïnteresseerd is in een diepere eenheid van beide genoemde denkrichtingen. Weliswaar behoort Carus tot de school van Kant, maar hij onderscheidt zich daarvan door zijn scherpere definities en door zijn breder inzicht "in de symboliese en relatieve waarde der begrippen". Mannoury schatte Carus niet zo hoog in als andere kandidaten, maar omdat Van Eeden het werk van Carus buitengewoon aanprees en Brouwer meende, dat hij "de beste Amerikaan" was en men er goed aan deed ook een Amerikaan als lid van de Academie te kiezen (Notulen I, 37), werd Mannoury's aanbeveling op 13 augustus 1918 geaccepteerd en Carus werd gekozen (Notulen I, 47).

Daarmee werd de lijst van de Academie-leden, die eerst benoemd moesten worden, afgesloten. Want op de vorige vergadering van 9 juli 1918 had Brouwer zich gedistantieerd van zijn voorstel Bertrand Russell te kiezen en wel met de opmerkelijke motivering, dat zijn verdere lectuur, bijvoorbeeld van Russell's

"Philosophical Essays" hem wantrouwig gemaakt had, vooral de daar te vinden "kritiek op het pragmatisme. En dan zijn waarheidsbegrip" (Notulen I, 43). Brouwer verwees daarbij naar de slotpassages bij wijze van samenvatting van de in de genoemde bundel opnieuw afgedrukte opstellen "Pragmatism" (1909) en "Transatlantic 'Truth'" (1908), die hij ter verduidelijking van zijn beoordeling voorlas (Notulen I, 43, 46 e.v.). Beide passages bevatten polemische afwijzingen van het pragmatisme in het algemeen en van het waarheidsbegrip in het bijzonder. Het is niet aannemelijk, dat Brouwer's wantrouwen alleen door de aard van Russell's formuleringen en argumentaties gewekt werd. De boven geciteerde zinnen uit de notulen leiden eerder tot de conclusie, dat hij Russell's afwijzing van het pragmatisme niet deelde en dit zou mijn stelling (zie 3.2.d en 4.1) met betrekking tot pragmatistische elementen in Brouwer's filosofie, vooral in zijn idee van communicatie als sturingshandeling, wederom bevestigen. Dat Mannoury de aldus gemotiveerde afwijzing van Russell niet weersprak (Notulen I, 43), is eveneens uit zijn pragmatisme te verklaren, dat mogelijk onder invloed van Nietzsche is ontstaan.

De notulen van de vergadering van 13 augustus 1918 worden afgesloten met een door Brouwer, Van Eeden, De Haan en Mannoury ondertekend document (Notulen I, 45), waardoor de volgende personen tot leden van de "Internationale Akademie van Practische Wijsbegeerte en Sociologie" werden benoemd:

1 Paul Carus (1852-1919), op grond van het feit, dat hij de noodzaak bepleitte de exacte methoden van de Westerse wetenschappen met de contemplatieve houding van de Oosterse filosofie te verenigen;

2 Eugen Ehrlich (1862-1922), vanwege zijn duidelijk inzicht in de vervormende invloed van de taal op het recht en de rechtsspraak;

3 Gustav Landauer (1870-1919), omdat hij eveneens naar een taal van innerlijke gemeenschap streefde en bovendien een internationale vereniging probeerde op te richten, die soortgelijke sociaal-hervormende doeleinden diende;

4 Fritz Mauthner (1849-1923), vooral vanwege zijn boek "Beiträge zu einer Kritik der Sprache" en de daarin verkondigde opvattingen over taal en filosofie;

5 Giuseppe Peano (1858-1932), als grondlegger van de pasigrafie, die niet alleen een nuttig middel ter bestudering van de rol van de taal in de wiskunde was, maar ook geschikt leek voor toepassingen op andere gebieden van signifisch onderzoek;

6 Rabindranath Tagore (1861-1941), van wie men als representant van de Indische cultuur in haar debat met het Westen verwachtte, dat hij met zijn bijdragen de eenheidsbasis van Westerse en Oosterse denkwijzen zou kunnen aantonen (zie ook Brouwer 1946 : 205).

Het gezamenlijk genomen besluit om deze mensen te benoemen was het resultaat van talrijke discussies, waarin ten aanzien van de taak van de Academie enige parallellen tussen de significi duidelijk werden: taalkritische bezinning, systematische constructie van begrippen en hun verwijzingen ("actieve significa") en het opsporen van gemeenschappelijke psychische grondslagen van vaak zeer uiteenlopende denkrichtingen. Maar opnieuw bleek over de effecten, die van het werk van de Academie te verwachten waren, een tegenstelling te bestaan tussen Man-

noury aan de ene kant en Van Eeden, Borel en Brouwer aan de andere kant. Mannoury verwachtte een verheldering van de grondslagen van verstandhouding als voorbereiding op de constructie van algemene basisbegrippen, waarop de aan elkaar tegengestelde taal- en denkvormen van bepaaldheid en algemeenheid teruggevoerd zouden kunnen worden. De anderen echter verwachtten van de tenminste gedeeltelijk nieuw te construeren begrippentaal in de eerste plaats een verandering van de maatschappij. Het pathos en de vaagheid van deze hoopvolle verwachting zijn terug te vinden in Van Eeden's dagboeknotitie van de bijeenkomst van 13 augustus 1918, toen men de eerste Academie-leden benoemde (Van Eeden 1971-1972, III : 1696):

"Het kleine huis in 't groen, op de zonnigen zoomer dag en de voldoening dat wij feitelijk beezig waren de waereld te verooveren en te beheerschen, met de zeekerheid verkreegen door ons verstand, zonder eenige voldoening van lagere heerschzucht of ijdelheid. Ieder onzer voelde dat. Wij weeten het weetenschappelijk zeeker, de waereld kan niet gereörganiseerd en beheerscht worden zonder het werk dat wij doen, en wij zijn de eenigen die het welbewust doen."

Dit fundamentele verschil van mening beheerste vanaf dit moment, soms openlijk dan weer latent, alle verdere discussie binnen het Instituut.

Daar men de benoemings- en aanbevelingsbrieven in verschillende talen wilde publiceren, maar het daarvoor gereserveerde no. 3 van de "Mededeelingen" om financiële redenen uitgesteld moest worden, duurde het tot maart 1920, voor men besloot, ongeacht de eventueel nog komende publicaties, de uitnodigingen voor de aanvaarding van het lidmaatschap te versturen. Intussen was Paul Carus overleden en Gustav Landauer in 1919 vermoord. De op 4 maart 1920 vastgestelde tekst kon dus enkel nog aan Ehrlich, Mauthner, Peano en Tagore gestuurd worden (zie bijlage B, nr. 8), tegelijk met exemplaren van de "Mededeelingen" en een oproep om aan dit tijdschrift mee te werken. Terwijl uit de uitnodigingsbrief nog de overtuiging spreekt, dat de benodigde middelen voor de financiering van de bijeenkomsten der Academie-leden en voor publicaties bijeengebracht kunnen worden, werd voorlopig niets ondernomen om dit ook zeker te stellen. Integendeel eerst na binnenkomst van de antwoorden wilde men zich, met gebruikmaking van de toezeggingen, met dit probleem bezig houden (Notulen I, 113). Eugen Ehrlich nam, als enige, aanvankelijk zijn benoeming aan, vroeg echter om meer informatie over doelstelling en werkwijze van de Academie (brieven van 17 juli en 22 september 1920 aan Mannoury, S). Of Ehrlich ook, nadat hij antwoord had gekregen, bereid was zijn lidmaatschap van de Academie te behouden, is niet bekend. Tagore, die toen in West-Europa verbleef en daarom ook direct tot deelname aan een van de vergaderingen van het Instituut was uitgenodigd, liet op 25 september 1920 via zijn secretaris aan Mannoury (S) weten, dat hij in verband met andere verplichtingen verhinderd was; op zijn benoeming ging hij met geen woord in.

Omdat men verder geen antwoord kreeg, werden aan Mauthner, Peano en

Tagore nogmaals copieën van de benoemingsbrief gestuurd (Notulen I, 129). Pas op 8 oktober 1922 kreeg Mannoury een briefkaart van Peano, geschreven in Interlingua (S), met dank voor de brief van 13 mei 1920. Daarin biedt Peano voor het geval, dat het Instituut nog bestaat, een samenwerking aan met zijn "Academia pro Interlingua". Op dat moment had het Instituut van de significi echter al een half jaar lang zijn activiteiten gestaakt en in de tussentijd was geen sprake meer van benoeming van nieuwe leden van de Academie. Het academie-project had noch bij de vier nieuw benoemde leden noch elders een positieve weerklank gevonden. Het is mislukt, doordat de ideeën van de significi geen invloed gehad hebben en niet, zoals Brouwer het later voorgesteld heeft, doordat bleek, dat zelfs voor een oprichtingsbijeenkomst van de Academie de benodigde middelen ontbraken (Brouwer 1946 : 205).

5.2.c Signifisch taalonderzoek in woord en wederwoord

De onderlinge gesprekken en de besprekingen, die de significi met hun gasten voerden, werden in de notulen vastgelegd, doordat samenvattingen gemaakt werden van de gespreksbijdragen van met name genoemde sprekers, die dan steeds op de volgende bijeenkomst voorgelezen werden om gecorrigeerd of ongewijzigd aangenomen te worden. Het aantal correcties geeft het algemene streven weer de eigen bijdragen zo precies mogelijk opgenomen te zien. Men dacht weliswaar slechts bij enkele discussie-thema's of passages aan eventuele publicatie van de notulen en daardoor hebben de meeste notities eerder een voorlopig karakter, wanneer men ze vergelijkt met uitdrukkelijk voor publicatie bestemde teksten; maar de opeenvolging van woord en wederwoord geeft de ontwikkeling van het gezamenlijk werken en discussiëren duidelijker weer dan een reeks onafhankelijke publikaties van afzonderlijke deelnemers.

Om het denkproces te kunnen weergeven, dat wil zeggen, de introductie van nieuwe ideeën, de wijziging van oudere standpunten onder invloed van tegenargumenten, de thematische indeling van de discussies enz., zal ik in het vervolg de al in de notulen door opschriften aangegeven thema's volgen en binnen dat kader telkens de opvattingen en bezwaren van de deelnemers weergeven en analyseren. Deze werkwijze is meer op haar plaats dan het alternatief, een systematische weergave van de opvattingen van elke deelnemer, dat allerlei bijzonderheden van het instituutswerk zou moeten weglaten: verandering in ideeën en veronderstellingen, wederzijdse beïnvloeding, meningsverschillen, die blijven bestaan, en andere kenmerken van wetenschappelijk debat en samenwerking tussen mensen met verschillende uitgangspunten gedurende meerdere jaren.

De thematische indeling, zoals die uit de notulen blijkt, leidt tot zeven discussie-thema's, waarvan de eerste zes in dit hoofdstuk aan de orde zullen komen, terwijl het zevende in 5.3 behandeld zal worden, omdat het de overgang vormt naar de discussies binnen de "Signifische Kring":

1 "Signifisch taalonderzoek" en "Onderscheid der taaltrappen ten aanzien van de sociale verstandhouding", behandeld onder het algemene thema "Woordenboek van de Akademie";

2 "Doel en strekking van het Instituut" en "De sociale betekenis der significa";
3 "De significa der theologie";
4 "Vrouwelijke en mannelijke denk- en taalvormen";
5 Wijziging van de methode van het Instituut;
6 "Misverstand op geestelijk gebied, ontstaan door gebrekkig taalgebruik" met aansluitend algemene besprekingen;
7 "Werkplan" (voor een signifisch Instituut).

1 "Woordenboek van de Akademie"

Mannoury's uiterst helder gestructureerde en doordachte tekst "Signifisch taalonderzoek" (zie bijlage B nr. 6; Mannoury/Brouwer/Borel/Van Eeden 1919a) was allereerst bedoeld als voorstel voor de taakomschrijving van de Academie en daarmee ook als toelichting bij de taak, hoe de woorden in het woordenboek door middel van vast te stellen grondwoorden gedefinieerd moesten worden.Nadat in § 1 en 2 bedoeling van de tekst en taak van de Akademie zijn aangegeven, wordt in het vervolg opzet en inrichting van het woordenboek behandeld,waarvoor eerst in § 3 het kernstuk van het gehele betoog, de theorie der taaltrappen, wordt ingevoerd.

Uitgangspunt vormt de algemeen aanvaarde grondgedachte, dat de werkelijkheid met behulp van taal nooit adequaat afgebeeld of weergegeven kan worden, maar dat de betekenis der woorden afhankelijk is van de uitwerking, die de spreker ervan verwacht of die de hoorder ervan ondergaat. Nu hoort het weliswaar tot het wezen van de taal, dat betekenissen veranderlijk en betrekkelijk zijn, afhankelijk van spreker of hoorder, maar – en hier komt Mannoury met originele, op eigen onderzoek terug te voeren ideeën – de mate van veranderlijkheid en betrekkelijkheid varieert aanzienlijk; naarmate de behoeften der mensen meer gedifferentieerde handelingen noodzakelijk maakten, moest ook de taal meer gedifferentieerd en meer gestabiliseerd worden. Deze zowel phylo- als ontogenetisch bedoelde uitspraak van Mannoury kan op grond van het verband tussen de linguïstische organisatie van de wereld en eventuele mogelijkheden van het handelen verdedigd worden, maar eveneens vanwege de noodzakelijke afstemming op de complexiteit van deze handelingen, als het gaat om de coördinatie in taal van gemeenschapshandelingen. Minder duidelijk zijn de fundamenten van het gelegde verband tussen differentiëring en stabilisering. Want een eenmaal bereikte betekenisdifferentiatie zou verloren kunnen gaan. Mannoury bedoelt echter duidelijk niet elke individuele differentiëring van taal en betekenis, maar sociale differentiëring in taal, die op gewoonten, conventies of regels moet steunen en dus op stabiliseringen.

Mannoury maakt onderscheid tussen uiterlijke en innerlijke vormen, waarin stabilisering bevorderd werd. Tot de eerste groep rekent hij schrift en druk, tot de tweede de organisatie van de taal als een vaststellen van de relatie, waarin de betekenis van een woord staat tot die van andere woorden. Daarmee wordt niet of tenminste niet alleen de grammatica bedoeld – de term "grammatica" komt in de gehele tekst niet voor – maar "eigenlijke definities" (1919a : 17) in de wetenschappen en alle op gewoonte, taalgebruik en traditie berustende koppelingen van woorden.

De toenemende stabilisering van de taal geldt voor Mannoury zowel ontogenetisch als phylogenetisch. In de kindertaal is slechts in geringe mate sprake van "zuivere 'grondwoorden'", dat wil zeggen woorden, wier kennis het kind niet via andere woorden, maar alleen door (deiktische) aanwijzing en imitatie is bijgebracht. Daarnaast spelen al in de eerste taalvormen woordverbindingen een grote rol. De door volwassenen gebruikte woordverbindingen van causale, temporele en tegenstellende aard oefenen al snel een grote invloed uit op het taalbeeld van het kind; met deze invloed neemt de stabiliteit van zijn woordenschat toe, totdat tenslotte een omgangstaal van schijnbaar zo vaste vorm verkregen is, dat eerst latere taalbezinning en waarneming tot inzicht kan leiden in de veranderlijkheid en betrekkelijkheid van betekenissen. Phylogenetisch ziet Mannoury een daaraan parallel lopende ontwikkeling van de "dichterlijke talen der grijze oudheid" tot de "hechtineengevoegde" taalsystemen van de nieuwere natuur- en rechtswetenschap.

Gebruikmakend van de toename aan uiterlijke en innerlijke middelen van taalstabilisering als criterium, ontwerpt Mannoury een voorlopige indeling in vijf "talen" of taaltrappen, die ieder hun eigen communicatieve bijzonderheden hebben (p. 7 e.v.). Bedacht moet worden, dat stabilisering en differentiëring betrekking hebben op betekenissen en steeds aan bepaalde menselijke behoeften beantwoorden of moeten beantwoorden, dus een bepaald doel dienen, waarvoor alleen zij geschikt zijn. Wat hier als differentiëring en stabilisering opgevoerd wordt, duidt Mannoury in ander verband aan als formalisering.

De eerste taaltrap of "*grondtaal*" wordt gekenmerkt door een geringe invloed van woordkoppelingen; elk woord (of elke woordengroep) spreekt rechtstreeks tot de verbeelding. Op deze trap staan de eerste kindertaal, de taal bij heftige of diepe gemoedsbeweging en de hypothetische oertaal.

In de "*stemmingstaal*" treden woordkoppelingen, met name de tegenstellende, duidelijk op, zonder tot een vast verband te zijn geworden. De woorden of woordengroepen werken evenzeer rechtstreeks als door middel van de herinnering aan uitgesproken of niet-uitgesproken andere woorden op het gemoed van de hoorder. Tot deze taaltrap behoort de in de subject-praedicaatvorm geconstrueerde taal (in westerse landen) alleen in zoverre zij zich tot het uitdrukken van persoonlijke ervaringen of stemmingen beperkt. Bij deze trap horen volkstaal, dichtertaal, oosterse talen met beeldschrift en de taal der niet-pasigrafische, niet-toegepaste wiskunde. Het opnemen van bepaalde oosterse talen lijkt als indicatie het beeldschrift te gebruiken, zonder dat duidelijk wordt hoe vanuit het schrift naar de taal geredeneerd wordt. Met de laatste der genoemde talen zal Mannoury die van de intuïtionistische wiskunde in de zin van Brouwer bedoelen.

In de "*verkeerstaal*" zijn de woordkoppelingen hoofdzaak geworden, zodat de woorden bijna nooit een zelfstandige uitwerking beogen en iedere afwijking van de gebruikelijke tegenstellende groeperingen als zwart-wit, goed-slecht, vrijheid-dwang, wel-niet als onaangenaam en storend wordt gevoeld. Tot deze taaltrap behoren de taal van handel en verkeer en de westerse schrifttalen.

Uit Mannoury's toelichting bij deze taaltrap, die hier samengevat werd, blijkt nogmaals, dat hij met woordkoppelingen veel meer op het oog heeft, dan wat gewoonlijk "grammatica" genoemd wordt (187). Dit maken vooral de bij de stemmingstaal vermelde tegengestelde woordverbindingen duidelijk, wier tegengesteldheid immers alleen op semantisch niveau geconstateerd kan worden. Woordkoppelingen zijn voor Mannoury associatieve verbindingen, zij zijn dus psychisch van aard. Associatief verbonden zijn auditieve of visuele woordbeelden, wier betekenis vanuit de spreker gezien bestaat in de "verbeelde" en bedoelde uitwerkingen op de hoorder, maar vanuit de hoorder gezien in de in feite ervaren uitwerkingen.

De tegenstellende woordverbindingen zijn bovendien, zoals zal blijken, voor Mannoury van bijzonder belang, doordat zij tot een indeling van de wereld leiden, die de toepasbaarheid van het principe van de uitgesloten derde voortdurend veronderstelt.

"*Wetenschappelijke taal*" vormt de vierde taaltrap. Hier berusten de woordkoppelingen voor een belangrijk deel op uitdrukkelijke afspraken of voorschriften. De taal van wetten en verordeningen, van financiële betrekkingen, van techniek en wetenschap in engere zin horen hiertoe.

"*Symbolentaal*" tenslotte omvat de logische systemen, die uitsluitend op vooropgestelde substitutieformules als axioma's, postulaten en proposizioni primitivi berusten, de gebruikte symbolen betreffend. Hiertoe behoren de wiskundige logica en dat deel van de wiskunde, dat in een pasigrafische vorm kan worden gebracht. Van "betekenis" in de tot nu toe omschreven zin is op deze taaltrap volgens Mannoury weinig sprake meer, daar in het algemeen pas door invoeging van de symbolische taalbeelden in de wetenschappelijke of in de verkeerstaal een uitwerking op de hoorder beoogd wordt.

§ 4 en het eerste deel van § 5 behandelen de methodische opbouw van het woordenboek volgens deze grondprincipes. Het woordenboek zal uit vijf onderdelen bestaan, zodat elk deel aan een van de taaltrappen gewijd is en voor elke taaltrap alleen de woorden der voorafgaande trappen bekend verondersteld worden, afgezien van het vrije gebruik van de gegeven omgangstaal (als metataal) in de toelichtende en omschrijvende tekst. Door zo te werk te gaan zal – dit is een op aandringen van Brouwer toegevoegde overweging, zoals blijkt na vergelijking met Mannoury's eerste versie van de tekst (188) – de samenstelling van de hogere taaltrappen in het woordenboek niet op de voltooiing van de lagere hoeven wachten; integendeel, de keuze van de te onderzoeken woorden van lagere taaltrappen moet door de behoeften van de hogere taaltrappen bepaald zijn. De opbouw van de hogere taaltrappen en de samenhang met de lagere komt dus vóór de volledigheid van de afzonderlijke delen van het woordenboek.

Mannoury ziet daarbij zeer duidelijk, dat een dergelijk woordenboek alleen gemaakt kan worden, als men zich niet beperkt tot de op iedere taaltrap al werkelijk bestaande woorden. Want de door hem analytisch onderscheiden "talen" worden in het denken en spreken van de mensen niet ieder voor zich en systematisch gebruikt, maar men gaat al denkend en sprekend van de ene taaltrap in de

andere over; dat wil zeggen, een en dezelfde woordklank of een en hetzelfde woordbeeld worden nu eens in beperkte, op gebruikelijke regels betrekking hebbende zin gebruikt, dan weer in een "emotioneele, op de omstandigheden van het oogenblik gerichte spreekdaad" (Mannoury/Brouwer et al. 1919a : 9). Dat betekent, dat de verschillende taaltrappen gedeeltelijk dezelfde tekenlichamen, woordklanken en woordbeelden bevatten, die echter door de per taaltrap verschillende stabiliseringen in elke taaldaad een andere betekenis kunnen krijgen, afhankelijk van de taaltrap. Om een uiteraard enigszins kunstmatige indeling naar taaltrappen binnen het woordenboek strikt door te voeren zal het nodig zijn ter vermijding van verwarring of verwisseling van taaltrappen iedere trap door nieuw in te voeren en te omschrijven (of te definiëren) woorden of symbolen aan te vullen, die buiten de invloed van "misleidende gewoontekoppelingen" staan. Het is in deze zin, dat het signifisch onderzoek van de taal uit een "*beschrijvend* en een *samenstellend* gedeelte" bestaat (p. 9). Onderzoek en indeling naar taaltrappen van de bestaande taal wordt dus als "beschrijvende", in ander verband als "analytische" significa aangeduid, terwijl het vormen van nieuwe woorden met bepaalde betekenissen of de differentiatie naar betekenis van bestaande woorden bijv. via omschrijvingen of definities, "samenstellende", "synthetische" of "formalistische" significa genoemd wordt.

Als de Academie zo te werk gaat, dan dient zij geen bepaalde denkvormen of denkbeelden te propageren, die voor Mannoury immers niets anders zijn dan gemeenschappelijke wilsuitingen van zekere mensengroepen, wortelend in hun maatschappelijke en geestelijke behoeften en "gericht naar hun maatschappelijk en geestelijk kunnen". Voorwerp van onderzoek dient de taal te zijn, die als schakel tussen die behoeften en dat kunnen heden ten dage volstrekt onvoldoende is, zowel door haar vaagheid en dubbelzinnigheid in het uitdrukken van bepaalde werkelijkheden als door een "onwijsgerige stelligheid en onbuigzaamheid", waar het om de weergave van psychische verschijnselen gaat. Om deze gebreken op te heffen of in ieder geval te verminderen is volgens Mannoury in de eerste plaats een zuivering van de verkeerstaal nodig, die echter niet mogelijk lijkt zonder een studie naar het verband met de voorafgaande en de volgende taaltrappen.

Doordat Mannoury op deze plaats het belang van een verbeterde omgangstaal op de voorgrond plaatst, ontstaat een zekere tegenstelling met de door Brouwer gewenste prioriteit der hogere taaltrappen. Gaat het om de omgangstaal als laatste metataal en als belangrijk fundament voor de beide hogere taaltrappen, dan is Mannoury's voorkeur even goed te motiveren dan wanneer men aan de meest gangbare taaltrap van het maatschappelijk verkeer denkt. Mannoury's latere herziening van de methode van signifisch onderzoek (zie discussiethema 5) knoopte juist bij deze bijzondere positie van de verkeerstaal aan.

De Academie heeft dus in de eerste plaats tot taak onder haar eigen verantwoordelijkheid een geheel nieuw taalbeeld te schetsen, waarbij gebruik gemaakt wordt van die eigenschappen van bestaande talen, die maatschappelijke opvattingen en bedoelingen uitdrukken. Mannoury is van mening, dat, als het werk van de Academie succes heeft, dit tot een taal zal leiden, die ruimte en mogelijkheden van

expressie moet bieden aan de meest uiteenlopende opvattingen. Want voor hem geldt, dat met het oog op maatschappelijke en ideologische denkvormen, geen volledige en krachtige uitdrukking van een bepaalde voorkeur mogelijk is, "die niet tevens den gedachtengang van wie haar niet deelen ten volle recht doet". Dat houdt in, zoals nog zal blijken, dat uit deze formulering zowel haar rechtvaardiging als haar betrekkelijkheid en het afstand doen van elke aanspraak op absoluutheid moet volgen.

Ondanks de zo vereiste sociale en ideologische onpartijdigheid heeft het werk aan het woordenboek een sociale betekenis, als tenminste aan de bijkomende voorwaarde voldaan wordt, dat men een levende taal schept, elk behaald resultaat dus als voorlopig beschouwt en van het begin af een voortdurende herziening, althans van de emotionele woordwaarden, vooropstaat. Want lang vóór beëindiging van het werk zullen "ernstige denkers" in drieërlei opzicht voordeel daaraan kunnen ontlenen:

1 de betrekkelijkheid der woordwaarden zal even goed zichtbaar worden als bij de overgang van een taaltrap naar een volgende de winst aan stelligheid en algemene verstaanbaarheid gepaard zal gaan met een verlies aan rijkdom en diepte;
2 het goed recht ook van die menselijke behoeften, wier verwoording tot dusver buiten de werkingssfeer der heersende gewoontekoppelingen gebleven is, zal zich beter hebben doen gelden;
3 de onderscheiding tussen "de emotioneele en de indicatieve waarde der woorden" (p. 11) is op zichzelf al een belangrijk hulpmiddel tot ontwarring van de op haast ieder gebied van menselijke geestesarbeid heersende misverstanden.

De vijf taaltrappen zijn dus te onderscheiden naar hun communicatieve functie, hun overwegend inhoudelijke en sociale toepassingsgebruik en naar de mate, waarin hun formaliseringsmiddelen specifieke betekenissen differentiëren en stabiliseren; daarnaast neemt het emotionele betekeniselement bij de overgang van lagere naar hogere taaltrappen af in algemeenheid en verbondenheid met de meest persoonlijke beleving van gevoelens, terwijl het indicatieve element en dus betekenisstabiliteit en algemene verstaanbaarheid van woorden en woordverbindingen toeneemt, tot uiteindelijk op het niveau van de symbolentaal van betekenis in engere zin niet meer gesproken kan worden. Grondtaal en symbolentaal vormen bij Mannoury dus de als "algemeenheid" en "bepaaldheid" aangeduide uitersten waartussen menselijk denken en spreken zich beweegt (zie 5.1.b).

In de latere discussie werd met name de zesde reeks besprekingen aan de toepassing en toetsing van de door Mannoury ingevoerde onderscheiding tussen het emotionele en het indicatieve betekeniselement gewijd.

Mannoury gaat in de afsluitende § 6 nogmaals algemeen in op de geschetste taaltrappentheorie en probeert daarbij rekening te houden met Brouwer's aanvullingen, zoals hij ze in zijn eigen tekst "Onderscheid der taaltrappen..." geformuleerd had en tevens de relativiteit van het ontworpen schema te benadrukken (189). Zo wijst hij op het feit, dat het schema niet een taalindeling of taalontleding weergeeft, die volkomen consequent door te voeren of in details onaanvechtbaar zou zijn. Het gaat niet om een door de werkelijkheid bepaald aantal taaltrappen,

maar om een zuiver analytisch-begripsmatige indeling; algemene opvattingen omtrent taalorganisatie en "taalwording" worden hier in een vorm gegoten, die voor verdere onderzoekingen en beschouwingen van enig nut zou kunnen zijn.

Deze beschouwingen zouden bijv. "de psychische en sociale causaliteit" (p. 12) moeten gelden, die aan de opeenvolging van taaltrappen ten grondslag ligt. Waarom en waardoor heeft de mensheid behoefte gevoeld aan een steeds verder gaande differentiëring en canonisering, aan een steeds verder gaande stabilisering der taal? Want, aldus Mannoury, die ook al op het verband met de voortgaande differentiëring van het handelen gewezen heeft, het streven naar steeds betere middelen tot verstandhouding kan niet als oorzaak aanvaard worden, aangezien de hogere taaltrappen weliswaar meer hulpmiddelen ter vermijding van misverstanden bevatten en zich beter lenen voor de weergave van ingewikkelde "redeneringen", maar daarnaast minder emotionele uitdrukkingskracht en dus ook minder psychische draagwijdte hebben:

> "En geen wonder: de verstandelijk hoogere, doch geestelijk lagere taaltrappen van verkeer, wetenschap en wiskunst berusten op steeds omvangrijker en dwingender onderstellingen omtrent de bij hoorder en spreker correspondeerende, aan 'levenselementen' verbonden begrippen, die aan verdere ontleding onttrokken worden."
>
> (Mannoury/Brouwer et al. 1919a : 12)

De verstandelijk hogere taaltrappen moeten bij toenemende abstractie steeds meer primaire, aan "levenselementen" gekoppelde begrippen, die met woorden van de grondtaal aangeduid worden en niet verder te analyseren zijn, bij de communicatiepartners als gegeven veronderstellen. Omdat deze begrippen op deze taaltrappen echter enkel verondersteld kunnen worden en niet (in hun volle omvang) medegedeeld, zijn de verstandelijk hogere taaltrappen de geestelijk lagere. Een voorbeeld van Mannoury kan dit illustreren: een wetboek kan allerlei voorschriften bevatten over bewijsvoering, maar het is niet bij machte van de oorsprong en de mate der menselijke zekerheid rechtstreeks rekenschap te geven: de kracht van een overtuiging kan enkel in stemmingstaal tot uitdrukking worden gebracht.

In elk stadium van haar ontwikkeling, aldus Mannoury ter afsluiting, schept de menselijke samenleving taalvormen, die aan haar behoefte tot verstandhouding voldoen; het huidige stadium vertoont de kenmerken van een behoefte aan taalmiddelen, die niet door een voortschrijdend formaliseringsproces kan worden bevredigd, maar een onderzoek naar het verband der taalvormen onderling en naar de overige levensverschijnselen van de mens, "een *wijsgeerige* taalstudie derhalve" (p. 13) noodzakelijk maakt. Mannoury's ontwerp van een signifische taalstudie kan gezien worden als een poging de naar zijn mening sinds Kant weer toenemende tendens naar concentratie en bepaaldheid (als uitersten) om te keren en naar een evenwicht tussen concentratie en excentratie, bepaaldheid en algemeenheid, te streven.

Brouwer's "Onderscheid der taaltrappen ten aanzien van de sociale verstand-

houding" (Mannoury/Brouwer et al. 1919b) bestaat uit korte karakteristieken van de vijf taaltrappen aan de hand van de sociale verhoudingen, die daarin tot uitdrukking gebracht kunnen worden. De *grondtaal* behoeft geen dynamische wilsverhouding tot andere individuen te veronderstellen en is dan ook de taal van het individu "in eenzaamheid" (190); doet zij het toch, dan kan die verhouding er zowel een zijn van vriendschap als van vijandschap.

In de *stemmingstaal* vindt het wederzijdse "levensrecht" van spreker en hoorder erkenning en eventueel een nadere regeling, "wordt dientengevolge eenzaamheid gewraakt en vijandschap gestyleerd".

In de *verkeerstaal* worden enkel die levenselementen tot de verstandhouding toegelaten, die in algemeen erkende menselijke behoeften van perifere aard tot uitdrukking komen. Daardoor kan in deze taal eenstemmigheid van spreker en hoorder, met uitsluiting van vrijwel alle "fundamenteele strijdbaarheid", en een sterke beperking van de mogelijkheid van misverstand bereikt worden.

In de *wetenschappelijke taal* worden alleen levenselementen toegelaten, die inherent zijn aan de veronderstelling van een voor alle individuen gemeenschappelijke objectieve aanschouwingswereld.

In de *symbolentaal* daarentegen is nog slechts sprake van levenselementen, die door de veronderstelling van voor alle individuen gemeenschappelijke intellectuele categorieën omsloten worden; daardoor wordt een vrijwel volkomen uitsluiting van misverstand bereikt.

De trapsgewijze overgang van grondtaal naar symbolentaal ziet Brouwer blijkbaar, waar het om mededeelbaarheid gaat, vooral als een steeds rigider uitsluiting van gevoelens, primaire gewaarwordingen en behoeften. Onduidelijk lijkt op het eerste gezicht, of deze levenselementen van communicatie uitgesloten worden door per taaltrap specifieke woordvoorraden en vormen van taalorganisatie of dat het niet eerder zo is, dat bijzondere sociale regels dit effect hebben. Wordt Mannoury's interpretatie van taalorganisatie echter als grondslag gebruikt, dan doet het in de huidige taalbeschouwing gebruikelijke alternatief van aan de ene kant syntaxis en semantiek, aan de andere kant pragmatiek zich helemaal niet voor, omdat beide daarin samengevoegd zijn. Identiek met de trapsgewijs toenemende verdringing van levenselementen uit de communicatie is het door Mannoury geconstateerde afnemen van emotionele betekeniselementen. Brouwer gaat hierin echter verder dan Mannoury, doordat hij op de weg naar hogere taaltrappen een drastische teruggang van het individuele element uit de communicatie ziet en een toenemende verzakelijking en formalisering van sociale betrekkingen. Zo noteerde Van Eeden bij de eerste vier taaltrappen: 1. "in eenzaamheid, in vijandschap", 2. "vijandschap verminderd", 3. "vijandschap uitgesloten", 4. "oovereenstemming verengd en versterkt" (190).

Deze weg uit eenzaamheid naar sociale communicatie en verschillende vormen van vermaatschappelijking wordt, wat betreft de taal, gekenmerkt door beteugeling en toenemende verdringing van gevoelens, begeleid door steeds striktere sociale betrekkingen, groeiende zekerheid van verstandhouding, maar ook duidelijke inperking van het gebied waarover mededelingen gedaan kunnen worden en verstandhouding in taal bereikbaar is.

Nadat de taalwetenschap en het communicatie-onderzoek zich de laatste jaren steeds meer op de alledaagse communicatie als bijna exclusief empirisch domein hebben gericht, zou de signifische taaltrappen-theorie nieuwe perspectieven op het geheel aan verstandhoudingsmiddelen en -gedragingen kunnen openen, waardoor problemen van betekenis en versterking van onderlinge overeenstemming een meer gedifferentieerde vorm zouden kunnen aannemen.

2 "Doel en strekking van het Instituut" en "De sociale betekenis der significa"

Mannoury's methodische en theoretische grondslag voor het academie-werk, waarover op 18 februari 1919 gezamenlijk een besluit werd genomen, verlangde met kracht van argumenten de onpartijdigheid van het woordenboekproject en verwachtte van de resultaten een beter inzicht in de aard en functie van verstandhoudingsprocessen; indirect zou daaruit het sociale belang van signifische studie volgen. Hierin lag een tegenspraak met de oorspronkelijke bedoelingen, die Brouwer met de stichting van de Academie had. Toen Brouwer deze tegenspraak op 17 mei 1919 ter sprake bracht, opende hij een discussie over doel en strekking van het Instituut en over de vraag, of en zo ja welk sociaal belang signifische studie zou kunnen hebben; op 29 juni en 23 oktober werden de gesprekken daarover voortgezet.

Volgens Brouwer heeft de in Mannoury's programma neergelegde strikte neutraliteit van het Instituut de gedachtenwisseling in de raad van bewindvoerders aanzienlijk belemmerd. Hij acht het ondanks de terughoudendheid van Mannoury op dit punt uiterst vruchtbaar te discussiëren over de vraag, hoe de ontwikkeling van de significa de weg zou kunnen vrijmaken voor een verstandiger en doelmatiger samenleven van de mensen (Notulen I, 71).

Mannoury is van zijn kant bereid tot zulke besprekingen onder voorwaarde, dat het Instituut als zodanig zijn neutrale houding ten opzichte van politieke, religieuze of filosofische stromingen bewaart en dat ook de leden niet door een bepaald programma gebonden worden. Blijkbaar ziet hij veel duidelijker dan Brouwer de mogelijke gevolgen voor het Instituut, want zelfs onder de vijf leden bestond op dat moment noch politiek-ideologisch noch filosofisch voldoende overeenstemming voor gezamenlijke doelstellingen op het gebied van sociale hervormingen.

Bovendien probeert Mannoury een meer theoretische motivering voor zijn houding te geven. Voor hem is signifische studie in de eerste plaats met een negatief doel verbonden, doordat zij de obstakels, die door traditionele woordkoppelingen opgeroepen worden en het uitwisselen van gedachten in de weg staan, tenminste voor een deel uit de weg ruimt. De richting echter, waarin de gezamenlijke wil van de mensheid, de sociale ontwikkeling, zich beweegt, wordt niet zozeer door woordsystemen als door sociale impulsen bepaald. Dat de door hem zelf geconstateerde ontwikkelingstendens wees in de richting van een uiteindelijk te bereiken communistische maatschappijvorm, is voor hem een persoonlijke over-

tuiging en die kan hij niet met woorden bekrachtigen of met redeneringen ondersteunen, daar zij een zuiver subjectieve reactie van zijn geest is op de zogenaamde "indrukken-van-buiten" (Notulen I, 71 e.v.). Elke politieke overtuiging wordt zo door Mannoury uitsluitend op emotionele gronden teruggevoerd en zij kan dan ook niet rationeel en met argumenten verdedigd worden. Zulke overtuigingen maken deel uit van de ideologische, niet van de wiskundige denkvorm (zie 5.1.a, c).

De andere significi aanvaarden weliswaar de verlangde neutraliteit van het Instituut, maar ze bestrijden het volgens Mannoury uit de aard der zaak negatieve karakter van signifische studie. Zij geloven eerder, dat het mogelijk en noodzakelijk is, dat geestelijk leidinggevende individuen "zuiverder formuleringen" van sociale doelstellingen ontwerpen dan ze door de massa zelf bereikt kunnen worden, en dat daartoe een taalsysteem belangrijke diensten kan leveren, wanneer het van rhetorische, subjectieve, demagogische en in het algemeen onheldere emotionele bijmengingen gezuiverd is (Notulen I, 73 e.v.). – In deze door Borel, Brouwer en Van Eeden verkondigde overtuiging is duidelijk de nog altijd voortdurende invloed van het ook bij Brouwer al geconstateerde idee van de "Koninklijken van de geest" te herkennen, dat een van de fundamenten van de Forte-kring vormde. Bovendien moet bedacht worden, dat de eerste wereldoorlog zojuist voorbij was. Voor de komende en algemeen verwachte veranderingen in de staatkundige en economische inrichting van de maatschappij wilde Brouwer filosofisch gefundeerde ontwerpen voorbereiden en de door het Instituut beoogde taalzuivering acht hij fundamenteel voor de concipiëring en formulering ervan (Notulen I, 81 e.v.).

Mannoury houdt een nieuwe maatschappijvorm daarentegen niet voor abstract afleidbaar. In plaats daarvan moet zij een bepaalde gemeenschapswil uitdrukken, die in eerste instantie alleen door emotioneel gelijkgestemden getroffen kan worden. De significa verlangt echter naar haar aard samenwerking van zoveel mogelijk en liefst zo veelzijdig mogelijke denkers. Want bij haar gaat het in hoofdzaak om de studie van het verband tussen de

"(...) indikatieve woordwaarden en de emotioneele momenten welke aan die indikaties ten grondslag liggen, gepaard aan het scheppen van nieuwe indikaties voor tot nu toe onvolkomen of onzuiver weergegeven emoties (resp. doelstellingen) (...)."
(Notulen I, 83)

Het indikatieve betekeniselement staat in Mannoury's opvatting over de grondslagen van de significa in verband met de waarnemingssfeer of de voorstellingswereld. In deze zin kan het woord "moeder", uitgesproken door een kind, verwijzen naar een bepaald concreet persoon in de werkelijkheid of naar een waarneming of voorstelling, die het zich herinnert. Het emotionele betekeniselement heeft in deze fase van de significa nog betrekking op een omvangrijk complex, dat later in gevoelssfeer of affect-distributie enerzijds en activiteitssfeer resp. wilsrichting

anderzijds (als volitioneel betekeniselement) onderverdeeld werd, hier echter nog onder het hoofd "emoties (resp. doelstellingen)" bij elkaar genomen is. Emotionele momenten kunnen aan indicatieve betekenissen ten grondslag liggen, doordat zij eerder bijv. met het woord "moeder" verbonden waren en het deels nog zijn. Indicaties voor emoties, doelstellingen of bedoelingen zijn nu woorden met een overwegend indicatief betekenisaandeel, die bijv. een bepaald ervaren ("waargenomen") gevoel of een voorstelling aanduiden. Is de uitdrukking van zo'n gevoelsaanduiding dan nog met een gevoel van afschuw bijv. verbonden, dan gaan indicatieve en emotionele betekeniselementen door elkaar heen lopen. Volgens Mannoury wil signifische studie de aard en de omstandigheden van het verband tussen indicatieve en emotionele betekeniselementen in taaluitingen onderzoeken (analytische significa) en voor de mededeling van, resp. in het algemeen het spreken over emoties en doelstellingen nieuwe woorden scheppen met een zo duidelijk mogelijk omschreven indicatieve betekenis (synthetische significa). Alleen door zo te werk te gaan, meent hij, kan de verwarring in de samenleving, vaak voortkomend uit oppervlakkige leuzen, voorkomen worden (Notulen I, 83).

Brouwer en Van Eeden zijn het daarmee eens en Brouwer stelt daarom voor als voorbereiding op het werk van de Academie een begin te maken met het kiezen en creëren van bepaalde "onmaterieële grondwoorden" (Notulen I, 90), die als beginmateriaal voor een indicatieve taal kunnen dienen, waarin algemeen menselijke gevoelswaarden en gevoelens van broederschap en saamhorigheid tot uitdrukking gebracht kunnen worden. In deze werkwijze ziet hij een analogie met de opbouw van de indicatief-theologische taal uit emotionele elementen; de taal, die hij op het oog heeft, moet zich echter vooral op de behoeften aan verstandhouding richten, die uit het streven naar sociale verandering voortkomen. Een discussie over bepaalde principes van hervorming, bijv. de door Van Eeden gepropageerde, zou tot een keuze van de benodigde grondwoorden kunnen leiden (Notulen I, 90 e.v.).

Mannoury blijft echter bij zijn standpunt, dat de grote maatschappelijke discussies zoals die tussen kapitalisme en communisme berusten op verhoudingen van hetzelfde gemeenschapsgevoel tot sociale principes, die aan elkaar tegengesteld zijn, en dat daarom ieder voor zich en allen voor elkaar deze discussie moeten voeren. Verheldering van de taal en vermindering van bestaande vooroordelen kan volgens hem heel wat bijdragen tot de bevordering van de ideeënstrijd, maar niets tot de beslechting ervan. Pas wanneer de strijd tot een algemeen aanvaarde emotionele taal geleid heeft (191), is er de mogelijkheid, dat een indicatieve uitdrukkingswijze van de gemeenschapswil ontstaat (Notulen I, 91–94).

In tegenstelling tot Brouwer en Van Eeden acht Mannoury het dus niet mogelijk de vorming van een algemeen maatschappelijk aanvaarde emotionele taal te bevorderen en dan meer indicatieve taalniveaus op te bouwen. Dit strijdpunt, dat ver boven de taaltrappentheorie uitgaat en dat betrekking heeft op aard en omvang van een eventuele maatschappelijke relevantie van signifisch onderzoek, heeft het Instituutswerk herhaaldelijk beïnvloed en heeft uiteindelijk ook bijgedragen tot de oprichting van de "Signifische Kring".

3 *"De significa der theologie"*

De beide eerste vergaderingen van de significi met Van Ginneken, op 8 november en 7 december 1919, dienden om de mogelijkheden te bespreken van een theologische significa, dat wil zeggen, een methodische toepassing van de taaltrappentheorie op de uitdrukkingswijze van de theologie (zie Brouwer/Van Eeden et al. 1939 : 239 e.v.).

Na onderscheid gemaakt te hebben tussen theologie en scholastieke wijsbegeerte geeft Van Ginneken toe, dat er een bepaalde overeenkomst tussen de scholastieke opbouw van woord- en gedachtensystemen bestaat met die van de wiskundigen en in zoverre stemt hij in met de signifische methode van taalanalyse. Hij verwacht echter grotere problemen bij de begripsanalyse, naarmate men van abstracte begrippen naar het concrete overgaat. Van een toepassing van scholastieke methoden op de linguïstiek of de psychologie kan hij zich al nauwelijks een succes voorstellen. Wil men zelfs, zoals hem uit het werk van De Haan bekend is, via kunstmatige systematisering en uitbreiding van de taal een uitdrukkingswijze creëren, die zelfs de leek in staat moet stellen zich zonder groot gevaar voor misverstanden verstaanbaar te maken om zo een vorm van geestelijke overeenstemming tussen mensen te bereiken, dan staat hij daar zeer sceptisch tegenover. Hij is echter gaarne tot medewerking bereid, wanneer men zich uitsluitend op wetenschappelijk gebied aan taalanalyse en systematisering ten behoeve van wetenschappelijke communicatie zou wijden (Brouwer/Van Eeden et al. 1939 : 240 e.v.).

Brouwer antwoordt, dat de mogelijkheid een taal te creëren, die althans voor een zeer grote groep individuen misverstanden met betrekking tot abstracte kwesties vrijwel uitsluit, blijkbaar toch bewezen wordt door de resultaten, die de scholastici geboekt hebben. Want met hun wijze van uitdrukken wordt toch ook de leek het middel verschaft om zich in aangelegenheden des geestes bevredigend uit te drukken.

Voor Van Ginneken ligt de bevrediging van de leek bij het gebruik van de kerkelijke taal niet in haar wetenschappelijke karakter, maar in de erkenning van het leerstellig gezag van de kerk, die zich van deze taal bedient. Mannoury wijst er in dit verband op, dat van een wetenschappelijke instelling toch gezag zou kunnen uitgaan, dat door een leek aanvaard zou worden, wanneer in voor de leek niet controleerbaar onderzoek wordt voorgesteld, dat sommige tot nu toe algemeen aanvaarde (juist "op gezag der wetenschap" aanvaarde) gevolgtrekkingen ongerechtvaardigd zijn en dus niet tot grondslag van de gedachtenwisseling kunnen dienen (Brouwer/Van Eeden et al. 1939 : 241). Voorlopig ziet hij dit negatieve nut van de significa als het enig mogelijke, tenminste zolang het verband tussen de betekenis van wetenschappelijk-filosofische termen (als "causaliteit", "overeenstemming", "onderscheid", "bestaan", "bepaaldheid" enz.) en "de volitioneel-sensitieve waarde" der woorden van de grondtaal onopgehelderd blijft (1939 : 241 e.v.). Juist dit probleem, de systematische opbouw van de taal, acht Van Ginneken echter onoplosbaar en daarom stelt hij voor zich tot een analyse van de meer gebruikelijke begrippen en hun onderling verband te beperken in plaats van uitgaan-

de van de grondtaal, ze te willen opbouwen. Een dergelijke werkwijze zou vanuit Brouwer's perspectief de signifische studie sociaal relevant maken, daar zij nivellerend kan werken op de wilsoriënteringen van de mensen, zodat de nu nog tegenover elkaar staande wereldbeschouwingen bij nadere analyse van hun grondbegrippen waarschijnlijk niet wezenlijk van elkaar zullen blijken te verschillen (Brouwer/Van Eeden et al. 1939 : 242).

Van Ginneken stond vanaf het begin sceptisch tegenover een methodische toepassing van de taaltrappentheorie. Taalontleding, begripsanalyse, terminologiekritiek en van daaruit ideologiekritiek, zo luidde voorlopig de gemeenschappelijke noemer, op basis waarvan tussen de significi en Van Ginneken voor het Instituutswerk te onderhandelen viel, zonder dat Brouwer of Mannoury hun eigen standpunten daarvoor werkelijk zouden hebben opgegeven. Tot een signifische analyse van de uitdrukkingswijze van de theologie is het ondanks Van Ginneken's deelname nooit gekomen, want hij deed vanaf nu mee als linguïst en als psycholoog, niet in zijn hoedanigheid van theoloog.

4 *"Vrouwelijke en mannelijke denk- en taalvormen"*

Het is veel opmerkelijker, dat de significi überhaupt van plan waren een vergelijking door te voeren van het "vrouwelik en het mannelik taaltype in signifiese zin" (Notulen I, 116), dan wat zij daadwerkelijk tijdens één enkele bijeenkomst op 10 maart 1920 over dit thema te berde brachten. Dit is daarom zo opvallend, omdat de toenmalige taalwetenschap niet op het idee zou komen een empirische vergelijking te maken tussen de gesproken mannen- en vrouwentaal. Drie gezichtspunten zouden volgens de significi in een dergelijk onderzoek een rol moeten spelen:

1 de mate, waarin het indicatieve ten opzichte van het emotionele element overweegt en de aard van het verband tussen het gesproken of gedachte woord en de 'emotioneele ondergrond', afhankelijk van het feit of het om een indirect dan wel een direct verband gaat;
2 de mate van intensiteit van met taal uitgedrukte emoties in vergelijkbare omstandigheden;
3 de invloed van persoonlijke aanleg en opvoeding (resp. onderwijs) en van het aandeel in het productieproces.

Algemeen is men van mening, dat in zo'n onderzoek niet uitsluitend of in ieder geval niet in de eerste plaats de taal en denkwijze van bijzonder begaafde mannen of vrouwen in beschouwing moet worden genomen, maar dat de alledaagse spreektaal van meer of minder ontwikkelde mannen en vrouwen en daarnaast ook de gewone alsmede de wetenschappelijke, literaire of religieuze geschreven taal te onderzoeken zijn (Notulen I, 117).

Aan dit kleine en onopvallende programma zijn twee dingen interessant. In de eerste plaats gaat het om het eerste plan van de significi voor een empirische studie. Vanaf deze tijd ongeveer wordt de significa zeer bewust als een empirische wetenschap opgevat. In de tweede plaats bevat de empirie feitelijke uitingen van schriftelijke of mondelinge aard van volgens bepaalde criteria geselecteerde auteurs of sprekers. Reële communicatie-processen zijn – dat pretendeert men ten-

minste – het onderzoeksthema van de significa en daarin onderscheidt zij zich op het punt van theoretische grondslagen, methoden en omschrijving van het algemene empirische domein fundamenteel van de taalwetenschap uit het begin van de twintiger jaren, terwijl bepaalde overeenkomsten met de empirische psychologie van die tijd zich geleidelijk aftekenen.

5 Wijziging van de methode van het Instituut

De kritiek, die Van Ginneken had op de reconstructieve taalopbouw, die de significi voor ogen stond, liet niet na indruk te maken op Mannoury, die enkele maanden later, op 11 mei 1920, het volgende voorstel deed ter verandering van de methode van het Instituut (Notulen I, 120):

Tot nu toe was de signifische taalstudie zó opgezet, dat men van de eerste taaltrap, de grondwoorden uitging en dan naar de volgende trappen opklom. De opmerkingen van Van Ginneken hebben hem er echter van overtuigd, dat deze methode een groot gevaar van eenzijdigheid en onvruchtbaarheid met zich meebrengt en dat het daarom meer aan te bevelen lijkt, allereerst het verband van de derde trap, de verkeerstaal, met de beide voorgaande te bestuderen en daarbij vooral te letten op de mate, waarin bij het gebruik van een woord of een woordgroep "de associatie met zin- of vormverwante woorden" optreedt.

Deze associatie treedt bijv. bij zelfstandig naamwoorden onderling veel sterker op de voorgrond dan bij "primitieve woorden" als de modale werkwoorden (Notulen I, 121). Wie bijv. een woord als "verbetering" gebruikt, is niet verbaasd, als hij om een nadere omschrijving van het bedoelde gevraagd wordt, terwijl over wat met woorden als "zullen" of "willen" bedoeld wordt een onderzoek veel moeilijker te houden is en niet zo vaak gevraagd wordt. Mannoury gelooft nu, dat met historische en taalstatistische analyses over het verband tussen de begrippen, die aan de basis liggen van deze en soortgelijke woorden, misschien aanwijzingen te vinden zijn, die als richtsnoer zouden kunnen dienen voor deze nogal speculatieve en hypothetische beschouwingen.

Bij zijn nieuwe voorstel gaat het Mannoury duidelijk om het primaat van de verkeerstaal binnen allerlei processen van communicatie, en dat vormt de reden, waarom zij tot uitgangspunt van analyse gemaakt wordt. In overeenstemming met Van Ginneken's kritiek wil hij na taal- en begripsontleding het verband tussen de derde taaltrap en de beide voorgaande nagaan. Als middel daartoe lijkt hem de woord-woord-associatie, zoals hij het later noemde, bijzonder geschikt. Want als communicatieve ervaring leert, dat gesprekspartners er enigszins rekening mee houden, dat bepaalde woorden eventueel uitleg of omschrijving behoeven om voldoende begrepen te kunnen worden, dan zou het daarbij om woorden kunnen gaan, waarvan het gebruik verschillende andere (zin- of vormverwante) woorden bij de hoorder in het bewustzijn roept, wier betekenissen invloed uitoefenen op het begrijpen van het gehoorde woord. Wat de aard van het verband met de lagere taaltrappen betreft zou er een specifiek onderscheid naar woordklassen kunnen bestaan, waarvoor als eerste aanwijzing frequentie en intensiteit van het optreden van woord-woord-associaties zou moeten gelden. Welke rol hij daarbij toekent

aan historische en taalstatistische studies, is niet geheel duidelijk; hierover geeft de reactie van Van Ginneken op Mannoury's voorstel soms een zeker uitsluitsel.

Van Ginneken accepteert dit idee direct zonder restricties. Want naar zijn mening zijn alleen van een methode, die aansluit bij het op linguïstisch gebied bereikte en de studie van bestaande talen (verkeerstaal tegenover te reconstrueren grondtaal) tot uitgangspunt neemt, bruikbare resultaten op signifisch gebied te verwachten (Notulen I, 122).

Wat betreft de modale werkwoorden wijst hij op:

a het etymologisch verband tussen werkwoorden, die een willen of iets toekomstigs uitdrukken;

b de overgang tussen een taalperiode, waarin de werkwoordtijden enkel door achtervoegsels (suffixen) of klankveranderingen aangegeven werden en het tijdperk, waarin de behoefte aan eigen hulpwerkwoorden gevoeld werd;

c het grote belang van de bestudering van "primitieve" Amerikaanse talen (in Nederland door Uhlenbeck gestart) voor een dergelijke studie.

Daarmee zouden wij de gewenste uitleg over de relevantie van taalhistorische studies bezitten; over wat Mannoury van taalstatistieken verwachtte laat zich enkel speculeren. Een voor de hand liggende mogelijkheid zou kunnen zijn, dat taalstatistische analyses opheldering zouden kunnen geven over de vraag, binnen welke woordconteksten bijv. bepaalde substantiva gebruikt worden (syntagmatische reeksen) en welke substantiva paradigmatische reeksen met elkaar vormen; uit resultaten van dergelijk onderzoek zou tot te verwachten woord-woord-associaties geconcludeerd kunnen worden.

Hoe dit ook zij, Van Ginneken werd in ieder geval uitgenodigd een werkprogramma voor onderzoek in deze richting op te stellen. Hij verklaarde zich bereid een artikel te schrijven, waarin de hoofdlijnen van een "signifies-semanties" onderzoek van deze aard aangegeven zouden worden (Notulen I, 123), maar een tekst van die strekking heeft hij nooit ingediend. Blijkbaar vergiste Van Ginneken zich ook, waar het de nauwe aansluiting aan linguïstische ideeën betrof. Want wat Mannoury voor ogen had, gaat eerder in de richting van communicatiesemantiek (vgl. Ungeheuer 1974a), terwijl Van Ginneken's eigen bijdragen tot een "sémantique dynamique" (zie Van Ginneken 1907 : 495 e.v.) vooral elementaire systematische beschouwingen over zinssemantiek zijn, die overwegend extra-communicatief georiënteerd zijn, dat wil zeggen van spreker, hoorder, communicatiecontekst enz. abstraheren.

6 "Misverstand op geestelijk gebied, ontstaan door gebrekkig taalgebruik"; algemene besprekingen

De zojuist behandelde wijziging van de methode van het Instituut en ook de meeste andere modificaties van in de regel door Mannoury naar voren gebrachte nieuwe ideeën voor signifische studie zijn te danken aan discussies met Van Ginneken en later met Verschuur. Brouwer, Van Eeden en Faddegon bleven, vergeleken met deze woordvoerders, meer op de achtergrond; dit veranderde pas bij de besprekingen over een gezamenlijk plan van actie (zie 5.3).

De discussies, die in het vervolg weergegeven worden, strekken zich uit over zeven bijeenkomsten tussen 9 november 1920 en 14 juni 1921; op de vierde vergadering ging men over tot algemene besprekingen, die niet meer door dezelfde thematische continuïteit als die van de eerste gekenmerkt worden.

Op de eerste bespreking houdt Mannoury een inleiding tot het vooraf vastgestelde thema. Zijn uitgangspunt is de onderscheiding van taalvormen in eenvoudige of "rechtstreeks beeldende", bijv. de ongearticuleerde uitroep van een mens in nood, en samengestelde of "middelik beeldende" (Notulen I, 132). Bij de laatsten, die alleen onderwerp van signifische studie zijn, wordt de gewenste psychische uitwerking op de hoorder eerst door herinneringsassociaties met eerder gebruik van dezelfde woordklanken bereikt en in latere stadia (phylo- en ontogenetisch) door middel van associaties van de gehoorde klanken met zin- of klankverwante woorden en vooral met de aan bepaalde zinsconstructies eigen toonval. De bestudering van met name deze associaties, hun opeenvolging en hun onderling verband ziet Mannoury als de belangrijkste taak van de signifische taalstudie (Notulen I, 132 e.v.).

Het gaat Mannoury echter niet meer alleen om de woord-woord-associaties, zoals deze formuleringen zouden kunnen doen vermoeden, maar hier zijn tegelijk woord-gedachte en gedachte-gedachte-associaties verondersteld. Deze veronderstellingen spelen een rol in de volgende gedachtengang, die een al in het kader van de theorie der taaltrappen zeer beknopt behandeld verschijnsel betreffen. Mannoury wijst namelijk op de grote invloed, die de gedachte-associatie der bevestigende en ontkennende zinsconstructie met het principium tertii exclusi, dat wil zeggen met de indeling van weinig emotionele taalvormen in twee tegengestelde groepen, op onze denk- en spreekgewoonten heeft. Deze gewoonte, te spreken in aan elkaar tegengestelde vormen, dus "('A' of 'niet-A')", is naar zijn oordeel in vele gevallen, waar het eerder om direct emotionele woordbetekenissen gaat, een bron van misverstanden (Notulen I, 133 e.v.).

Mannoury beweert hier, dat bepaalde, eerst in de stemmingstaal optredende en zich dan in de verkeerstaal voortzettende regelmatigheden van woordkoppelingen, die impliceren dat het principe van de uitgesloten derde toepasbaar is, leiden tot de opbouw van overeenkomstige gedachten-associaties en zich tenslotte uitbreiden tot andere woordkoppelingen. Juist in deze uitbreiding tot woordverbindingen met een voornamelijk emotioneel betekenisaandeel ligt het probleem.

Mannoury probeert namelijk in het vervolg aan de hand van voorbeelden duidelijk te maken, hoe op verschillende gebieden problemen gesteld worden, wier formuleringen alleen in analogie met verstaanbare taalvormen op indicatief gebied – waar het logische principe inderdaad geldt – geconstrueerd zijn, zonder dat men onderzocht heeft, of deze formuleringen nog enig verband vertonen met aanwijsbare emoties of ervaringen. Door Mannoury geciteerde voorbeelden zijn o.a. de vraag van een natuurkundige, of de electrische stroom de oorzaak is van het magnetisch veld of omgekeerd, de juridische discussie over het rechtsprincipe "vita tangit mortem" en pogingen van filosofen om met behulp van waarnemingen of argumentaties beslissingen te treffen als het gaat om alternatieven van het

soort: vrije wil – determinisme, monisme – dualisme enz. (Notulen I, 134 e.v.). Is het betekenisgehalte van tegengestelde termen echter vooral van emotionele aard, dan is ook het principe van de uitgesloten derde niet meer van toepassing; signifische analyse is in staat deze problemen als, laten we zeggen, "schijnproblemen" te ontmaskeren (Notulen I, 134). Vele jaren later heeft Mannoury dit thema weer opgenomen en diepgaander behandeld (zie Mannoury 1947g; 1948a; 1949a; 1953).

Uit al deze overwegingen volgt nu voor Mannoury, dat niet alleen analytische significa in de zin van zijn omschrijving van signifische taalstudie haar waarde heeft, maar ook de synthetische significa, die met een verrijking en verbetering van vooral de psychologische, kentheoretische en sociologische terminologie zou kunnen bijdragen tot vermijding van problemen van de beschreven soort (Notulen I, 135 e.v.).

Van Ginneken's reactie op de inleiding van Mannoury bevat de centrale argumenten, die hij ook later herhaaldelijk naar voren gebracht heeft. Hij gelooft namelijk, dat Mannoury het risico van misverstanden overschat en aan de andere kant de methode ter verbetering van de terminologie veel te vereenvoudigend ontwikkelt. Als grondslag voor verstandhouding moet het onderling maatschappelijk verkeer der mensen beschouwd worden. Alleen zo is volgens hem te verklaren, dat dezelfde uitdrukkingswijze, die, als zij tussen sociaal gescheiden of in tijd uiteenliggende groepen gebruikt wordt, tot misverstand of onbegrip kan leiden, binnen de sociale groep, die deze taalvorm gecreeërd of voor eigen gebruik aangepast heeft, probleemloos gebruikt, ja zelfs voor de weergave van subtiele onderscheidingen of van diepe zieleroerselen van nut lijkt te zijn (Notulen I, 136 e.v.). Daarom is het volgens Van Ginneken nodig om met de studie van de sociale groepstalen te beginnen – hetgeen hij zelf enkele jaren daarvoor immers gedaan heeft (zie Van Ginneken 1913–1914) – en bij pogingen om het onderling begrip ook tussen verder uit elkaar verwijderde groepen te verbeteren niet het verband met het geheel van het leven uit het oog te verliezen. Pas daarna kunnen meer subtiele studies naar woord- en toonvalassociaties bijv. van enig nut zijn. Wordt dit grondbeginsel niet in acht genomen, dan zal men in geen geval het probleem van de misverstanden kunnen aanpakken (Notulen I, 137 e.v.).

Van Ginneken's beoordeling van de mogelijkheid en zekerheid van onderlinge verstandhouding tussen mensen kwam niet overeen met de opvattingen van door hem gewaardeerde collega's als Wegener, Paul e.a. en evenmin met de ervaringen en ideeën van de significi. Belangrijk echter werd, beschouwd vanuit hedendaags perspectief, de sociolinguïstische resp. communicatiesociologische zienswijze, die hij na eerdere soortgelijke ideeën van Brouwer (1916b) opnieuw aan de orde stelde, ook al overschatte hij haar belang in zijn omschrijving van een enkele bron van misverstanden.

Faddegon neigt weliswaar eerder naar de opvattingen van Van Ginneken, maar de synthetische significa ziet hij als heel nuttig, met name voor het tot stand komen van een meer uitgebreide inventarisatie van psychologische termen. Omdat hij de termen "analytisch" en "synthetisch" met het oog op hun geheel afwijkend gebruik in de taalwetenschappen misleidend acht voor buitenstaanders,

stelt Mannoury voor "analytische significa" te vervangen door "psychologisch-linguïstische" en "synthetische significa" door "formalistische" (Notulen I, 138, 140, 141). Onder formalistische significa verstaat hij elke formalisering met gebruik van een symbolentaal (141 e.v.). Hij ziet daarin een waardevol hulpmiddel ter vereenvoudiging van de psychologische taalstudie, in zoverre echter ook gevaarlijk, als de formalistisch geconstrueerde "kunsttaal" door haar overeenstemming met talrijke constructies in de natuurlijke taal op ontoelaatbare wijze met haar gelijkgesteld zou kunnen worden, terwijl in feite geldt:

"het formalisme is een richtsnoer voor het experiment, geen surrogaat."
(Notulen I, 143)

Mannoury grijpt daarmee terug op ideeën, die hij voor het eerst in zijn openbare les uit 1903 uitgesproken had. Een aantal ontledingen van alledaagse termen met gebruikmaking van een formele taal heeft hij enige jaren later gepresenteerd (zie Mannoury 1923) en daarbij het nut van dit hulpmiddel voor een eerste onderzoek naar mogelijke betekeniselementen van afzonderlijke woorden duidelijk gemaakt (zie 6.3.b).

Van Eeden ziet in de formalistische significa overigens aanzienlijk meer dan Mannoury en houdt zich daarbij aan het tot dusver gangbare begrip "synthetische significa". Evenals Brouwer vat hij de synthetische significa op als een zelfstandig middel ter verbetering van de redelijke verstandhouding. Haar eerder kunstmatige "woordsynthese" vergelijkt en rechtvaardigt hij met de voortdurende toevoeging van nieuwe begrippen, beelden en woorden aan de bestaande taal sinds het begin van de ontwikkelingsgeschiedenis van de natuurlijke taal (Notulen I, 144 e.v.). De verschillen in opvatting tussen Brouwer en Van Eeden enerzijds en Mannoury anderzijds over de synthetische significa, die hier tot uiting komen, zijn blijven bestaan tot het einde van de "Signifische Kring".

Verwijzend naar Van Ginneken's antwoord verklaart Mannoury, dat ook voor hem de invloed van het sociale milieu en vooral het ideologisch perspectief van de spreker voor de betekenis van woorden en uitlatingen heel belangrijk is. Hij is echter van mening, dat er een scherp omlijnd gebied van taaleenheden is, een "taalkern" (Notulen I, 155), die niet onder deze invloed valt en daarom voor algemene studies met behulp van formalistische methoden geschikt is. Tot deze taalkern rekent hij woorden als "is", "ik", "een", "twee", "moeten", allerlei conjuncties enz. (152–155).

Deze poging van Mannoury om een terrein af te bakenen voor de formele analyse van betekenis, probeert Van Ginneken te weerleggen met voorbeelden voor de uitwerking van sociale, religieuze en filosofische overtuigingen op de betekenis van die woorden, die Mannoury tot de taalkern rekent. Van Ginneken is het wel met de formalisten eens, dat een "neutrale" aanduiding van verschillen een nuttig hulpmiddel kan zijn om de gebruikelijke terminologie nuchter te analyseren, omdat deze behept is met waarde-oordelen, afhankelijk van het specifieke standpunt, dat men inneemt (Notulen I 155 e.v.).

Mannoury geeft toe, dat hij het emotionele betekenisaandeel van woorden uit de genoemde taalkern (modale werkwoorden, telwoorden, persoonlijke voornaamwoorden enz.) aanvankelijk onderschat heeft. Twee noodzakelijke conclusies trekt hij:

1 zonder hulp van de linguïstiek kan signifische taalstudie slechts zeer oppervlakkig uitgevoerd worden, omdat de in dit geval behandelde woorden bijv. zo diep in de individuele en de maatschappelijke taalhistorie geworteld zijn, dat een leek op taalkundig gebied zich onmogelijk grondig rekenschap kan geven van de emotionele en indicatieve aspecten van hun betekenis.
2 zonder hulp van de formalistiek zou het wel eens onmogelijk kunnen zijn zulk een studie met succes te realiseren. Ook al moet steeds bedacht worden, dat de natuurlijke taal nooit formalistisch is, dan zijn er toch mogelijkheden de formalistiek te benutten. Vergelijkt men bijv. de betekenis van "ik wil" met die van "ik weet-dat-ik-zal", dan schijnt het verschil helemaal op emotioneel terrein te liggen, terwijl van indicatief standpunt uit de ene uitdrukking volledig door de ander te vervangen is, of met andere woorden:

"*formeel* is de psychiese kausaliteit tot de begrippen 'waarheid' en 'tijdsverschil' terug te brengen."
(Notulen I, 170)

Zodra men echter de aandacht op de individuele en toevallige verschillen in betekenis van dergelijke "psychies-kausale" woorden en uitdrukkingen richten wil, moet dit formele element uitgeschakeld worden (id.).

De discussie over de formalistiek en haar waarde voor de significa heeft Mannoury dus tot inzicht in twee verschillende beschouwingswijzen gebracht, waarvan de uitkomsten principieel verschillen in status. De formalistische analyse abstraheert van spreker, hoorder en elke gesprekscontekst en komt in essentie overeen, hoewel in de significa op een ander doel gericht, met de formeel-linguïstische analyse van "taalproducten" (K. Bühler); zij is extra-communicatief gericht. De analytische significa daarentegen, in de omschrijving van Mannoury, neemt de psychische processen van spreker en hoorder in concrete gesprekssituaties tot thema: haar perspectief op processen van verstandhouding is communicatief van aard (192).

In de hierbij aansluitende algemene besprekingen wijst Mannoury nogmaals op een taalverschijnsel, dat zich leent voor een formalistische analyse. Hij vraagt zich namelijk af, of men bij de bestudering van de signifische grondslagen van de taal niet zou moeten beginnen bij woorden als "ziel", "geest", "heelal" en termen voor het godsbegrip, die min of meer los staan van temporele en modale onderscheidingen in de taal. Want hij gelooft in de geschiedenis van de taal een voortdurend streven naar invoering en vernieuwing van zulke "absolute" begrippen te kunnen vaststellen, dat terug te voeren is op de gewoonte differentiëringen naar tijd en modus aan te brengen, waardoor echter de uitdrukking van daarvan onaf-

hankelijke gedachten of begrippen aanzienlijk bemoeilijkt wordt. Om zich aan deze gewoonte te onttrekken probeert men woorden met een "meer absolute" betekenis in te voeren, die echter geleidelijk weer als duidelijk relatieve termen gebruikt worden enz. Dat een bestudering van dit verschijnsel – in Mannoury's terminologie: een historische aarzeling tussen concentratie- en excentratietendenzen – van primair belang is, leidt hij ook af uit de analogie met de grondslagen van een formalistisch systeem; voor de opbouw daarvan wordt eveneens van bepaalde symbolen uitgegaan, waaraan als eigenschappen alleen onderscheidbaarheid en herkenbaarheid toegeschreven worden (Notulen I, 172 e.v.).

Als het gaat om het doel inzicht in de grondslagen van verstandhouding te verwerven, houdt Van Ginneken een dergelijke studie geenszins voor primair. Terwijl hij er eerst nog voor pleitte met een studie van de sociale groepstalen te beginnen, is nu de psychologische kant van het verstandhoudingsprobleem voor hem allereerst van belang, omdat diepgaande filosofische controverses op mentaliteitsverschillen terug te voeren zijn. Aan onderzoek daarnaar wil hij graag meedoen, want hij is ervan overtuigd dat de significi, als het hun eerst maar eens zou lukken elkaar te karakteriseren en psychologisch te analyseren, zich ook onderling beter zouden verstaan (Notulen I, 174–177). Brouwer meent, dat het overheersen van de ene of de andere algemene denkrichting niet alleen een mentaliteitskwestie is, maar dat zich daarin ook politieke invloeden doen gelden (177; zie 4. 1).

Met de deelname van Verschuur aan de besprekingen van het Instituut (vanaf 12 april 1921) kwam opnieuw de discussie over de theorie der taaltrappen en het woordenboekplan op de bijeenkomsten centraal te staan, veroorzaakt door Verschuur's kritiek op het werk tot nu toe en de doelstellingen van het Instituut. Aan de ene kant bekritiseert Verschuur de onhistorische discussie, dat wil zeggen de verwaarlozing van de samenhang tussen het eigen signifisch onderzoek en vroegere en huidige studies naar een eenduidige begripstaal en naar taalkritiek. Anderzijds acht hij het woordenboekproject vooral op indicatief gebied, bijv. voor de taal van de techniek, uitvoerbaar, maar de fixatie van het emotionele element in de woordbetekenis lijkt hem zonder meer onmogelijk (Notulen I, 179–183). Van Eeden verduidelijkt daartegenover, met een beroep op Lady Welby, de oorspronkelijke bedoeling van de Academie, die hem ook bereikbaar voorkomt zonder dat men de grondwoorden in starre definities dwingt en in vormen, die niet met het wezen van een emotionele taal verenigbaar zijn (Notulen I, 183 e.v.).

Daarbij sluiten Faddegon en Mannoury zich aan, en de laatste legt in zijn antwoord op de kritiek van Verschuur, die vrijwel identiek is met die van Buber en Gutkind, nog een keer uit, dat een belangrijk doel van de eigen studies is de wijd verbreide overschatting van het indicatieve en formalistische element in de taal te corrigeren. Ook de woordenboeken zouden deze functie moeten hebben en niet een codificatie van levende taal (Notulen I, 190).

Op verzoek van Verschuur geeft Mannoury de volgende leerzame uitleg van de taaltrappentheorie:

Allereerst is te bedenken, dat een en hetzelfde "woord" in lexicologische zin, afhankelijk van de persoon, door wie en de omstandigheden, waarin het gebruikt wordt, zeer verschillende "woorden" in signifische zin kan voorstellen; bovendien kan elke classificatie van woorden, die berust op het soort associaties, dat door deze woorden opgeroepen wordt, slechts een grove benadering van de werkelijkheid zijn. Het woord "moeder" mist in zijn meest primitieve vorm bij het jonge kind elk indicatief element en roept daarom bij het kind bijna uitsluitend "sensitieve en volitionele associaties" op. Maar zelfs in dit stadium kan men dit woord niet als zuiver grondwoord aanduiden, daar de auditieve associatie met het gehoorde woord niet volkomen zonder – hoewel zeer beperkte – invloed op het gebruik ervan is. Vergelijkt men nu in dit opzicht het woord "moeder" uit het vroege stadium met zijn equivalent in de taal van een drie- of vierjarig kind, dat al in subject-praedicaat-vormen spreekt, dan lijken de auditieve – bedoeld zijn de woord-woord – associaties zich aanzienlijk verder uit te breiden en niet alleen het "hoor-woord" "moeder", maar ook woorden als "lief", "zoet", "willen", "komen", enz. te bereiken. Bovendien is het indicatieve element van het woord door de ontwikkeling van het ruimtelijke zintuig op de voorgrond getreden; het is alsof naast het oorspronkelijke woord zich een homonym met een fysieke betekenis gevormd heeft. Toch is in dit stadium van een verkeerstaal nog geen sprake. Eerder ontwikkelt zich geleidelijk een soort onuitgesproken definitie bij het kind, hetgeen tot gevolg heeft, dat het woord met steeds grotere zekerheid gekozen wordt. De mate van zekerheid of wetmatigheid in het gebruik van woorden is voor Mannoury een der meest belangrijke factoren, die de verdeling van woorden over de verschillende taaltrappen bepaalt. Tegelijkertijd is deze regelmaat van woordgebruik een verschijnsel, dat om experimenteel onderzoek vraagt (p. 193 e.v.).

In deze uitleg van Mannoury, die de bezwaren van Verschuur tegen de doelstellingen van het Instituut niet uit de weg kon ruimen, is allereerst het signifisch woordbegrip opmerkelijk, dat heel gericht het risico probeert te vermijden, dat een stabiele signifiant-signifié-eenheid verondersteld wordt. Dergelijke vaste eenheden met eigenschappen als onderscheidbaarheid en herkenbaarheid worden enkel voor de fase van de (als zodanig betekenisloze) symbolentaal aangenomen. Zolang echter tekenlichaam en betekenis niet vast gekoppeld en duidelijk omschreven zijn, kan "hetzelfde woord" strikt genomen alleen "dezelfde klankvorm" betekenen. Daarnaast valt de vervanging van "emotioneel" door "sensitief" en "volitioneel" op, de eerste keer dus dat het volitionele tot de betekeniselementen gerekend wordt, waardoor de latere indeling in drie verschillende betekeniselementen voorbereid wordt.

Tenslotte kan de nadruk op de regelmaat van woordgebruik, een verschijnsel dat empirisch onderzocht moet worden, beschouwd worden als uitgangspunt voor twee later uitgewerkte methoden, nl. de transformatie van een taaldaad en de exhaustiemethode. De eerste methode vereist, dat men een aantal proefpersonen van verschillende instelling en oriëntatie op een en dezelfde situatie in taal (beschrijvend, beoordelend enz.) laat reageren; in de tweede laat men een en dezelfde proefpersoon op verschillende situaties reageren. In beide gevallen gaat het erom de spreiding van bepaalde taaldaden of van bepaalde woorden binnen taaldaden

op te sporen om zo volgens de eerste methode de inter-individuele en volgens de tweede de intra-individuele "betekenisspreiding" vast te stellen (zie Mannoury 1933a : 8 e.v.; 1949a : 48 e.v.).

Behalve Mannoury toonde ook Brouwer zich in empirische signifische studies geïnteresseerd, want hij vulde Mannoury's aanduidingen in deze richting aan met de volgende, vanuit communicatie-sociologisch perspectief uiterst relevante vraag, waarop hij antwoord verwachtte van experimenteel onderzoek: welke zijn de conventies of morele tradities, die aan het taalgebruik van elke sociale groep ten grondslag liggen? (Notulen I, 202).

Brouwer ging daarbij uit van de veronderstelling, dat voor elke groep zich een bepaald aantal uitspraken laat aanwijzen, die door allen geaccepteerd worden en dus niet ter discussie staan. Waaraan Brouwer hier in het bijzonder dacht, is uit de notulen niet op te maken, maar vanuit hedendaags perspectief zou men – geheel in de geest van eerdere denkbeelden van Brouwer (zie 4.1) – bijv. gemeenschappelijke veronderstellingen met betrekking tot de dagelijkse realiteit als zulke uitspraken kunnen beschouwen. Het belang van deze veronderstellingen voor communicatie-processen is de laatste jaren door de fenomenologisch georiënteerde sociologie "herontdekt".

De laatst genoemde suggestie van Brouwer is in zekere zin kenmerkend voor het verloop en de inhoud van de discussies onder medewerkers van het Instituut. Men bespreekt een aantal ideeën, gedachten en suggesties, die vervolgens verworpen of geamendeerd worden. Het meeste bleef onuitgewerkt en geen enkel van de talloze onderzoeksideeën werd voorlopig in een empirisch onderzoek verder uitgezocht; dit ongetwijfeld ook, omdat ervaring en deskundigheid bij de betrokkenen ontbrak. Zo bleef, afgezien van geïsoleerde, altijd wel stimulerende en interessante inzichten en vragen in feite alleen de taaltrappentheorie over als enigszins afgerond resultaat van signifische taalstudie, waar alle andere ideeën in meer of mindere mate bij aansloten. Deze stand van zaken, na een vierjarige samenwerking, moet voor alle betrokkenen onbevredigend geweest zijn, gezien de grote verwachtingen, die men van het Instituut en van de geplande Academie had. Van Eeden's actieplan (zie 5.3) kan daarom opnieuw als een poging gezien worden eindelijk de eigen daden in overeenstemming met tenminste een deel van de verwachtingen te brengen. Anderzijds maakt het overzicht van het Instituutswerk ook begrijpelijk, waarom de significi met slechts enkele bijdragen in de openbaarheid kwamen en waarom dat niet gezamenlijk, maar uitsluitend individueel gebeurde: er was geen uniform standpunt en de discussies hadden geen uitgewerkte, voor publicatie geschikte resultaten opgeleverd.

5.2.d De significi en de openbaarheid

Een jonge discipline is evenals een pas opgericht onderzoeksinstituut in belangrijke mate gedwongen tot zelf-presentatie en tot rechtvaardiging van haar bestaan. Zij heeft erkenning en uitstraling nodig om zich te kunnen doorzetten en een vaste plaats te kunnen bemachtigen. Dit geldt des te meer voor een Instituut als dat van de significi, dat niet alleen voor een onderzoeksrichting moest dienen, die eventueel als concurrent voor de linguïstiek, psychologie en misschien ook de filosofie gezien zou kunnen worden, maar bovendien nog pretendeerde wezenlijk te kunnen bijdragen tot een verandering en verbetering van de maatschappelijke verhoudingen. De significi moeten heel goed beseft hebben, dat zij de aandacht en uiteindelijk ook de erkenning van het publiek, in ieder geval eerst van het wetenschappelijke publiek, moesten zien te winnen, wilden zij hun werk voortzetten en dichter bij hun doel komen. De daarvoor beschikbare middelen waren naast de "Vereeniging tot Instandhouding" openbare lezingen of publicaties met een enigszins populariserend karakter.

Zonder twijfel was De Haan onder de significi degene, die gedurende de bestaansperiode van het Instituut de meeste artikelen schreef en in besprekingen en discussies over zijn werk de grootste – maar ook zeer kritische – weerklank bij wetenschappers en het grote publiek vond (zie 3.3). Mannoury en Brouwer vormden met eigen bijdragen en grote inzet de drijvende krachten achter de beide eerste nummers van de "Mededeelingen", en Van Eeden schreef een reeks artikelen voor "De Amsterdammer" en maakte tot 1922 deel uit van de redactie. Alleen Borel onttrok zich in verregaande mate aan zulke activiteiten. Op de inhoud van de "Mededeelingen", wier verspreiding en invloed naar buiten minimaal geweest zijn, ben ik al ingegaan evenals op de publicaties van De Haan. Over blijven de openbare voordrachten van de significi en de uitgaven van Van Eeden, die nader bekeken moeten worden.

Van Eeden hield op 13 maart 1918 op de universiteit een voordracht over "Intuïtieve significa", zoals besloten op 19 februari (Notulen I, 9); deze werd door Brouwer in "Propria Cures" (Brouwer 1918) en door Borel in "Het Vaderland" aangekondigd en aan een aantal professoren werden speciale uitnodigingen gestuurd. Verschillende kranten berichtten over de zeer goed bezochte voordracht (S). Een herziene versie publiceerde Van Eeden kort daarna in een artikelen-serie onder de titel "Significa" in "De Amsterdammer" (Van Eeden 1918d). Borel zou begin 1919 als tweede een lezing houden over "Chineesche significa", maar ondanks herhaald aandringen van Brouwer kwam Borel zijn toezegging niet na (Notulen I, 19, 57, 60, 66 e.v., 89).

Toen eind 1919 verdere nummers van de "Mededeelingen" moesten wachten op de verhoopte verbetering van de financiële situatie van het Instituut, werden alle leden in een besluit van 23 oktober 1919 uitgenodigd artikelen over signifische thema's te schrijven en aan wetenschappelijke tijdschriften ter publicatie aan te bieden (Notulen I, 89). Maar niemand gaf gehoor aan de uitnodiging. Zelfs toen Mannoury bijna een half jaar later, op 4 maart 1920, vroeg of het niet wenselijk zou zijn voor de "Vereeniging" een voordracht te houden, werd dit niet nodig gevonden (Notulen I, 113 e.v.). Mannoury had op zijn beurt echter ook geen tijd om op een verzoek van Van Eeden in te gaan en zijn drie intussen voor het "Amsterdamsch Studieverband" gehouden lezingen "Over het verband tussen oneindigheidswoorden en negatiewoorden" (vgl. Van Eeden 1971-1972, IV : 1824, 1826) te bewerken en te publiceren (Notulen I, 114). Hij was blijkbaar evenals andere leden van het Instituut vanwege zijn beroepsverplichtingen niet tot deze extra activiteiten in staat.

Pas in februari 1921 kwamen op initiatief van Mannoury weer twee lezingen tot stand, georganiseerd door de "Vereeniging tot Instandhouding": op 7 februari sprak Faddegon in de universiteit over "Het menschelijke en het eeuwige woord volgens de oude Indische wijsbegeerte" en Mannoury hield op 14 februari een voordracht over het onderwerp "Het wereldpunt en de wereldlijn volgens de nieuwere relativiteitstheorie"; Van Eeden stelde voor dit te publiceren, maar dat ging niet door, omdat Mannoury zo goed als geen aantekeningen ervan bezat (Notulen I, 146–152, 157 e.v., 167). Behalve Van Eeden met zijn twee delen "Het roode lampje. Signifiese gepeinzen" (1921), die nauwelijks nog als een bijdrage tot de significa kunnen gelden, traden de leden van het Instituut, tot het moment, waarop het Instituut zijn activiteiten beëindigde, niet meer in het openbaar op.

Gelet op deze balans hoeft het geen verbazing te wekken, dat van invloed van het Instituut naar buiten toe nauwelijks sprake is. Het beeld, dat het publiek had van het werk en de intenties van het Instituut zal dan ook vooral bepaald zijn door de geschriften van De Haan en de krantenartikelen van Van Eeden (vgl. bijv. Davids 1919; J.A.S. 1918), ook omdat de lezingen van Faddegon en Mannoury, zoals aan krantenberichten te ontlenen is (S), voor buitenstaanders niet zo gemakkelijk in verband te brengen waren met bepaalde methoden en doelstellingen van de significa.

Van Eeden's artikelen in de "De Amsterdammer" (Van Eeden 1917 a, b; 1918 d, e, f, g) karakteriseren in de eerste plaats zijn eigen opvatting van significa, maar in vele details ook de standpunten van Brouwer, De Haan en Borel. Ik beperk mij in het vervolg tot de artikelen-serie "Significa", omdat de andere stukken alleen losse gedachten daaruit herhalen.

Van Eeden ziet, zoals al eerder Lady Welby, Mauthner en De Haan (1916f : 26, 1916h), de moeilijkheid om iets over de significa en in het algemeen over elke taalkritische benadering te zeggen vooral daarin, dat men de kritiek op de taal nu eenmaal in deze taal moet beoefenen en mededelen. Elke logische redenering, die anderen moet overtuigen van de gebreken van de taal in haar hoedanigheid als instrument voor kennis en communicatie, veronderstelt in laatste instantie, dat de taal daarvoor geschikt is, en weerlegt zich dus zelf. Toch kan men mensen tot eigen taalkritische bezinning brengen, waarin zij zelf tot inzicht in de ondeugdelijkheid van de taal als middel voor het denken en de mededeling komen en daarmee het gangbare geloof in het bestaan van een taal verwerpen, die min of meer exact met de werkelijkheid overeenstemt, omdat zij bestaat uit woorden met vaste betekenissen, die een solide geheel vormen, waaraan men zich met zekerheid houden kan. Want zo'n taal is voor Van Eeden een illusie, terwijl in werkelijkheid geldt:

"Woorden zijn vlottende dingen, zonder vaste omtrekken, zonder duurzame waarde. Hetzelfde woord heeft nooit dezelfde betekenis. Het is een ander ding, door een ander gesproken op anderen tijd, in ander verband."
(Van Eeden 1918d : 7)

Evenals in vroeger werk verkondigt Van Eeden het standpunt, dat voor onderlinge verstandhouding tussen mensen een noodzakelijke voorwaarde is, dat sprekers en toehoorders emotioneel met elkaar verbonden zijn. In het vervolg maakt Van Eeden zijn lezers met de geschiedenis van de significa vanaf Lady Welby bekend, noemt De Haan als pionier van de significa in Nederland en vermeldt het werk van Bréal en Mauthner als bijdragen tot de taalkritiek. Als punt, waarop de Nederlandse significi aan Lady Welby's werk aanknopen, noemt hij:

"Nu vindt men in Lady Welby's werk steeds als hoofdgedachte, de noodzakelijkheid van de *herschepping* der taal. Haar kritiek voert niet tot pessimisme. Ze erkent de machteloosheid van de taal, maar ze berust er niet in."
(Van Eeden 1918d : 7)

Nu is het inderdaad zo, dat Lady Welby hoopte op een taal in de toekomst, die flexibeler en expressiever zou zijn en minder beperkende en misleidende invloeden op het denken zou uitoefenen en die over het geheel genomen een veel beter middel voor kennis en communicatie zou zijn dan de nu gesproken talen. Maar Van Eeden laat drie belangrijke condities voor deze verwachtingen weg.

1 Aan alle pogingen de taal te veranderen of te verbeteren moet een grondige, op communicatie gerichte bestudering van tekens en hun verschillende betekenisklassen voorafgaan, omdat pas op basis van een dergelijke tekentheorie de nodige stappen in de richting van een nieuwe taal gezet kunnen worden.
2 Het kan niet alleen om taalkritiek en taalhervorming gaan, want tegelijkertijd moeten taalbesef, ethische regels voor communicatie en vaardigheid in het interpreteren van tekens in vaak moeizame pedagogische processen tot ontwikkeling gebracht en gestimuleerd worden.
3 Permanente taalvernieuwing parallel aan de vooruitgang in de wetenschap moet niet het werk zijn van een kleine groep mensen of een Academie – dit bekritiseerde Lady Welby al aan het academie-plan van Tönnies –, maar is eerder een taak, waarin alle taalgebruikers geïnteresseerd en betrokken moeten zijn. Zijn deze condities gegeven, dan verwachtte Lady Welby mét Van Eeden een principieel verbeterde en verdiepte onderlinge verstandhouding tussen mensen, die de maatschappelijke problemen zou kunnen oplossen of te niet zou doen.

Op soortgelijke wijze verschilt Van Eeden's uitleg van de drie termen "sense", "meaning" en "significance" van wat daarover in Lady Welby's werk nagelezen kan worden; Van Eeden houdt zich overigens voor een deel aan de vroege interpretaties van De Haan. De nadruk op de rol van de context voor de woordbetekenis en van de invloed van de gesprekssituatie op de eventuele betekenis van uitspraken, die men bij Lady Welby vindt, worden door Van Eeden daarentegen treffend weergegeven en evenzo haar verwerping van de definitie als geschikt middel om alle misverstanden te vermijden (Van Eeden 1918d : 2).

Maar dan keert Van Eeden terug tot zijn oude idee, waarover hij zo vaak met Lady Welby van mening verschilde:

"Maar Significa vereischt nog iets geheel anders dan taal-kennis en philologie. Voor de significa is noodig: wijsgeerig inzicht en ook dichterlijk-ethisch gevoel".

(Van Eeden 1918d : 2)

"De Dichters zijn het die taalkritisch voelen. Hun werk is woordkunst, evenals dat der groote Wiskundigen. Maar zij benaderen de Waarheid langs intuïtieven weg."

(1918d : 6)

Het valt niet moeilijk hierin centrale ideeën uit de "Redekunstige grondslag" te herkennen. Alleen wie laat zien, dat hij tot taalkritische bezinning gekomen is, kan met behulp van taal zijn verstandhoudings- of kennis-ideaal bereiken. In de wetenschap blijft het vergaren van feiten de taak der fysica, maar de wiskunde, zegt Van Eeden, die van nature signifisch moet zijn, omdat haar streven naar exact taal- en tekengebruik haar daartoe dwingt, heeft ten opzichte van de fysica het laatste woord. Tegenover de formalistische "woordkunst" van de wiskunde stelt hij dan de dichterlijke, die intuïtief werkt. Dit waren ook de tweedelingen in de "Grondslag": wiskunde versus poëzie, symbolische tegenover intuïtieve kennis, en terwijl Van Eeden al tegenover Lady Welby van mening was, dat alleen de dichters de taal konden verbeteren, zo verlangt hij nu van de leden van de Academie, dat ze "geleerden met dichterlijke ziel" en met "groote dichterlijke gevoeligheid" zijn (Van Eeden 1918g).

Signifische kritiek op de niet ter zake doende beeldende taal en de symboliek, die het denken op dwaalsporen leidt, signifische woord- en begripsanalyse en tenslotte de "herschepping" der taal, die hij in zijn voordracht "Intuïtieve significa" uit 1918 noemt, dit alles dient de "hygiëne" op geestelijk gebied (1918d : 6).

Het is vanuit hedendaags standpunt nauwelijks meer in te schatten, welke uitwerking deze krantenartikelen van Van Eeden op het toenmalige publiek hadden. Het afdrukken van een lange, kritische brief van een lezer bij de artikelen-reeks "Significa", waarin o.a. twijfels geuit worden aan de sociale werkzaamheid van de significa, samen met een reactie van Van Eeden (zie Van Eeden 1918e), is misschien representatief voor de terughoudende en sceptische reactie van sommige tijdgenoten. Een andere, zeer deskundige bijdrage dateert van eind 1918 en gaat als reactie op het signifische werk van Van Eeden en De Haan na, wat het verband is met de studies van Van Ginneken, Lady Welby, Bréal en Mauthner (zie J.A.S. 1918); dit zou representatief kunnen zijn voor de eerder begripvol afwachtende houding in vakwetenschappelijke kringen, want daar vindt men o.a.:

"Het gaat met deze 'nieuwe' wetenschap als met andere, die nog pas in haar eersten groei zijn: het enthousiasme der grondleggers brengt hen tot min of meer vage, maar verstrekkende verwachtingen; later komt er een zekere bezinking."

En dan de slotzin:

"En ten slotte dient met belangstelling te worden afgewacht, hoe deze nieuwe wetenschap, jong als zij is, zich ontwikkelen zal."

(J.A.S. 1918)

Hoe dan ook, voor een overtuigend zelfportret van het Instituut tegenover andere wetenschappers zullen de publicaties van Van Eeden uit die tijd wel nauwelijks bevredigend zijn geweest; met een zeker voorbehoud is ook het zeer persoonlijke, voornamelijk religieus getinte en, wat betreft het zogenaamd signifische erin, zeer oppervlakkige "Het roode lampje" (1921) daartoe te rekenen. Zij konden waarschijnlijk ook niet bevredigend zijn, omdat zij zich op een doorsnee-publiek richtten (zie Mannoury 1954a : 6) en voor het merendeel in 1918 verschenen, toen de significi juist begonnen waren zich met theoretische en methodische vragen bezig te houden. Het is eerder zo, dat de significi het in de volgende jaren (1919-1922) lieten afweten, toen hun samenwerking de eerste interessante resultaten begon op te leveren, die de eigen probleemstelling van de hollandse significa duidelijk deed uitkomen tegen de beginperiode bij Lady Welby (193) en vraagstellingen in verwante disciplines. In plaats van een openlijke presentatie van deze resultaten en een debat met andere opvattingen op het gebied van de taalstudie verplaatste men de discussie met andere wetenschappers naar binnen, naar de vergaderingen van het Instituut. Daarmee ontnam men zich definitief de kans om eigen onderzoekswerk en doelstellingen voor het forum van wetenschappers te brengen en te rechtvaardigen om vanuit die hoek misschien de erkenning te krijgen, die voor de voortzetting van het Instituut en de uitbreiding van de kring van medewerkers nodig geweest was.

5.3 Van Eeden's actieplan en de beëindiging van het Instituut

Over de bijeenkomst van het Instituut op 14 juni 1921 noteerde Van Eeden in zijn dagboek:

"Ik maakte een plan tot actie voor het Instituut. Ik wil het kortheidshalve Signifisch Instituut noemen. Wij moeten ons uiten, gemeenschappelijk bij alle oopenbare uitingen van beteekenis. Bij een troonrede, een partijprogram, een belangrijke voordracht, een wets-ontwerp, een economisch conflict, enz. enz. Een van deeze onderwerpen wordt gekoozen bij meerderheid van stemmen. Er wordt oover gediscussieerd en men tracht na een signifisch onderzoek, te constateeren wat de eenheid is onder ons verschil. Die eenheid wordt dan gepubliceerd en door allen onderteekend. In de dag- en weekbladen, of aangeplakt waar het moogelijk is. "

(Van Eeden 1971–1972, IV: 1926 e.v.; zie ook E, Nr. 705)

Brouwer was het daarmee volkomen eens, omdat hij in het openbaar optreden, in het invloed uitoefenen op het publiek de belangrijkste taak van het Instituut zag, terwijl wetenschappelijke studie naar zijn mening het best individueel kon gebeu-

ren en de taalpsychologie op het gebied van een bepaalde discipline in ieder geval overgelaten moest blijven aan haar vertegenwoordigers (Notulen I, 207). Van Eeden had zijn plan echter oorspronkelijk verbonden met een speciale doelstelling, nl. de openbare toelichting op dat wat onder signifische taalanalyse en -beschouwing verstaan moet worden (Notulen I, 203 e.v.), en uitsluitend in deze zin werd het actieplan door Mannoury en Van Ginneken geaccepteerd; evenals tot Van Eeden was het tot hun doorgedrongen, dat de significa nu eindelijk de discussie met de wetenschap moest aangaan. Op voorstel van Van Ginneken besloot men een gezamenlijke beginselverklaring op te stellen, die moest dienen voor de karakterisering van de eigen groep, van haar theoretische uitgangspunten en haar methoden en haar beleid tegenover het publiek. Waarschijnlijk heel goed beseffend, dat op grond van de forse meningsverschillen onder de significi een gedetailleerde consensus heel onwaarschijnlijk zou zijn, stelde Mannoury voor, de gezamenlijke beginselverklaring te laten volgen door individuele commentaren (Notulen I, 210 e.v.), om zo pluriformiteit en openheid van mening te demonstreren. Op 4 oktober 1921 dienden Van Eeden en Mannoury hun concepten in voor een gezamenlijke verklaring (zie E, Nr. 699, 698). Daar zij elk hun persoonlijke visie op de significa en haar doelstelling weerspiegelden, konden zij, zoals niet anders te verwachten viel, niet op voldoende instemming rekenen. Van Ginneken zag in Van Eeden's concept het gebrekkige en hinderlijke aan de taal overdreven weergegeven en stelde daar opnieuw zijn taalsociologische verklaring van misverstanden tegenover (Notulen I, 216 e.v.). Mannoury's concept werd bekritiseerd vanwege de veronderstellingen over de verdere maatschappelijke ontwikkeling, die eraan ten grondslag lagen (Notulen I, 225 e.v.). Zowel Van Eeden als Mannoury trokken hun concept terug en gebruikten het later als hun persoonlijke stellingname bij de gemeenschappelijke verklaring (zie bijlage B, 9).

Opnieuw was het Mannoury, die op 13 december 1921 een nieuw ontwerp voor de beginselverklaring indiende, dat zich nu strikt hield aan de gezamenlijke resultaten, in het bijzonder de theorie van de taaltrappen, en na enige discussie en voorstellen tot wijziging van Brouwer en Van Ginneken, waarop wij nog zullen ingaan, tenslotte voorlopig aangenomen werd (Notulen I, 237–253). Verschuur wees het ontwerp echter als veel te idealistisch af (Notulen I, 238 e.v.) en zegde zijn medewerking op na de 38e bijeenkomst van het Instituut. Faddegon, die voor het laatst in juni 1921 aan een bespreking deelgenomen had, daarna aanvankelijk nog schriftelijk deelnam aan de discussies over de beginselverklaring, had zich al vóór Verschuur uit het Instituutswerk teruggetrokken. Borel was voor het laatst in december 1921 op een vergadering aanwezig. Bij deze gelegenheid sloot hij zich zelf indirect van gezamenlijk werk uit, doordat hij verzocht van hem geen bijdragen voor een verklaring te verwachten (Notulen I, 239 e.v.). Op aandringen van Van Eeden, wiens relatie met Borel nog altijd zeer gespannen was, liet men Borel, die van zijn kant in brieven aan andere leden van het Instituut tegen Van Eeden polemiseerde, bij de verdere activiteiten buiten beschouwing.

Op de laatste bijeenkomst van het "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte" op 23 maart 1922 besloten de vier overgebleven leden Brouwer, Van Eeden, Van

Ginneken (als gast) en Mannoury, de nieuwe vereniging, die men wilde oprichten, niet "Signifies Instituut" te noemen, wat Van Eeden had voorgesteld, maar "Signifiese Kring" (Notulen I, 253). Vastgelegd werd, dat het om een volkomen zelfstandige instelling zou gaan, die met het Instituut wel een historische, maar geen organisatorische band zou hebben. De oprichting zou daarom niet op een vergadering van het Instituut, maar in een eigen bijeenkomst plaats moeten vinden. Het Instituut zelf werd door de oprichting van de "Signifiese Kring" niet ontbonden, de periodieke vergaderingen van de raad van bewindvoerders werden echter "voorlopig" opgeschort (Notulen I, 258). – Juridisch gezien is het Instituut nooit opgeheven.

Wegens het notoire geldgebrek en de desolate situatie van de "Vereeniging tot Instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte" besloot men de uitgave van de "Mededeelingen" eveneens "voorlopig" te staken (Notulen I, 251) (194). De "Vereeniging" zelf, "welke geen levensvatbaarheid blijkt te bezitten" (Notulen I, 252) zou, behoudens goedkeuring door de ledenvergadering, opgeheven worden. Dit gebeurde dan ook op 9 oktober 1922 (195).

De significi schijnen in deze ingrijpende besluiten geenszins het mislukken van hun Instituut met zijn hooggestemde idealen en verregaande pretenties gezien te hebben (196). Evenmin kwam het bij hen op, dat hun zeer verschillende uitgangspunten en verwachtingen de samenwerking tot dusver geschaad zouden kunnen hebben en dat in de toekomst misschien opnieuw zouden doen. Duidelijk was voor hen alleen, dat zij zich door gebrek aan medewerking van anderen en door het uitblijven van succes naar buiten in elk geval voorlopig op een vaster omlijnd werkplan moesten inlaten en het daarover eens moesten worden. Wat zij van plan waren te doen, zagen zij als een voortzetting van hun werk binnen het bestaande institutionele kader; en dit perspectief alleen bepaalde hun verdere handelen.

De "Signifische Kring" 6

6.1 Oprichting en beginselverklaring

"Gister (21 mei 1922; H.W.Sch) bijeenkomst op Walden van Mannoury, Van Ginneken, Brouwer en ik. Op 't grasveld onder de kastanje. (...) Wij stichtten onze Signifische Kring."

(Van Eeden 1971–1972, IV : 2006)

Dit commentaar in Van Eeden's dagboek bij de oprichting van de "Signifische Kring" duidt al iets aan van de veranderde situatie vergeleken met de oprichting van het Instituut vijf jaar daarvoor. Zelfs bij Van Eeden is het vroegere pathos van elitaire ideeën en "wereldveroveringsstemmingen" geweken voor de beschouwende sfeer van een samenzijn onder bevriende heren. Grote plannen had men nog wel, maar men hield er niet meer met dezelfde hardnekkigheid aan vast; hervormingsijver en zendingsbewustzijn maakten plaats voor toenemende nuchterheid. Deze verandering wordt gedocumenteerd in de beide notulenboeken (197) van de Kring – in het vervolg aangeduid als "Notulen II en III" –, die in totaal 85 bladzijden aantekeningen, alle in Mannoury's handschrift, bevatten over 16 bijeenkomsten; zij beslaan de periode van 21 mei 1922 tot 2 december 1926 : in 1922 en 1923 kwam men telkens viermaal bij elkaar, in 1924 vijfmaal, in 1925 nog maar tweemaal – in november en december –, en de laatste bijeenkomst vond plaats op 2 december 1926 (198). In vergelijking daarmee kwam het Instituut over ongeveer eenzelfde periode van zijn bestaan op iets meer dan 40 werkbijeenkomsten, waarvan er precies 40 genotuleerd werden. Nog duidelijker blijkt het verval van het werk van de Kring uit de inhoud van de notulen, die hier verder gevolgd zullen worden.

Op de bijeenkomst van 21 mei 1922 werd de Signifische Kring opgericht als een "vereeniging ter beoefening van signifische taalstudie en wijsbegeerte", die zich via coöptatie zou moeten uitbreiden (Notulen II, 1). De vier oprichters, tevens leden van de Kring, wezen Mannoury opnieuw tot voorzitter en Brouwer, op de tweede vergadering, tot secretaris aan (Notulen II, 1, 4).

Dat als doelstelling van de Kring de beoefening van signifische taalstudie en filosofie aangegeven werd, hing voornamelijk samen met de inhoud van de gezamenlijke beginselverklaring van de Kring (zie bijlage B, 9) met als titel "Signifi-

sche Taalstudie en Wijsbegeerte", die nog op vergaderingen van het Instituut voorbereid was en op 25 juni 1922 eindelijk definitief aangenomen werd. De verklaring werd als een programmatische schets van signifische taalstudie door Mannoury opgesteld, die met name het verband met de theorie der taaltrappen en met enige belangrijke resultaten van het Instituutswerk erin verwerkte; wijzingen en aanvullingen op het eerste ontwerp (199) werden door Brouwer en Van Ginneken aangebracht.

De eerste alinea van de beginselverklaring geeft een korte samenvatting van de belangrijkste elementen van de taaltrappentheorie, hetgeen misschien niet op het eerste gezicht duidelijk is, omdat hier een aantal vroegere termen onder invloed van Van Ginneken door nieuwe, en niet zonder meer begrijpelijker formuleringen vervangen is. Uitgangspunt vormt de "taaldaad" als eenheid van onderzoek, die niet nader omschreven wordt, maar waarvan op grond van eerdere discussies onder de significi aangenomen kan worden, dat hij – met de nadruk op het handelingskarakter – vrijwel overeenkomt met wat tegenwoordig "uiting" of "utterance" genoemd wordt (vgl. bijv. Lyons 1968 : 171 e.v.). Deze term en zijn toepassing vooronderstellen dus niet allerlei specifiek taalwetenschappelijke termen als woord, zin, grammatica enz., en er kan ook niet bij voorbaat uitgegaan worden van een correspondentie met de zin als grammaticale categorie. Taaldaden in de zin van Mannoury zijn complexe, ongeanalyseerde eenheden in een communicatief proces, die door een spreker geuit worden.

Van de "beteekenis van een taaldaad" wordt nu gezegd, dat zij slechts gedeeltelijk naar de daarbij gebruikte woorden of symbolen beoordeeld kan worden en niet dan bij benadering in andere woorden uit te drukken is. Dit houdt enerzijds de verwerping in van volledig stabiele en eenduidig afgebakende klank-betekeniseenheden, wier koppeling met de som der eenheden zou overeenkomen. Anderzijds wordt hier uitgesloten, dat twee qua klank verschillende taaldaden dezelfde betekenis kunnen hebben. Zowel de mogelijkheid van een feitelijk adequate woordsemantiek als die van een adequate taaldadensemantiek wordt ontkend; dit is niet verbazingwekkend, daar van de "beteekenis van een taaldaad voor spreker en hoorder "sprake is en deze betekenis, afhankelijk als zij is van beide, nooit door uitingen van andere sprekers of hoorders volledig onder woorden gebracht kan worden.

Met deze beweringen wordt nu echter niet elk onderzoek naar betekenis voor utopisch verklaard, zij dienen om bepaalde wegen en richtingen aan te geven, die met de geconstateerde gegevens duidelijk worden. Per taaldaad – en hier gaat de taaltrappentheorie als grondslag een rol spelen – bestaat er namelijk een groot verschil in de mate, waarin ontleding in woorden en benadering van de betekenis door woorden mogelijk is. In de taal der wetenschap (in het bijzonder in de wiskundige taal) en, zij het in mindere mate, in die der techniek, kan namelijk door aanwijzing en door trapsgewijs definiëren een vrij grote stabiliteit in de woord- en taaldaadbetekenis worden bereikt, terwijl "bij primitieve, hartstochtelijke en dichterlijke taal en zelfs in die van den dagelijkschen omgang" eigenlijke definities niet meer voorkomen, daar hier de min of meer aan woordbeelden gekoppelde,

meestal zeer ingewikkelde complexen van "bewuste en halfbewuste gedachte- en gemoedselementen" voor ieder geval op een bijzondere wijze optreden. Er is overigens geen taaldaad, waarin óf de stabiele, "meer intellectueel gekleurde" óf de "meer met gevoels- en wilsmotieven verzadigde bewustzijnselementen" geheel ontbreken.

Uit vorige discussies en commentaren op de taaltrappentheorie is bekend (zie 5.2.c), dat Mannoury al voor de woorden van de verkeerstaal een vrij grote betekenis-stabiliteit aannam, een soort impliciete definitie, ontstaan uit situaties, waarin objecten, die met een bepaald woord aangeduid werden, ook aangewezen en gedemonstreerd werden, en uit de hier gegeven sterke toename van regelmatigheden in woordgebruik en in woordkoppelingen. In deze zin bracht ook zijn ontwerp van een beginselverklaring de verkeerstaal trapsgewijs in verband met de wetenschapstaal. Op verzoek van Van Ginneken (199) werd de verkeerstaal echter ("die van den dagelijkschen omgang") dichter in de buurt van de grondtaal en de stemmingstaal geplaatst, terwijl de taal van de techniek, conform de herhaalde aanwijzingen van Verschuur in die richting, als een eigen trap ingevoerd werd, qua betekenis-stabiliteit onder die van de wetenschapstaal. Dit betekende een ingrijpende verandering in de criteria der taalfasering, omdat na de wijziging, die door Van Ginneken werd ingevoerd, de indruk gewekt wordt, alsof de expliciete en strikt wetenschappelijke definitie, de eigenlijke definitie dus, het enige middel voor betekenisstabilisering zou zijn; en alsof grondtaal, stemmingstaal en verkeerstaal een groep taaltrappen zouden vormen, die alleen op grond van dit criterium tegenover de andere groep, bestaande uit de taal van techniek, wetenschap en van symbolen, geplaatst zouden kunnen worden.

Van Ginneken, die immers niet aan de besprekingen over de taaltrappentheorie had deelgenomen, vervaagde met zijn wijzigingsvoorstellen niet alleen de aanvankelijk veel duidelijker ciriteria van fasering en het principe van graduele overgang, dat in Van Eeden's "Grondslag" even centraal is als in Mannoury's gehele denken, maar hij liet bovendien Mannoury's termen "indicatief" en "emotioneel" vervangen door "meer intellectueel gekleurde" en "meer met gevoels- en wilsmotieven verzadigde bewustzijnselementen" (200). Aannemelijk is, dat Mannoury zich hierop inliet, om het toch al moeilijk haalbare compromis onder de significi in ieder geval tot stand te brengen. Want deze termen van Van Ginneken heeft hij later niet meer gebruikt en ze treffen ook niet precies dat, wat hij met "indicatief" en "emotioneel" aangaf; verder is de beperking van het emotionele betekeniselement tot "bewustzijnselementen" niet alleen in strijd met voorafgaande tekstgedeelten, maar ook met Mannoury's gradualiteitsprincipe, dat het juist noodzakelijk maakt, dat hier ook halfbewuste en onbewuste elementen bij betrokken worden. Op twee punten waren Van Ginneken's verzoeken tot wijziging echter belangrijk. In de eerste plaats neemt de formulering "gevoels- en wilsmotieven" – hoe problematisch de term "motief" hier ook is – de al in vorige discussies ingevoerde splitsing van Mannoury's "emotioneel element" in emotionele en volitionele bestanddelen weer op, die Mannoury later ook terminologisch onderscheidde en gebruikte. In de tweede plaats droeg zij bij tot verheldering van wat

Mannoury, in relatie tot de onderste taaltrappen in zijn ontwerp nog "aan woordbeelden gekoppelde gedachtenassociaties" noemde, door in plaats daarvan de omschrijving "zeer ingewikkelde complexen van bewuste en halfbewuste gedachte- en gemoedselementen" (199) voor te stellen. Want Mannoury's uitdrukking was misleidend en niet toereikend om het emotionele van het indicatieve element af te bakenen, omdat ook de indicatieve betekenis in de vorm van gedachtenassociaties gegeven kan zijn.

Zo beschouwd hebben wij hier te maken met een zeer complex tekstgedeelte zonder veel eenheid, waarin de taaltrappen verdeeld worden in twee groepen en gerangschikt worden naar de mate van betekenis-stabiliteit van woorden. Het resultaat van de invoering van deze onderscheidingen is, dat in de taal van de techniek en de wetenschap het indicatieve overheerst, en in de andere het emotioneel-volitioneel betekeniselement; dat de grotere stabiliteit in woordbetekenis van de eerstgenoemde talen het veel eerder mogelijk maakt de betekenis van taaldaden op de woorden, die erin voorkomen, te beoordelen en hen voor dit doel in woorden te ontleden; dat de taaldaadbetekenis op deze taaltrappen met gebruikmaking van andere woorden zeer veel treffender kan worden weergegeven dan op de andere taaltrappen, omdat hier de woordbetekenissen zelf al voor een belangrijk deel met behulp van andere woorden (definities) gegeven werden en worden; en dat tenslotte de algemene ontleding van taaldaden in hun woordeenheden en de zo precies mogelijke omschrijving van hun betekenis met behulp van andere termen in het geval van taaldaden op de onderste trappen nauwelijks mogelijk is, daar in dat geval de relatief grote betekenismobiliteit speciale studie van elke taaldaad op zich nodig maakt.

Uit deze onderscheidingen, zo gaat de beginselverklaring verder, vloeien velerlei soorten taalbeschouwing en taalanalyse voort, waarbij als uitersten de "formalistisch-logische" en de psychologische (of "onmiddellijk-intuïtieve") kunnen worden beschouwd, die samen in combinatie de inhoud uitmaken van de signifische taalstudie (201). Deze studie kan veel systematischer dan tot nu toe beoefend worden en daarbij moet aan experimentele en statistische methoden naast introspectief onderzoek naar onderbewuste elementen, die vaak een duidelijk intellectueel karakter vertonen, een ruime plaats toegekend worden. Dit soort onderzoek zou de bruikbaarheid van de taal als middel tot verstandhouding en ordening van gedachten ten goede kunnen komen en indirect een doeltreffende uitbreiding van taalmiddelen kunnen bevorderen.

Duidelijk wordt, dat Mannoury's indeling van taaldaden met een overwegend indicatief en andere met een overwegend emotioneel-volitioneel betekeniselement voortkomt uit zijn in de voorafgaande Instituutsgesprekken al merkbaar streven, een domein van communicatieve verschijnselen af te bakenen, waarop formalistisch-logische analyse-methoden, die toen bij hem favoriet waren, met recht konden worden toegepast. In tegenstelling tot zijn eerdere, zeer speciale voorstellen is het in deze beginselverklaring algemeen het bereik der voornamelijk indicatieve taaldaden in de talen van de techniek en de wetenschap. Het formalisme ziet hij als middel in een eerste fase van analyse, waarvan de uitkomsten voor het

daaropvolgende experiment als richtsnoer kunnen dienen (Notulen I, 143). Behalve de formalistisch-logische methoden brengt Mannoury, gesteund door adviezen van Van Ginneken, ook het experiment en de statistische methoden in de signifische taalstudie in en plaatst de onmiddellijk-intuïtieve werkwijzen tegenover de formalistische.

Terwijl de formalistisch-logische methoden in de eerste plaats gericht zijn op de analyse van indicatieve betekeniselementen en op hun afscheiding van een emotioneel-volitionele "rest", doelt Brouwer (Notulen I, 249–254) met zijn idee van introspectief onderzoek vooral op de analyse van emotionele betekeniselementen. Doel van zo'n onderzoek is volgens Brouwer de "psychologische (religieuze en volitionele) eenheden" op te sporen, waaruit de betekenis van een woord als denkelement opgebouwd moet worden. Die opbouw kan bij verschillende gebruikers van het woord weliswaar uiteenlopen, maar aan de eenheden is niettemin voorlopig een zekere duurzaamheid toe te kennen. Op grond van zijn verwachtingen zou een onderzoek bijv. als resultaat kunnen opleveren, dat de "gevoelswaarde" van de meeste psychologische, religieuze of filosofische termen via combinatie en differentiatie uit een betrekkelijk gering aantal elementaire begrippen is af te leiden. Als dit juist is, dan zou een precieze omschrijving en benoeming van deze begrippen aanzienlijk kunnen bijdragen tot verheldering van discussies over thema's, die met deze begrippen verwant zijn. – Brouwer's introspectieve onderzoek moet dus het oude ideaal uit de tijd van zijn academieplan nastreven: omschrijving en – voor een deel – eerste representatie in taal van "primaire begrippen" en het bewijs, dat hogere begrippen eruit zijn opgebouwd (zie 4.1 en 3).

Volgens de beginselverklaring omvat de significa meer dan alleen taalkritiek en taalsynthese; zij zoekt naar dieper inzicht in de samenhang van woord en zielsinhoud. In die zin is voor de significus een "signifische wijsbegeerte" denkbaar, die de maatschappelijke en geestelijke toestand van de mensheid in de toekomst belangrijk kan beïnvloeden, zodat zij zich meer dan nu als een "organische eenheid" zal kunnen voelen en gedragen.

Dit idee van een signifische wijsbegeerte naast de signifische taalstudie gaat op Mannoury terug. In zijn ontwerp heeft deze wijsbegeerte niet alleen betrekking op het verband tussen woord en "zielsinhoud" – Van Ginneken verzocht om zich daartoe te beperken (199), opdat de vraag naar de objectiviteit van de buitenwereld niet gesteld zou worden – maar zowel op het verband tussen woord en gedachte als op dat tussen woord en werkelijkheid en dus ook tussen gedachte en werkelijkheid (E, nr. 697). Op een eerder bezwaar van Van Ginneken verklaarde Mannoury (Notulen I, 247), dat

"(...) een wijsbegeerte signifies kan worden genoemd, als zij rekening houdt met de graduele overgang en het geneties verband, dat tussen de meest uiteenlopende uitdrukkingen kan worden gelegd. De meest stellig-wiskunstige uitspraken en de meest prozaies-materieële alledagstaal kunnen als uit wils- en gevoelstermen opgebouwd gedacht worden, terwijl omgekeerd de aanduiding of weer-

geving van de meest vage en subtiele gemoedsstemmingen grotendeels teruggebracht kan worden op beeldspraak, aan de onmiddelik-waarneembaarheden van het dageliks leven ontleend."

Een filosofie kan dan signifisch genoemd worden, als zij aan de phylo- en ontogenetische opbouw van de taal, zoals de taaltrappentheorie die in grondtrekken probeert aan te geven, in haar eigen taalvisie en haar taalgebruik recht doet. Want een dergelijke filosofie zal niet het feit verwaarlozen, dat zelfs formuleringen met op het eerste gezicht uitsluitend indicatieve betekenis nog een rest aan volitioneel-emotionele elementen bevatten – men denke aan de emotionele en volitionele elementen, die volgens Mannoury aan alle formele onderscheidingen ten grondslag liggen; en zij zal ook beseffen, dat de aanduidingen voor de meest vage psychische toestanden in de regel metaforen of in figuurlijke zin gebruikte woorden voor elementen of verhoudingen in de fysische wereld zijn en dus nog een rest aan indicatieve betekenis hebben voor spreker en hoorder. De verwachtingen,die men van een signifische wijsbegeerte mag hebben, zijn dan ook gebaseerd op haar inzicht in de opbouw van taal en het functioneren van verstandhoudingsprocessen, waardoor haar kennispotentieel zich zal uitbreiden en de invloed van haar ontwerpen op de inrichting van het menselijk leven zal toenemen.

In de slotpassage van de beginselverklaring wordt al vooruitgelopen op de individuele verklaringen der kringleden in het volgende gedeelte. Ten aanzien van de wijze namelijk, waarop die verstrekkende doeleinden zouden kunnen worden bereikt, en ten aanzien van het verband tussen signifische wijsbegeerte en bestaande inzichten op sociaal, filosofisch en religieus gebied lopen de meningen der kringleden uiteen en daarom presenteren zij deze in bijzondere verklaringen. Deze meningsverschillen staan echter na de ervaringen, tot nu toe opgedaan, samenwerking op de boven omschreven grondslag niet in de weg, maar zij vormen eerder een voordeel bij het wetenschappelijk vergelijken van de uitdrukkingswijzen van die personen, die tot uiteenlopende geestelijke groeperingen behoren.

Hoe plausibel dit argument ook klinken mag, hieruit spreekt toch de onderschatting van het feit, dat hun gezamenlijk werk aanzienlijk belemmerd werd juist door deze principiële meningsverschillen op sociaal, filosofisch en religieus gebied; en het was deze onderschatting, die hen ook kon doen geloven, dat de Signifische Kring met dezelfde leden als uit de tijd daarvoor het werk van het Instituut op betere basis zou kunnen voortzetten om uiteindelijk met de resultaten in de openbaarheid te treden. In de verschillen tussen de vooral ideologisch gekleurde doelstellingen lag sinds de oprichting van het Instituut een potentiële conflictstof, die zich eerst in enige discussies uitte, maar pas binnen de Signifische Kring een te groot obstakel bleek voor verder gemeenschappelijk werk.

De individuele verklaringen van Van Eeden en Mannoury (zie bijlage B, nr. 9) waren al vanaf 1921 in het bezit van de kringleden. Van Eeden grijpt daarin terug op gedachten, die hij al in 1918 geformuleerd had (zie Van Eeden 1918d; 5.2.d). De Signifische Kring dient volgens hem uit te gaan van de gedachte, dat de sociale

betrekkingen tussen de individuen aanzienlijk belemmerd worden door de ontoereikendheid van de taal als verstandhoudingsmiddel en vooral door algemene onbekendheid met de bedriegelijke macht van dit middel tot communicatie. Hij ziet daarom in de significa een "geestelijke hygiëne", waarvan de welvaart en de toekomst der mensheid afhangen. Deze hygiëne vereist niet het scheppen van een nieuwe en zuivere taal – hetgeen hij inmiddels voor een onrealistische opgave houdt – maar het algemeen bekend maken van en daardoor zo aandachtig mogelijk rekening houden met de onvolkomenheden en onjuistheden van de taal in kennis- en verstandhoudingsprocessen.

Mannoury daarentegen brengt de signifische wijsbegeerte in verband met twee aan elkaar tegengestelde tendenzen van zijn tijd, namelijk enerzijds een krachtige opbloei van de natuurwetenschappen, wier methoden tot verhoging van de betekenis der individuele denkkracht hebben geleid en anderzijds het ontwaken van een machtig gemeenschapsgevoel; de ontwikkeling der natuurwetenschappen heeft geleid tot een zuiver betogende en zuiver onderscheidende taal in de wetenschap, terwijl de opleving van het gemeenschapsgevoel aan oude en nieuwe taalvormen een hogere en diepere emotionele waarde heeft verleend. De significa moet voorbereidend werk leveren voor een evenwicht tussen deze beide tendenzen, door de lacunes en gebreken in de indicatieve en emotionele taal bloot te leggen en hun onderlinge verband aan te tonen. De opvulling van die lacunes echter en het herstel van die gebreken liggen niet op haar weg, daar deze veranderingen in de taal enkel uit de geestelijke behoeften kunnen voortkomen, die de taal ook hebben doen ontstaan en voortdurend op verandering aandringen. – In zoverre staat Mannoury's opvatting van de signifische wijsbegeerte dus in nauw verband met zijn al bekende ideeën over de culturele en maatschappelijke ontwikkeling van de mensheid en met de mogelijkheden en eisen, die zich voor onderzoek op basis van de theorie der taaltrappen voordoen.

Van Ginneken's verklaring werd in het najaar van 1922 ingediend en aan de kringleden gestuurd. Behalve het pathos en de religieuze zendingsdrift van de tekst waren het vooral twee uitspraken, die een heftig conflict met Brouwer veroorzaakten, omdat daarin de spot gedreven werd met zijn verwachting, dat de significi zich als "een neutrale humanitaire gemeenschap" boven haar respectievelijke referentiegroepen zouden verheffen om de doeleinden te realiseren, die hem sinds het academieplan voor de geest stonden (202). De verklaring van Van Ginneken begint namelijk aldus:

"Ondergeteekende ondervindt de ontoereikendheid of de bedriegelykheid der taal niet zoo erg, zoolang hy zich richt tot zyne gelyken, zijne naaste vrienden en kennissen, kortom de leden zyner confessioneele groep."

En het slot van de eerste alinea luidt:

"En zoo is dan ook het verschil tusschen myne medeonderteekenaars en my te verklaren, meen ik, daar ik in myn meer besloten kring die zielsverwantschap veel sterker voel dan zy."
(E, nr. 702)

Van Ginneken perkt hier zijn al bekende bewering, dat misverstanden zich vooral voordoen in de communicatie tussen leden van geografisch of geestelijk ver van elkaar staande groepen, in tot de communicatie tussen aanhangers van verschillende godsdiensten; zo verandert hij zijn vanuit de communicatie-sociologie zonder meer te verdedigen standpunt in een meer missionair gemotiveerde verwijzing naar het heil der mensheid binnen de katholieke kerk, terwijl daarbuiten misverstand, "gevoels- en wilsanarchie" (id.) heersen.

Mannoury deed hevig zijn best om de ergernis van Brouwer weg te nemen door een uitvoerige interpretatie te geven van Van Ginneken's verklaring; hij kwam daarbij tot de conclusie, dat voor Van Ginneken de kerk weliswaar de enig mogelijke geestelijke eenheid vormt, maar dat hij in woord en daad bewezen heeft, dat een ernstig meningsverschil onder de significi een verregaande mate van samenwerking niet in de weg hoeft te staan en ook niet uitsluit, dat men de intellectuele arbeid van anderen op waarde schat (203). Desondanks kwam het op 30 januari 1923 tot een uiteenzetting tussen de kringleden over Van Ginneken's verklaring (Notulen II, 25–31), aan het eind waarvan Van Ginneken zich bereid toonde een op de bekritiseerde punten gewijzigde tekst te maken (zie bijlage B, nr. 9), die op 25 februari aangenomen werd.

In zijn verklaring ziet Van Ginneken de oorzaken van misverstand in de eerste plaats in de "heterogene bestanddelen eener menschengroep", die zich van dezelfde taal bedient. Terwijl in kleine homogene groepen de onderlinge verstandhouding voldoende verzekerd is, nemen de misverstanden toe, naarmate de groepen groter zijn en de interne samenhang losser is. Naar zijn mening is het beste middel tegen misverstanden dan ook "een diepere eenheid der maatschappelijke groeperingen", die hij zowel in de lijn der christelijke heilsleer als op grond van de evolutieleer van Spencer verwacht voor de toekomst. Het tot stand brengen van de verwachte eenheid ziet hij daarbij nog eerder bevorderd met behulp van "apostel- en profetentaal" dan door middel van de inzet van signifische middelen. – Hieruit blijkt opnieuw Van Ginneken's distantie tot de andere significi en zijn eigen opvatting over de oorzaken van misverstanden tussen mensen blijft beperkt tot zijn bekende taal- resp. communicatie-sociologische stelling.

Pas ongeveer een jaar later, op 25 maart 1924, leverde Brouwer zijn persoonlijke verklaring in (zie bijlage B, nr. 9) (204). Hij stelt vast, dat voor hem de significa niet zozeer in beoefening van taalkritiek bestaat als wel

1 in het opsporen van affectelementen, waarin de oorzaak (bij de spreker) en het gevolg (bij de hoorder) der woorden kan worden ontleed, menend, dat door deze ontleding de affecten, die de menselijke verstandhouding raken, nader tot de controle door het geweten worden gebracht;
2 in het scheppen van een nieuwe woordenschat, die het mogelijk maakt ook de "spirituele levenstendenties" der mensen in hun gedachtenwisseling en dientengevolge in hun sociale organisatie in te brengen.

Voor de verwezenlijking van het eerste programma-onderdeel lijkt hem (zoals ook Mannoury; vgl. Notulen I 83) de katalyserende werking der wijsgerige discussies tussen vertegenwoordigers van zeer uiteenlopende standpunten en sociale groepen een noodzakelijke voorwaarde. Voor de realisering van de tweede taak daarentegen hield hij aanvankelijk de samenwerking tussen gelijkgezinden voor belangrijk; intussen is hij tot het inzicht gekomen, dat dit hogere doel der significa slechts door uiterste geestelijke concentratie van de enkeling bereikt kan worden.

Alleen in de verklaring van Brouwer valt de doelstelling van de significa dus nog altijd samen met wat hem in 1916 bij het ontwerpen van zijn plan voor de Academie voor ogen had gestaan: via introspectie en vergelijking met de introspectief verkregen inzichten van "andersdenkenden" ter controle meent hij de affecten, die aan het woordgebruik en het woordbegrip ten grondslag liggen, te kunnen opsporen, isoleren en vervolgens te kunnen benoemen om ze zo voor zichzelf en anderen bewuster te maken en voor ieders geweten meer onder controle te kunnen brengen (Notulen I 254). Daarin ziet hij blijkbaar een mogelijkheid om tegen de bestaande dwang van maatschappij en taal in recht te doen aan individuele innerlijke ervaringen in het algemeen en spiritueel-mystieke belevingen en behoeften om van daaruit het persoonlijke en het sociale leven om te vormen. In tegenstelling tot Van Eeden en Mannoury schijnt hij de spanningsverhouding tussen de individualiteit van het beleven en het onvermijdelijke sociale karakter van de taal niet voor onoverkomelijk te houden en wel op grond van de veronderstelling, dat de fundamentele (affect-) eenheden een zekere duurzaamheid bezitten, bij alle mensen gelijk en gering in aantal zijn, terwijl alleen hun combinatie, die bepalend is voor de betekenis van woorden, individueel verschillend is (Notulen I, 249, 254). In de grondwoorden, die de affecten aanduiden, zouden dan individueel beleven en het sociale karakter van woorden, die dit omschrijven, kunnen samenvallen. Maar Brouwer vergiste zich – en daardoor vervalt zijn hele conceptie – in de aard van de fundamentele affecten en de mogelijkheid deze in voldoende mate te ontleden; in dit opzicht was Mannoury al in 1909 in zijn nog zeer algemene en voorlopige beschouwingen tot een meer realistische inschatting van de psychische verschijnselen gekomen (zie Mannoury 1909a; 5.1.b).

De beginselverklaring van de Signifische Kring schetst dus een licht gewijzigde vorm van de taaltrappentheorie en noemt voor het eerst een kleine catalogus van signifische methoden van taalonderzoek, die een aanduiding geeft van hun voornamelijk empirische oriëntatie en ten opzichte van de taaldaden als onderzoekseenheden zowel een extra-communicatieve als een communicatieve zienswijze toelaat. Omdat Mannoury in het gebruik van formalistische methodes echter geen surrogaat, maar alleen een voorbereiding op bijv. experimenteel onderzoek ziet, staat de communicatieve beschouwingswijze, de analyse van taaldaden vanuit het perspectief van spreker of hoorder of het introspectief onderzoek naar de eigen beleving van een communicatie-proces in het middelpunt van de signifische taalstudie. Daarnaast introduceert de verklaring – meer als een wenselijkheid – een zogenaamde "signifische wijsbegeerte", die niet zozeer als taalfilosofie dan wel als een algemene filosofie is op te vatten, gekenmerkt door haar diepgaand inzicht in de opbouw van taal en het functioneren van processen van verstandhouding.

Het kan geen toeval zijn, dat deze wens naar een taalkritische en op taalbezinning gerichte wijsbegeerte hier herhaald wordt, nadat Lady Welby in het kader van haar kritiek op het inadequate taalbegrip van de filosofen van haar tijd ongeveer 25 jaar eerder al eens een dergelijke wens geuit had (vgl. Welby 1896). Deze overeenkomst mag overigens niet overschat worden, want uiterlijk vanaf de oprichting van de Signifische Kring hadden de hollandse significi zich losgemaakt van Lady Welby's opvatting van de significa. Noch haar geschriften noch meer in het bijzonder haar semiotisch werk hadden nog enige oriënterende functie voor het werk van haar erfgenamen; niet meer dan een enkele maal wordt haar naam nog in publicaties of notulen uit die tijd vermeld (zie bijlage B, nr. 12). Dit veranderde pas weer, toen in de dertiger jaren de reflexie op de begintijd van de significa begon, met name ook om voor het groeiend aantal aanhangers de eigen discipline-geschiedenis toegankelijk te maken en te verklaren.

De individuele toelichtingen van de significi en vooral het debat tussen Brouwer en Van Ginneken maakten definitief duidelijk, dat er fundamentele verschillen van mening bij hen bestonden wat betreft de aan de significa gekoppelde sociale, filosofische en religieuze verwachtingen. De door allen gekoesterde hoop toch nog verder te kunnen samenwerken, was vanaf begin 1923 nog slechts een illusie; voor een deel werd dit ook ingezien (205). Hetzelfde geldt voor de beoogde externe invloed, het eigenlijke doel van Van Eeden's plan tot actie en daarmee ook van de Signifische Kring. Op grond van een besluit van de oprichtingsvergadering op 21 mei 1922 werd de beginselverklaring, die in het voorjaar van 1924 eindelijk compleet was, via tussenkomst van Van Ginneken aan het tijdschrift "De Gids" voor publicatie aangeboden, samen met het verzoek ook de eventueel daarop volgende discussie met andere wetenschappers op te nemen. "De Gids" wees op 3 april 1924 publicatie van de verklaring af (S; vgl. ook Notulen III, 51 e.v.) en korte tijd later besliste ook de redactie van het "Tijdschrift voor Wijsbegeerte" afwijzend. In beide gevallen schijnen de uiteenlopende standpunten, die in de bijzondere verklaringen tot uiting kwamen, de doorslag gegeven te hebben om afwijzend te reageren, want deze wekten (zie de brief van "De Gids" van 3 april 1924 aan Van Ginneken; S) waarschijnlijk niet ten onrechte de indruk van een uiterst heterogene opvatting en doelstelling van de significa; eventuele lezers van de gehele tekst zouden maar moeilijk hebben kunnen begrijpen, wat dan wel het doel van signifische taalstudie en wijsbegeerte kon zijn.

De Signifische Kring liep dus al in aanzet stuk op interne verdeeldheid; binnen de Kring werden de onderlinge verschillen weliswaar getolereerd op grond van echte of vermeende nauwe persoonlijke contacten en het vermoeden van de noodzaak van verschillende standpunten voor een vruchtbare onderzoeksactiviteit, buiten de Kring stuitten zij echter op onbegrip en moesten ze de verwachte werking naar buiten wel onmogelijk maken.

6.2 Het project van een "Encyclopaedie der Significa"

De beginselverklaring van de Kring was na de besprekingen over Van Eeden's actieplan in juni 1921 (zie 5.3) slechts als basisvoorwaarde voor het verder werk

gedacht. Om tot een plan daarvoor te komen stelde Mannoury op 25 juni 1922 nogmaals Van Eeden's voorstel ter discussie en veranderde het in die zin, dat hem een grotere wetenschappelijke publicatie als studieobject geschikt leek om, de intentie van Van Eeden volgend, daaraan de signifische analyse-methoden te illustreren en voor de wetenschappelijke openbaarheid de algemeen verbreide, maar meestal verwaarloosde vormen en gevolgen van ondoordacht en onkritisch taalgebruik te laten zien. Als dankbaar demonstratie-materiaal noemde hij Spengler's "Der Untergang des Abendlandes" (1918/1922). Van Eeden ging daarmee accoord en drong erop aan, nadat men nog over andere soortgelijke voorbeelden had gediscussieerd, eindelijk tot uitvoering van dit plan over te gaan (Notulen II, 5–9). Van Ginneken meende echter, dat men zich tot de jongere en meest ontvankelijke mensen moest richten en Brouwer en Mannoury, verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, zouden voor dit doel een "signifies seminarium" als permanente signifische leerinstelling moeten opzetten. Als leden van de natuurwetenschappelijke faculteit zagen deze beide echter geen kans een dergelijk plan te realiseren. Brouwer richtte zijn hoop meer op de mogelijkheid, dat aan de op te richten Katholieke Universiteit in Nijmegen significa als zelfstandige discipline zou worden ingevoerd. Van Ginneken, die een half jaar later bij de oprichting tot de 21 eerst benoemde hoogleraren zou behoren, merkte daarbij op,

"(...) dat de vooruitzichten voor het oprichten dier Univ. gunstig zijn, en acht het niet onmogelijk, dat daarbij ook aan de Signifika enige aandacht zal worden geschonken."
(Notulen II, 10 e.v.)

Van Ginneken heeft er echter niets toe bijgedragen de door hem zelf gewekte verwachtingen werkelijkheid te doen worden. Hij zou zelf overigens ook nauwelijks geschikt geweest zijn om de significa in Nijmegen te vertegenwoordigen.

Toen men het blijkbaar niet meer over Van Eeden's actieplan eens kon worden, deed Mannoury op 26 november 1922 het voorstel om een "Encyclopaedie der Significa" samen te stellen en uit te geven (zie bijlage B, 10; Notulen II, 13); daaronder verstond hij een verzamelbundel van zo'n 300 tot 400 bladzijden, die een zo volledig mogelijke behandeling bevatten zou van gezichtspunten en methoden, die te maken hadden met het toenmalige ontwikkelingsstadium van de significa. Behalve de leden van de Kring zouden andere wetenschappers, onder wie Eugen Ehrlich, De Haan, Verschuur, Faddegon, Peano, Borel, Uhlenbeck, Husserl, Géza Révész e.a. (zie bijlage B, nr. 11) naar thema's gerangschikte artikelen moeten bijdragen. Het als geheel indrukwekkende plan was inderdaad gericht op een zo volledig mogelijke weergave van doelstellingen, werkwijzen en toepassingen van een sociaalwetenschappelijk en filosofisch georiënteerde significa. Nadat men de op dit punt steeds bezorgde Van Ginneken toegezegd had, dat elke medewerker voor eigen verantwoordelijkheid zijn standpunt zou kunnen verkondigen, werd Mannoury's voorstel, dat Van Ginneken in details wilde bewerken, in principe aangenomen.

Maar al op 17 december 1922 uitte wederom Van Ginneken nieuwe bezwaren. Hij was bang, dat Mannoury's concept potentiële medewerkers zou kunnen afschrikken, daar het te veeleisend en eigenlijk al een soort programma was voor een eigen discipline. Van Ginneken achtte het daarom zinvoller ervan uit te gaan, dat het vakgebied, waarop men bijdragen van anderen verwacht en dat men wenst af te bakenen, toch in wezen al door andere wetenschappen bestreken zalworden, ook al zal het een en ander tot nu toe nog niet voldoende aan de orde geweest zijn. En hij vervolgde:

"Wellicht komt er een tijd, dat van signifika als van een afzonderlike wetenschap gesproken kan worden, maar die tijd is nog niet gekomen. Zowel in als buiten onze kring trekken signifiese studiën de belangstelling, maar die belangstelling neemt haar oorsprong in ieders biezonder studievak. Signifika wordt beoefend door linguisten, wiskundigen, psychologen, door dichters ook en historici, maar wat men zou kunnen noemen 'significi van professie' zijn nog niet aan te wijzen."
(Notulen II, 20)

Het enige, dat in dit stadium gedaan zou kunnen worden, is het maken van een overzicht van die vakgebieden, waarbinnen signifische studies bijzonder zinvol leken te zijn. Aan vertegenwoordigers van deze disciplines kon dan gevraagd worden de problemen te analyseren, die zich op hun terrein bij de studie naar de oorsprong der woordbetekenis – het eigenlijke zwaartepunt van alle signifische studie – voordoen. Als wetenschappen, die in aanmerking kwamen, noemde Van Ginneken: linguïstiek, psychologie, theologie, logica, sociologie, rechtswetenschap, ethnologie, wiskunde, fysica en scheikunde. In deze opzet van de verzamelbundel konden doelstellingen en methoden van de significa dan wegvallen, omdat elke medewerker op deze punten zijn eigen visie zou kunnen geven. Alleen een historische inleiding tot het geheel zou van Mannoury's voorstel overblijven (Notulen II, 20 e.v.).

Daarop gaf Mannoury toe, dat een dergelijke passieve houding ten opzichte van de potentiële medewerkers beter zou zijn en hij besloot met de opmerking:

"Het is inderdaad waar, dat de verleiding wel eens groot is, een 'banier' omhoog te steken en te vragen: 'wie volgt', maar wij hebben geen volgers, doch voorgangers en voorlichters van node, die zelf hun weg moeten kunnen kiezen."
(Notulen II, 23)

Mannoury kreeg tenslotte opdracht een brief op te stellen, die aan de al geselecteerde wetenschappers verstuurd zou kunnen worden.

Deze discussie vormt een caesuur in de ontwikkeling van de significa in Nederland. Aan de ene kant betekende Mannoury's encyclopaedie-project, tot teleurstelling van Brouwer, een definitieve breuk met de sociale hervormings-idealen, waaraan eerst Van Eeden en vervolgens Brouwer de significa ondergeschikt

gemaakt hadden, en een wending naar een meer kentheoretische en terminologiekritische oriëntatie van de significa, die in de dertiger jaren – parallel met en als concurrent van de Wiener Kreis – een deel van haar aantrekkelijkheid zou uitmaken. Aan de andere kant echter betekenden Van Ginneken's bezwaren en het toegeven van Mannoury daaraan voor de significi en hun jarenlange inspanningen voor de institutionalisering van de significa als zelfstandige discipline en eigen studierichting een terugval naar de situatie van vóór 1917. Natuurlijk klopt het, dat er – zoals Van Ginneken dacht – in elk van de door hem genoemde wetenschappen ook altijd terminologie- en begrips-kritisch onderzoek geweest is en in dit opzicht was er zeker verwantschap tussen enige aspecten van de hollandse significa en bijv. Mach's kritische studies op het gebied van de fysica, de kritiek van F.C.S. Schiller op de formele logica of Mauthner's taalkritiek op het grensgebied van linguïstiek, psychologie en filosofie. Maar Van Ginneken vergiste zich, toen hij meende, dat het gehele studie-object van de toenmalige significa, de menselijke verstandhoudingshandelingen, te reduceren was tot de vraag naar de oorsprong van woordbetekenis en dus tot studie-objecten van andere disciplines. Zelfs wanneer men alleen de betrekkelijk beknopt gehouden beginselverklaring aanhaalt als een omschrijving van de signifische probleemstellingen van die tijd, dan wordt duidelijk, dat er alleen zeer algemene parallellen daarmee bestonden in de psychologie (bijv. bij Bühler en Martinak), de linguïstiek (Wegener, Ogden/Richards (206) bijv.) en de filosofie (bijv. Schiller en Tönnies) van die tijd.

Tenslotte zagen Van Ginneken en met hem ook de andere leden van de Kring niet in, dat een nieuwe onderzoekrichting of discipline altijd in bepaalde mate op ideeën van andere richtingen of wetenschappen moet voortbouwen en dat professionalisering, ook van haar beoefenaars, de uitkomst van een vaak zeer moeizaam ontwikkelingsproces kan zijn (207). Van Ginneken's opmerking, dat de significa als afzonderlijke wetenschap met de daarbij behorende wetenschappelijke erkenning nog niet bestond en dat er nog geen "significi van professie" waren, kon dan ook niet als praemisse voldoen voor de conclusie, dat het niet zinvol was om methoden, doelstellingen en toepassingen van een significa, zoals zij door de kringleden ontworpen was, in samenwerking met vertegenwoordigers van naburige wetenschappen te formuleren en uit te werken. Integendeel, alleen omdat Van Eeden, Brouwer, Borel en later Mannoury anders te werk gingen dan Van Ginneken voor opportuun achtte, kwam het tot de oprichting van het Instituut, tot Van Ginneken's opname binnen de Signifische Kring, in de loop der jaren tot de geleidelijke uitwerking van de grondslagen van de significa in Nederland, en uiteindelijk tot de signifische beweging; en op deze weg bevonden zich aanhangers en volgelingen, maar niet, zoals Mannoury hoopte, wegbereiders van de significa. Nu echter ging men mee met de bezwaren van Van Ginneken, waardoor in combinatie met de interne meningsverschillen de nadere uitwerking van theorie en methode van de significa tot stilstand kwam.

Op 30 januari 1923 kwam Mannoury met het gevraagde ontwerp voor een circulaire over het encyclopaedie-project, die tenslotte op 12 april verstuurd werd naar de volgende adressen: Prof. Leendert Bouman, directeur van de Valeriuskli-

niek in Amsterdam, die o.a. onderzoek naar vrije woordassociaties gedaan had; Prof. Faddegon, Amsterdam; Prof. A.A. Grünbaum, psycholoog van Russische afkomst, sinds 1916 hoogleraar in Amsterdam; Prof. J.P.B. Josselin de Jong, Leiden, een leerling van Uhlenbeck, die via diens ethnopsychologische taalwetenschap tot de ethnologie kwam; J.I. de Haan, Jerusalem; Prof. I.H. Hijmans, jurist en hoogleraar in Amsterdam; Prof. J.W. Muller, Leiden, hoogleraar Nederlands en Middelnederlands; Prof. Géza Révész, Hongaars psycholoog, sinds 1920 in Nederland en vanaf 1923 privaatdocent in Amsterdam; Prof. G.J. Thierry, Leiden, hoogleraar oriëntalistiek; Prof. C.C. Uhlenbeck, Leiden en Dr. A. Verschuur, Amsterdam (zie Notulen II, 37); slechts de psychologen Révész en Grünbaum verklaarden zich bereid tot medewerking; de anderen lieten het schrijven onbeantwoord of noemden een of andere privé-reden voor verhindering. Alleen Verschuur wees vanwege zakelijke bezwaren tegen de significa een hernieuwde medewerking af (zie de brieven in S).

De brief (zie bijlage B, nr. 12) maakt de geadresseerden erop opmerkzaam, dat de wetenschappelijke belangstelling in de woordbetekenis, bijv. in publicaties van Husserl, Mauthner, Lady Welby, Russell en Peano, steeds meer in terminologiekritische richting beweegt, doordat zij zich concentreert op de behoefte aan nieuwe woorden of namen en op de "psychisch-sociale" processen van naamgeving en naamverbreiding, alsmede hun ten dele pathologische uitwassen. Het inzicht breidt zich namelijk uit, dat het bij de verwoording der grondslagen, consequenties of grensgebieden van een wetenschap of een systeem niet alleen daarop aankomt, dat collega's of aanhangers de formuleringen begrijpen en accepteren, maar dat bovendien de benamingen zelf en de keuze van wat door termen aangegeven of niet aangegeven moet worden, een expliciete rechtvaardiging behoeft. Daartoe is echter vaak een kritische schifting van voorhanden en gebruikelijke termen nodig en vooral het subtiele werk van het "aanmunten" van namen voor begrippen.

Het is moeilijk voor de hier bedoelde onderzoekingen de juiste naam te vinden. Onder semasiologie of etymologie verstaat men toch meestal iets anders en de bedoelde onderzoekingen liggen ook voor een deel buiten het terrein van de taalwetenschap. Want een "historia genetica" van allerlei voor een wetenschapsgebied specifieke termen kan in de regel alleen door vertegenwoordigers van dat gebied zelf geschreven worden. Ter aanduiding van de bedoelde terminologische onderzoekingen lijkt Mannoury de term "significa" nog de meest bruikbare.

Om de afbakening en ontwikkeling van dit tot dusver nog vaag omschreven veld van onderzoek, dat zowel uit vakwetenschappelijk als uit wijsgerig oogpunt van enig belang is, te bevorderen, wil men een verzamelwerk samenstellen, waarin na een historische inleiding achtereenvolgens de vragen behandeld zullen worden, die door het onderzoek van de terminologie van de volgende wetenschappen en vooral van hun grensgebieden in signifisch opzicht opgeworpen worden: linguïstiek, psychologie, theologie, logica, sociologie, rechtswetenschap, ethnologie, wiskunde, natuur- en scheikunde en biologie.

Aan de medewerkers zal, wat hun opvatting en inzichten betreft, onbeperkte

vrijheid gegarandeerd worden. Alleen omtrent omvang en verdeling der bijdragen zal gemeenschappelijk overleg nodig zijn.

De tekst besluit dan met een oproep om mee te werken en een uitnodiging voor een algemene voorbespreking van het project.

Op 4 juni 1923 troffen de kringleden elkaar in de universiteit van Amsterdam met Révész en Grünbaum om het plan voor de encyclopaedie te bespreken (Notulen II, 41–46). Men was het erover eens, dat het gehele project – als basis voor de bespreking fungeerde een iets ingekorte versie van Mannoury's eerste inhoudelijke schets voor de encyclopaedie (zie bijlage B, 10) – te omvangrijk was voor de medewerkers, die tot dusver ter beschikking stonden. Grünbaum stelde daarom voor het plan voor de encyclopaedie in die zin te veranderen, dat het nauwer aansluit bij het groeiend aantal psychologische werken, dat de laatste tijd verschijnt over het betekenisprobleem, om zo de kans op een bredere ondersteuning en medewerking van de kant van de psychologie te vergroten. Als titels, die beter bij dit doel passen, stelde hij "Grondproblemen der betekenisleer" of "Betekenis- en wezensanalyse" voor (Notulen II 45). Daar ook Révész zich bij dit oordeel aansloot, werd aan de beide psychologen de opdracht verstrekt een in deze zin gewijzigd plan voor het gehele werk te maken.

Grünbaum en Révész, die op dat moment zelf nog niet op taalpsychologisch gebied gewerkt hadden, lieten, ook na herhaalde verzoeken van Mannoury, niets meer van zich horen. Opnieuw mislukte de poging van de significi de kring van medewerkers uit te breiden, en daarmee was tegelijkertijd Mannoury's encyclopaedieproject onuitvoerbaar geworden; het was toch al zo, dat behalve Mannoury geen van de kringleden – en dat voor een deel al sinds meerdere jaren – méér bijdroeg aan het gezamenlijk werk dan mondelinge stellingnames tijdens de steeds schaarser wordende besprekingen. Bijzonder opvallend was op dit punt het optreden van Van Ginneken. Sinds zijn eerste contact met de significi leverde hij alleen zijn persoonlijke stellingname voor de beginselverklaring van de Kring in, terwijl hij ongeveer een half dozijn toegezegde schriftelijke bijdragen nooit presenteerde. Brouwer was sinds de woordenwisseling met Van Ginneken en de aanvaarding van Mannoury's encyclopaedieplan teleurgesteld door de gewijzigde verhoudingen onder de kringleden en de inhoudelijke heroriëntatie van hun werk, omdat de idealistische doelstellingen, die hij vanaf 1916 met de significa verbond, in deze samenwerkingsvorm niet meer na te volgen leken. En Van Eeden drong weliswaar de afgelopen jaren aan op daden en op uitvoering van de vele plannen, maar hij ging vanaf 1923 geestelijk zo achteruit, dat ook zijn literaire productie tot stilstand kwam. Een zo veeleisend werk als de encyclopaedie zou met deze kring van medewerkers niet tot een goed einde kunnen worden gebracht.

Toch was deze relatief korte episode in de geschiedenis van de significa van belang. Want zij maakte de significa los van de eenzijdige en nauwe binding aan de al te idealistische doelstellingen van het academieplan en zij bereidde een nieuw zwaartepunt voor van latere signifische taal- en betekenisstudie: terminologie- en begripskritisch onderzoek, dat evenals bij de Wiener Kreis in nauwe samenhang met grondslagenproblemen van met name de wiskunde en de sociale

wetenschappen stond. Dat de significa niet daartoe alleen beperkt werd, zoals met de intentie van de brief over het encyclopaedieplan overeen zou komen, was een gevolg van de bespreking met Grünbaum en Révész, waarin op Mannoury's eerste ontwerp voor een indeling van de encyclopaedie werd teruggegrepen (bijlage B, nr. 10) en bovendien de thematiek als een speciaal probleem binnen de meer algemene, vooral psychologische studie van betekenis werd omschreven. De gevolgen hiervan voor de significa waren echter niet meer relevant voor de samenwerking binnen de Signifische Kring, maar alleen voor Mannoury's eigen psychologische fundering van de significa.

6.3 Het einde van de "Signifische Kring"

6.3.a De "Signifische Dialogen" als uiting van mislukte wetenschappelijke samenwerking

Omdat de hoopvolle verwachtingen op samenwerking met wetenschappers buiten de Kring niet ingelost waren, besloten de kringleden op 10 maart 1924 tot de voorbereiding van een eigen, meer bescheiden werk over verschillende thema's binnen de significa. Naar Mannoury's idee moest men uitgaan van de op specifieke onderwerpen gerichte discussies binnen het vroegere Instituut; om de beurt zou een lid van de Kring een inleiding moeten voorbereiden en daarop zouden algemene discussies kunnen aansluiten. De verslagen en samenvattingen daarvan zouden het materiaal voor de publicatie vormen (Notulen II, 47 e.v.), waarvoor als titel "Signifische Dialogen" werd voorgesteld.

Als een van de thema's, die behandeld zouden kunnen worden, stelde Van Ginneken "experimentele significa" voor (Notulen II, 48). Ter voorbereiding van de bijbehorende experimenten moest Mannoury zich in verbinding stellen met Révész, de experimenten konden dan gehouden worden op Van Ginneken's seminarium in Nijmegen (Notulen III, 49, 56 e.v.) Omdat Révész, om adviezen voor de experimentele opstelling te kunnen geven, eerst vroeg om een meer specifieke probleemstelling van de significa, deelt Mannoury hem tenslotte in een brief van 3 januari 1925 (S) zijn ideeën daarover mee.

In deze brief maakt Mannoury onderscheid tussen een hoofdtaak en een aantal speciale taken, die de significa te vervullen heeft, beperkt zich echter tot de hoofdtaak, te weten:

"de invloed van de gemoedsgesteldheid van de spreker of hoorder op diens opvatting van de betekenis of draagwijdte der woorden."

Daarbij gaat het Mannoury niet zozeer om de duidelijke gevallen van dagelijks waar te nemen invloed van stemmingen als wel om de niet direct waarneembare, zwakke en zelfs de afzonderlijke individuen niet volkomen bewuste invloeden op de betekenis van woorden als "'niets', 'ik', 'zeker', 'Jan', 'Holland', 'onmogelijk', enz." Want met name hier vermoedt hij een "wezenlijke invloed" van stemmingen en bedoelingen op de woordbetekenis. Ter nadere precisering van de hoofdtaak van de significa formuleert hij de volgende vijf vragen:

a/ "is er een merkbaar onderscheid aan te geven tussen het woordgebruik van een proefpersoon in dezelfde omstandigheden, doch bij verschillende stemming? M.a.w. spreekt iemand in een andere stemming ook een andere 'taal' (hierbij niet alleen op het *kiezen* van bepaalde woorden, doch ook op het min of meer schoolse zinsverband, de min of meer zorgvuldige artikulering en op toonhoogte, geluidskracht e.d. te letten, (verband met mimiek en gestikulatie).

b/ onderscheid tussen de wijze, waarop eenzelfde proefpersoon op eenzelfde 'woord' (bevel of vraag b.v.) reageert, al naar zijn psychische gesteldheid.

c/ is er in het algemeen onderscheid aan te geven tussen verschillende wijzen-van-uitdrukken (in het volgende gemakshalve als 'verschillende talen' aan te duiden) die met bepaalde gemoedsstemmingen in verband staan, en kan dus (en zo ja, in hoeverre?) van een 'droevige', 'blijde', 'angstige', 'kalme', 'woedende' taal, enz. gesproken worden?

d/ in hoeverre is het mogelijk, door het *bezigen* van de onder c/ bedoelde 'talen' bij de hoorder de overeenkomstige emotie op te wekken (voorbeeld: griezelverhalen aan kinderen of weinig ontwikkelden).

e/ in hoeverre werkt het gebruik der 'talen' wat men noemt 'aanstekelijk', enz."

Op het eerste gezicht wekt deze lijst de indruk alsof het in de significa alleen nog om het emotionele betekeniselement in de taal zou gaan en om de specifieke verbale en non-verbale uitingsvormen ervan. Het is echter aan te nemen, dat Mannoury hier dit aspect op de voorgrond plaatste, omdat hij vooral daarover opheldering verwachtte van psychologische experimenten; hier liggen zeker grotere experimentele problemen dan in de toetsing van het indicatieve betekeniselement. Opvallend is ook, dat Mannoury onder "taal" en "taaldaad" blijkbaar niet alleen de gebruikte woorden en woordverbindingen verstond, maar bovendien ook nog de hen begeleidende verschijnselen als prosodie, gestiek en mimiek, een als geheel dus complexe multimodale communicatieve handeling. Zoals de vragen laten zien, richtte zijn belangstelling zich zowel op de spreker als op de hoorder en vanuit communicatie-perspectief ging het hem om de invloed van hun stemmingen op hun opvattingen van de betekenis of uitwerking van woorden.

Niet bekend is, welke adviezen Révész gegeven heeft voor experimenten met deze probleemstellingen, ja het zou ons niet verbazen, als hij het experimenteel onderzoek daarnaar voor te moeilijk gehouden heeft. Want ondanks een enorme toename van psychologisch en psycholinguïstisch onderzoek op dit gebied gedurende de afgelopen 60 jaar zijn Mannoury's vragen nog altijd niet goed te beantwoorden: alleen deelaspecten kunnen als enigszins verhelderd gezien worden (vgl. bijv. Scherer 1970; Scherer/Giles (eds.) 1979). Mannoury's vragen hebben dan ook nauwelijks aan actualiteit ingeboet en zijn tevens als een dwingende oproep te beschouwen om de scheiding, die in het empirisch communicatie-onderzoek nog altijd gebruikelijk is, tussen de studie van taalfenomenen en die van non-verbale verschijnselen op te geven en eindelijk te erkennen en er rekening mee te houden, dat beide klassen van verschijnselen bij elkaar horen (vgl. Richter/Wegner 1977).

De Signifische Kring hield zich in het vervolg niet meer bezig met experimentele significa. Het bleef, zoals al zo vaak, bij een eerste initiatief en de zoveelste navraag bij Révész. Vanaf mei 1924 werd toch al geen nieuw discussie-thema meer aan de orde gesteld en geen gemeenschappelijk onderzoek (in engere zin) meer verricht. Mannoury's voorstel, een uitgave met signifische dialogen voor te bereiden, leidde niet, zoals hij aanvankelijk van plan geweest was, tot nieuwe discussies, die niet alleen bij de werkthema's van het Instituut aansloten, maar verder zouden zijn gegaan. Het kwam eerder tot een soort terugkeer naar de resultaten van het Instituutswerk, die in de notulen waren vastgelegd, en na een indeling van de besprekingen naar thema's begon men van de genotuleerde teksten door herformulering weer "levendige" discussies te maken en ze gereed te maken voor een gezamenlijke publicatie (zie Notulen III, 52–56).

Het is mogelijk, dat de significi in dit werk een tijdlang nog de voorbereiding op een kleine vervanging van de encyclopaedie zagen, waarmee zij in de openbaarheid wilden komen. Maar van beslissend belang is, dat het gezamenlijke onderzoekswerk tot stilstand kwam en dat bij gebrek aan nieuwe ideeën en impulsen voor een uitwerking van vroegere gedachten de samenwerking terug viel op het schiften en omwerken van bijna vijf jaar oude notulen. Interne meningsverschillen en gebrek aan weerklank bij andere wetenschappers wierpen de significi terug op de schriftelijk vastgelegde herinneringen aan een productieve en gemeenschappelijke taak, ten dele ook van zeer hoge verwachtingen vervuld. Zo beschouwd was de voorbereiding van de signifische dialogen een uiting van mislukte wetenschappelijke samenwerking en een voorbode van het uiteenvallen van de Signifische Kring.

Nadat men de eerder (zie 5.2.c) al behandelde besprekingen binnen het Instituut in zeven onderwerpen had ingedeeld, kreeg opnieuw Mannoury opdracht de passages in de notulen, die daarop betrekking hadden, te bewerken en de resultaten thema voor thema bij de volgende besprekingen in te dienen. Men gaf hem toestemming de teksten tamelijk vrij vorm te geven (Notulen III, 63 e.v.). Telkens werden slechts kleine wijzigingen aangebracht, voordat ze als voor publicatie geschikt aangenomen werden. Zo werden tot 2 december 1926 vijf teksten over de volgende drie onderwerpen gereed gemaakt: "De formalistiese methode in de signifika", "De sociale betekenis der signifika" en "Groepspraemissen" (208).

Dat het niet eens mogelijk bleek alle relevant geachte thema's op deze manier voor uitgave gereed te maken, kwam ook, omdat Van Ginneken als een volslagen verrassing in het najaar van 1924 zijn terugtreden uit de Signifische Kring aan Mannoury had medegedeeld. Welke motieven Van Ginneken aanvoerde tegenover Mannoury, is onbekend gebleven, omdat ik zijn brief niet heb kunnen achterhalen. Het is overigens wel merkwaardig, dat in de notulen van de bijeenkomst van 7 december 1924 niet alleen Van Ginneken's motieven niet genoemd worden, maar dat wel gezegd wordt, dat de voorzitter de inhoud van de brief privé aan de beide andere leden van de Kring heeft medegedeeld (Notulen III, 69). Mannoury's latere correspondentie met Van Ginneken en zijn herdenkingsartikel (zie Mannoury 1946a) bevatten bovendien niet iets, dat tot conflicten tussen hen of tot

verslechtering van hun relatie doet concluderen. Belangrijke informatie biedt alleen een brief van Van Ginneken van 26 december 1924 aan Van Eeden (E. XXIV. C. 30 B. 2), die op grond van zijn inhoud echter doet vermoeden, dat de hierin genoemde redenen voor het uittreden niet overeenstemmen met die, welke aan Mannoury werden meegedeeld. Omdat deze brief een duidelijk licht werpt op Van Ginneken zelf en op zijn relatie tot Mannoury en tot de significa, volgt hier een uitvoerige passage:

"De verhouding van mij tot Mannoury is altijd een heel andere geweest als de jouwe tot hem. En ik heb er ook geen oogenblik aan gedacht, dat je mijn voorbeeld zou volgen. Dat zou ik zelfs mal vinden. Maar dat neemt niets af van de logische ontwikkeling van mijn besluit; ik heb andere rechten en plichten als jij. En hoewel de persoon van Mannoury mij zeer sympathiek blijft, meende en meen ik, met hem als partijman te moeten breken, daar zijn beginsel hem dwingt mijn beginsel te verguizen; en ik dus ook voorzag, dat als er iets goeds voortkwam uit onze samenwerking, hij daarvan aanstonds een wapen zou maken tegen het Christendom. Ik mocht daar dus niet langer aan meewerken. Aan *onze* verhouding verandert hierdoor niets. Ik weet niet, waarom je hier je eigen vrijheid bijhaalt. Het lijkt zoo'n beetje of je in dit terugtreden van mij géén vrijheidsgebruik maar een soort gebondenheid ziet. Weet dan, dat zoowel mijn komen als mijn gaan een absoluut vrije daad geweest is, waar mijn oversten niet bij te pas zijn gekomen noch pro noch contra. Juist mijn langer blijven zou *ik* als een slaafsch vasthouden aan een nu eenmaal een beetje scheef geworden toestand hebben gevoeld."

Het is niet goed te begrijpen, hoe Van Ginneken erbij komt, dat Mannoury's (communistisch) beginsel hem dwingt zijn (religieuze) beginsel te verguizen, terwijl toch Mannoury, de overtuigde relativist, de eerste persoonlijke stellingname van Van Ginneken over de beginselverklaring van de Kring tegen Brouwer verdedigd had. De veronderstelling van Van Ginneken, dat Mannoury uit eventuele resultaten van de signifische samenwerking aanstonds een wapen tegen het christendom zou smeden, roept eveneens vragen op. Hoe kon de linguïst en jezuïet Van Ginneken in de significa een gevaar voor het christendom zien? Of zag hij het gevaar misschien alleen in het feit, dat nu inderdaad een gezamenlijke publicatie kon ontstaan, waarvoor hij samen met een communist de verantwoordelijkheid op zich zou moeten nemen? Deze angst ligt al evenmin erg voor de hand, omdat Van Ginneken al vijf jaar wist, dat hij met een communist samenwerkte en hij zelf nog enige tijd daarvoor de beginselverklaring van de Kring aan de "Gids" ter publicatie had aangeboden. Twee punten zijn duidelijk aan de zaak-Van Ginneken:

1 de significi vergisten zich, toen zij meenden dat wetenschappelijke samenwerking tussen vertegenwoordigers van heel verschillende standpunten en maatschappelijke groepen mogelijk was en zelfs het analyseren van betekeniselementen, dat binnen de signifische studie paste, zou bevorderen; Brouwer, van wie deze stel-

ling oorspronkelijk afkomstig was, zag als eerste zijn vergissing in op grond van Van Ginneken's gedrag binnen de Kring;

2 Van Dantzig, Mannoury's leerling, beoordeelde de persoon van zijn leermeester heel treffend, toen hij als diens enige zwakheid "zijn al te groote vertrouwen in de oprechtheid en onbaatzuchtigheid zijner medemenschen" (Van Dantzig Ms., p. 11) noemde.

Eind 1924 beschouwde Mannoury de samenwerking tussen de significi als mislukt. Hij vond het verlies van de medewerking van Van Ginneken zo belangrijk, dat hij voorstelde de Kring op te heffen (Notulen III, 69 e.v.). Omdat Brouwer en Van Eeden echter van mening waren, dat het opheffen van de Kring pas ter discussie stond, als duidelijk zou worden, dat het werk, waaraan men begonnen was, onmogelijk voort te zetten zou zijn, besloot men aan de voorbereiding van de signifische dialogen vast te houden. Men besefte wel, dat publicatie alleen met Van Ginneken's toestemming mogelijk zou zijn. Daarom werd op de volgende bijeenkomst, die pas 11 maanden later, op 12 november 1925 plaats vond, naar oplossingen voor dit probleem gezocht. Om te voorkomen, dat de tot dan toe goedgekeurde teksten volledig omgewerkt zouden moeten worden, waagde men het erop, dat Van Ginneken uiteindelijk toch toestemming voor publicatie zou geven (Notulen III, 72 e.v.) en ging men verder met de voorbereidingen. Na een bespreking op 19 december 1925 kwamen de leden van de Kring pas weer bij elkaar op 2 december 1926. Op deze laatste bijeenkomst werd besloten, onder voorwaarde, dat Van Ginneken accoord zou gaan, tot publicatie van de signifische dialogen over te gaan (Notulen III, 83 e.v.) en hen vooraf te laten gaan door de beginselverklaring van de Signifische Kring en de bijzondere verklaringen van de kringleden; de eventuele toevoeging van persoonlijke nawoorden werd open gehouden.

Om niet opgehelderde redenen kwam de uitgave van de dialogen pas in 1937 tot stand, en wel in de tweede jaargang van "Synthese", het tijdschrift van de weer tot leven gewekte signifische beweging (zie Brouwer/Van Eeden/Van Ginneken/Mannoury 1937); de persoonlijke stellingname van de auteurs werd niet opgenomen en van nawoorden zag men eveneens af. Twee jaar later volgde zelfs een aparte publicatie van de dialogen in boekvorm.

Het moet Mannoury en Brouwer eind 1925 al duidelijk geweest zijn, dat aan een intensieve voortzetting van de samenwerking niet meer te denken viel. De terugkeer tot het Instituutswerk en zeker het uittreden van Van Ginneken hadden aan het licht gebracht, dat de van meet af aan smalle basis voor gemeenschappelijke doelstellingen, interessen en methoden inmiddels afgebrokkeld was; en voor een nieuw begin ontbrak kracht en solidariteit. Mannoury had gedurende de laatste jaren toch al de voornaamste last van het werk en de taken op zich genomen. Wat het restant van de Kring via moeizame interne coördinatie nog had kunnen bereiken, deed Mannoury inmiddels alleen, maar dan zorgvuldiger en effectiever.

In een postscriptum bij de Notulen van de Signifische Kring noteerde Mannoury op 16 oktober 1938 (Notulen III, 84a), de bijeenkomsten zijn vanwege Van Eeden's gezondheidstoestand niet meer voortgezet. Dit was zeker een van de redenen en het wordt ook door Van Eeden's dagboeknotities uit die tijd bevestigd (Van Eeden 1946) (209). Maar ook Brouwer kon en wilde de samenwerking niet langer meer voortzetten. Zijn eigen onderzoek en zijn onderwijsverplichtingen lieten hem daartoe niet genoeg tijd meer en zijn geloof in het belang van gezamenlijke signifische studies voor de samenleving was bijna volledig verdwenen (Brouwer 1946 : 206). Mannoury tenslotte, die al eind 1924 de opheffing van de Kring had voorgesteld, begon midden 1926 met de ordening en aanvulling van zijn archief over de eerste fase van de signifische beweging (210). Voor hem was blijkbaar toen al het werk van de Signifische Kring ten einde.

Wat van de Signifische Kring bewaard bleef en vooral wat in de vorm van publicaties onder de namen van de kringleden aan het nageslacht werd doorgegeven, was in wezen helemaal niet resultaat van samenwerking binnen de Kring, maar een deel van de uitkomsten van de discussies, die aan het "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte" waren gehouden. De Kring beheerde alleen maar de erfenis van het Instituut, waartoe overigens ook de interne verschillen en de deels verwaarloosde, deels mislukte contacten met de wetenschappelijke wereld behoorden. Hier lagen in feite de wortels voor het mislukken van de Kring, terwijl Van Eeden's tragische lot slechts een reden te meer vormde voor de opheffing van het organisatorische kader, die toch al voor de deur stond.

Het zou echter volkomen onterecht zijn uit het gebrek aan levensvatbaarheid van de Signifische Kring conclusies te trekken over de waarde van de significa en van de signifische studies der voorgaande jaren. Want het succes van een onderzoekrichting en de mate, waarin zij zich weet door te zetten en geaccepteerd wordt, kan niet als enige of beslissende criterium voor de kwaliteit van wetenschappelijk werk aangenomen worden. De kwaliteit is eerder te meten aan de daadwerkelijke geschiktheid voor het oplossen van een gesteld probleem. Maar de problemen, die wetenschappers creeëren en zich stellen, wijzigen zich in de loop der tijd; constructie van nieuwe problemen is tegelijk ook destructie van oude. Bijdragen tot oplossing van een probleem kunnen alleen dan erkenning en verspreiding vinden, als ook het gestelde probleem door een bepaald aantal wetenschappers geaccepteerd en relevant geacht wordt. Dat een probleemstelling zich tegenover andere, concurrerende vraagstellingen doorzet is uiteindelijk afhankelijk van een groot aantal maatschappelijke, economische, politieke en ideologische factoren; daartoe behoren ook de organisatie en de mate aan invloed van hen, die deze probleemstelling rechtvaardigen en propageren.

De leden van de Signifische Kring hadden echter gedeeltelijk uiteenlopende probleemstellingen, die het duidelijkst tot uitdrukking kwamen in de persoonlijke stellingnames bij de beginselverklaring. De Kring had dus niet een voldoende duidelijk en uniform doel en dit had een negatief effect op haar overlevingskans als groep en haar potentiële invloed op anderen. Bovendien stonden de probleemstellingen van de afzonderlijke leden in zekere zin onderling concurrerend ten opzichte van elkaar, maar ook met de vraagstellingen, die toen in de psychologie, de linguïstiek en de filosofie in Nederland de overhand voerden. Aan de daaruit resulterende moeilijkheden moest de Kring wel bezwijken.

Pas de uitwerking van ideeën van het Instituut en de Kring, door Mannoury alleen voortgezet, leidden tot de ontwikkeling van een centrale probleemstelling in de hollandse significa, die door een nieuwe generatie wetenschappers aanvaard werd; onder deze gewijzigde omstandigheden zette zich dan ook een aantal oudere ideeën en theoretische gezichtspunten in een grote kring van wetenschappers door.

6.3.b Mannoury's eigen weg

Anders dan bij Brouwer, Van Eeden, Borel en Van Ginneken waren de studies van De Haan en Mannoury op het gebied van de significa sinds de stichting van het Instituut in 1917 niet beperkt gebleven tot de naar inhoud en qua tijd en ruimte beperkte gezamenlijke werkbijeenkomsten. Zoals De Haan (ook Van Eeden korte tijd) daarnaast zijn publicatie-activiteiten op het terrein van de rechtskundige significa voortzette, zo getuigen bij Mannoury zijn colleges over de wijsbegeerte van de wiskunde (vanaf 1919/20), zijn lezingen en tenslotte twee publicaties uit de tijd van de Signifische Kring (Mannoury 1923; 1925c) van zijn eigen onderzoekswerk, dat wel enigszins door het gezamenlijk werk beïnvloed werd, maar toch veel verder ging. In die gevallen, waarin de samenwerking in het Instituut of de Signifische Kring op gezamenlijke publicaties gericht was – bijv. de bijdragen voor de "Mededeelingen" of de beginselverklaring voor de Kring – bestond voor betrokkenen de noodzaak een gemeenschappelijke noemer te vinden, het werk op elkaar af te stemmen en compromissen te sluiten. Voor Mannoury was bij de voorbereiding van zijn colleges, voordrachten en publicaties een dergelijke consideratie niet nodig; zij vielen onder zijn eigen verantwoordelijkheid. Daarin kon hij zijn ideeën, die hij voor een groot deel op de bijeenkomsten van de significi ter sprake bracht, uitwerken en de suggesties, die hij van de andere significi kreeg, opnemen en verder ontwikkelen. Hier begon hij geleidelijk eigen wegen te bewandelen, gekenmerkt door zijn kentheoretische en filosofische uitgangspunten, zijn visie op het grondslagenprobleem van de wiskunde en politiek-ideologische standpunten.

Mannoury's jaarlijks terugkerende college "Wijsbegeerte der Wiskunde" – het zou een aparte studie waard zijn dit te reconstrueren – behandelde in de eerste plaats grondslagenproblemen van de wiskunde en binnen dit kader problemen van een signifische analyse van de wiskunde-taal. Daarin zijn tijdens de periode van het Instituut en de Kring de ook daar naar voren gebrachte ideeën en terminologische differentiëringen weer terug te vinden. Toen Mannoury in het kader van de instituutsbijeenkomst op 13 juli 1921 (Notulen I, 213) gevraagd was zijn ideeën voor een experimenteel onderzoek naar de min of meer gegeven wetmatigheid in het taalgebruik van verschillende groepen proefpersonen uit te werken en liefst met het uitvoeren van experimenten te beginnen, hield hij op zijn college, dat "De mathematische taal" (211) heette, op 10 oktober 1921 het eerste en in vele jaren ook het enige signifische experiment. Dit onderzoek is blijkbaar niet besproken op instituutsvergaderingen. In een latere lezing (zie Mannoury 1923), waarop nog ingegaan zal worden, heeft hij erover gerapporteerd.

Op Mannoury's toenemende zelfstandigheid in het signifisch onderzoek wijzen ook zijn lezingen (212). Naast de op een vergadering van de "Vereeniging tot Instandhouding" gehouden lezing op 14 februari 1921, "Over het wereldpunt en de wereldlijn volgens de nieuwere relativiteitstheorie", kunnen nog zes andere genoemd worden: "Wiskundige Signifika", een cursus voor de natuurfilosofische faculteit van het Amsterdams Studenten Corps (begonnen op 26 februari 1918); "Over de taal der wiskunde", korte mededeling op de algemene vergadering van het Wiskundig Genootschap op 12 april 1919; "Over het verband tussen oneindigheidswoorden en negatiewoorden", een reeks van drie voordrachten gehouden op 10, 17 en 24 februari 1920; "Emotionele en Indikatieve Woordwaarden", lezing voor de vereniging "De Dageraad" op 20 november 1920; "Signifika en wijsbegeerte", voordracht voor de Vereniging voor Wijsbegeerte te Amsterdam, gehouden op 18 november 1922 (zie Mannoury 1923); en "Signifika en Wiskunde", voordracht voor het Wiskundig Genootschap op 29 maart 1924.

Naast deze lezingen, waarvan in verband met de onbevredigende situatie van de documenten alleen de in 1923 gepubliceerde hier behandeld kan worden, is vooral Mannoury's in 1925 op eigen kosten uitgegeven boekje "Mathesis en mystiek. Een signifiese studie van kommunisties standpunt" (Mannoury 1925c) een belangrijk bewijs – zoals de ondertitel al aangeeft – voor zijn onafhankelijke denkrichting in het signifisch onderzoek (213). Mannoury werkte eraan, met tussenpozen, van 28 juli 1921 tot 11 oktober 1924. Het begin van het werk aan dit boek lijkt in direct verband te hebben gestaan met de discussies onder de leden van het Instituut. Op 14 juni 1921 werd namelijk Van Eeden's actieplan voor het eerst besproken, dat o.a. de verduidelijking der signifische analyse en taalbeschouwing voor het grote publiek tot doel had. "Mathesis en mystiek", dat eerst "Signifiek & Formalistiek" zou gaan heten, was door Mannoury bedoeld als een populair boek, waaruit de arbeiders, vooral de katholieke, iets zouden leren (zie Scheffer 1956 : 13). Komt het dus qua tijd en inhoud met een meer persoonlijke versie van Van Eeden's actieplan overeen, het derde hoofdstuk "Geloven en zijn", dat alleen al samen met het slot van het boek de vermelding "van kommunisties standpunt" in de ondertitel rechtvaardigt, staat in direct inhoudelijk verband met Mannoury's voor het eerst op 4 oktober 1921 ingediende ontwerp voor een beginselverklaring van de latere Kring, dat hij in 1922 ongewijzigd als persoonlijke standpuntbepaling bij de gemeenschappelijke verklaring inleverde. Toen het Instituut uiteen begon te vallen, gaf Mannoury zich moeite zijn eigen opvatting van de significa in combinatie met zijn filosofische, kentheoretische en politiek-ideologische standpunten weer te geven, en wel volkomen onafhankelijk van de inhoud van het parallel-werk in de Signifische Kring.

"Signifika en wijsbegeerte", Mannoury's lezing op 18 november 1922, kan gezien worden als een op zichzelf staande uitwerking van een deel der beginselverklaring "Signifische taalstudie en wijsbegeerte" (zie bijlage B, nr. 9) waarbij de verhouding tussen significa en filosofie eerder indirect behandeld wordt in de vorm van een weergave van de significa als empirische wetenschap, waarvan de resultaten voor de wijsbegeerte van belang kunnen zijn. Want volgens Mannoury

zijn significa en wijsbegeerte wel uitingen van "eenzelfde geesteswerkzaamheid", die zich op het menselijk denken, willen en voelen richt als het voor beide gemeenschappelijk kenobject, maar de significus en de filosoof staan ten opzichte van elkaar als "woordontleder" en "gedachtevertolker" (Mannoury 1923 : 32 e.v.). Uitgangspunt en richting van onderzoek zijn dus tegengesteld:

"De signifika gaat uit van het gesproken of gedachte woord, en tracht daarvan de mentale oorzaak en het mentale gevolg na te speuren, de wijsbegeerte gaat uit van het geestesleven zelf en vermag in het woord niet meer dan een gebrekkig hulpmiddel te zien, om de uitkomsten van haar onderzoek mede te delen en vast te leggen."
(1923 : 33)

De signifika gaat uit van de uiterlijk of innerlijk waarneembare taaldaad en zoekt naar zijn betekenis bij of voor spreker en hoorder in de vorm van het directe of indirecte causale verband, waarin de te onderzoeken taaldaad staat met andere handelingen, gedachten en toestanden (1923 : 34). De wijsbegeerte daarentegen wil haar uitkomsten uit onderzoek van het geestelijk leven meedelen en vastleggen en is daarvoor aangewezen op het gebrekkige hulpmiddel van de taal. Daarom kan de wijsbegeerte voor haar vertaling van de gedachten in een bepaalde taal profiteren van de resultaten der significa en wel net zo als de mensen, die de verhandelingen der filosofen willen of moeten begrijpen (1923 : 45).

Wat haar kennisbelang en haar methoden betreft is de significa volgens Mannoury eerder aan de fysiologie, de psychofysica en de taalpsychologie verwant dan aan de linguïstiek, de semantologie of de filologie (1923 : 36). Want de signifische methoden zijn de waarneming en het experiment, zoals zij in de drie laatste wetenschappen toen geen rol speelden. Met de eerste methode wordt bedoeld de waarneming van onbeïnvloede communicatieve processen, van het "toevallig gegevene", terwijl onder het experiment de waarneming van het "opzettelijk gegevene" (1923 : 36), van het geprovoceerde communicatieve handelen verstaan wordt. Dat Mannoury hier inderdaad aan communicatief handelen denkt, blijkt uit de nadruk die hij erop legt, dat waarneming eerder op de taaldaad dan op het woord gericht is. Want het woord in de zin van auditief of visueel beeld, dat de taaldaad in de geest van de spreker of hoorder achterlaat, is voor hem evenals het woord in lexicologische zin, nl. als klank- en betekeniseenheid, slechts een der vele momenten, die aan de taaldaad in zijn verband met verleden (dat wil zeggen oorzaak bij de spreker) en toekomst (gevolg bij de hoorder) te onderscheiden zijn (1923 : 34). De taaldaad is dus, zoals we al aan de daarna geschreven brief aan Révész konden ontlenen (6.3.a), een complexe, vaak uit meerdere modi bestaande handeling, die niet zonder meer tot lexicale of zelfs visuele (schrift) of klankeenheden gereduceerd kan worden. Zij omvat dus per geval zeer veel meer dan wat nu gewoonlijk met de linguïstische term "uiting" (utterance) aangeduid wordt.

Binnen de empirische significa is de communicatieve beschouwingswijze voor Mannoury overheersend, want de empirische studies zijn, zoals hij benadrukt, uit te voeren, "om de ware betekenis van dat woord als *daad* beschouwd te kunnen doorgronden" (1923 : 34); onderwerp is dus de betekenis van een concrete taaldaad voor een bepaalde spreker en een even specifieke hoorder. De daarin geïmpliceerde betekenisrelativiteit voor de handelende individuen neemt hij nu consequent op in een nieuwe, maar zeer vage terminologische onderscheiding: "spreekbetekenis" noemt hij alles wat aan de taaldaad voorafgaat, het geheel van haar oorzaken; als "hoorbetekenis" van een taaldaad of de "woordakt" duidt hij op de invloed of het gevolg van de taaldaad zowel op de geesteshouding in het algemeen als ook op de handelingen of verwachtingen van de hoorder in het bijzonder (1923 : 34 e.v.). Het is direct duidelijk, dat het ruime betekenisbegrip van Mannoury met zijn opsplitsing in oorzaken en gevolgen van een taaldaad noodzakelijk tot de aanname van een principieel onderscheid tussen spreek- en hoorbetekenis leidt (1923 : 35), dat overigens, zoals Juchem (1985) onlangs aantoonde, even dwingend uit meer recente teken- en communicatietheoretische ideeën volgt, die van een veel minder ruim betekenisbegrip uitgaan.

Oorzaken en gevolgen van een concrete taaldaad zijn alleen dan bij benadering experimenteel vast te stellen, wanneer de geestelijke verschijnselen aan de hand van uiterlijke kenmerken indirect waarneembaar zijn, daar hun directe waarneming voor de experimenten onmogelijk is en blijft (1923 : 36 e.v.). Daaruit volgt de bijzondere rol van de introspectie voor de empirische significa – een idee van Brouwer, zoals we zagen –, ook al is daarbij de grens tussen het opzettelijk en het toevallig gegevene toch wel heel moeilijk te trekken:

"De introspektie, de *zelfwaarneming* zal zeker een belangrijke rol bij het signifies taalonderzoek hebben te vervullen, maar die rol zal toch in hoofdzaak bestaan in het verschaffen der middelen, om de uitkomsten van de experimentele of onvoorbereide waarneming van eens ànders taaldaden te *interpreteren*."
(1923 : 37)

Weliswaar neemt Mannoury de suggestie van Brouwer over om de introspectie als methode in de empirische significa te gebruiken, maar hij beoordeelt haar kritischer wat de betrouwbaarheid van haar resultaten betreft en hij geeft haar een andere functie in het onderzoeksproces: zij dient ter voorbereiding van analogieredeneringen in de interpretatie van taaldaden van anderen resp. voor een meer gecontroleerde vorm van rol-overname, zoals zij tegenwoordig min of meer "natuurlijk" als basismethode van interpretatie bij gespreksanalyse bijv. ingezet wordt.

Onderscheiden naar hun methodische toegankelijkheid en vindbaarheid zijn de onder "oorzaken" en "gevolgen van taaldaden" samengevatte verschijnselen in twee groepen te verdelen:

a zonder introspectie bij anderen waar te nemen verschijnselen, bijv. wilsuitingen;
b verschijnselen bij anderen, die alleen met behulp van zelfwaarneming te begrijpen zijn, bijv. gewaarwordingen en affecten (1923 : 37).

Deze klassen van verschijnselen, die in Mannoury's ontwerp van het encyclopae-

dieproject omschreven werden, moeten tevens de beide verschillende klassen van elementen der taaldaadbetekenis vormen, nl. de indicatieve en de emotionele betekeniselementen resp. de indicatieve en de emotionele woordwaarde (1923 : 37). Op de criteria om beide groepen van betekenissen te onderscheiden zal nog teruggekomen worden.

Vervolgens geeft Mannoury een voorbeeld van de toepassing van de experimentele methode in de significa, dat tevens het enige experiment betreft, dat in de tijd van het ontstaan van de hollandse significa tussen 1892 en 1926 ooit uitgevoerd werd. Het gaat om de betekenis van het woord "wiskunde". Van een betekenis van het woord wiskunde kan slechts gesproken worden in die zin, dat daaronder de eventueel te ontdekken criteria zijn te verstaan, die in het algemeen aan taaldaden te onderkennen zijn, waarin dat woord tot uiting komt (1923 : 38). De betekenis volgt dus uit het gebruik van het woord – een zekere verwantschap met de opvatting van Wittgenstein is hier onmiskenbaar (zie bijv. Wittgenstein 1973 : 59 e.v.). Terwijl de filosoof vraagt: wat is wiskunde?, vraagt de significus: wanneer spreekt men van wiskunde of denkt men aan wiskunde? In zijn experiment probeerde Mannoury antwoord te vinden op de vraag: in welke mate wordt bij geschoolde wiskundigen de toepassing van het epitheton "wiskunde" op bepaalde taaldaden bepaald door vaste kenmerken of in hoeverre is deze toepassing twijfelachtig en van bijkomstige omstandigheden afhankelijk (Mannoury 1923 : 38)?

Voor het experiment ontwierp hij 26 proefzinnen (beweringen, uitdrukkingen, formules), waarin als kenmerken met het syllogisme, de definitie, de correspondentie en de rangschikking rekening gehouden werd, die echter door de vorm, waarin zij gesteld werden, antwoord konden geven op de vraag in hoeverre de modaliteitsvorm van de volzin of zelfs het gebruik van vaststaande wiskundige symbolen een rol speelt bij de indeling van de proefzinnen als "wiskundig" (1923: 38 e.v.). Zoals uit de rapportage en evaluatie van het experiment in bijlage B (nr. 13) op te maken valt, werden aansluitend aan de 26 proefzinnen de zinnen 4 tot 1 herhaald, zodat de 18 proefpersonen, gevorderde studenten in de wiskunde, in totaal voor 30 proefzinnen de vraag moesten beantwoorden: "Behoren de proefzinnen volgens uw oordeel tot de matematiese taal?" Men kon kiezen tussen de antwoordmogelijkheden "ja", "neen" en "gedeeltelijk".

Bij de evaluatie bleek, dat alleen de zin "$10^4 \times 10 = 10^5$" door alle proefpersonen tot de wiskundige taal werd gerekend. Uitgaande van een coëfficiënt voor de variantie in beoordeling (die van 0 tot 162 kon lopen), bleek de gemiddelde coëfficiënt 78 en de hoogste 158 te zijn. Deze laatste, die dus de grootste onzekerheid in de beantwoording aangaf, had betrekking op de zin: "U hebt gelijk"; deze vormde de laatste van een reeks zinnen, die bij elkaar hoorden:

"Hoeveel is 13 x 78? Ik geloof, dat 13 x 78 minder dan 1000 is. Nu, dat betwijfel ik. 13 x 78 is toch 914! Welneen, het is 1014."
(Mannoury 1923 : 39; bijlage B, 13)

Het experiment loopt vooruit op de latere transformatiemethode (Mannoury 1933a) om inter-individuele betekenisspreiding vast te stellen; de conclusie is nog altijd van enig belang. Zij luidt:

"(...), dat van enig onbedriegelijk kenmerk voor 'wiskunde', *dat door alle der zake kundigen instinktief zou worden gevoeld*, geen sprake kan zijn."
(1923 : 40)

Ook kan uit dit resultaat worden afgeleid, wat Mannoury op verschillende plaatsen over de afbakening van taaltrappen gezegd heeft, zonder dat hij in dit verband daarop terugkomt: er bestaat een graduele overgang tussen de verschillende taaltrappen en taaldaden, die in bepaalde vorm op een lagere trap voor het eerst voorkomen, kunnen even goed in combinatie met taaldaden van hogere trappen gebruikt worden.

Een tweede, nu echter voornamelijk extra-communicatieve onderzoeksmethode van de significa noemt Mannoury de formalistiek of pasigrafie, die hij vooral gebruikt ter onderscheiding van indicatieve en emotionele betekeniselementen. Deze methode, die hij bijzonder geschikt acht om het "mentale verband" van bepaalde woorden uit de dagelijkse verkeerstaal te kunnen nagaan, past hij ter illustratie toe op de woorden "of", "en", "alles", "niets" en "niet". Hij laat bijv. zien, dat de verzamelingentheoretische omschrijvingen van "alles" (in A of niet in A) en "niets" (in A en niet in A) niet alleen in de wiskundige taal aan te treffen zijn, maar in bijna alle taaltrappen met grote nauwkeurigheid kunnen worden teruggevonden bij het nagaan van de taalgewoonten ten aanzien van de genoemde vijf woordjes. Tussen de verschillende taaltrappen en taaldaden van een en dezelfde persoon bestaat wel een aanzienlijk onderscheid in de indicatieve waarde van "alles" of "niets" vanwege het verschil in verzamelingen, die in de formule door A en niet-A aangeduid kunnen worden. Wanneer bijv. iemand zegt: ik weet er alles van, dan kan de verzameling A misschien betrekking hebben op wat erover in de krant stond, en niet-A op alle bekende bijzonderheden, die niet in de krant stonden. De conclusie van Mannoury luidt:

"de 'indikatieve' waarde van 'alles' is steeds beperkt, en datgene, wat wij dan wellicht met het 'absolute' ervan mogen bedoelen, behoort tot de 'emotionele' waarde van het woord."
(1923 : 43)

En naar analogie: de indicatieve waarde van elk "niets" komt volledig overeen met die van "iets", terwijl een eventueel "absoluut niets" naar het rijk der emoties moet worden verbannen (id.).

De basis voor de daarin vervatte onderscheiding tussen indicatieve en emotionele betekenis is, dat de indicatieve betekenis zich uitstrekt tot de bij anderen waarneembare verschijnselen, de emotionele betekenis echter dat blootlegt, dat alleen via introspectie toegankelijk is. Dat, wat mij de ander van het met "alles"

bedoelde, kan aangeven of aanwijzen, wat dus door waarneming of experiment vast te stellen is, maakt de indicatieve betekenis van het door hem gebruikte "alles" uit en de extensie ervan is steeds beperkt. Wat de ander bovendien nog met "alles" bedoelt, zonder het te kunnen aanwijzen of aangeven, is voor mij alleen via introspectie toegankelijk als emotionele betekenis van zijn "alles". Want experimenteel is het "alles", dat iemand uit, niet daarop toetsbaar, of het om een "absoluut alles" of een "beperkt alles" gaat – gesteld, men gaat ervan uit, dat er een absolute betekenis van "alles" – "het al", "al het bestaande" – is, die elk ander gebruik van "alles" ongerechtvaardigd of onjuist maakt. Dezelfde overweging geldt voor de differentiëring tussen indicatieve en emotionele betekenis van "niets" binnen een bepaalde taaldaad (zie 1923 : 42 e.v.).

Opnieuw wordt begrijpelijk, waarom Mannoury de formalistiek als richtsnoer en niet als surrogaat voor het experiment zag. De formalistiek kan enkel leiden tot een algemene scheiding tussen indicatief en emotioneel betekenisaandeel van een taaldaad, terwijl waarneming en experiment pas tot vaststelling van het in feite gegeven en bedoelde indicatieve aandeel en van de omvang ervan kunnen leiden. Formalistiek, waarneming en experiment zijn op het bepaalde, het begrensde en het gegevene gericht, terwijl de introspectie dient voor het bevatten van het onbepaalde en het worden. Voor Mannoury's later signifische werk werd echter niet de operationalistische differentiëring tussen de betekenisklassen maatgevend, zoals hij die in "Signifika en wijsbegeerte" vastlegde, maar het psychologisch gefundeerde onderscheid, dat hij voor het eerst in "Mathesis en mystiek" uitwerkte en terminologisch vastlegde.

Terwijl "Signifika en wijsbegeerte" in verbinding staat met Mannoury's openbare les uit 1903 en de instituutsbesprekingen over de waarde van de formalistiek en de mogelijkheden van een empirische significa, sluit "Mathesis en mystiek" bij de filosofische en psychologische geschriften aan over de verhouding van algemeenheid en bepaaldheid, over relativisme en de grondslagenproblemen van de wiskunde: "Hegelen en cijferen" (1905), "Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik" (1909), "Het Boeddhisme" (1911), "Het Woord" (1915) enz. (zie 5.1.b). Daarbij staat "Mathesis en mystiek" sterker dan andere teksten van Mannoury onder invloed van de filosofie van Nietzsche, hetgeen duidelijk blijkt uit de citaten en uit de inhoudelijke overeenkomst met Nietzsche's "Jenseits von Gut und Böse" (1886).

Verschillende auteurs hebben zich over dit boek van Mannoury uitgelaten, evenwel zonder nader op de inhoud in te gaan. Van Dantzig (Ms. 1946) ziet het als een van Mannoury's meesterwerken, vol humor en diepzinnige ideeën, als populair werk bedoeld, maar moeilijk te begrijpen. Ook Van Nieuwstadt geeft een oordeel over de literaire kwaliteit; hij houdt "Mathesis en mystiek" zelfs voor uniek in de Nederlandse essayistiek (1978 : 347). Faddegon reageerde enthousiast, Van Eeden daarentegen eerder verbaasd en met een zeker onbegrip (214). Andere zagen er een "bron van wijsheid" in (Scheffer 1956 : 13) of voelden "een ontzettende vlaag van kritiek en relativisme" in dit boek en zagen in de auteur de "meest geslaagde incarnatie van de geest van zelftegenspraak" (Giltay 1925).

Vanuit de politiek tenslotte werd het voor een deel heftig aangevallen, omdat het geen boek voor arbeiders en niet algemeen begrijpelijk was, omdat het de communistische partij belachelijk maakte en omdat Mannoury's houding tegenover de leer van het communisme te emotioneel was (Van Ravesteyn 1926).

Voordat ik inga op de in dit verband relevante bijdragen tot de significa, die "Mathesis en mystiek" zonder twijfel bevat, moeten vooraf enige opmerkingen gemaakt worden over onderwerp, stijl en opbouw van het boek. Centraal thema is de voortdurende beweging van menselijke taaldaden tussen de polen van het algemene, vage, contemplatieve, poëtische en mystieke enerzijds en het bepaalde, gegevene, preciese, formele en wiskundige anderzijds. Dit gegeven en zijn mogelijke kentheoretische en maatschappelijke consequenties worden nu echter niet vanuit het perspectief van een duidelijk herkenbare theorie beschouwd, en er wordt ook niet naar een theoretisch ontwerp toegewerkt (215). In plaats daarvan bekijkt Mannoury beurtelings allerlei aspecten van zijn thema en laat in het kader van afzonderlijke beschouwingen steeds weer het verschijnsel zelf zien. In scherpzinnige observaties, introspecties, voorbeelden, anecdotes, waar definities, wiskundige en psychologische termen en verwijzingen naar andere publicaties doorheen gevlochten zijn, voert hij de lezer steeds op verrassende, de "gewoontepaden" vermijdende banen tussen het algemene en het bijzondere heen en weer. In dit proces dienen als oriëntatiepunten niet zo zeer de stellingen en beweringen in de tekst, omdat ze vaak weer gerelativeerd of verworpen worden, maar eerder de in het inhoudsoverzicht opgesomde thema's, stellingen en definities.

Het eerste deel ("Meten en rekenen") behandelt vooral wiskunde en significa en demonstreert de betrekkelijkheid van wiskunde tot conventies en vooronderstellingen in het algemeen en in het psychische. In "Weten en willen", het tweede deel, worden aspecten van een psychologistisch-relativistische kentheorie behandeld. Tenslotte wordt in het derde deel, "Geloven en zijn", het probleem van het algemene aan het voorbeeld van godsdienst en politieke ideologieën besproken. De nogal verschillende onderdelen worden bij elkaar gehouden door een "Opgaaf" aan het begin, waarin het te behandelen probleem geschetst wordt, en een "Oplossing" aan het eind, die de belangrijkste punten uit de drie hoofdstukken kernachtig samenvat.

In het vervolg zal ik proberen Mannoury's gedachten over de significa weer te geven ter wille van de begrijpelijkheid georiëntieerd aan "opgaaf" en "oplossing" van het boek. Zoals in het inhoudsoverzicht aangegeven begrijpt Mannoury de voor het boek gestelde opgaaf als hoofdopgave van de significa en deze luidt:

> "(...) de onderscheiding en verbinding van de emotionele, of volitionele waarde ener taaldaad enerzijds, en de indikatieve of bewerende betekenis daarvan anderzijds."
> (1925c : 113)

De significa – en daarin ligt een hier belangrijk element – probeert niet alleen de beide betekenisklassen te onderscheiden, maar ook na te gaan, wat hun verbindin-

gen onderling zijn. Met de emotionele of volitionele betekenis, die volgens de taaltrappentheorie in de stemmingstaal overheerst, correspondeert nu in de "Opgaaf" een reliëf van de Boroboedoer (216); bij de indicatieve betekenis, hier ook als "bewerend" omschreven, die in de wetenschaps- en symbolentaal overweegt, hoort een stereotiepplaat van "Schrön's Siebenstellige Logarithmen", een toen veel gebruikte logaritmentafel (1925c : 9). Reliëf en stereotiepplaat begrijpt Mannoury allebei als brokstukken menselijke taal, als taaldaden, en als maatschappelijk, dat wil zeggen: van velen voor velen geproduceerd. Mannoury geeft dus het vroegere idee van de taaldaad op ten gunste van een meer omvattend concept, dat blijkbaar alle menselijke expressievormen als tekens insluit met behulp waarvan mensen elkaar wederzijds beïnvloeden. Een preciezere omschrijving van dit begrip blijft overigens achterwege.

Ondanks deze overeenkomsten tussen de – aan de context te ontlenen – mystieke taaldaad (reliëf) en de mathematische (stereotiepplaat) zijn beide

"(...) oneindig verscheiden in wat taal taal maakt: schoonheid en waarheid.
En zo zijn alle taaldaden verscheiden: in schoonheid en in waarheid, in emotie en in indikatie."
(1925c : 9)

Bij het reliëf worden schoonheid en emotie resp. emotionele betekenis ondergebracht. De sterotiepplaat wordt door indicatie resp. indicatieve betekenis gekenmerkt en door waarheid. Mannoury benadrukt, dat hij hier van waarheid in de zin van Nietzsche spreekt – verwezen wordt naar "Jenseits von Gut und Böse" I, 16 – en niet van oprechtheid, die "schoonheid" is en "emotioneel" en iets beoogt, dus bij het reliëf hoort, terwijl waarheid "telt". Maar dan geeft hij toe, dat dit onderscheid onhoudbaar is, omdat ook logaritmentafels iets beogen bijv. landmeting en levensverzekeringen, en het reliëf ook "telt", in zoverre het namelijk bepaalde herkenbare en van elkaar te onderscheiden beeldelementen bevat, volgens plan aangebracht en uitgewerkt door een mens.

De zo niet houdbare onderscheiding wordt nu door een definitie (in plaats van voorbeelden) opnieuw ingevoerd:

"het indikatieve element in een taaldaad is het verband met het bepaalde en gegevene in het boven- of onderbewustzijn: *bewustzijnsinhouden*, het emotionele element het verband met het onbepaalde en wordende: *zielsbewegingen*. "
(1925c : 9 e.v.)

Maar ook deze definitie voldoet niet, omdat tot de bewustzijnsinhouden vooral die van woordbeelden ("spreekbeelden, hoorbeelden, visuele beelden of alle drie tezamen") behoren, en daaraan is weer het oorspronkelijk indicatieve en het oorspronkelijk emotionele element te onderscheiden (1925c : 10). Bovendien zou duidelijk moeten zijn, wiens bewustzijnsinhouden bedoeld zijn en wiens zielsbewegingen, die van de producenten van taaldaden of die van de recipiënten. En

neemt men alleen de landmeter als gebruiker van de logaritmentafel bij de bepaling van een punt B, dan telt weliswaar elk logaritme als bewustzijnsinhoud mee met zijn meetresultaat als taaldaad, maar ook zijn ervaring en de daarop gebaseerde zekerheid, zodat van een ontbreken van het emotionele element geen sprake kan zijn (1925c : 10 e.v.). De gedachtengang keert dus weer terug:

"Maar nu de 'waarheid'? Is er waarheid in de Boro-Boedoer? Hetzij dan in punt-B op het boventerras of in 't kunstwerk op de eerste omgang? Ligt punt-B 'ergens' (...)?"
(1925c : 11)

De belangrijkste uitgangspunten zijn daarmee wel gegeven. Het reliëf als mystieke taaldaad, waaraan later nog bijgeloof en poëzie toegevoegd worden, heeft volgens Mannoury de volgende kenmerken: schoonheid, emotie, oprechtheid, doel, onbepaald, wordend, zielsbeweging, willen en krijgen (1925c : 36). De stereotiepplaat als wiskundige taaldaad, waar later nog algemeen wetenschap en wiskunde bijkomen, heeft de volgende attributen: waarheid (in de zin van Nietzsche), indicatie, "tellen", bepaald, gegeven, bewustzijnsinhoud, weten en hebben. (id.). Vervolgens wordt van beide taaldaden gezegd, dat de kenmerken van de ander ook op hen van toepassing moeten zijn, en de vraag wordt gesteld, wiens bewustzijnsinhouden en zielsbewegingen bedoeld zijn, wanneer van de betekenis van een taaldaad gesproken wordt.

Laten we beginnen bij de laatste vraag; daartoe voert Mannoury onder het opschrift "Oorzaak en gevolg in de betekenisleer" de volgende differentiëring van spreek- en hoorbetekenis in (1925c : 18):

"Aan de (signifiese) betekenis van een taaldaad valt te onderscheiden: eensdeels het verband met bewustzijnsinhouden en zielsbewegingen van de 'spreker' (= denker, uitspreker, opschrijver, tikker, zetter, beeldhouwer, muziekkopiïst, enz. enz. enz.) en van allen, die op deze inhouden en bewegingen een naspeurbare invloed hebben uitgeoefend: de *spreekbetekenis*, en anderdeels het overeenkomstig verband ten opzichte van de 'hoorder' (=meedenker, spion, museumbezoeker, stenograaf, telepaat enz. enz., vooral niet te vergeten de spreker zelf in zijn hoorder-hoedanigheid), en van allen, op wie de taaldaad een naspeurbare invloed uitoefent of uitoefenen zal: de *hoorbetekenis*."

Mannoury gebruikt dus de termen "spreker" en "hoorder" in een even algemene zin als de uitdrukking "taaldaad". Spreker is degene, die al handelend tekens produceert, terwijl hoorder degene is, op wie door deze handelingen invloed uitgeoefend wordt, onafhankelijk van het feit of de spreker zijn handeling tot of op hem richtte of niet. Een probleem is daarmee vergeleken de vaagheid van spreek- en hoorbetekenis, die wij in een soortgelijke omschrijving al in "Signifika en wijsbegeerte" aantroffen. De spreekbetekenis zou nl. bestaan uit het geheel van bewustzijnsinhouden en zielsbewegingen, waarmee de taaldaad van de kant van de spre-

ker in verband staat, inclusief de bewustzijnsinhouden en zielsbewegingen van alle andere individuen, welke die van de spreker aantoonbaar op enigerlei wijze beïnvloed hebben. Analoog wordt onder "hoorbetekenis" niet alleen de invloed van de taaldaad op bewustzijnsinhouden en zielsbewegingen van een bepaalde, toegesproken hoorder verstaan, maar in het algemeen elke aanwijsbare invloed van deze aard op individuen, ongeacht waar en wanneer zij zich voordoet. De ruimere invulling van de begrippen hoor- en spreekbetekenis is ongetwijfeld ook een gevolg van het veranderde begrip taaldaad. Bovendien schijnt zij bewust op de plaats van het individu binnen sociale en historische verbanden gericht te zijn, op de voor een deel sociale en historische bepaaldheid van bewustzijnsinhouden en zielsbewegingen. Want op een andere plaats schrijft Mannoury:

"Alle oorzaak en alle gevolg spelen een eeuwig wisselspel. Vergeten wij dit niet ten opzichte van *onszelf*, van *òns woord* en van *òns voorbeeld*. Laten wij ons gevolg weten, en bescheiden zijn. Maar laten wij ons ook oorzaak weten *en onwankelbaar zijn*."
(Mannoury 1924 : 22)

En bij verschillende gelegenheiden citeert hij – ook met betrekking tot zijn eigen werk – de opvatting van Mach, volgens welke:

"(...) bei jedem Gedanken in hervorragender Weise die ganze Menschheit beteiligt ist. Sie hat an dem Gedanken mitgedacht, sie denkt mit und wird weiter mitdenken."
(Mach 1910 : 45; vgl.bijv. Mannoury 1935a : 91)

Later heeft Mannoury deze zeer ruim opgevatte begrippen weer ingekrompen, ongetwijfeld ook, omdat zij voor empirische studies problematisch waren vanwege hun onuitputtelijkheid en het risico van twijfelachtige constructies achteraf met zich mee brachten, terwijl ze op theoretisch niveau wat al te gemakkelijk met een vorm van causaal determinisme op het gebied van het menselijk handelen in verband te brengen waren.

Spreek- en hoorbetekenis onderscheiden zich volgens Mannoury al door hun ontstaanswijze. De spreker kan vaak lang overleggen, wat hij en hoe hij iets zou willen zeggen, formuleringen vergelijken en er tenslotte een kiezen. De hoorder heeft niet meer hetzelfde aantal keuzemogelijkheden, en hoe hij ook gaat kiezen, zijn "hoortaaldaad" zal bepaalde bewustzijnstoestanden en zielsbewegingen in hem oproepen, die voor een bepaald deel helemaal geen onderwerp van overweging van de spreker waren. Mannoury betwijfelt dan ook, of spreekbetekenis en hoorbetekenis ooit aan elkaar gelijk gesteld zouden kunnen worden (1925c : 19), waarbij hij heel goed beseft, dat elke vergelijking van de beide betekenissen alleen op de eigen voorstelling daarvan betrekking kan hebben en niet op deze zelf, omdat wij geen directe toegang tot de bewustzijnsinhouden en zielsbewegingen van anderen hebben. Daar komt nog bij, dat het ontstaansproces van betekenissen

bij spreker en hoorder alleen al daarom anders is, omdat bij de spreker de betekenis aan de taaldaad voorafgaat, terwijl de hoorbetekenis door de taaldaad veroorzaakt wordt, zij het met medewerking van de hoorder (1925c : 19 e.v.).

Tegen deze achtergrond is het consequent, dat Mannoury de principiële opheffing van het onderscheid tussen spreek- en hoorbetekenis door het gebruik van definities ontkent:

"Definities! Alsof 'n woord iets anders was dan een agglomeraat van taaldaadherinneringen (...), en alsof taaldaden 'gelijk' konden zijn, echt, formalisties, kontraktief gelijk! Maar dat zijn de bladen van 'n boom niet eens."
(1925c : 20)

Taaldaden zijn dus principieel "verschillend", zoals de beginselverklaring van de Signifische Kring al constateerde. Als dan toch van gelijkheid gesproken wordt, bijv. in de wiskunde, dan kan dat alleen op grond van vaste conventies, die eventueel aanwezige verschillen voor te verwaarlozen verklaren bij het streven naar een gesteld doel (vgl. 1925c : 20).

Nu blijkt uit de geciteerde passage van Mannoury ook, dat woorden agglomeraten van taaldaadherinneringen zijn, dus verzamelingen van herinneringen aan die taaldaden, waarin deze woorden als bestanddelen optraden. Bovendien werd in de "Opgaaf" gesteld, dat onder de met taaldaden verbonden bepaalde en gegeven bewustzijns- of onderbewustzijnsinhouden meestal woordbeelden voorkomen, waarin opnieuw het oorspronkelijk indicatieve van het oorspronkelijk emotionele element onderscheiden moet worden. Wat betekent dit? Omdat Mannoury zelf zich daarover in "Mathesis en mystiek" niet uitlaat, moet hier in de zin van zijn associatiepsychologie gereconstrueerd worden. Het woord als een bepaalde, maar vergankelijke opeenvolging van klank heeft geen van de mens onafhankelijk bestaan. Het woord in lexicologische zin kan dan ook voor een individu alleen gegeven zijn als een agglomeraat van herinneringen aan ervaringen van deze opeenvolging van klank, het woordbeeld (auditief), en de daarmee telkens weer geassocieerde voorstellingen en emoties. Zo roept ook een woord, dat geuit wordt, bij de hoorder het al eenmaal of meermalen waargenomen woordbeeld in het bewustzijn, en wel samen met de daarmee geassocieerde voorstellingen en verwachtingen, en maakt ook de eveneens aan het woordbeeld of de voorstellingen en verwachtingen gekoppelde emoties los. Als indicatieve betekenis of als bepaalde, gegeven bewustzijnsinhouden kunnen dus woordbeelden (auditieve of andere), voorstellingen en verwachtingen optreden; als emotionele betekenis de eerder onbepaalde en veranderlijke emoties, die met een of meer van die bewustzijnsinhouden geassocieerd zijn.

Blijft dus van Mannoury's omschrijving van spreek- en hoorbetekenis nog zijn differentiëring tussen spreek- en zelfhoorbetekenis over om te bekijken. Als voorbeeld kiest hij het gebruik van het woord "ik", waarover hij al op instituutsbesprekingen vaak opmerkingen maakte, en stelt daarbij vast, dat dit woord niet alleen een hoorbetekenis heeft, die verschilt van de spreekbetekenis, maar ook een

daarvan verschillende zelfhoorbetekenis. Het zelfhoor-ik kan een individu met naamkaartje zijn, dat op een stoel zit (daarmee zou Mannoury de identiteit kunnen willen aanduiden), terwijl het spreek-ik het handelende subject is (1925c : 29) (217). Mannoury voert hier geen duidelijke onderscheidingen in om het aangeduide, bij zelfwaarneming duidelijk te constateren verschil tussen spreek- en zelfhoorbetekenis preciezer te kunnen vatten. Het onderscheid tussen het spreek-ik en het zelfhoor-ik komt misschien nog het meest overeen met dat tussen "I" en "me" bij Mead (zie Mead 1934).

Hoe ziet nu de verhouding tussen emotionele en indicatieve betekenis in taaldaden eruit? Zijn er taaldaden denkbaar, die alleen indicatief zijn, die alleen waarheid in de zin van Nietzsche bevatten, die alleen "tellen", die dus van het onbepaalde en het emotionele vrij zijn en dus ook niets beogen?

De tegenstelling die Mannoury in de "Opgaaf" invoert tussen schoonheid en waarheid, zou op het inzicht van Nietzsche in de principiële antinomie van schoonheid en waarheid kunnen teruggaan (zie daarvoor W. Kaufmann 1982 : 439 e.v., 486). Want Mannoury spreekt van waarheid in de zin van Nietzsche en verwijst naar hoofdstuk I, § 16 van "Jenseits von Gut und Böse" (Nietzsche 1886). Daarin keert Nietzsche zich tegen het geloof, dat er "onmiddellijke zekerheden" zijn:

"Dat echter 'onmiddellijke zekerheid', evenals 'absolute kennis' en 'Ding an sich', een *contradictio in adiecto* inhoudt, zal ik honderd maal herhalen: men zou zich toch eindelijk eens moeten losmaken van de verleiding der woorden!"

Dan volgt een analyse van het proces, dat met de zin "ik denk" uitgedrukt wordt, en Nietzsche besluit deze passage met de in dit verband belangrijke zin:

"Genoeg, dit 'ik denk' veronderstelt, dat ik mijn toestand van dit moment *vergelijk* met andere toestanden, die ik van mijzelf ken, om zo vast te stellen, wat hij is: op grond van deze reflexie op andere 'kennis' heeft hij voor mij in ieder geval geen onmiddellijke zekerheid."

Voor Nietzsche is waarheid, als zij er dan moet zijn ("maar waarom toch met alle geweld waarheid?"), onafhankelijk van lust, geluk en nuttigheid (vgl. II, 39; VI, 201; ook Kaufmann 1982 : 414–420), onafhankelijk van vergelijkingen en reflexie op andere kennis. Het is de bedoeling van Mannoury te laten zien, dat zelfs in de wiskunde zo'n waarheid "buiten het leven" (Mannoury 1925c : 99) niet kan bestaan, of voorzichtiger geformuleerd, niet tot uitdrukking gebracht kan worden. Zijn weg daarheen is eveneens bij Nietzsche afgebakend, en zonder alle parallelen tussen Nietzsche's gedachtegang in "Jenseits von Gut und Böse" en die van Mannoury in "Mathesis en mystiek" hier gedetailleerd te kunnen behandelen, (218) worden toch nog twee passages hier aangehaald, die in algemene zin op Mannoury's standpunt en werkwijze vooruitlopen en haar karakteriseren:

"Want psychologie is voortaan weer de weg naar de basisproblemen."
(Nietzsche 1886, I, 23)

"*Wij* zijn het, en wij alleen, die de oorzaken, het na-elkaar, het voor-elkaar, de relativiteit, de dwang, het getal, de wet, de vrijheid, de reden, het doel verzonnen hebben; en wanneer wij deze teken-wereld als 'an sich' aan de dingen toedichten en met de dingen vermengen, dan doen we het opnieuw, zoals we het altijd al gedaan hebben, namelijk *mythologisch.*"
(Nietzsche 1886, I, 21)

Mannoury's uiteenzettingen over de "teldaad als geestesbeweging" (1925c : 41 e.v.) kunnen direct hierbij aansluiten en ons opheldering geven over wat hij bedoelt, als hij van de waarheid zegt, zij "telt". Mannoury demonstreert eerst de hopeloze opgave, twee dingen "an sich" te willen tellen en laat zien, dat enkel gedachtedingen telbaar zijn, maar die zijn zelf wederom niet volkomen los te maken uit het netwerk van geestelijke verbanden. Want telbaar zijn alleen twee dingen, die samen gedacht worden, en wat wij tellen, "d.i. wát wij onderscheiden-en-herkennen-in-énen" (1925c : 44), dat zijn niet de appel en de peer, maar ten eerste appel *en* peer met de aandacht op de appel gericht, en ten tweede appel *en* peer met de aandacht op de peer gericht. Tellen is dus een geestesbeweging en deze beweging van *onze* geest is niet door de gedachte twee-eenheid begrensd, maar *voor ons* zonder begin en eind, omvat dus ook de veel-eenheid, die evenmin als de twee-eenheid uiteindelijk uit het verband met het andere losgemaakt kan worden. Dat betekent: waarheid "telt" in die zin, dat zij volkomen bepaald is, onderscheiden en herkend in één. Volkomen bepaaldheid veronderstelt echter een eenheidsbegrip, dat vanuit psychologistisch-relativistisch standpunt niet adequaat bepaald kan worden (zie 5.1.b). De stereotiepplaat als taaldaad van haar makers kan dus niet uitsluitend indicatieve betekenis bezitten in de zin van onderscheiden en tegelijk herkende, bepaalde en gegeven bewustzijnsinhouden, maar zij moet als levensverschijnsel tevens een emotioneel betekeniselement bevatten, zij moet met het onbepaalde en wordende, met zielsbewegingen in verband staan. Het reliëf anderzijds is "waar" en "telt", heeft een indicatief betekeniselement voor zijn maker of toeschouwer voor zover onderscheiden en tegelijk herkende, bepaalde en gegeven bewustzijnsinhouden ("mens", "hand" enz.) erin tot uitdrukking gebracht of tot stand gebracht worden. Toch zijn stereotiepplaat en reliëf gradueel zeer verschillend naar de mate waarin het indicatieve of het emotionele betekenisaandeel overheerst.

Van welke aard zouden nu de elementen kunnen zijn, die Mannoury als emotionele betekeniselementen van een wiskundige taaldaad aanduidt? In het kader van zijn onderzoek naar de hoorbetekenis van een meetdaad wijst Mannoury op het woord "verwachting", dat twee heel verschillende betekenissen kan hebben, namelijk een "verleden-tijds-" en een "tegenwoordige-tijds-betekenis" (1925c : 22). De eerste is indicatief, want "ik verwachtte" staat voor de spreker in verband met bepaalde gegeven herinneringen aan vroegere verwachtingen, die teleurge-

steld of in vervulling gegaan zijn. De tegenwoordige-tijds-betekenis is emotioneel, want "ik verwacht" kan betekenen, dat ik bepaalde bewustzijnsinhouden "gehoorzaam", of dat ik wil dat iets gebeurt of kan slaan op mijn overtuiging, dat men mij gehoorzaamt enz. De hoorbetekenis van een meetdaad omvat nu volgens Mannoury het verband met een agglomeraat van vervulde verwachtingsherinneringen ("het gaat", "het is mogelijk", "het klopt") en met een agglomeraat van teleurgestelde verwachtingsherinneringen ("het gaat niet" enz.)

Daaruit volgt de indicatieve betekenis evenals het verband tussen de begrippen "mogelijk" of "noodzakelijk" en "onmogelijk" enerzijds en bepaalde verwachtingen en herinneringen anderzijds (1925c : 22). Maar daarnaast staat als emotioneel betekeniselement de door het meetresultaat opgeroepen "tegenwoordige-tijds-verwachting", die kan bestaan uit het geloof in de fysische noodzaak in het algemeen of in de herhaalbaarheid (steeds opnieuw en even zo) of in de zekerheid van het proces en zijn uitkomsten. Duidelijk treedt het emotionele element op, wanneer de verwachting "dit is fysisch noodzakelijk" opgebouwd is en door een nieuwe meetdaad teleurgesteld wordt.

Niet alleen wiskundige taaldaden bevatten zulke emotionele betekeniselementen, maar alle wetenschappelijke evenals die alledaagse, die in verband met onze op ervaring gebaseerde opvattingen van de werkelijkheid staan. Dat "onmiddellijke zekerheid" evenmin als "absolute kennis" mogelijk is, ligt echter niet aan de taal en haar begrensde mogelijkheden, maar aan de principiële relativiteit van alle kennis (met betrekking tot wens en doel) zelf (zie 5.1.b). Bijgevolg kan ook niet van een principieel verschil tussen reliëf en stereotiepplaat gesproken worden, enkel van een gradueel, relatief:

"Het *is*, op zichzelf beschouwd, niet wijzer, monisties te denken dan dualisties, en de Boeddhistiese beeldentaal ís, op zichzelf beschouwd, niet minder waar dan 'n landmetersrapport, *want alle weten en begrijpen is betrekkelik tot verlangen en beogen.*"
(1925c : 50)

Volgens Mannoury is weliswaar elk schijnbaar zelfstandig oordeel, begrip of gewaarwordingscomplex tot relaties terug te brengen (1925c : 116) en daarmee relatief; maar dit geldt niet voor het gevoel en de wil. Niet zo duidelijk uit "Mathesis en mystiek", maar meer uit een brief van Mannoury aan Van Eeden van 2 april 1925 (S) blijkt, dat gevoel en wil voor hem als absoluut gelden, daar zij met elke "verklaring" en "analyse" spotten, die nooit het gevoel en de wil kunnen bereiken, maar alleen de een of andere weerklank ervan (219). Daaruit is ook Mannoury's opvatting te verklaren, dat de significa door haar analyses het indicatieve betekenisaandeel van een taaldaad kan bepalen en kan bijdragen tot opheldering van twistpunten, maar dat ze ongeschikt is emotionele of volitionele tegenstellingen tussen mensen te overwinnen (vgl. 1925c : 68). Indicatieve betekeniselementen zijn te analyseren, te vergelijken en te onderscheiden, maar "getelde emoties zijn geen emoties meer" (1925c : 38).

Mannoury ziet in de significa, waarvan de waarde voor hem natuurlijk ook als betrekkelijk "tot verlangen en beogen" geldt (1925c : 44, 50), vooral een middel tot analyse van de indicatieve betekenis. En deze analyse kan in het bijzonder bijdragen tot verheldering van wetenschappelijke termen, van tegenstellingen en uitspraken en tot het identificeren van schijnproblemen. Het begin voor dit in de dertiger jaren op de voorgrond tredend zwaartepunt in de toegepaste significa is al in "Mathesis en mystiek" te vinden (zie bijv. 1925c : 65 e.v.). Toch blijft de analyse van emotionele betekeniselementen van belang, vooral in de bestudering van de "ideologische denkvorm", waarin het algemene en het emotionele centraal komt te staan. In "Mathesis en mystiek" blijkt al een aantal bijzonderheden. Terwijl een taaldaad nooit uitsluitend een indicatieve betekenis heeft en evenmin alleen op waarneembaarheid betrokken is, kan het omgekeerde wel het geval zijn, wanneer alleen een emotionele betekenis gegeven is; een voorbeeld van Mannoury is het gebruik van de term "dubbele integraal" als scheldwoord (1925c : 67). Ook zijn woorden van hun vroegere betekenissen los te maken, zij kunnen hun indicatieve betekenis volledig verliezen en hun emotionele door een andere vervangen, zij kunnen in figuurlijke zin gebruikt worden (1925c : 88) of tot een sjibbolet vervallen (1925c : 81). Gezien deze veranderlijkheid van betekenissen klampen juist in ideologische kwesties en discussies veel mensen zich vast aan de woordklank of de taalvorm van een dogma, waarbij zij de inhoud steeds meer uit het oog verliezen of de gedachtestrijd degenereert tot woordestrijd (vgl. 1925c : 100).

Mannoury's afsluitend antwoord op de in de "Opgaaf" gestelde vragen verklaart de vraag naar het algemene, het emotionele ("Is er waarheid in de Boro-Boedoer?" (1925c : 11)) voor even onredelijk als die naar het bijzondere, het bepaalde, het indicatieve ("is er 'n waarheid buiten het leven, is tweemaal-twee vier?" (1925c : 99), daar met de vraag naar het algemene tegelijk die naar het bijzondere gesteld wordt en omgekeerd. De wiskunde is de "kodetaal" van het bijzondere, van het indicatieve en van bewustzijnsinhouden, de mystiek, haar tegenpool, is de taal van het algemene, het emotionele en de zielsbewegingen. Beide talen zijn echter inhoudsloos, zolang de een zich tot het bijzondere en de andere zich tot het algemene bepaalt. Inhoud krijgen zij alleen door hun verband met het menselijk denken, willen en bedoelen, als levensverschijnselen dus. Ook de menselijke taal is een levensverschijnsel. In al haar gebruiksvormen en veranderingen wordt zij tot schakel en overgang tussen het bijzondere en het algemene, tussen mathesis en mystiek (1925c : 99 e.v.). Want – zo zou hieraan toegevoegd kunnen worden – de innerlijke samenhang tussen de verschillende taaltrappen verbindt de emotionele taal met de symbolentaal, en de emotionele taal is het nauwst verbonden met menselijke gevoelens en bedoelingen.

In "Mathesis en mystiek" bracht Mannoury de significa ongetwijfeld enige stappen verder in de richting van een algemene psychologische fundering van de theorie van verstandhoudingshandelingen, nadat hij daarvoor in "Signifika en wijsbegeerte" voor de eerste keer de methoden van een empirische significa uitvoeriger gepresenteerd had. Daarmee drukte hij nog tijdens de periode van de Sig-

nifische Kring zijn eigen stempel op de significa, vooral in de vorm van zijn relativistisch-psychologistische uitgangspositie. Maar "Mathesis en mystiek" is allesbehalve een popularisering van signifische grondgedachten. Achter de aforismen, grappen en anecdotes verbergen zich (of verborg Mannoury) teveel theoretische problemen, waarvan ik er slechts enkele aangeduid heb. Dit boek kon dan ook niet het uitgangs- of aanknopingspunt worden voor die leerlingen en collega's van Mannoury, die zich op grond van zijn invloed als docent geleidelijk voor de significa gingen interesseren.

David van Dantzig, leerling van Mannoury, die zelf al in 1929 zijn eerste lezing over significa hield, wees hem begin 1928 op deze zwakke punten van "Mathesis en mystiek" en van enige korte artikelen en deed een beroep op hem al zijn gedachten over significa in een groter, zuiver wetenschappelijk werk neer te leggen (zie Van Dantzig 1947b : 33). Mannoury aanvaardde de kritiek als terecht, maar tot de publicatie van het door Van Dantzig gevraagde werk kwam het pas 20 jaar later. Toch ontstond ook zonder een algemeen oriënterend basiswerk over de significa in de dertiger jaren de brede signifische beweging, die overigens niet als voortzetting van het vroegere Instituut en van de Signifische Kring beschouwd moet worden, maar als verbinding met en reactie op de publicaties en voordrachten van Mannoury. Want het vroege werk en de gezamenlijke besprekingen van de significi werden pas na de oprichting van het tijdschrift "Synthese" (1936) en ongeveer tegelijk met de vorming van de "Internationale Signifische Studiegroep" in 1937 geleidelijk bekend door bemiddeling van Mannoury.

Na het uiteenvallen van de Signifische Kring werkte Mannoury gestaag verder aan de significa. Zijn colleges over de wijsbegeerte van de wiskunde werden steeds meer tot algemene colleges over de significa. Een groot aantal in verschillende tijdschriften gepubliceerde artikelen, waaronder een omvangrijke inleiding in de significa (Mannoury 1930a), hield zich vooral bezig met de verdere uitwerking van de associatiepsychologische fundering van de significa; "Mathesis en mystiek" werd in het Frans vertaald (Mannoury 1933b) en in 1934 verscheen het belangrijke artikel "Die signifischen Grundlagen der Mathematik" in "Erkenntnis", toen het tijdschrift van de Wiener Kreis en de "Unity of Science Movement". Daarnaast zijn nog zo'n zeven voordrachten over signifische onderwerpen te vermelden, waarvan er twee in 1930 voor een "Taalpsychologische Kring" gehouden werden, die Mannoury blijkbaar tijdelijk om zich geschaard had.

Maar beslissend voor de herleving van de signifische studie op bredere organisatorische basis werd de ontmoeting tussen de psycholoog David Vuysje (1900–1969) en Mannoury. Vuysje (220) had Mannoury's publicaties gelezen en drong aan op hervatting van de vroegere samenwerking onder de significi. Toen Mannoury daarop sceptisch en terughoudend reageerde, richtte Vuysje samen met enige bevriende wetenschappers het tijdschrift "Synthese" op, waarvan Mannoury medewerker werd en dat in het vervolg het publicatie-orgaan van de significi werd. Ook bij de oprichting van de nieuwe vereniging van significi en bij de daarop volgende bijeenkomsten, zomerconferenties en internationale congressen was Vuysje op organisatorisch gebied de drijvende kracht binnen de vereniging, terwijl Mannoury als een van haar medewerkers de belangrijkste theoreticus van de significa bleef (vgl. Schmitz 1983; Van Nieuwstadt 1978).

Terwijl het begin van de significa in Nederland sinds Van Eeden's eerste contact met Lady Welby in 1892 door allerlei misverstanden bij de receptie van Lady Welby's significa, door verschillende organisatorische tegenslagen en vooral door verschil van mening over te hoog gestelde idealistische doelstellingen van sociaal-hervormende aard gekenmerkt werd, leidde Mannoury's eigen jarenlange, volhardende onderzoekswerk uiteindelijk tot het ontstaan van een brede interdisciplinaire beweging, die meer dan 20 jaar lang de wetenschappelijke en algemeen intellectuele discussie in Nederland mede vorm wist te geven. De basis daarvoor echter werd gelegd door de vroege significi Van Eeden, De Haan, Brouwer, Mannoury en Van Ginneken met hun gezamenlijk werk aan de grondslagen van een theorie van verstandhoudingshandelingen.

7 Samenvatting: terugblik vanuit vier perspectieven

7.1 1892–1926: van Lady Welby tot Mannoury

In de voorafgaande hoofdstukken is voor het eerst de poging ondernomen om het wordingsproces van de eerste fase van de signifische beweging in Nederland in vervolg op Lady Welby's significa te reconstrueren. In het kader van dit onderzoek werden de omstandigheden en processen van traditie en receptie van de initiatieven en ideeën, die van Lady Welby uitgingen, blootgelegd en de invloeden van persoonlijke en organisatorische aard op de receptie en verdere ontwikkeling van de significa door Nederlandse wetenschappers geanalyseerd; deze bleken uiterst veelvormig en complex te zijn. Hetzelfde geldt voor de hier voor het eerst uitgewerkte gedachtenwereld, die de significi vanaf 1892 onder invloed van Lady Welby zelfstandig of in tal van gezamenlijke discussies en bijeenkomsten verwerkten. In de veelheid aan telkens weer gemodificeerde standpunten, doelstellingen en concepten, in de opeenvolging van onderling verschillende en vaak incoherente aanzetten en overwegingen vormt de significa weliswaar een paradigma binnen de reflexie over tekens, betekenis, kennis en communicatie, maar niet met het kenmerk van eenheid, dat typerend is voor de leerstelligheid van een wetenschappelijke school. Zij maakt op ons eerder de indruk van een tamelijk heterogene verzameling van ideeën, die pas dan duidelijker kenmerken van eenheid, coherentie en continuïteit vertoont, als men de ontwikkeling van de individuele standpunten van Brouwer, Van Eeden, De Haan en Mannoury uit het geheel isoleert en nader bekijkt. Van dé significa of dé signifische beweging kan dan ook alleen in dezelfde generaliserende zin gesproken worden, waarin wij dat in het geval van dé analytische filosofie of dé fenomenologische beweging plegen te doen.

In plaats van nu samenvattend een schijn van orthodoxie van de significa in Nederland tussen 1892 en 1926 te produceren of hier de resultaten van het onderzoek als geheel te herhalen, zou ik in terugblik vanuit vier zeer verschillende perspectieven bijzonder markante en, afhankelijk van het ingenomen standpunt, relevante aspecten van de beginperiode van de hollandse significa willen uitwerken.

Het eerste perspectief zal dat van díe vorm van wetenschapshistorie zijn, die zich richt op processen van traditie en receptie van ideeën. Het tweede zal zich concentreren op algemene aannamen van de groep significi over vragen betreffende taal, betekenis en verstandhouding en overgaan in het derde perspectief, het

bezien van de beginperiode van de significa vanuit het standpunt van de huidige verhouding tussen linguïstiek en communicatie-onderzoek. Tot slot zal als vierde vanuit een weids probleemhistorisch perspectief het verband van enkele teken- en kennistheoretische ideeën van de significi met de traditie van de "cognitio symbolica" bekeken worden.

Men kan in Lady Welby's behandeling van het betekenisprobleem en in haar conceptie van "significs" drie zwaartepunten aangeven, die zij zelf meermalen onderscheiden heeft (vgl. Welby 1911a):

a bijdragen tot een eigen tekentheorie, waarin onderzoek naar de betekenis ("sense", "meaning" en "significance") van concrete, door een spreker gebruikte tekens met evenveel recht naast onderzoek naar de interpretatie van deze tekens door een hoorder zou moeten staan;

b een strenge kritiek op het gebrek aan inzicht in het functioneren van communicatieve processen en de daaruit resulterende inadequate vormen van spraakgebruik en bovendien in het bijzonder de "natuurlijk" lijkende wetenschappelijke terminologie;

c het ontwikkelen van pedagogische en sociaalhervormende doelstellingen, berustend op de veronderstelling, dat een vergevorderde tekentheorie via een veranderde opvoeding en vorming van kinderen en jeugdigen tot een fundamentele verbetering van de verstandhoudingsprocessen tussen mensen kan bijdragen. Algemeen inzicht in de omstandigheden van communicatieve processen en in het voldoen aan fundamentele eisen van communicatie-ethiek zouden uiteindelijk, meende zij, tot de oplossing van de meeste sociale problemen leiden. Daartoe hoorde in combinatie met het tweede zwaartepunt ook de verwachting, dat de mogelijkheden en resultaten van intuïtieve (door middel van "primal sense") en door middel van tekens verworven kennis op basis van een tot ontwikkeling gebrachte significa aanzienlijk verbeterd konden worden.

Deze drie zwaartepunten hebben de hollandse significi op nogal uiteenlopende wijze als uitgangspunt genomen, waarbij Van Eeden's bemiddeling in de interpretatie van Lady Welby's significa, zoals hij die aan zijn filosofische standpunten, aan zijn opvatting van de leidende rol van de dichter in de maatschappij en zijn eigen ideeën over een nieuwe inrichting van de samenleving kon aanpassen, een belangrijke invloed op de traditievorming uitoefende. Van Eeden's contact met Lady Welby vanaf 1892 stimuleerde heel in het algemeen en beïnvloedde op enige minder belangrijke punten, zoals ik heb kunnen aantonen, zijn eigen semiotisch en kentheoretisch werk "Redekunstige grondslag van verstandhouding" uit 1897, waarin de beeldtheorie van de taal echter een op zich zelf staande conceptie vormt. Zijn mening over de rol van de dichter als schepper en verbeteraar van de taal maakten hem in het begin alleen ontvankelijk voor Lady Welby's taal- en terminologiekritiek, terwijl hij haar ook aan hem gerichte verzoek om problemen van betekenis en interpretatie wetenschappelijk te onderzoeken, afwees. Lady Welby's eigen semiotiek had hij bovendien slechts zeer oppervlakkig begrepen en opgenomen.

Dat Van Eeden ondanks deze niet onbelangrijke tegenstelling met Lady Welby's opvattingen in het vervolg toch als verkondiger van de significa optrad, is enerzijds terug te voeren op zijn nauwe persoonlijke band met Lady Welby, nog versterkt door een twintigjarige correspondentie en regelmatige visites bij haar in Engeland en anderzijds op het feit, dat in zijn verdere ontwikkeling de hervorming van de maatschappij tot een alles beheersende levenstaak werd. Want toen zijn praktische hervormingsprojecten mislukt waren, won voor hem de verbetering van de taal en van de verstandhouding zó aan betekenis, dat hij dit voor een noodzakelijke voorwaarde voor de realisering van zijn maatschappijhervormingsplannen ging beschouwen. Het eerder genoemde tweede en derde zwaartepunt in Lady Welby's significa werden dus onderdeel van zijn eigen doelstellingen. Die lagen echter niet op wetenschappelijk gebied, maar zij vormden het onderwerp van zijn profetische verkondiging in gesprekken, lezingen en literaire werken. In het derde deel van "De kleine Johannes" (1906) wordt de verkondiging van een utopische samenleving met een ideale taal en ideale mogelijkheden tot verstandhouding tenslotte verbonden met de vraag naar een "wetenschap van het woord".

Deze vage ideeën bracht Van Eeden in de internationale Forte-kring en in de plannen voor een Internationale School voor filosofie in Amersfoort in. Binnen de Forte-kring maakte hij o.a. Borel met deze versie van significa bekend, in de voorbereiding van de Amersfoortse School Brouwer. Daarbij speelden opnieuw nauwe persoonlijke bindingen en een gedeeltelijke overeenstemming over het idealistische doel van een fundamentele reorganisatie van taal en maatschappij een belangrijke rol. Brouwer, evenals Van Eeden een autodidact op taalwetenschappelijk gebied, was aanvankelijk waarschijnlijk evenmin als Borel en Van Eeden van plan om zelf de eindverantwoordelijkheid op zich te nemen. Want dit zou door de op te richten internationale Academie overgenomen worden, die men signifische studie met als doel een reorganisatie van de taal als opdracht meegaf om te komen tot een alle terreinen van individuele en sociale ervaring omvattende verstandhouding.

Terwijl voor Brouwer signifische studie voornamelijk in verband stond met zijn voorstelling van een veranderde maatschappij en van de mogelijkheden van communicatieve uitwisseling van mystieke ervaringen en slechts indirect te maken had met zijn uitgesproken opvattingen over de rol van de taal in het kenproces, stond de significa voor De Haan in nauw contact met zijn werk op juridisch-wetenschappelijk gebied. Ook de door Van Eeden verrichte bemiddeling tussen Lady Welby en De Haan verliep anders. Weliswaar vormde de hier al jaren bestaande persoonlijke relatie een achtergrond voor Van Eeden's rol als bemiddelaar, maar De Haan was destijds op zoek naar een methode voor de analyse van rechtskundige termen en toonde dan ook als eerste van degenen, die door Van Eeden met de significa van Lady Welby vertrouwd gemaakt waren, een vooral professionele interesse in haar semiotisch werk, dat hij nu voor zijn eigen wetenschappelijke doeleinden bestudeerde. Desondanks was naast de boeken van Lady Welby de invloed van Van Eeden zodanig, dat hij diens ideaal van een logische, op het punt van betekenis meer stabiele taal overnam, dat in tegenstelling tot Lady Welby's vraag naar een grotere plasticiteit van de taal stond, en op de rechtstaal probeerde over te brengen.

Mannoury tenslotte kwam onder andere omstandigheden tot de significa. Behalve zijn langdurige vriendschap met Brouwer stond voor hem de sinds enige jaren bestaande belangstelling voor taal- en betekenisanalyse op de voorgrond, enerzijds in verband met kennistheoretische vragen, anderzijds met betrekking tot problemen van verstandhouding binnen het sociale verkeer. Met het werk van Lady Welby maakte hij pas kennis, nadat men in 1917 het "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte" opgericht had; haar werk op het terrein van de terminologiekritiek overtuigde hem meer dan haar tekentheorie.

Bij het begin van de samenwerking binnen het Instituut was de relatie van de significi tot Lady Welby's significa dus zeer verschillend en direct daarmee verband hield de uiteenlopende aard van de doelstellingen, die ieder afzonderlijk in zijn onderzoekswerk probeerde te bereiken. Zolang het gezamenlijke theoretische werk op fundamentele vragen van betekenisanalyse en de oorzaken voor problemen van verstandhouding gericht was, bleven conflicten over doelstellingen op de achtergrond. Zij gingen echter een grotere rol spelen, toen bij de overgang van het Instituut naar de Signifische Kring Van Eeden en Brouwer opnieuw hun eis tot een sociaalhervormende rol van de significa kracht bijzetten. Dat Van Ginneken als psycholinguïst en theoloog een eigen standpunt over taal- en betekenisstudie innam, maakte het vinden van een gezamenlijke algemene doelstelling voor signifische studie alleen maar moeilijker.

De wijze, waarop Lady Welby's significa door bemiddeling van Van Eeden werd doorgegeven, en haar inhoud leidden dus aan de ene kant tot de opstelling van onbereikbare idealistische doelstellingen voor het signifisch onderzoek en de daaruit resulterende meningsverschillen onder de significi. Aan de andere kant werd op deze manier een voortzetting van het werk van Lady Welby eerder belemmerd, dat vooral in het begin diende als richtlijn en aanmoediging voor een op verstandhoudingsprocessen gerichte betekenisanalyse; in plaats daarvan werden nieuwe problemen opgeworpen. Behalve Van Eeden's bemiddelaarsrol waren daarvoor echter nog twee andere omstandigheden verantwoordelijk. Ten eerste was op Van Ginneken na geen van de significi taalwetenschapper of taalfilosoof. Zij waren net als Lady Welby autodidact op het gebied van hun gezamenlijk onderzoek, met dien verstande dat zij Lady Welby's vertrouwdheid met de toenmalige taalwetenschappelijke en semiotische literatuur misten. Het is aannemelijk, dat dit hun oriëntering op een onderzoeksrichting buiten de gevestigde disciplines om pas mogelijk maakte; daarnaast zorgde dit echter ook voor doelstellingen, die op basis van enige kennis van zaken heel snel als utopisch ontmaskerd hadden kunnen worden. Ten tweede werd de verdere ontwikkeling van de hollandse significa natuurlijk zeer vroeg al mede beïnvloed door Brouwer's en vooral Mannoury's bestaande ideeën over verstandhouding in taal en in het bijzonder over de rol van de taal in het kenproces.

De vroege significa in Nederland levert daarmee opnieuw een voorbeeld van het feit, dat traditie en receptie binnen de wetenschap lang niet uitsluitend via wetenschappelijke publikaties en onderwijs doorgegeven worden, maar bovendien in niet te onderschatten mate via literaire werken, persoonlijke gesprekken,

briefwisselingen en allerlei gevolgen van persoonlijke bindingen. De toevalligheid, waarmee juist deze laatste factoren zich voordoen en zich tot constellaties verdichten, die bevorderlijk zijn voor de traditie en receptie van een idee, zou eigenlijk de twijfel moeten versterken of het zo is, dat bepaalde vormen van denken, die in de historische ontwikkeling van de wetenschap onopgemerkt gebleven zijn, daarmee ook als achterhaald en als overwonnen standpunten moeten gelden door een vooruitgang van de wetenschap.

7.2 De significi over taal, betekenis en verstandhouding

Ondanks de verschillende positie van de vier belangrijkste vroege significi Van Eeden, De Haan, Brouwer en Mannoury binnen en ten opzichte van de traditie van Lady Welby's significa en ondanks hun uiteenlopende uitgangspunten, waaraan zij ieder hun eigen conceptie van de significa ontleenden, zijn er een aantal gemeenschappelijke punten van algemene aard in hun opvattingen over taal, betekenis en verstandhouding. Deze karakteristieke kenmerken van de vroege pogingen om tot de basisveronderstellingen van de significa te komen, worden in de volgende stellingen samengevat, maar zij vormen niet meer dan een soort algemene noemer voor de specifieke theoretische ontwerpen van de significi en de geleidelijke veranderingen, die zich daarin voordeden.

1 Taal als een inventaris van zeer uiteenlopende tekens is alleen gegeven in de vorm van concreet tekengebruik door de leden van een samenleving, waarbij de tekens en de manieren waarop zij gecombineerd worden voor het grootste deel van sociale aard, dus geleerd en doorgegeven zijn.

De significi kennen het tekengebruik, dus vooral het spreken, het primaat toe over de taal in de zin van een taalsysteem. Zelfs De Haan, die als enige een begrip "symboolsysteem" gebruikt, ziet daarin net als in het woord (in lexicologische zin) en de grammatica secundaire constructies ten opzichte van de enige bestaanswijze van de taal, het geheel van concreet tekengebruik in het spreken. Deze taalopvatting, die deels expliciet bij Lady Welby en Mauthner aanknoopt, deels echter ook onafhankelijk daarvan uitgewerkt werd (bij Brouwer en Mannoury), impliceert voor De Haan en Mannoury niet een beperking tot de analyse van concrete gesprekssituaties, ook al wordt daaraan algemeen de voorkeur gegeven. Voorzover zij taalproducten (in de zin van Bühler) bestuderen (De Haan's beschouwingen over woordetymologie of over regels voor woordvorming, Mannoury's formalistische analyses van woordbetekenissen), gebeurt dit in het besef van de kentheoretische status van deze producten als abstracties en in het vooral bij Mannoury expliciete inzicht, dat resultaten van dergelijke analyses niet zonder meer op concrete gesprekssituaties toepasbaar zijn, maar hoogstens als aanwijzingen voor waarnemingen of experimenteel onderzoek van feitelijke communicatieprocessen kunnen dienen. Wij zien dus vooral bij Mannoury een duidelijke scheiding tussen communicatieve en extracommunicatieve benadering in het taalonderzoek.

Taaltekens zijn voor de significi niet uitsluitend van sociale aard, omdat zij

aan het scheppen van nieuwe woorden, die in eerste instantie alleen tekens van een individu zijn, een bijzonder belang toekennen. De individuele of sociale tekeninventaris wordt dan ook in geen geval als een vaste grootheid beschouwd; zijn verandering en de mogelijkheden om deze verandering te beïnvloeden krijgt speciale aandacht.

2 Onderwerp en uitgangspunt van signifische taalstudie zijn concrete taaldaden in processen van kennis en verstandhouding. Als het om het laatste gaat, zijn sprekers en hoorders actieve deelnemers aan de taaldaad als sociale handeling. Elke taaldaad is gericht op het beïnvloeden of sturen van de hoorder in processen van verstandhouding.

Deze stelling sluit bij De Haan en Van Eeden alleen het latere werk in, terwijl ze van toepassing is op het gehele werk van Brouwer en Mannoury. De taaldaad wordt gezien als een opeenvolging van auditief of visueel waarneembare tekens (strikt genomen tekengestalten of -substraten) en is qua status vergelijkbaar met een uiting, die als eenheid onafhankelijk is van grammaticale structuren als een frase of een zin. In de taaldaad kan dus een communicatieve handeling gezien worden, wier doel bestaat in het teweegbrengen en sturen van innerlijke en uiterlijke handelingen van de hoorder. Eenzaam uitgevoerde taaldaden, bijvoorbeeld in kenprocessen, als notitites ter herinnering enz. zijn in eerste instantie alleen gericht op zelfbeïnvloeding van de tekengebruiker. Hiermee hangt Mannoury's latere term "zelfhoor-taaldaad" samen, die overigens ook in de beschrijving van communicatieve processen een rol speelt.

3 In taaldaden gebruikte tekens hebben een betekenis, die specifiek is zowel voor spreker als hoorder; de aan een teken toegekende betekenis is relatief voor sprekers en hoorders en hun kennisbestand, hun herinneringen, verwachtingen, emoties enz. Met elk teken worden twee betekeniselementen in verband gebracht: indicatieve en emotionele. De indicatieve betekenis bestaat in het verband, dat gelegd wordt tussen het tekensubstraat ("woordbeeld") en bepaalde bewustzijnsinhouden (herinneringen aan waarnemingen, verwachtingen enz.); de emotionele betekenis bestaat in het verband tussen tekensubstraat en emoties of psychische aandoeningen van algemene aard (bijv. momentane verwachtingen, afkeer, walging, liefde enz.)

Terwijl deze stelling al een belangrijk element in de vroege geschriften van Brouwer en Mannoury vormt, gaat zij, wat Van Eeden en De Haan betreft, alleen op voor hun deelname aan het werk van het Instituut. Want De Haan houdt in zijn publicaties tot het eind toe vast aan een tussentijds gewijzigde versie van de drie door Lady Welby onderscheiden klassen van betekenis, zoals hij die opvatte, en Van Eeden's differentiëring tussen symbool en beeldspraak in zijn filosofische verhandeling komt niet helemaal overeen met die tussen tekens met overwegend indicatieve en tekens met overwegend emotionele betekenis.

Hoewel vooral bij Brouwer en Mannoury een aantal pragmatistische ideeën aan te wijzen zijn, verschilt de uiteindelijk in het Instituut uitgewerkte betekenistheorie radicaal van die van enige pragmatisten (Peirce bijv.). Hier heeft Mannoury's relativistisch-psychologistische zienswijze de overhand gekregen. De betekenistheorie is overigens in feite nog een theorie over teken- of woordbetekenis. Wel zijn er bij de significi een aantal overwegingen te vinden over de invloed van associatief gevormde regelmatigheden in het tekengebruik op het tot stand komen van de taaldaad-betekenis, die ook volgens hun opvatting niet het resultaat is van de som van betekenissen van de afzonderlijke tekens, maar een ook voor hen zelf bevredigende oplossing van dit probleem hebben zij tot 1926 niet kunnen bereiken.

Het onderscheiden van de beide betekeniselementen is voor de significi in verschillend opzicht van bijzonder belang. Kentheoretisch houdt dit verband met de pragmatische opvatting van het instrumentele karakter van alle terminologische onderscheidingen; en dat houdt tevens in, dat onderscheidingen teruggaan op een volitioneel element, dat door de significi bij de emotionele betekenis wordt ondergebracht en dat wetenschappelijke termen dus nooit alleen een indicatieve betekenis kunnen hebben. Zoals kennis, tenminste die kennis, die in taal medegedeeld kan worden, uiteindelijk in verband gebracht wordt met volitionele en emotionele verschijnselen, zo gebeurt dat ook met de phylo- en ontogenetische ontwikkeling van taal, waarin zuiver emotionele betekenis primair, het toenemend indicatieve betekenisaandeel echter secundair is. Dit op zijn beurt is een belangrijk motief voor de signifische ideeën over de mogelijkheid van een taalreconstructie (het woordenboek-project van de Adacemie) en voor het streven van Brouwer, Van Eeden en Borel om het gebrek aan uitdrukkingen in de taal van primaire begrippen, gevoelswaarden en emotionele ervaringen door het vormen van nieuwe woorden op te heffen en zo deze (ook mystieke) ervaringen eventueel tot communicatiethema te verheffen. Tenslotte is de differentiatie in betekenisklassen vooral in empirisch opzicht belangrijk. In extracommunicatieve analyses kan alleen in algemene zin over de mogelijke omvang van de indicatieve betekenis iets gezegd worden, vanuit communicatief perspectief echter is met behulp van waarneming en experiment de indicatieve betekenis voor een bepaald individu nader te omschrijven. Het emotionele betekeniselement is niet anders dan via introspectie en overdracht – bij wijze van analogie – op andere individuen nader te omschrijven.

4 De relatie tussen teken en betekenis is mobiel, d.w.z. nieuw in elke situatie, waarin tekens gebruikt en geïnterpreteerd worden en op een unieke manier door sprekers en hoorders tot stand gebracht.

In tegenstelling tot de stabilistische opvatting van deze relatie in de systeemlinguïstiek staan de significi evenals Lady Welby op het standpunt, dat in processen van verstandhouding de wijze, waarop betekenis tot stand komt, steeds relatief, individueel en eenmalig is. Alleen Van Eeden verkondigt in zijn filosofische verhandeling over het gebruik van symbolen, zoals hij het noemt (dat zijn uitdrukkingen in de taal van de wiskunde en de exacte natuurwetenschappen), de opvatting, dat hier sprake is van een stabiele eenheid tussen teken en betekenis. De opvatting van de significi heeft een aantal belangrijke consequenties:

a Spreek- en hoorbetekenis zijn steeds verschillend, volkomen verstandhouding of onderling begrip is – zelfs bij gebruik van de wiskundige taal – niet mogelijk. De

mate van verstandhouding, die bereikbaar is, hangt af van de mate, waarin spreker en hoorder kunnen terugvallen op gelijksoortige ervaringsinhouden en overeenkomstige gevoelens.

b Een eenduidige, ondubbelzinnige en volkomen verstandhouding garanderende wetenschapstaal is niet mogelijk. Alle pogingen in deze richting kunnen enkel een sterkere toenadering tussen spreek- en hoorbetekenis opleveren.

c De lexicale betekenis is niet meer dan een abstractie, die gebaseerd is op een beperkt aantal ervaringen met de betekenis van een woord in concrete situaties, waarin het gebruikt wordt. De Haan noemt dit de betekeniskern van een woord, die communicatief alleen relevant is voorzover hij daadwerkelijk overeenkomt met de betekeniskern, die voor een individu uit eigen ervaringen met taal voortkomt.

d Omdat voor taaldaden, die uit tekens zijn opgebouwd, hetzelfde geldt als voor tekens zelf, is de betekenis van een taaldaad nooit door een andere taaldaad weer te geven. Met het begrip taaldaad hangt ook samen, dat de analytische ontleding van een taaldaad in afzonderlijke tekens en betekenissen niet tot een adequate reconstructie van de taaldaadbetekenis voor sprekers of hoorders kan leiden.

5 Alle taalmiddelen, die door de leden van een samenleving gebruikt worden, zijn in te delen in taaltrappen, die gradueel van elkaar verschillen. Dit gebeurt op grond van te constateren regelmatigheden in hun gebruik en vooral in hun onderlinge verbinding en de daarmee gepaard gaande stabiliteit van teken- en taaldaadbetekenis. Daarbij neemt bij elke trap deze regelmaat toe; parallel daarmee loopt een trapsgewijze sociale differentiëring en stabilisering van betekenis. De resulterende taaltrappen dienen voor specifieke communicatieve doeleinden en voor de mededeling van bepaalde inhouden; bovendien geven zij vorm aan de sociale betrekkingen tussen individuen, die zich al communicerend van een bepaalde taaltrap bedienen.

Deze stelling vat enerzijds de kern van Mannoury's taaltrappentheorie samen, die door alle andere significi geaccepteerd werd. Anderzijds vormt zij een weergave van belangrijke elementen van soortgelijke eerdere ideeën van Van Eeden, Brouwer en De Haan, die allen eveneens uitgingen van tenminste twee uitersten in taalgebruik: de logische of mathematische taal en de poëtische, intuïtieve of emotionele taal. Bij Van Eeden is bovendien al het idee van een graduele overgang tussen deze uitersten te vinden.

De taaltrappentheorie is gebaseerd op de opvattingen, die in de stellingen 1–4 samengevat worden, maar voert als bijkomend element de regelmatigheid van tekencombinaties in en hun uitwerking op de betekenis van tekens. De regelmatigheid berust op vaste associaties van tekensubstraten, voortgekomen uit het spraakgebruik en uit routine in de omgang met taal ofwel uit expliciete conventies met inbegrip van definities, die bepaalde combinaties en betekenissen van tekens in wisselende mate vastleggen. De uitwerking van deze toenemend strengere regels voor tekenverbindingen bestaat in een daarmee parallel lopende verdergaande differentiëring en stabilisering van betekenis, zodat het onbepaalde emotionele betekenisaandeel geleidelijk afneemt, terwijl het indicatieve aandeel toeneemt en

scherper bepaald wordt. Voor de verklaring van misverstanden volgt daaruit, dat vooral de vaak benutte mogelijkheid om dezelfde tekensubstraten op en in samenhang met verschillende taaltrappen te gebruiken als een belangrijke bron van misverstanden beschouwd moet worden. Daaruit is ook de ontwikkeling van een eigen wetenschapstaal te rechtvaardigen, die overigens noch wat haar ontstaan noch wat haar gebruik betreft te isoleren is van haar principiële samenhang met de laagste taaltrappen.

6 De significa is de empirische wetenschap van de betekenis van taaldaden en plaatst in haar onderzoek de psychische verschijnselen centraal, die aan taaldaden ten grondslag liggen.

Deze algemene omschrijving van de significa is van toepassing op de opvattingen van Brouwer, Van Eeden, Mannoury en Van Ginneken, zij is echter niet helemaal verenigbaar met de positie, die De Haan in zijn late publikaties inneemt. Als empirische methodes kunnen genoemd worden:

a vanuit extracommunicatief perspectief op taalverschijnselen wordt vooral de logische of formalistische analyse van woordbetekenissen gebruikt;

b vanuit communicatief perspectief is de introspectie gericht op de bepaling van emotionele betekeniselementen, terwijl waarneming en experiment in dienst staan van de analyse van indicatieve betekenisaandelen van taalhandelingen.

7 De significa als wetenschap is onder te verdelen in analytische significa en synthetische significa. Terwijl de eerste de betekenis en de verbinding van daadwerkelijk in taaldaden voorkomende tekens tot onderwerp van studie maakt, onderzoekt de laatste processen van nieuwe tekenvorming en herdefiniëring van tekenbetekenissen en voert zelf op basis van algemene signifische inzichten nieuwe tekens en betekenissen in.

Dit laatste aspect van de significa brengt de speciale interesse van Brouwer, Van Eeden en Borel tot uitdrukking, terwijl Mannoury en Van Ginneken het zwaartepunt bij de analytische significa legden en eigenlijk alleen De Haan met beide aspecten van de significa probeerde rekening te houden. Daarmee zijn wij opnieuw bij de meningsverschillen tussen de significi aangekomen, die hun gezamenlijk werk steeds weer schade toebrachten en het uiteindelijk deden mislukken.

7.3 Significa tussen linguïstiek en communicatie-onderzoek

Ten tijde van de significi bestond de linguïstiek al lang als zelfstandige discipline. In het jaar 1916, toen De Haan promoveerde en zijn openbare les als privaatdocent voor rechtskundige significa hield, terwijl Borel, Brouwer en Van Eeden samen met Bloemers het plan voor de Academie opstelden, werd in Frankrijk de Saussure's "Cours de linguistique générale" gepubliceerd. Afgezien van De Haan, die toen significa met de eveneens nog jonge linguïstische semantiek (van Bréal bijv.) identificeerde en zich overwegend op taalwetenschappelijke theorieën uit het eind van de 19e eeuw oriënteerde, bakenden alle significi van Lady Welby tot Mannoury hun probleemstelling en hun visie steeds expliciet af van de filologie, etymologie, semantiek en linguïstiek. Dit vormde geen afbakening ten opzichte van

de Saussure's fundering van de structurele linguïstiek, omdat deze de significi volledig onbekend was, maar tegenover richtingen uit de traditionele linguïstiek van de 19e eeuw.

Over de redenen daarvoor kan enkel gespeculeerd worden, omdat de hollandse significi zich daarover niet verder hebben uitgelaten. Twee plausibele motiveringen zijn aan te voeren, die overigens wel uitgaan van de veronderstelling, dat behalve De Haan ook de overige significi een zekere kennis van de toenmalige taalwetenschappelijke literatuur bezaten, hetgeen men met enig recht betwijfelen kan. Wel werd bijvoorbeeld bij Hermann Paul, Wegener, De Vooys en Van Ginneken de linguïstistiek in nauw verband gebracht met psychologische theorieën (met name op het gebied van de associatiepsychologie), maar deze dienden eerder ter verklaring van voorafgaande grammaticale categorieën bijvoorbeeld dan voor de ontwikkeling van een betekenistheorie, laat staan voor een theorie van onderlinge verstandhouding; het meest waarschijnlijk zou nog geweest zijn, als ideeën van Wegener, op wie ze via Mauthner gekomen konden zijn, op de significi invloed hadden uitgeoefend. Bovendien waren de significi geïnteresseerd in een analyse van concrete verstandhoudingsprocessen, terwijl in de taalwetenschap verstandhouding of onderling begrip, als het al aan de orde kwam, toch voornamelijk in algemeen theoretische zin, maar niet empirisch behandeld werd. Vooral met het oog op de door Van Eeden, Brouwer en Mannoury ontwikkelde betekenisbegrippen, die ingebracht werden in het gezamenlijk project, lag het voor de hand empirische studies over betekenis in de eerste plaats van de psychologie te verwachten.

Anderzijds hebben de significi het contact en de discussie met verschillende taalwetenschappers gezocht. Faddegon, Verschuur en Van Ginneken, vertegenwoordigers van verschillende taalwetenschappelijke richtingen, behoorden meerdere jaren lang tot de deelnemers aan bijeenkomsten van het Instituut en van de Signifische Kring. Maar de ideeën, die zij bijdroegen, waren in vergelijking met de bijdragen van Brouwer en Mannoury van uiterst geringe betekenis voor de theoretische en methodische ontwikkeling van de significa. Dit moest tenslotte de significi in hun opvatting sterken, dat de linguïstiek van dat moment op grond van haar oriëntatie op andere problemen ook in detail niet erg belangrijk voor hun bestudering van de taaldaadbetekenis was.

Hoe staan nu basisveronderstellingen en probleemformuleringen van de significa in verhouding tot die van de huidige linguïstiek en het communicatie-onderzoek? Voorzover de huidige linguïstiek nog in de traditie van de structurele linguïstiek staat, zijn signifische en linguïstische probleemformuleringen vrijwel onverenigbaar. De linguïstische opvatting van de taal als systeem, waarin elke eenheid slechts door haar relatie met andere eenheden van het systeem bestaat en gedefinieerd wordt, is niet te verenigen met de eerder geciteerde stellingen 1 en 2 (zie 7. 2). De structurele linguïstiek houdt zich bezig met wat Bühler de "Sprachgebilde" (taalproducten) noemde, terwijl de significa de "Sprechhandlung" (spreekdaad) (vgl. Bühler 1965 : 48 e.v.) en vooral haar betekenis als onderzoeksobject definieert.

Met deze verschillen gaat een wezenlijk onderscheid in visie op taal- en communicatieverschijnselen samen; Ungeheuer (1972 : 37–50) heeft dit de "communicatieve" en "extracommunicatieve benadering" genoemd. De achtergrond voor het ontstaan van beide visies vormt het feit, dat individuen in het dagelijks verkeer met taal en communicatie op een dubbele manier omgaan: communicatief, doordat zij zelf communiceren en als deelnemers aan communicatieprocessen optreden en doordat zij communicatieve middelen bij het uitvoeren van communicatieve handelingen inzetten ten dienste van verstandhouding; extracommunicatief, doordat zij communicatie observeren, hetzij als externe waarnemer van communicatieve handelingen van anderen, hetzij als waarnemer van eigen handelingen, die hen retentioneel toegankelijk zijn, en doordat zij met communicatiemiddelen in manipulerende waarneming omgaan, d.w.z. buiten communicatieprocessen van deze middelen kennis nemen, ze indelen en classificeren (zie Ungeheuer 1972 : 38).

Voor de methodologie en de theorievorming van de in taal of communicatie geïnteresseerde wetenschappen volgen daaruit enige consequenties. Waarneming en beschrijving van empirische verschijnselen zijn evenals experimenteel onderzoek wetenschappelijke uitwerkingen van de extracommunicatieve omgang met verschijnselen. Daarom kan de wetenschapper zich gemakkelijk verplaatsen in de positie van extracommunicatief handelende en waarnemende individuen, terwijl de communicatieve gedragswijze hem uit zijn wetenschappelijk standpunt in dat van alle andere communicerende individuen dwingt. Het is mogelijk in de principieel extracommunicatieve wetenschappelijke arbeid – extracommunicatief wat betreft het concrete proces van communicatie tussen bepaalde individuen, dat bekeken wordt – een communicatieve benadering over te nemen, zodat de communicatieve omgang tussen individuen, vanuit het "binnenperspectief" van de situatie bekeken, onderwerp van studie wordt.

Uit het aangegeven verschil tussen deze manieren, waarop mensen zich gedragen, volgt de belangrijke eis, dat resultaten uit analyses van extracommunicatief gedrag niet zonder aanvullend onderzoek naar het domein van het communicatieve gedrag overgeplant mogen worden en omgekeerd. Voor elk van de objectgebieden moeten geëigende methodes en elementen van hypothese- en theorievorming onafhankelijk van elkaar opgebouwd worden, voordat eventueel bestaande verbindingen vastgesteld kunnen worden. De klassieke fonologie bijvoorbeeld wordt gekenmerkt door een extracommunicatieve benadering; haar analysemethoden zijn extracommunicatieve manipulaties aan extracommunicatief overgeschreven materiaal. Trubetzkoy bijvoorbeeld vatte het foneembegrip dan ook op als een theoretisch construct, dat geen basis oplevert voor uitspraken over hoe mensen binnen het bereik van communicatieve ervaring linguïstisch zinvolle eenheden onderscheiden en herkennen. Het zou eerder meer met een nogal gebruikelijke vorm van redeneren in de structurele linguïstiek overeenkomen, als men wilde beweren, dat communicatoren in hun hersenen over een foneemtabel beschikken, die zij naargelang de segmentering van uitingen gebruiken om aparte segmenten van andere te kunnen onderscheiden als fonemen van een bepaald

soort te omschrijven. Vanwege de verschillen in objectgebied en de daarbij behorende benaderingen kan de linguïstische betekenis van de distinctiefonologie overigens niet door argumenten, die op communicatie betrekking hebben, teniet gedaan worden. Zoals in de functionele fonetiek, zo zijn ook elders beide benaderingswijzen, de communicatieve en de extracommunicatieve, even belangrijk; aan hun categoriale verschillen moet echter met alle duidelijkheid worden vastgehouden. Van welke aard het verband is, dat tussen de resultaten van beide onderzoeksgebieden zonder meer kan bestaan, kan eerst dan adequaat geanalyseerd worden, als het wetenschappelijk gehalte van deze resultaten niet door contaminatie van communicatieve en extracommunicatieve gezichtspunten aangetast wordt (vgl. Ungeheuer 1972 : 46).

Methodisch en theoretisch wordt het communicatie-onderzoek door een communicatieve benadering gekenmerkt, de linguïstiek in aansluiting aan de Saussure en Chomsky in hoofdzaak door een extracommunicatieve. Daarbij moet in aanmerking genomen worden dat noch de Saussure's dichotomie "langue-parole" noch Chomsky's onderscheid tussen "competence" en "performance" het verschil tussen extracommunicatief en communicatief gedrag van individuen weergeeft (vgl. Ungeheuer 1972 : 47 e.v.).

Onder de significi proberen vooral Brouwer en Mannoury de objectgebieden en benaderingen streng uit elkaar te houden en daarbij de communicatieve benaderingswijze onbetwist voorrang te geven (zie 7. 2, stelling 6). Zo zijn bijvoorbeeld Brouwer's omschrijvingen van "zin" en "levenselement" resultaten van een communicatieve benadering, terwijl aan zijn beschouwingen over de "verstandhoudende kracht van een woord" een extracommunicatieve benaderingswijze ten grondslag ligt; dit houdt verband met het feit, dat het om nieuwe omschrijvingen van door De Haan ingevoerde, maar langs zuiver extracommunicatieve weg opnieuw gedefinieerde termen van Lady Welby gaat.

De principiële voorrangspositie van de communicatieve benadering en de voortdurende oriëntering op het communicatieproces als verstandhoudingshandeling bepaalt de fundamentele tegenstelling in objectbereik en methoden tussen de significa van Brouwer en vooral van Mannoury en de systeemlinguïstiek, maar ook systeemsemiotische theorieën, bijvoorbeeld de semiotiek van Peirce. Peirce heeft het verschil tussen zijn methodische weg naar een tekentheorie en die van Lady Welby zelf ingezien en in een brief van 14 maart 1909 aan haar duidelijk onder woorden gebracht (zie Peirce/Welby 1977 : 111). Daarom kan met een zeker recht beweerd worden, dat Lady Welby's op communicatie georiënteerde semiotiek verder ontwikkeld is in de communicatieve analyses van verstandhoudingshandelen door de significi, met name Brouwer en Mannoury.

Anders ligt de verhouding tussen significa en pragmalinguïstiek. Want het ontstaan van de pragmalinguïstiek is nauw verbonden met de bijna dominerende invloed van het begrip taalhandeling op een aantal terreinen van de nieuwere linguïstiek, teweeggebracht door de invloed van de taalhandelingstheorie van Austin en Searle, die expliciet claimt iets over "linguistic communication" en haar "basic or minimal units" (Searle 1969 : 16) te kunnen zeggen. Voor zover de pragmalinguïstiek zich aan Searle's of aan een andere taalhandelingstheorie oriënteert, lijkt zij met de significa haar studieobject te delen. Er bestaan overigens belangrijke verschillen tussen de signifische begrippen "taaldaad" en "betekenis" en de daarmee corresponderende begrippen in de pragmalinguïstiek. Daarop wijzen de nog altijd merkbare pogingen in de pragmalinguïstiek om hoordaden op een bevredigende manier binnen de tot dusver eenzijdig op de spreker gerichte theorie van het communicatieve handelen aan de orde te stellen (zie bijv. Hinrichs 1984). Toch heb ik vanuit het perspectief van nu de indruk, dat via de pragmalinguïstiek een zekere toenadering tussen linguïstische en signifische probleemstellingen heeft plaatsgevonden. Dat dit onafhankelijk van elkaar en gescheiden door enige decennia gebeurd is, zou een discussie vanuit de pragmalingïstiek met de denkwereld van de significa niet in de weg moeten staan. Integendeel, dit feit geeft aanleiding tot de veronderstelling, dat de pragmalinguïstiek waardevolle impulsen aan een kennismaking met vooral de late significa zou kunnen ontlenen.

Terwijl in Brouwer's teksten enkel zeer impliciet elementen van een theorie van taaldaden gevonden kunnen worden, zijn deze bij Mannoury duidelijker uitgewerkt, vooral de omschrijving van de taaldaad als een sociale handeling, die de activiteiten van de hoorder mede insluit. Ook al zijn deze ideeën tot 1926 nog rudimentair geweest, op dit punt ligt evenals in de communicatieve visie op betekenis van de significi een belangrijk voordeel ten opzichte van de pragmalinguïstiek in aansluiting aan Searle. De positie van de significa komt, interessant genoeg, dicht in de buurt van ideeën, die de laatste jaren door critici van Searle binnen de pragmalinguïstiek (vgl. bijv. Leech 1983 : 33–45) naar voren gebracht zijn.

Communicatie-onderzoek als probleemgeoriënteerde onderzoeksrichting of zelfs als discipline bestond in de tijd van de vroege significi niet en het valt te betwijfelen of zij zich tot dit type onderzoek gericht hadden. Anderzijds kan het communicatie-onderzoek, zoals het zich nu presenteert, de significi niet als voorlopers of "stamvaders" beschouwen, noch kan het de aanzetten tot theorievorming binnen de significa alleen voor zich opeisen. Toch is de relatie tussen significa en communicatie-onderzoek verschillend van die van de significa tot de linguïstiek, doordat hier inderdaad in belangrijke mate overeenstemming over problemen, over de benadering en in enige gevallen zelfs over de oplossing bestaat. Om deze reden is kennis van de significa en discussie met haar gedachtenwereld voor het communicatie-onderzoek een bijdrage tot haar eigen theorievorming.

Wat bijvoorbeeld de ideeën van Brouwer en Mannoury's theorie van taaltrappen op een markante en tevens – als ze verder uitgewerkt zouden worden – veelbelovende manier verder doet gaan dan de huidige pragmalinguïstiek en het communicatie-onderzoek, zijn de taalsociologische en communicatie-sociologische uitspraken, die ze bevatten. Beide houden zich namelijk minder met de logische structuur van taaldaden bezig dan met de organisatie en functie van de specifieke taal, die erin gebruikt wordt.

Men onderscheidt groepsspecifieke talen en taaltrappen. Brouwer brengt de eerste in verband met binnen de groep gedeelde normen, waarden en ideeën, die door het gebruik van de groepstaal in communicatief verband in stand gehouden

worden en eventueel veranderd worden; daarmee stuit hij op een belangrijk verschijnsel, dat later in Amerikaans sociolinguïstisch onderzoek en in de taalsociologie een zekere empirische bevestiging gekregen heeft: groepsspecifieke, gemeenschappelijke overtuigingen worden door communicatie-partners als gegeven verondersteld, die als achtergrond voor interpretaties dienen en waarop uitingen impliciet betrokken kunnen worden, zonder dat de interne verstandhouding binnen de groep daaronder lijdt.

Deze veronderstelde, gemeenschappelijke overtuigingen zijn meer of minder impliciet en zonder bijzonderheden mag impliciete kennis niet door meer expliciete formuleringen opgeheven worden (zie bijv. de studies van H. Garfinkel). Regelmatigheden in het gebruik en in het combineren van taaltekens ondersteunen niet alleen de veronderstelde consensus, maar dienen ook als aanwijzing voor de al of niet aanwezige consensus. Dit alles is niet beperkt tot sociolecten of dialecten, waarin de taalbijzonderheden van "speech communities" open en duidelijk aan de dag treden – aan dit soort gevallen dachten de significi niet eens –, maar het komt ook voor op plaatsen, waar verschillende sociale groepen zich van dezelfde "standaardtaal" bedienen. Empirische studies over communicatieconflicten, die Brouwer veroorzaakt zag door slordigheden in het afwisselend gebruik van verschillende groepstalen, zijn er tot nu toe maar weinig.

Groepsspecifieke talen en taaltrappen overlappen elkaar als verschijnselen. Want voor de trappen "wetenschappelijke taal" en "symbolentaal" bijvoorbeeld kunnen steeds bepaalde sociale groepen aangegeven worden, die zich van talen op deze trappen bedienen. Dit is hier echter minder belangrijk dan twee andere verbanden, die communicatiesociologisch relevant zijn en die Mannoury en Brouwer aan de orde stellen:

1 De taaltrappen dienen steeds bijzondere sociale doeleinden en worden gekenmerkt door een eigen mate van betekenisdifferentiëring en -stabilisering. Daarmee wordt een verband gelegd tussen communicatief gebruikte taal met haar specifieke regelmatigheden in woordkeuze en woordkoppeling enerzijds en handelingsdoelen, die boven de communicatie uitgaan, anderzijds; hoe meer gedifferentieerd de handelingen zijn, die door middel van communicatie gestuurd of gecoördineerd worden, des te meer moet de taal geformaliseerd zijn. Wordt een ander dan de in aanmerking komende taaltrap gekozen, dan kunnen daaruit zowel communicatieve als sociale problemen voortkomen.

2 Elke taaltrap determineert tot op zekere hoogte de sociale betrekkingen tussen communicatoren. Een algemeen en vereenvoudigend voorbeeld kan deze beide hypothesen toelichten: voor een bemiddelend optreden van een ouder gezinslid bij een conflict tussen twee kinderen is een andere taal nodig (emotionele taal) met geheel andere formele, communicatief relevante eigenschappen en een grotere speelruimte voor de weergave van sociale relaties dan voor een vonnis en de motivering ervan in een civiel proces (wetenschappelijke taal). Met de communicatieve en sociale doelen, die men wil bereiken, en de condities voor hun realisering variëren ook de eisen die aan communicatieve middelen gesteld worden. Brouwer en Mannoury leggen hier niet alleen een eerste fundering, maar maken

een opening naar een ook praktisch relevant onderzoeksgebied voor de communicatie-sociologie, dat tot dusver noch theoretisch noch empirisch verder uitgewerkt is.

In ieder geval in de indogermaanse talen wordt door de beschikbare middelen voor het spreken over de communicatieve activiteit een model gesuggereerd, dat tegenwoordig de meeste verhandelingen over communicatie tussen mensen bepaalt. Volgens dit model is spreken zich uitdrukken en toehoren betekent de uiting begrijpen. De spreker als degene, die de uiting "veroorzaakt", treedt op als de actieve partij, de hoorder als degene, die eerder passief blijft in – als hij dat wil – het opvangen en het begrijpen van de uiting. Op deze wijze is de spreker in het middelpunt van de wetenschappelijke belangstelling terechtgekomen en de complexe sociaal-communicatieve handeling valt uiteen in twee individuele handelingen.

Ungeheuer heeft dit model, dat nauwelijks ooit ter discussie is gesteld, door taalformules gesuggereerd wordt en dat verstrekkende theoretische gevolgen heeft gehad, geconfronteerd met een "indruk"-model van communicatie (zie Ungeheuer 1987 : 249 e.v.). In dit model staat de hoorder in het middelpunt; het eist een minstens gelijkwaardige behandeling van de communicatieve activiteiten van hoorder en spreker. De spreker handelt communicatief, doordat hij een "indruk" bij de hoorder teweegbrengt, die de hoorder door eigen activiteit echter tot zijn "indruk" moet maken. Het sociale karakter van de communicatieve handeling blijft dus al in de aanzet behouden, het handelingsdoel, de "indruk", is het resultaat van de op dit ene doel gerichte en gecoördineerdeindividuele handelingen.

Het "indruk"-model van communicatie, dat de primaire beschrijvingen in de empirie al in een richting weet te leiden, die adequater is voor het probleem, is niet nieuw. Het is al in het oude idee van de psychagogie aanwezig en men vindt het als toonaangevend schema bij Wegener, Gomperz, Mauthner, Bühler (naar hen wordt door Ungeheuer verwezen), recent ook bij Niklas Luhmann – en bij Brouwer en Mannoury. Niet mis te verstaan is in dit verband Brouwer's uitspraak, die Mannoury later weer oppakt (1934c : 291), dat "toespreken altijd neerkomt op bevelen en bedreigen, en begrijpen op gehoorzamen".

De significa deelt niet alleen dit model met de communicatietheorie (bijv. van Ungeheuer), maar op grond van dit gemeenschappelijke model nog twee andere:

a Zij beschikt daarmee over enkele van de bij Searle en zijn leerlingen ontbrekende voorwaarden om verstandhouding als een vorm van sociaal handelen op te vatten.

b Zij beseft in grondtrekken de principiële asymmetrie in alle communicatieprocessen, die door geen "ideale gesprekssituatie" (Habermas) op te heffen is: de spreker is steeds in zoverre dominant, dat hij door middel van zijn spreken de hoorder en diens handelingen stuurt; als de hoorder zich inlaat met de communicatie, onderwerpt hij zich aan de aanwijzingen van de spreker en probeert zijn gedachten dienovereenkomstig te ordenen, alleen tijdelijk en in dienst van de onderlinge verstandhouding; daarom is het accepteren door de hoorder van meningen, bevelen, beloften enz. van de spreker als een eigen innerlijke handeling van de hoorder daarvan strikt te scheiden.

Ook op deze punten loopt de significa vooruit op inzichten van het moderne communicatie-onderzoek, die echter ook nu nog niet als gemeengoed in de communicatiewetenschap beschouwd kunnen worden.

Ik wijs nog op een laatste aspect van de signifische theorieën, dat voor huidige discussies van enig belang zou kunnen zijn. Het gaat om de eerder impliciet door de significi verkondigde stelling van de "overheersing van semantische verschijnselen in natuurlijke talen" (Ungeheuer 1972 : 105). Al bij Brouwer, duidelijker uitgewerkt echter bij Mannoury, vindt men het inzicht, dat betekenis in communicatieprocessen niet simpelweg het resultaat is van syntactische constructies en door de formele structuur van een uiting volledig of minstens voldoende bepaald en blootgelegd wordt. Deze zowel in de vroege generatieve grammatica als in gewijzigde vorm in de taalhandelingstheorie na Searle beweerde prioriteit van grammatica of "speech-act"-regels voldoet evenmin als de zuiver extracommunicatieve, op woordbetekenis gerichte, ontcijfering van de zinbetekenis en doet geen recht aan communicatieve verschijnselen als het elliptische karakter van formuleringen, het leggen van paraphrastische verbanden door de spreker, de semantisering ook van de kleinste verschillen enz.

Wel is het zo, dat deze communicatieve fenomenen door de significi maar gedeeltelijk opgemerkt worden; maar zij delen met het recente communicatie-onderzoek het standpunt van relativiteit, individualiteit en uniciteit bij het tot stand komen van betekenis in verstandhoudingshandelingen en het inzicht, dat de talige formulering niet zelf de inhoud bevat, die door de spreker meegedeeld moet worden, maar een middel vormt om de hoorder te sturen in de richting van ideeën en voorstellingen, die met de door de spreker bedoelde inhoud overeenkomen. Of met de woorden van Mannoury: de "spreektaaldaad" beïnvloedt of stuurt de "hoortaaldaad".

Met deze benadering van het verstandhoudingsproces gaat bij Brouwer en Mannoury een vergeleken met de huidige linguïstische en semiotische theorieën ruimer en gedifferentieerder betekenisbegrip samen. Want het idee van beïnvloeding of sturing van de hoordaad impliceert bij beide auteurs een bijzondere aandacht voor emotionele betekeniselementen, die zij als minstens gelijkwaardig met indicatieve elementen beschouwen. Voegen wij hier nog aan toe, dat Mannoury later de emotionele betekenis opsplitst en dan tussen emotionele, volitionele en indicatieve betekenis een onderscheid maakt, en dat hij ze alle drie in elke verstandhoudingsdaad, zij het ook in wisselende samenstelling, als werkzame elementen veronderstelt, dan stuiten wij op enige opvallende dingen.

In "Die Krise der Psychologie" verdedigt ook Bühler het standpunt, dat de hoorder onderworpen is aan de leiding en sturing door de spreker ("En dat is strikt genomen suggestie", Bühler 1927/1978 : 92). En in zijn "Sprachtheorie" (1934/1965 : 28) onderscheidt hij drie semantische functies van een taalteken, nl. "beschrijving", "expressie" en "appèl".

Over het taalteken zegt hij vervolgens:

"Es ist *Symbol* kraft seiner Zuordnung zu Gegenständen und Sachverhalten, *Symptom* (Anzeichen, Indicium) kraft seiner Abhängigkeit vom Sender, dessen Innerlichkeit es ausdrückt, und *Signal* kraft seines Appells an den Hörer, dessen äußeres oder inneres Verhalten es steuert wie andere Verkehrszeichen."

Onafhankelijk van elkaar hanteren Bühler en de significi dus een brede opvatting van de semantiek van taaltekens en zij hanteren bijna dezelfde indeling van de semantische functies van het taalteken. Vergeleken daarmee maakt de moderne linguïstische semantiek op nauwelijks verantwoorde wijze een eenzijdige en verarmde indruk. Onder semantiek wordt meestal alleen nog het onderzoek naar de beschrijvende functie (indicatieve betekenis) verstaan; als men al meer dan de zgn. "cognitieve betekenis" in aanmerking neemt, dan wordt de rest, de emotionele betekenis ("emotive meaning") enkel negatief omschreven als niet-cognitief. Op ander niveau gebeurt iets soortgelijks, als men connotatie enkel als een boven denotatie uitgaande rest opvat (voor een overzicht zie Lyons 1968 : 448 e.v.). Wat Bühler appèl en Mannoury volitionele betekenis noemt (hier is niet precies hetzelfde bedoeld), ontgaat de extracommunicatieve linguïstische semantiek volledig.

Ook in de extracommunicatieve benadering is het reduceren van taal op haar beschrijvende functie niet te rechtvaardigen. Het gaat daarbij om een methodisch simplificerende visie op het objectbereik van de linguïstische semantiek, die op geen enkele manier recht doet aan het onderwerp taal.

De theorieën van de vroege significi zijn niet voldoende uitgewerkt om in hun geheel als een onderzoek stimulerend alternatief voor hedendaagse theorieën op het gebied van de taal- en communicatiewetenschap te kunnen fungeren, zelfs wanneer men van de genoemde tekortkomingen afziet. Dat kan ook nauwelijks van de significa verwacht worden, die in haar tijd vrijwel onafhankelijk van parallel lopende tradities de grondslagen van een nieuw paradigma wilde leggen en dit tegenover de toen dominerende vorm van taalwetenschap wilde stellen. (zie daarvoor in het algemeen Kuhn 1970 : 155 e.v.). De voorafgaande vergelijkingen en de inschattingen achteraf hebben duidelijk kunnen maken, dat de vroege significi een aantal hoofdideeën van de huidige pragmalinguïstiek en het communicatie-onderzoek geanticipeerd hebben en dat zij bovendien door hun specifieke vraagstelling een aantal onderzoeksvelden geopend hebben, die vooral voor de moderne communicatiesociologie tot nu toe onvermoede samenhangen blootleggen.

Op vele detailinzichten van de significi, bijvoorbeeld de vatbaarheid voor misleiding van communicatie (Brouwer) of het verschijnsel betekenisverschuiving in werkwoorden (De Haan) kon in deze terugblik niet meer ingegaan worden; zij zijn in de vorige hoofdstukken allemaal al aan de orde geweest. Hun behandeling op deze plaats zou alleen nog meer argumenten hebben opgeleverd voor de stelling, dat de vroege significa al een wezenlijk bestanddeel vormt van de wetenschappelijke traditie, die in haar relevante hoofdlijnen door het moderne communicatie-onderzoek wordt voortgezet. Het behoort dan ook mede tot haar taak zich opnieuw op de hoogte te stellen van problemen en inzichten, die in deze

intellectuele traditie ontstaan zijn, zich verspreid hebben en vaak weer vergeten zijn.

7.4 De significi en de traditie van de "cognitio symbolica"

Van Lady Welby's significa heb ik elders geprobeerd aan te tonen, dat zij als geheel beter begrepen kan worden, als men haar als onderdeel van een traditie ziet, die de gehele intellectuele geschiedenis van Europa doortrekt (vgl. Schmitz 1985a : Ch. 3. 1.). Ungeheuer (1984a) heeft deze traditie als die van de "cognitio symbolica" aangeduid, omdat zij alle kenmerken van de door Leibniz in zijn "Meditationes" (1684) ingevoerde "symbolische kennis" draagt, die tegenover de "intuïtieve kennis" geplaatst wordt.

Terwijl volgens Leibniz "adequate en intuïtieve kennis" het hoogste, maar door mensen nauwelijks te bereiken doel van kennis is, is de symbolische, d.w.z. door middel van tekens verworven kennis, het meest verbreid op het terrein van de distincte kennis, waartoe ook de wetenschappelijke kennis (inclusief de wiskunde) behoort. Hier worden tekens in plaats van de dingen gebruikt; in het denken worden in plaats van de ideeën woorden gebruikt; woorden hebben een betekenis, hetgeen ons in staat stelt afzonderlijke woorden vaak naar eigen believen te interpreteren en ook dan begrijpend over iets te spreken, wanneer wij de idee van wat wij in woorden uitdrukken, niet machtig zijn (vgl. Leibniz 1684; Ungeheuer 1983a : 89 e.v.; 1984a : 24 e.v.). In het geval van symbolische kennis wordt nu sinds Plato (daar in de "dianoia") het altijd dreigende gevaar gezien, dat zij tot chimaera's kan leiden, die zoals bekend als fabeldieren aan elkaar vreemde en met elkaar onverenigbare elementen verbinden en dat daardoor de poging om zekere kennis te bereiken of mee te delen, faalt.

Nu is het inzicht in het symbolisch karakter van wetenschappelijke kennis als zodanig natuurlijk wijd verbreid en het zou op zich genomen nauwelijks voldoende zijn een denktraditie te funderen. In de geschiedenis van de filosofie en van de wetenschap is dan ook vaak vermeld of zelfs benadrukt, dat menselijke kennis tenminste binnen de wetenschap voornamelijk of zelfs uitsluitend taal- of tekengebonden is, dus met behulp van symbolen wordt weergegeven. Typerend echter voor de door Ungeheuer zo genoemde traditie van "cognitio symbolica", waartoe op grond van zijn onvoltooid gebleven studies behalve Plato en Leibniz ook Suarez, Wolff, Lambert, Nietzsche, Frege en Bergson behoren (zie Ungeheuer 1979; 1983a, c; 1984a), is tweeërlei, hetgeen tegelijk de bijzondere belangstelling van semiotiek en communicatie-onderzoek voor deze traditie verklaart:

1 Het feit, dat tekens op het gebied van de distincte kennis een dominerende rol spelen, wordt tot uitgangspunt genomen voor soms zeer veelomvattende semiotische, taal- en communicatietheoretische beschouwingen, die in hoofdzaak tot de al door Leibniz aangegeven eigenschappen van symbolische kennis leiden.
2 Tegelijk is sprake van verschillende pogingen om methoden te ontwikkelen en aan te geven, die de weg naar zekere kennis en zekere mededeling van kennis moeten effenen, hoewel het gevaar van chimaera's principieel niet vermeden kan

worden, zoals Spinoza en in navolging van hem Russell in "On Denoting" (1905) probeerden; de laatste, doordat hij ontkende, dat denoterende zinnen uit zichzelf enige betekenis hebben. Zo'n methode van verbetering of zekerstelling was voor Plato de dialectiek, voor Leibniz de ontleding van vermeende kennis in laatste, niet nader te ontleden elementen, voor Wolff de reductie van symbolische tot (quasi-)intuïtieve kennis en – zo luidde mijn stelling over Lady Welby's significa – Lady Welby schreef de wetenschap en de alledaagse communicatie de significa voor in de zin van een "grondslagenwetenschap" (Eschbach 1983).

Hoe staan nu de hollandse significi tegenover de traditie van "cognitio symbolica"? Zowel Van Eeden, De Haan, Brouwer als Mannoury hebben zich in algemene zin over kennisproblemen uitgelaten en over symbolische kennis in het bijzonder. Op de opvattingen van De Haan behoef ik op deze plaats echter niet meer in te gaan, omdat hij in zijn vroege artikel uit 1912 zich bij het door hem genoemde standpunt van Lady Welby in deze kwestie aansluit (vgl. De Haan 1912 : 492 e.v.; 3.2.a), terwijl hij in zijn boek uit 1919 slechts een deel van de hierop betrekking hebbende ideeën van Brouwer uit diens proefschrift overneemt (zie De Haan 1919a : 75 e.v.).

Een volledig eigen kentheoretisch standpunt neemt Van Eeden in "Redekunstige grondslag van verstandhouding" in (zie 2.2.a). Daarin worden twee extreme, tegengestelde taaltrappen afgeleid en ingevoerd: de symbolische van de wiskunde en de beeldende van de poëzie. Beide taaltrappen corresponderen niet alleen met stadia van abstractheid en concreetheid, met eventueel schijnbare onwerkelijkheid en werkelijkheid, maar tevens met twee verschillende wijzen van kennis, namelijk symbolische en intuïtieve kennis, die alleen met behulp van symbolische resp. beeldende taal medegedeeld kan worden. In hun extreme vorm gelden beide vormen van kennis, die enerzijds betrekking hebben op relaties en abstracte begrippen, anderzijds op inhouden van relaties en concrete dingen, voor Van Eeden als zeker. Zeker lijkt ook de symbolische mededeling, terwijl Van Eeden volkomen vastheid en algemeenheid van de beeldende taal in de mededeling van intuïtieve kennis voor onbereikbaar en het begrijpen van deze taal voor problematisch houdt.

Wel beschrijft Van Eeden ergens (st. 69) precies het kenproces, waarin in plaats van voorstellingen symbolen gebruikt worden, zodat men na het vinden van een nieuwe formule bijvoorbeeld zich eerst weer te binnen moet brengen wat al de gebruikte termen in werkelijkheid betekenen, nadat men tijdens de berekening niet aan hun betekenis heeft kunnen denken. Maar deze procedure, die voor Leibniz de reden vormde om symbolische kennis "blind" te noemen, is bij Van Eeden niet typerend voor de symbolische kennis in haar zuiverste vorm, de wiskunde, maar in haar toegepaste vorm in natuurwetenschappen als de scheikunde, de natuurkunde en de astronomie. Deze wetenschappen en in nog sterkere mate de psychologie, de filosofie en al helemaal het alledaagse denken verwijderen zich, wat onderwerp en bijbehorende taalvorm betreft, van de beide extreme kenvormen (symbolisch en intuïtief) meer in de richting van de graduele overgangsstadia tussen de beide polen. Hoe concreter echter de objecten van symbolische kennis

worden, des te groter wordt de onzekerheid van de kennis en de kans op misverstanden in de mededeling van kennis.

Van Eeden vat dus het domein van de eigenlijk symbolische kennis veel beperkter en dat van de intuïtieve veel ruimer en vooral veel vager op dan bijvoorbeeld Leibniz. Daarbij schat hij het gevaar van blinde of symbolische kennis zeer veel geringer in dan dit binnen de traditie van de "cognitio symbolica" gebeurt en hij probeert de mate van zekerheid te bepalen door de afstand van kenobjecten en bijbehorende kennismethoden tot de beide polen en tot tegengestelde vormen van zekere kennis na te gaan.

In tegenstelling daarmee vertoont de kennistheorie van Brouwer alle belangrijke kenmerken van de "cognitio symbolica"-traditie. Brouwer beschouwt elke taal, dus niet alleen de natuurlijke taal, als een ondeugdelijk, want altijd onbetrouwbaar middel voor kennis en mededeling van kennis. Voor hem bestaat de enige weg om tot zekere kennis te komen in de intuïtie. Betrouwbaar is alleen intuïtieve kennis, omdat in haar de waarheid *ervaren* wordt. In symbolische kennis, die uitsluitend vertrouwt op de volgens formele regels (d.w.z. logische) verlopende verbinding van symbolen en daarbij de specifieke betekenis van afzonderlijke symbolen verwaarloost, kan aan het einde van het proces niet met zekerheid aangenomen worden, dat wat de symbolen als uitkomst aangeven, ook daadwerkelijk bestaat, en dat betekent voor Brouwer, betrokken op de wiskunde, dat het daadwerkelijk constructief tot stand gebracht is. Brouwer's voorstel om het oude probleem van symbolische kennis op te lossen heeft alleen betrekking op wiskundige kennis en bestaat, zoals ik heb laten zien (zie 4.1), uit twee elementen: ten eerste breidt hij het toepassingsgebied van intuïtieve kennis uit via een (tegenover andere vertegenwoordigers van de traditie) nieuwe versie van het intuïtie-begrip door de intuïtie van "veeleenigheid", de oer-intuïtie van de wiskunde, te laten samenvallen met het besef van de tijd als verandering zonder meer. Ten tweede eist hij voor de toetsing en de zekerheid van symbolische kennis haar daadwerkelijke herleiding tot intuïtieve kennis en wel zo, dat men bij elke stap in het symbolisch kenproces de corresponderende mentale constructies uitvoert en zo hun uitvoerbaarheid en daarmee hun bestaan bewijst.

Tot deze opvatting behoren twee belangrijke consequenties, die blijken uit de algemene afwijzing van die vormen van symbolische kennis, die niet tot intuïtieve herleid worden of kunnen worden:

a de essentie van wiskunde is de intuïtieve constructie als een vrije schepping van het intellect, onafhankelijk van elke ervaring (Brouwer 1907 : 178), terwijl de taal, die deze constructieve bezigheid begeleidt, met de wiskunde "niets uitstaande heeft" (vgl. 1907 : 141), maar alleen dient als gebrekkig hulpmiddel voor het mededelen van de wiskunde;

b alle toepassingen van de wiskunde, en daartoe worden alle empirische wetenschappen met inbegrip van de theoretische logica en de logistiek gerekend, worden door Brouwer als onzekere wegen van symbolische kennis verworpen, omdat zij hun zekerheid alleen ontlenen aan de aanname, dat de wiskundige systemen, die eraan te grondslag liggen, ook construeerbaar zijn, zonder dat dit van geval tot geval door het uitvoeren van de constructie daadwerkelijk bewezen is.

Nog principiëler behandelt Mannoury, eveneens geheel in de traditie van de "cognitio symbolica" het vraagstuk van het symbolisch karakter van onze kennis, doordat hij beweert, dat ze behalve ongefundeerd en onnauwkeurig ook principieel onvermijdelijk is (zie 5.1.b). Mannoury gaat eveneens van de wiskunde uit, die voor hem een vorm van denken en spreken over de wereld is zonder dat ooit volkomen exactheid bereikt wordt, dus zonder absoluut adequate beschrijvingen. Zij vooronderstelt namelijk een willekeurige indeling van de werkelijkheid, dus met bepaalde grenzen en eenheden, die hij "formaliseringen" noemt. Dergelijke formaliseringen worden met woorden of symbolen aangeduid en in stand gehouden; zij dienen altijd en alleen bepaalde doeleinden en tevens een betere verstandhouding. Op alle stadia van formalisering zijn inadequaatheden aan te wijzen, zoals strenge onderscheidingen, waar in feite alleen graduele verschillen aanwezig zijn. Voorbeelden zijn eenheid-veelheid of het feit, dat Brouwer een vorm van oneindigheid toelaat en een andere afwijst. Daarmee komt overeen, dat Mannoury elke pretentie om de fundamentele wiskundige wetten te bewijzen voor ongerechtvaardigd houdt, omdat het bij deze wetten alleen om formalisering van regelmatigheden in de natuurlijke taal gaat, die alleen als regels en bij benadering gelden.

Het symbolisme van de wiskunde is slechts een middel tot betere verstandhouding over oordelen, waarvan de waarheid of onwaarheid steeds betrekkelijk is ten opzichte van de gebruikte formaliseringen en de individuen, die ze invoeren. Volgens Mannoury kan aan de tegenspraak dan ook geen objectieve betekenis toegekend worden; haar betekenis is enkel die van een bepaalde samenstelling van "Redefiguren (symbolen)" (Mannoury 1909a : 150).

Het hoofdprobleem van de symbolische kennis in de wetenschap bestaat nu daarin, dat men haar tekortkomingen en haar wijze van functioneren niet inziet of erkent, dat men dus formaliseringen in het algemeen of van empirische verschijnselen in het bijzonder voor waarheden houdt, doordat men vergeet dat ze inadequaat, niet exact en betrekkelijk zijn. Het probleem van de grondslagen van een wetenschap is dan ook niet op te lossen door naar absolute en volkomen zekere uitgangspunten te zoeken en haar daarop te funderen. Dit is voor Mannoury blijkbaar het enige aanknopingspunt voor eventuele pogingen de principieel inadequate en dus onzekere symbolische kennis te versterken: men moet proberen de mate van inadequaatheid en onzekerheid vast te stellen. Een andere mogelijkheid staat niet ter beschikking, want een zuivere intuïtie, die niet zelf weer op formaliseringen moet teruggrijpen, is voor Mannoury uitgesloten. Ook Brouwer's intuïtionisme komt volgens Mannoury niet zonder een zeker aantal formaliseringen uit. Distincte, mededeelbare kennis is altijd symbolische kennis en als zodanig betrokken op iets menselijks, dus relatief.

Voor Van Eeden, De Haan, Brouwer en Mannoury stond de significa op uiteenlopende wijze in nauw verband met hun kentheoretische opvattingen. De Haan probeerde met behulp van de significa de rechtstaal een zo logisch mogelijke structuur te geven om haar daardoor begrijpelijker te maken en de rechtspraak eenduidiger en consequenter vorm te geven. Dit moest, zoals Brouwer als eerste

voorzag, mislukken, omdat belangrijke onderdelen van de rechtstaal zich aan logica onttrekken. Voor Van Eeden was de significa de wetenschap, met behulp waarvan die vormen van kennis, die zich tussen zuiver symbolische en intuïtieve kennis bevinden, versterkt zouden worden en verstandhouding in het alledaagse verkeer en in de wetenschap op een in principe hoger niveau gebracht zou worden, dat in de buurt zou moeten komen van dat van de symbolische verstandhouding in de wiskunde (vgl. "De kleine Johannes" deel III). Brouwer ging het tenslotte om individuele ervaringen en mystieke inzichten, die door de voortschrijdende mathematische beschouwing van de wereld en het leven onderdrukt werden en uit de verstandhouding tussen mensen verdwenen zijn. Door een nieuwe inrichting van de taal met behulp van de significa zou deze tegenpool van alle door het intellect beheerste kennis en wereldbeschouwing tot zijn recht komen en de mogelijkheid gecreëerd worden, dat deze meest intieme ervaringen communiceerbaar en de aanspraken van het individu tegen alle dwang van staatswege en van de samenleving verdedigd zouden worden.

De significa was echter het duidelijkst met Mannoury's kennistheorie vervlochten. Voor hem vormde de significa een middel om het inadequate karakter van formaliseringen bloot te leggen via onderzoek naar de verbindingen en scheidslijnen tussen het indicatieve en het emotionele betekeniselement. Omdat de taal van de wetenschap niet alleen in dienst staat van de kennis, maar ook van de verstandhouding daarover, was het kentheoretische belang van de significa voor Mannoury van het begin af tegelijk verbonden met het meer algemene probleem van de menselijke verstandhouding als zodanig.

Terugblikkend op de beginperiode van de hollandse significa, vallen met name de in onze ogen al te idealistische, zelfs utopische doelstellingen op, die men in gezamenlijk onderzoek probeerde te realiseren. Het zou echter onjuist zijn, als men zich daardoor zou laten afleiden van de inhoud en het resultaat van de langdurige en vruchtbare samenwerking van de significi. Want dit zou inhouden, dat men wetenschappelijke inspanningen uit het verleden aan een criterium zou onderwerpen, dat hen zelf vreemd is; het zou ook betekenen, dat men de aard en het belang van die doelstellingen zou miskennen, waarnaar alle wetenschappen uiteindelijk streven en waaraan wetenschappers telkens opnieuw door in gedachten erop te anticiperen belangrijke impulsen van hun onderzoekswerk ontlenen. Zeer toepasselijk laat Fontenelle in een van zijn "Dialogues des morts" de filosoof en mysticus Ramón Lull tegen Artemisia, zuster en echtgenote van Maosolos, zeggen:

"Alle wetenschappen hebben hun chimaera, die zij achterna lopen, zonder haar te kunnen inhalen; maar zij pakken onderweg andere inzichten op, die heel nuttig zijn."

(Fontenelle (1684) 1971 : 316)

Noten

1 In de bibliografie werd ook de literatuur nog opgenomen, die tussen september 1985 en eind 1987 over de signifische beweging verschenen is, maar waarmee in de tekst van mijn onderzoek geen rekening kon worden gehouden.

2 Zie hierover Lady Welby (1983; 1985), Eschbach (1983), Hardwick (1977) en Schmitz (1985a). Een bibliografie van het werk van Lady Welby, van de publikaties over haar en over de significa, waarvan zij de grondlegster was, bevat Schmitz (1985a).

3 Uitvoeriger beschrijvingen van de geschiedenis van de signifische beweging zijn te vinden bij Brouwer (1946), Van Dantzig (1948a : 339 e.v.), P.H. Esser (1972; 1975; 1981), Mannoury (1935a; 1949a), Van Nieuwstadt (1978), Schmitz (1983 : 127–135), Synthese (Redactie) (1936e; 1948a), Vuysje (1938; 1950; 1951; 1953a; 1969) en De Witte (1951a; 1952; 1958).

4 Als relevante Duitse omschrijvingen werden door de hollandse significi al "Signifik", "signifische Bewegung" en "psycho-linguistische Bewegung" (zie bijv. Vuysje 1969 : 35) ingevoerd.
Als Franse omschrijvingen werden gebruikt: "la signifique" naast "linguistique psychologique" (zie Vuysje 1969 : 35), als adiectiva "signifique" en "psycho-linguistique" (zie Mannoury 1947f).
De Engelse omschrijvingen komen overeen met die, welke door Lady Welby al gebruikt werden, d.w.z. als bijvoeglijk naamwoorden werden zowel "signific" als "significal" gebruikt.
Als Spaanse omschrijving van de significa heeft Ferrater (1979, vol. 4 : 3021) "significa" ingevoerd.
Onlangs is de term "Signifik" ook in Duitse lexica en woordenboeken opgenomen. Vgl. bijv. de bijna identieke definities in de grote Brockhaus (1980, Bd. 10 : 447) en in de Brockhaus Wahrig (1983, Bd. 5 : 767). De daar te vinden beperking van de significa in engere zin tot "de leer van de taal als handeling en haar psych. gevolgen (psycholinguïstiek)" is echter niet helemaal verenigbaar met de interpretatie van de significa, die we bij haar Nederlandse vertegenwoordigers vinden.

5 Uitdrukkelijk om deze reden heeft Mannoury zich in zijn beschrijvingen van de geschiedenis van de signifische beweging alleen in zeer algemene zin en terughoudend uitgelaten. In 1949 schrijft hij bijvoorbeeld nog: "Hiermede echter zijn wij genaderd tot een onderwerp, waarmede wij persoonlijk te nauw betrokken zijn geweest om het onbevangen te kunnen overzien: (...)" (Mannoury 1949a : 18) En: "(...), wij gevoelen ons niet kompetent over de betekenis van deze nog zo jonge Hollandse geestesstroming een oordeel uit te spreken en moeten dat aan de naaste (of verre?) toekomst overlaten, (...)" (1949a : 20)

6 Hetzelfde moest overigens nog enkele jaren geleden van Lady Welby's "Significs" geconstateerd worden. Zie daarvoor Schmitz (1985a, Ch. 1.).

7 'the mania of searching for 'precursors' has very often falsified the history of philosophy beyond remedy' (Alexander Koyré, geciteerd in Aarsleff 1982 : 312). Als een van de duidelijkste recente voorbeelden, die Koyré's stelling bevestigen, kan Noam Chomsky's "Cartesian Linguistics" (New York 1966) genoemd worden.

8 Van Dooren (1983 : 206 e.v.) behandelt bijvoorbeeld de Signifische Kring direct na de Wiener Kreis en voor de uitleg van Tarski's waarheidsbegrip; alleen Brouwer wordt met name genoemd. Dat Beth zich relatief vaak met de significa bezighield, kan ook verband gehouden hebben met het feit, dat hij korte tijd tot de signifische beweging gehoord heeft.

9 Over "symbolische kennis" of "cognitio symbolica", zoals Ungeheuer het met gebruikmaking van Leibniz' term omschreven heeft, zie het inleidende werk van Ungeheuer (1983a; 1984a); een korte samenvatting van de hierop betrekking hebbende publikaties van Ungeheuer is te vinden in Juchem/Schmitz (1982 : 200–204). Dat ook in de significa van Lady Welby het vraagstuk van symbolische kennis al centraal staat, heb ik elders aangetoond (zie Schmitz 1985a, Ch. 3.1).

10 Mijn oorspronkelijke plan voor dit onderzoek was er zelfs op gericht de gehele ontwikkeling van de significa, te beginnen bij Lady Welby en eindigend bij de huidige Nederlandse significa, als onderwerp te nemen. De beslissing om de zojuist geschetste onderzoeksmethode te kiezen en de buitengewoon grote omvang van het uiteindelijk aangetroffen archiefmateriaal maakten echter een indeling in twee aparte studies noodzakelijk: een, die zich met Lady Welby, het ontstaan van de significa en met enkele wetenschapshistorische gevolgen buiten Nederland bezighoudt (Schmitz 1985a) en het onderhavige boek.

11 Mevr. C. Faas en Dhr. R. Richard, conservator van het Frederik van Eeden museum, wil ik voor hun bereidwillige steun bij mijn archiefonderzoek in het voorjaar en de zomer van 1982 dankzeggen.

12 Mannoury's correspondentie, door hem zelf geordend op alfabet en over drie dozen verdeeld, schijnt volledig te zijn. De sociaalhistorisch belangrijke delen van zijn correspondentie, bijvoorbeeld met Henriëtte Roland Holst (1925–1927) en Trotzki, heeft Mannoury zelf nog aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam geschonken (zie Mannoury 1954c : 633). In hun inleiding tot de "Inventaris van het archief van Prof. G. Mannoury" (in het I.I.S.G.) merken J.M. Welcker en M. Campfens op: "Het archief omvat briefwisseling, (collectie S volgens de aanduiding van Mannoury zelf), en een aantal knipselboeken."

13 Er bestaan overigens op dit moment plannen het gehele Significa-Archief te ordenen en te catalogiseren om vervolgens ook belangrijke documenten over de signifische beweging te publiceren. Drs. A.F. Heijerman (Houten) is eind 1982 met een eerste algemene inventarisatie begonnen.

14 Ik dank Prof. D. van Dalen op deze plaats voor zijn toestemming om het Brouwer-Archief te mogen inzien en voor zijn steun en advies bij het raadplegen van de documenten. Ook dank ik Drs. A.F. Heijerman voor het kopiëren van de meeste documenten uit het archief; niet alleen bij het doorwerken van dit archief, maar ook bij tal van andere problemen tijdens de voorbereiding van dit onderzoek heeft hij mij vriendelijk en genereus geholpen.

15 De betreffende documenten werden mij in de vorm van kopieën beschikbaar gesteld door pater J.T.P. Barten, S.J. Volgens een brief van hem (22. 3. 1983) bevinden zich in de nalatenschap van Van Ginneken geen manuscripten meer, die direct of indirect met de significa te maken hebben. Het is mogelijk, dat zij samen met ander materiaal tijdens de Tweede Wereldoorlog door Van Ginneken bij wijze van brandstof opgestookt of misschien ook al eerder vernietigd zijn.

16 Met steun van Drs. A.F. Heijerman heb ik dit document kunnen opsporen.

17 Dit is het resultaat van mijn eigen intensieve naspeuringen. Wat de Verenigde Staten betreft weet ook het in dit geval competente Leo Baeck Institute in New York niets over de plaats van de Gutkind-nalatenschap. Frau C. Holste (Berlijn), die op dit moment aan een dissertatie werkt over de Forte-kring, beschikt evenmin over informatie over de verblijfplaats van Gutkind's archief.

18 Ik dank Mevr. Thea Duijker voor haar steun bij de schifting van de nalatenschap van Landauer.

19 Over de persoon Van Eeden zie vooral Van Tricht (1934; 1960); over zijn literair en wetenschappelijk werk zie Van Tricht (1934), Padberg (1925), Verwey (1939), Knuvelder (1976 : 179–196), Mannoury (1949a : 15–18; 1954a; 1958), Simons (1960a), Henrard (1977 : 103–140), waar ook steeds naar andere literatuur verwezen wordt.

20 Bij Willink (1975 : 19) staat alleen: "(...), hoewel Van Eeden schrijft dat de *Redekunstige grondslag* vóór haar (Lady Welby; H.W. Sch.) invloed tot stand kwam." Deze opvatting is door Van Nieuwstadt (1978 : 342) zonder nader onderzoek overgenomen. Bij hem lezen we: "volgens Van Eeden, die er vanaf 1893 aan werkte, niet door Lady Welby beïnvloed." – De opmerking van Van Eeden, die hieraan ten grondslag ligt, werd 21 jaar na publikatie van zijn verhandeling gemaakt (zie Van Eeden 1918d : 7).

21 Al op 3 augustus 1882 schreef Van Eeden in zijn dagboek (Van Eeden 1971–1972, deel I : 107): "Langsaam gaan mijn oogen voor Shelley open. Juist in hem zie ik die zelfbewustheid, die overweldigende grootheid van gemoed en gedachte die geheel in zichzelven kracht en steun vindt." Geheel in de zin van mijn uiteenzetting heeft ook Mannoury (1939b : 13) zich uitgelaten: "Van Eeden stond dus, als dichter niet alleen, maar ook als filosoof, onder de invloed van Shelley, al onderscheidde hij zich van deze door zijn nuchtere, kritische zin. En wie eens de geschiedenis van de signifika in Nederland zal willen schrijven, zal op zijn eerste bladzijde naast de dichter van "*De broeders*" ook die van "*Prometheus unbound*" moeten noemen."

22 Een voorzover ik weet tot nu toe onopgemerkt gebleven romantisch beeld in het werk van Van Eeden is dat van de "vlinder". Men vindt het zowel in "De kleine Johannes" als in bijvoorbeeld "Het lied van schijn en wezen" (Zang XI, begin) en het symboliseert de ziel. Dit beeld komt al bij de Egyptenaren en de Grieken voor, maar het werd weer opgepakt o.a. door Jean Paul (bijv. in "Selina oder über die Unsterblichkeit der Seele" uit 1827), van wie Nietzsche het later overnam, maar dan in de betekenis van "wezen uit een verzonnen, verdwaalde wereld" (zie voor dit verband: Ungeheuer 1983c : 165, 174 e.v.).
Als een van de voorbeelden kan "Das fremde Kind" van E. Th. A. Hoffmann genoemd worden, waarin o.a. ook de voor "De kleine Johannes" zo belangrijke verdrijving van Pluizer uitgebeeld wordt.

23 Dat dit geen ongewone gebeurtenis in de geschiedenis van de dichtkunst is, bewijst een blik op de poëzie in Duitsland: "Vollends die Dichtung, weil sie sinnlich gestaltete Weltanschauung ist, hat in Deutschland seit Goethes Jugend nicht aufgehört, spinozistisch zu sein. Vorher gab es in der Lyrik eine anthropomorphe, humanisierte Natur, eine Natur mit Menschenfratzen; jetzt möchte die Menschenseele selbst natürlich empfinden und reden." (F. Mauthner 1921 : 41 e.v.)

24 Vgl. Van Eeden's brief van 13 augustus 1892 aan Lady Welby (Van Eeden/Welby 1954 : 5).

25 Van Eeden schreef over deze discussies in 1912: "And she stood it, for she *is* a very extraordinary woman indeed. It hurt her grievously, and so it did me, for there is nothing so painful as to see how the deepest friendship cannot prevent the deepest misunderstanding. Yet it brought no separation, no animosity." (Van Eeden 1912 : 83 e.v.) Zie ook Van Eeden's gedicht "To Lady W." (Van Eeden 1901 : 54).

26 Het idee, dat erkenning van de kwaliteiten van de communicatiepartner en een houding van liefdevolle sympathie de wederzijdse verstandhouding kan bevorderen, komt men ook nu nog herhaaldelijk tegen. Van Eeden heeft dit in een dagboeknotitie verder uitgewerkt (zie Van Eeden 1971–1972, I : 236). Voor soortgelijke ideeën verwijs ik naar Philipp Wegener (zie Juchem 1984 : 7 e.v.) en Ungeheuer (bijv. 1974 : 30).

27 In deze zin moet ook Lady Welby's antwoord van 3 maart 1893 op de betreffende passage van Van Eeden in zijn brief van 26 februari 1893 geïnterpreteerd worden (zie Van Eeden/Welby 1954 : 9).

28 Van Eeden las eerst "Spinoza van Saisset" (Van Eeden 1971–1972, I : 240). Het is niet duidelijk of daarmee de Franse vertaling van Spinoza's "Ethica" bedoeld is of de inleiding tot dit werk, waarin Saisset aan de spinozistische denkwijze een christelijke kleur geeft (zie Henrard 1977 : 116). Een maand later, in augustus 1893, noteerde Van Eeden: "In de Engelsche Spinoza gelezen" (1971–1972, I : 251). Daarbij gaat het waarschijnlijk om de eerste editie in het Engels van Spinoza's verzamelde werk: "The Chief Works of Benedict de Spinoza, Translated with an Introduction" by R.H.M. Elwes, London 1883 (zie Henrard 1977 : 117). Op 9 maart 1895 is dan de laatste verwijzing naar een werk van Spinoza te vinden: "Lees Spinoza's Staatk.-theol. Vertoog" (Van Eeden 1971–1972, I : 334). Daarmee zal bedoeld zijn: Godgeleerd-staatkundig Vertoog, vertaald door W. Meijer, Amsterdam: S.L. van Looy z.j.

29 Over Van Eeden's studies en lectuur in deze tijd zie ook zijn brieven aan Henri Borel (Van Eeden 1934 : 34, 36, 40, 43–45, 47 e.v.).

30 Zie over deze tekst Van Renterghem (1930 : 135) en Mannoury (1958 : 22–26). – Van Eeden had Lady Welby in zijn brief van 16 december 1896 (zie Van Eeden/Welby 1954 : 27) geschreven, dat hij van plan was haar werk en haar ideeën in deze voordracht te vermelden, maar uit de gepubliceerde versie is op te maken, dat hij dit uiteindelijk toch niet gedaan heeft.
Het was deze voordracht, die Mannoury's interesse voor Van Eeden wekte en die tot een eerste briefwisseling tussen hen leidde, waarin het om problemen van de nadere bepaling van het ik-begrip ging (zie Mannoury 1958 : 24–26). Kort daarna leerden Van Eeden en Mannoury elkaar ook persoonlijk kennen.

31 Daar Van Eeden zelf in zijn essay niet strikt tussen "gewaarwording" en "waarneming" onderscheidt, heb ik mij in het kader van een precieze weergave van de tekst aan de door hem gebruikte termen gehouden, zonder achteraf een onderscheid in te willen voeren, dat door Van Eeden niet bedoeld lijkt.

32 De definitie, die Van Eeden tenslotte van hallucinaties geeft, luidt: "Hallucinaties zijn gewaarwordingen die onderling een geheel ander en raadselachtiger verband blijken te bezitten, dan de welbekende gewaarwordingen waar zij op gelijken." (Van Eeden 1897b : 121)

33 Vgl. de samenvatting, die Verwey (1939 : 112–117) geeft van de inhoud van "Het lied van schijn en wezen"; een algemene beoordeling geeft Simons (1960a : 34); meer bijzonderheden zijn te vinden bij Van Tricht (1934 : 47–56; 1981); voor besprekingen, die gedurende de laatste 60 jaar van het gedicht verschenen zijn, zie het overzicht in Van Tricht (1981 : 20–25). – Ik zal in het vervolg het gedicht citeren naar de becommentarieerde uitgave van Van Tricht (Van Eeden 1981).

34 Op te merken valt, dat Van Eeden's gebruik van "redekunstig" in de betekenis van "logisch" persoonlijk is en verouderd (hij gebruikt ook "wiskunst" in plaats van "wiskunde") en vermoedelijk aansluit bij een zelfde soort woordgebruik bij Multatuli (vgl. Woordenboek der Nederlandsche taal, XII, 3, 1972 : 859 e.v.).
In algemene zin wordt de "Redekunstige grondslag" genoemd door Brouwer (1946 : 201), Van Nieuwstadt (1978 : 342), Van Tricht (1934 : 26 e.v.; 52 e.v.; 1979 : 164), Verwey (1939 : 230) en Vuysje (1953a : 256); op onderdelen wordt (ook kritisch) ingegaan door Giltay (1927 : 563), Mannoury (1935a : 86 e.v.; 1939b, c : passim; 1949a : 16 e.v.; 1954a : 3–5) en Padberg (1925 : 107–115); de enigen, die iets grondiger op de verhandeling ingaan, zijn Henrard (1977 : 116–140), Willink (1975) en Nap (1985), die ook een aantal literatuurwetenschappelijke beoordelingen van de verhandeling bijeengebracht heeft (1985 : 97–102).

35 Daarop heeft ook Willink in zijn commentaar bij de uitgave (zie Van Eeden 1975 : 41, 107) gewezen. Maar een drukfout in st. 22 (Van Eeden 1897a : 16), die tot een tegenstrijdigheid met de voorafgaande stelling leidt, is hem ontgaan; Padberg (1925 : 109) heeft de ongerijmdheid, die het gevolg daarvan is, echter opgemerkt en lang daarvoor ook Van Eeden al. In st. 22, vierde regel, moet "meer" door "minder" vervangen worden (zie Van Eeden's brief van 12 januari 1898 aan Borel; Van Eeden 1934 : 90).

36 Van Eeden kende deze verhandeling van Spinoza en heeft er ook uit geciteerd (zie st. 105, p. 47).

37 Over de geschiedenis van de oude trope "het spraakgebruik als tyran", die door Van Eeden niet gebruikt wordt, maar die Lady Welby kende, vgl. Ungeheuer (1980a : 75–82).

38 Om de betekenis en het gewicht van deze uitspraak in die tijd goed te kunnen inschatten, moet men de stand van de wiskunde en de opvattingen daarover, die voor 1900 bestonden, voor de geest halen. Mannoury heeft dan ook terecht Van Eeden's uitspraken over de wiskunde als volgt op hun waarde geschat: "En al bizonder opmerkenswaardig komen mij in dit opzicht enkele in de Grondslag geformuleerde stellingen voor, die betrekking hebben op de *wiskundige* grondbegrippen, waarvan hij het irreële en zuiver symbolische karakter scherp onderkende lang vóór dergelijke opvattingen onder de mathematici van professie ingang begonnen te vinden." (Mannoury 1954a : 3; vgl. ook Mannoury 1930c).

39 L.E.J. Brouwer heeft enige jaren later deze logische onfeilbaarheid niet principieel bestreden, maar wel de door Van Eeden aangenomen algemene begrijpelijkheid en ondubbelzinnigheid van termen als "gelijk", "ongelijk", "identiek" enz. Juist omdat symbolische taal haar betekenissen aan voorafgaande verstandhouding daarover dankt, waren voor Brouwer misverstanden in deze symbolische communicatie binnen de wiskunde niet uitgesloten.

40 Over deze stelling maakte ook Mannoury een opmerking in dezelfde geest (1954a : 3): "En voorts de nog dieper gravende uitspraak, in feite de relativering van het principium identitatis inhoudend, zoals die later door Korzybski en zijn school is voorgestaan (...)" – Over de toepassing van het signifische relativiteitsprincipe op het wiskundige principe van identiteit, zie bijv. Mannoury (1948 : 66 e.v.).

41 Zie voor het probleemgebied van de "cognitio symbolica" de beide inleidende artikelen van Ungeheuer (1983a; 1984a), waarin hij als eerste aantoonde, dat het bij symbolische kennis om een verschijnsel gaat, dat gedurende onze gehele intellectuele geschiedenis behandeld werd en dat ondanks alle kalmeringspogingen van filosofen als Spinoza, Kant en Russell steeds kwaadaardig en gevaarlijk gebleven is voor het streven naar zekere kennis. Voor een overzicht van Ungeheuer's werk over dit thema, zie Juchem/Schmitz (1982).

42 Bij het lezen van Spinoza had Van Eeden direct al problemen met Spinoza's begrip "ware idee" en hij schijnt daarover uitvoerige discussies met Herman Gorter te hebben gehad (vgl. Van Eeden 1971–1972, I : 321). Zijn problemen met dit begrip, die in st. 51 aan de orde komen, gaan o.a. terug op het feit, dat hij "mentis conceptum" (een begrip van de geest) aan "ens rationis" (een volgens de rede bepaald zijnde) gelijkstelt, waaruit dan natuurlijk tal van tegenstrijdigheden bij Spinoza zijn af te leiden (zie daarover ook Padberg 1925 : 109 e.v.). – Zie algemeen over st. 51 Henrard (1977 : 120) en in het algemeen over problemen rond de interpretatie van Spinoza's godsbegrip F. Kaufmann (1940 : 91) en Mauthner (1921 : 111 e.v.).

43 Willink (1975 : 8) raakt niet de kern, als hij beweert, dat in Van Eeden's "Grondslag" de nadruk vooral ligt op "de taal als middel tot rationeel communiceren". Rationeel is alleen de grondslag, de theoretische basis, die Van Eeden met zijn stellingen aan de communicatie tussen mensen wil geven.
Ook in andere details geeft Willink naar mijn mening de opvattingen van Van Eeden niet steeds correct weer. "Poëzie legt directer vast dan wetenschappelijke taal" (1975 : 10) is een van de uitspraken, die op zijn minst aanleiding kunnen geven tot misverstand, als hij al niet de inhoud van de "Grondslag" verkeerd weergeeft.

44 Naar dit conflict tussen Van Eeden en Lady Welby wordt indirect verwezen in een brief van R. Greentree, die van 1900 tot 1903 Lady Welby's secretaris was en in deze hoedanigheid ook Van Eeden had leren kennen. Greentree schreef op 12 juni 1900 aan Van Eeden (E. XXIV, C. 32 B. 2): "I hope something will be made of Lady Welby's papers; one does not like to think of a great part

of the labours of a life-time being lost. I remember you pressed her for definiteness, in which demand I heartily and humbly concur. I think she has been too much captivated by physical science; would not you say that most of the true apercus which have influenced mankind for good have been delivered not by scientists like Huxley or Herbert Spencer but by quiet mystics and philosophers like Plato, Spinoza, Dante, Ruskin and the like?"

45 Het gaat in alle gevallen, die hier aangehaald worden, om brieven van Lady Welby, waarvan de oudste is gedateerd op 4 juni 1887 en aan Prof. Henry Drummond gericht is (vgl. Welby 1929 : 196). Hij werd dus geruime tijd vóór de eerste ontmoeting tussen Van Eeden en Lady Welby geschreven.

46 Van Eeden schreef in ieder geval al op 15 februari 1894 in zijn dagboek (1971–1972, I : 280): "Mijn wijsgerig boek dat ik voor een jaar begon weer overgelezen. De inleiding is goed. Het geheel moeielijk, goed voor later."

47 Dit is de titel van de lezing, die Van Eeden in "Poëzie, wijsbegeerte en mathesis" in een voetnoot noemt (zie Van Eeden 1908a : 156). Als tijdstip, waarop de lezing gehouden werd, wordt daar "in maart 1904" aangegeven; uit het dagboek blijkt echter, dat de lezing op 19 februari 1904 plaats vond (zie Van Eeden 1971–1972, II : 584); deze laatste datum klopt ook met de opgave, die in de brief, waarnaar in het vervolg verwezen wordt, genoemd wordt.

48 Bedoeld is de fysicus Hendrik Antoon Lorentz (1853–1928), wiens belangrijke bijdragen tot de moderne natuurkunde Einstein's relativiteitstheorie mogelijk maakten. In 1911 besprak Van Eeden het werk van Lorentz in een stuk met de kenmerkende titel "Weetenschappelijke mystiek" (Van Eeden 1918c).

49 Hij baseerde zich daarbij alleen op wat hij van Lady Welby over Russell's boek gehoord had. Want pas op zijn aandringen kocht de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag "The Principles of Mathematics" en Van Eeden kreeg dit exemplaar op 5 maart 1904 (zie de brief aan Lady Welby van 23 februari 1904 en Van Eeden 1971–1972, II : 584).
In dezelfde brief aan Lady Welby schrijft Van Eeden bovendien het volgende: "The day before the lecture I met a friend – his name is Mannoury – who is an excellent mathematician. I had not seen him for years, but knew that he is very advanced en writes interesting essays. So I said to him: 'Now I know a book that you ought to read' and he answered without a moments hesitation: 'I know what you mean: Russell's principles' Is this not curious? It is the exact truth. He added that he had lectured on it at Utrecht, quite lately." (E. XXIV. B. 20 B. 1)
Dit verslag getuigt niet alleen van Van Eeden's enthousiasme over de nieuwe ontwikkelingen in de wiskunde, maar ook van de langdurige vriendschap tussen Mannoury en Van Eeden, die zeker een belangrijke voorwaarde voor de latere nauwe samenwerking in het vroege samenwerkingsverband van de significi geweest is.

50 Gustav Theodor Fechner (1801–1887) beschreef zijn metafysische ideeën in "Die Tagesansicht gegenüber der Nachtansicht" (1879), waarin hij het contrast tussen het fysicalistisch-wiskundig wereldbeeld (de "Nachtansicht") en de bezielde zinnenwereld (de "Tagesansicht") behandelt.

51 Van Tricht (1934 : 102 e.v.) vat het veranderingsproces bij Van Eeden als volgt samen: "Nu de praktische activiteit voor hem afgesloten is, zal hij blijven verkondigen, als de dichter-denker, die de Goddelijke vonk overbrengt en de daadkrachtigen de weg wijst en tot geestdrift wekt."

52 Van Eeden beschreef dit benauwende besef eens als volgt (30 april 1910): "Nog weer telkens onuitsprekelijk verwonderd over die waarnemings concentratie in mijn ik. Ik spreek altijd over 'wij' en 'de mensch' maar dat is een onderstelling, een aanname, men zou zeggen: een beleefdheid. Er is alleen 'ik' voor mij. En dat 'ik' is geplaatst in een nietig menschje, in een nietig puntje of een klein planeetje. En toch is het anders dan alle andere, en voor mij het éénige. Of waarom 'voor mij'? – het is het éénige. En millioenen hebben hetzelfde gevoel. En dat juist is onmogelijk. Ze

kunnen niet precies hetzelfde gevoel hebben. Het is een ijzingwekkend, angstig besef, als ware ik één enkele uitzondering in de oneindigheid. Het is niet te zeggen. Wat beteekent het? Het moet het allergewichtigste voor mij beteekenen. En er is bedrog, illusie bij. Wie zal dat ophelderen, en wanneer?" (Van Eeden 1971–1972, II : 1092)

53 Zo schreef Van Eeden bijvoorbeeld op 26 oktober 1908 aan Lady Welby: "I have never told you what I did not mean, and I have not changed my mind. But I have not contradicted you, where I would have done it, if your position, relation and life were not what they really are." (Van Eeden/ Welby 1954 : 77; vgl. ook pp. 67, 74 e.v., 82 e.v.)

54 Het ontbreken van een woord- of taalkritiek in signifische zin heeft Van Eeden ook in Kant gekritiseerd, daarnaast echter ook in zijn collega-dichters Gorter en Verwey (vgl. Van Eeden 1971–1972, II : 850 e.v., 854).

55 Dit idee had Van Eeden eerder al in "De kleine Johannes", deel III (1906) onder woorden gebracht (zie 2.4).

56 Hij verwijst in dit verband naar Mannoury's aforistische tekst "Hegelen of cijferen" (Mannoury 1905), waarin deze vanuit zijn relativistisch standpunt o.a. tegen de Hegelianen onder leiding van G.J.P.J. Bolland van leer trekt. Welke indruk Mannoury's wiskundige geschriften toen op Van Eeden maakten, bewijst een passage in zijn dagboek. Hij schrijft op 9 mei 1910 over zijn lectuur van Mannoury's "Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik" (Mannoury 1909a): "En ik lees Mannoury's belangrijk boek over de Philosophie der Mathesis. Dat sterkt en verkwikt me zeer. Dat is werkelijke wijsheid en wetenschap. De zuiverste waarheid. Deze kennis is wel een enorme vooruitgang. Men ziet de gradueele vorderingen der synthetici als Descartes en Kant. Ze komen tot de dichters nader, die altijd intuïtief op de juiste hoogte blijven, tot in Hegel die niets was als een in metaphysisch jargon verstikte poëtenziel. Aardig dat ik ook – van uit mijn intuïtie – tegen Descartes te keer ging, en zijn grondstelling omkeerde. (Gr. v. Verstandhouding)." (Van Eeden 1971–1972, II : 1094 e.v.)
Deze ook wederzijdse waardering moet als een belangrijke basis voor de latere vriendschappelijke samenwerking tussen de significi beschouwd worden.

57 Deze bezoeken van Van Eeden mogen in hun belang voor de ontwikkeling van de significa in Nederland niet onderschat worden. Want de informatie uit de eerste hand, die hij daar over de ideeën van Lady Welby en het werk van haar "medewerkers" kreeg, hebben later aantoonbaar effect gehad. Op deze manier hoorde Van Eeden bijvoorbeeld van Tönnies' Welby-prijs-essay (Tönnies 1899/1900; 1906) en in Harrow bij Lady Welby leerde hij Tönnies kennen (zie Van Eeden 1971–1972, II : 672). Enkele ideeën uit dit prijs-essay hebben later een belangrijke invloed uitgeoefend op het programma van het eerste signifische samenwerkingsverband via de bemiddeling van Van Eeden.

58 Over Van Eeden's lezing in Bonn vgl. ook de "General-Anzeiger" van 30 januari en 3 februari 1910. Blijkbaar vond ook de verslaggever uit Bonn Van Eeden's plannen enigszins werkelijkheidsvreemd. In de aankondiging vooraf wordt over de bekend geworden indrukken van de toespraken van Van Eeden in andere steden gezegd: "Uit tal van steden in Duitsland wordt ons verslag gedaan van de diepe en suggestieve indruk, die zijn hooggestemd en eerlijk idealisme, zijn krachtig tot uitdrukking gebracht geloof in de roeping van de dichter op de aandachtig luisterende toehoorders gemaakt heeft." (General-Anzeiger van 30 januari 1910)

59 Daarachter gaat allereerst de al door Shelley verkondigde opvatting schuil, dat de dichters de eigenlijke, maar niet-erkende wetgevers in de wereld zijn. In deze zin heeft Van Eeden de dichter echter niet pas sinds 1909 opgevat, zoals Van de Put (1950 : 3 e.v.) beweert. Het is eerder zo, dat Van Eeden dit beeld van de dichter uiterlijk vanaf 1886 al toegedaan was (zie daarover Verwey 1939 : 46) en wij vinden het in zijn filosofische verhandeling uit 1897 ook weer net als in "De Nachtbruid" (Van Eeden 1909; daarover Verwey 1939 : 252 e.v. en Noach 1939 : 371). Vóór 1909

wordt het idee van de "koninklijken" met dat van de "oorspronkelijken" versmolten en nu over de dichters heen uitgebreid tot de "geestelijk volkomen en onafhankelijke mensen", die met hun orders de verdere ontwikkeling van de mensheid sturen. Daarmee wordt door Van Eeden een verachting van de "menigte" en een "Herrenmoral" verbonden (vgl. Van Tricht 1934 : 134, 138; Van Eeden 1971–1972, II : 1074 e.v.).

60 Er bestaat tot dusver nog geen uitvoerige studie over het ontstaan en het uiteenvallen van de Forte-kring; aan de hier volgende publikaties zijn enkele gegevens te ontlenen: algemeen over de Forte-kring, vgl. Van de Put (1950; 1983), Van Tricht (1934 : 106–109), Verwey (1939 : 265–278); vanuit het perspectief van P. Bjerre, vgl. Bjerre (1945 : 122–139), Bärmark/Nilsson (1983); vanuit het perspectief van Buber, vgl. Buber (1930; 1972, Bd. 1 : 275 e.v., 366–370, 373–385, 390, 394–399, 482–485, 489 e.v., 518 e.v.), Schaeder (1972: 63 e.v.) en Kohn (1930 : 30, 150 e.v.); vanuit het perspectief van Van Eeden, vgl. Van Eeden (1971–1972, II en III : passim; 1934); uit Gutkind's perspectief, vgl. Gutkind (1930); vanuit het perspectief van Landauer, vgl. Landauer (1929, Bd. 1 : 386; 1929, Bd. 2 : 1–6, 13–16, 54–58, 63–64, 71–92) en Lunn (1973 : 9 e.v., 245 e.v., 262, 385, 388); vanuit het perspectief van degenen, die niet tot de oorspronkelijke kringleden behoorden, vgl. W. von Molo (1957 : 173), Rathenau (1926, Bd. 1 : 104, 167 e.v., 192, 306; 1967a : 164, 189; 1967b : 129 e.v., 297 e.v.), J. Joll (1967 : 24 e.v.), Loewenberg (1966 : 116 e.v., 208 e.v.), R. Rolland (1952 : 82, 94, 103 e.v., 113 e.v., 163–171, 181, 236, 244, 317, 372, 619 e.v., 853 e.v.), U. Sinclair (1932 : 253 e.v., 261–266).

61 Over Bjerre, zie Bärmark/Nilsson (1983).

62 Over Erich Gutkind is nauwelijks iets bekend. In Buber (1972, Bd. 1 : 368) staat in een voetnoot over hem: "Erich Gutkind (1877–1965), Schriftsteller, Philosoph und Soziologe, einer der acht Männer, die 1914 den Forte-Kreis vorbereiteten; 1919 Leiter des Jüdischen Volksheims in Berlin; 1933 Emigration zunächst nach England, dann in die USA."
Frau Gabriele Gutkind (University of Pennsylvania, Philadelphia) was zo vriendelijk mij over haar oom o.a. het volgende mede te delen: "I somehow doubt that he was a 'Leiter of a Jüdische Volksheim, in 1919' as you say. He came to New York in 1933/34. This is supported by the Family Chronicle Erich's mother wrote and a letter and photograph of Erich in cap and gown as professor at the New School of Social Research, signed by him 'New York, 1934.' He studied at the University, Berlin. However, he failed to get a degree. Most of the time, he lived on the allowance his father gave him. Later, Dutch and American friends helped. As a professor and lecturer he must have had a salary. This was always modest."

63 Gutkind beroept zich hier op de volgende zin uit "Siderische Geburt" (Volker 1910 : 30): "Und erst wenn alles Sprechen von uns abfiel, werden wir recht deutlich die Sprache des Himmels erlernen."

64 Gutkind wilde, zo blijkt uit de rest van de brief, in de zomer van 1911 naar Londen komen en bij deze gelegenheid Lady Welby bezoeken. Tot een ontmoeting is het echter nooit gekomen.
Van een andere brief van Gutkind (van juli 1911) aan Lady Welby is alleen de envelop in Van Eeden's nalatenschap nog over. Vermoedelijk ging het om een bedankbrief, nadat Lady Welby hem "Significs and Language" (Welby 1911b), haar laatste boek, gestuurd had.

65 Want Van Eeden schreef op 1 maart 1911 aan Lady Welby (E. XXIV. B. 20 B. 1): "I know that Mr Landauer got your book. I spoke to him about it and he is a very appreciative reader and a deep mind."

66 Vanuit dit secretariaat werd het merendeel van de propaganda gevoerd ter voorbereiding van de Forte-kring. Via het secretariaat liep ook het grootste deel van de correspondentie tussen de leden van de kring, die daar gekopieerd en rondgestuurd werd. Zo kwam het, dat Gutkind na het uiteenvallen van de kring over een enorm archief beschikte, waarin zich brieven van een aantal prominente kunstenaars, filosofen, politici enz. uit die tijd bevonden. Op grond van een persoonlijke mededeling van Gabriele Gutkind (University of Pennsylvania, Philadelphia) kan aangenomen

worden, dat Gutkind minstens een deel van het archief meegenomen heeft, toen hij naar de Verenigde Staten emigreerde. Of en waar het bewaard gebleven is, kon ik niet ontdekken.

67 Wat Van Eeden's opvattingen over de wiskunde betreft is hier al de invloed van Mannoury aanwijsbaar, wiens boek "Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik" (Mannoury 1909a) Van Eeden enige tijd daarvoor gelezen had. De herdruk uit 1918 bevat op de bladzijden 38 en 40 voetnoten, die de tekst corrigeren en vermoedelijk op advies van Mannoury of Brouwer zijn aangebracht.

68 Hoe Mauthner's interesse in de significa gewekt is, heb ik niet met zekerheid kunnen vaststellen. Landauer, die indirect bij de samenstelling van het "Wörterbuch der Philosophie" betrokken was, valt als bron af, omdat hij Lady Welby's "What is Meaning?" pas in 1911 in handen kreeg; de passage, die hier geciteerd wordt, kwam echter al in de eerste druk van het "Wörterbuch" voor, die in 1910 verscheen. Een andere mogelijke duitstalige bron, Tönnies' "Philosophische Terminologie in psychologisch-soziologischer Ansicht" (1906) moet eveneens uitgesloten worden geacht, omdat Tönnies bijvoorbeeld "significance" door "Hochsinn" (verheven zin) vertaalt, heel anders dus dan Mauthner. Ik vermoed dan ook, dat Mauthner via een Engelse tekst toegang tot de significa kreeg. Dat kan overigens niet Lady Welby's artikel uit 1896 zijn, zoals Weiler (1970 : 125) meent. Want daarin komt de term "significance" nog niet voor. Aan Mauthner's eigen formuleringen is eerder te ontlenen, dat hij zich beroept op het artikel "Significs" in J.M. Baldwin's "Dictionary of Philosophy and Psychology" (zie Welby/Stout/Baldwin 1902). De definitie van "Significs", die in het begin van het artikel gegeven wordt, komt bijna woordelijk overeen met de hier geciteerde tekst van Mauthner.

69 Vgl. ook noot 26.

70 Wat de correspondentie tussen Upward en Lady Welby betreft, vgl. zijn brief aan haar (Welby 1931 : 69 e.v.).
Van Eeden schreef in dit verband aan Lady Welby (3 februari 1911, E. XXIV. B. 20 B. 1): "I have just finished Upward's book 'The New Word' and I feel sure you must know that man. If you have nothing to do with the inspiration for that book it could be considered a miracle. I have written to him and hope to come in touch with him."
Daarop antwoordde Lady Welby op 7 februari 1911 (E. XXIV. C. 89 B. 2): "As to Allen Upward he wrote me enthusiastic letters about 'What is meaning' and I returned warm appreciation of 'The New Word' and begged him to come here and let us talk it out –"

71 Upward had zijn boek de volgende ondertitel gegeven: "An open Letter addressed to the Swedish Academy in Stockholm, on the meaning of the word IDEALIST". Hieruit en uit de inleiding en het slothoofdstuk kan opgemaakt worden, dat Upward hoopte met dit boek de Zweedse Academie zover te krijgen het geld voor de prijs aan plannen zoals dit uit te geven. – Lady Welby's exemplaar van "The New Word" bevat een groot aantal opmerkingen in de marge in haar handschrift en een vijf bladzijden lang extra register met talrijke verwijzingen naar eigen soortgelijke ideeën en begrippen. Lady Welby's exemplaar bevindt zich in de Welby Library van de University of London Library (vgl. Schmitz 1985a, Ch. 2.1).

72 F. Chr. Rang was aanvankelijk bestuursambtenaar, werd vervolgens dominee, maar keerde als directeur van de Raiffeisenvereniging terug in het bestuurswerk. Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog ontpopte hij zich als een begeesterd Duits patriot; na de oorlog maakte hij een verandering door, waarvan hij in zijn geschrift "Deutsche Bauhütte. Philosophische Politik Frankreich gegenüber" (Rang 1924) blijk gaf.

73 Het eerste manuscript voor "Helden-Liebe" werd in februari 1911 voltooid, het manuscript voor "Happy Humanity" was op 22 juli 1911 klaar (vgl. Van Eeden 1971–1972, III : 1182).

74 Van de Put (1950 : 7) vergist zich, als hij meent, dat *het* memorandum door Van Eeden geschreven is. Het eerste memorandum (E, nr. 636) stamt in elk geval van Upward, terwijl de correcties erin van Van Eeden afkomstig zijn. Na de ontmoeting met Upward begin 1914 heeft Van Eeden op basis van het eerste memorandum het tweede geschreven (zie Van Eeden 1971–1972, III : 1352; E, nr. 637), dat tenslotte aan minstens 15 mensen gestuurd werd.

75 Dit typoscript van 18 bladzijden zou zich volgens Van de Put (1950 : 11) in het Van Eeden-archief bevinden. Niemand kon mij daar overigens toegang tot het document verschaffen, noch was iemand iets over de verblijfplaats ervan bekend. In het Landauer-archief is echter een exemplaar van de tekst bewaard gebleven, dat niet – zoals deskundigen menen – identiek is met Van Eeden's aantekeningen in zijn privé-dagboek.

76 Van de Put (1950 : 13 e.v.) heeft alleen op grond van dagboek-aantekeningen van Van Eeden geconcludeerd tot een verband tussen de Forte-kring en het in 1917 opgerichte "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam", het eerste samenwerkingsverband van de significi. De continuïteit in ontwikkeling tussen 1910 ongeveer en 1917 is daarbij algemeen overzien. Vage vermoedens over een dergelijke continuïteit uiten overigens de uitgevers van Van Eeden's dagboek in hun aantekeningen bij blz. 2006 (zie Van Eeden 1971–1972, IV : LXXX e.v.).

77 Van Tricht schrijft daarover: "Hij heeft later gezegd, dat de oorlog hem gebroken heeft. Dit betekent: de oorlog brak zijn illusies, verijdelde zijn profeetschap, – en leverde hem over aan de, van binnen komende, melancholie." (Van Tricht 1934 : 113)

78 De briefwisseling met Bergson (gevoerd tussen 1905 en 1911) bevindt zich in de Welby Collection van de York University Archives, Downsview, Ont., Canada. – Uit welke periode het hier geciteerde brieffragment stamt, is niet meer precies te achterhalen. Voor het bewijzen van de invloed van Lady Welby op Van Eeden is dit echter niet belangrijk, omdat "What is Meaning?" als bron voor Van Eeden zeker voldoende is.
Over dit gehele complex van ideeën in het werk van Lady Welby, vgl. Schmitz (1985a : cii e.v.).

79 Op deze passage heeft Mannoury (1954a : 5) al gewezen.

80 Deze relatie werd door tal van tegenstellingen gekenmerkt, maar meer nog door een grote wederzijdse genegenheid, waar van Van Eeden's kant nog een hoge mate van verering bijkwam. Toen hij van de dood van Lady Welby hoorde, schreef hij in zijn dagboek: "Ik verlies bijna het liefste wat ik op de waereld had, mijn geestelijke moeder. De waereld verliest." (Van Eeden 1971–1972, III : 1234).

81 De meest volledige en betrouwbare biografie van De Haan is die van Meijer (1967). Zij bevat een kort hoofdstuk over het werk op het gebied van de rechtskundige significa (1967 : 142–165). Meijer's afstandelijke en te vaak ironische beschrijving van De Haan wordt nog het best gecorrigeerd in de roman: "De Vriendt kehrt heim" van Arnold Zweig (1932).

82 Bedoeld is Van Ginneken's "Principes de linguistique psychologique" uit 1907.

83 De Haan vergist zich hier. Dit artikel verscheen in 1912 (vgl. De Haan 1912). – Met de eerder genoemde twee "engelse boeken" zijn "What is Meaning?" en "Significs and Language" van Lady Welby bedoeld (1903; 1911b).

84 Van de correspondentie van De Haan zijn slechts fragmenten bewaard gebleven. Hij heeft zelf tijdens zijn leven alle aan hem gerichte brieven vernietigd en aan zijn vrienden richtte hij meermalen het dringende verzoek datzelfde ook met zijn brieven te doen. Van Eeden schijnt zich nog het minst aan dit verzoek te hebben gehouden.

85 Deze brief is door Meijer in zijn geheel afgedrukt (vgl. Meijer 1967 : 125 e.v.). Het begin van het hier geciteerde fragment wordt bij Meijer echter verkeerd weergegeven.

86 Bedoeld is Lady Welby's laatste boek "Significs and Language" (Welby 1911b).

87 Dit is een gebruikelijke afkorting voor "Rechtsgeleerd Magazijn", indertijd het meest vooraanstaande juridische vaktijdschrift; deze traditie wordt nu door het "Rechtsgeleerd Magazijn Themis" voortgezet.

88 Dit boek zou oorspronkelijk nog tijdens Lady Welby's leven verschijnen en haar significa internationale erkenning moeten bezorgen. Behalve Vailati, Calderoni, Höffding, Stout enz. had ook C.S. Peirce een bijdrage toegezegd. Over de geschiedenis van dit geplande boek vgl. Schmitz (1985a : lxv).

89 Mannoury (1947d) heeft vele jaren later in De Bussy "een pionier van de theologische significa" gezien en hem in deze zin gewaardeerd.

90 Bij zijn introductie van de drie semiotische termen van Lady Welby in de dissertatie beroept De Haan zich op een artikel van de fysicus T. Clifford Allbutt, waarin deze, steunend op Lady Welby's definities, eigen omschrijvingen van "sense", "meaning" en "significance" geeft (vgl. De Haan 1916f : 19; Allbutt 1906 : 1120).

91 Blijkbaar beschouwde Van Eeden de promotie van De Haan als een succes voor hemzelf: hij had weer eens iemand de juiste weg gewezen. Meijer (1967 : 363) merkt daarbij op: "Van Eeden 'acteerde' zo ostentatief, dat een der aanwezigen (waarlijk niet de geringste) als zijn indruk weergaf, dat 'het scheen alsof Freerk zelf promoveerde'..." Brouwer heeft later eenzelfde kritiek geuit tegenover Van Eeden (vgl. Van Eeden 1971–1972, III : 1488).
Wie de tweede paranimf van De Haan was, is onbekend. Henri Borel, zoals Meijer (1967 : 362 e.v.) denkt, was het zeker niet (vgl. Van Eeden 1934 : 171).

92 "Machtige Brouwer" is een toespeling op Van Eeden's bespreking van Brouwer's "Leven, kunst en mystiek" (Brouwer 1905), die onder de titel "Een machtig brouwsel" in de loop van het jaar 1916 verscheen (vgl. Van Eeden 1925).

93 Op de "series lectionum" (het collegerooster) van de Universiteit werd de rechtskundige significa omschreven als: "significatio verborum eorum quae ad ius pertinent" (vgl. De Haan 1916h : 27).

94 Vooraf was er een correspondentie tussen De Haan en de Welby's. Maria Welby, die hem antwoordde, was niet de dochter van Lady Welby, zoals Meijer beweert (Meijer 1967 : 224), maar haar schoondochter.

95 Vgl. De Haan's brieven aan Van Eeden van 6 en 20 mei 1919 (E. XXIV. C. 35) en van 13 februari 1920.

96 Ewald J. Messing doceerde toen aan de Handelshoogeschool te Rotterdam. Waarschijnlijk verwijst De Haan hier naar colleges van Messing over de "taal van de economie" (zie Messing 1928; 1932), waarin het hem enerzijds om het taalkundig onderzoek van de taal in economie en handel ging, anderzijds om taal (in de zin van spreek- en schrijfhandelingen) als factor in het economisch produktie-proces. Een zekere verwantschap met De Haan's rechtskundige significa is onmiskenbaar, ook al richtte Messing zich meer op de traditionele taalwetenschap.

97 Over de verhouding van vernieuwingen en onvoorziene gevolgen in de wetenschap, zie Specht (1972).

98 De Haan heeft zijn ideeën over het verband tussen taalstructuur en taalfunctie aan een artikel van Van Eeden (vgl. Van Eeden 1918a; oorspronkelijk 1912) ontleend. Op deze plaats noemt hij Van Eeden echter niet.

99 Voor de vaktaal van de ethiek verwijst De Haan naar de studies van De Bussy (zie noot 89), voor de taal van de economie naar N. van Suchtelen (1907) en voor de psychiatrische significa o.a. naar Van Eeden's "Grondslag" (Van Eeden 1897a) en Tönnies' Welby Prize Essay (vgl. Tönnies 1899/1900; 1906). Onder de auteurs, die zich met de taal van de geneeskunde bezig hebben gehouden, noemt De Haan G. van Rijnberk, die inderdaad enige jaren later een artikel over "Geneeskundige significa" publiceerde (zie Van Rijnberk 1918) onder invloed van De Haan's signifische studies. Vergelijk daarvoor ook de latere vermelding van Van Rijnberk in De Haan (1919a : 43) en De Haan's citaat uit een brief van Van Rijnberk aan hem (De Haan 1919a : 84 e.v.).

100 De Haan (1916f : 88) noemt hier niet de juiste vindplaats.

101 Vergelijk daarmee, wat De Haan over het wezen van het woord en het ding schrijft (De Haan 1916f : 15).

102 In een later artikel (zie De Haan 1917l : 267 e.v.) heeft De Haan talloze voorbeelden van voorwaartse en achterwaartse betekenisverschuivingen van juridisch relevante werkwoorden, bewegingswerkwoorden in samenhang met hun preposities en substantieven onderzocht.

103 Op stelling 4 na werden deze 6 stellingen in aansluiting aan De Haan's eigen samenvatting na het tweede hoofdstuk (De Haan 1916f : 88 e.v.) geformuleerd om zo juist die aspecten van zijn significa-conceptie te benadrukken, die voor hem zelf bijzonder belangrijk waren.

104 Voor Clifford (1886 : 274 e.v.; oorspr. 1879) zijn "objects" groepen van veranderingen in mijn bewustzijn. Maar het bestaan van jouw gevoelens, waartoe ik concludeer, van hun objectieve groepering gelijk aan die van de mijne en van een subjectieve orde in allerlei opzicht analoog aan die van mijzelf, – al deze bestaanswijzen, waartoe ik concludeer, worden in de act van het concluderen zelf uit mijn bewustzijn "verwijderd" en als buiten mijn bewustzijn gezien, als iets, dat geen deel van mij uitmaakt. Deze bestaanswijzen noemt Clifford "ejects" (1886 : 275). Dat De Haan de redenering van Clifford in sterk verkorte vorm weergeeft, blijkt uit het feit, dat voor Clifford pas door de constitutie van "social objects" (1886 : 276) de indruk van iets "uiterlijks" in de objecten ontstaat. Want doordat ik al redenerend aannneem, dat er analoog aan mijn gevoelens, die objecten in mijn bewustzijn uitmaken, dezelfde of soortgelijke gevoelens bij jou en vele anderen bestaan, verbind ik mijn objecten met ejecten; de samengestelde concepties, die daaruit resulteren, zijn "social objects". Clifford heeft overigens ook al de invloed van de taal op de constitutie van het geloof in "social objects" benadrukt.
Dit vormt bovendien de achtergrond aan ideeën, waartegen De Haan de kritiek van Brouwer (1916b), dat hij in zijn opvatting van significa en taal de taal objectiveert, ontkracht en afwijst (vgl. De Haan 1916h : 24).

105 In dergelijke vertaalmogelijkheden ligt voor Lady Welby de mogelijkheid van een eenheid der wetenschappen besloten (vgl. Schmitz 1985a : xcii e.v.); zie voor de noodzaak van dergelijke vertalingen ook Kuhn (1970 : 202 e.v.).

106 Uit het verband blijkt, dat De Haan de waarde van de functie-psychologie voor de significa inzag, omdat met de eigen activiteit van de toehoorder hier meer rekening gehouden wordt dan in de oudere associatie-psychologie. Vreemd genoeg heeft Mannoury zijn latere gedachten over het communicatie-proces niet op de functie-psychologie, maar op de associatie-psychologie gebaseerd, hetgeen de receptie van zijn zonder meer belangwekkende ideeën aanzienlijk geschaad heeft (vgl. Schmitz 1984).

107 Dat men deze beide complementen altijd samen moet denken, geeft De Haan in het vervolg opnieuw door een citaat uit Brouwer's dissertatie weer (Brouwer 1907 : 8).

108 Ik meen, dat men niet te ver gaat in de interpretatie van deze onderscheidingen van De Haan, als ze gezien worden als vooruitlopend op de latere differentiëring van Mannoury tussen het indicatieve,

het emotionele en het volitionele betekeniselement van elke taaldaad (zie daarvoor Schmitz 1984 : 452 e.v.). Het minst valt nog een overeenstemming te constateren tussen "sociale waarde" en volitioneel betekeniselement.

109 De significi probeerden indertijd Uhlenbeck en De Josselin de Jong als medewerkers te krijgen (zie 5.2.a).

110 De Haan vergist zich hier. Van Eeden heeft de term "significa" al in 1908 en daarmee werkelijk als eerste in Holland gebruikt (vgl. Van Eeden 1908b : 224). Het is nauwelijks aan te nemen, dat De Haan hier bedoelt, "signifiek" is in feite een andere term dan "significa" en hij heeft "signifiek" als eerste ingevoerd. Want in het artikel uit 1912, waarnaar hij verwijst, gebruikt hij niet "signifiek", maar net als Van Eeden eerder "significa".

111 Ik kan Van den Bergh (1964a : 339 e.v.) in zijn evaluatie van de recensies van De Haan's werk niet volgen. Hij onderscheidt naar mijn mening niet voldoende tussen zakelijke instemming, voor zover het om wetenschappelijke kwesties gaat, en negatieve reacties op De Haan's kritiek op personen en hun schrijfstijl.
Bovendien beschouw ik Van den Bergh's weergave van de rechtskundige significa niet steeds als juist (vgl. Van den Bergh 1964a : 341–353). Op enige punten, waarop ik het niet met hem eens ben, ben ik in de vorige hoofdstukken expliciet ingegaan, op andere spreek ik hem impliciet tegen met mijn analyse van de vier stadia van ontwikkeling in De Haan's significa.

112 Dit verwijt acht Van den Bergh gemotiveerd door het feit, dat De Haan zich bij de samenstelling van de commissie gepasseerd zou hebben gevoeld (zie Van den Bergh 1964a : 348). Het lijkt mij weinig zinvol daarover te speculeren; de commissie werd in 1912 ingesteld en De Haan's eerste signifische artikel verscheen pas eind 1912.

113 Denk bijvoorbeeld aan de indruk, die de titels van De Haan's publikaties naar buiten toe maken; uit de bibliografie is op te maken, dat het bijna steeds om dezelfde titels gaat of dat ze erg op elkaar lijken.

114 Heyting moest door Van Stigt ertoe overgehaald worden (zie Brouwer 1975 : XV), tenminste enige fragmenten uit Brouwer's brochure "Leven, kunst en mystiek" (Brouwer 1905) in het eerste deel van de "Collected Works" op te nemen (zie Brouwer 1975 : 1–10).

115 Persoonlijke mededeling van Dr. J. Ch. Boland (Gorssel) van 9 februari 1982.

116 Brouwer in een brief van 4 juli 1904 aan zijn vriend, de dichter Adama van Scheltema (zie Scheltema/Brouwer 1984 : 52).

117 Een algemene beschrijving en bespreking van de inhoud geeft Heijerman (1981 : 17–34). Onlangs is Kousbroek (1982) kritisch ingegaan op Brouwer's mysticisme. Zijn essay moet als mislukt beschouwd worden, omdat hij veronderstelt, dat een mystiek "wereldbeeld" in een rationalistisch vertaald kan worden en omgekeerd. Het is echter belachelijk een mystiek wereldbeeld aan rationalistische criteria te willen afmeten. Beide "wereldbeelden" sluiten elkaar uit en moeten elkaar dan ook wederzijds verwerpen. Kousbroek ziet daarom ook niet in – hij sluit er zich zelfs voor af –, dat voor Brouwer de subjectieve wereld van "zielstoestanden" het primaat heeft boven de geobjectiveerde uitwendige, onafhankelijk van het individu gedachte "werkelijkheid", waartoe nu juist de andere individuen behoren.

118 In Van Eeden's dagboek zijn over "Leven, kunst en mystiek" en Van Eeden's recensie de volgende aantekeningen te vinden: op 28 augustus 1916 schrijft hij: "Gister avond las ik in de brochure van Brouwer. Er ontbreekt iets troostrijks aan. Het is hard en bitter." (Van Eeden 1971–1972, III : 1529) En op 6 september 1916: "Ik las hem (Brouwer; H.W. Sch.) mijn artikel oover zijn Delftsche reede voor en hij drukte mijn hand." (Van Eeden 1971–1972, III : 1531)

Mannoury schreef in een brief van 28 december 1925 (E. Nr. 710) aan Van Eeden over diens recensie: "Ja, Brouwer's brouwsel is inderdaad revolutionair, in meer dan één betekenis, daar heb je schoon gelijk aan, maar daar zal de grote menigte voorlopig nog niemendal van merken. Die doet me denken aan een stof-en-drankbruiloft: als eindelijk een van de gasten zegt 'ik geloof, dat het al begint te schemeren', en de luiken openzet, dan is het al volle dag geworden!"

119 Het is niet geheel duidelijk, of deze stap van Brouwer inderdaad op aandringen van Mannoury volgde, zoals met name Van Dantzig (1957 : 15) beweerd heeft. Wanneer men per se wil, kan men Mannoury's bespreking van het proefschrift van Brouwer (vgl. Mannoury 1907b, met name p. 248) in deze zin interpreteren. Van Dalen ziet dit blijkbaar anders (zie Van Dalen in Brouwer 1982 : 3 e.v.). In zijn proefschrift (Brouwer 1907 : 131 e.v.) zou Brouwer het principe van de uitgesloten derde alleen al daarom niet verworpen hebben, omdat hij daar "A of niet A" verkeerd geïnterpreteerd heeft als "Als niet A, dan niet A" (zie daarvoor Van Dalen 1978b : 300; 1981a : 13).

120 Dit wordt bevestigd door Kousbroek (1982 : 24. 9. 82), Sundholm (1983/1984 : vi) en Heijerman (1981 : 50–68).

121 Hoe wij in een dergelijk wiskundig bekijken van het leven naast volgreeksen ook objecten scheppen, verklaart Brouwer als volgt: "Wij *scheppen* de wiskundige systemen in den buitenwereld als moment in onze veruiterlijking, dat is zelfhandhaving daartegen; en daar een 'object' niets anders is, dan een met betrekking tot andere variabele causaliteitsreeksen constante causaliteitsreeks (zoo in de eerste plaats de rigide lichamen, wier bewegingsgroep bij zooveel wisselingen invariant blijft; maar even *objectief* is b.v. de energie van een systeem, als de stoffelijke deelen ervan), kunnen we zeggen: wij scheppen in vrijheid de objectieve wereld." (Brouwer 1982 : 30 e.v.)

122 Brouwer wijst er in een voetnoot bij deze passage op (zie Brouwer 1907 : 98), dat de constructie van de intuïtieve wiskunde als zodanig eigenlijk een "daad" is en geen wetenschap; wetenschap wordt zij pas in de wiskunde van de tweede orde, die in de wiskundige beschouwing van de wiskunde of van de taal van de wiskunde bestaat.

123 "*bestaan* in wiskunde beteekent: *intuïtief zijn opgebouwd*" (Brouwer 1907 : 177). Wiskundige resultaten zijn zo vanuit intuïtionistisch perspectief geen ontdekkingen, maar uitvindingen (vgl. Krol 1981 : 32).

124 Vergelijk met dit citaat het volgende uit de "Meditationes" van Leibniz: "(...): ita cum Chiliogonum seu Polygonum mille aequalium laterum cogito, non semper naturam lateris & aequalitatis & millenarii (seu cubi a denario) considero, sed vocabulis istis, (quorum sensus obscure saltem atque imperfecte menti obversatur) in animo utor loco idearum quas de iis habeo, quoniam memini me significationem istorum vocabulorum habere, explicationem autem nunc judicio necessariam non esse; qualem cogitationem *caecam* vel etiam *symbolicam* appellare soleo, qua & in Algebra & in Arithmetica utimur, imo fere ubique." (Leibniz 1684 : 538)
In vertaling: "Als ik aan een chiliogon, d.w.z. een regelmatige veelhoek met duizend zijden denk, dan neem ik niet steeds het wezen van de zijde en van gelijkheid en van het duizendtal (of van de kubus het tiental) in overweging, maar ik maak in gedachte gebruik van die woorden (waarvan de betekenis mij duister en onvolmaakt voor de geest komt) in plaats van de ideeën, die ik daarover heb, maar waarvan ik denk, dat een verklaring nu niet nodig is; ik pleeg deze kennis *blind* of ook *symbolisch* te noemen, waarvan wij ons in de algebra en de rekenkunde, ja bijna altijd bedienen."

125 Over het algemene belang van deze recensie van Brouwer, vgl. Van Nieuwstadt (1978 : 345). – Mannoury heeft uit Brouwer's bespreking niet alleen uitvoerig geciteerd (zie Mannoury 1934c : 291), maar op dezelfde plaats ook de invloed van Brouwer zelf toegegeven (zie daarover Schmitz 1984 : 448).

126 Brouwer verstond onder eugenetica blijkbaar alleen een algemene regeling van de vraag aan welke echtparen het voortbrengen van kinderen toegestaan zou zijn. In zijn opvatting zouden dergelijke

regelingen de menselijke gezondheid en de inkrimping van de bevolkingsdichtheid dienen (vgl. Brouwer 1917). Brouwer stond met deze ideeën in die tijd niet alleen; zij werden sinds de eerste publikaties van Francis Galton over "eugenics" na de eeuwwisseling in brede kring besproken.

127 De spaarzame verwijzingen in de literatuur (vgl. Van Eeden 1971–1972, IV : LXXX e.v.; H. van Eeden 1967 : 29–32), die op de significi in deze periode betrekking hebben, zijn zeer onbetrouwbaar en grotendeels zelfs onjuist.

128 Vgl. Van Eeden (1971–1972, III : 1456); het verslag van Denier van der Gon en Reiman, dat zich in het Amersfoortse archief bevindt, noemt 31 augustus 1915 als datum, waarop de zitting van het voorlopig comité begon, om op 21 september 1915 beëindigd te worden.
De eerste datum kan noch door Van Eeden's dagboekaantekeningen noch door de briefwisseling tussen Van Eeden en Borel (vgl. Van Eeden 1934) bevestigd worden.

129 In latere exemplaren van het prospectus komt deze zin alleen nog in verkorte vorm voor (zie E. Nr. 669 en een exemplaar in A.). Hij luidt dan: "Ook voor de philosophie der taal zal de Hoogeschool de rechte plaats zijn."

130 Vgl. daarvoor de brieven van Borel aan Martin Buber van 7 december 1916, 25 januari en 26 februari 1917. De brieven bevinden zich in The Jewish National and University Library, Jerusalem (Arc. Ms. Var. 350/137).
Even leerzaam zijn de talrijke brieven van Borel aan Brouwer (B), waarop de volgende opmerkingen eveneens gebaseerd zijn.

131 Bedoeld is de architect Rudolf Mauve (1878–1965).

132 Over de deelname van Van den Bergh van Eysinga en J.D. Bierens de Haan aan de voorbereidingen voor de oprichting van de "Internationale School voor Wijsbegeerte" te Amersfoort, vgl. Van den Bergh van Eysinga (1945) en Van der Bend (1983).

133 Alle gegevens over de biografie van H.P.J. Bloemers dank ik aan persoonlijke informatie van zijn zoon, H.W. Bloemers (Putten), op 31 maart 1984. Aan de informatie van H.W. Bloemers is ook te ontlenen, dat zich in de nalatenschap van zijn vader geen stukken bevonden, die iets met de signifische beweging te maken hebben.

134 Bloemers was vanaf 1931 burgemeester van Rheden en vervolgens van Groningen (1931–1934) en Arnhem (1934–1944). In 1944 werd hij door de Duitse bezetter afgezet.

135 Dit is zelfs in details aan te tonen. In het Van Eeden-archief bevindt zich bijvoorbeeld een exemplaar van de statuten voor de latere "Internationale School voor Wijsbegeerte" te Amersfoort, opgesteld door het bestuur (E. Nr. 678). In het door Brouwer op de belangrijkste punten uitgewerkte ontwerp heeft Van Eeden in handschrift wijzigingsvoorstellen aangebracht, die o.a. betrekking hebben op de centrale artikelen 2 en 3. Onafhankelijk van de vraag, of Van Eeden's voorstellen nog voor de Amersfoortse School bestemd waren, waarop het een en ander wijst, of voor het in 1917 opgerichte "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte" in Amsterdam, feit is, dat geen enkel voorstel tot wijziging werd aangenomen. Dit bewijst in elk geval de vergelijking van dit eerdere ontwerp van Brouwer met de tekst van de statuten, die in 1917 gedrukt en rondgestuurd werd (vgl. E. Nr. 679 of de achterkant van E. Nr. 1261). Daarentegen heeft Mannoury nog medio 1917 enkele kleine wijzigingen in de statuten kunnen aanbrengen!

136 Deze fase in de ontwikkeling van de signifische beweging is tot de toetreding van Mannoury medio 1917 slecht gedocumenteerd. De belangrijkste bronnen voor de volgende beschrijving zijn het dagboek van Van Eeden, enige slecht (d.w.z. qua tijd verkeerd) geordende documenten in het Van Eeden-archief en enkele brieven van Brouwer aan Borel.

137 Deze datering blijkt uit het feit, dat een schrijven, dat daarop betrekking heeft en dat zich samen met een exemplaar van de statuten en een gedrukt prospectus van de Academie in Mannoury's nalatenschap in het Significa-archief (S) bevindt, in Mannoury's handschrift het opschrift draagt: "Beantw.: 17. 4. '16: *bereid*."

138 Op grond van twee ongedateerde brieven van Ornstein aan Brouwer (B) zou de contributie ter hoogte van 40 gulden de voornaamste reden geweest kunnen zijn, dat Ornstein zijn lidmaatschap van het "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte" opzei. Tegelijkertijd verdedigt hij zich tegenover Brouwer: "(...), ik hoorde daar niet in, voelde tenslotte niet voor de zaak, had er niets voor over – dat houd ik voor mijn recht nu nog – maar ik had het anders moeten aanpakken. Ik hoop dat je deze erkentenis van ongelijk al komt ze laat aanvaarden wilt."
Dit maakt de conclusie aannemelijk, dat Ornstein in feite eerder vanwege zijn contact met Brouwer lid werd dan uit overtuiging voor de zaak, waarom het ging.

139 Dit archief is tot dusver niet gevonden.

140 Martin Buber's antwoord werd meermalen gepubliceerd (zie Buber/Brouwer 1918 : 28 e.v.; Buber 1965 : 15; 1972 : 482). Landauer schijnt eveneens geantwoord te hebben (zie Landauer 1929, Bd. 2 : 178), maar de tekst kon ik niet vinden. Gutkind's bezwaar werd evenals dat van Buber door de significi gepubliceerd – overigens alleen als uittreksel – samen met een antwoord van Brouwer (vgl. Gutkind 1919).
De reactie van Rathenau op de circulaire werd als sympathiebetuiging opgevat en door de significi niet gepubliceerd. In werkelijkheid is Rathenau's brief zeer terughoudend en afwachtend. Hij wil de Academie pas steunen, "(...) sobald ich die Wege etwas klarer sehe, denn mit der Beseitigung von Wörtern allein scheint es mir nicht getan zu sein." (brief van 17 augustus 1917 aan Van Eeden; zie Rathenau 1926, Bd. 1 : 306).

141 Over Tönnies, zijn tekentheorie en de duurzame invloed van zijn prijs-essay op Otto Neurath en Rudolf Carnap en daardoor op de Wiener Kreis, vgl. Schmitz (1985a : cxvii–cli; 1985b).

142 Ik baseer mij voor het vervolg vooral op dit artikel van Van Dantzig (1957) en op een eveneens door hem gemaakt typoscript uit het Significa-archief, dat waarschijnlijk in 1947 geschreven werd, met de titel "Beknopte schets van leven en werken van prof. dr. G. Mannoury" (geciteerd als Van Dantzig Ms.). Omdat Van Dantzig zeer nauwe persoonlijke contacten met Mannoury onderhield, neem ik zijn oordeel over Mannoury alleen in die gevallen over, waarin het door uitspraken van andere tijdgenoten gesteund wordt.
Verdere informatie over Mannoury en over zijn werk bevatten de volgende publikaties: Beth (1957; 1958; 1963b : 480, 489); Boek en Lezer (1949); Boland (1978; 1979); Bourgin (1958); Brouwer 1910a, b; 1947), Van Dantzig (1947b; 1948a; 1949b, c; 1957; 1958); Destouches (1958); Van Eeden (1908a); Esser (1981); Ferrater (1979, III : 2095 e.v.); Gagnebin (1955); Giltay (1925); De Groene Amsterdammer (1956); Hempel (1938); Heyting (1947a; 1956; 1957; 1958; 1978a); De Jong (1956); De Jonge (1972); Kattsoff (1948 : 196–206); Meertens (1958); Neurath (1938a : 4 e.v.); Nieuw Archief voor Wiskunde (1956); Nieuwe Rotterdamsche Courant (1915; 1937); Van Nieuwstadt (1978; Ms.); Preissmann (1947); Van Ravesteyn (1926; 1946; 1956); Scheffer (1956); Schmitz (1984); Spartacus (1956); Stoffer (1955); Studentenweekblad (1906); Synthese (Redactie) (1947b; 1958a, b); Verwey (1917); Vuysje (1963; 1969); Willink (1979); De Wolff (1956). Een eerste poging tot een complete bibliografie van de publikaties van Mannoury is door Stegeman (1985) gedaan.

143 De volgende gegevens over Mannoury's werkzaamheden als onderwijzer zijn ontleend aan zijn eigen aantekeningen, vgl. "Brievenkopieboek AI (privé) 1904–1914" en "Kopieboek BI (Korr. Nr. 22: Diversen) 20. 1. 1915–3. 9. 1917" in het Significa-archief.

144 Persoonlijke informatie van Mevr. Vuysje-Mannoury, Mannoury's dochter, van 11 augustus 1982.

145 Over het wiskundig werk van Mannoury, vgl. Beth (1957 : 300), Brouwer (1910a; 1947), Van Dantzig (1957), Destouches (1958) en Heyting (1947a; 1958).

146 Het gradualiteitsbeginsel blijkt voor Mannoury uit het niet nader te splitsen "levensbewustzijn", waaronder hij het ons direct via introspectie gegeven bewustzijn verstaat, dat bestaat uit tot op zekere hoogte geïsoleerde "onderscheidbaarheden" (psychische inhouden) en uit een niet verder te splitsen en niet samen te vatten rest (psychische achtergrond) (vgl. Mannoury 1953 : 158).

147 Over zijn colleges als privaatdocent (map "Kolleges, De logiese grondslagen der Wiskunde", Significa-archief) noteerde Mannoury aan het slot van de lijst: "Bovendien een college van ±3 jaar over 'Hegelen of cijferen', op verzoek van den Rector Magnificus F echter niet als officieel beschouwd maar (na het 1e college) aan huis gegeven.
Blijvende hoorders, Barrau, L.E.J. Brouwer, v. Hasselt, Mauve, Theo v.d. Waerden.
F stelde mij de vraag: valt dat onder wiskunde of onder filosofie? Antw.: het laatste." (Mannoury's eigen correctie)

148 Gehouden op 11 december 1915 voor de "Philosophische Faculteit der Leidse studenten".
Op de titel van deze voordracht doelde De Haan met het volgende aan Mannoury gewijde kwatrijn: G. Mannoury/"Men kan niet twisten over waarheid"/Hadt gij niet anders dan dit woord geleerd,/Ik zoude u prijzen om uw klaarheid/Als men een Meester eert.

149 In de voordracht "Het woord" (30 oktober 1906) beëindigt Mannoury een verhaal aldus: "(...) herdersjongen werd dadelijk door den duivel gegrepen, en in de hel van de hegelaars gestopt: u weet wel, waar de zielen van de zondaars worden verschroeid met gloeiende hagelsteenen en bevroren door ijskoude vlammen! Haec fabula docet: 1. dat de waarheid betrekkelijk is, en 2. dat een echte hegelaar zelfs een engel zijn geduld zou doen verliezen." (p. 9bis e.v.; S)

150 Nietzsche: Über Wahrheit und Lüge im außermoralischen Sinne (1873).

151 Na de dood van Mannoury zei Brouwer tot diens dochter: "Ja, je vader is een van de weinige menschen welk' ik nooit ruzie mee gehad heb. Maar die haalde het goede in de menschen tevoren en ik het slechte." (persoonlijke mededeling van Mevr. Vuysje-Mannoury, 11 augustus 1982)

152 Over andere redenen van wetenschapshistorische aard voor de zeer beperkte invloed van Mannoury's werk, vgl. Schmitz (1984 : 459 e.v.).

153 "(...) van de analogie tusschen de herinnering aan onze eigen daden en gedachten en de kennis, die wij hebben omtrent andere personen of omtrent gebeurtenissen in het verleden, een vraagstuk, dat in nauw verband staat met dat omtrent het al of niet bestaan eener ik-heid als mathematische eenheid; verder wijs ik op de overeenkomst of het verschil tusschen 'opeenvolging' en 'veroorzaking', tusschen 'post' en 'propter'; een vraag, die o.a. deze tweede met zich brengt: is 'willen' iets anders dan 'zijn eigen daden, door ondervinding geleerd, zien aankomen', en die ook weder met het tijdsbegrip in verband kan worden gebracht." (Mannoury 1903 : 16)

154 Mannoury's in het Duits geschreven boek bevat tal van fouten tegen de spelling en tegen de grammatica. Ik zie er in het vervolg echter van af om dergelijke fouten als die van de geciteerde auteur aan te merken. – Het boek kreeg overigens maar een geringe verspreiding ondanks zijn algemene begrijpelijkheid: tot 1917 waren er 310, tot 1929 in totaal 375 exemplaren verkocht (S).

155 Zie map "Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik" (Significa-archief). De conceptbrief is ongedateerd; Van der Wyck's antwoordkaart is van 19 februari 1910.

156 Vgl. het manuscript van de voordracht "Het woord" van 30 oktober 1906 (S).

157 Vgl. Mannoury's aantekeningen voor de voordracht "1" van 22 oktober 1906 (S).

158 Op een kleine wijziging in de tweede alinea na was dit oorspronkelijk de inleidende tekst *en* het slot van de voordracht met dezelfde titel van 30 oktober 1906 (S).

159 Het is in Mannoury's opvatting namelijk niet voldoende om het eenheidsbegrip in de wiskunde te ontkennen, maar daarnaast is aan te tonen, hoe op een niet-exact en relatief begrip de gehele wiskunde opgebouwd kon worden. Hierin is een duidelijke parallel te zien met wat Mannoury over de ontkenning van het dualisme door het boeddhistisch monisme schreef: "Het Boeddhistisch monisme zou dien naam dan ook niet verdienen, indien het enkel de uiterlijke en vormelijke ontkenning van die opvattingen inhield, zonder de wijze na te gaan, waarop zij noodzakelijk moeten ontstaan, om eerst daarna en daaruit tot het inzicht te geraken van de betrekkelijkheid van al deze 'aanvankelijke verstandelijkheden.'" (Mannoury 1911 : 43; oorspr. 1907)

160 Daarover schrijft Mannoury bijvoorbeeld: "Dat echter het voor-waar-houden van een oordeel een geestelijke *handeling* is, naar het *doel* waarvan gevraagd kan en moet worden, en dus de oude vraag naar het *wezen* van de waarheid voorafgegaan moet zijn door die naar het (maatschappelijk) doel van de waarheids-conventie, is tot nu toe maar door zeer weinig filosofen benadrukt. Onder hen heeft misschien niemand zozeer als Friedrich Nietzsche zich van de grote, diepgewortelde vooroordelen weten te bevrijden – (...)" (Mannoury 1909a : 150; voor deze uitgave vertaald)
Als Mannoury niet zoals vele van zijn tijdgenoten (bijv. Simmel, Vaihinger, Ernst Mach) onafhankelijk van andere pragmatisten (bijv. Peirce en James) zijn eigen pragmatistische opvattingen ontwikkelde, dan is op grond van mijn kennis van de literatuur, die hij in zijn vroege publikaties genoemd heeft, slechts één vreemde invloed denkbaar, die hem tot pragmatistische opinies kon brengen: de invloed van Nietzsche. Over Nietzsche's experimentalisme en zijn pragmatisme, vgl. Walter Kaufmann (1982 : 102 e.v., 415).

161 Zo is ook Mannoury's "Hegelen of cijferen" op te vatten, waarin o.a. staat: "Met grond mogen wij beiden dan ook hopen, het nog eens te beleven, dat niemand meer zal meenen dat in de 'wiskunst' *wis-kunde* ligt. En dan eerst zal de grens van des cijferaars rijk *scherp* ... neen, dat nooit, maar dan toch minstens *zeer scherp* getrokken zijn." (1905 : 73)

162 "Een der fraaiste in Nederland uitgesproken akademische oraties. Stylistisch en wat bevattelijkheid betreft slechts met die van Barrau en de recente rede van Van der Corput te vergelijken." (Van Dantzig, Ms. : 5) Vgl. ook Van der Heijde (1918).

163 Het begrip "wiskundige denkvorm", dat in deze oratie ontwikkeld wordt, sluit direct aan bij het slot van "Methodologisches und Philosophisches" (1909a : 268). In 1937 heeft Mannoury dit thema opnieuw en uitvoerig behandeld (vgl. 1937b). Het is toch zo, dat het gehele werk van Mannoury een verbluffende continuïteit en coherentie vertoont.

164 Daarvan is alleen nog een concept aanwezig (S).

165 Vgl. daarover de brief uit november 1922 van Henk Giltay aan Mannoury (S). – Een ledenlijst van de vereniging is te vinden in Mannoury's "Kopieboek - Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte (IvW). nr. 42" (S).

166 Vgl. daarvoor ook p. 4 e.v. van het notulenkladboek van het Instituut (S). Zie ook voetnoot 170.

167 Uit een brief van uitgeverij Noordhoff (Groningen) van 9 februari 1926 aan Mannoury is op te maken, dat tot op dat moment nog 668 exemplaren van het eerste en 823 van het tweede nummer van het tijdschrift bij de uitgever lagen.

168 Vgl. brief van de Firma Noordhoff, Groningen, van 15 juni 1918 aan Mannoury (S).

169 Vgl. voor deze weergave de documenten in de map "Korr. Tijdschrift voor Philosophie 1906" in het Significa-archief.

170 De in totaal 40 werkbijeenkomsten van het Instituut werden op 259 pagina's van een kladboek (DIN A5) met het opschrift "Intern. Instituut v. Wijsbeg. te A. Notulen" in handschrift genotuleerd (Significa-archief). Alle notulen moesten op de volgende vergadering – na eventuele wijzigingen – formeel aangenomen worden; zij geven dus steeds de visie van alle deelnemers weer. Zolang De Haan als secretaris fungeerde, schreef hij ook zelf de notulen in het kladboek in. Later werd Brouwer secretaris van het Instituut en bij verschillende gelegenheden tekenden ook anderen, zelfs gasten, in deze hoedanigheid. Het merendeel van de notuleringen in het kladboek zijn na De Haan's emigratie door Mannoury verricht en ondertekend resp. mede ondertekend door de secretaris op dat moment.

171 Volgens Van Eeden's dagboeknotitie van 11 juni 1918 moet het Brouwer geweest zijn, die Dèr Mouw zo hoog schatte, dat hij hem als lid van het Instituut wilde voordragen (zie Van Eeden 1971–1972, III : 1678). Volgens de notulen was het echter Van Eeden, die het voorstel indiende.

172 Vgl. voor deze en de volgende gegevens Van Haeringen (1946), Mannoury (1946a), Weynen (1948), Wils (1950). Voor een volledige bibliografie van de geschriften van Van Ginneken tot 1937, vgl. Renders (1937); meer bibliografische gegevens zijn te vinden bij Weynen (1948 : 60 e.v.). – De eerste en tot nu toe enige studie over Van Ginneken's rol binnen de vroege signifische beweging is door Noordegraaf (1980) gemaakt.

173 Een eventuele invloed van de discussies met de significi zou in Van Ginneken's "De oorzaken der taalveranderingen" uit 1925 vermoed kunnen worden. Daar voert hij namelijk naast psychologische, sociologische en stilistische factoren, die de taalverandering beïnvloeden, ook linguïstisch-politieke factoren aan. Daarmee zijn die gevallen bedoeld, waarin de regering of een kleine groep leidende persoonlijkheden met bepaalde politieke of sociale bedoelingen bijv. een lingua franca of een bijzondere taalstijl onder de bevolking propageren. Soortgelijke ideeën zijn te vinden in de notulen van de significi en in het vroege werk van Brouwer en Mannoury, niet echter in eerdere publikaties van Van Ginneken. – Uit het latere werk van Van Ginneken is mij alleen een kritische, van distantie getuigende kanttekening over de "moderne significa" (Van Ginneken 1946 : 31) bekend (zie daarvoor Noordegraaf 1980 : 53).

174 De waarschijnlijk beslissende invloed van Prof. De Groot op Van Eeden wordt hiermee niet bestreden; hij was Van Eeden's geestelijk raadsman en leraar en werd door de laatste van 1918 af regelmatig opgezocht.

175 Vgl. Faddegon's brief van 8 juli 1921 aan Mannoury (S).
Van de publikaties van Faddegon zijn te noemen: Het sprookje van den verliefden grammaticus in verband met de vragen der taalwetenschap, Amsterdam 1919; De taal, een academische les en sonnetten-cyclus, Amsterdam 1924; Phonetics and phonology, Amsterdam 1938.

176 Over Uhlenbeck, vgl. het "In Memoriam" van Josselin de Jong (1953), dat een complete bibliografie van de geschriften van Uhlenbeck bevat.

177 Vgl. Notulen I, 181 e.v. Van Verschuur zijn alleen twee boeken bekend geworden: Klankleer van het Noord-Bevelandsch, Amsterdam 1902; Een Nederlandse uitspraakleer der 17e eeuw. De Spreeckonst van Petrus Montanus van Delft (1635), Amsterdam 1924.

178 Vgl. Mannoury's schrijven van 12 maart 1918 "Aan den Raad van Bewindvoerders van het Internationaal Instituut van Wysbegeerte" (S), p. 1.

179 Vgl. Van Eeden's schrijven "Aan den Raad van Bewindvoerders van het Internationaal Instituut van Wysbegeerte", ingediend op 16 april 1918 (S; E. Nr. 688, XXIV. B. 12). Op pag. 1 staat: "Tydens myn verblyf in Engeland by Lady Welby heeft zy een schryven tot hem gericht oover Significa. Het antwoord daarop, op een briefkaart, was bespottelyk hoogmoedig. Wie de Wysheid zocht moest maar by hem in Leiden koomen. Dáár was de eenige zuivere bron."

Gezien deze afwijzing van Bolland door Brouwer, Van Eeden en Borel moet Mannoury's latere opmerking over een *algemene* invloed van Bolland op de significi sterk in twijfel getrokken worden (zie Mannoury 1935a : 90).

180 Vgl. De Haan's ongedateerde en ongesigneerde schrijven (vier pagina's) in het Significa-archief.

181 Vgl. Brouwer's schrijven van 12 maart 1918 (E, nr. 687), dat in het Significa-archief ontbreekt.

182 Vgl. Borel's schrijven "Aan den Raad van Bewindvoerders van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte" (S). – Over Van Eeden's Tagore-vertalingen, vgl. Verwey (1939 : 307 e.v.).

183 Vgl. het in handschrift aanwezige exemplaar in het Van Eeden-archief (Nr. 686); deze tekst ontbreekt in het Significa-archief.

184 De tekst van de aanbevelingsbrief kon niet opgespoord worden. De volgende opmerkingen zijn alleen gebaseerd op Notulen I, 31.

185 Vgl. de pagina's 2 en 3 van Mannoury's schrijven ter motivering van de keuze van Peano en Carus van 5 juni 1918 (S; E. Nr. 690).

186 Mannoury correspondeerde tussen 1911 en 1913 met Paul Carus (vgl. "Brievenkopieboek AI (privé) 1904–1914" (S) o.a. vanwege een Nederlandse vertaling van Carus' toneelstuk "The Buddha", dat Mannoury in Amsterdam wilde laten opvoeren. Hoewel de vertaling blijkbaar tot tevredenheid van Carus voltooid kon worden, is het niet tot een publikatie en al helemaal niet tot een opvoering van het stuk gekomen. Uit de briefwisseling blijkt eveneens, dat beiden elkaar hun nieuwe publikaties stuurden en dat Carus' zoon Mannoury (waarschijnlijk in 1912) bezocht.

187 De Duitse en de Franse versie van "Signifisch taalonderzoek" (zie Mannoury/Brouwer et al. 1919a : 13–29) bevatten voor "woordkoppeling" vertalingen als "syntaktische Beziehung" of "rapport syntagmatique". Dit zijn foutieve, in ieder geval zeer misleidende vertalingen.

188 In het Van Eeden-archief (E, nr. 693) bevindt zich een getypte versie van "Signifies taalonderzoek", die deze zin niet bevat en evenmin nog § 6, die aantoonbaar op Brouwer's wens pas toegevoegd werd. Bovendien komt deze versie stylistisch niet helemaal overeen met de gepubliceerde versie.
In de notulen (vgl. Notulen I, 39 e.v., 52) worden alleen bezwaren van Brouwer tegen Mannoury's eerste ontwerptekst vermeld.
Bovendien is de opgespoorde oudere versie van de tekst van groot belang voor de interpretatie van Brouwer's eigen, als aanvulling op Mannoury's tekst gedachte bijdrage "Onderscheid der taaltrappen ten aanzien van de sociale verstandhouding" (Mannoury/Brouwer/Borel/Van Eeden 1919b), omdat zich in de marge aantekeningen van Van Eeden over de taaltrappen bevinden, die betrekking hebben op de samenhang van Brouwer's ideeën met de afzonderlijke taaltrappen.

189 Vgl. daarvoor Mannoury's brief van 11 januari 1919 aan Brouwer in "Kopieboek - Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte no. 42" (S).

190 Vgl. Van Eeden's kanttekeningen op pag. 5 van Mannoury's eerste versie van "Signifies taalonderzoek" (zie noot 188).

191 Bij deze passage in de notulen noteerde Brouwer in de marge: "interruptie bij het lezen: waarom kunnen wij dat niet bevorderen? L.E J.B."
Daarnaast schreef Mannoury: "Dat vraag ik ook! G.M."

192 Over de termen "communicatieve" en "extracommunicatieve beschouwingswijze", vgl. Ungeheuer (1972 : 37–50).

193 Nog in het begin van 1920 vroeg Mannoury naar aanleiding van een verblijf in Engeland bij Sir Charles Welby om een bezoekdatum om op Denton Manor de nalatenschap van Lady Welby in te zien. Door een ongelukkige samenloop van omstandigheden lukte het Mannoury niet zijn voornemen te realiseren (zie ook Notulen I, 112 e.v.).

194 Eind december 1925 schreef Mannoury met als afzender het "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam" aan Noordhoff, de uitgeverij, waar de "Mededeelingen" verschenen en verzocht om de resterende exemplaren van het tijdschrift tegen een lagere prijs aan te bieden en een advertentie met die inhoud in de wiskundige tijdschriften te plaatsen, omdat vooral in kringen van wiskundigen een grote belangstelling voor de significa bestaat. Daarmee verklaarde de uitgeverij zich in een schrijven van 9 februari 1926 akkoord (vgl. de betreffende brieven in het Significa-archief).

195 Aan de voorafgaande bestuursvergadering van de "Vereeniging tot Instandhouding" op 14 mei 1922 namen alleen Mannoury als voorzitter en G. van der Meer als secretaris deel, terwijl penningmeester Henk Giltay ontbrak. Op de bij deze gelegenheid afgesproken algemene ledenvergadering op 9 oktober 1922 waren alleen Mannoury als voorzitter en zijn vrouw als lid aanwezig (vgl. S). De situatie van de vereniging was werkelijk uiterst desolaat.

196 Wellicht heeft Van Eeden in een droom toch daaraan gedacht. Op 12 januari 1922 noteerde hij in zijn dagboek: "Ik sliep goed, en droomde van Lady Welby. Het park van Denton was verwilderd. Toch was het er zeer mooi. De Squire zag ik niet. En het was mij duidelijk dat Lady W. teleurgesteld was." (Van Eeden 1971–1972, IV : 1971).

197 Daarbij gaat het om twee kladboeken, wier formaat ongeveer DIN A5 bedraagt. Zij dragen aan de buitenkant het opschrift "Signifische Kring. Notulenboek. I" resp. "Signifische Kring. Notulenboek. II". Het eerste boek bevat 48 pagina's notulen – in de regel werd alleen de rechterpagina beschreven en genummerd – en een aantal aantekeningen op de ongenummerde linkerpagina's, die ik in het vervolg aangeef met het voorafgaande paginanummer onder toevoeging van de letter "a". Beide kladboeken bevinden zich in het Significa-archief.

198 In de literatuur over de signifische beweging wordt bijna zonder uitzondering beweerd, dat de "Signifische Kring" van 1922 tot 1925 bestond. Het is voor mij onbegrijpelijk, hoe het tot deze datering is kunnen komen, daar zowel de notulen als ook Van Eeden's correspondentie met Mannoury bewijzen, dat het gezamenlijke werk tot eind 1926 werd voortgezet.

199 Vgl. Mannoury's "Ontwerp ener beginselverklaring voor een ev. op te richten Signifies Instituut. (13/12/'21. My.)" (E. Nr. 697; niet aanwezig in het Significa-archief).
De volgende reconstructies van de herkomst van bepaalde ideeën en formuleringen in de definitieve versie van de beginselverklaring (zie bijlage B, nr. 9) zijn gebaseerd op een vergelijking met dit ontwerp, dat op 13 december 1921 besproken werd (Notulen I, 237 e.v.), op notuleringen en op Van Ginneken's brief van 28 december 1921 aan Mannoury (S), waarin een aantal wijzigingen voorgesteld resp. geëist wordt.

200 Op 28 december 1921 schreef Van Ginneken de volgende regels aan Mannoury (S), die hem en zijn houding tegenover de andere significi typeren: "Bij de nu volgende drie regels moet ik opkomen tegen het je lief geworden gebruik der tegenstellingen *indicatief* en *emotioneel* dat ik blijf beschouwen als een oppervlakkig twee puntjes aangeven op een baan, wier verlengdes jij niet-taalpsycholoog op geen stukken na overziet."

201 In zijn concept-verklaring onderscheidt Mannoury slechts twee onderzoeksrichtingen: "de logiese of formalistiese en de psychologiese of intuïtieve" (E. Nr. 697). Van Ginneken vond dit onderscheid te scherp en te grof; hij zag daarin enkel twee uitersten, waartussen als andere methodes het interpreteren vanuit de context, het invoelen en het in vage zin navoelen en nog enkele andere geplaatst moesten worden (vgl. Van Ginneken's brief van 28 december 1921 aan Mannoury (S)).

202 Vgl. Brouwer's brief van 16 december 1922 aan Mannoury (S); ook Notulen II, 25.

203 Vgl. Mannoury's brief van 29 november 1922 aan Brouwer (S).

204 Vgl. Brouwer's schrijven van 25 maart 1924 aan Mannoury (S) en Notulen II, 51.

205 Over de bijeenkomst op 30 januari 1923 – Brouwer had aan de beide vorige vergaderingen niet deelgenomen –, waarop het tot het genoemde conflict tussen Brouwer en Van Ginneken kwam, schrijft Van Eeden in zijn dagboek (Van Eeden 1971–1972, IV : 2066): "Brouwer sprak van schaamte omdat hij zijn vrienden had verwaarloosd. Naar mijn idee was hij bang geweest te veel te worden opgedreeven, hij voelde 'chauvinisme' in Van Ginneken."

206 Bij het noemen van Ogden moet bedacht worden, dat hij in zekere zin een leerling van Lady Welby was (vgl. Schmitz 1985a) en in zoverre zelf indirect tot de significa gerekend kan worden.

207 De geschiedenis van de hollandse significa en Mannoury's nauw daarmee verbonden wetenschappelijke ontwikkeling zijn treffende voorbeelden hiervan. Vergelijkbare processen leidden eveneens pas na meerdere decennia tot een professionalisering van de sociologie in Frankrijk, Engeland en Duitsland (vgl. bijv. Clark 1973).

208 Nu en dan maakte Mannoury ernstig bezwaar tegen zijn eigen bewerkingen van de notulen. Omdat hij in zijn eentje de gespreksbijdragen van alle anderen moest redigeren, was hij bang de inhoud in toenemende mate op te offeren aan de vorm en de heftigheid van de meningsverschillen met zijn eigen formuleringen steeds meer in overeenstemmingen te veranderen. – Vgl. Mannoury's circulaire van 13 november 1924 (S).

209 Van Eeden, die tenslotte de significa van Lady Welby in Nederland geïntroduceerd en vele jaren lang gepropageerd had, schreef op 24 mei 1925 in zijn dagboek: "En nu liggen daar mijn boeken onbegreepen – en mijn woorden zijn verwaaid in den wind – hier sta ik als een mislukt profeet. De waereld gaat aan mij voorbij – ze bekommert zich niet om mij." (Van Eeden 1946 : 212)

210 Vgl. Van Eeden's brief van 9 juni 1926 aan Mannoury (S) en diens brief van 9 september 1926 aan Van Eeden (S; E. Nr. 711).

211 Bronnen voor Mannoury's colleges zijn: college-overzichten en jaarboeken van de Universiteit van Amsterdam (Drs. A.F. Heijerman was zo vriendelijk mij informatie daarover ter beschikking te stellen), de map "Universiteit (lijsten van hoorders)" (S) en de map "Kolleges Wijsbegeerte der Wiskunde" (S).

212 De bronnen voor Mannoury's lezingen zijn de mappen "Lezingen I" en "Lezingen II" (S).

213 Over "Mathesis en mystiek", vgl. de map met dezelfde titel (S). Mannoury hield een nauwkeurige boekhouding bij van de voortgang van zijn werk aan het manuscript. Zo ontstond 1/3 van zijn tekst in 1921 en 1922, de rest werd in 1924 van augustus tot oktober geschreven. Presentexemplaren – de oplage was 2.000, de onkosten van Mannoury bedroegen 550 gulden – kregen o.a.: Van Eeden, Brouwer, Faddegon, Van Dantzig, Hugo Dingler, Peano, H. Weyl, W. Scheffer (publiceerde in de dertiger jaren onder het pseudoniem "Esch" signifische boeken en artikelen), Herman Gorter, Erich Gutkind (1928), Trotzki, de linguïst De Vooys, Borel, Rudolf Carnap (op 24 februari 1932, met een extra exemplaar voor Feigl).
Op grond van de correspondentie met de uitgeverij moet het boek in 1925 verschenen zijn; ook Van Nieuwstadt (1978 : 347) geeft 1925 als jaar van publikatie aan. Waarschijnlijk op grond van het herhaaldelijk noemen van het jaar 1924 in latere publikaties van Mannoury wordt in de herdruk van het boek, die in 1978 verscheen, de eerste druk bij vergissing in 1924 gedateerd. Helaas werd met Mannoury's eigen aantekeningen, die hij voor een eventuele nieuwe druk van het boek gemaakt had, bij de herdruk in 1978 geen rekening gehouden.

214 Vgl. Faddegon's briefkaart van 25 maart 1925 en Van Eeden's brief van maart 1925 (S) aan Mannoury.

215 Boland's voorwoord (Boland 1978) voor de herdruk van "Mathesis en mystiek" wekt een andere indruk van de inhoud van het boek, doordat hij het tegen de achtergrond van latere, meer uitgewerkte ideeën van Mannoury beschrijft en doet alsof dit alles al in "Mathesis en mystiek" stond.

216 Dit betreft een boeddhistisch heiligdom op Java, in de buurt van Jogiakarta, dat in zijn horizontale onderbouw als mystiek diagram schijnt te zijn gedacht, verticaal echter als "wereldberg", die van de laagste stadia tot de sfeer van het transcendente opklimt. De zijkanten van het terrasvormige bouwwerk zijn van ongeveer 1600 reliëfs voorzien. – Mannoury verwijst op deze plaats naar zijn boek over het Boeddhisme (Mannoury 1911).

217 Vgl. deze passage in "Mathesis en mystiek" met Nietzsche's analytische ontleding van het proces, dat door "ik denk" wordt uitgedrukt (vgl. Nietzsche 1886, I, 16).

218 Mannoury maakt bijvoorbeeld in Nietzsche's zin (1886, I, 1) een onderscheid tussen waarheid en waarachtigheid; hij behandelt het dualistisch karakter van de omgangstaal (Mannoury 1925c : 77 e.v.) geheel conform een constatering van Nietzsche (II, 24); datzelfde geldt voor de graduele overgang tussen "waar" en "onwaar" (Mannoury 1925c : 30 e.v.; Nietzsche 1886, II, 38) en de behandeling van de deterministische en indeterministische wijze van uitdrukken (Mannoury 1925c : 65 e.v.; Nietzsche 1886, I, 21). Mannoury volgt Nietzsche echter niet in alle opzichten; hij is geen "Nietzscheaan"!

219 Deze grondgedachte van Mannoury en het daarop volgende citaat ("getelde emoties...") doen denken aan nagenoeg gelijkluidende formuleringen in Van Eeden's "Grondslag" (vgl. 2.2.a).

220 De volgende gegevens zijn gebaseerd op persoonlijke mededelingen van Mevr. Vuysje-Mannoury, Amsterdam (11 augustus 1982).

Bijlagen

A Chronologisch overzicht van de geschiedenis der significa (1892-1926)

Het volgende chronologische overzicht bevat een beknopte lijst van de belangrijkste data voor de beginperiode van de signifische beweging in Nederland. De ordening van de aantekeningen binnen elk jaar is enerzijds georiënteerd op de biografieën van Lady Welby, Van Eeden, De Haan, Brouwer en Mannoury, anderzijds op de geschiedenis van de drie relevante wetenschappelijke instituties: de Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort, het Internationaaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam en de Signifische Kring. Het chronologisch overzicht kan dus in zijn geheel gelezen worden als een synopsis van verschillende groepen van data voor de geschiedenis van de vroege significa; volgt men echter bijv. de op één persoon betrekking hebbende aantekeningen door de jaren heen, dan vindt men de biografische en bibliografische gegevens van de betreffende persoon, die in dit verband het vermelden waard zijn, in chronologische volgorde.

Gebruikte afkortingen

B: Luitzen Egbertus Jan Brouwer (27. 2. 1881 - 2. 12. 1966)
E: Frederik van Eeden (3. 4. 1860 - 16. 6. 1932)
H: Jacob Israël de Haan (31. 12. 1881 - 30. 6. 1924)
M: Gerrit Mannoury (17. 5. 1867 - 30. 1. 1956)
W: Victoria Lady Welby (27. 4. 1837 - 29. 3. 1912)
ISvW: Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort
IIvW: Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam
SK: Signifische Kring

1881
W: "Links and Clues".

1883
W: "Links and Clues", 2nd edition.

1885

E: artsexamen; is betrokken bij de oprichting van "De Nieuwe Gids", waarvan hij redacteur wordt (tot 1893); "De kleine Johannes" (I).
M: eindexamen HBS en onderwijzersexamen.

1886

E: "Kunstmatige voeding bij tuberculose" (proefschrift).
M: onderwijzer in Amsterdam.

1887

E: met Dr. A. W. van Renterghem in Amsterdam het Instituut voor Psychische Therapie opgericht (in 1893 zijn medewerking gestaakt).
M: Akte M. O. Wiskunde K I.

1888

M: onderwijzer aan het voormalige Instituut Schreuders in Noordwijk.

1889

E: "Gorter's verzen"; begin van de vriendschap met Henri Borel (1869 - 1933), schrijver, tolk en sinoloog.

1890

M: Hoofdacte Wiskunde.

1891

M: leraar aan een openbare handelsschool in Amsterdam.

1892

E: 1-4 aug. deelname aan het "International Congress of Experimental Psychology" in London; voordracht over "The Theory of Psycho-Therapeutics"; eerste ontmoeting met Victoria Lady Welby en aansluitend verblijf op Denton Manor bij Grantham, Lincolnshire (5-9 aug. 1892); begin van het schrijven aan "Het lied van schijn en wezen I".
W: deelname aan het psychologencongres in London en publicatie van "The Use of the 'Inner' and 'Outer' in Psychology: Does the Metaphor Help or Hinder?".

1893

E: 19 febr., eerste plannen voor "Redekunstige grondslag van verstandhouding"; vanaf juli uitgebreide filosofische lectuur, vooral van het werk van Spinoza; begin van "Redekunstige grondslag".
M: privé-leraar en onderwijzer in Amsterdam; acte M. O. Boekhouden K XII.
W: "Meaning and Metaphor".

1894

W: "Psychology and Significance" (manuscript), "Logic and Significance" (manuscript).

1895

E: juli, tweede verblijf bij Lady Welby en discussie over "Sense, Meaning and Interpretation"; "Het lied van schijn en wezen I".
M: lid van het Wiskundig Genootschap; acte Mechanica K II.
W: "Sense, Meaning and Interpretation" (manuscript).

1896

E: december, schriftelijke discussie met Lady Welby over teken- en taaltheoretische kwesties ("Sense, Meaning and Interpretation" vs. "Redekunstige grondslag van verstandhouding").
H: tot 1900, Rijkskweekschool te Haarlem.
M: "Lois cyclomatiques"; leert G. Peano's pasigrafische methode kennen.
W: "Sense, Meaning and Interpretation", eerste grondslag van "Significs".

1897

B: begin studie wis- en natuurkunde.
E: "Over hallucinaties" (voordracht op 10 febr.), leidt tot correspondentie met Mannoury; juli, schrijven van "Redekunstige grondslag van verstandhouding" voltooid, eind van het jaar gepubliceerd; zomer, correspondentie met Lady Welby over "Grains of Sense".
M: begin van de briefwisseling met Van Eeden, waarop later bezoeken op Walden volgen.
W: "Grains of Sense".

1898

E: stichting van de productie-coöperatie "Walden"; verblijf bij Lady Welby.

1899

E: verblijf bij Lady Welby.
H: begin correspondentie met Van Eeden.
W: Ferdinand Tönnies' "Philosophical Terminology", waarmee hij de Welby-prijs wint, verschijnt in "Mind".

1900

E: mei, verblijf bij Lady Welby, wordt betrokken bij het werk aan "What is Meaning?"; "Van de koele meren des doods".
M: lid van de SDAP.

1901

E: oprichting van de Vereniging Gemeenschappelijk Grondbezit (G.G.B.).

1902

H: examen voor hoofdonderwijzer.

M: onderwijzer aan de lagere school van de Bloemendaalsche School-vereniging; acte Wiskunde K V; richt de Sociaal-democratische Studieclub (SDSC) op, waarvan hij tot 1909 secretaris blijft.

W: "Significs" (in Baldwin's "Dictionary of Philosophy and Psychology").

1903

B: een van de eerste toehoorders bij de colleges van Mannoury, begin van vriendschap met Mannoury.

E: briefwisseling met Lady Welby over "What is Meaning?".

H: staatsexamen; begin van de rechtenstudie.

M: privaatdocent in de logische grondslagen van de wiskunde aan de Universiteit van Amsterdam; openbare les op 21 jan.: "Over de beteekenis der wiskundige logica voor de philosophie"; zijn leerlingen worden o.a. Brouwer, J. A. Barrau, Th. van der Waerden, G. van Hasselt.

W: "What is Meaning?"; begin van de briefwisseling met C. S. Peirce.

1904

B: doctoraal-examen; eind 1904, begin 1905 ontstaat "Leven, kunst en mystiek".

E: richt de verbruikscoöperatie "De Eendracht" op; verblijf bij Lady Welby en gesprekken over Russells "The Principles of Mathematics"; febr., begin van de "verkondiging" en propagering van de significa; wendt zich geleidelijk tot het psychisch monisme van Fechner.

H: "Pijpelijntjes"; heeft sociaal isolement tot gevolg.

W: begin van de correspondentie met Russell.

1905

B: "Leven, kunst en mystiek" , voordracht voor studenten in Delft ("Vrije Studie", 29 maart 1905), daarna in boekvorm gepubliceerd.

E: "De kleine Johannes II"; Borel leeft enige tijd op Walden; verwijdering tussen Borel en Van Eeden.

M: leraar in Helmond; bestuurslid van het Wiskundig Genootschap (tot 1947); "Hegelen of cijferen?".

1906

E: "De kleine Johannes III"; "Poëzie, wijsbegeerte en mathesis"; verblijf bij Lady Welby.

M: Mannoury en Brouwer wordt de uitgave van een eerste Nederlandse

tijdschrift voor filosofie opgedragen; na tegenstand van filosofen-verenigingen wordt dit echter weer ingetrokken.

1907

B: "Over de grondslagen der wiskunde" (proefschrift).

E: faillissement van De Eendracht, waar ook Walden in betrokken wordt; verblijf bij Lady Welby.

M: staatsexamen A (toelating tot de academische wiskunde-studie); "Het Boeddhisme".

1908

B: "De onbetrouwbaarheid der logische principes".

E: "Is communisme een droombeeld?"; verblijf bij Lady Welby; moeizame discussie met Lady Welby over zijn rol in het proces van uitwerking en verspreiding van de significa; de term "significa" wordt voor het eerst in een Nederlandse publicatie genoemd.

H: "Pathologieën".

1909

B: privaatdocent aan de Universiteit van Amsterdam.

E: "De nachtbruid"; lezingen in Berlin en Lawrence (Kansas, USA) over significa.

H: doctoraalexamen rechten; repetitor voor privaat- en strafrecht; zoekt contact met Van Eeden over zijn dissertatie-onderwerp "Aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar".

M: "Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik"; mede-oprichter en bestuurslid van de SDP.

1910

E: kennismaking met de Zweedse psychotherapeut en schrijver Dr. Poul C. Bjerre (1876-1964); lectuur van Erich Gutkind's "Siderische Geburt"(1910); oktober, ontmoeting met Gutkind (1877-1965) in Berlijn en plan tot samenwerking; oktober/november, voorbespreking van een gezamenlijke "Oproep aan de Koninklijken" met Gutkind; ontmoeting met Gustav Landauer (1870-1919) en Martin Buber (1878-1965); "Kooningschap en dichterschap".

H: publicaties over misdaadstatistieken.

M: de colleges in Amsterdam worden beëindigd; eerst tijdelijke, later vanaf 1912 vaste aanstelling als leraar boekhouden, wiskunde en handelsleer aan de HBS in Vlissingen.;

W: briefwisseling met Erich Gutkind, aan wie zij "What is Meaning?" stuurt.

1911

E: onenigheid met Gutkind over de plaats van de significa binnen de gemeenschappelijke plannen; eerste contact met Allen Upward (1863-1926), engels filosoof en socioloog; ontmoeting met Florens Christian Rang (1864-1924); november, "Welt-Eroberung durch Helden-Liebe" (Van Eeden/Volker), in een groot aantal exemplaren aan bekende personen gestuurd.

H: door Van Eeden met Gutkind's "Siderische Geburt" en Lady Welby's significa ("Significs and Language") bekend gemaakt; publicaties over misdaadstatistieken.

W: stuurt "What is Meaning?" aan Gustav Landauer; "Significs" (in: The Encyclopaedia Britannica); "Significs and Language", zij stuurt exemplaren aan Gutkind en Upton Sinclair.

1912

B: buitengewoon hoogleraar; lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

E: "Happy Humanity"; ontmoeting met Gutkind, Rang, Walther Rathenau, Upton Sinclair, Ernst Norlind, P. Bjerre en Martin Buber; beëindiging van het conflict met Borel.

H: lid van de Nederlandse Zionistenbond; bestudering van de boeken van en correspondentie met Lady Welby; april, reis met Van Eeden naar Harrow (bij London) en inzage in Lady Welby's nalatenschap; "Nieuwe rechtstaalphilosophie", de eerste vermelding en behandeling van Lady Welby's tekentheorie in de Nederlandse literatuur.

W: op 29 maart in Harrow bij London gestorven.

1913

B: gewoon hoogleraar in de wiskunde aan de Universiteit van Amsterdam (tot 1951).

E: "A Study of Dreams"; Allen Upward's plan voor een "Order of Genius".

M: directeur van de nieuwe handelsavondschool in Vlissingen.

1914

E: jan., Upward in Nederland, uitwerking en verzending van een memorandum over de oprichting van een "International Order of Genius"; maart, voorbereiding van een constituerende vergadering in gesprekken met Gutkind, Rang, Buber, Rathenau und Max Scheler; opstelling van een circulaire met teksten van Gutkind, Van Eeden, Rang en later ook Buber; 9-11 juni, bijeenkomst van het comité in Potsdam, waartoe in eerste instantie Van Eeden, Gutkind, Buber, de dichter Theodor Däubler (1876-1934), Bjerre en Rang behoren, later werden Gustav Landauer en Henri Borel aangetrokken; het comité noemt zich de "Fortekring".

H: correspondentie met J. van Ginneken; begin van studie Hebreeuws bij J. Lew Straschun.

1915

E: sept., Buber en Landauer treden formeel uit de Forte-kring.

H: leest Brouwer's dissertatie; voltooit eigen dissertatie; begin van een reeks artikelen over rechtskundige significa.

M: "Het woord".

ISvW: april, plannen voor een congres in de zomer van 1915 ter bevordering van het geestelijk en religieus eenheidsbesef en voor een internationale hogeschool ten dienste hiervan; brief van gravin van Randwijck-de Jonge en J. D. Reiman jr.; Borel's ontmoeting met Reiman; Van Eeden en Schoenmakers raken erbij betrokken;18 aug., nieuwe circulaire waarin het plan voor de hogeschool gespecificeerd en significa in het leerplan wordt opgenomen; 21 sept., benoeming van Mevr. Van Asbeck, Mevr. Van den Bergh van Eysinga, H. P. J. Bloemers (1880-1947), Blok, L. E.J. Brouwer, F. van Eeden en Reiman tot bestuursleden van het voorlopig comité; 21 okt., Borel en Van Eeden voor besprekingen bij Brouwer; 24 okt., eerste bestuursvergadering: Brouwer neemt het voorzitterschap op zich, Reiman wordt tot secretaris, Bloemers tot penningmeester benoemd; men wil een Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte in Amersfoort als stichting oprichten; 6 dec., vaststelling van de statuten, op grond waarvan de oprichting van een Internationale Academie van Practische Wijsbegeerte en Sociologie en een Internationale School voor Wijsbegeerte bepaald is; het bestuur moet zich van het comité losmaken en zelfstandig zijn doel proberen te bereiken.

1916

B: bespreking van De Haan's dissertatie verschijnt.

E: "Een machtig Brouwsel" (bespreking van Brouwer's "Leven, kunst en mystiek").

H: 1 febr., promotie; "Rechtskundige significa en hare toepassing op de begrippen: 'Aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar'"; maakt kennis met Brouwer via Van Eeden; toegelaten als privaatdocent voor rechtskundige significa aan de Universiteit van Amsterdam; 31 okt., openbare les: "Wezen en taak der rechtskundige significa"; begin van bemoeienissen om een professoraat in het strafrecht.

ISvW: 10 jan., op de voltallige vergadering van comité en bestuur wordt Brouwer gedwongen het voorzitterschap aan Reiman over te dragen; Brouwer, Borel en Van Eeden (Bloemers is niet aanwezig) verlaten de bijeenkomst; 24 jan., na een vergeefs bemiddelingsgesprek zeggen Borel, Brouwer, Bloemers en Van Eeden de samenwerking met Reiman op; 11 febr., de vergadering van het comité schrapt het plan voor de Academie uit de statuten en noemt de eigen stichting "Internationale

School voor Wijsbegeerte te Amersfoort";13 febr., de stichtingsacte wordt door de notaris opgemaakt.

IIvW: 14 febr., Brouwer en Van Eeden leggen de statuten voor een eigen stichting vast; 6 maart, Bloemers, Brouwer en Van Eeden stellen de principes van de Academie op (academieprospectus); 30 maart, na een nieuwe bespreking wordt een circulaire samen met academieprospectus en statuten binnen Nederland verstuurd om leden voor een "Raad van Advies en Contrôle" te vinden; 17 april, Mannoury verklaart zich bereid tot deelname; juni, opnieuw persoonlijke tegenstellingen tussen Van Eeden en Borel, die niet meer bijgelegd kunnen worden; 7 aug., bespreking van het plan voor de Academie door Brouwer, Van Eeden en de Utrechtse fysicus L. S. Ornstein (1880-1941); dec., gedrukte Engelse, Franse en Duitse versies van het academieprospectus en de statuten worden o.a. aan Buber, Landauer, Gutkind, Rathenau en Norlind gestuurd; sympathiebetuigingen komen later binnen van A. M. Schoenflies, G. Peano, G. D. Birkhoff, M. G. Mittag-Leffler, G. D. Herron en A. Upward.

1917

H: "Burgerrechtelijke significa", "De Nederlandse rechtstaal", "Gevaarlijke significa", "Strafrechtelijke significa" etc.

M: buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam; 8 okt., inaugurale rede "Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm"; "Geschiedenis der wiskunde".

IIvW: Brouwer, Borel en Van Eeden bespreken de antwoorden op hun circulaire; Remko ter Laan, Van Eeden's secretaris, wordt tot secretaris van de significi benoemd; juni, Mannoury sluit zich op verzoek van Brouwer bij de significi aan, maar ondertekent niet het academie-manifest; 12 sept., Borel, Brouwer, Van Eeden, De Haan en Mannoury richten in Amsterdam het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam op; Mannoury wordt tot voorzitter gekozen, De Haan tot secretaris; Ornstein en Bloemers zijn niet aanwezig; 21sept., openbare oprichtingsvergadering van de Vereeniging tot Instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte in Amsterdam, waarvan Mannoury voorzitter wordt; besluit een woordenboek samen te stellen; 13 nov., besloten wordt tot de uitgave van een eigen tijdschrift ("Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam"); Brouwer moet de taak van de Academie en het woordenboekproject preciezer omschrijven; 31 dec., notarieel bekrachtigde stichtingsacte van het Instituut in Amsterdam; Bloemers, tot burgemeester van Rheden benoemd, kan niet meer aan vergaderingen deelnemen.

1918

E: artikelen-serie "Significa" in "De (Groene) Amsterdammer".

H: "Strafrechtelijke significa"; november, besluit om naar Palestina te emigreren.

M: voorzitter van het Wiskundig Genootschap; gewoon hoogleraar in de analytische en beschrijvende geometrie, mechanica en wijsbegeerte van de wiskunde aan de Universiteit van Amsterdam (tot 1937); febr., begin van een cursus over "Wiskundige significa".

IIvW: 13 jan., de ledenvergadering van de Vereeniging tot Instandhouding stelt haar statuten vast; 19 febr., begin van de formele procedure voor het kiezen van de leden van de Internationale Akademie; 12 maart, Brouwer wordt tot penningmeester van het Instituut gekozen; 13 maart, lezing van Van Eeden over "Intuitieve significa" aan de Universiteit van Amsterdam; mei, Ornstein trekt zich terug uit de Raad van het Instituut; Mannoury's eerste ontwerp van een theorie van taaltrappen; "Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam", no. 1, 1918; 13 aug., Brouwer, Van Eeden, De Haan en Mannoury benoemen in een document Paul Carus, Eugen Ehrlich, Gustav Landauer, Fritz Mauthner, Giuseppe Peano und Rabindranath Tagore tot leden van de Internationale Akademie; 12 nov., huishoudelijk reglement wordt vastgesteld, dat o.a. de samenstelling van de Academie regelt; Brouwer wordt als opvolger van De Haan tot secretaris van het Instituut benoemd.

1919

H: 4 jan., reis naar Palestina; in Londen bezoek aan de Lady Welby Library in de University of London Library; correspondent van het Algemeen Handelsblad in Jerusalem; "Rechtskundige significa", "Heengaan uit Holland", "Actieve significa", "Hebreeuwsche significa"; kritiek op de rechtskundige significa van De Haan door Davids en De Vooys.

M: voorzitter van het Wiskundig Genootschap; begin van de colleges over wijsbegeerte van de wiskunde, waarin steeds vaker signifische problemen behandeld worden.

IIvW: jan., Mannoury probeert in Engeland de nalatenschap van Lady Welby in te zien; 18 febr., de teksten "Signifisch taalonderzoek" en "Onderscheid der taaltrappen ten aanzien van de sociale verstandhouding" worden gezamenlijk ondertekend; 17 mei - 23 okt., principiële discussie over "Doel en strekking van het Instituut" en "Sociale betekenis der signifiek"; Mededeelingen no. 2, 1919; 8 nov., de theoloog, psycholoog en linguïst Jac. van Ginneken, S.J. (21. 4. 1877 - 20. 10. 1945) neemt voor het eerst als gast deel aan een vergadering van het Instituut (Thema: "Theologische significa"); in het vervolg is Van Ginneken bij 12 van de resterende bijeenkomsten van het Instituut als gast aanwezig.

1920

H: begint zijn colleges rechtskundige significa in Jerusalem.

M: 10,17 und 24 febr., voordrachten "Over het verband tussen oneindigheidswoorden en negatiewoorden"; 20 nov., voordracht over "Emotionele en indikatieve woordwaarden".

IIvW: 4 maart, concept van de uitnodigingsbrief aan de benoemde leden van de Academie;10 maart, thema van bespreking "Vrouwelijke en mannelijke denk- en taalvormen";11 mei, onderwerp: wijziging van de onderzoeksmethoden;17 juli, Eugen Ehrlich neemt als enige van de kandidaten zijn uitverkiezing aan; 9 nov., Barend Faddegon (1874-1955), kenner van het Sanskrit en van de Indische filosofie, neemt voor het eerst als gast aan een bespreking deel; op vijf andere vergaderingen is hij in deze rol aanwezig; centraal discussiethema van 9 nov. 1920 tot 17 maart 1921: "Misverstand op geestelijk gebied, ontstaan door gebrekkig taalgebruik".

1921

E: "Het roode lampje. Signifische gepeinzen".

H: "Strafrechtelijke significa" (antwoord op de kritiek van De Vooys)

M: 10 okt., uitvoering van het eerste signifische experiment op het college "De mathematiese taal" (wijsbegeerte van de wiskunde).

IIvW: 7 febr., Faddegon's lezing over "Het menschelijke en het eeuwige woord volgens de oude Indische wijsbegeerte"; 14 febr., Mannoury's lezing over "Het wereldpunt en de wereldlijn volgens de nieuwere relativiteitstheorie"; 12 april, A. Verschuur (1863-1945), taalkundige, voor de eerste maal aanwezig als gast; hij neemt deel aan vijf andere besprekingen; tot 14 juni 1921: "Algemene besprekingen"; 14 juni, Van Eeden presenteert zijn werk- en actieplan voor een "Signifisch Instituut" ; 13 juli, Mannoury moet zijn ideeën voor experimenteel onderzoek uitwerken en zo mogelijk met de uitvoering van signifische experimenten beginnen; 27 sept., Faddegon trekt zich terug; 13 dec., Mannoury dient een concept voor een gezamenlijke beginselverklaring van het op te richten Signifisch Instituut in.

1922

E: overgang naar de katholieke kerk.

M: 20 nov., lezing "Signifika en Wijsbegeerte" voor de Vereeniging voor Wijsbegeerte te Amsterdam.

IIvW: 13 febr., Verschuur zegt de samenwerking op; 23 febr., op de 40e (genotuleerde) vergadering van het Instituut wordt besloten het werk van het Instituut en de uitgave van de "Mededeelingen" stop te zetten en de Vereeniging tot Instandhouding op te heffen; de op te richten nieuwe vereniging zal "Signifische Kring" genoemd worden.

SK: 21 mei, Brouwer, Van Eeden, Van Ginneken en Mannoury stichten de Signifische Kring; Mannoury wordt voorzitter, Brouwer (op 25 juni) secretaris; 25 juni, gezamenlijke beginselverklaring "Signifische taalstudie en wijsbegeerte" definitief aanvaard; opnieuw discussie over Van Eeden's actieplan; 26 nov., Mannoury stelt voor een "Encyclopaedie der Significa" samen te stellen en uit te geven.

1923

M: "Signifika en wijsbegeerte".

SK: 30 jan., discussie tussen Brouwer en Van Ginneken over diens persoonlijke stellingname t.o.v. de gemeenschappelijke beginselverklaring; concept van een circulaire over het encyclopedie-project, op 12 april aan 11 Nederlandse wetenschappers verstuurd; 4 juni, ontmoeting van de kringleden met de psychologen A. Grünbaum en Géza Révész ter bespreking van het encyclopedie-project, dat nu nauwer moet aansluiten bij psychologisch werk over het betekenisprobleem; Grünbaum en Révész zetten de toegezegde medewerking echter niet voort.

1924

H: 30 juni, De Haan in Jerusalem vermoord.

M: 29 maart, voordracht "Signifika en wiskunde" voor het Wiskundig Genootschap.

SK: 10 maart, besluit een publicatie met signifische dialogen voor te bereiden; 3 april, "De Gids" weigert publicatie van de gezamenlijke beginselverklaring, korte tijd later ook het "Tijdschrift voor Wijsbegeerte"; mei, einde van het gezamenlijk theoretische onderzoekswerk en terugkeer naar vroegere werkresultaten; voorbereiding van "Signifische Dialogen" (gepubliceerd in 1937!); najaar, Van Ginneken deelt Mannoury zijn uittreden uit de Signifische Kring mee; 7 dec., na het uittreden van Van Ginneken adviseert Mannoury de kring op te heffen; Brouwer en Van Eeden verzetten zich daartegen.

1925

M: "Mathesis en mystiek. Een signifiese studie van kommunisties standpunt" (geschreven tussen 28 juli 1921 en 11 oktober 1924).

SK: 3 jan., Mannoury's brief aan G. Révész over probleemstellingen van een experimentele significa; 12 nov. en 19 dec., de voorbereiding van "Signifische Dialogen" wordt voortgezet.

1926

SK: 2 dec., laatste bijeenkomst van de Signifische Kring; besluit "Signifische Dialogen" met Van Ginneken's goedkeuring te publiceren.

B Enige documenten over de geschiedenis van de significa (1892-1926)

1 Circulaire (maart/april 1916) (S).
2 Voorbereidend Manifest (Academieprospectus, maart/april 1916) (S).
3 Stichtingsbrief van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte, gevestigd te Amsterdam (31. 12. 1917) (vgl. Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam, no. 1, maart 1918, p. 18-22).
4 Statuten van de Vereeniging tot Instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte (vgl. Mededeelingen , no. 1, maart 1918, p. 25-27).
5 Huishoudelijk Reglement van het "Internationaal Instituut van Wijsbegeerte", bedoeld in art. 14 van den stichtingsbrief (vgl. Mededeelingen, no. 2, maart 1919, p. 3-4).
6 Signifisch Taalonderzoek (vgl. Mededeelingen, no. 2, maart 1919, p. 5-13).
7 Onderscheid der Taaltrappen ten aanzien van de sociale Verstandhouding (vgl. Mededeelingen, no. 2, maart 1919, p. 30-31).
8 Uitnodiging aan E. Ehrlich, F. Mauthner, G. Peano en R. Tagore om hun benoeming tot leden van de Internationale Akademie van Practische Wijsbegeerte en Sociologie te aanvaarden (Kopieboek - Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte No. 42 (S)), verstuurd tussen 13. 5 en 10. 7. 1920.
9 Signifische Taalstudie en Wijsbegeerte (versie van 22. 4. 1924 (S)).
10 Voorstel tot het samenstellen van een "Encyclopaedie der Signifiek" (ingediend 26. 11. 1922 (S)).
11 Auteurs en thema's van de "Encyclopaedie der Signifiek" (volgens Notulen II, p. 14-16, 26. 11. 1922).
12 Circulaire over de "Encyclopaedie der Significa", verstuurd 12. 4. 1923 (S)).
13 Experiment betr. het begrip "wiskundige taal" (10. 10. 1921 (S)).

1

Circulaire (maart/april 1916)

M.

De ondergeteekenden richten dit schrijven tot U, daar gij belangstelling getoond hebt in de oprichting van een Akademie voor Wijsbegeerte te Amersfoort. Zij zijn tot de overtuiging gekomen, dat bij hen voldoende eenheid ten opzichte van het plan bestaat om er een begin van uitvoering aan te geven.

Zooals U wellicht bekend is, werd er, voornamelijk door de bemoeiingen van den heer Reiman te Amersfoort een voorloopig Comité bijeengebracht, bestaande uit een tamelijk groot aantal personen.

Aangezien echter de ondergeteekenden. vormende de meerderheid van het uit dit voorloopig Comité gekozen dagelijksch bestuur, gevoelden, dat bij een zoo groot gezelschap onmogelijk de noodige eenheid te bereiken is, welke voor de uitvoering van zulk een plan moet bestaan, hebben zij zich uit dat Comité teruggetrokken. Zij zagen in de methode van organiseeren van den heer Reiman een gevaar voor het welslagen. Het door den heer Reiman bijeengeroepen gezelschap zou nml., volgens diens bedoeling, bij meerderheid van stemmen moeten beslissen over de leidende beginselen der stichting. Aan zulk een regeling kunnen de ondergeteekenden zich moeilijk onderwerpen. Zij voelen zich in staat, de leiding van de zaak als uitvoerend Comité op zich te nemen en zullen dat ook blijven doen; maar zij verlangen daarvoor volle vrijheid van handelen, hoewel zij zeer het bestaan wenschen van een Raad van Advies en Contrôle, die, op geregelde tijden bijeengeroepen, verantwoording zal vragen van hetgeen door het uitvoerend Comité is gedaan en beraamd. Het is omdat de heer Reiman zich tegen een dergelijke organisatie bleef verzetten, dat er scheuring is ontstaan tusschen hem en de ondergeteekenden.

Daarom zijn ondergeteekenden voornemens de zaak door te zetten in dier voege, dat zij zich constitueeren als uitvoerend Comité en voor zich in de eerste plaats trachten te verkrijgen wettelijke bevoegdheid om de Akademie te stichten, om hun getal door coöptatie aan te vullen en om volgens hun constitutie de akademieleden te verkiezen, resp. te doen verkiezen, waarnaast zij wenschen te vormen een Raad van Advies en Contrôle, bestaande uit in het land welbekende en het plan sympathiek gezinde personen, aan wie zij volgens de statuten der te vormen stichting geregeld verantwoording zullen doen en advies zullen vragen.

De bedoeling van dit schrijven is, U te vragen, of gij geneigd zijt zitting te nemen in den bedoelden Raad van Advies en Contrôle, overeenkomstig de in bijgaande circulaire omschreven beginselen en overeenkomstig de statuten der stichting, waarvan wij U hierbij afschrift doen toekomen. Mocht uw antwoord gunstig luiden, dan zullen wij U ten spoedigste mededeelen, wanneer een vergadering zal worden gehouden waarop gelegenheid zal worden gegeven tot het bespreken van de plannen en de daartoe noodzakelijke organisatie.

Bloemers.
Borel.
Brouwer.
Van Eeden.

Verzoeke antwoord te zenden aan H. P. J. Bloemers, N. Z. Voorburgwal 212, Amsterdam.

2

Voorbereidend Manifest (Academieprospectus, maart/april 1916)

Ondergeteekenden wenschen te bevorderen de stichting eener Internationale Akademie van Practische Wijsbegeerte en Sociologie. Zij zijn tot dit plan geleid door de volgende overwegingen:

De ontwikkeling der huidige rechtsorde wordt in laatster instantie door geen andere drijfkrachten beheerscht, dan door het streven naar lijfszekerheid en materieel comfort voor de menschen, met miskenning en terugdrukking hunner spiritueele levenstendenzen en met knechting van alle niet-menschelijk leven; in welke rechtsorde de huidige democratie slechts deze verandering beoogt te brengen, dat de goederen van lijfszekerheid en comfort meer gelijkelijk over de menschelijke individuen worden verdeeld.

Trouwens voldoende erkenning van spiritueele levenstendenzen door de huidige rechtsorde is reeds daarom uitgesloten, omdat deze voor al haar werkingen moet beschikken over algemeen verstaanbare taal als orgaan, en althans de Westersche talen niet genoeg woorden van bezonnen spiritueele waarde bieden.

Desniettemin heeft de huidige rechtsorde tallooze, in laatster instantie in het streven naar lijfszekerheid en comfort wortelende waardebepalingen geusurpeerd, en suggereert deze aan de menigte, als hadden zij een immaterieelen oorsprong; hetgeen het noodlottige gevolg heeft niet alleen dat de spontane spiritueele levenstendenzen verdwalen en verdoofd worden, doch ook dat de bezinningsarme menigte door woorden, die valschelijk ethische waarden suggereeren zich ten voordeele van enkelen laat drijven tot daden, die de lijfszekerheid en het comfort van het algemeen verminderen, dus de doelstellingen der rechtsorde zelf in gevaar brengen.

Op grond van deze overwegingen is door ondergeteekenden aan de bovenbedoelde Akademie de volgende taak toegedacht:

1e Woorden van spiritueele waarde te creëeren voor de talen der Westersche volken, en aldus aan die spiritueele waarden een plaats te geven in de onderlinge verstandhouding der Westerlingen (dus een "déclaration des valeurs spirituelles de la vie humaine").

2e In de huidige rechtsorde en de zich onder hare bescherming ontwikkelende productie aan te wijzen de elementen, die het meest spiritueele tendenzen terugdrukken of verdooven, en uit dien hoofde wenschelijke beperkingen van de invloedssfeer van rechtsorde en techniek voor te stellen.

3e In de voornaamste talen te brandmerken de woorden, die spiritueele waarden suggereeren voor begrippen, in laatster instantie wortelend in het streven naar lijfszekerheid en comfort, en uit dien hoofde de doelstellingen der democratie, in de richting van een wereldstaat met uitsluitend administratieve bemoeiïng, te zuiveren en te preciseeren.

Ondergeteekenden zijn er zich zeer wel van bewust, dat een dergelijke taak, als zij aan de Internationale Akademie van Practische Wijsbegeerte en Sociolo-

gie hebben toegedacht, herhaaldelijk door wijsgeeren individueel is ondernomen, maar zij zijn van meening, dat juist ten gevolge van het individueele karakter van den arbeid dezer wijsgeeren hunne woorden slechts bruikbaar zijn geweest voor de memoriseering der uitgedrukte gedachten in het brein van den schrijver en van geïsoleerde lezers, doch in de onderlinge verstandhouding tusschen de individuen nimmer een plaats hebben kunnen vinden, zoodat de sociale invloed van hun werk gering is geweest. Indien echter thans dezelfde taak wordt ondernomen door een groep van zuiver voelende, zelfstandige denkers *in gemeenschap*, dan zullen hunne *in onderlinge verstandhouding gevormde* inzichten daarbij van zelf een taalbegeleiding hebben verkregen, *geschikt om in de onderlinge verstandhouding der massa een plaats te vinden*, terwijl tenslotte met het oog op de verwerkelijking dezer inzichten niet mag worden vergeten, dat een gedachte als daadembryo een oneindig veel grootere ontwikkelingsmogelijkheid bezit, indien zij de gemeenschappelijke intieme overtuiging van een *groep van menschen* is, dan indien zij als werkelijk eigendom slechts aan een enkelen mensch behoort, hoe moedig die ook zij en een hoe groote stoet van halfbegrijpende volgelingen hem ook omgeeft.

Ondergeteekenden zouden prijs stellen op Uwe betuiging van sympathie met hun plan.

Een exemplaar van de statuten der door hen te vormen stichting sluiten zij hierbij in.

H. P. J. BLOEMERS, te Amsterdam, Vossiusstraat 51.
HENRI BOREL, te Scheveningen, Nieuwe Parklaan 141.
DR. L. E. J. BROUWER, te Blaricum.
DR. FREDERIK VAN EEDEN, te Bussum.

3

Stichtingsbrief van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte, gevestigd te Amsterdam.

Nederlandsche grondtekst:
Op den een en dertigsten December des jaars negentien honderdzeventien

Compareerden voor mij HENDRIK WERTHEIM, Notaris, resideerende te Amsterdam, in tegenwoordigheid van de na te noemen getuigen:

I. de Heeren:

1. Professor GERRIT MANNOURY, hoogleeraar, wonende te Amsterdam, aan den Koninginneweg nommer 192;

2. Professor Doctor LUITZEN EGBERTUS JAN BROUWER, hoogleeraar, wonen de te Laren;

als lasthebbers van de Heeren:

HENRI PETRUS JOHAN BLOEMERS, Burgemeester van Rheden, wonende te Dieren;
HENRI JEAN FRANCOIS BOREL, letterkundige, wonende te Scheveningen;
Doctor FREDERIK WILLEM VAN EEDEN, letterkundige, wonende te Bussum;
Mr. JACOB ISRAËL DE HAAN, letterkundige, wonende te Amsterdam, aan de Frans van Mierisstraat nommer 118;
Professor Doctor LEANARD SALOMON ORNSTEIN, hoogleeraar, wonende te Utrecht;

blijkende die lastgeving uit eene onderhandsche acte van lastgeving in de maand October dezes jaars geteekend, welke na vooraf door de lasthebbers in tegenwoordigheid der getuigen en van mij Notaris voor echt erkend, en ten blijke daarvan door allen te zijn geteekend, aan deze minute is vastgehecht.

II. De Heeren Professor MANNOURY en Professor BROUWER voor zichzelven.

De comparanten zijn mij, notaris bekend.

En verklaarden de comparanten, zoo voor zich als namens hunne lastgevers, ter bevordering van de studie der Wijsbegeerte, een kapitaal van honderd gulden af te zonderen en te bestemmen tot eene altijddurende stichting en voor die stichting te hebben vastgesteld de navolgende statuten:

ART. 1.
De stichting is genaamd: "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte", en is gevestigd te Amsterdam.

ART. 2.
Het doel der stichting is vernieuwing van de waardebepaling der levenselementen van individu en gemeenschap.

ART. 3.
Zij tracht dit doel te bereiken door:
a. het stichten en instandhouden eener Internationale Academie voor practische Wijsbegeerte en Sociologie;
b. het stichten en instandhouden van een school ter verspreiding van de door de Academie te vormen begrippen en begripsverhoudingen;
c. andere wettige middelen.

ART. 4.
Het beheer der stichting wordt gevoerd door een raad van bewindvoerders welke zich door coöptatie aanvult tot hoogstens twintig leden. Als eerste leden fungeeren de oprichters. De leden verliezen hun lidmaatschap slechts door bedanken of overlijden.

De coöptatie geschiedt krachtens besluit genomen met 2/3 der stemmen der leden van den raad van bewindvoerders.

ART. 5.
De raad van bewindvoerders benoemt uit zijn midden een bestuur, bestaande uit voorzitter, secretaris en penningmeester, die te zamen het dagelijksch bestuur der stichting zullen vormen, en die jaarlijks op de algemeene vergadering van den raad van bewindvoerders zullen aftreden, doch onmiddellijk herkiesbaar zijn.

In afwijking van het voorgaande zullen deze functionarissen in de eerste vergadering van den raad van bewindvoerders, volgende op het verlijden dezer acte, gekozen worden en zullen zij op de in de maand Mei 1918 te houden algemeene vergadering van bewindvoerders, aftreden. Het bestuur vertegenwoordigt de stichting in en buiten rechte.

ART. 6.
Alle besluiten worden door den raad van bewindvoerders en door het bestuur met meerderheid van stemmen genomen, behoudens de gevallen waarin volgens dezen stichtingsbrief eene andere meerderheid is voorgeschreven.

ART. 7.
Het bestuur is belast met de dagelijksche leiding der stichting en voert de besluiten van den raad van bewindvoerders uit.

Uitgaven boven een bedrag van duizend gulden vereischen de goedkeuring van den raad van bewindvoerders.

ART. 8.
De voorzitter leidt alle vergaderingen.

De secretaris houdt de notulen der vergaderingen en voert de correspondentie.

De penningmeester is belast met het finantiëel beheer der stichting, met inachtneming van het daaromtrent bij dezen stichtingsbrief bepaalde.

Voor het opnemen van gelden is, behalve de handteekening van den penningmeester, nog die van den voorzitter, of bij verhindering van deze, van een der andere leden van het bestuur, vereischt.

Het bestuur is verplicht minstens éénmaal per jaar het finantiëel beheer van den penningmeester te controleeren.

ART. 9.
Het kapitaal der stichting zal belegd worden op zoodanige wijze, als de raad van bewindvoerders zal bepalen.

ART. 10.
Het boekjaar loopt van den eersten Januari tot en met den een den dertigsten December daaropvolgend.

Het eerste boekjaar zal loopen vanaf den dag van het verlijden dezer acte van stichting tot en met den een en dertigsten December negentien honderd achttien.

ART. 11.
Jaarlijks in de maand Mei zal eene algemeene vergadering van den raad van bewindvoerders gehouden worden, waarin het bestuur verslag over zijn verrichtingen en over den toestand van de stichting over het afgeloopen boekjaar uitbrengt, zoomede rekening en verantwoording aflegt. De goedkeuring der rekening en verantwoording strekt het bestuur tot volledige decharge van zijne verrichtingen.

ART. 12.
De leden van den raad van bewindvoerders worden ten minste drie dagen vooraf tot de vergaderingen schriftelijk opgeroepen.

ART. 13.
De geldmiddelen der stichting bestaan uit:
1. Het voorschreven afgezonderde kapitaal van honderd gulden.
2. Subsidies, schenkingen, erfstellingen en legaten.

ART. 14.
De raad van bewindvoerders stelt een huishoudelijk reglement vast ter nadere uitvoering der bepalingen van dezen stichtingsbrief.

ART. 15.
De vergadering van den raad van bewindvoerders is bevoegd de stichting op te heffen, of aan de fondsen onder zijn beheer eene andere bestemming te geven, indien hij meent dat belangrijk gewijzigde tijdsomstandigheden daartoe dringen. Bij het besluit der opheffing wordt tevens beschikt over de eigendommen der stichting, met dien verstande, dat aan deze eene bestemming moet worden gegeven zooveel mogelijk overeenkomstig met het in artikel 2 omschreven doel en dat de eigendommen in geen geval in het persoonlijk vermogen van leden van den raad van bewindvoerders mogen overgaan.

ART. 16.
De besluiten, bedoeld in artikel 15, moeten met 2/3 der stemmen, in een algemeene vergadering, waarin tenminste de helft van het aantal bewindvoerders aanwezig is, genomen worden.

Ingeval in deze vergadering niet de helft der leden van den raad van bewindvoerders tegenwoordig is, zal binnen zes weken eene tweede vergadering gehouden worden, waarin met twee derden van de stemmen der ter vergadering aanwezige leden van den raad van bewindvoerders de besluiten als in dit artikel bedoeld, zullen kunnen worden genomen.

Waarvan acte.

Gedaan en verleden in Amsterdam, ten dage, maand en jare voormeld in tegenwoordigheid van de Heeren MARIE VAN RIEL, candidaat-notaris en ISAAC SAMMES, kantoorbediende, beiden wonende in Amsterdam, als getuigen.

En hebben de comparanten met de getuigen en mij Notaris, onmiddellijk na voorlezing deze minute ondertekend:

Geteekend: G. MANNOURY.
L.E.J. BROUWER.
M. VAN RIEL.
I. SAMMES.
H. WERTHEIM, notaris.

Statuten van de Vereeniging tot Instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte.

A. *Duur en Plaats.*

ART. 1.
De vereeniging is opgericht den dertienden Januari negentienhonderd en achttien en is gevestigd te Amsterdam.

Zij draagt den naam: "Vereeniging tot Instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte (Association pour la conservation de l'Institut International de Philosophie; Verein für die Instandhaltung des Internationalen Instituts für Philosophie; Association for the support of the International Institute for Philosophy)".

B. *Doel en Middelen.*

ART. 1.
Het doel der Vereeniging is het Instandhouden van de Stichting genaamd: "Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte" (Institut International de Philosophie; Internationales Institut für Philosophie; International Institute for Philosophy) opgericht den één en dertigsten December negentienhonderd en zeventien bij akte, ten overstaan van notaris Hendrik Wertheim te Amsterdam verleden, welke stichting in het volgende zal worden aangeduid als "het Instituut".

ART. 2.
Zij tracht dit doel te bereiken:
a. door genoemde stichting te subsidiëeren tot een bedrag, jaarlijks door de algemeene vergadering harer leden te bepalen, zonder evenwel een rechtstreekschen invloed op de werkwijze of de organisatie van het Instituut uit te oefenen;

b. door andere wettige middelen, met dien verstande evenwel, dat de vereeniging geen uitgaven zal kunnen doen of verbintenissen aangaan dan met voorafverkregen schriftelijke toestemming van het Instituut.

C. *Lidmaatschap en Geldmiddelen.*

ART. 4.
De vereeniging kent leden en donateurs. De wijze van toetreding en uittreding der leden wordt geregeld bij huishoudelijk reglement, vast te stellen door de algemeene vergadering met dien verstande, dat de vereeniging geen ballotage kent en royement enkel wegens contributieschuld kan plaats hebben.

ART. 5.
Buitenlandsche leden en donateurs kunnen zich tot afdeelingen der vereeniging aaneensluiten op de wijze bij huishoudelijk reglement te omschrijven.

ART. 6.
De geldmiddelen der vereeniging bestaan uit de contributies der leden en donateurs, schenkingen, erfstellingen en legaten.

D. *Bestuur.*

ART. 7.
Het bestuur der vereeniging bestaat uit een voorzitter, een secretaris, den penningmeester en twee commissarissen. Als voorzitter fungeert ambtshalve de voorzitter van het Instituut, de overige bestuursleden worden jaarlijks door de algemeene vergadering gekozen. Het bestuur vertegenwoordigt de vereeniging in en buiten rechten.

E. *Algemeene Vergadering.*

ART. 8.
Jaarlijks wordt in Januari, Februari of Maart een algemeene ledenvergadering gehouden, waarin onder meer door het bestuur rekening en verantwoording over het afgeloopen vereenigingsjaar wordt afgelegd, en uitvoering wordt gegeven aan het in art. 7 van deze statuten bepaalde.

ART. 9.
Voorstellen tot wijziging der statuten of tot ontbinding der vereeniging kunnen enkel worden behandeld, indien zij meer dan drie weken te voren ter kennis van de leden zijn gebracht, en vereischen voor de aanneming minstens twee derden der uitgebrachte stemmen.

F. *Ontbinding.*

ART. 10.
De vereeniging wordt van rechtswege ontbonden, zoodra het Instituut heeft opgehouden te bestaan, of wel ten gevolge van een besluit der ledenvergadering op den voet van *art.* 9 dezer statuten.
In beide gevallen worden de geldzaken der vereeniging door het bestuur geliquideerd, en een eventueel batig salo overgedragen aan het Instituut, indien dit alsdan nog in wezen is, of wel tot een zooveel mogelijk analoog doel besteed, indien dit niet het geval is.

M e d e d e e l i n g: De kontributie is voor leden vastgesteld op f 2.50 per jaar en voor donateurs op minstens f 25.- per jaar.

Huishoudelijk Reglement van het "Internationaal Instituut van Wijsbegeerte", bedoeld in art. 14 van den stichtingsbrief.

TITEL I *Van den Raad van Bewindvoerders.*

ART. 1.
De R. v. B. houdt in de eerste helft van ieder kalenderjaar een algemeene vergadering, waarop het ingevolge het bepaalde in art. 5 van den stichtingsbrief aftredende bestuur rekening en verantwoording doet, en een nieuw bestuur wordt gekozen.

ART. 2.
Voorts vergadert de Raad op de plaatsen en tijden, die in een voorgaande vergadering of door het Bestuur zijn vastgesteld.

ART. 3.
Voor benoemingen worden *twee derden*, voor de totstandkoming van andere besluiten wordt *de helft* van de uitgebrachte stemmen vereischt, onverminderd het bepaalde in art. 16 van den stichtingsbrief.

ART. 4.
Besluiten kunnen worden genomen òf per referendum, uitgeschreven door het bestuur, òf op een vergadering, waarin minstens de helft der bewindvoerders aanwezig is.

TITEL II *Van de Akademie, bedoeld in art. 3 a van den stichtingsbrief.*

ART. 1.
De leden der Akademie worden benoemd voor het leven.

ART. 2.
De R. v. B. benoemt, met uitsluiting zijner leden, vóór 1 September 1918 zes Akademieleden.

ART. 3.
De Akademie vult zichzelf door coöptatie aan, met dien verstande, dat elke benoeming de goedkeuring van den R. v. B. behoeft, het aantal leden hoogstens veertig bedraagt en nimmer meer dan één derde der leden Nederlanders mogen zijn.

ART. 4.
De Akademie stelt een reglement vast betreffende hare werkzaamheden.

ART. 5.
(*Overgangsbepaling*). Zoolang of voorzooverre het ledental der Akademie minder dan twaalf bedraagt, of wel, indien de Akademie in twee achtereenvolgende kalenderjaren geen vergadering heeft gehouden, welke door minstens zes harer leden werd bijgewoond, kan de R. v. B. het voorzitterschap der Akademie aan zich trekken en nieuwe leden benoemen.

Aldus vastgesteld in de 10de vergadering van den Raad van Bewindvoerders, den 12e November 1918.

G. MANNOURY, *Voorzitter*.

6

Signifisch Taalonderzoek.

1 De oprichters van het Instituut zijn zich er van bewust, dat aan de Akademie, welke zij zich voorstellen te stichten met het door hen in de statuten der stichting omschreven doel, volledige vrijheid dient te worden gelaten ten aanzien van de wijze, waarop zij dat doel wil trachten te bereiken. Alleen daardoor toch zal het voor de te benoemen leden der Akademie mogelijk zijn, hun volle energie aan den gezamenlijken arbeid te besteden, terwijl iedere poging, dien arbeid reeds van te voren in bepaalde banen te dwingen, slechts belemmerend zou kunnen werken. Aan den anderen kant evenwel meenen de oprichters ten volle bevoegd, jazelfs verplicht te zijn, openlijk te doen blijken, welke voorstelling zij zich na onderlinge gedachtenwisseling gevormd hebben van de uitwerking der door hen in de statuten neergelegde grondgedachte. Zonder een zoodanigen voorarbeid toch zou allicht omtrent de in korte formules slechts zeer gebrekkig weer te geven bedoeling der stichters (die besloten hebben geen hunner als lid der Akademie aan te wijzen) misverstand kunnen ontstaan en daardoor de vruchtbare samenwerking der leden van de toekomstige Akademie kunnen worden in gevaar gebracht. De hieronder volgende uiteenzetting is een korte samenvatting van het te dezen opzichte door de stichters besprokene.

2 In het algemeen zijn de stichters van oordeel, dat de in het manifest aangegeven taak der Akademie zal vereischen een gedeeltelijk *individueelen*, gedeeltelijk *gemeenschappelijken* arbeid, te weten:
1e de publicatie van verhandelingen der leden onder hun persoonlijke verantwoordelijkheid;
2e het vaststellen van grondwoorden voor de taal der rechts- en belangenverhoudingen der samenlevin en de uitgave van (veeltalige) woordenboeken dier taal, waarbij alle woorden door middel van de grondwoorden behooren te worden gedefinieerd. De stichters stellen zich voor, dat deze taak onder hare leden of daartoe aangewezen subcommissies zal worden gedistribueerd, waarna de ingekomen rapporten door de Akademie worden onderzocht en de resultaten, al of niet gewijzigd, onder verantwoordelijkheid der geheele Akademie worden vastgesteld. Teneinde deze verantwoordelijkheid de noodige kracht bij te zetten, zal het h.i. noodzakelijk zijn, alle overstemming van minderheid door meerderheid van te voren uit te sluiten.
Omtrent doel en inrichting van het woordenboek werd het volgende overwogen:

3 Uitgaande van de tegenwoordig wel nagenoeg algemeen aanvaarde grondgedachte, dat de taal nimmer in staat is, eenig deel der werkelijkheid adaequaat af te beelden of weer te geven, doch de z.g. beteekenis der woorden enkel afhankelijk is van de uitwerking, die de spreker er zich van voorstelt, of die de hoorder

er van ondergaat, moet toch worden toegegeven, dat deze tot het wezen der taal behoorende veranderlijkheid en betrekkelijkheid der beteekenissen zich in zeer verschillende mate en onder zeer verschillende vormen kan openbaren. In het algemeen kan gezegd worden, dat naarmate de behoeften der menschen meer gedifferentiëerde handelingen noodzakelijk maakten, ook de taal meer gedifferentiëerd en daartoe meer gestabiliseerd moest worden. Die meerdere stabiliteit werd bevorderd, uiterlijk door schrift en druk, innerlijk door wat men de organisatie der taal zou kunnen noemen, d.i. door het zoo veel mogelijk vaststellen van het verband, waarin de beteekenis van een woord staat tot die van andere woorden. Het sterkst komt dit uit in de eigenlijke definities, zooals die in hun strengsten vorm in wiskunde en rechtswetenschap worden aangetroffen, zonder in eenigen tak van wetenschap geheel te ontbreken, maar tot deze organisatieverschijnselen behooren ook alle samenkoppelingen van woorden, zooals die door gewoonte en spraakgebruik van den een op den ander worden overgeleverd, zonder vooraf door overheids- of wetenschapsgezag uitdrukkelijk te zijn gesteld. Deze samenkoppelingen der woorden spelen reeds in de eerste taalvormen van het kind een groote rol en zijn oorzaak, dat in deze, uit taalphilosofisch oogpunt zoo uiterst belangrijke kindertaal van eigenlijke, zuivere "grondwoorden", d.w.z. van woorden, wier kennis het kind niet door bemiddeling van andere woorden, doch enkel door aanwijzing en navolging is bijgebracht, slechts in geringe mate sprake is. Al zeer spoedig oefenen de door de volwassenen gebezigde woordverbindingen (causale, tegenstellende, temporeele en andere) een grooten invloed uit op het taalbeeld van het kind, en met dezen invloed neemt de stabiliteit van zijn kleinen woordenschat snel toe, totdat na weinige jaren een omgangstaal van schijnbaar zoo vasten vorm is verkregen, dat het zooeven door ons als "veranderlijkheid en betrekkelijkheid der beteekenissen" omschreven verschijnsel eerst later, door zelfbezinning en taalwaarneming als het ware opnieuw kan worden ontdekt. Ook in de taalhistorie (phylogenese en ontogenese toch loopen ook op taalgebied min of meer parallel) valt ten aanzien der ontwikkeling van de dichterlijke talen der grijze oudheid tot de meer stellige uitdrukkingswijze der jongere Grieken en Romeinen, de kunstige woordenweefsels der middeleeuwsche philosofen, en eindelijk de hechtineengevoegde taalsystemen der nieuwere natuur- en rechtswetenschap een voortdurende, zij het ook niet steeds regelmatige toeneming der woordstabiliteit op te merken. Hoewel het uit den aard der zaak onmogelijk is, in dezen een algemeengeldige maatstaf aan te leggen, zou toch wellicht een indeeling als de volgende voorloopig te aanvaarden zijn:

a *Grondtaal*, waarin de koppelingen der woorden weinig of geen invloed uitoefenen, en elk woord (of elke woordengroep) rechtstreeks tot de verbeelding spreekt (eerste kindertaal, taal bij heftige of diepe gemoedsbeweging, hypothetische oertaal);

b *Stemmingstaal*, waarin woordkoppelingen, met name de tegenstellende, duidelijk waarneembaar zijn, zonder evenwel tot een vast verband te zijn geworden. De woorden (woordengroepen) werken evenzeer rechtstreeks als door middel van de herinnering aan (uitgesproken of niet-uitgesproken) andere woorden op het gemoed van den hoorder. Tot dezen taaltrap behoort de in den subject-praedicaatvorm geconstrueerde taal der hedendaagsche westersche samenleving slechts voorzoover zij zich tot de uitdrukking van persoonlijke ervaringen en stemmingen beperkt (volkstaal, dichtertaal, oostersche talen met beeldend schrift, taal der niet-pasigrafische, niet-toegepaste wiskunde);

c *Verkeerstaal*, waarin de woordkoppelingen hoofdzaak geworden zijn, zoodat de woorden nagenoeg nimmer een zelfstandige uitwerking beoogen, en iedere afwijking van de geijkte tegenstellende groepeering (als wit-zwart, goed-slecht, vrijheid-dwang,wèl-niet) als onaangenaam en storend wordt gevoeld (taal van handel en verkeer, westersche schrijftalen);

d *Wetenschappelijke taal*, waarin de woordkoppelingen, althans voor een belangrijk deel, op uitdrukkelijke afspraak of voorschrift berusten: de taal van wetten en verordeningen, van geldelijke betrekkingen, van techniek en van wetenschap in engeren zin;

e *Symbolentaal*, omvattende de logische systemen, welke uitsluitend op vooropgestelde substitutieformules (axioma's, postulaten, proposizioni primitivi) betreffende de gebezigde symbolen (al of niet in den vorm van woorden) berusten. Hiertoe behooren derhalve de mathematische logica en dat deel der wiskunde, dat in pasigrafischen vorm is gebracht, of gebracht zou kunnen worden. Van "beteekenis" in den boven omschreven zin is op dezen taaltrap weinig sprake meer, daar in 't algemeen eerst door invoeging der symbolische taalbeelden in de wetenschappelijke of in de verkeerstaal uitwerking op den hoorder wordt beoogd.

4 Wordt deze (of een overeenkomstige) taalindeeling in beginsel door de Akademie aanvaard, dan zal het uit den aard wenschelijk zijn, daarmede bij de lexicologische werkzaamheden rekening te houden en het woordenboek uit een overeenkomstig aantal onderdeelen te laten bestaan, op zoodanige wijze, dat in het lexicon van iederen taaltrap de woorden der voorafgaande taal-trappen, doch geen andere, bekend worden ondersteld, behoudens het vrije gebruik der gegeven taal in den toelichtenden en omschrijvenden tekst. Natuurlijk zal daarom de samenstelling van het woordenboek van een hoogeren taaltrap niet op de voltooiing van die der lagere taaltrappen behoeven te wachten; integendeel, het zullen de behoeften der hoogere taaltrappen zijn, die ten opzichte van de keuze der bij de studie der lagere taaltrappen aan de orde te stellen woorden een beslissende rol zullen spelen. Evenwel zou het naar het oordeel der oprichters onmogelijk blijken, dit werkplan ten uitvoer te leggen, indien men zich voor iederen taaltrap beperkte tot de thans reeds werkelijk bestaande woorden. Dit is reeds hierom uitgesloten, omdat de zooeven geschetste "talen" niet geheel afzonderlijk en stelselmatig gebezigd worden, doch de sprekende en denkende mensch telkens van den eenen in den anderen taalvorm overgaat, en eenzelfden woordklank of eenzelfde woordbeeld nu eens in engeren, tot geijkte regels betrekkelij-

ken zin, dan weder tot emotioneele, op de omstandigheden van het oogenblik gerichte spreekdaad bezigt. Teneinde dus een (uiteraard eenigszins kunstmatige) splitsing als boven aangeduid door te voeren, zal het noodig zijn, iederen taaltrap aan te vullen door nieuw in te voeren en te omschrijven (of te definiëeren) woorden of symbolen, die buiten den invloed van misleidende gewoontekoppelingen staan. Het is in dezen zin, dat de oprichters zich het (signifische) onderzoek van de taal in haar verschillende geledingen voorstellen als bestaande uit een *beschrijvend* en een *samenstellend* gedeelte.

5 Aangaande het verder strekkende doel, dat, naar de oprichters zich voorstellen, door gestadigen arbeid in de aangegeven richting zou kunnen worden nagestreefd, moet opgemerkt worden, dat niet het propageeren van bepaalde denkvormen of denkbeelden wordt beoogd. Deze toch zijn niet anders dan gemeenschappelijke wilsuitingen van zekere menschengroepen, wortelend in hun maatschappelijke en geestelijke behoeften en gericht naar hun maatschappelijk en geestelijk kunnen. Als schakel evenwel tusschen die behoeften en dat kunnen is de taal van heden ten eenenmale onvoldoende, zoowel door te groote vaagheid en dubbelzinnigheid in de uitdrukking van bepaalde werkelijkheden, als door een onwijsgeerige stelligheid en onbuigzaamheid waar het het weergeven van psychische verschijnselen betreft. Om deze gebreken zooal niet op te heffen, dan toch te verminderen, is in de allereerste plaats een zuivering van de onder c. genoemde "verkeerstaal" noodig, die echter niet mogelijk is zonder een grondige studie van het verband van dezen taaltrap met de beide voorafgaande en de beide volgende, een studie, die niet enkel van beschrijvenden aard zal moeten zijn, doch tevens dient aan te wijzen, hoe de bloot te leggen leemten kunnen worden aangevuld. Daarom zal de taak van de Akademie in de eerste plaats zijn het omlijnen van een geheel nieuw taalbeeld onder haar eigen verantwoordelijkheid, zij het met gebruikmaking van die wezenstrekken der bestaande talen, welke de uitdrukking zijn van zuivergevoelde werkelijkheden en onomwonden bedoelingen. Slaagt zij daarin wèl, dan zal die nieuwe taal niet een dwangmiddel te meer moeten zijn voor het voelen en willen der menschen, maar integendeel vrijheid moeten laten tot het overwegen der meest uiteenloopende opvattingen. Immers, geen volledige en krachtige uitdrukking van een bepaalde voorkeur is mogelijk, die niet tevens den gedachtengang van wie haar niet deelen ten volle recht doet.

Hoewel dus de medewerkers aan dezen arbeid zich steeds zullen hebben te hoeden voor een éénzijdigheid, welke zoo licht uit hun persoonlijke voorkeur en opvatting kan voortkomen, toch zal hun werk opzichzelf reeds ongetwijfeld een groote sociale beteekenis hebben. Immers ook voordat een eenigszins afgerond arbeidsresultaat zal zijn verkregen, zullen ernstige denkers daaraan in drieërlei opzicht voordeel kunnen ontleenen: eensdeels doordien de betrekkelijkheid der woordwaarde er sterk bij op den voorgrond zal treden en bij den overgang van iederen taaltrap tot een volgenden de winst in stelligheid en algemeene verstaanbaarheid met een verlies in rijkdom en diepte gepaard zal blijken te gaan, anderdeels doordien het goed recht ook van die menschelijke behoeften, wier verwoording tot dusver buiten de werkingssfeer der heerschende gewoontekoppelingen is gebleven, zich beter zal hebben doen gelden, en ten slotte doordien de onderscheiding tusschen de emotioneele en de indicatieve waarde der woorden opzichzelf reeds een machtig hulpmiddel is tot ontwarring der op haast ieder gebied van menschelijken geestesarbeid heerschende misverstanden.

Aan één noodzakelijke voorwaarde zal daartoe evenwel moeten zijn voldaan: dat de nieuwe taal levend zij. Ieder verkregen resultaat moet als tijdelijk worden beschouwd en van den aanvang af moet het voornemen tot voortdurende herziening, althans van de emotioneele woordwaarden, vooropstaan.

6 Ten slotte stellen de oprichters er prijs op, uitdrukkelijk te verklaren, dat zij zich, bij het opstellen van het in bovenstaand werkplan ontwikkelde schema, levendig er van bewust zijn, geen taalindeeling of taalontleding te hebben gegeven, welke volkomen consequent door te voeren, of tot in onderdeelen onaanvechtbaar zou zijn. Integendeel: van een door de werkelijkheid bepaald aantal taaltrappen kan evenmin sprake zijn, als van een bepaald aantal historische tijdperken of van een bepaald aantal karaktereigenschappen der menschen, en de hier gegeven indeeling is dan ook niet anders bedoeld, dan als een poging, om aan algemeene opvattingen omtrent taalorganisatie en taalwording een concreten vorm te geven, die voor verdere onderzoekingen en beschouwingen van eenig nut zou kunnen zijn. Deze beschouwingen zullen uiteraard velerlei gezichtspunten moeten omvatten, welke in het bovenstaande zijn terzijde gelaten, en o.a. in het bijzonder dienen te worden gericht op de psychische en sociale causaliteit, die aan de opeenvolging van wat hierboven "taaltrappen" genoemd zijn, ten grondslag ligt. Waarom en waardoor heeft de menschheid behoefte gevoeld aan een steeds verder gaande differentieëring en canoniseering, aan een steeds verder gaande stabiliseering der taal? Het schijnbaar voor de hand liggende antwoord: om steeds *betere* middelen tot verstandhouding te verkrijgen, zal zeker niet kunnen worden aanvaard door wie inziet, dat naarmate de gewoonlijk als "hooger" beschouwde taaltrappen rijker worden aan hulpmiddelen om misverstand te voorkomen, naarmate zij zich dus beter leenen tot het weergeven van samengestelde en ingewikkelde "redeneeringen", tegelijkertijd hun emotioneel vermogen, en dus hun psychische draagwijdte vermindert. En geen wonder: de verstandelijk hoogere, doch geestelijk lagere taaltrappen van verkeer, wetenschap en wiskunst berusten op steeds omvangrijker en dwingender onderstellingen omtrent de bij hoorder en spreker correspondeerende, aan "levenselementen" verbonden begrippen, die aan verdere ontleding onttrokken worden. Een wetboek kan allerlei voorschriften bevatten omtrent bewijsvoering, maar het is onmachtig, van den oorspong en de mate der menschelijke zekerheid rechtstreeks rekenschap te geven: de kracht eener overtuiging kan enkel in stemmingstaal tot uitdrukking worden gebracht. Of, om een voorbeeld aan ons eigen

onderwerp te ontleenen: over woordverband, woordhistorie en woordfunctie kan op wetenschappelijke, ten deele zelfs op pasigrafische wijze worden gehandeld, doch de kreet van een stervende kan enkel door medegevoel worden verstaan. Van "hooger" en "lager" in absoluten zin zal dan ook, zoomin op taal- als op eenig ander gebied, ooit sprake kunnen zijn, maar wel kan gezegd worden, dat de menschelijke samenleving in ieder stadium harer ontwikkeling de taalvormen schept en volmaakt, die aan haar behoefte van verstandhouding beantwoorden, en dat het huidige stadium in hooge mate de kenteekenen vertoont van een behoefte aan taalmiddelen, die niet door een voortschrijdend splitsingsproces kan worden bevredigd, doch een onderzoek naar het *verband* der verschillende taalvormen, zoo onderling als met de overige levensverschijnselen van den mensch, een *wijsgeerige* taalstudie derhalve, meer en meer noodzakelijk maakt.

Aldus vastgesteld in de 11de vergadering van den Raad van Bewindvoerders, den 21e Januari 1919.

(w. g.) G. MANNOURY, *voorzitter*.
(w. g.) L.E.J. BROUWER, *secretaris*.
(w. g.) H.J.F. BOREL.
(w. g.) FREDERIK VAN EEDEN.

7

Onderscheid der Taaltrappen ten aanzien van de sociale Verstandhouding

De *grondtaal* behoeft geenerlei dynamische wilsverhouding tot andere individuën te onderstellen, en, zoo zij het wel doet, kan die verhouding zoowel een zijn van vriendschap als van vijandschap.

In de *stemmingstaal* daarentegen vindt het wederzijdsche levensrecht van spreker en hoorder erkenning, zoo al geen nadere regeling, wordt dientengevolge eenzaamheid gewraakt en vijandschap gestyleerd.

In de *verkeerstaal* wordt een vrijwel alle fundamenteele strijdbaarheid uitsluitende mate van eenstemmigheid bij spreker en hoorder, en een sterke beperking der mogelijkheid van misverstand verkregen, door tot de verstandhouding slechts die levenselementen toe te laten, die in algemeen erkende menschelijke behoeften van peripheren aard tot uitdrukking komen.

In de *wetenschappelijke taal* is deze selectie der levenselementen zoover gegaan, dat nog slechts zulke worden toelaten, die aan de onderstelling eener (voor alle individuën gemeenschappelijke) objectieve aanschouwingswereld inherent zijn.

Terwijl in de *symbolentaal* nog slechts van levenselementen, die door de onderstelling van (voor alle individuën gemeenschappelijke) intellectueele categorieën omsloten worden, sprake is, waardoor een vrijwel volkomen uitsluiting van misverstand bereikt wordt.

Aldus vastgesteld in de 12de vergadering van den Raad van Bewindvoerders, den 18e Februari 1919.

(w. g.) G. MANNOURY, *voorzitter*.
(w. g.) L.E.J. BROUWER, *secretaris*.
(w. g.) H.J.F. BOREL.
(w. g.) FREDERIK VAN EEDEN.

8

Uitnodiging tot aanvaarding van de benoeming tot leden van de Internationale Akademie van Practische Wijsbegeerte en Sociologie
(13. 5./10. 7. 1920)

À Messieurs
Eugen Ehrlich, Czernowits,
Fr. Mauthner, Meersburg,
Giuseppe Peano, Turin,
Rabindranath Tagore, Bolpure

Messieurs,

Nous nous proposons de fonder une "Académie Internationale de Philosophie Pratique et de Sociologie", dont l'objet et la méthode de travail sont exposés dans les écrits ci-joints (voir en particulier: Comm. no 2, page 21: "Sémantique philosophique"). Nous serions heureux de pouvoir vous compter parmi les premiers membres de la future Académie et de pouvoir vous consulter sur la façon dont le nombre des membres pourrait être augmenté. Nous sommes persuadés que la promesse de votre concours nous permettra de trouver les fonds qui rendront possible les réunions de l'Académie et la publication de ses mémoires. En attendant nous vous prions de bien vouloir nous faire connaître votre opinion concernant la méthode de travail proposée et, si possible, de collaborer au prochain numéro des "Communications" en nous envoyant un article de votre main.

(w. g.) Frederik van Eeden
(w. g.) L. E. J. Brouwer
(w. g.) G. Mannoury

Amsterdam 13 - 5 - '20

9

Signifische Taalstudie en Wijsbegeerte

A. Beginselverklaring van een op 21 Mei 1922 te Bussum opgerichte "SIGNIFISCHE KRING":

De beteekenis van een taaldaad voor spreker en hoorder kan slechts voor een deel beoordeeld worden naar de daarbij gebezigde woorden of symbolen, en is niet dan bij benadering in andere woorden uit te drukken. Echter bestaat een groot onderscheid in de mate, waarin die ontleding in, en benadering door woorden mogelijk is. In de taal der wetenschap (in het bijzonder in de wiskundige taal) en (zij het in mindere mate) in die der techniek, kan door aanwijzing en trapsgewijze definiëering een vrij groote stabiliteit in de woord- en taaldaadbeteekenis worden bereikt, terwijl bij primitieve, hartstochtelijke en dichterlijke taal, en zelfs in die van den dagelijkschen omgang van eigenlijke definities geen sprake kan zijn, maar de min of meer aan woordbeelden gekoppelde, meest zeer ingewikkelde complexen van bewuste en halfbewuste gedachte- en gemoedselementen voor ieder geval op zich zelf staan, waarbij evenwel valt op te merken, dat noch de eerstbedoelde, meer intellectueel gekleurde, noch de daartegenovergestelde, meer met gevoels- en wilsmotieven verzadigde bewustzijnselementen in eenige taaldaad geheel ontbreken.

Uit deze onderscheiding vloeien velerlei schakeeringen van taalbezinning voort, waarvan de formalistisch-logische en de onmiddellijk-intuïtieve eenigermate als uiterste vormen kunnen worden beschouwd, en welke tezamen en in onderling verband den inhoud van het signifisch taalonderzoek uitmaken.

De onderteekenaars zijn het erover eens, dat dit onderzoek meer stelselmatig dan tot nu toe zou kunnen geschieden, dat daarbij aan de experimenteele en statistische methoden, naast het introspectief onderzoek naar de (vaak een duidelijk intellectueel karakter dragende) subconsciënte elementen, een ruime plaats dient te worden toegekend, dat dit onderzoek de bruikbaarheid der taal als middel van verstandhouding en van ordening der gedachten ten goede kan komen, en dat het, zij het middellijk, een doeltreffende uitbreiding der taalmiddelen kan bevorderen. Zij zijn er echter tevens van doordrongen, dat de significa meer omvat dan taalcritiek en zelfs taalsynthese alleen, en dat zij op een dieper inzicht in het verband van woord en zielsinhoud gericht dient te zijn. Anders gezegd, dat er een signifische wijsbegeerte denkbaar is, die den maatschappelijken en geestelijken toestand der menschen in toekomstige tijdperken in belangrijke mate kan beïnvloeden, in dien zin, dat zij zich meer dan thans als een organische eenheid zullen kunnen gevoelen en gedragen.

Ten aanzien van de wijze, waarop die verderstrekkende doeleinden zouden kunnen worden bereikt, en ten aanzien van het verband, waarin deze signifische wijsbegeerte met de bestaande inzichten op sociaal, filosofisch en religieus gebied zou dienen te worden gebracht, loopen hun zienswijzen uiteen, en zij behouden zich voor daaromtrent, ieder naar de wijze zijner overtuiging, nadere uiteenzettingen te geven. Deze meeningsverschillen evenwel, hoe diepgaande zij ook mogen zijn, staan naar hun oordeel, versterkt door de ervaring bij talrijke voorbesprekingen verkregen, samenwerking op den bovenomschreven grondslag niet alleen niet in den weg, maar brengen voor onderzoekingen van dezen aard een niet te onderschatten voordeel mede, daar de hierbedoelde onderscheidingen juist bij het vergelijken van de uitdrukkingswijzen van tot uiteenloopende geestelijke groepen behoorende personen het meest van toepassing kunnen zijn.

L. E. J. Brouwer
Fred. van Eeden
Jac. van Ginneken S.J.
G. Mannoury

B. Bijzondere verklaringen der kringleden:

1 L. E. J. Brouwer:
Voor ondergeteekende bestaat de significa niet zoozeer in beoefening van taalkritiek, als wel:

1e in het opsporen van affectelementen, waarin de oorzaak en de werking der woorden kan worden ontleed. Door deze ontleding worden de affecten, die de menschelijke verstandhouding raken, de contrôle door het geweten nader gebracht;
2e in het scheppen van een nieuwen woordenschat, die ook voor de spiritueele levenstendenzen der menschen den toegang opent tot hun bezonnen gedachtenwisseling en dientengevolge tot hun sociale organisatie.

Voor de verwezenlijking van het onder 1e genoemde programdeel kan samenwerking niet worden ontbeerd: tallooze affectcomplexen toch zijn niet dan door de katalyseerende werking der wijsgeerige discussie tusschen ongelijkgezinden, tot ontleding te brengen.

Ook ten aanzien van den onder 2e genoemden scheppenden arbeid heb ik langen tijd aan het groote belang van samenwerking, hier tusschen gelijkgezinden, geloofd. Doch meer en meer ben ik tot het inzicht gekomen, dat deze hoogere taak der significa slechts door de uiterste geestesconcentratie van den enkeling kan worden vervuld.

L. E. J. Brouwer.

2 Fred. van Eeden:
De signifische kring dient m.i. uit te gaan van de gedachte, dat het verband der individuën in de menschenwaereld gebrekkig is door de ontoereikendheid van het verstandhoudingsmiddel: de taal. En daarbij door de algemeene onbekendheid met de bedriegelijke macht van dit middel tot communicatie. De taal doet zich vóór als een zuiver middel tot afmeeting en afweeging van onze gevoelswaarheeden, en als voldoende middel tot vaststelling van hetgeen tot de samenleeving en tot maatschappelijk verkeer noodig is. Slechts zeer weinige denkers zijn door zelfbezinning tot het inzicht gekoomen, dat de taal een ontoereikend en bedriegelijk middel is, en niet deugt voor de functie, die men ervan verwacht. Deeze onweetendheid der menigte moet, zooals van zelve spreekt, leiden tot een voortduurend onbewust misverstand, dat in alle kringen van de samenleving zijn verderfelijke werking doet gelden. In godsdienst, weetenschap, economie, politiek en in alle dagelijksch verkeer komt dit aan den dag, in alle kringen, tot de eenvoudigste en meest onweetende toe. Twisten en oorloogen, kwade praktijken van allerlei aard worden door dit misverstand bevorderd of teweeggebracht. En de signifische kring beschouwe het als een dringende noodzaak, dit inzicht van het bedriegelijke en ontoereikende der taal tot een algemeen goed te maken, dat alle lagen der maatschappij doordringt. Die taal, die door alle menschen tot verstandhoudingsmiddel wordt gebruikt, is vol van onreine elementen, die de maatschappij vergiftigen, zooals besmet water de bevolking van een geheele stad vergiftigt. Daarom is het onmiddellijk noodig, aan te toonen, dat de waterleiding en de bronnen van waaruit de stad haar drinkwater krijgt, door ziektekiemen zijn besmet, en dat het allernoodigst is, allereerst deeze bronnen te zuiveren. De weetenschap, die zich hierop toelegt is Significa genaamd en kan beschouwd worden als een geestelijke hygiène, waarvan alle welvaart en voorspoed der menschelijke saamenleeving afhangt. De middelen tot zuivering moeten echter niet bestaan in het kunstmatig scheppen van een nieuwe, zuivere taal - hetgeen een onmogelijke opgaaf zou blijken - maar in het algemeen bekend maken van en daarom zoo aandachtig moogelijk rekening houden met de onvolkoomenheid en onjuistheid van het taalverkeer, om daardoor de vreeselijkste en meest diepgaande fouten onzer samenleeving zoo krachtig moogelijk te bestrijden.

Frederik van Eeden.

3 Jac. van Ginneken S.J.:
Ondergeteekende zoekt het misverstand der taal meer in sociologische dan in psychologische richting, m.a.w. hij wijt het misverstand der menschen niet zoozeer aan de gebrekkigheid der taal zelf, als wel aan de heterogene bestanddeelen eener menschengroep, die zich van dezelfde taal bedient. Hij gelooft dus, dat de leden eener betrekkelijk kleine homogene menschengroep zich aan elkander door de groeptaal heel voldoende verstaanbaar kunnen maken; maar dat de kwaal van het misverstand pas verderfelijk wordt in den algemeene taal van heel groote los samenhangende groepen. En daaraan is, zoolang er geen intieme toenadering komt tusschen die groepen, ook heel weinig te doen: het is een gevolg

van de geheel afwijkende opvoeding van ieder in zijne groep en verder van een gebrek aan liefde, om de andere groep welwillend te beoordeelen. Dit beteekent echter niet, dat alle groepen dus maar op goed geluk in elkaar op moeten gaan, gelijk het liberale tijdvak dat met zijn neutralen staat, zijn neutrale school, zijn neutrale dagbladen en neutrale cultuur overhaastig heeft nagestreefd; want dat is op een droeve mislukking uitgeloopen: de vrijdenkerij is tot onbeheerscht denken, tot gevoels- en wilsanarchie geworden en op deze mislukking berust juist de signifische klacht: wij verstaan elkaar niet meer: wij bedotten elkander met onze leege woorden: de gewaande zieleëenheid of zielsverwantschap bestaat niet; en op zielsverwantschap berust toch alle verstandhouding. Desniettemin kan toch ook het taalgebruik vooral in den zin van apostel- en profetentaal, merkwaardig veel tot de diepere eenheid der menschen bijdragen.

In afwachting dan, dat Spencers verwachtingen, bij een gunstig vrijheidsgebruik van het huidige en komende geslacht, langzaam maar zeker zullen vervuld worden: dat door steeds nieuwe concentratie en differenciëering tevens een al langer hoe volmaakter orde, een al langer hoe harmonischer samenhangende eenheid zich in de menschelijke maatschappij zal ontwikkelen, - want dat moet er ten slotte in het gunstige geval volgens de sociologische ontwikkelingswetten van komen -, in de daadkrachtige hoop vooral op de verhooring van Jesus' gebed, dat Zijne volgelingen toch één mochten worden en blijven, ja in de veiligheid van de vervulling der voorspelling omtrent den eenen schaapstal en den eenen herder, die volkomen met de sociologische verwachtingen overeenstemt; past het ons taaldeskundigen, nog buiten onze aposteltaak om, voortdurend de signifische middelen te overwegen, die van taalgebruikswege deze heerlijke ontwikkelingsmogelijkheden der maatschappij kunnen bevorderen; en tegen de gevaren te waarschuwen, die de wellicht komende rijpheid der tijden zouden kunnen bedreigen of vertragen.

Jac. van Ginneken, S.J.

4 G. Mannoury:

De maatschappelike ontwikkeling van onze tijd staat onder de invloed van twee vooralsnog aan elkander tegengestelde verschijnselen: eensdeels de groote verbetering in de waarnemingsmethoden, die tot verhoging van de betekenis der individuele denkkracht heeft gevoerd, anderdeels de ontwaking van een machtig gemeenschapsgevoel, dat de mens naar éenwording van gedachte en wil drijft. Van deze tegenstelling is een hevige lichamelike en geestelike strijd het gevolg, die niet kan eindigen eer een evenwicht bereikt is, waarbij het individuele en het gemeenschapsleven zich in een hogere eenheid hebben opgelost.

De ontwikkeling van de taal, als gemeenschapsmiddel tusschen de mensen, weerspiegelt beide stromingen: de ontwikkeling der natuurwetenschappen heeft geleid tot verrijking der zuiver betogende en zuiver onderscheidende taal: de wiskunde, terwijl de opleving van het gemeenschapsgevoel aan oude en nieuwe

taalvormen een hogere en diepere emotionele waarde heeft verleend. Ook hier echter staan beide tendenzen vooralsnog tegenover elkander: de zuiverheid van betoog en mededeling wordt verminderd door de hevigheid der emoties, door de woorden opgewekt, terwijl omgekeerd de wils- en gevoelsoverdracht de belemmering ondervindt van een, ten onrechte aan de waarnemingstaal ontleende betoogtrant. En ook hier is een streven naar evenwicht bemerkbaar, dat met het maatschappelike ten nauwste verbonden zal zijn.

Het is de taak van de signifiese wijsbegeerte, dit evenwicht voor te bereiden, door ontleding der bedoelde verschijnselen in het taalleven. Zij heeft de leemten en gebreken in de taal der aanwijsbaarheden en in die der gevoelswaarden bloot te leggen en hun onderling verband aan te tonen. De aanvulling dier leemten daarentegen en de herstelling dier gebreken liggen niet op haar weg: die kunnen enkel voortkomen uit de geestelike behoeften zelve, die de taal doen worden.

G. Mannoury.

10

Voorstel tot het samenstellen van een "Encyklopaedie der Signifiek"
uit te geven door de Signifiese Kring met medewerking van anderen
(Ehrlich, de Haan, Verschuur, Faddegon, Peano en a.).

De encyklopaedie zou o.a. moeten bevatten:
A. Doelstellingen, B. Werkwijzen, C. Toepassingen:

A . Doelstellingen:
a. Historiese inleiding; vroegere en moderne richtingen in de taalkritiek; verband met linguistiek, taalpsychologie en fysiologie.
b. Verband met sociologie, massa-psychologie en wijsbegeerte. Verschillende stromingen onder de significi (analyties-krities, syntheties-bespiegelend).

B. Werkwijzen:
a. Waarneming van de begeleidende verschijnselen, die de (natuurlike) woordakt vergezellen, en van hun invloed op den aard der bereikte verstandhouding. Groeptalen en taaltrappen.
b. Experiment en statistiek. Biologiese en pathologiese beïnvloeding van de taaldaad. Onderscheiding der betekeniselementen in uiterlik en innerlik waarneembare (indikatieve en emotionele woordwaarden).
c. Formalistiese methoden. Maat voor het mathematies karakter van een taaltrap.

C. Toepassingen:
a. Kritiese toepassingen. Aanwijzing van de oorzaken van misverstand in het algemeen en in de taal van het openbaar verkeer, de fysiese en de theologiese taal in het biezonder.
b. Synthetiese toepassingen. Kunstmatige en spontane neologismen. Het signifies element in de scholastiek, het kantianisme en het hegelianisme.
c. Middelike toepassingen. Aanvulling en definiëering van het grondwoordensysteem van vaktalen (psychologiese, psychofysiese, linguistiese, juridiese, mathematiese taal). De signifika als hulpwetenschap der kultuurhistorie. Grondbeginselen der wereldtaalkonstrukties.
(26. 11. 1922; H.W. Sch.)

11

Auteurs en thema's van de "Encyklopaedie der Signifiek"
(volgens Notulen II, p. 14-16, van 26. 11. 1922)

Dr Verschuur (historiese inleiding)
Prof. Faddegon (idem)
Mr Jac. Isr. de Haan (a/ verband van signifika en wijsbegeerte; b/ misverstanden op het gebied der theologiese taal; c/ grondwoordensysteem der juridiese taal)
Dr Eugen Ehrlich (begeleidende verschijnselen van de woordakt)
Prof Révész en Dr Bouman (psychiater aan de Valeriuskliniek te Amsterdam) (het experiment in dienst der signifika)
Dr v. d. Plaats (pathologiese beinvloeding van de taaldaad)
Dr Grünbaum (verband van signifika met psychologie)
Bertr. Russell (Formalistiese methoden)
Prof. Uhlenbeck (kunstmatige en spontane neologismen)
Husserl (grondwoordensystemen in het algemeen)
Spengler (de signifika als hulpwetenschap der kultuurhistorie)
Prof Peano en Dr Couturat (grondbeginselen der wereldtaalkonstrukties)
Voorts meende men, dat aan de algemene inleiding door alle kringleden zou moeten worden medegewerkt en dat behandeld zou worden:
door Henri Borel: grondwoorden naar Oosterse opvattingen,
door L E J Brouwer: a/ de maat voor het mathematies karakter van een taaltrap en: b/ grondwoorden der mathematiese taal, c/ het signifies karakter van het hegelianisme,
door v Eeden: a/ het ontstaan van de moderne richting in de taalkritiek,
b/ de aard der in verschillende omstandigheden bereikte verstandhouding en:
c/ misverstanden in de taal van het openbaar verkeer),
door Dr. v. Ginneken: a/ groeptalen, b/ statisties-signifiese methoden, c/ de theologiese taal en het signifies karakter der scholastiek,
door Mannoury: a/ Taaltrappen, b/ onderscheiding der betekeniselementen in uiterlik en innerlik waarneembare (indikatieve en emotionele woordwaarden), c/ het signifies karakter van het kantianisme. Een systematies register en litteratuuropgaven zullen aan het werk worden toegevoegd.

12

Circulaire over de "Encyclopaedie der Significa"
(verstuurd op 12. 4. 1923)

"SIGNIFISCHE KRING", Secr. Dr. L. E. J. BROUWER, Laren (N. H.).

Onderwerp:
Samenstelling van een
"Encyclopaedie der
Significa".

Amsterdam,

Aan

M.,

De belangstelling in de woordbeteekenis gaat den laatsten tijd in een bijzondere richting, waarvan uit een aantal publicaties blijkt +). Zij richt zich op het leemtegevoel, dat vaak om een nieuw woord of een nieuwen naam vraagt, en vooral ook op de (dezen honger bevredigende) psychisch-sociologische mechaniek der naamgeving en naamverbreiding. En op de niet zeldzame pathologische uitwassen van deze in zichzelf zeer gezonde verschijnselen. Velen beginnen in te zien, dat wie de grondslagen, of de consequenties, of de grensgebieden van een wetenschap of stelsel "verwoorden" wil, niet tevreden mag zijn als enkel de beoefenaars dier wetenschap of de aanhangers van dat stelsel zijn formuleeringen kunnen verstaan of onderschrijven, maar dat hij er zich niet aan zal kunnen onttrekken, zijn goede recht, om juist déze constellatie van begrippen en herinneringen met dézen naam te noemen, en eenigszins andere constellaties denzelfden of een anderen naam te geven of wel onbenoemd te laten, vooraf uitdrukkelijk te bewijzen, al zou daartoe misschien ook een groote schoonmaak onder de wetenschappelijke termen gehouden moeten worden, en nieuwe namen "aangemunt". Vooral dat "aanmunten" is een subtiel werk: wie daarbij de lessen der ervaring niet naarstig bestudeert, komt faliekant uit.

Het is moeilijk, voor de hierbedoelde onderzoekingen en kritische beschouwingen de juiste samenvattende benaming te vinden: wat men gewoonlijk semasiologie of etymologie noemt, is zeker iets anders. Zij liggen trouwens voor een deel buiten het terrein, dat de beoefenaars der taalwetenschap in het algemeen bestrijken: een "historia genetica" van woorden als "recht", "bewijs", "machtsoverdracht", "erfstelling" kan alleen door den jurist, die van "openbaring", "mystiek", "Sacrament", "genade", "erfzonde" enkel door den theoloog, die van "atoom", "kracht", "energie", "materie", "affiniteit" enkel door den natuur- of scheikundige, die van "waarde", "grensnut", "productiviteit" of "geld" enkel door den socioloog worden geschreven, om maar enkele (zeker nog àl te simplistische) voorbeelden te noemen. De term "significa" is misschien de bruikbaarste, al zal ook het "goed recht" van dézen term nog wel in sommige opzichten aanvechtbaar zijn. Maar hoe dit ook zij, er schijnt zich hier toch een nog weinig afgebakend veld van onderzoek te vormen, dat uit vakwetenschappelijk oogpunt zéker, uit wijsgeerig oogpunt wellícht van belang is, en ondergeteekenden meenen goed te doen, de afbakening van dat terrein te bevorderen, door het initiatief te nemen tot de samenstelling van een verzamelwerk, waarin (na een historische inleiding) achtereenvolgens de vraagstellingen zouden behandeld worden, waartoe o.a. de bestudeering van de terminologie der navolgende wetenschappen (voorál wat hun grensgebieden betreft) in "signifisch" opzicht aanleiding geven, te weten:

de linguistiek, de psychologie, de theologie, de logica, de sociologie, de rechtsleer, de ethnologie, de wiskunde, de natuur- en scheikunde en de biologie.

Het is daarbij de bedoeling, aan de medewerkers onbeperkte vrijheid te waarborgen, wat hun opvattingen en inzichten betreft: ook de ondergeteekenden zijn in dat opzicht "vogels van diverse pluimagie" en wenschen allerminst bepaalde opvattingen aan anderen op te dringen. Alleen omtrent omvang en verdeeling der bijdragen zal eenig overleg noodig zijn, om een leesbaar geheel te krijgen.

Het is in dezen geest, dat ondergeteekende een beroep doen op uwe medewerking, en het op prijs zullen stellen, uw bereidverklaring, ook tot deelneming aan het voorbereidend overleg, te mogen ontvangen.

(w. get.) L. E. J. Brouwer,
(w. get.) F. van Eeden,
(w. get.) Jac. van Ginneken, S.J.,
(w. get.) G. Mannoury.

Verzonden aan:
Dr. L. Bouwman (Bouman; H. W. Sch.), Valeriuskliniek, Amsterdam,
Prof Dr. B. Faddegon, Amsterdam,
Dr. A. A. Grünbaum, Amsterdam,
Dr. J. Josselin de Jong, Leiden,
Mr. Jacob Israël de Haan, Jerusalem,
Prof Mr. I. H. Hijmans, Amsterdam,
Prof Dr. J. W. Muller, Leiden,
Prof Dr. G. Révész, Amsterdam,
Prof Dr. G. J. Thierry, Leiden,
Prof Dr. C. C. Uhlenbeck, Leiden,
Dr. A. Verschuur, Amsterdam.

+) Wij noemen o.a.: Husserl, Mauthner, Lady Welby, Bertrand Russell, Peano.

13

Experiment betr. het begrip "wiskundige taal"

(Kollege van Prof. G. Mannoury aan de Univ. van Amsterdam op 10 Oct. 1921. - De proefpersonen waren 18 ouderejaars studenten in de wiskunde, die reeds enige jaren wijsbegeerte der wiskunde gestudeerd hadden. - De vragen werden éénmaal langzaam voorgelezen en moesten spontaan beantwoord worden door het plaatsen van een kruisje in één der drie kolommen: Ja, Neen, Gedeeltelijk. - Verg. G. Mannoury "Signifika en Wijsbegeerte" in het Tijdschrift voor Wijsbegeerte 1923).

VRAAG: Behoren de proefzinnen volgens Uw oordeel tot de matematiese taal? (Te beantwoorden door een kruisje in de kolom, die bedoeld wordt).

PROEFZINNEN:

1. Goed zo, Jan, je bent een brave jongen.
2. Jan is de eerste van zijn klas.
3. Wij leven in het 22-ste jaar van de twintigste eeuw.
4. 1921 - 1899 = 22.
5. Hoeveel is 13 maal 78?
6. Ik geloof, dat 13 maal 78 minder dan 1000 is.
7. Nu, dat betwijfel ik.
8. 13 maal 78 is toch 914?
9. Welneen, het is 1014.
10. U hebt gelijk.
11. Dag Jan.
12. Ik heet Jan.
13. De overstaande zijden van een parallelogram zijn evenwijdig.
14. De overstaande zijden van een parallelogram zijn gelijk.
15. dy/dx is de limiet van y+ Δy/x+ Δx voor Δx ≡ 0. (bedoeld is: ... voor Δx→ 0; H. W. Sch.)
16. $10^4 x\ 10 = 10^5$.
17. De verzameling der elementen a, b, c, en d is een eindige verzameling.
18. Ik heb evenveel vingers aan mijn rechterhand als aan mijn linker.
19. a(b + c) = ab + ac.
20. Een schaakstuk, dat wit of zwart is, is een wit schaakstuk of een zwart schaakstuk.
21. In- en uitvoerhandel wil zeggen invoerhandel en uitvoerhandel.
22. n.l. betekent namelik.
23. Een veulen wordt in Zeeland "'n kaggeltje" genoemd.
24. Een omgeschreven driehoek kan als een biezonder geval van een omgeschreven zeshoek opgevat worden.
25. Sommige astronomen beweren, dat deze ster een dubbelster is.

26. Geen twee boombladeren zijn aan elkaar gelijk.
27. (= 4.)
28. (= 3.)
29. (= 2.)
30. (= 1.)

ANTWOORDEN: Aantal: 18. p = aantal antwoorden "Ja", r = id. "Neen", q = id. "Gedeeltelijk". a (maat voor het wiskundig karakter) = 2p + q. b (maat voor de verschillen in de beantwoording) = pq + 2 pr + qr.
{p(q + 2r) + q(p + r) + r(q + 2p)} : 2 = pq + 2pr + qr

No.	**1.**	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**	**9.**	**10.**
p:	3.	6.	8.	17.	14.	10.	4.	12.	13.	7.
r:	15.	9.	6.	1.	2.	3.	11.	2.	1.	9.
q:	0.	3.	4.	0.	2.	5.	3.	4.	4.	2.
a:	6.	15.	20.	34.	30.	25.	11.	28.	30.	16.
b:	90.	153.	152.	34.	38.	125.	133.	104.	82.	158.

No.	**11.**	**12.**	**13.**	**14.**	**15.**	**16.**	**17.**	**18.**	**19.**	**20.**
p:	1.	1.	17.	16.	16.	18.	16.	4.	17.	2.
r:	17.	16.	0.	0.	2.	0.	0.	5.	0.	13.
q:	0.	1.	1.	2.	0.	0.	2.	9.	1.	3.
a:	12.	3.	35.	34.	32.	36.	34.	17.	35.	7.
b:	34.	49.	17.	32.	64.	0.	32.	121.	17.	97.

No.	**21.**	**22.**	**23.**	**24.**	**25.**	**26.**	**27.**	**28.**	**29.**	**30.**
p:	3.	1.	0.	16.	1.	4.	18.	9.	5.	1.
r:	12.	15.	17.	0.	7.	7.	0.	6.	8.	17.
q:	3.	2.	1.	2.	10.	7.	0.	3.	5.	0.
a:	9.	4.	1.	34.	12.	15.	36.	21.	15.	2.
b:	117.	62.	17.	32	94.	133.	0.	153.	145.	34.

a voor ieder der beantwoordingen afzonderlijk: 54, 32, 34, 36, 40. 29, 40, 34, 30, 26, 31, 24, 33, 33, 30, 32, 31, 28, totaal 599, gem. 33/60, grootste verschil 54-24 = 30/60.

Bibliografie

Tevens een bijdrage tot de bibliografie van de signifische beweging vanaf het eerste begin tot heden

Aarsleff, Hans. 1970. Boehme, Jacob. In: Gillispie, Charles Coulston (ed.): *Dictionary of scientific biography, vol. 2*. New York: Charles Scribner's Sons. 222-224.

Aarsleff, Hans. 1982. *From Locke to Saussure. Essays on the study of language and intellectual history*. London: Athlone Press.

"Advertisement of Welby Prize." 1896. In: *Mind*, N.S. 5 (20): 583.

Alberts, Gerard. 1987. Achtergronden van het Mathematisch Centrum. In Alberts, G. / Blij, F. van der / Nuis, J. (red.): *Zij mogen uiteraard daarbij de zuivere wiskunde niet verwaarlozen* (CWI Tracts). Amsterdam: Centrum voor Wiskunde en Informatica. 15-51.

Algemeen Handelsblad. 1915. "Wetenschap. Een philosophisch centrum." In: *Algemeen Handelsblad* 88 (28189) dinsdag 21 sept. 1915: 10.

Allbutt, Sir T. Clifford. 1906. "An address on words and things" (Delivered before the Students' Physical Society of Guy's Hospital at the opening of the wintersession, 1906). In: *The Lancet* 2 (oct. 27): 1120-1125.

Ayers, Robert H. 1979. *Language, logic, and reason in the Church fathers: A study of Tertullian, Augustine, and Aquinas*. Hildesheim, New York: Georg Olms Verlag. (= Altertumswissenschaftliche Texte und Studien, 6)

Bärmark, Jan / Nilsson, Ingemar. 1983. *Poul Bjerre: "Människosonen"*. Stockholm: Natur och kultur.

Bake, C. 1916. "Bespreking van: J. I. de Haan: Rechtskundige significa en hare toepassing op de begrippen: "aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar". Amsterdam 1916." In: *Rechtsgeleerd Magazijn* 35: 587-588.

Bend, J. G. van der. 1983. "J. D. Bierens de Haan bouwer van een religieus filosofisch stelsel." In: *Trefpunt van tradities. Figuren uit de nederlandse filosofie. Alg. Ned. Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 75 (1): 153-164.

Benn, Gottfried. 1975. Rede auf Stefan George. In: (dez.): *Gesammelte Werke, Bd. 4: Reden und Vorträge*. München: dtv. 1028-1041.

Bergh, G. C. J. J. van den. 1964a. "Jacob Israël de Haan en de rechtstaal." In: *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* 25: 339-358.

Bergh, G. C. J. J. van den. 1964b. *Themis en de Muzen. De functie van de gebonden vormen in het recht*. Haarlem: H. D. Tjeenk Willink & Zoon N.V.

Bergh van Eysinga, G. A. van den. 1945. "Johannes Diderik Bierens de Haan, 14 october 1866 - 27 september 1943." In: *Alg. Ned. Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 37: 53-68.

Bergmans, Luc J.M. 1987. "Gerrit Mannoury and the intellectual life in the Netherlands at the beginning of the twentieth century." In: *Methodology and Science* 20 (1) : 4-23.

Bergmans. Luc J.M. Ms. *"Growing boys in an old dress."* Critique du langage au sein du Mouvement Signifique Anglo-Néerlandais (Communication. Fin de Siècle. Colloque organisé par l'Université François Rabelais, Tours. 4-5-6 juin 1985).

Bergson, Henri Louis. 1903. "Introduction à la métaphysique." In: *Revue de Métaphysique et de Morale* 11 (1): 1-36.

Beth, Evert W. 1936. "De significa van de pasigrafische systemen. Bijdrage tot de psychologie van het wiskundig denkproces." In: *Euclides* 13: 145-158.

Beth, Evert W. 1948. Significs and logic. In: *Feestbundel aangeboden door vrienden en leerlingen aan Prof. Dr. Hendrik Josephus Pos ter gelegenheid van het bereiken van de 50-jarige leeftijd op 11 juli 1948*. Amsterdam: Noord Holland. 86-95. (in omgewerkte versie als hfdst. 7: "Significs and logic" in: Beth, Evert W.: *Mathematical thought*. Dordrecht-Holland: D. Reidel Publishing Company 1965. 116-123.)

Beth, Evert W. 1953a. "G. Mannoury, Polairpsychologische begripssynthese, Bussum 1953." In: *Alg. Ned. Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* 46 (1) (oct.): 47-48.

Beth, Evert W. 1953b. *Inleidung tot de wijsbegeerte der exacte wetenschappen*. Amsterdam: Standaard-boekhandel. (= Philosophische bibliotheek.)

Beth, Evert W. 1957. "In memoriam." In: *Euclides* 32 (juni 1957): 298-300.

Beth, Evert W. 1958. "On Mannoury's method." In: *Synthese* 10a: 432-439.

Beth, Evert W. 1963a. "The relationship between formalised languages and natural language." In: *Synthese* 15 (1): 1-16.

Beth, Evert W. 1963b. Carnap's views on the advantages of constructed systems over natural languages in the philosophy of science. In: Schilpp, Paul Arthur (ed.): *The philosophy of Rudolf Carnap*. La Salle, Ill.: Open Court / London: Cambridge University Press. 469-502. (= The Library of Living Philosophers, 11.)

Beth, Evert W. 1965a. *The foundations of mathematics. A study in the philosophy of science*, second revised edition. Amsterdam: North-Holland Publishing Company. (First edition 1959.)

Beth, Evert W. 1965b. *Mathematical thought. An introduction to the philosophy of mathematics*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.

Beth, Evert W. / Dantzig, D. van / Stutterheim, C. F. P. 1948. *De functie der wetenschap. Drie voordrachten met discussie* (Tweede symposion der Sociëteit voor culturele samenwerking, 's-Gravenhage). 's-Gravenhage: H. P. Leopold.

Bjerre, Poul. 1945. *Räfst-och-rättarting*. Stockholm: Centrum.

Bloembergen, S. 1969. "Dr. Willem Marius Kruseman 1902 - 1969." In: *Methodology and Science* 2: 60-64.

Bloemers, H. P. J. / Borel, Henri / Brouwer, L. E. J. / Eeden, Frederik van. 1918. "Voorbereidend manifest" (met Franse, Duitse en Engelse vertaling). In: *Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam* 1 (maart 1918): 3-5 (5-12).

Blom, D. van. 1916. "Bespreking van: J. I. de Haan: Rechtskundige significa en hare toepassing op de begrippen: "aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar". Amsterdam 1916." In: *De Gids* 80 (3): 387-389.

Bochove, Aart van. 1986. *Waarom het leger de oorlog verloor. Het debat tussen Gerrit Mannoury en Otto Neurath over taal en kennis 1937-1940*. Doctoraalscriptie, geschreven ter afsluiting van de Vrije Studierichting Filosofie en Maatschappijwetenschap, Rijksuniversiteit Groningen. Mimeo.

Boek en Lezer. 1949. "Waarde en betekenis van de signifika. In gesprek met Prof. G. Mannoury." In: *Boek en Lezer* (F. G. Kroonder, Bussum) 3 (jan. 1949): 1.

Boer, J. de. 1958. "In memoriam Prof. dr. G. A. van den Bergh van Eysenga." In: *Alg. Ned. Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 50 (1): 1-20.

Boer, T. J. de. 1910. "Boekbespreking: G. Mannoury, Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik, Haarlem, P. Visser Azn. 1909." In: *De Beweging* 6 (eerste deel): 330.

Boland, J. Ch. 1978. Voorwoord. In: Mannoury, Gerrit: *Mathesis en mystiek. Een signifiese studie van kommunisties standpunt*, herdruk van de oorspronkelijke uitgave van 1924. Utrecht: Bohn, Scheltema & Holkema. V-XII.

Boland, J. Ch. 1979. "Significa." In: *Wijsgeerig Perspektief op Maatschappij en Wetenschap* 20 (2): 33-39.

Bolland, G. J. P. J. 1912. *Zuivere rede en hare werkelijkheid. Een boek voor vrienden der wijsheid.* Derde uitgave. Leiden: A. H. Adriani.

Borel, Henri. 1898. *Studien*. Amsterdam: L. J. Veen.

Bourgin, Georges. 1958. "Hommage à Gerrit Mannoury." In: *Synthese* 10a: 414-415.

Brans, A. B. M. 1948. "Sur les travaux de la Section de Press Néerlandaise de la Société International de Signifique (Psycho-Linguistique) dans le premier sémestre de 1948" (Paper read at the Fourth International Significal Summer Conference, 's-Graveland, august 21 - 26, 1948)." In: *Synthese* 7 (1/2):

Brockhaus Wahrig. Deutsches Wörterbuch in sechs Bänden. 1980-1983. Hrsg. von Gerhard Wahrig, Hildegard Krämer, Harald Zimmermann. Wiesbaden: F. A. Brockhaus / Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt.

Broekman, Jan M. 1979. "Betere taal is beter recht. De rechtskundige significa van Jacob Israël de Haan." In: *Wijsgerig Perspectief op Maatschappij en Wetenschap* 20 (2): 48-55.

Brouwer, L. E. J. 1905. *Leven, kunst en mystiek*. Delft: J. Waltman Jr. (fragmenten daaruit in het Engels vertaald in: Brouwer 1975. 1-10).

Brouwer, L. E. J. 1907. *Over de grondslagen der wiskunde*. Amsterdam / Leipzig: Maas & v. Suchtelen. (herdrukt in: Brouwer 1982. 39-230; opnieuw gedrukt in Engelse vertaling in: Brouwer 1975. 11-101.)

Brouwer, L. E. J. 1908a. "Over de grondslagen der wiskunde." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde* 2de reeks 8: 326-328. (herdrukt in: Brouwer 1982. 249-251.)

Brouwer, L. E. J. 1908b. "De onbetrouwbaarheid der logische principes." In: *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 2: 152-158. (herdrukt in: Brouwer 1982. 253-259.)

Brouwer, L. E. J. 1910a. "Boekbespreking: G. Mannoury, Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik (Haarlem 1909)." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde* 2de reeks 9: 199-201.

Brouwer, L. E. J. 1910b. "Boekbespreking: G. Mannoury, Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik. Haarlem, P. Visser Azn., 1909." In: *De Amsterdammer. Weekblad van Nederland* nr. 1731, 28. 8. 1910.

Brouwer, L. E. J. 1913. "Intuitionisme en formalisme." In: *Wiskundig Tijdschrift* 9: 180-211.

Brouwer, L. E. J. 1916a. "Boekbespreking: Jacob Israël de Haan. Rechtskundige significa en hare toepassing op de begrippen: "aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar". Amsterdam 1916." (krantenknipsel, Brouwer-Archief.) De Nieuwe Amsterdammer, 9. 9. 1916

Brouwer, L. E. J. 1916b. "Boekbespreking van: J. I. de Haan, Rechtskundige significa en hare toepassing op de begrippen: "aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar". Akademisch Proefschrift, W. Versluys, Amsterdam 1916." In: *Groot-Nederland* 14 (sept. 1916): 333-336.

Brouwer, L. E. J. 1917. "Antinationalistische literatuur." In: *De Nieuwe Amsterdammer* Nr. 110, 3 februari 1917.

Brouwer, L. E. J. 1918. "(Inleiding op een voordracht van F. van Eeden over "Intuitieve Significa")." In: *Propria Cures* 9. 3. 1918.

Brouwer, L. E. J. 1919a. *Wiskunde, waarheid, werkelijkheid*. Groningen: P. Noordhoff. (in het Engels vertaald in: Brouwer 1975. 107-111; 112-120; 123-138).

Brouwer, L. E. J. 1919b. "Antwort von L. E. J. Brouwer." In: *Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam* 2 (maart 1919): 33-34.

Brouwer, L. E. J. 1929. "Mathematik, Wissenschaft und Sprache." In: *Monatshefte für Mathematik* 36: 153-164. (herdrukt in: Brouwer 1975. 417-428.)

Brouwer, L. E. J. 1933. Willen, weten, spreken. In: Brouwer, L. E. J. / Clay, J. et al.: *De uitdrukkingswijze der wetenschap*. Groningen: P. Noordhoff. 45-63. (oorspr. in: *Euclides* 9 (1932): 177-193.)

Brouwer, L. E. J. 1946. "Synopsis of the signific movement in the Netherlands. Prospects of the signific movement." In: *Synthese* 5 (4/5): 201-208. (herdrukt in: Brouwer 1975. 465-471.)

Brouwer, L. E. J. 1947. "Address delivered on September 16th, 1946, at the University of Amsterdam on the conferment upon Professor G. Mannoury of the honorary degree of Doctor of Science." In: *Synthese* 4 (3/4): 190-194. (de oorspronkelijke Nederlandse tekst verscheen eerst in: *Jaarboek der Universiteit van Amsterdam* 1946-1947, II.)

Brouwer, L. E. J. 1948. Consciousness, philosophy, and mathematics. In: *Library of the Xth international congress of philosophy, vol. II: Philosophical essays offered to congress members by the United Philosophical Societies in the Netherlands* (Amsterdam, August 11-18, 1948). Amsterdam: L. J. Veen Ltd. 1235-1249. (herdrukt in: Brouwer 1975. 480-494).

Brouwer, L. E. J. 1975. *Collected works, vol. 1: Philosophy and foundations of mathematics*. Edited by A. Heyting. Amsterdam/ Oxford: North-Holland Publishing Company.

Brouwer, L. E. J. 1982. *Over de grondslagen der wiskunde*. Aangevuld met ongepubliceerde fragmenten, correspondentie met D. J. Korteweg, recensies door G. Mannoury, etc. Inleiding door D. van Dalen (red.).Second printing. Amsterdam: Mathematisch Centrum.

Brouwer, L. E. J. / Clay, J. et al. 1933. *De uitdrukkingswijze der wetenschap*. Kennistheoretische openbare voordrachten gehouden aan de Universiteit van Amsterdam gedurende den kursus 1932-1933 door L. E. J. Brouwer, J. Clay, A. H. de Hartog, G. Mannoury, H. J. Pos, G. Révész, J. Tinbergen, J. van der Waals Jr. Groningen: P. Noordhoff.

Brouwer, L. E. J. / Eeden, Frederik van / Ginneken, Jac. van / Mannoury, Gerrit. 1937. "Signifiese dialogen." In: *Synthese* 2 (5): 168-174; 2 (7): 261-268; 2 (8): 316-324. (opnieuw gedrukt als: *Signifische dialogen*. Utrecht: Erven J. Bijleveld 1939 (= Synthese-serie); gedeeltelijk herdrukt en in het Engels vertaald in: Brouwer 1975. 447-452.)

Brouwer, L. E. J. / Eeden, Frederik van / Ginneken, Jac. van / Mannoury, Gerrit. 1939. "Over "Theologische significa"." In: *Synthese* 4 (5): 239-243.

Bruggen, Carry van. 1916. "Een merkwaardige vrouw." In: *De Amsterdamsche Dameskroniek* (Geïllustreerd Weekblad voor de Ontwikkelde Vrouw.) Onder leiding van Carry van Bruggen) 5 februari 1916 : 1.

Buber, Martin. 1930. Lieber Frederik van Eeden!. In: *Liber amicorum Dr. Frederik van Eeden aangeboden ter gelegenheid van zijn 70en verjaardag 3 April 1930*. Amsterdam: Mij. tot verspr. van goede en goedkoope lectuur. 34-35. (als "Undatierter Entwurf" van een brief aan Van Eeden herdrukt in: Buber, Martin: *Briefwechsel aus sieben Jahrzehnten. In drei Bänden. Band II: 1918-1938*. Heidelberg: Verlag Lambert Schneider. 369-370.)

Buber, Martin. 1965. Aus einem Schreiben an das "Internationale Institut für Philosophie" (Amsterdam) 1917. In: dez.: Nachlese. Heidelberg: Lambert Schneider. 15.

Buber, Martin. 1972. *Briefwechsel aus sieben Jahrzehnten. In drei Bänden. Band 1: 1897-1918*. Mit einem Geleitwort von Ernst Simon und einem biographischen Abrisz als Einleitung von Grete Schaeder. Heidelberg: Verlag Lambert Schneider.

Buber, Martin / Brouwer, L. E. J. 1918. "Schreiben des Herrn Dr. Martin Buber in Heppenheim mit Beantwortung." In: *Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam* 1 (maart 1918): 28-30.

Bühler, Karl. 1965. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Mit einem Geleitwort von Friedrich Kainz. Stuttgart: Gustav Fischer.

Bühler, Karl. 1978. *Die Krise der Psychologie*. Mit einem Geleitwort von Hubert Rohracher. Frankfurt / Berlin / Wien: Ullstein. (= Ullstein Buch Nr. 3460.)

Bugarski, Ranko. 1976. The object of linguistics in historical perspective. In: Parret, Herman (ed.): *History of linguistic thought and contemporary linguistics*. Berlin / New York: De Gruyter. 1-12. (= Foundations of Communication.)

Casseres, J. M. de. 1924. Transport van denk-beelden. Signifische gedachten over enkele mededelingsmiddelen (Voordracht voor medewerkers van het Landbouw Economisch Instituut). Z. P.

Clark, Terry Nichols. 1973. *Prophets and patrons. The french university and the emergence of the social sciences*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Clay, Jacob. 1933. Begrip en begripsvorming. In: Brouwer, L. E. J. / Clay, J. et al.: *De uitdrukkingswijze der wetenschap*. Groningen: Noordhoff. 79-95.

Clay, Jacob. 1947. "Begriff und Begriffsbildung" (Unité et Méthode dans la Science, Réunion tenue à Berne les 11, 12 et 13 avril 1946). In: *Synthese* 5 (11/12): 486-498.

Clay, Jacob. 1953a. "Alle kennis in "ja" of "neen"." In: *Elseviers Weekblad* 28. 8. 1953.

Clay, Jacob. 1953b. "Informatie- en communicatietheorie." In: *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* 46 (1) : 38-41.

Clay, Jacob. 1953c. "Informatie- en communicatietheorie." In: *Amersfoortse Stemmen* 34 (3) : 67-69.

Clay, Jacob. 1956. "Main tendencies in present-day physics" (Seventh International Significal Summer Conference, Amersfoort, August 13-18, 1951). In: Synthese 10 (3/4): 220-225.

Clifford, William Kingdon. 1886. *Lectures and essays by the late William Kingdon Clifford, F.R.S.* Edited by Leslie Stephen and Frederick Pollock. With an introduction by F. Pollock, second edition. London / New York: Macmillan & Co. (oorspr.: 1879.)

Cowan, Daniel A. 1980. *Language and negation. The two-level structure that prevents paradox.* San Mateo, Calif.: Joseph Publ. Co.

Cox, W. H. 1918. "Signifiek en toerekeningsvatbaarheid." In: *Tijdschrift voor Strafrecht* 29 (3): 217-288.

Daan, Albert. 1939a. "Strekking en taak der significa." Referaat in de veertiende bijeenkomst der Internationale Signifische Studiegroep (op 19 februari 1939) gehouden. In: *Synthese* 4 (3): 158-169.

Daan, Albert. 1939b. "Signifische probleemstudie in de geneeskunde." Referaat in de vijftiende bijeenkomst der Internationale Signifische Studiegroep (op 19 maart 1939) gehouden. In: *Synthese* 4 (3): 170-176.

Daan, Albert. 1948. "The idea of freedom." In: *Synthese* 6 (9-12): 476-486.

Dagblad van Amersfoort. 1951. "Internationaal Signifisch Genootschap houdt conferentie. Burgermeester: "Coördinatie der terminologie gewenst"." In: *Dagblad voor Amersfoort* 14. 8. 1951.

Dalen, Dirk van. 1978a. *Filosofische grondslagen van de wiskunde.* Assen / Amsterdam: Van Gorcum.

Dalen, Dirk van. 1978b. "Brouwer: The genesis of his intuitionism." In: *Dialectica* 32 (3-4): 291-303.

Dalen, Dirk van. 1981a. "Brouwer en het solipsistische wereldbeeld." In: *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 73 (1): 1-19.

Dalen, Dirk van. 1981b. "Biografie. 'Nog enige jaren zal ik obscuur moeten zijn, dan zal mijn greep gevoeld worden'." In: *Vrij Nederland* (bijlage) 21 februari 1981: 4-23.

Dalen, Dirk van. 1981c. *Brouwer's Cambridge lectures on intuitionism.* Cambridge: Cambridge University Press.

Dalen, Dirk van. 1984a. Voorwoord. In: Scheltema, C. S. Adama van / Brouwer, L. E. J.: *Droeve snaar, vriend van mij. Brieven.* Met voorwoord, aantekeningen en een biografische schets bezorgd door D. van Dalen. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers. 7-14. (= "Privé-Domein" Nr. 96.)

Dalen, Dirk van. 1984b. Brouwer en de eenzaamheid van het gelijk. In: Scheltema, C. S. Adama van / Brouwer, L. E. J.: *Droeve snaar, vriend van mij. Brieven.* Met voorwoord, aantekeningen en een biografische schets bezorgd door D. van Dalen. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiders-pers. 135-171. (= "Privé-Domein" Nr. 96.)

Dantzig, David van. 1926. "Over de maatschappelijke waarde van onderwijs in wiskunde." In: *Bijvoegsel van het Nieuw Tijdschrift voor Wiskunde gewijd aan onderwijsbelangen* 3: 186-196.

Dantzig, David van. 1928. "Woord en werktuig. De strijd om het mechanika-onderwijs." In: *Euclides* 5: 86-102.

Dantzig, David van. 1929. Syllabus van een referaat over de hoofdbegrippen der signifika, gehouden in 1929 voor het Nutsseminarium voor Paedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam.

Dantzig, David van. 1932. *Over de elementen van het wiskundig denken.* Voordracht gehouden bij de aanvaarding van het ambt van tijdelijk lector in de wiskunde en de theoretische mechanica aan de Technische Hoogeschool te Delft op dinsdag, 4 october 1932. Groningen: Noordhoff. (ook in: *Euclides* 9: 102-116.)

Dantzig, David van. 1938a. "Some possibilities of the future development of the notions of space and time." In: *Erkenntnis* 7: 142-146.

Dantzig, David van. 1938b. *Vragen en schijnvragen over ruimte en tijd. Een toepassing van den wiskundigen denkvorm.* Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleeraar aan de Technische Hoogeschool te Delft, op Vrijdag 28 october 1938. Groningen: J. B. Wolters.

Dantzig, David van. 1938c. "Eenheid der wetenschap en significa." In: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (N.R.C.) 95 (381) dinsdag 16 aug. 1938: 2.

Dantzig, David van. 1941. "Mathematische en empiristische grondslagen der waarschijnlijkheidsrekening." In: *Nederlands Tijdschrift voor Natuurkunde* 8 (1+2): 70-93.

Dantzig, David van. 1946. Signifische beschouwingen over de begrippen "schuld", "straf", e.a. in verband met het annexatievraagstuk. In: *Vier Prae-adviezen ter voorbereiding der vergadering der Vereeniging inzake annexatie van Deutsch grondgebied door Nederland (Mededeelingen van de Nederlandsche Vereeniging voor Internationaal Recht*, nr. 24, maart 1946). Baarn: Hollandia. 1-37.

Dantzig, David van. 1947a. Toelichting tot promotiestelling XV (Proefschrift: "Studien over topologische algebra". Groningen, 27 maart 1931). In: Mannoury, Gerrit: *Handboek der analytische signifika. Deel 1: Geschiedenis der begripskritiek.* Bussum: F. G. Kroonder. 157-159.

Dantzig, David van. 1947b. "Toespraak gericht tot Prof. Dr. G. Mannoury, ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 17 mei 1947 door Prof. Dr. van Dantzig." In: *Euclides* 23 (1): 27-37.

Dantzig, David van. 1947c. "Vrijheid van meningsvorming." In: *De Groene Amsterdammer* 71 (36) 6 sept. 1947: 1.

Dantzig, David van. 1947d. "General procedures of empirical science" (Lecture delivered at the Second International Significal Summer Conference, 1946). In: *Synthese* 5 (9/10): 441-455.

Dantzig, David van. 1948a. Significa. In: *Tien Jaren. Kroniek van de belangrijkste staatkundige en wetenschappelijke feiten in de jaren 1938-1948.* Samengesteld door de redactie van de Winkler Prins. Supplement bij de 5e druk van de Winkler Prins Encyclopedie. Amsterdam / Brussel: Elsevier. 337-341.

Dantzig, David van. 1948b. "Over de mogelijkheid ener wetenschappelijke houding ten aanzien van politieke en ideologische vragen." In: *Maatschappij en Wetenschap* 1 (4+5): 37-39, 48-52.

Dantzig, David van. 1948c. Significs, and its relation to semiotics. In: *Library of the Xth international congress of philosophy, vol. II: Philosophical essays offered to congress members by the United Philosophical Societies in the Netherlands* (Amsterdam, August 11-18, 1948). Amsterdam: L. J. Veen Ltd. 176-189.

Dantzig, David van. 1949a. *Blaise Pascal en de betekenis der wiskundige denkwijze voor de studie van de menselijke samenleving*. Groningen/Batavia: P. Noordhoff.

Dantzig, David van. 1949b. Inleiding tot de algemene significa. (Met) Supplement, (Amsterdam 1949) (Koptitel: Gestencild).

Dantzig, David van. 1949c. Over de methodologie van het betekenis-onderzoek. Voordrachten voor de Nederlandse Vereniging voor Logika op 8 januari 1949, het Academisch Genootschap te Eindhoven op 11, 12, 13, 14, 15, januari 1949, het Studiegenootschap voor Physische Massa-Hygiene op 24 januari 1949, mimeo, Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

Dantzig, David van. 1951. (An essay towards the conceptual analysis of political terms). In: McKeon, Richard P. with the assistance of Stein Rokkan (ed.): *Democracy in a world of tensions*. A symposium prepared by UNESCO. Chicago: University of Chicago Press. 46-61. (= Publication No. 820 of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.)

Dantzig, David van. 1952. "Carnap's foundation of probability theory." In: *Synthese* 8 (6): 459-470.

Dantzig, David van. 1953a. "Some informal information on "information"" (Ninth International Significal Summer Conference, Amersfoort, August 10-15, 1953). In: *Synthese* 9 (3/4): 137-144.

Dantzig, David van. 1953b. "Het wiskundige model in de ervaringswetenschappen." In: *Euclides* 2: 35-41.

Dantzig, David van. 1953c. Footnotes on the concept of liberty. In: *Fédération Internationale des Sociétés de Philosophie: Enquête sur la liberté*. Publié avec le concours de l'UNESCO. Paris: Hermann & Cie. 287. (= Actualités Scientifiques et Industrielles, 1199.)

Dantzig, David van. 1954. "De verantwoordelijkheden van de statisticus." In: *Statistica* 8: 199-208.

Dantzig, David van. 1955a. "De wetenschappelijke onderzoeker en de politiek." In: *Wetenschap en Samenleving* 9: 7-8.

Dantzig, David van. 1955b. "Een repliek, en een signifisch verschijnsel." In: *Wetenschap en Samenleving* 9: 110-111.

Dantzig, David van. 1955c. "Is $10^{10^{10}}$ a finite number?" In: *Dialectica* 9 (35/36): 273-277.

Dantzig, David van. 1957. "Gerrit Mannoury's significance for mathematics and its foundations." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde* 3de ser. 5 (1): 1-18.

Dantzig, David van. 1958. "Mannoury's impact on philosophy and significs." In: *Synthese* 10a: 423-431.

Dantzig, David van. 1959. "G. Pólya. Mathematics and plausible reasoning." In: *Synthese* 11 (4): 353-358.

Davids, A. B. 1919. *Over significa*. Amsterdam: J. Emmering.

De (Groene) Amsterdammer. 1956. "Gerrit Mannoury." In: *De (Groene) Amsterdammer* 4 febr. 1956: 11.

De Nieuwe Gids. 1931. "De hoofdopgave der significa (Het boekje van W. Esch)." In: *De Nieuwe Gids* 46 (1): 235-237.

Denk, F. 1948. "Sprache, Modell und Exaktheit." In: *Synthese* 6 (9-12): 487-494.

Denk, F. 1956. "Signifik und Heuristik" (Sixth International Significal Summer Conference, 's-Graveland, September 1-5, 1950). In: *Synthese* 10 (1/2): 102-107.

Der Große Brockhaus in zwölf Bänden. 1977-1981. Achtzehnte, völlig neubearbeitete Auflage. Wiesbaden: F. A. Brockhaus.

Destouches, Jean Louis. 1958. "La signifique de Mannoury comparée à la physique quantique et à la cybernétique." In: *Synthese* 10a: 445-447.

Dooren, Wim van. 1983a. *Denkwegen in de geschiedenis van de nieuwere wijsbegeerte*. Assen: Van Gorcum.

Dooren, Wim van. 1983b. "Het kritisch empirisme van Allard Pierson." In: *Trefpunt van tradities. Figuren uit de nederlandse filosofie. Alg. Ned. Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 75 (1): 140-152.

Eeden, Frederik van. 1888. *De psychische geneeswijze*. Voordracht gehouden op 19 jan. 1888, in het genootschap "Oefening en wetenschappen" te Haarlem. (Overgedr. uit "De Nieuwe Gids". febr. 1888). Amsterdam: W. Versluys. (herdrukt in: *Studies. Tweede reeks*. Amsterdam: W. Versluys 1894. 163-223.)

Eeden, Frederik van. 1890a. Eduard Douwes Dekker. (april 1887). In: dez..: *Studies. Eerste reeks*. Amsterdam: W. Versluys. 7-26.

Eeden, Frederik van. 1890b. Gorter's verzen. (april 1889). In: dez.: *Studies. Eerste reeks*. Amsterdam: W. Versluys. 73-104.

Eeden, Frederik van. 1890c. Ons dubbel-ik. (september 1888). In: dez.: *Studies. Eerste reeks*. Amsterdam: W. Versluys. 168-180.

Eeden, Frederik van. 1890d. Het hypnotisme en de wonderen. (december 1886). In: dez.: *Studies. Eerste reeks*. Amsterdam: W. Versluys. 139-167.

Eeden, Frederik van. 1892a. The theory of psycho-therapeutics. Synopsis (and discussion). In: *International Congress of Experimental Psychology, Second session, London* (August 1-4, 1892). London: Williams & Norgate. 150-154. (Report of proceedings).

Eeden, Frederik van. 1892b. "The theory of psychotherapeutics." In: *The medical Magazine* 1 (3).

Eeden, Frederik van. 1892c. *Het beginsel der psycho-therapie*. (Overgedrukt uit "De Nieuwe Gids" 1 augustus 1892). Amsterdam: W. Versluys. (herdrukt in: *Studies. Tweede reeks*. Amsterdam: W. Versluys 1894. 224-253.)

Eeden, Frederik van. 1894a. Over de toekomst. (september, 1890). In: dez.: *Studies. Tweede reeks*. Amsterdam: W. Versluys. 64-81.

Eeden, Frederik van. 1894b. Over kritiek. In: dez.: *Studies. Tweede reeks*. Amsterdam: W. Versluys. 7-63.

Eeden, Frederik van. 1894c. Het beginsel der psycho-therapie (The theory of psycho-therapeutics. Voordracht gehouden op het congres voor Experimenteele Psychologie te London, 2 augustus 1894). In: dez.: *Studies. Tweede reeks*. Amsterdam: W. Versluys. 224-253.

Eeden, Frederik van. 1894d. Vitalisme. (Voordracht, gehouden in het Natuurkundig Genootschap te Groningen, 7 november 1893). In: dez.: *Studies. Tweede reeks*. Amsterdam: W. Versluys. 288-327.

Eeden, Frederik van. 1897a. Redekunstige grondslag van verstandhouding. In: dez.: *Studies. Derde reeks*. Amsterdam: W. Versluys. 5-84.

Eeden, Frederik van. 1897b. Over hallucinaties. (Voordracht gehouden op 10 februari 1897, in Teylers Natuurkundig Genootschap te Haarlem). In: dez.: *Studies. Derde reeks*. Amsterdam: W. Versluys. 115-159.

Eeden, Frederik van. 1900. *Van de koele meren des doods*. Amsterdam: W. Versluys.

Eeden, Frederik van. 1901. *Van de passielooze lelie, verzen*. Amsterdam: W. Versluys.

Eeden, Frederik van. 1902. *De kleine Johannes (Eerste deel)*. Met een portret van den auteur door Jan Veth. Zevende druk. 's-Gravenhage: Mouton & Co.

Eeden, Frederik van. 1905. *De kleine Johannes. Tweede deel*. Amsterdam: W. Versluys.

Eeden, Frederik van. 1906. *De kleine Johannes. Deel III*. Amsterdam: W. Versluys.

Eeden, Frederik van. 1907. *Brieven. Fragmenten eener briefwisseling uit de jaren 1889-1899*. Uitgeg. met toestemming van den schrijver en met portretten versierd. Amsterdam / Leipzig: Maas & Van Suchtelen.

Eeden, Frederik van. 1908a. Poëzie, wijsbegeerte en mathesis (Verschenen in "de Beweging" 1906). In: dez.: *Studies. Vijfde reeks*. Amsterdam: W. Versluys. 149-165.

Eeden, Frederik van. 1908b. Is communisme een droombeeld? (Rede, gehouden te New York in Carnegie Hall op 8 maart. 1908) (engl. Titel: "Practical Communism, Work and Bread"). In: dez.: *Studies. Vijfde reeks*. Amsterdam: W. Versluys. 222-248.

Eeden, Frederik van. 1909. *De nachtbruid. De gedenkschriften van Vico Muralto*. Amsterdam: W. Versluys.

Eeden, Frederik van. 1912a. *Happy humanity*. Garden City / New York: Doubleday, Page and Co.

Eeden, Frederik van. 1912b. *Sirius en Siderius. Eerste deel. De ouders*. Amsterdam: W. Versluys.

Eeden, Frederik van. 1913a. *Glückliche Menschheit*. Berlin: S. Fischer.

Eeden, Frederik van. 1913b. "A study of dreams." In: *Proceedings of the Society for Psychical Research* 26 (67): 431-461.

Eeden, Frederik van. 1913c. *Paul's ontwaken*. Met een portret naar een teekening door Marie Cremers. Amsterdam: W. Versluys.

Eeden, Frederik van. 1914. *Sirius en Siderius. Tweede deel. Het Kind*. Amsterdam: W. Versluys.

Eeden, Frederik van. 1917a. "Literaire beschouwingen. J. P. Lotsy, De wereld-beschouwing van een natuuronderzoeker." In: *De (Groene) Amsterdammer* 30 (2084) 2 juni 1917: 2.

Eeden, Frederik van. 1917b. "Beschouwingen oover denken en zeggen. Aan Dr. Lotsy." In: *De (Groene) Amsterdammer* 30 (2100) 22 sept. 1917: 2.

Eeden, Frederik van. 1918a. Onze schrijfwijze. In: dez.: *Studies. Zesde reeks*. Amsterdam: W. Versluys. 1-7.

Eeden, Frederik van. 1918b. Kooningschap en dichterschap. In: dez.: *Studies. Zesde reeks*. Amsterdam: W. Versluys. 8-43.

Eeden, Frederik van. 1918c. Weetenschappelijke mystiek. In: dez.: *Studies. Zesde reeks*. Amsterdam: W. Versluys. 171-177.

Eeden, Frederik van. 1918d. "Significa I-III". In: *De (Groene) Amsterdammer* 31 (2125) 16 maart 1918: 7; 31 (2126) 23 maart 1918: 2; 31 (2128) 6 april 1918: 6.

Eeden, Frederik van. 1918e. "Oover de significa." In: *De (Groene) Amsterdammer* 31 (2129) 13 april 1918: 8.

Eeden, Frederik van. 1918f. "Signifische vertaling der Tien Geboden." In: *De (Groene) Amsterdammer* 31 (2140) 29 juni 1918: 2.

Eeden, Frederik van 1918g. "De Academie voor Praktische Wijsbegeerte." In: *De (Groene) Amsterdammer* 31 (2153) 28 sept. 1918: 2.

Eeden, Frederik van. 1919. "Afscheid. Aan Jacob Israël de Haan." In: *De (Groene) Amsterdammer* 11 jan. 1919.

Eeden, Frederik van. 1921. *Het roode lampje. Signifische gepeinzen, 2 dln*. Amsterdam: W. Versluys.

Eeden, Frederik van. 1924a. "Bij den dood van Jacob Israël de Haan. (Uit de gedenkschriften van een bekeerling). Mijn vriend Jacob Israël." In: *De Maasbode* (19478) 12 juli 1924.

Eeden, Frederik van. 1924b. *Geroepen en verkooren. Derde en laatste deel van Sirius en Siderius*. Amsterdam: W. Versluys.

Eeden, Frederik van. 1925. Een machtig Brouwsel. In: dez.: *Langs den weg. Verspreide opstellen*. Roermond: J. J. Romen & Zonen. 75-108. (oorspr. in: *De (Groene) Amsterdammer* 29, 9 aug., 16 sept., 23 sept., 30 sept., 7 oct., 9 dec. 1916.)

Eeden, Frederik van. 1930. *Liber amicorum Dr. Frederik van Eeden aangeboden ter gelegenheid van zijn 70en verjaardag 3 april 1930*. Amsterdam: Mij. tot verspr. van goede en goedkoope lectuur.

Eeden, Frederik van. o.J. (1934). *Brieven aan Henri Borel*. Den Haag / Brussel: Uitgeverij Pax.

Eeden, Frederik van. 1939. "Oorlogsbrieven (aan Lady Welby en F. C. Rang)." In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 6: 35-40.

Eeden, Frederik van. 1946. *Mijn dagboek. 9. Viator defessus* (Met een voorw. van Hans van Eeden en H. W. van Tricht en met een index op de 9 dln door H. W. van Tricht). Amsterdam: Van Munster.

Eeden, Frederik van. 1971-1972. *Dagboek. 1878-1923*. Voor het Frederik van Eeden-Genootschap uitgegeven en toegelicht door H. W. van Tricht. Met een register door Hans van Eeden. Deel I/1878-1900, deel II/1901-1910, deel III/1911-1918, (1971), deel IV/1919-1923 (1972). Culemborg: Tjeenk Willink/ Noorduijn.

Eeden, Frederik van. 1975. *Redekunstige grondslag van verstandhouding*. Utrecht / Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum. (= Aula-boeken 545) (oorspr. verschenen in: Eeden, Frederik van: *Studies. Derde reeks*. Amsterdam: W. Versluys 1897. 5-84.)

Eeden, Frederik van. 1979a. *Dromenboek*. Naar de handschriften uitgegeven en ingeleid door Dick Schlüter met medewerking van Reiny Jobse. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

Eeden, Frederik van. 1979b. Over dromen (A study of dreams). Vert. en ingeleid door Hans van Eeden. In: Eeden, Frederik van: *Dromenboek.* Naar de handschriften uitgegeven en ingeleid door Dick Schlüter met medewerking van Reiny Jobse. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker. 313-352.

Eeden, Frederik van. 1979c. *De nachtbruid.* Met een voorwoord van Prof. dr. W. H. C. Tenhaeff. Katwijk aan Zee: Servire B.V.

Eeden, Frederik van. 1981. *Het lied van schijn en wezen.* Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door Dr. H. W. van Tricht. Tweede herziene druk. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.

Eeden, Frederik van. 1983. *De geestelijke verovering der wereld.* Derde druk. Katwijk aan Zee: Servire B.V.

Eeden, Frederik van / Deyssel, Lodewijk van. 1964. *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel.* In opdracht van het Frederik van Eeden-Genootschap verzorgd en toegelicht door H. W. van Tricht en Harry G. M. Prick. Zwolle: W. E. J. Tjeenk Willink.

Eeden, Frederik van / Volker (i.e. Erich Gutkind). 1911. *Welt-Eroberung durch Helden-Liebe.* Berlin / Leipzig: Schuster & Loeffler. (in het Nederlands vertaald: *De geestelijke verovering der wereld; een oproep.* Uit het Duits vertaald door H. Borel. 's-Gravenhage: Boucher 1933.)

Eeden, Frederik van / Welby, Victoria Lady. 1954. "Briefwisseling met Lady Victoria Welby." In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 14, januari 1954.

Eeden, Hans van. 1967. "Iets over L. E. J. Brouwer, Van Eedens trouwen vriend." In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 22: 28-34.

Eggenberger, Peter Byrne. 1976. *The philosphical background of L.E.J. Brouwer's intuitionistic mathematics* (University of California, Berkeley, Ph.D., 1976. Philosophy). Ann Arbor, Michigan: University Microfilms.

Elsbach, A. C. 1931. Significa. In: Elsbach, A. C. et al. (eds.): *Encyclopaedisch handboek van het moderne denken*, onder red. van A. C. Elsbach, H. T. de Graaf, H. J. Jordan, K. F. Proosten, G. H. van Senden, 2 dln. Arnhem: Van Loghum Slaterus' Uitg.-Mij. Tweede deel. 354.

Esch, W. (i.e. Wim Scheffer). 1930. *De ideale uitdrukking. Signifisch-philosophische ideeën.* Amsterdam: Em. Querido's Uitg.-Mij.

Esch, W. 1934. *Taal en moraal. Een signifische studie in omgangstaal geschreven.* Voorwoord door G. Mannoury. Amsterdam: Wereldbibliotheek.

Esch, W. 1935. "Signifisch inzicht en moreele vraagstukken." In: *Mensch en Maatschappij* 11: 438-440.

Esch, W. 1937a. "Over het verschil tuschen "musiceeren" met woorden en het "bouwen" met woorden." In: *Synthese* 2 (3): 10-104.

Esch, W. 1937b. "Wàt is er tegen? Een signifisch praatje over denkgewoonten." In: *Synthese* 2 (7): 258-260.

Esch, W. 1937c. "Leuzen als geweldmiddel." In: *Synthese* 2 (10): 443-448.

Esch, W. 1937d. "Tenzij ... Een signifische essay." In: *Mensch en Maatschappij* 13.

Esch, W. 1939a. "Taal, moraal en signifika als doeltreffende methode van onderzoek" (Bijeenkomst van de I.S.S. op 17 april 1938). In: *Synthese* 4 (1): 53-59.

Esch, W. 1939b. "L'efficacité de la psychologie linguistique comme méthode vérificative." (Compte rendu tenu par W. Esch à la huitième réunion du Groupe International d'Étude de Psychologie Linguistique, le 17 Avril 1938). In: *Synthese* 4 (2): 94-95.

Eschbach, Achim. 1983. Significs as a fundamental science. In: Welby, Victoria Lady: *What is meaning? Studies in the development of significance.* Reprint of the edition London, 1903, with an introductory essay by Gerrit Mannoury and a preface by Achim Eschbach. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Pub. Comp. ix-xxxii. (= Foundations of Semiotics, 2.)

Esser, Pieter Hendrik. 1939. "Waan als meerwaardige term." In: *Psychiatrische en Neurologische Bladen* 2. ser. 43 (4): 422-450.

Esser, Pieter Hendrik. 1948a. "Inaugural address" (Fourth International Significal Summer Conference, 's-Gravenland, 1948). In: *Synthese* 7 (1/2): 16-22.

Esser, Pieter Hendrik. 1948b. "Discours final" (Fourth International Significal Summer Conference, 's-Graveland, August 21-26, 1948). In: *Synthese* 7 (1/2): 163-168.

Esser, Pieter Hendrik. 1948c. "On word-fact relations" (Paper read at the Third International Significal Summer Conference, 's-Gravenland, August 1947). In: *Synthese* 6 (9-12): 420-425.

Esser, Pieter Hendrik. 1950a. "Inaugural address and general survey of the programme" (Fifth International Significal Summer Conference, 's-Gravenland, August 20-25, 1949). In: *Synthese* 8 (2/3): 101-106.

Esser, Pieter Hendrik 1950b. "Is it possible to verify statements by non-verbal testing methods?" (Fifth International Significal Summer Conference, 's-Gravenland, August 20-25, 1949). In: *Synthese* 8 (2/3): 238-242.

Esser, Pieter Hendrik. 1950c. "Final Address" (Fifth International Significal Summer Conference, 's-Gravenland, August 20-25, 1949). In: *Synthese* 8 (2/3): 243-246.

Esser, Pieter Hendrik. 1953. "Inaugural address" (Ninth International Significal Summer Conference, Amersfoort, August 10-15, 1953). In: *Synthese* 9 (3/4): 133-136.

Esser, Pieter Hendrik. 1956. "Non-verbal responses to verbal stimuli" (Seventh International Significal Summer Conference, Amersfoort, August 13-18, 1951). In: *Synthese* 10 (3/4): 246-258.

Esser, Pieter Hendrik. 1957. ""Verification" of statements in psychiatry" (Eighth International Significal Summer Conference, Amersfoort, September 8-13, 1952). In: *Synthese* 10 (5/6): 373-377.

Esser, Pieter Hendrik. 1961. "Group psychotherapy with alcoholics. Its value for significs." In: *Quarterly Journal of Studies on Alcohol* 22 (4): 646-651.

Esser, Pieter Hendrik. 1972. "Significa." In: *Amersfoortse Stemmen* 53 (6): 203-209.

Esser, Pieter Hendrik. 1973. "Psychopolitics." In: *Methodology and Science* 6 (3): 89-97.

Esser, Pieter Hendrik. 1975. "From the history of the Netherlands significists. Jacob Israël de Haan (1881-1924)." In: *Methodology and Science* 8 (1): 26-33.

Esser, Pieter Hendrik. 1976 "Polar opposites through ideologies." In: *Methodology and Science* 9 (4): 135-140.

Esser, Pieter Hendrik. 1977. "General semantics." In: *Methodology and Science* 10 (2): 81-89.

Esser, Pieter Hendrik. 1979. "On structure and structuralism." In: *Methodology and Science* 12 (2): 68-80.

Esser, Pieter Hendrik. 1980. "Applied significs" (Paper read to the members of the Internationaal Signifisch Genootschap, International Society for the Study of Significs - ISG - at Haarlem, Netherlands, on October 13, 1979). In: *Methodology and Science* 13 (1): 38-55.

Esser, Pieter Hendrik. 1981. "Gerrit Mannoury (1867-1956)." In: *Methodolgy and Science* 14 (4): 214-259.

Everdingen, E. van. 1976. *Zestig jaar Internationale School voor Wijsbegeerte 1915-1975*. Assen / Amsterdam: Van Gorcum.

Feber, Louis Jean Mane. 1922. "Frederik van Eeden's ontwikkelingsgang." In: *De Beiaard* 7: 117-211, 276-310.

Fechner, Gustav Theodor. 1879. *Die Tagesansicht gegenüber der Nachtansicht*. Leipzig: Breitkopf und Härtel.

Ferrater Mora, José. 1979. *Diccionario de filosofía*, 4 tomos. Madrid: Alianza Editorial.

Fontenelle, B. Le Boyer de. 1971. *Nouveaux dialogues des morts*. Édition critique avec une introduction et des notes par Jean Dagen. Paris: Librairie Marcel Didier.

Frank, Philipp. 1956. "Introductory address" (Sixth International Significal Summer Conference, 's-Graveland, September 1-5, 1950). In: *Synthese* 10 (1/2): 15-19.

Freudenthal, Hans. 1959. "In memoriam D. van Dantzig." (*krantenartikel*, Significa Archief), 27 juli 1959.

Freudenthal, Hans. 1960. "In Memoriam David van Dantzig." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde* 3de ser. 8 (2): 57-73.

Freudenthal, Hans. 1981a. "De topologie. Het eiland en de meren." In: *Vrij Nederland* (bijlage) 21 februari 1981: 26-27.

Freudenthal, Hans. 1981b. "L. E. J. Brouwer - topoloog, intuitionist, filosoof." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde* 3 reeks 29 (4): 249-253.

Gagnebin, Samuel. 1955. "Introduction à l'étude du fondement psycho-linguistique des mathématiques de Gerrit Mannoury." In: *Studia philosophica* 15: 53-72.

Gagnebin, Samuel. 1957. "Quelques remarques subjectives sur l'objectivité en science et en philosophie" (Eighth International Significal Summer Conference, Amersfoort, September 8 -13, 1952). In: *Synthese* 10 (5/6): 327-334.

Geddes, P. 1912. "Review of "Happy Humanity. By Dr. Frederik van Eeden, New York: Doubleday, Page and Co., 1912." In: *The Sociological Review* 5 (4): 370-371.

Gelder, Eddy van. 1946. "Significs and the younger generation" (Lecture delivered at the Second International Significal Summer Conference, 1946). In: *Synthese* 5 (5/6): 278-280.

Geuns, S. J. van. 1916. "Bespreking van: J. I. de Haan: Rechtskundige significa en hare toepassing op de begrippen: "aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar". Amsterdam 1916." In: *Weekblad van het Recht* 78 (9954): 3.

Geursen, S. J. 1956. "Significs and mathematical teaching" (Seventh International Significal Summer Conference, Amersfoort, August 13-18, 1951). In: *Synthese* 10 (3/4): 146-147.

Giebels, Ludy. 1985. "Een dichter in de leeuwekuil." In: *NRC Handelsblad, Cultureel Supplement* 7. 6. 1985: 1, 7.

Giltay, Henk. 1925. "Een nieuw boek van Prof. Mannoury." In: *De (Groene) Amsterdammer* 38 (2581) 10 sept. 1925.

Giltay, Henk. 1927. "Significa en psycho-analyse." In: *Haagsch Maandblad* 7 (6): 563-573.

Giltay, Henk. 1931. "Nieuwe signifische literatuur: De brochures G. Mannoury en W. Esch." In: *Het Amsterdammer Weekblad* 4 april 1931.

Ginneken, Jac. van. 1907. *Principes de linguistique psychologique. Essai de synthèse*. Amsterdam: E. van der Vecht. (= Bibliothèque de philosophie expérimentale, IV.)

Ginneken, Jac. van. 1909. "Het gesprek." In: *De Nieuwe Taalgids* 3: 86-96.

Ginneken, Jac. van. 1911. "Het gevoel in taal en woordkunst, I." In: *Leuvensche Bijdragen* 9: 265-356.

Ginneken, Jac. van. 1912. "Het gevoel in taal- en woordkunst, II. De gevoelsinvloed op taal en letteren." In: *Leuvensche Bijdragen* 10: 1-156, 173-273.

Ginneken, Jac. van. 1913/1914. *Handboek der Nederlandsche taal ten gebruike aan hoogescholen en voor taalleeraars. Deel I en II. De sociologische structuur der Nederlandsche taal. I en II*. Nijmegen: L. C. G. Malmberg.

Ginneken, Jac. van. 1917a. *De roman van een kleuter* (Leergang der Nederlandsche taal onder leiding van Dr. Jac. van Ginneken. Deel 1, met plaatjes van Herman Haeck). Nijmegen: L. C. G. Malmberg.

Ginneken, Jac. van. 1917b. *Als ons moedertaal onderwijs nog ooit gezond wil worden. Een hartig woord aan hen die belangstellen in de toekomst van het Nederlandsche volk*. Nijmegen (s' Hertogenb.): L. C. G. Malmberg.

Ginneken, Jac. van. 1919. *Gelaat, gebaar en klankexpressie* (Nederlandsche kunst. Een reeks artistieke handboeken, II). Leiden: A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij.

Ginneken, Jac. van. 1924. "Die Konversionsbewegung in Holland." In: *Stimmen der Zeit* 106: 1-19.

Ginneken, Jac. van. 1925. *De oorzaken der taalveranderingen*. Amsterdam: Koninklijke Akad. van Wetenschappen. Mededeelingen, Afdeeling Letterkunde, deel 59, no. 2.

Ginneken, Jac. van. 1936. "Het woord." In: *Onze Taaltuin* 5 (4/5): 97-109; 5 (7): 193-209; 5 (8): 225-235.

Ginneken, Jac. van. 1937. "De structuur van het gesprek." In: *Onze Taaltuin* 5 (11): 321-336.

Ginneken, Jac. van. 1946. *Het mysterie der menschelijke taal* (Voordracht gehouden in de Algemeene Vergadering van 20 mei 1944). Haarlem: De Erven F. Bohn N.V.

Godefroy, J. C. L. 1939. "Eerste Signifische Zomerkonferentie. Openingswoord uitgesproken door den voorzitter." In: *Synthese* 4 (9): 409-412.

Godefroy, J. C. L. 1946. "Inleiding tot een inleiding." In: *Synthese* 5 (1/2): 97-100.

Groenewold, H. J. 1957. "Non-scientific elements in the development of science" (Eighth International Significal Summer Conference, Amersfoort, September 8-13, 1952). In: *Synthese* 10 (5/6): 293-311.

Groot, A. D. de. 1958. "The meaning of trait concepts." In: *Synthese* 10a: 461-470.

Groot, A.D. de. 1985. "Kern en consequenties van de Forumtheorie: Over wetenschappelijke "waarheid"." In: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde*, nieuwe reeks, 48 (5) : 157-178.

Groot, A.D. de. / Medendorp, F.L. 1986. *Term, begrip, theorie. Inleiding tot signifische begripsanalyse*. Meppel/Amsterdam: Boom.

Groot, H. 1937. "Het woord als brug tusschen mensch en mensch." In: *Synthese* 2 (8): 299-308.

Grote Winkler Prins. 1966-1975. Encyclopedie in twintig delen. Sevende geheel nieuwe druk. Amsterdam / Brussel: Elsevier.

Gutkind, Erich. 1919. "Einwand von Erich Gutkind." In: *Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam* 2, maart 1919: 33.

Gutkind, Erich. 1930. Von Freundschaft. In: *Liber amicorum Dr. Frederik van Eeden aangeboden ter gelegenheid van zijn 70en verjaardag 3 april 1930*. Amsterdam: Mij. tot verspr. van goede en goedkoope lectuur. 68-69.

Haan, Jacob Israël de. 1908. *Pathologieën. De ondergang van Johan van Vere de With*. Met een voorrede van Georges Eekhoud. Rotterdam: Meindert Boogaerdt Jr.

Haan, Jacob Israël de. 1909. "Aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar." In: *Weekblad van het Recht* 71 (8925) 10 december 1909: 3.

Haan, Jacob Israël de. 1910a. "Naar aanleiding van eene crimineele statistiek van de Joden." In: *Tijdschrift voor Strafrecht* 21 (2): 111-156.

Haan, Jacob Israël de. 1910b. "School, jeugd en misdaad." In: *De Bode (Orgaan van de Bond voor Nederlandsche Onderwijzers)* 22.

Haan, Jacob Israël de. 1911a. "Grondslagen van de statistiek." In: *Tijdschrift voor Strafrecht* 22 (1): 1-34.

Haan, Jacob Israël de. 1911b. "Statistiek, criminalistiek en klassenstrijd." In: *Tijdschrift voor Strafrecht* 22 (4): 386-403.

Haan, Jacob Israël de. 1912. "Nieuwe rechtstaalphilosophie." In: *Rechtsgeleerd Magazijn* 31: 480-522.

Haan, Jacob Israël de. 1913. *In Russische gevangenissen* (Handboekjes Elck 't beste). Amsterdam: L. Simons.

Haan, Jacob Israël de. 1914. *Libertijnsche liederen*. Amsterdam: P. N. van Kempen & Zoon.

Haan, Jacob Israël de. 1915a. "Taal en rechtswetenschap." In: *Weekblad van het Recht* 77 (9722) 13 januari 1915: 7; (9773) 12 mei 1915: 4; (9790) 21 juni 1915: 4; (9802) 19 juli 1915: 4; (9822) 3 september 1915: 7.

Haan, Jacob Israël de. 1915b. "Taal en rechtswetenschap." In: *De Beweging* 11, derde deel, (8) aug. 1915: 141-146.

Haan, Jacob Israël de. 1915c. "Taal en rechtswetenschap." In: *De Beweging* 11, derde deel, (9) sept. 1915: 212-225; vierde deel, (11) nov. 1915: 141-151.

Haan, Jacob Israël de. 1915d. "Het recht op slechtheid." In: *De Beweging* 11, tweede deel, (6) juni 1915: 212-218.

Haan, Jacob Israël de. 1915e. "Nieuwe rechtstaal-wijsbegeerte (De onsplitsbaarheid van de bekentenis)." In: *Rechtsgeleerd Magazijn* 34: 458-474.

Haan, Jacob Israël de. 1915f. *Het joodsche lied*. Amsterdam.: W. Versluys.

Haan, Jacob Israël de. 1916a. "Bespreking van: Van Dale's Zakwoordenboek." In: *De Beweging* 12 (3): 157-158.

Haan, Jacob Israël de. 1916b. "Taal en rechtswetenschap." In: *Weekblad van het Recht* 78 (9927) 5 mei 1916: 3-4; (9949) 26 juni 1916: 4; (9985) 18 september 1916: 3.

Haan, Jacob Israël de. 1916c. "Boekbespreking van: S. K. de Waard: Het belang van het Latijn als Rechtstaal voor den Nederlandschen Jurist, Groningen 1916." In: *Weekblad van het Recht* 78 (9962) 26 juli 1916: 4.

Haan, Jacob Israël de. 1916d. "Amerikaansche crimineele politiek (Het honor-system)." In: *De Beweging* 12, tweede deel, (3) sept. 1916: 177-191.

Haan, Jacob Israël de. 1916e. "Recht." In: *Weekblad van het Recht* 78 (10.000) 23 october 1916: 17.

Haan, Jacob Israël de. 1916f. *Rechtskundige significa en hare toepassing op de begrippen: "aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar"*. (Proefschrift, univ. Amsterdam). Amsterdam: W. Versluys.

Haan, Jacob Israël de. 1916g. "Rechtskundige significa." In: *De Beweging* 12 (1): 87-132. (= Hoofdstuk I van het proefschrift.)

Haan, Jacob Israël de. 1916h. *Wezen en taak der rechtskundige significa*. Openbare les, uitgesproken bij den aanvang zijner lessen als privaat-docent in de rechtskundige significa aan de hoogeschool van Amsterdam, op dinsdag 31 october 1916. Amsterdam: P. N. van Kampen & Zoon. (ook afgedrukt in: *De Gids* 80 (1 nov. 1916): 281-306.)

Haan, Jacob Israël de. 1917a. "België en de Duitsche rechtsgeleerden." In: *De Beweging* 13, eerste deel, (1) jan. 1917: 21-31.

Haan, Jacob Israël de. 1917b. "Professor Meester G. A. van Hamel." In: *De Beweging* 13, eerste deel, (4) april 1917: 271-275.

Haan, Jacob Israël de. 1917c. "Burgerrechtelijke significa." In: *Rechtsgeleerd Magazijn* 36: 190-208.

Haan, Jacob Israël de. 1917d. "De Nederlandsche rechtstaal." In: *Rechtsgeleerd Magazijn* 36: 393-430.

Haan, Jacob Israël de. 1917e. "Taal en rechtswetenschap." In: *Weekblad van het Recht* 79 (10094) 30 mei 1917: 4; (10103) 20 juni 1917: 3-4.

Haan, Jacob Israël de. 1917f. "Kinderrechtbanken." In: *De Beweging* 13, eerste deel, (5) mei 1917: 308-321; (6) juni 1917: 402-419.

Haan, Jacob Israël de. 1917g. "Kinderrechtbanken." In: *De Beweging* 13, tweede deel, (1) juli 1917: 15-23.

Haan, Jacob Israël de. 1917h. "Taal en rechtswetenschap." In: *De Beweging* 13, tweede deel, (3) sept. 1917: 199-209.

Haan, Jacob Israël de. 1917i. "Vreemde woorden." In: *De Nieuwe Taalgids* 11: 194. (citaat uit: "Taal en rechtswetenschap." In: *Weekblad van het Recht* 79 (10103) 20 juni 1917: 3-4.)

Haan, Jacob Israël de. 1917j. "Rechtskundige significa." In: *Weekblad van het Recht* 79 (10151) 10 october 1917: 3-4.

Haan, Jacob Israël de. 1917k. "Gevaarlijke significa." In: *Tijdschrift voor Strafrecht* 28 (3): 286-314.

Haan, Jacob Israël de. 1917l. "Strafrechtelijke significa." In: *De Beweging* 13, tweede deel, (4) oct. 1917: 258-288; (5) nov. 1917: 313-341; (6) dec. 1917: 401-414.

Haan, Jacob Israël de. 1917m. "Bespreking van: D. Simons, Leerboek van het Nederlandsche strafrecht." In: *De Beweging* 13, eerste deel, (6) juni 1917: 450-464.

Haan, Jacob Israël de. 1918a. "Hollandsche crimineele politiek (Het Rijksopvoedingsgesticht voor meisjes)." In: *De Beweging* 14, tweede deel, (3) sept. 1918: 190-207.

Haan, Jacob Israël de. 1918b. "Strafrechtelijke significa." In: *Weekblad van het Recht* 80 (10312) 21 october 1918: 4; (10319) 6 november 1918: 4.

Haan, Jacob Israël de. 1918c. "Rechtskundige significa." In: *Weekblad van het Recht* 80 (10324) 18 november 1918: 4.

Haan, Jacob Israël de. 1918d. "Strafrechtelijke significa." In: *Tijdschrift voor Strafrecht* 29 (1): 52-59; 374-383.

Haan, Jacob Israël de. 1919a. *Rechtskundige significa*. Amsterdam: Joh. Müller.

Haan, Jacob Israël de. 1919b. "Heengaan uit Holland." In: *Algemeen Handelsblad* 92, 8 jan. 1919.

Haan, Jacob Israël de. 1919c. "Rechtskundige significa." In: *Weekblad van het Recht* 81 (10346) 8 januari 1919: 4; (10399) 12 mei 1919: 4; (10438) 11 augustus 1919: 4; (10449) 5 september 1919: 4; (10495) 21 september 1919: 4.

Haan, Jacob Israël de. 1919d. "Actieve significa." In: *De Beweging* 15, tweede deel, (10) october 1919: 225-234.

Haan, Jacob Israël de. 1919e. "Rechtskundige significa." In: *Rechtsgeleerd Magazijn* 38: 529-538.

Haan, Jacob Israël de. 1920. "Rechtskundige significa." In: *Weekblad van het Recht* 82 (10509) 23 januari 1920: 3.

Haan, Jacob Israël de. 1921. "Strafrechtelijke significa." In: *Tijdschrift voor Strafrecht* 31 (2): 115-128.

Haan, Jacob Israël de. 1981. Hebreeuwsche significa. In: Meijer, Jaap: *Onze taal als een bare schat. Jacob Israël de Haan en het Hebreeuws*. Amsterdam: De Engelbewaarder. 130-152. (oorspr. in: *Algemeen Handelsblad* 31. 5. 1919, 18. 6. 1919, 6. 7. 1919, 2. 1. 1923.)

Haan, Mies de. 1966. *De kinderen van de Gazzan. Jacob Israël de Haan, mijn broer; Carry van Bruggen, mijn zuster* (Ten geleide van W. J. Simons). Amsterdam: Heijnis.

Haeringen, C. B. van. 1946. "Herdenking van J. J. A. van Ginneken (21 april 1877 - 20 october 1945)." In: *Jaarboek der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen 1945-46*. Amsterdam: Noord-Holland Uitg. Maatschappij. 221-230.

Handelsblad. 1939a. "Signifische zomerconferentie. Openingsbijeenkomst van de driedaagsche vergadering op het landgoed "St. Michael" te Naarden." In: *Handelsblad* (ochtend-editie) 14. 7. 1939.

Handelsblad. 1939b. "Signifische zomerconferentie. Voortzetting van de driedaagsche bijeenkomst op het landgoed "St. Michael" te Naarden." In: *Handelsblad* (avond-editie) 15. 7. 1939.

Hardwick, Charles S. 1977. Introduction. In: Peirce, Charles S./ Welby, Victoria Lady: *Semiotic and significs. The correspondence between Charles S. Peirce and Victoria Lady Welby*. Edited by Charles S. Hardwick with the assistance of James Cook. Bloomington / London: Indiana University Press. xv-xxxiv.

Hartog, A. H. de. 1933. De beteekenis van de beweging voor het kenprobleem. In: Brouwer, L. E. J. / Clay, J. et al.: *De uitdrukkingswijze der wetenschap*. Groningen: P. Noordhoff. 108-125.

Hartog, A. H. de. 1936. "Empirie, philosofie, metaphysica." In: *Synthese* 1 (11): 346-350.

Hartzfeld, C. A. J. 1936. "Intuïtieve menschenkennis." In: *Synthese* 1 (10): 313-318.

Hartzfeld, C. A. J. 1937a. "Over een probleem van synthese in de zielkunde." In: Synthese 2 (6): 223-228.

Hartzfeld, C. A. J. 1937b. "Over tweeërlei denken." In: *Synthese* 2 (10): 429-437.

Hartzfeld, C. A. J. 1939. "Tweeërlei mogelijkheid in de "significa"." In: *Nederlands Juristenblad* 14 (38): 840-842.

Hemelrijk, J. 1959a. "David van Dantzig's statistical work." In: *Synthese* 11 (4): 335-351.

Hemelrijk, J. 1959b. "In memoriam Prof. Dr. D. van Dantzig." In: *Statistica Neerlandica* 13 (4): 416-432.

Hempel, C. G. 1938. "Transfinite concepts and empiricism (Concerning the remark of Professor G. Mannoury)." In: *Unity of Science Forum*, Nov. 1938 (Synthese 3 (11)): 31f.

Henrard, Roger. 1977. *Wijsheidsgestalten in dichterwoord. Onderzoek naar de invloed van Spinoza op de Nederlandse literatuur*. Assen / Amsterdam: Van Gorcum. (= Philosophia Spinozae Perennis: Spinoza's Philosophy and Its Relevance, 2).

Hessing, J. 1943. "Bollands levensgeschiedenis." In: *Alg. Ned. Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 35 (1): 30-39.

Heijde, H.B. van der. 1918. "Bespreking van: Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm, door G. Mannoury, 1917." In: *Socialistische Gids* 3: 315-318.

Heijerman, A.F. 1986. Een tragische komedie? Tien Internationale Signifische Zomerconferenties, 1939-1954. In: Heijerman, A.F./Hoven, M.J. van den (red.): *Filosofie in Nederland. De Internationale School voor Wijsbegeerte als ontmoetingsplaats 1916-1986*. Meppel/Amsterdam: Boom. 93-120.

Heyerman, Erik. 1981. *Intuition and the intellect. On the relation between mathematics, philosophy and mysticism in the work of L. E. J. Brouwer, including a comparison with Nicholas of Cusa*. Utrecht: University Utrecht, Department of Mathematics, Preprint Nr. 208, September 1981.

Heijerman, Erik. 1987. "Certainty and beauty: Mannoury and the signific foundations of mathematics." In: *Methodology and Science* 20 (1): 24-39.

Heijerman, Erik. 1988. Relativism and significs: Gerrit Mannoury on the foundations of mathematics. In: Schmitz, H. Walter (ed.): *Essays on significs. Papers presented on the occasion of the 150th anniversary of the birth of Victoria Lady Welby (1837-1912)*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Pub. Co. 247-272. (= Foundation of Semiotics, 23.).

Heijerman, Erik. Ms. *Zijn is kommunist zijn. Biografische schets van G. Mannoury* (ongepubliceerd manuscript, Leusden).

Heyting, Arend. 1930. "Die formalen Regeln der intuitionistischen Logik." In: *Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften.* (Sitzung der phys.-math. Klasse v. 16. Januar 1930.) Berlin. 42-56.

Heyting, Arend. 1936. "De ontwikkeling van de intuitionistische wiskunde." In: *Euclides* 13: 129-144.

Heyting, Arend. 1947a. "The relativistic standpoint with regard to the foundation of mathematics" (Explanation by the chairman of one of the sections of the International Group for the Study of Significs in a meeting on April 3rd, 1941). In: *Synthese* 4 (11/12): 519-521.

Heyting, Arend. 1947b. "Taal en teken in de wiskunde." In: *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* 40: 121-131.

Heyting, Arend. 1956. "In memoriam Prof. Dr. G. Mannoury." In: *Folia Civitatis* 9 (13) 10 feb. 1956: 1.

Heyting, Arend. 1957. "Toelichting." In: *Euclides* 32: 295-297.

Heyting, Arend. 1958. "Mannoury's "Methodologisches und Philosophisches zur Elementarmathematik"." In: *Synthese* 10a: 440-444.

Heyting, Arend. 1959. "In memoriam prof. dr. D. van Dantzig." In: *Folia Civitatis. Weekblad voor de Civitas Academica der Universiteit van Amsterdam* 12 (30) 29 aug. 1959: 3.

Heyting, Arend. 1968. L.E.J. Brouwer. In: Klibansky, Raymond (ed.): *Contemporary philosophy. A survey. I: Logic and foundations of mathematics.* Firenze: La Nuova Italia Editrice. 308-315.

Heyting, Arend. 1977. "Wetenschap, geloof, religie." In: *De Gids* 140: 83-91.

Heyting, Arend. 1978a. "History of the foundation of mathematics." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde* derde serie 26 (1): 1-21.

Heyting, Arend. 1978b. "Borobodoer en Logaritmentafel." In: *NRC*, 22. 12. 1978.

Hijmans, I. Henri. 1917. "Bespreking van: J. I. de Haan: Wezen en taak der rechtskundige significa, 1916." In: *Rechtsgeleerd Magazijn* 36: 552-555.

Hijmans, I. Henri. 1921. "Bespreking van: J. I. de Haan: Rechtskundige significa, Amsterdam 1919." In: *Rechtsgeleerd Magazijn* 40: 124-127.

Hinrichs, Uwe. 1984. Argumente für eine Hörakttheorie. In: Krenn, Herwig / Niemeyer, Jürgen / Eberhardt, Ulrich (eds.): *Sprache und Gesellschaft. Akten des 18. Linguistischen Kolloquiums, Bd. 2.* Tübingen: Max Niemeyer Verlag. 14-22.

Horstman, Klasien. 1986. *Victoria Welby, een moralistisch pragmatiste. Een brugfunctie voor de significa tussen religie en wetenschap.* Doctoraalscriptie Sociologie, Rijksuniversiteit Groningen. Mimeo.

Hoven, M.J. van den. 1984. "De Internationale School voor Wijsbegeerte." In: *W.B. Cahier* (uitgave voor de leden van de Wereldbibliotheek-Vereniging) 2: 1-6.

Hoven, M.J. van den. 1986. Internationalisme, volwasseneneducatie en syntheticisme. Drie determinanten in de ontstaansgeschiedenis van de Internationale School voor Wijsbegeerte. In: Heijerman, A.F./Hoven, M.J. van den (red.): *Filosofie in Nederland. De Internationale School voor Wijsbegeerte als ontmoetingsplaats 1916-1986.* Meppel/Amsterdam: Boom. 49-64.

Hubbeling, H. G. 1980. "Empirische methode versus empirisme. De structuur van Heymans' filosofie." In: *Alg. Ned. Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 72 (1): 1-18.

Janik, Allen / Toulmin, Stephen. 1973. *Wittgenstein's Vienna.* New York: Simon & Schuster.

J. A. S. 1918. "De significa." In: *Algemeen Handelsblad* 91 (29320) 2 nov. 1918: 5.

Joll, James. 1967. Prophet ohne Wirkung. Eine biographische Skizze. In: Rathenau, Walther: *Tagebuch 1907-1922.* Herausgegeben von Hartmut Pogge-v. Strandmann. Mit einem Beitrag von James Joll und einem Geleitwort von Fritz Fischer. Düsseldorf: Droste Verlag. 15-53.

Jong, Fr. de. 1956. "Prof. Mannoury: heel leven van strijd voor duidelijk begrip." In: *Het Vrije Volk*, 2. feb. 1956.

Jonge, Anthonius Anne de. 1972. *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij.* Den Haag: Kruseman.

Jordan, H. J. z.j. *Woord en inzicht* (Internationale Signifische Studiegroep). z.p.

Jordan, H. J. 1939a. "Causaliteit en causale structuren; de beteekenis van deze begrippen voor de wetenschap van het leven." Referaat in de vierde en vijfde bijeenkomst der Internationale Signifische Studiegroep (resp. op 19 december 1937 en 16 januari 1938) gehouden. In: *Synthese* 4 (2): 72-92.

Jordan, H. J. 1939b. "Signifik und Biologie." In: *Synthese* 4 (10/11): 486-508.

Jordan, H. J. 1940. *De causale verklaring van het leven. Haar invloed op het godsdienstig en wijsgerig denken.* Amsterdam: N.V. Noord-Holland U.M. (= Uit leven en wetenschap, 5).

Josselin de Jong, J. P. B. de. 1953. "In Memoriam. Christianus Cornelius Uhlenbeck (18th october 1866 - 12th august 1951)." In: *Lingua* 3 (3): 243-268.

Juchem, Hans-Georg. 1970. *Die Entwicklung des Begriffs des Schönen bei Kant unter besonderer Berücksichtigung der verworrenen Erkenntnis.* Bonn: H. Bouvier u. Co. (= Abhandlungen zur Philosophie, Psychologie und Pädagogik, 69.)

Juchem, Johann Georg. 1984. "Die Konstruktion des Sprechens. Kommunikationssemantische Betrachtungen zu Philipp Wegener." In: *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 3 (1): 3-18.

Juchem, Johann Georg. 1985. *Der notwendig konfliktäre Charakter der Kommunikation. Ein Beitrag zur Kommunikationssemantik.* Aachen: Rader. (= Aachener Studien zur Semiotik und Kommunikationsforschung, 9.)

Juchem, Johann Georg / Schmitz, H. Walter. 1982. "Problematische Verständigung. In memoriam Gerold Ungeheuer." In: *Kodikas/Code* 4/5 (3/4): 195-205.

Kalff, G. 1927. *Frederik van Eeden. Psychologie van den Tachtiger.* Groningen: J.B. Wolters Uitg.

Kattsoff, Louis Osgood. 1948. *A philosophy of mathematics.* Ames, Iowa: Iowa State College Press.

Kaufmann, Fritz. 1940. "Spinoza's system as a theory of expression." In: *Philosophy and Phenomenological Research* 1 (1): 83-97.

Kaufmann, Walter. 1982. *Nietzsche. Philosoph - Psychologe - Antichrist.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Kazemier, Brugt H. 1946. "Remarks on logical positivism" (Lecture delivered at the Second International Significal Summer Conference, 1946). In: *Synthese* 5 (7/8): 327-332.

Kazemier, Brugt H. 1952. "Formal systems and mental activity." In: *Synthese* 8 (6): 480-489.

Kazemier, Brugt H. 1953. *Twee facetten van hedendaags filosoferen* (Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de methodologie en de wijsbegeerte aan de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam op 19 november 1953). 's-Gravenhage: D. A. Daamen's uitgeversmaatschappij n.v.

Kazemier, Brugt H. 1956. "Formal systems and mental activity" (Seventh International Significal Summer Conference, Amersfoort, August 13-18 1951). In: *Synthese* 10 (3/4): 210-219.

Klever, W. N. A. 1969. "De Nederlandse wijsgerige verzameling en haar recente aanwinsten." In: *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* 61 (4): 275-276.

Knuvelder, G. P. M. 1976. Frederik van Eeden (1860-1932). In: dez..: *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde, deel 4*, 5e, geheel herz. dr. Den Bosch: Malmberg. 179-196.

Kohn, Hans. 1930. *Martin Buber. Sein Werk und seine Zeit. Ein Versuch über Religion und Politik.* Hellerau: Jakob Hegner.

Koksma, J. F. 1959. "In memoriam David van Dantzig. 23 september 1900 - 22 july 1959." In: *Synthese* 11 (4): 329-334.

Kossmann, E. H. 1978. *The Low Countries. 1780-1940*. Oxford: At the Clarendon Press.

Kousbroek, Rudy. 1982. "L. E. J. Brouwer en de verbeeldingskracht in de wetenschap (1-6)." In: *NRC Handelsblad* 10. 9. 1982, CS: 1; 24. 9. 1982, CS: 3; 1. 10. 1982, CS: 3; 15. 10. 1982, CS: 4; 22. 10. 1982, CS: 23; 29. 10. 1982, CS: 2-3.

Kranenburg, R. 1916. "Bespreking van: J. I. de Haan: Rechtskundige significa en hare toepassing op de begrippen: "aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar". Amsterdam 1916." In: *De Beweging* 12, derde deel, 236-240.

Krol, Gerrit. 1981. "Het intuïtionisme. De wiskunde bestaat bij de gratie van hen die wiskunde bedrijven." In: *Vrij Nederland* (bijlage) 21 februari 1981: 28-34.

Kruseman, Willem Marius. 1938a. "De onzekerheidsrelatie in de biologie." In: *Synthese* 3 (6): 280-285.

Kruseman, Willem Marius. 1938b. "Organisme en samenleving." In: *Synthese 3* (11): 456-463.

Kruseman, Willem Marius. 1946. "Aspekten der moderne biologie in Nederland." In: *Synthese* 5 (3/4): 174-182.

Kruseman, Willem Marius. 1950. "Gradation of language in biological systematics" (Fifth International Significal Summer Conference, 's-Graveland, August 20-25, 1949). In: *Synthese* 8 (2/3): 175-181.

Kruseman, Willem Marius. 1962. *Mysterie van het leven. De ontwikkeling der biologie door de eeuwen heen*. Amsterdam.

Kuhn, Thomas S. 1970. *The structure of scientific revolutions*. Second edition, enlarged. Chicago: The Univ. of Chicago Press. (= International Encyclopedia of Unified Science, 2 (1).)

Lademacher, Horst. 1983. *Geschichte der Niederlande. Politik - Verfassung - Wirtschaft*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Landauer, Gustav. 1923. *Skepsis und Mystik. Versuche im Anschluß an Mauthners Sprachkritik*. 2. Auflage. Köln: Marcan-Block.

Landauer, Gustav. 1929. *Gustav Landauer. Sein Lebensgang in Briefen*. Unter Mitwirkung von Ina Britschgi-Schimmer herausgegeben von Martin Buber, 2 Bde. Frankfurt a.M.: Rütten & Loening.

Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of pragmatics*. London/New York: Longman.

Leibniz, Gottfried Wilhelm. 1684. Meditationes de Cognitione, Veritate, & Ideis. In: *Acta Eruditorum*, Mensis Novembris 1684. 537-542.

Ley, J. S. de / Luger, B. (eds.). 1980. *Walden in droom en daad. Walden-dagboek en notulen van Frederik van Eeden e.a. 1898-1903*. Uitgave met inleiding en commentaar. Amsterdam: Huis aan de drie Grachten.

Liszt, Franz von. 1917. "G. A. van Hamel (†1. März 1917)." In: *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft* 38: 553-569.

Loewenberg, Peter Jacob. 1966. *Walther Rathenau and German society*. Diss. Berkeley: University of California.

Loon, Jan Frederik Glastra van. 1956. *Norm en handeling. Bijdrage tot een kentheoretische fundering der sociale wetenschappen*. Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden. Haarlem: De Erven F. Bohn N.V.

Lunn, Eugene. 1973. *Prophet of community. The romantic socialism of Gustav Landauer*. Berkeley / Los Angeles / London: University of California Press.

Lyons, John. 1968. *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge: At the University Press.

Mach, Ernst. 1910. *Populär-wissenschaftliche Vorlesungen*. 4. Aufl. Leipzig: Barth.

Mannoury, Gerrit. 1896. "Lois cyclomatiques." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 2de reeks, 3: 126-152.

Mannoury, Gerrit. 1899. "Analoga zu den Begriffen "positiv" und "negativ"." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 2de reeks, 4: 325-

Mannoury, Gerrit. 1900. "Surfaces-images." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 2de reeks, 4: 112-129.

Mannoury, Gerrit. 1901. De zoogenaamde grondeigenschap der Rekenkunde. In: *Handelingen van het 8ste Nederlandsch natuuren geneeskundig congres*: gehouden te Rotterdam op 11, 12, 13 en 14 april 1901. Uitgegeven door het bestuur. Haarlem: Kleijnenberg. 121-147.

Mannoury, Gerrit. 1903. *Over de beteekenis der wiskundige logica voor de philosophie* (Openbare les, gehouden op woensdag 21 januari 1903, ter opening van zijn college als privaat-docent in de logische grondslagen der wiskunde aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam). Haarlem: P. Visser Azn.

Mannoury, Gerrit. 1905. "Hegelen of cijferen? Een denk-beeld in spraak en tegenspraak." In: *De Beweging* 1, tweede deel, (4) okt. 1905: 72-75.

Mannoury, Gerrit. 1907a. "Bespreking van: L. E. J. Brouwer, Over de grondslagen der wiskunde." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 2de reeks, 8: 175-180. (herdrukt in: Brouwer 1982. 233-238.)

Mannoury, Gerrit. 1907b. "Boekbespreking: L. E. J. Brouwer, Over de grondslagen der wiskunde." In: *De Beweging* 3, tweede deel, (2): 241-249. (herdrukt in: Brouwer 1982. 239-247.)

Mannoury, Gerrit. 1909a. *Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik.* Haarlem: P. Visser Azn.

Mannoury, Gerrit. 1909b. "Over absolute meetkunde, ... en dito-dito-onkunde." In: *De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland.* sept. 1909: 3.

Mannoury, Gerrit. 1910. *Methodologiese aantekeningen over het dubbel-boekhouden.* Haarlem: P. Visser Azn.

Mannoury, Gerrit. 1911. *Het Boeddhisme. Overzicht van leer en geschiedenis.* Naar Prof. Kern's Manual of Buddhism, onder diens toezicht bewerkt. 2de door den bewerker herziene druk. Amsterdam: L. Simons. (= Wereld-bibliotheek, 52/53) (Eerste druk 1907.)

Mannoury, Gerrit. 1914. "Wat is meetkunde-onderwijs? Wat is òns meetkunde onderwijs? I. Kleefstra, Leerboek der Meetkunde, Groningen, Noordhoff." In: *De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland*, 27 (1952) 22 november 1914 : 2-3.

Mannoury, Gerrit. 1915. Het woord. In: *Gedenkboek der Wereldbibliotheek 1905-1915.* Amsterdam: Maatsch. voor goede en goedk. lectuur. 240.

Mannoury, Gerrit. 1917a. Geschiedenis der wiskunde. In: Feyfer, F. M. G. de / Hymans, I. Henri / Mannoury, G. et al.: *Geschiedenis der wetenschappen, deel 2.* Baarn: Hollandia Drukkerij. 91-110.

Mannoury, Gerrit. 1917b. *Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm.* Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam op maandag 8 oktober 1917. Groningen: P. Noordhoff.

Mannoury, Gerrit. 1917c. "De filosofische grondslagen der ver antwoordelijkheid." In: *Accountancy* 15 (12) dec. 1917: 97-104.

Mannoury, Gerrit. 1918. "Openingsrede uitgesproken door den Voorzitter van de stichtingsvergadering der "Vereeniging tot instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte", gehouden op 21 september 1917 te Amsterdam." In: *Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam* 1, maart 1918: 13-17.

Mannoury, Gerrit. 1919. "De wijsbegeerte der wiskunde van theïstisch standpunt." In: *De Beweging* 15, eerste deel, (6) juni 1919: 371-378.

Mannoury, Gerrit. 1922. "De macht van het geld." In: *De Communistische Gids* 1 (9): 508-516.

Mannoury, Gerrit. 1923. "Signifika en wijsbegeerte" (Lezing gehouden voor de Ver. voor Wijsbegeerte te Amsterdam op 18 nov. 1922). In: *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 17 (1): 32-45.

Mannoury, Gerrit. 1924. *Wiskunst, filosofie en socialisme.* Overdrukken, tweede, vermeerderde uitgaaf. Groningen: P. Noordhoff. (Eerste druk, 1919).

Mannoury, Gerrit. 1925a. "Vraagtekens I-III." In: *De Communistische Gids* 4 (7) juli 1925: 322-325; (9) okt. 1925: 454-458; (10) nov. 1925: 495-499.

Mannoury, Gerrit. 1925b. "De gemeenschapswil als prijsvormend agens." In: *De Bedrijfseconoom* 3 : 73-75.

Mannoury, Gerrit. 1925c. *Mathesis en mystiek. Een signifiese studie van kommunisties standpunt.* Voor rekening van den schrijver gedrukt en uitgegeven bij de Wereldbibliotheek (Handboekjed elck 't beste onder leiding van L. Simons). Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur.

Mannoury, Gerrit. 1925d. "Handelsaardrijkskunde versus ekonomie." In: *Tijdschrift voor Handelsonderwijs* 5 (5) mei 1925: 195-200.

Mannoury, Gerrit. 1927a. "Begripsomschrijving." In: *De Klassenstrijd* 2 (2): 44.

Mannoury, Gerrit. 1927b. "De betekenis van Spinoza voor de filosofie." In: *De Klassenstrijd* 2 (3): 90-92.

Mannoury, Gerrit. 1927c. "Over de betekenis van de mathematiese methode in de ekonomie." In: *De Bedrijfseconoom* 5, 30. 9. 1927: 39-49.

Mannoury, Gerrit. 1927d. *Weten en willen.* Overdrukken. Amsterdam: Drukkerij De Strijd, Amstel 85.

Mannoury, Gerrit. 1927e. "De loro-nostro-vraag van signifies standpunt. (Aan de Redaksie van "De Bedrijfseconoom", Amsterdam)." In: *De Bedrijfseconoom* 5 (5) dec. 1927: 151-152.

Mannoury, Gerrit. 1927f. "Bespreking van: A. Müller Lehning, De feiten en de beteekenis van de zaak Sacco en Vanzetti, 1927." In: *De Klassenstrijd* 2, november 1927: 383-384.

Mannoury, Gerrit. 1927g. "Grondslagen ener kommunistiese geldtheorie." In: *De Klassenstrijd* 2, mei, september, november 1927: 150-158, 277-281, 348-350.

Mannoury, Gerrit. 1927h. "De politieke en de zielkundige betekenis van de zaak Sacco-en-Vanzetti." In: *De Klassenstrijd* 2, sept. 1927: 259-263.

Mannoury, Gerrit. 1928a. "Bespreking van: Richard Strohal, Die Grundbegriffe der reinen Geometrie in ihrem Verhältnis zur Anschauung." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 2de reeks, 15 (2): 186-189.

Mannoury, Gerrit. 1928b. "Wezen en betekenis van het christendom." In: *De Toortsdrager* 2 (3/4): 64-65..

Mannoury, Gerrit. 1930a. "Een inleiding tot de signifika, inzonderheid met het oog op het onderwijs in de wiskunde." In; *Euclides* 7 (1): 1-61. (opnieuw gedrukt onder de titel: *Woord en gedachte.* Groningen: P. Noordhoff 1931.)

Mannoury, Gerrit, 1930b. "Bespreking van: H. Behmann, Mathematik und Logik, 1927." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 2e reeks, 16: 102.

Mannoury, Gerrit. 1930c. Frederik van Eeden als signifikus. In: *Liber amicorum Dr. Frederik van Eeden aangeboden ter gelegenheid van zijn 70en verjaardag 3 april 1930.* Amsterdam: Mij.tot verspr. van goede en goedkoope lectuur. 93.

Mannoury, Gerrit. 1930d. *Heden is het keerpunt. Een onuitgesproken verdedigingsrede.* Amsterdam: Em. Querido's Uitg.-Mij.

Mannoury, Gerrit. 1931a. "Bespreking van: Encyclopaedisch handboek van het moderne denken, eerste deel, 1931." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 2 reeks, 17 (1): 107-110.

Mannoury, Gerrit. 1931b. *Woord en gedachte. Een inleiding tot de signifika, inzonderheid met het oog op het onderwijs in de wiskunde.* Groningen: P. Noordhoff.

Mannoury, Gerrit. (1931c). Traditie versus krematie. In: *Het goed recht der lijkverassching.* Opstellen, geschreven op verzoek der Vereeniging voor Facultatieve Lijkverbranding en der Arbeidersvereeniging voor Lijkverbranding. 's-Gravenhage / Amsterdam. 9.

Mannoury, Gerrit. 1932. "Kunst is een uiting van het ..." In: *"links richten"* 1, aug. 1932.

Mannoury, Gerrit. 1933a. De signifiese methode van taal- en begrippenonderzoek. In: Brouwer, L. E. J. / Clay, J. et al.: *De uitdrukkingswijze der wetenschap. Kennistheoretische openbare voordrachten gehouden aan de Universiteit van Amsterdam gedurende den kursus 1932-1933*. Groningen: P. Noordhoff. 1-15.

Mannoury, Gerrit. 1933b. *Les deux pôles de l'esprit. Étude de psychologie linguistique du point de vue communiste*. Paris: Édition "Librairie du Travail". (vertaling van Mannoury 1925c.)

Mannoury, Gerrit. 1934a. "Hoe groeit in de Sovjet-Unie het volksinkomen?". In: *Rusland van Heden* 3 (12) 7 okt. 1934: 12-13.

Mannoury, Gerrit. 1934b. Voorwoord. In: Esch, W.: *Taal en moraal. Een signifische studie in omgangstaal geschreven*. Amsterdam: N.V. Wereldbibliotheek, Mij. tot verspr. van goede en goedk. lectuur. 5.

Mannoury, Gerrit. 1934c. "Die signifischen Grundlagen der Mathematik." In: *Erkenntnis* 4 (4): 288-309; 4 (5): 317-345.

Mannoury, Gerrit. 1935a. "De "Wiener Kreis" en de signifische begrippenanalyse." In: *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* 29 (2): 81-91.

Mannoury, Gerrit. 1935b. "Bespreking van: R. Carnap, Logische Syntax der Sprache, 1934." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 2de reeks, 18 (3): 94-97.

Mannoury, Gerrit. 1935c. "Bespreking van: H. Turkstra, Psychologisch-didactische problemen bij het onderwijs in de wiskunde aan de Middelbare School, 1934." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 2de reeks, 18 (3): 97-98.

Mannoury, Gerrit. 1936a. "In de schaduwen van gisteren." In: *Synthese* 1 (2): 25-29.

Mannoury, Gerrit. 1936b. "Bespreking van: U. Saarnio, Untersuchungen zur symbolischen Logik. I., 1935." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 2de reeks, 18 (4): 108-109.

Mannoury, Gerrit. 1936c. "Bespreking van: E. W. Beth, Rede en aanschouwing in de wiskunde, 1935." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 2de reeks, 19: 86-87.

Mannoury, Gerrit. 1936d. "De betekenis van de psychologische begripsontleding voor onze tijd." In: *Synthese* 1 (5): 136-138.

Mannoury, Gerrit. 1936e. "Zur Begriffsbestimmung der Signifik." In: *Synthese* 1 (11): 340-341.

Mannoury, Gerrit. 1937a. "De schoonheid der wiskunde als signifisch probleem" (Afscheidskollege van Prof. G. Mannoury, gegeven in het Mathematisch Instituut der Universiteit van Amsterdam op zaterdag 29/5/1937). In: *Synthese* 2 (6): 197-201.

Mannoury, Gerrit. 1937b. "Psikologia analizo de la matematika pensmaniero (Psychologische analyse van de wiskundige denkvorm)." In: *Synthese* 2 (10): 406-418.

Mannoury, Gerrit. 1937c. "Boekbespreking: Dr. W. Tombrock, The Atom. Oxford 1937." In: *Synthese* 2 (12): 542-543.

Mannoury, Gerrit. (1937d). *Experimenteele signifika. Zur Begriffsbestimmung der Signifik* (Internationale Signifische Studiegroep). Z. pl.

Mannoury, Gerrit. (1937e). *Proeve ener signifische systematiek en nomenclatuur* (Internationale Signifische Studiegroep) Z. pl.

Mannoury, Gerrit. 1938a. "De betekenis van het Esperanto voor de wetenschappelijke gedachtewisseling." In: *Nederlanda Esperantisto*, 22 jan., 1938.18-19. (als: "La signifo de Esperanto por la scienca intersango de pensoj." In: *Heraldo de Esperanto. Oficiala organo de Internacia Esperanto-Ligo* 19 (7) 20 febr. 1938.)

Mannoury, Gerrit. 1938b. "Doeltreffende en ondoeltreffende taalmiddelen." In: *Vrede* 11, feb. 1938: 30.

Mannoury, Gerrit. 1938c. Signifik. In: *Einheitswissenschaft* (3. Internationaler Kongress für Einheit der Wissenschaft - Enzyklopädiekonferenz, Paris, 31. 7. 1937), Heft 6. 's-Gravenhage: W. P. van Stockum. 39-41.

Mannoury, Gerrit. 1938d. "Signifische Analyse der Willenssprache als Grundlage einer physikalischen Sprachsynthese" (IV. Internationaler Kongreß für Einheit der Wissenschaft, Girton College, Cambridge (England) 14.-19. Juli 1938)." In: *Erkenntnis* 7: 180-188; 366-369.

Mannoury, Gerrit. 1938e. "Bespreking van: G. Hermann / E. May / Th. Vogel, Die Bedeutung der modernen Physik für die Theorie der Erkenntnis, 1937." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 2de reeks, 19 (3/4): 286-288.

Mannoury, Gerrit. 1938f. "Boekbespreking van: Dr. Sjoerd Hofstra: De sociale aspecten van kennis en wetenschap, Amsterdam 1937." In: *Synthese* 3 (5): 236.

Mannoury, Gerrit. 1938g. "Iets over signifika en haar toepassingen." In: *Nederlandsch Studieblad* 2 (3) juli 1938: 1-3.

Mannoury, Gerrit. 1938h. "Inleiding (De Internationale Signifische Studiegroep)." In: *Synthese* 3 (9): 370-371.

Mannoury, Gerrit. 1938i. "Enige opmerkingen over taalgradatie" (Bijeenkomst van de I.S.S. op 17 oct. 1937). In: *Synthese* 3 (9): 372-375.

Mannoury, Gerrit. 1938j. "Transfinite concepts and empiricism. A remark." In: *Unity of Science Forum*, Oct. 1938 (Synthese 3 (10)): 23.

Mannoury, Gerrit. 1938k. Artikel over Antinomie, Axioma, Bewijs, Carnap, Eenheid, Eigenschap, Evidentie, Exacte wetenschappen, Filosofie der wiskunde, Formalisme, Formalistiek, Hahn, Intuïtionisme, Intuïtionistische wiskunde, Neurath, Oneindig, Pasigrafie, Relatie, Schlick, Signifika. In: *Winkler Prins. Algemeene encyclopaedie*, 5e, geh. nieuwe druk. Onder hoofdred. van J. de Vries, 16 delen. Amsterdam: U. M. Elsevier 1932-1938.

Mannoury, Gerrit. 1939a. "Einige Bemerkungen ueber Sprachgradation." Referat in der zweiten Zusammenkunft der Internationalen Gruppe für das Studium der Signifik am 17. Oktober 1937. In: *Synthese* 4 (2): 93.

Mannoury, Gerrit. 1939b. Nu en morgen. Signifische varia. ongepubliceerd manuscript, voltooid 12. 3. 1939.

Mannoury, Gerrit. 1939c. "Nu en morgen. Signifische varia." In: *Synthese 4* (8): 388-394; 4 (9): 434-449; 4 (12): 563-570.

Mannoury, Gerrit. 1939d. "Causerie" (gehouden door Prof. G. Mannoury op de Eerste Signifische Zomerconferentie te Naarden op 15 juli 1939). In: *Synthese* 4 (10/11): 483-485.

Mannoury, Gerrit. 1941a. "Bespreking van: Evert W. Beth, Inleiding tot de wijsbegeerte der wiskunde." In: *Euclides* 17: 236-238.

Mannoury, Gerrit. 1941b. "Boekbespreking: Dr. Fred. Schuh. Didactiek en methodiek van de wiskunde en de mechanica. Delft 1940." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 2de reeks, 21: 146.

Mannoury, Gerrit. 1943. "La question vitale: "A ou B"." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 2de reeks, 21 (3/4): 161-167.

Mannoury, Gerrit. 1945a. "De z.g. doodstraf en de maatschappelijke opvoeding." In: *Paraat. Democratisch Socialistisch Weekblad*, eerste legale jaarg., (12) 8 sept. 1945: 3.

Mannoury, Gerrit. 1945b. "Massapsychosen." In: *Paraat. Democratisch Socialistisch Weekblad*, eerste legale jaarg., (15) 29 sept. 1945: 9.

Mannoury, Gerrit. 1946a. "In memoriam Jac. van Ginneken S.J." In: *Synthese* 5 (1/2): 35-37.

Mannoury, Gerrit. 1946b. "Bespreking van: Richard von Mises, Kleines Lehrbuch des Positivismus." In: *Synthese* 5 (1/2): 38-41.

Mannoury, Gerrit. 1946c. "Die Révész'sche Sprachgenetik. Aufforderungsfunktion und Imperativsprache" (Bespreking van: G. Révész "Ursprung und Vorgeschichte der Sprache"). In: *Synthese* 5 (7/8): 348-352.

Mannoury, Gerrit. 1946d. *Massa-edukatieve bestrijding van ultra-aggressieve groepstendenties.* Memorie opgedragen aan de Nederlandse regering en aan het Nederlandse volk, aangeboden aan de heer voorzitter van de Ministerraad op 9 april 1946. Bussum: F. G. Kroonder.

Mannoury, Gerrit. 1946e. *Relativisme en dialektiek. Schema ener filosofisch-sociologische grondslagenleer.* Bussum: F. G. Kroonder.

Mannoury, Gerrit. (1946f). *Massapsychologie en psychiatrie. Fragment uit "Relativisme en dialektiek"*. (Bussum: Uitgave F. G. Kroonder); niet in de handel. Z.p., z.j.

Mannoury, Gerrit. 1946g. Individu en gemeenschap, rechtsphilosophisch bezien. In: *Handelingen van het 19e Nederlandsch philologencongres, gehouden te Amsterdam op 25 en 26 april 1946.* Groningen: J. B. Wolters. 83-86.

Mannoury, Gerrit. 1946h. "Emotie en ratio." In: *De Vlam. Socialistisch Weekblad voor Vrijheid en Cultuur* 2 (7) 16 febr. 1946: 7.

Mannoury, Gerrit. 1947a. "G. Mannoury's reply to the address delivered by L. E. J. Brouwer on the occasion of his honorary doctorate on September 16th, 1946." In: *Synthese* 5 (11/12): 514-515.

Mannoury, Gerrit. 1947b. "Commemoration of the graduation day of Prof. Dr. L. E. J. Brouwer, February 19, 1907" (Address delivered on February 19th, 1947). In: *Synthese* 5 (11/12): 516-518.

Mannoury, Gerrit. 1947c. "Sociobiology" (Lecture delivered at the Second International Significal Summer Conference at Naarden, 1946). In: *Synthese* 5 (11/12): 522-525.

Mannoury, Gerrit. 1947d. "A pioneer of theological significs." In: *Synthese* 6 (5/6): 239-241.

Mannoury, Gerrit. 1947e. Inleiding. In: Stokvis, Berthold: *Psychologie der suggestie en autosuggestie. Een signifisch-psychologische uiteenzetting voor psychologen en artsen.* Lochem: De Tijdstroom. 11-14.

Mannoury, Gerrit. 1947f. *Les fondements psycho-linguistiques des mathématiques*. Neuchatel: Éditions du Griffon. (= Bibliothèque Scientifique, 7, Philosophie.) (vertaling van Mannoury 1934c.)

Mannoury, Gerrit. 1947g. *Handboek der analytische signifika. Deel I. Geschiedenis der begripskritiek.* Bussum: F. G. Kroonder.

Mannoury, Gerrit. 1948a. *Handboek der analytische signifika. Deel II. Hoofdbegrippen en methoden der signifika. Ontogenese en fylogenese van het verstandhoudingsapparaat.* Bussum: F. G. Kroonder.

Mannoury, Gerrit. 1948b. "Speech" (delivered at the Fourth International Significal Summer Conference, 's-Graveland, August 21-26, 1948). In: *Synthese* 7 (1/2): 23-24.

Mannoury, Gerrit. 1948c. "Polar-psychological concept synthesis." In: *Synthese* 7 (4/5): 305-317 (vertaling van Mannoury 1953: 15-23.)

Mannoury, Gerrit. 1948d. *De dood als zegepraal. Opstellen over de massaedukatieve zijde van het doodstrafprobleem.* Uitgeg. met steun van het Landelijk Comité van Actie tegen de Doodstraf. Amsterdam: G. W. Breughel.

Mannoury, Gerrit. 1949a. *Signifika. Een inleiding*. Den Haag: N. K. Servire. (= Servire's encyclopaedie. Afd.: Logica, D 2/4).

Mannoury, Gerrit. 1949b. "Clay as a philosopher." In: *Synthese* 8 (1): 1-2.

Mannoury, Gerrit. 1950a. "Introduction à l'étude de langages microscopiques" (Fifth International Significal Summer Conference, 's-Graveland, August 20-25, 1949). In: *Synthese* 8 (2/3): 111-112.

Mannoury, Gerrit. 1950b. "On two-valued polarities and their avoidance." In: *ETC. A Review of General Semantics* 7 (3): 203-208.

Mannoury, Gerrit. 1951a. "Het begrip "wiskunde". Synthetische taalgradatie." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 2de reeks, 23 (2): 219-226. (voorpublicatie van Mannoury 1953: 151 e.v., 173 e.v.)

Mannoury, Gerrit. 1951b. "De wetenschap van de mens." In: *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie en haar Grensgebieden*, N.S. 6 (4): 208-211. (voorpublicatie van Mannoury 1953: 110-112.)

Mannoury, Gerrit. 1953. *Polairpsychologische begripssynthese.* Bussum: F.G. Kroonder.

Mannoury, Gerrit. 1954a. "Frederik van Eeden als significus" (Lezing, gehouden op de jaarvergadering te Amsterdam, 11 november 1951). In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 15: 3-9.

Mannoury, Gerrit. 1954b. Signifische doelstellingen. In: Eeden, Frederik van / Welby, Victoria Lady: *Briefwisseling (Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 14). 1-2.

Mannoury, Gerrit. 1954c. "Geestverwantschap. Een herinnering aan Henriëtte Roland Holst, de revolutionair-socialiste." In: *De Nieuwe Stem* 9 (11) nov. 1954: 627-633.

Mannoury, Gerrit. 1955a. "The cultural phenomenon Albert Einstein." In: *Synthese* 9 (6A): 438-441.

Mannoury; Gerrit. 1955b. "Finitistisch-formalistische opbouw der projectieve meetkunde." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde*, derde serie, 3 (3): 143-147.

Mannoury, Gerrit. 1956a. "After thirty years" (Sixth International Significal Summer Conference, 's-Graveland, September 1-5, 1950). In: *Synthese* 10 (1/2): 13-14.

Mannoury, Gerrit. 1956b. "Didactic problems in significs" (Seventh International Significal Summer Conference, Amersfoort, August 13-18, 1951). In: *Synthese* 10 (3/4): 123-126.

Mannoury, Gerrit. 1957a. "The ideological background of the foundation of mathematics" (Eighth International Significal Summer Conference, Amersfoort, September 8-13, 1952). In: *Synthese* 10 (5/6): 315-317.

Mannoury, Gerrit. 1957b. "De Einstein-Express. Een leermiddel voor de speciale relativiteitstheorie (voor de hogere klassen van H.B.S. en Gymnasium en voor zelfstudie)." In: *Euclides* 32: 289-293.

Mannoury, Gerrit. 1958. "Frederik van Eeden als significus" (Gedeelte van de lezing, op 11 november 1951 voor de leden gehouden door wijlen Prof. dr. G. Mannoury). In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 17, mei 1958: 21-26.

Mannoury, Gerrit. 1969a. "A concise history of significs." In: *Methodology and Science* 2: 171-180. (vertaling van Mannoury 1949a: 6-20.) (herdrukt in: Welby, Victoria Lady: *What is meaning? Studies in the development of significance*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Pub. Co. 1983. xxxiii-xlii. (= Foundations of Semiotics, 2))

Mannoury, Gerrit. 1969b. "Analytical significs." In: *Methodology and Science* 2: 181-206. (vertaling van Mannoury 1947g: 15-44.)

Mannoury, Gerrit. 1970a. "Analytical significs." In: *Methodology and Science* 3 (1/2): 1-65. (vertaling van Mannoury 1948a: 13-80.)

Mannoury, Gerrit. 1970b. "Synthetic significs." In: *Methodology and Science* 3 (3+4): 53-142. (vertaling van Mannoury 1953.)

Mannoury, Gerrit. 1973. "'Today and tomorrow'." In: *Methodology and Science* 6 (4): 129-133. (vertaling van Mannoury 1939c: 431-437.)

Mannoury, Gerrit. 1978. *Mathesis en mystiek. Een signifiese studie van kommunisties standpunt*, herdruk van de oorspronkelijke uitgave van 1924 ingeleid door Dr. J. Ch. Boland. Utrecht: Bohn, Scheltema & Holkema.

Mannoury, G. / Brouwer, L. E. J. / Borel, H. J. F. / Eeden, Frederik van. 1919a. "Signifisch taalonderzoek." In: *Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam* 2, maart 1919: 5-29.

Mannoury, G. / Brouwer, L. E. J. / Borel, H. J. F. / Eeden, Frederik van. 1919b. "Onderscheid der taaltrappen ten aanzien van de sociale verstandhouding." In: *Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam* 2, maart 1919: 30-32.

Mannoury, Gerrit / Vuysje, David. 1953. "Semantic and signific aspects of modern theories of communication" (Ninth International Significal Summer Conference, Amersfoort, August 10-15, 1953). In: *Synthese* 9 (3/4): 147-156.

Mauthner, Fritz. 1921. *Spinoza. Ein Umriß seines Lebens und Wirkens*. Dresden: Carl Reissner.

Mauthner, Fritz. 1922. Selbstdarstellung. In: Schmidt, Raymund (Hrsg.): *Die Philosophie der Gegenwart in Selbstdarstellungen, Bd. 3*. Leipzig: Felix Meiner. 121-144.

Mauthner, Fritz. 1923a. *Der Atheismus und seine Geschichte im Abendland, 4. Band*. Stuttgart / Berlin: Deutsche Verlagsanstalt.

Mauthner, Fritz. 1923b. *Wörterbuch der Philosophie. Neue Beiträge zu einer Kritik der Sprache*. 3 Bände. Zweite, vermehrte Auflage. Leipzig: Felix Meiner. (oorspr.: 1910.)

Mauthner, Fritz. 1982. *Beiträge zu einer Kritik der Sprache*. 3 Bände. Frankfurt / Berlin / Wien: Ullstein. (oorspr.: 1901/1902.)

McKeon, Richard P. 1951. Foreword. In: McKeon, Richard P. with the assistance of Stein Rokkan (ed.): *Democracy in a world of tensions*. A Symposium prepared by UNESCO. Chicago: University of Chicago Press. v-xi. (= Publication No. 820 of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.)

Mead, George Herbert. 1934. *Mind, self and society. From the standpoint of a social behaviorist*. Chicago: University of Chicago Press.

Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam, No. 1 en 2 (Viertalig tijdschrift). Groningen: Noordhoff 1918, 1919.

Meertens, P. J. 1958. "Sociological conceptions of G. Mannoury." In: *Synthese* 10a: 454-460.

Meijer, Jaap. 1967. *De zoon van een gazzen. Het leven van Jacob Israël de Haan. 1881-1924*. Amsterdam: Polak & Van Gennep.

Meijer, Jaap. 1981. *Onze taal als een bare schat. Jacob Israël de Haan en het Hebreeuws*. Amsterdam: De Engelbewaarder.

Messing, Ewald E. J. 1928. *Methoden und Ergebnisse der wirtschaftssprachlichen Forschung*. Vortrag, gehalten auf dem Ersten Internationalen Linguisten-Kongress im Haag (Holland) 10-14 April 1928. Utrecht: Kemink & Zoon.

Messing, Ewald E. J. (Hrsg.). 1932. *Zur Wirtschafts-Linguistik. Eine Auswahl von kleineren und grösseren Beiträgen über Wert und Bedeutung, Erforschung und Unterweisung der Sprache des wirtschaftlichen Verkehrs*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar.

Methodolgy and Science (The editors). 1968. "Introduction." In: *Methodology and Science* 1 (1): 1-4.

Methodology and Science (The general editorial committee). 1969. "Dr. David Vuysje (1900-1969)." In: *Methodology and Science* 2: 65-67.

Methodology and Science. 1973. "Editorial. Significs in the Netherlands. A general survey." In: *Methodology and Science* 6 (2): 41-45.

Methodology and Science (The Editorial Committee). 1975. "Biography (of Pieter Hendrik Esser)." In: *Methodology and Science* 8 (2): 44-49.

Mises, Richard von. 1939. *Kleines Lehrbuch des Positivismus. Einführung in die empirische Wissenschaftsauffassung*. The Hague: W. P. van Stockum. (= Library of Unified Science, Book Series, 1.)

Molo, Walter von. 1957. *So wunderbar ist das Leben. Erinnerungen und Begegnungen*. Stuttgart: Deutsche Volksbücher.

Mulder, Henry Martijn. 1987. "Gerrit Mannoury. Significs and mathematics. Introduction." In: *Methodology and Science* 20 (1) : 1-3.

(Naess, Arne). 1951. The UNESCO questionnaire on ideological conflicts concerning democracy. In: McKeon, Richard P. with the assistance of Stein Rokkan (ed.): *Democracy in a world of tensions*. A symposium prepared by UNESCO. Chicago: University of Chicago Press. 513-521. (= Publication No. 820 of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.)

Naess, Arne. 1953. *An empirical study of the expressions "true", "perfectly certain" and "extremely probable"* (Avhandlinger utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, II. Historisk-filosofisk klasse, No. 4, 1953) Oslo: I Kommiskon Hos Jacob Dybwad.

Naess, Arne. 1956. *Wie fördert man heute die empirische Bewegung? Eine Auseinandersetzung mit dem Empirismus von Otto Neurath und Rudolph Carnap*. Oslo: Universitetsforlaget. (= Filosofiske problemer, 19.)

Naess, Arne. 1958. "Logical equivalence, intentional isomorphism and synonymity as studied by questionaires. Sacred to the memory of Gerrit Mannoury." In: *Synthese* 10a: 471-479.

Naess, Arne / Rokkan, Stein. 1951. Analytical survey of agreements and disagreements. In: McKeon, Richard P. with the assistance of Stein Rokkan (ed.): *Democracy in a world of tensions*. A symposium prepared by UNESCO. Chicago: University of Chicago Press. 447-512. (= Publication No. 820 of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.)

Nap, H.J.W. 1985. *Der woorden zijn twee orden. Frederik van Eeden als significus*. Doctoraalscriptie Nederlandse Taal– en Letterkunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Mimeo.

Neurath, Otto. 1938a. "Die wissenschaftliche Sprache. Zum vierten Internationalen Kongress fuer Einheit der Wissenschaft" (Cambridge, 14. bis 19. Juli 1938). In: *Unity of Science Forum*, August 1938 (Synthese 3 (8)): 1-8.

Neurath, Otto. 1938b. "Vereinheitlichungstendenzen hollaendischer Signifiker." In: *Unity of Science Forum*, Sept. 1938 (Synthese 3 (9)): 13.

Neurath, Otto. 1938c. "Eenheidswetenschap als empiristische synthese." In: *Synthese* 3 (1): 10-19.

Neurath, Otto. 1938d. Vorwort. Enzyklopädiekonferenz 1937. In: *Einheitswissenschaft* (3. Internationaler Kongress für Einheit der Wissenschaft - Enzyklopädiekonferenz, Paris, 31. 7. 1937) Heft 6. 's-Gravenhage: W. P. van Stockum & Zn. 3-5.

Neurath, Otto. 1946. "After six years." In: *Synthese* 5 (1/2): 77-82.

Nietzsche, Friedrich. 1886. *Jenseits von Gut und Böse. Vorspiel einer Philosophie der Zukunft*. Leipzig: Neumann.

Nieuw Archief voor Wiskunde. 1956. "In memoriam Prof. Dr G. Mannoury." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde*, derde serie, 4 (1): 1.

Nieuwe Rotterdamsche Courant. 1915. "De betrekking tusschen wiskunde en werkelijkheid. (De veritate non disputandum.)" In: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 72 (347) 13 december 1915: 1.

Nieuwe Rotterdamsche Courant. 1937. "Afscheid van prof. dr. H. de Vries en prof. G. Mannoury. Als hoogleeraren van de Amsterdamsche Universiteit." In: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 30 mei 1937: 3.

Nieuwe Rotterdamsche Courant. 1939a. "De eerste signifische zomerconferentie." In: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 15 juli 1939.

Nieuwe Rotterdamsche Courant. 1939b. "De signifische zomerconferentie. De tweede dag." In: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 16 juli 1939.

Nieuwe Rotterdamsche Courant. 1939c. "De signifische zomerconferentie. De laatste dag." In: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 17 juli 1939.

Nieuwstadt, Jacques van. 1978. "De Nederlandse significa: een documentatie." In: *Kennis en Methode* 2 (4): 341-362.

Nieuwstadt, Jacques van. Ms. Formele structuren in het handelen (ongepubliceerd manuscript, Groningen).

Noach, S. M. 1939. "Iets over de achtergrond van Fr. van Eedens' 'De nachtbruid'." In: *De Nieuwe Taalgids* 32: 268-273.

Noordegraaf, J. 1980. Jac. van Ginneken en de signifische beweging. In: Faassen, S.A.J. van (red.): *Was ik er ooit eerder? Een bundel opstellen aangeboden aan Dr. H.A. Wage bij zijn afscheid van de School voor Taal– en Letterkunde*. 's-Gravenhage: Uitgeverij BZZTôh. 41-61.

Norlind, Ernst. z.j.. *Gespräche und Briefe Walther Rathenaus*. Mit einem Nachwort von Max Scheler. Dresden: Carl Reissner.

Ogden, C. K. / Richards, I. A. 1923. *The meaning of meaning. A study of the influence of language upon thought and of the science of symbolism*. With supplementary essays by B. Malinowski and F. G. Crookshank. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.

Ortt, Felix / Bouvy, Johanna Maria Christina / Mannoury, Gerrit. 1958. *Over Frederik van Eeden*. Amsterdam: De Driehoek.

Padberg, H., S.J. 1925. *Frederik van Eeden*. Roermond: J. J. Romen & Zonen.

Peirce, Charles S./Welby, Victoria Lady. 1977. *Semiotic and significs. The correspondence between Charles S. Peirce and Victoria Lady Welby*. Edited by Charles S. Hardwick with the assistance of James Cook. Bloomington/London: Indiana University Press.

Perelman, Ch. 1956. "Résumé des interventions" (Seventh International Significal Summer Conference, Amersfoort, August 13-18, 1951). In: *Synthese* 10 (3/4): 285-289.

Polak, Inez. 1985. "Zionistenleider gaf bevel tot de moord op Jacob Israël de Haan." In: *Trouw*, 21. 2. 1985.

Pos, H. J. 1931. Significa. In: Elsbach, A. C. et al.: *Encyclopaedisch handboek van het moderne denken*, onder red. van A. C. Elsbach, H. T. de Graaf, H. J. Jordan, K. F. Proosten, G. H. van Senden, 2 dln. Arnhem: Van Loghum Slaterus' Uitg.-mij. Tweede deel. 353-354.

Pos, H. J. 1933. De taal als symbolische functie. In: Brouwer, L. E. J. / Clay, J. et al.: *De uitdrukkingswijze der wetenschap. Kennistheoretische openbare voordrachten gehouden aan de Universiteit van Amsterdam gedurende den kursus 1932-1933*. Groningen / Batavia: P. Noordhoff N.V. 16-29.

Preissmann, A. 1947. "Hommage à Monsieur Mannoury." In: *Dialectica* 1 (2): 189-190.

Put, Karel van de. 1950. "De Forte-Kreis, een voorbeeld van bovennationale samenwerking" (Lezing gehouden op de 10e bijeenkomst te Amsterdam op 21 juli 1946). In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 12, juni 1950: 2-16. (herdrukt in F. van Eeden 1983: 7-23.)

Rademaker, Jan. 1985. *De rechtskundige artikelen van Mr. Jacob Israël de Haan (1881-1924)*. Doktoraalskriptie, Willem Pompe Instituut, Rijksuniversiteit Utrecht. Mimeo.

Rademaker, Jan. 1986. "Jacob Israël de Haan (1881-1924) en de strafrechtstaal." In: *Recht en Kritiek* 12 (2) : 176-190.

Ramitz, C. J. A. de. 1948. "Speech at the opening of the Third International Significal Summer Conference ('s-Graveland, August 1947)." In: *Synthese* 6 (9-12): 371.

Rang, Florens Christian. 1924. *Deutsche Bauhütte. Philosophische Politik Frankreich gegenüber*. Sannerz: Gemeinschaftsverlag Eberhard Arnold.

Rapoport, Anatol. 1950. "Mathematical biophysics, cybernetics and significs" (Fifth International Significal Summer Conference, 's-Graveland, August 20-25, 1949). In: *Synthese* 8 (2/3): 182-193.

Rathenau, Walther. 1926. *Briefe*. 2 Bde. Dresden: Carl Reissner.

Rathenau, Walther. 1967a. *Tagebuch 1907-1922*. Herausgegeben und kommentiert von Hartmut Pogge-v. Strandmann. Mit einem Beitrag von James Joll und einem Geleitwort von Fritz Fischer. Düsseldorf: Droste Verlag.

Rathenau, Walther. 1967b. *Walther Rathenau in Brief und Bild*. Eingeleitet und herausgegeben von Dr. Margarete von Eynern. Berlin / Frankfurt: Annedore Leber GmbH.

Raven, Chr. P. 1948. "Formalization of the fundamental concepts in some fields of biology (General view of the activities of the Biological Section of the International Society for Significs)" (Paper read at the Fourth International Significal Summer Conference, 's-Graveland, August 21-26, 1948). In: *Synthese* 7 (1/2): 93-99.

Raven, Chr. P. 1957. "Irrational elements in some theories of life" (Eighth International Significal Summer Conference, Amersfoort, September 8-13, 1952). In: *Synthese* 10 (5/6): 359-363.

Ravesteyn, W. van. 1926. "Een communistisch geschrift?" In: *Vragen des Tijds*, jan. 1926: 292-306.

Ravesteyn, W. van. 1946. Beminnelijk optimist. Prof. dr G. Mannoury. (krantenartikel, Significa-Archief.)

Ravesteyn, W. van. 1956. "In memoriam prof. dr. G. Mannoury." In: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 4 feb. 1956: 5.

Renders, Johan. 1937. Bibliographie des travaux du R. P. Jacq. van Ginneken S.J. In: *Mélanges de linguistique et de philologie offerts à Jacq. van Ginneken à l'occasion du soixantième anniversaire de sa naissance (21 Avril 1937)*. Paris: C. Klincksieck. XVII-LI.

Renterghem, A. W. van. 1930. Dr. Frederik van Eeden als zielsgeneesheer. In: *Liber amicorum Dr. Frederik van Eeden aangeboden ter gelegenheid van zijn 70en verjaarsdag 3 april 1930*. Amsterdam: Mij. tot verspr. van goede en goedkoope lectuur. 118-137.

Révész, Géza. 1941. "Bericht über die Tätigkeit des Psychologischen Laboratoriums der Universität Amsterdam." In: *Acta Psychologica* 5: 50-70.

Révész, Géza. 1946. *Ursprung und Vorgeschichte der Sprache*. Bern: A. Francke.

Richter, Helmut / Wegner, Dirk. 1977. Die wechselseitige Ersetzbarkeit sprachlicher und nichtsprachlicher Zeichensysteme. In: Posner, Roland / Reinecke, Hans-Peter (Hrsg.): *Zeichenprozesse. Semiotische Forschung in den Einzelwissenschaften*. Wiesbaden: Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion. 215-231.

Richter, Helmut / Weidmann, Fred. 1969. *Semantisch bedingte Kommunikationskonflikte bei Gleichsprachigen*. Hamburg: Helmut Buske Verlag. (= IPK-Forschungsberichte, 17).

Rijnberk, G. van. 1918. "Geneeskundige significa." In: *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 62, tweede helft, 1918, (9): 721-723; (10): 781-783; (11): 845-848; (12): 941-943; (13): 1081-1083; (14): 1153-1155; (16): 1285-1288; (17): 1391-1394.

Robins, R. H. 1976. Some continuities and discontinuities in the history of linguistics. In: Parret, Herman (ed.): *History of linguistic thought and contemporary linguistics*. Berlin / New York: De Gruyter. 13-31. (= Foundations of Communication.)

Rolland, Romain. 1952. *Journal des années de guerre. 1914-1919. Notes et documents pour servir à l'histoire morale de l'Europe de ce temps*. Texte établi par Marie Romain Rolland. Préface de Louis Martin-Chauffier. Paris: Éditions Albin Michel.

Roos, J. R. B. de. 1911. "Naschrift bij het opstel van den Heer Jacob Israël de Haan." In: *Tijdschrift voor Strafrecht* 22 (4): 404-408.

Russell, Bertrand. 1903. *The principles of mathematics, vol. I*. Cambridge: Cambridge University Press / New York: Macmillan.

Russell, Bertrand. 1910. "Review of: Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik. Von G. Mannoury, Haarlem 1909." In: *Mind*, N.S. 19: 438-439.

Russell, Bertrand. 1966. *Philosophical Essays*. London: George Allen & Unwin Ltd. (oorspr.: 1910).

Ruytinx, Jacques. 1953. "Le développement du problème de l'unité de la science dans l'empirisme logique." In: *Synthese* 9 (1): 26-41.

Salmond, C. F. 1904. "Review of "What is meaning?"." In: *The Press* (Christchurch, New Zealand), November 30th, 1903. In: Reprinted review of "What is meaning?" (edited by Victoria Lady Welby). Privately printed, n.p.

Schächter, Josef. 1935. *Prolegomena zu einer kritischen Grammatik*. Wien: Julius Springer.

Schächter, Josef. 1937a. "Bijdrage tot de analyse van het begrip "cultuur"." In: *Synthese* 2 (2): 47-54.

Schächter, Josef. 1937b. "Religie en wetenschap." In: *Synthese* 2 (5): 159-167.

Schächter, Josef. 1937c. "Over het wezen der philosophie." In: *Synthese* 2 (10): 395-405.

Schächter, Josef. 1938. "Der Sinn pessimistischer Sätze." In: *Synthese* 3 (5): 223-234.

Schaeder, Grete. 1972. Martin Buber. Ein biographischer Abriß. In: Buber, Martin: *Briefwechsel aus sieben Jahrzehnten*. In 3 Bänden. Herausgegeben und eingeleitet von Grete Schaeder. Band 1.: 1897-1918. Heidelberg: Lambert Schneider. 19-141.

Scheffer, W. 1956. "In memoriam Gerrit Mannoury." In: *Wetenschap en Samenleving* 10 (2) feb. 1956: 13-14.

Scheltema, Carel Steven Adama van / Brouwer, Luitzen Egbertus Jan. 1984. *Droeve snaar, vriend van mij. Brieven*. Met voorwoord, aantekeningen en een biografische schets bezorgd door D. van Dalen. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers. (= "Prive-Domein", 96.)

Scherer, Klaus R. 1970. *Non-verbale Kommunikation. Ansätze zur Beobachtung und Analyse der auszersprachlichen Aspekte von Interaktionsverhalten*. Hamburg: Helmut Buske Verlag. (= IPK-Forschungsberichte, 35.)

Scherer, Klaus R. / Giles, Howard (eds.). 1979. *Social markers in speech*. Cambridge / Paris: Cambridge University Press / Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme. (= European Studies in Social Psychology.)

Schmitter, Peter. 1983. Plädoyer gegen die Geschichte der Semiotik - oder: Vorüberlegungen zu einer Historiographie der Zeichentheorie. In: Eschbach, Achim / Trabant, Jürgen (eds.): *History of Semiotics*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Pub. Comp. 3-23. (= Foundations of Semiotics, 7.)

Schmitz, H. Walter. 1983. "Victoria Lady Welby und die Folgen." In: *Zeitschrift für Semiotik* 5 (1/2): 123-138.

Schmitz, H. Walter. 1984. "Searle ist in Mode, Mannoury nicht: Sprech- und Hörakt im niederländischen Signifik-Kreis." In: *Zeitschrift für Semiotik* 6 (4): 445-463.

Schmitz, H. Walter. 1985a. Victoria Lady Welby's significs: The origin of the signific movement. In: Welby, Victoria Lady: Significs and language. *The articulate form of our expressive and interpretative resources*. Reprint of the edition London, 1911, and of two articles by V. Welby. Edited and introduced by H. Walter Schmitz. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publ. Co. ix-ccxxxv. (= Foundations of Semiotics, 5).

Schmitz, H. Walter. 1985b. Tönnies' Zeichentheorie zwischen Signifik und Wiener Kreis. In: Clausen, L. / Borries, V. von et al. (Hrsg.): *Tönnies heute. Zur Aktualität von Ferdinand Tönnies*. Kiel: Mühlau Verlag. 73-93.

Schmitz, H. Walter. 1986. Hogeschool, academie of school? De significi en de oprichting van de Internationale School voor Wijsbegeerte. In: Heijerman, A.F./ Hoven, M.J. van den (red.): *Filosofie in Nederland. De Internationale School voor Wijsbegeerte als ontmoetingsplaats 1916-1986*. Meppel/Amsterdam: Boom. 9-33.

Schmitz, H. Walter. 1987. "Mannoury and Brouwer: Aspects of their relationship and cooperation." In: *Methodology and Science* 20 (1) : 40-62.

Schmitz, H. Walter. 1988. Frederik van Eeden and the introduction of significs into the Netherlands: From Lady Welby to Mannoury. In: Schmitz, H. Walter (ed.): *Essays on significs. Papers presented on the occasion of the 150th anniversary of the birth of Victoria Lady Welby (1837-1912)*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Pub. Co. 219-246. (= Foundation of Semiotics, 23.)

Scholten, P. 1920. "Bespreking van: J. I. de Haan: Rechtskundige significa. Amsterdam 1919." In: *Onze Eeuw* 20 (4): 132-134.

Schopenhauer, Arthur. 1819. *Die Welt als Wille und Vorstellung: die vier Bücher, nebst einem Anhang der die Kritik der Kantischen Philosophie enthält*. Leipzig: Brockhaus.

Schütz, Alfred. 1964. *Collected papers II: Studies in social theory*. Edited by A. Broderson. The Hague: Nijhoff.

Schuyt, C. J. M. 1982. *Ongeregeld heden. Naar een theorie van wetgeving in de verzorgingsstaat*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de empirische sociologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden, op vrijdag 11 juni 1982. Alphen: Samsom Uitgeverij.

Schuyt, C. J. M. 1984. De handen en voeten van het beleid: vage begrippen bij overheidsinterventie. In: Beus, J. W. de / Doorn, J. A. A. van (eds.): *De interventiestaat: tradities, ervaringen, reacties*. Meppel: Boom. 255-271.

Schuyt, C.J.M. 1986. *Filosofie van de sociale wetenschappen*. Leiden: Martinus Nijhoff.

Searle, John R. 1969. *Speech acts. An essay in the philosophy of language*. Cambridge: At the University Press.

Shelley, Percy Bysshe. 1968. *Shelley's Prometheus unbound: The text and the drafts. Toward a modern definitive edition*. Edited by Lawrence John Zillman. New Haven / London: Yale University Press.

Simon, Josef. 1981. *Sprachphilosophie*. Freiburg / München: Karl Alber. (= Handbuch der Philosophie.)

Simons, Wim J. 1960a. *Frederik van Eeden*. Brugge: Desclée de Brouwer.

Simons, Wim J. 1960b. "Frederik van Eeden en zijn verhouding tot Jacob Israël de Haan." In: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* 18: 31-40.

Sinclair, Upton. 1932. *American outpost. A book of reminiscences*. Leipzig: Bernhard Tauchnitz.

Slooten, G. van. 1915. "Tijdschriftenoverzicht." In: *Weekblad voor Privaatrecht, Notarisambt en Registratie* 46 (2383): 434.

Slooten, G. van. 1918. "Tijdschriftenoverzicht. Rechtsgeleerd Magazijn, XXXVIe jaargang, afl. 4-6." In: *Weekblad voor Privaatrecht, Notarisambt en Registratie* 49 (2520) 13 april 1918 : 177-179.

Slooten, G. van. 1919. "Tijdschriftenoverzicht." In: *Weekblad voor Privaatrecht, Notarisambt en Registratie* 50 (2579): 180.

Slooten, G. van. 1920. "Tijdschriftenoverzicht." In: *Weekblad voor Privaatrecht, Notarisambt en Registratie* 51 (2615): 103-104.

Snelders, H. A. M. 1979. Lorentz, Hendrik Antoon. In: *Biografisch woordenboek van Nederland*. Onder eindredaktie van Dr. J. Charité, eerste deel. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff. 346-349.

Soest, J. L. van. 1959. "Information and interpretation" (Tenth International Significal Summer Conference, August 1954). In: *Synthese* 11 (2): 104-111.

Solms-Rödelheim, Günter Graf zu. 1960. *Die Grundvorstellungen Jacob Böhmes und ihre Terminologie* (Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Ludwig-Maximilians-Universität zu München). München.

Spartacus. 1956. "Prof. G. Mannoury overleden." In: *Spartacus* 16 (6) 17 maart 1956: 7.

Specht, Rainer. 1972. *Innovation und Folgelast. Beispiele aus der neueren Philosophie- und Wissenschaftsgeschichte*. Stuttgart-Bad Cannstatt: fromman-holzboog. (= problemata 12.)

Spinoza, Benedictus de. 1925. *Opera*. Im Auftrag der Heidelberger Akademie der Wissenschaften herausgegeben von Carl Gebhardt (1-4). Heidelberg: Winter.

Spinoza, Benedictus de. 1980. *Opera. Werke. Lateinisch und deutsch. Zweiter Band. Tractatus de intellectus emendatione. Ethica*. Hrsg. von Konrad Blumenstock. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Statuten van de Vereeniging tot Instandhouding van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte. In: *Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam* 1, maart 1918: 25-27.

Stegeman, Jan, H. 1985. *Gerrit Mannoury. Een bibliografie van zijn werken*. Werkstuk Opleiding tot Wetenschappelijk Bibliothecaris, Universiteit van Amsterdam. Mimeo.

Stichtingsbrief van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte, gevestigd te Amsterdam. In: *Mededeelingen van het Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte te Amsterdam* 1, maart 1918: 18-22.

Stigt, Walter P. van. 1979. "The rejected parts of Brouwer's dissertation on the Foundations of Mathematics." In: *Historia Mathematica* 6 (4): 385-404.

Stigt, Walter P. van. 1982. L.E.J. Brouwer, the signific interlude. In: Troelstra, A.S./Dalen, D van (eds.): *The L.E.J. Brouwer centenary symposium.* Amsterdam/New York/Oxford: North-Holland Publishing Company. 505-512.

Stoffer, Hellmut. 1955. "Intention oder Bedeutung. Eine Betrachtung an Hand der Bücher G. Mannoury, Signifika - Een Inleiding, Den Haag, 1949, und Gabriel Madinier, Conscience et Signification, Paris, 1953." In: *Zeitschrift für philosophische Forschung* 9 (3): 545-557.

Stokvis, Berthold. 1947. *Psychologie der suggestie en auto-suggestie. Een signifisch-psychologische uiteenzetting voor psychologen en artsen.* Met een inleiding over significa en moderne begripscritiek door G. Mannoury. Lochem: De Tijdstroom.

Stokvis, Berthold. 1950. *Autosuggestieve psychotherapie. Een critische beschouwing medisch-psychologisch belicht. Practische handleiding voor studenten en artsen, toegelicht met twintig voorbeelden.* Lochem: De Tijdstroom. (= Psychotherapeutische serie van de Leidse psychiatrische universiteitscliniek, 6.) (oorspr.: 1944.)

Stokvis, Berthold / Sondheim, A. 1952. A psychologic-semantic inquiry into the concepts "Group-tension and Grouprelaxation". In: *The affective contact. 2. International congress for psychotherapeutics, Leiden Sept. 5th to 8th 1951.* Amsterdam: A. J. G. Strengholt. 249-254.

Stoop jr., Adriaan / Mannoury, Jan. 1939. "Waarom een "Juridische Significa"?" In: *Nederlands Juristenblad* 14 (36): 788-789. (opnieuw afgedrukt in: *Synthese* 4 (10/11): 509-510.

Straschun, J. Lew. / Haan, Jacob Israël de. 1981a. Het leren van vreemde talen. In: Meijer, Jaap: *Onze taal als een bare schat. Jacob Israël de Haan en het Hebreeuws.* Amsterdam: De Engelbewaarder. 90-91. (vrije vertaling uit het Hebreeuws; oorspr. in: *Hamizrach* 1 (9) menachem 5678 / augustus 1918.)

Straschun, J. Lew / Haan, Jacob Israël de. 1981b. Hedad. In: Meijer, Jaap: *Onze taal als een bare schat. Jacob Israël Haan en het Hebreeuws.* Amsterdam: De Engelbewaarder. 96-97. (vrije vertaling uit het Hebreeuws, oorspr. in: *Hamizrach* 1 (12) chesjwan 5679 / november 1918.)

Studentenweekblad (Delft). 1906. "Vrije Studie. Lezing van Dr. Mannoury over "Het Woord"." In: *Studentenweekblad (Delft)* 1 nov. 1906: 40.

Stutterheim, Cornelis Ferdinand Petrus. 1941. *Het begrip metaphoor. Een taalkundig en wijsgerig onderzoek.* (Academisch Proefschrift.) Amsterdam: H. J. Paris.

Stutterheim, C. F. P. 1947. "Signifique et linguistique" (Communication faite à la seconde Conférence de Linguistique Psychologique, Naarden, Pays-Bas, 1946). In: *Synthese* 6 (1/2): 81-88.

Stutterheim, C. F. P. 1949. *Inleiding tot de taal-philosophie.* Antwerpen / Nijmegen: Uitgeverij N.V. Standaard-Boekhandel / N.V. Dekker & Van de Vegt.

Suchtelen, Nico van. 1907. "Het al-eenig leven. Een dichterlijk wisgeerige geloofsbelijdenis." In: *De Beweging* 3, tweede deel, (1) juli 1907: 1-19.

Sundholm, Göran. 1983/1984. "Brouwer's anticipation of the principle of charity." In: *The Proceedings of the Aristotelian Society*, N.S. 84: i-xiv.

Swanenburg, B. 1941. *Gangbare dwalingen. Een pleidooi voor rustig denken in onrustige tijden.* Den Haag: H. P. Leopolds Uitgeversmij. N.V. (= Bibliotheek voor Weten en Denken, 10.)

Synthese (Redactie). 1936a. "Inleiding." In: *Synthese* 1 (1): 1-6.

Synthese (Redactie). 1936b. "Correspondentie." In: *Synthese* 1 (2): 49-52.

Synthese (Redactie). 1936c. "De synthetische gedachte in het buitenland." In: *Synthese* 1 (3): 83-88; (4): 106-112.

Synthese (Redactie). 1936d. "Gewaarwording, waarneming, beleving." In: *Synthese* 1 (4): 113-117.

Synthese (Redactie). 1936e. "Significa (De "Wiener Kreis" en de eenheid der wetenschap. Logische analyse. De Hollandsche significi. De taak, die "Synthese" zich stelt.)." In: *Synthese* 1 (11): 325-339. (auteur: David Vuysje.)

Synthese (Redactie). 1937a. "Naschrift, W. Esch: Over het verschil tusschen "musiceeren" met woorden en het "bouwen" met woorden." In: *Synthese* 2 (3): 104-105.

Synthese (Redactie). 1937b. "Leo Jordan." In: *Synthese* 2 (9): 336.

Synthese (Redactie). 1938a. "Otto Neurath." In: *Synthese* 3 (3): 128.

Synthese (Redactie). 1938b. "De Internationale Signifische Studiegroep (I.S.S.)." In: *Synthese* 3 (9): 369-370.

Synthese (Redactie). 1939a. "Internationale Signifische Studiegroep (I.S.S.)." In: *Synthese* 4 (1): 52. (auteur: David Vuysje.)

Synthese (Redactie). 1939b. "Begripsvorming en taal. Eenige beschouwingen over logische en psychologische begripsanalyse." Referaat door de redactie van Synthese, bij monde van J. C. L. Godefroy, in de tiende bijeenkomst der I.S.S. (16 october 1938) gehouden. In: *Synthese* 4 (4): 188-204. (auteur: David Vuysje.)

Synthese (Redactie). 1939c. "Nu en morgen. Signifische varia." In: *Synthese* 4 (8): 386-387.

Synthese (Redactie). 1939d. "De gang van "Synthese"." In: *Synthese* 4 (12): 535-539. (auteur: David Vuysje.)

Synthese (Redactie). 1946a. "Inleiding 1946." In: *Synthese* 5 (1/2): 3-5.

Synthese (Redactie). 1946b. "Ten geleide 1940." In: *Synthese* 5 (1/2): 6-8.

Synthese (Redactie). 1946c. "Otto Neurath† ." In: *Synthese* 5 (1/2): 24-25.

Synthese (Redactie). 1946d. "Editors: The International Society for the Study of Significs. (Amsterdam)." In: *Synthese* 5 (1/2): 96.

Synthese (Redactie). 1946e. "Second International Significal Summer Conference 1946." In: *Synthese* 5 (3/4): 107-115.

Synthese (Redactie). 1946f. "Short report of the second meeting (of the International Society for Signific Studies) held on Saturday afternoon February 1st 1941. Opening words spoken by the chairman, with remarks." In: *Synthese* 5 (3/4): 183-186.

Synthese (Redactie). 1946g. "Concluding speech (of the 2nd International Significal Summer Conference 1946). Aims and objects of the signific movement in Holland." In: *Synthese* 5 (5/6): 209-212.

Synthese (Redactie). 1946h. "The Institute of General Semantics." In: *Synthese* 5 (5/6): 230-231.

Synthese (Redactie). 1946i. "Bij de jaarwisseling." In: *Synthese* 5 (7/8): 283-284.

Synthese (Redactie). 1947a. "Aspecten en prospecten." In: *Synthese* 5 (11/12): 461-464.

Synthese (Redactie). 1947b. "G. Mannoury." In: *Synthese* 5 (11/12): 513.

Synthese (Redactie). 1947c. "The Third International Significal Summer Conference ('s-Graveland, Netherlands, August 1947), significs and "Synthese"." In: *Synthese* 6 (3/4): 113-115.

Synthese (Redactie). 1947d. "Introduction. Inaugural speech (on the Third Significal Summer Conference, 's-Graveland, August 1947)." In: *Synthese* 6 (3/4): 122-124.

Synthese (Redaktion). 1948a. "Le mouvement signifique et Synthese." In: *Dialectica* 2 (1): 80-82.

Synthese (Redactie). 1948b. "New ways in international co-operation." In: *Synthese* 6 (9-12): 361-365.

Synthese (Redactie). 1948c. "Fourth International Significal Summer Conference, 's-Graveland, Netherlands, August 21-26, 1948." In: *Synthese* 6 (9-12): 372-374.

Synthese (Redactie). 1952. "In memoriam N. Westendorp Boerma." In: *Synthese* 8 (6): 453-455.

Synthese (Redactie). 1955. "In memoriam Jacob Clay." In: *Synthese* 9 (6A): 423-427.

Synthese (Redactie). 1956. "Preface and introduction." In: *Synthese* 10 (1/2): 5-9.

Synthese (Redactie). 1958a. "Obituary Gerrit Mannoury." In: *Synthese* 10a: 409-413.

Synthese (Redactie). 1958b. "Gerrit Mannoury. May 17, 1867 - January 30, 1956. Biographical summary stressing his scientific activity. Bibliography of the writings of Gerrit Mannoury." In: *Synthese* 10a: 416-422.

Synthese (The Editors). 1959a. "Information and interpretation." In: *Synthese* 11 (2): 101-103.

Synthese (The Editors). 1959b. "Memorial to David van Dantzig. Van Dantzig as a significist." In: *Synthese* 11 (4): 319-328.

Tenhaeff, W. H. C. 1979. Ten geleide. In: Eeden, Frederik van: *De nachtbruid*. Met een voorwoord van Prof. dr. W. H. C. Tenhaeff. Katwijk aan Zee: Servire B.V. 1-8.

Tennessen, Herman. 1959. "Logical oddities and locutional scarcities. Another attack opon methods of revelation." In: *Synthese* 11 (4): 369-388.

Tex, J. den. 1949a. "Als twee hetzelfde zeggen, dan bedoelen ze vaak wat anders." In: *Gooise Klanken* 23. 9. 1949.

Tex, J. den. 1949b. "Significa ontstond in het Gooi." In: *Gooise Klanken* 24. 9. 1949.

Tex, J. den. 1966. "Onze vijftig jaar." In: *Amersfoortse Stemmen* 47 (extranummer), febr. 1966: 9-28.

Thiel, Christian. 1972. *Grundlagenkrise und Grundlagenstreit. Studie über das normative Fundament der Wissenschaften am Beispiel von Mathematik und Sozialwissenschaft*. Meisenheim: Anton Hain.

Tönnies, Ferdinand. 1899/1900. "Philosophical terminology (I.-III.) (Welby Prize Essay; translated by Mrs. B. Bosanquet)." In: *Mind*, N.S., 8 (31+32): 289-332; 467-491; 9 (33): 46-61.

Tönnies, Ferdinand. 1906. *Philosophische Terminologie in psychologisch-soziologischer Ansicht*. Leipzig: Th. Thomas.

Trabant, Jürgen. 1981. "Monumentalische, kritische und antiquarische Historie der Semiotik." In: *Zeitschrift für Semiotik* 3: 41-48.

Tricht, Hendrik Willem van. 1934. *Frederik van Eeden. Denker en strijder*. Amsterdam: Lankamp & Brinkman.

Tricht, H. W. van. 1960. "Frederik van Eeden 1860-3/4-1960. Een bespiegeling." In: *Maatstaf* 7, maart 1960: 774-789.

Tricht, H. W. van. 1979. Eeden, Frederik Willem van. In: *Biografisch woordenboek van Nederland*. Onder eindredactie van Dr. J. Charité, eerste deel. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff. 163-165.

Tricht, H. W. van. 1981. Inleiding. In: Eeden, Frederik van: *Het lied van schijn en wezen*. Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door Dr. H. W. van Tricht. Tweede herziene druk. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff. 5-25.

Troelstra, A.S. 1981. "Arend Heyting and his contribution to intuitionism." In: *Nieuw Archief voor Wiskunde*, 3de reeks, 29 (1) : 1-23.

Ungeheuer, Gerold. 1972. *Sprache und Kommunikation*. 2., erweiterte Auflage. Hamburg: Helmut Buske Verlag. (= IPK-Forschungsberichte, 13.)

Ungeheuer, Gerold. 1974a. Was heißt "Verständigung durch Sprechen"? In: *Gesprochene Sprache. Jahrbuch 1972*. Düsseldorf: Schwann. 7-38. (= Sprache der Gegenwart. Schriften des Instituts für deutsche Sprache, 26.)

Ungeheuer, Gerold. 1974b. *Öffentliche Kommunikation und privater Konsens*. Als öffentlicher Vortrag der Joachim Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften gehalten am 6. 11. 1973 in Hamburg. Göttingen: Vandenhoek & Ruprecht.

Ungeheuer, Gerold. 1979. Über das "Hypothetische in der Sprache" bei Lambert. In: Bülow, Edeltraud / Schmitter, Peter (Hrsg.): *Integrale Linguistik. Festschrift für Helmut Gipper*. Amsterdam: John Benjamins B.V. 69-98.

Ungeheuer, Gerold. 1980a. "Lambert in Klopstocks "Gelehrtenrepublik"." In: *Studia Leibnitiana* 12 (1): 52-87.

Ungeheuer, Gerold. 1980b. Lamberts semantische Tektonik des Wortschatzes als universales Prinzip. In: Brettschneider, G. / Lehmann, C. (Hrsg.): *Wege zur Universalienforschung. Sprachwissenschaftliche Beiträge zum 60. Geburtstag von Hansjakob Seiler*. Tübingen: Gunter Narr. 87-93.

Ungeheuer, Gerold. 1980c. "Der Tanzmeister bei den Philosophen: Miszellen aus der Semiotik des 18. Jahrhunderts." In: *Kodikas/Code* 2 (4): 353-376.

Ungeheuer, Gerold. 1981. Kandlers "Zweitsinn" - "l'allusion" bei Du Marsais In: Peuser, G. / Winter, S. (Hrsg.): *Angewandte Sprachwissenschaft. Grundfragen - Bereiche - Methoden*. Bonn: Bouvier Verlag Herbert Grundmann. 167-187.

Ungeheuer, Gerold. 1983a. Sprache und symbolische Erkenntnis bei Wolff. In: Schneider, Werner (Hrsg.): *Christian Wolff 1679-1754. Interpretationen zu seiner Philosophie und deren Wirkung*. Hamburg: Felix Meiner Verlag. 89-112. (= Vorträge der 4. Jahrestagung der Deutschen Gesellschaft für die Erforschung des 18. Jahrhunderts.)

Ungeheuer, Gerold. 1983b. "Über die Akustik des Vokalschalls im 18. Jahrhunderts: der Euler-Lambert-Briefwechsel und Kratzenstein." In: *Phonetica* 40 (2): 145-171.

Ungeheuer, Gerold. 1983c. "Nietzsche über Sprache und Sprechen, über Wahrheit und Traum." In: *Nietzsche-Studien. Internationales Jahrbuch für die Nietzsche-Forschung* 12: 134-213. Berlin / New York: Walter de Gruyter.

Ungeheuer, Gerold. 1984a. Chimären ihrer Jahrhunderte - Zeichen für jeden Tag. In: Oehler, Klaus (Hrsg.): *Zeichen und Realität*. Bd. 1. Tübingen: Stauffenburg Verlag. 17-28. (= Akten des 3. Semiotischen Kolloquiums, Hamburg 1981.)

Ungeheuer, Gerold. 1984b. Bühler und Wundt. In: Eschbach, Achim (Hrsg.): *Bühler-Studien, Bd. 2*. Frankfurt: Suhrkamp. 9-67.

Ungeheuer, Gerold. 1987. *Kommunikationstheoretische Schriften I: Sprechen, Mitteilen, Verstehen*. Herausgegeben und eingeleitet von Johann G. Juchem. Mit einem Nachwort von Hans-Georg Soeffner und Thomas Luckmann. Aachen: Rader Verlag. (= Aachener Studien zur Semiotik und Kommunikationsforschung, 14.)

Upward, Allen. 1907. *The new word (An open letter addressed to the Swedish Academy in Stockholm, on the meaning of the word Idealist)* (In connection with the will of Alfred Bernhard Nobel). Genève: George & Cie. / London / Paris / Leipzig: A. Owen & Co.

Verloren van Themaat, W. A. 1962. "Formalized and artificial languages." In: *Synthese* 14 (4): 320-326.

Verwey, Albert. 1917. "Bespreking van: G. Mannoury, Over de sociale betekenis van de wiskundige denkvorm." In: *De Beweging* 13, tweede deel, (6): 443.

Verwey, Albert. 1939. *Frederik van Eeden*. Santpoort: C. A. Mees.

Volker (i.e. Erich Gutkind). 1910. *Siderische Geburt. Seraphische Wanderung vom Tode der Welt zur Taufe der Tat*. Berlin: Karl Schnabel.

Vooys, C. G. N. de. 1919. "Vaktaal en volkstaal." In: *Rechtsgeleerd Magazijn* 38 (1): 1-22.

Vuysje, David. 1938. "Le champs d'activité de la revue néerlandaise "Synthese" et du "Groupe International pour l'-Étude de la Psychologie Linguistique." In: *Humanisme Économique* 2 (13-14): 35-40. (opnieuw afgedrukt in: *Synthese* 5 (1/2): 72-76.)

Vuysje, David. 1947a. "Review of: Charles W. Morris, Signs, language and behaviour." In: *Synthese* 6 (5/6): 259-260.

Vuysje, David. 1947b. "Review of: Emil J. Walter, Psychologische Grundlagen der geschichtlichen und sozialen Entwicklung." In: *Synthese* 6 (5/6): 260-262.

Vuysje, David. 1948. "Der Terminus "Dialektik" im politischen Sprachgebrauch, eine signifische Untersuchung." (Second Conference of Zurich on the idea of dialectics, April 19-22, 1948). In: *Dialectica* 2 (2): 213-221. (herdrukt in: *Pouvoir de l'esprit sur le réel. Les deuxièmes entretiens de Zürich sur l'Idée de Dialectique*. Neuchatel: Éditions du Griffon. 133-141.)

Vuysje, David. 1950. "Überblick auf die "signifische Bewegung"." In: *Zeitschrift für philosophische Forschung* 4 (3): 427-437.

Vuysje, David. 1951. "The psycho-linguistic movement in Holland." In: *Philosophy of Science* 18 (3): 262-268.

Vuysje, David. 1952a. Psycho-linguistique et logique. In: Actes du 16 Congrès International de Philosophie des Sciences (Colloque de Logique), Paris 17. - 22. 10. 1949. Paris: Hermann & Cie. 137-151.

Vuysje, David. 1952b. Vers une sociologie exacte. In: *Actes du 15 Congrès International de Sociologie (Istanbul 11-17 Sept. 1952)*. Istanbul. 231-234. (= Istanbul Université, Facultés des Lettres, Institut de Sociologie. Publications)

Vuysje, David. 1953a. Significs, its tendency, methodology and applications. In: *Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences* 80 (3) March 1953: 223-270. (= Contributions to the analysis and synthesis of knowledge. Published in cooperation with the Institute for the Unity of Science.)

Vuysje, David. 1953b. "Semantische en signifische aspecten der moderne informatietheorieën (Gecommentariëerd verslag van de Negende Internationale Signifische Zomerconferentie, georganiseerd door het Internationaal Signifisch Genootschap)." In: *Wetenschap en Samenleving* 7 (1) okt. 1953: 537-551.

Vuysje, David. 1954. L'importance du point de départ psycho-linguistique pour l'application de la logistique aux sciences non mathématiques. In: *Actes du 2e Colloque International de la Logique Mathématique* (25-30 Août, Paris 1952). Paris / Louvain. 155-156.

Vuysje, David. 1955. "Review of: Heinrich Gomperz, Interpretation. Logical analysis of a method of historical research, The Hague 1939." In: *Synthese* 9 (6B): 502-503.

Vuysje, David. 1957. ""Verification" of statements in psychology" (Eighth International Significal Summer Conference, Amersfoort, September 8-13, 1952). In: *Synthese* 10 (5/6): 369-372.

Vuysje, David. 1958. *Problèmes de la psycho-sociologie du langage* (Thèse de doctorat, Université de Paris). Paris. (dactylographié; Bibliothèque Nationale, Centre National de Prêt, 53, rue Richelieu, Paris.)

Vuysje, David. 1961. *Significa in het licht van recente communicatietheorieën* (Openbare les, gehouden bij de aanvaarding van de functie van privaat-docent aan de Universiteit van Amsterdam op 17 oktober 1961). Dordrecht: D. Reidel.

Vuysje, David. 1962. The mathematical theory of communication and the natural-language system. In: *Proceedings of the Fourth International Congress of Phonetic Sciences* (Helsinki: 4.-9. 9.1961). The Hague: Mouton. 784-786.

Vuysje, David. 1963. "G. Mannoury (1867-1956). Origineel denker en een der grondleggers der significa in Nederland." In: *Wijsgerig Perspectief op Maatschappij en Wetenschap* 3, mei 1963: 251-260.

Vuysje, David. 1968. "Significs and probability" (adapted version by Norman Martin). In: *Methodology and Science* 1, Oct. 1968: 175-178.

Vuysje, David. 1969. "Petite histoire de la psycho-sociologie du langage de 1900 jusqu'à 1950." In: *Methodology and Science* 2, March 1969: 35-59.

Waismann, Friedrich. 1946. "The many-level-structure of language." In: *Synthese* 5 (5/6): 221-229.

Waismann, Friedrich. 1948. "Logische und psychologische Aspekte in der Sprachbetrachtung." In: *Synthese* 6 (9/12): 460-475.

Wansink, Joh. H. 1959. "Prof. Dr. D. van Dantzig† ." In: *Euclides* 35 (1): 1-2.

Waszink, J. H. 1979. Muller Jzn., Frederik. In: *Biografisch woordenboek van Nederland*. Onder eindredactie van Dr. J. Charité, eerste deel. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff. 412-414.

Weevers, Theodoor. 1960. *Poetry of the Netherlands in its european context, 1170-1930*. London: Athlone Press.

Weiler, Gershon. 1970. *Mauthner's critique of language*. Cambridge: At the University Press.

Welby, Victoria Lady. 1883. *Links and clues*, second edition. London: Macmillan ; Co. (oorspr.: 1881.)

Welby, Victoria Lady. 1886. "Light." In: *The Expositor*, Third Series, 4 (2): 148-150.

Welby, Victoria Lady. 1891. "Breath and the name of the soul." In: *The Open Court* 5, July 30, 1891: 2893-2895.

(Welby, Victoria Lady). 1892. *The use of the "inner" and "outer" in psychology: Does the metaphor help or hinder?* A small collection of extracts bearing upon this question respectfully submitted to the International Congress of Experimental Psychology, August 1892. By an outsider. Grantham: W. Clarke (Late L. Ridge). (For private circulation.)

Welby, Victoria Lady. 1893. "Meaning and metaphor." In: *The Monist* 3 (4) July 1893: 510-525.

Welby, Victoria Lady. 1896. "Sense, meaning and interpretation." In: *Mind*, N.S., 5 (17): 24-37; (18): 186-202.

Welby, Victoria Lady. 1897. *Grains of sense*. London: J. M. Dent & Co.

Welby, Victoria Lady. 1903. *What is meaning? Studies in the development of significance*. London: Macmillan & Co., Ltd.

Welby, Victoria Lady. 1911a. Significs. In: *The Encyclopaedia Britannica*. A dictionary of arts, sciences, literature and general information, 11th edition, vol. 25. Cambridge: At the University Press. 78-81.

Welby, Victoria Lady. 1911b. *Significs and language. The articulate form of our expressive and interpretative resources*. London: Macmillan & Co., Ltd.

Welby, Victoria Lady. 1929. *Echoes of larger life: A selection from the early correspondence of Victoria Lady Welby*. Edited by her daughter Mrs. Henry Cust. London: Jonathan Cape.

Welby, Victoria Lady. 1931. *Other dimensions. A selection from the later correspondence of Victoria Lady Welby*. Edited by her daughter Mrs. Henry Cust. With an introduction by L. P. Jacks. London: Jonathan Cape.

Welby, Victoria Lady. 1983. *What is meaning? Studies in the development of significance*. Reprint of the edition London, 1903, with an introductory essay by Gerrit Mannoury and a preface by Achim Eschbach. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Pub. Comp. (= Foundations of Semiotics, 2.)

Welby, Victoria Lady. 1985. *Significs and language. The articulate form of our expressive and interpretative resources*. Reprint of the edition London, 1911, and of two articles by V. Welby. Edited and introduced by H. Walter Schmitz. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Pub. Comp. (= Foundations of Semiotics, 5.)

Welby, Victoria Lady / Stout, G. F. / Baldwin, James Mark. 1902. Significs. In: Baldwin, James Mark (ed.): *Dictionary of philosophy and psychology in three volumes*. New York / London: The Macmillan Company. Vol. 2. 529.

Westendorp Boerma, Nicolaas. 1933. *Realistische ethiek. Omzwervingen op het terrein van moraal en zedelijk oordeel*. Amsterdam: H. J. Paris.

Westendorp Boerma, Nicolaas. 1939a. *De wetenschaps-opvatting van een theoloog* (Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleeraar in de zedekunde en de wijsbegeerte van den godsdienst aan de Universiteit van Amsterdam op 25 september 1939). Amsterdam: H. J. Paris.

Westendorp Boerma, Nicolaas. 1939b. "Het belang van de taalkundige psychologie. Het gevaar van algemeene termen: Humanisme, pantheïsme, enz." In: *Synthese* 4 (9): 426-429.

Westendorp Boerma, Nicolaas. 1942. "Bespreking van: W. J. Aalders, Handboek der ethiek." In: *Nieuw Theologisch Tijdschrift* 31: 381-392.

Westendorp Boerma, Nicolaas. 1948. "Sur les travaux de la Section Éthico-Juridique Néerlandaise de la Société International de Signifique dans le premier sémestre de 1948" (Paper read at the Fourth International Significal Summer Conference, 's-Gravenland, August 21-26, 1948). In: *Synthese* 7 (1/2): 142-147.

Westendorp Boerma, Nicolaas. 1950. "Collective guilt (A survey)" (Fifth International Significal Summer Conference, 's-Graveland, August 20-25, 1949). In: *Synthese* 8 (2/3): 213-221.

Westhoff, V. 1950. "An analysis of some concepts and terms in vegetation study or phytocenology" (Fifth International Significal Summer Conference, 's-Graveland, August 20-25, 1949). In: *Synthese* 8 (2/3): 194-206.

Weststrate, C. 1928. "Rechtskundige significa." In: *Nederlands Juristenblad* 3 (14): 259.

Weynen, A. 1948. "Jac. van Ginneken (Oudenbosch, 21 april 1877 - Nijmegen, 20 october 1945)." In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1946-1947*. Leiden. 50-61.

Willink, Bastiaan. 1975. Inleiding. In: Eeden, Frederik van: *Redekunstige grondslag van verstandhouding*. Utrecht / Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum. 7-25. (= Aula-boeken 545.)

Willink, Bastiaan. 1979. "De taalfilosofie van Mannoury's hoofdwerk." In: *Wijsgerig Perspectief op Maatschappij en Wetenschap* 20 (2): 39-47.

Wils, J. 1950. "In memoriam. Jacques van Ginneken (21 april 1877 - 20 oktober 1945)." In: *Lingua* 1 (1): 133-139.

Winkler Prins Encyclopaedie. 1953. Zesde geheel nieuwe druk, zestiende deel RHI-SPO. Amsterdam / Brussel: Elsevier.

Witte, A. J. J. de. 1951a. "De signifische beweging." In: *Kultuurleven* 18 (2) feb. 1951: 131-138.

Witte, A. J. J. de. 1951b. "Zevende internationale zomerconferentie van de Society for Significs." In: *Kultuurleven* 18 (8) oct. 1951: 638-640.

Witte, A. J. J. de. 1952. "De verhouding van significa tot taalwetenschap en phonetiek." In: *De Nieuwe Taalgids* 45: 305-313.

Witte, A. J. J. de. 1953. "Transformation of speech into writing and simplification" (Ninth International Significal Summer Conference, Amersfoort, August 10-15, 1953). In: *Synthese* 9: 321-325.

Witte, A. J. J. de. 1954. "Uitweg uit de spraakverwarring." In: *De Tijd* 17. 8. 1954.

Witte, A. J. J. de. 1956. "Ways of interpretation. A didactic study" (Seventh International Significal Summer Conference, Amersfoort, August 13-18, 1951). In: *Synthese* 10 (3/4): 229-237.

Witte, A. J. J. de. 1957. "The role of the irrational in the development of phonetics" (Eighth International Significal Summer Conference, Amersfoort, September 8-13, 1952). In: *Synthese* 10 (5/6): 385-386.

Witte, A. J. J. de. 1958. "Significs and linguistics." In: *Synthese* 10a: 448-453.

Witte, A. J. J. de. 1959. "Psycho-linguistic principles and backgrounds of misinterpretation" (Tenth International Significal Summer Conference, August 1954). In: *Synthese* 11 (2): 220-222.

Witte, A. J. J. de. 1970. *De funtie van de taal in het denken*. Utrecht / Antwerpen: Het Spectrum. (= Aula-boeken 441.)

Wittgenstein, Ludwig. 1969. *Tractatus logico-philosophicus. Logisch-philosophische Abhandlung*. 6. Auflage. Frankfurt: Suhrkamp. (= edition Suhrkamp 12.)

Wittgenstein, Ludwig. 1973. *Philosophische Grammatik*. Herausgegeben von Rush Rhees. Frankfurt: Suhrkamp.

Wolff, Sam de. 1956. "Mannoury is gestorven." In: *Perspectief. Socialistisch Orgaan* 2 (4) 15 feb. 1956: 1.

Woordenboek der Nederlandsche taal. 1972. Twaalfde deel, derde stuk, R-REREN, bewerkt door K. Heroma, J. H. van Lessen, F. van Coetsem, A. C. Crena de Jongh. 's-Gravenhage / Leiden: M. Nijhoff / A. W. Sijthoff's Uitg. Mij. N.V.

Wyck, van der. 1910. "Boekbespreking: Methodologisches und Philosophisches zur Elementar-Mathematik van G. Mannoury. Haarlem. P. Visser Azn., 1909." In: *Onze Eeuw* 10: 324-326.

Zaalberg, C. A. 1979. Verweij, Albert. In: *Biografisch woordenboek van Nederland*. Onder eind-redactie van Dr. J. Charité, eerste deel. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff. 609-611.

Zernike, F. 1941. "Ornsteins levenswerk." In: *Nederlandsch Tijdschrift voor Natuurkunde* 8 (10) juni 1941: 253-265.

Ziehen, Theodor. 1898. *Psychophysiologische Erkenntnistheorie*. Jena: Gustav Fischer.

Zweig, Arnold. 1932. *De Vriendt kehrt heim*. Roman. Berlin: Gustav Kiepenheuer.

Personenregister

Aarsleff, H., 24-25, 31, 367
Aletrino, A., 155
Allbutt, T.C., 144, 377
Aristoteles, 77, 202, 240
Artemisia, 366
Asbeck, Mevr. van, 210, 397
Augustinus, 233
Aurelius, M., 48
Austin, J.L., 25, 356

Bach, J.S., 203
Baeck, L., 368
Bärmark, J., 374
Bahr, H., 111
Baldwin, J.M., 28, 375, 394
Balfour, A.J., 85-86
Barlach, E., 118
Barrau, J.A., 231, 383-384, 394
Barten, J.T.P., 14, 368
Ben-Jehoeda, E., 149
Bend, J.G. van der, 381
Benjamin, W., 18
Benn, G., 27
Bergh, G.C.J.J. van den, 23, 135, 141, 184-186, 379
Bergh van Eysinga, G.A. van den, 111, 210, 214, 381
Bergh van Eysinga, Mevr. van den, 397
Bergson, H., 126, 139, 192, 200, 260, 362, 376
Berkeley, G., 233
Beth, E.W., 26, 231-233, 238-239, 241, 368, 382-383
Bialik, Ch.N., 149
Bierens de Haan, J.D., 381
Birkhoff, G.D., 220, 398
Bjerre, P.C., 34, 102, 104-107, 111, 116-121, 374, 395-396
Bloemers, H.P.J., 14, 34, 120, 209-211, 213-218, 255, 257, 262, 353, 381, 397-398, 404, 406-407
Bloemers, H.W., 381
Blok, J.A., 210, 397
Boeddha, 234
Böhme, J., 49, 69, 203
Boer, T.J. de, 144
Boirac, É., 221
Boland, J.Ch., 14, 23, 231-233, 235, 238-239, 379, 382, 389
Bolland, G.J.P.J., 184, 192, 214, 217, 234-236, 259, 269-271, 373, 386
Boltzmann, L., 28
Borel, H., 18, 33-35, 58, 94, 111, 117-121, 144, 187, 189, 192-193, 204, 209-220, 227, 254-255, 257, 263, 265, 269-272, 274, 276, 284, 297-298, 302, 315, 317, 326, 347, 351, 353, 370, 377, 381, 386, 388, 392, 394, 396-398, 404, 406-407, 420-421, 429
Bouman, L., 317, 429, 431
Bourgin, G., 382
Boutroux, E., 139
Bradley, F.H., 235
Brandes, G., 111
Bréal, M., 24, 114, 155, 157, 299-300, 353
Broekman, J.M., 27, 135, 149-150, 153, 182, 184-185
Brouwer, L.E.J., 9, 18-19, 22-23, 26, 28-29, 33-34, 120-121, 135, 143, 145-150, 162-165, 168-172, 174, 176-178, 184-185, 187, 189-220, 222-226, 230-233, 235-236, 238, 241-242, 245, 247-266, 268-287, 289, 291-292, 294, 296-298, 301-302, 305-306, 309, 311-317, 319, 323-326, 329, 343, 345, 347-354, 356-361, 363-368, 370-371, 375, 377-383, 385-386, 388, 391, 394, 397-401, 404, 406-407, 410, 420-422, 424, 429-431
Bruggen, C. van, 136
Buber, M., 18, 102, 104, 106-107, 110-111, 116-119, 216, 219, 226, 256, 294, 374, 381-382, 395-396, 398
Bühler, K., 25, 36, 258, 293, 317, 349, 354, 359-361
Bugarski, R., 24
Bussy, I.J. de, 138, 142, 269, 377-378

Calderoni, M., 376
Campfens, M., 368
Carnap, R., 27-28, 382, 388
Carus, P., 272-274, 386, 399

Ceton, J., 237
Chamberlain, H. St., 111
Charcot, J.M., 36
Chomsky, N., 356, 367
Clark, T.N., 388
Clay, J., 232
Clifford, W.K., 87, 170, 378
Comte, A., 48
Corput, van der, 384
Couturat, L., 429
Cox, W.H., 138

Däubler, Th., 117-119, 396
Dalen, D. van, 14, 33, 189-192, 212, 368, 380
Dante Alighieri, 372
Dantzig, D. van, 20, 26, 29, 68, 88, 188, 190, 229-234, 237-238, 248-250, 253, 324, 332, 342, 367, 380, 382-384, 388
Dauzat, A., 161
Davids, A.B., 184-185, 298, 399
Dehmel, R., 34, 118
Dèr Mouw, J.A., 263, 266, 385
Descartes, R., 69, 76, 373
Destouches, J.L., 382-383
Deyssel, L. van, 45-46, 49
Dingler, H., 388
Dooren, W. van, 26, 368
Douwes Dekker, E. (Multatuli), 28, 38-39, 235-236, 370
Drews, A., 111
Drummond, H., 372
Duijker, Th., 368
Duparc, M., 143

Eeden, F. van, 9, 17-19, 23, 28-29, 32, 34-66, 68-133, 135-142, 144-147, 150-151, 169-170, 180, 184, 187, 189-195, 197-199, 204, 208-220, 222, 227, 234-235, 238, 245, 254-259, 261, 263-266, 268-274, 276, 282, 284-287, 289, 292, 294, 296-303, 305, 307, 310, 313-317, 319, 323-327, 332, 340, 343, 345-354, 363-366, 369-382, 385-389, 391, 393-401, 404, 406-407, 420-422, 424-425, 429, 431
Eeden, H. van, 189, 211, 381
Ehrich, E., 269-271, 273-274, 315, 399-400, 402, 422, 428-429
Einstein, A., 28, 372
Elwes, R.H.M., 370
Engels, F., 233
Esch, W., *zie* Scheffer, W.
Eschbach, A., 14, 24, 363, 367
Esser, P.H., 14, 20, 135, 185, 367, 382
Euclides, 87
Everdingen, E. van, 209, 214

Faas, C.M., 14, 368
Faddegon, B., 24, 266-268, 289, 291, 294, 298, 302, 315, 318, 332, 354, 385, 388-389, 400, 428-429, 431
Fechner, G. Th., 62, 96, 121, 372, 394
Feigl, H., 27, 388
Ferrater Mora, J., 21, 26, 367, 382
Feuerbach, A., 38
Fontenelle, B. Le Boyer de, 366
Fréchet, 269
Frege, G., 91, 362
Freud, S., 28, 36, 187, 249
Fried, A.H., 111

Gagnebin, S., 382
Galton, F., 381
Garfinkel, H., 358
Gauß, C.F., 87
George, St., 27
Giles, H., 321
Giltay, H., 187, 332, 370, 382, 384, 387
Ginneken, J. van, 19, 23-24, 27, 29, 33-34, 63, 135-136, 150, 161, 168, 178-179, 219, 264-269, 286-289, 291-292, 294, 300, 302-303, 305-307, 309, 311-312, 314-317, 319-320, 322-324, 326, 343, 348, 353-354, 368, 376, 385, 387-388, 397, 399-401, 424-426, 429, 431
Goethe, J.W. von, 369
Gogh, V. van, 28
Gomperz, H., 359
Gon, D. van der, 209-211, 213, 381
Gorter, H., 37-38, 40, 43, 48, 237, 371, 373, 388
Greentree, R., 94, 371
Groot, A.D. de, 14
Groot, J.V. de, 259, 264, 269, 385
Grünbaum, A.A., 318-320, 401, 429, 431
Gutkind, E. (Volker), 18, 34, 94, 102-112, 115-119, 121, 138-139, 150, 192, 216, 219, 226, 257, 294, 368, 374-375, 382, 388, 395-396, 398
Gutkind, G., 14, 374

Haan, J.I. de, 9, 17-18, 20, 22, 33, 135-189, 193, 197, 204, 206-208, 217, 219, 222, 227, 238, 245, 249, 251-252, 255, 257-258, 260-263, 269-273, 286, 297-300, 315, 318, 326, 343, 345, 347, 349-350, 352-354, 356, 361, 363, 365, 376-379, 383, 385-386, 391, 397-399, 401, 407, 428-429, 431
Haan, M. de, 135
Habermas, J., 359
Haeringen, C.B. van, 265, 385
Hamel, G.A. van, 137
Hamel, J.A. van, 137, 144-145
Hardwick, Ch.S., 367
Hartmann, E. von, 48
Hartog, C.H. den, 161
Hartzfeld, C.A.J., 187
Hasselt, G. van, 231, 383, 394
Hauser, 111
Hebbel, F., 103
Hegel, G.W.F., 62, 233-236, 373
Heijde, van der, 384
Heijerman, A.F., 14, 189-192, 197, 368, 379-380, 388
Helmholtz, H., 87
Hempel, C.G., 382
Henrard, R., 35, 38, 43-44, 63, 75-76, 369-371
Heraclitus, 233-234
Herbart, J.F., 36
Herron, G.D., 117, 220, 398
Heymans, G., 77, 153-154, 175, 259
Heyting, A., 181, 231, 233, 238, 242, 249, 379, 382-383
Hijmans, I.H., 142, 164, 179, 182-183, 318, 431
Hilbert, D., 233, 245, 247-249, 260
Hinrichs, U., 357
Hippel, R. von, 14
Höffding, H., 12, 377
Hoffmann, E.Th.A., 369
Holste, C., 368
Horstman, K., 14
Hubbeling, H.G., 77
Huizinga, J., 266
Humboldt, W. von, 25
Hume, D., 233
Husserl, E., 315, 318, 429-430
Huxley, Th.H., 372

James, W., 384
Janik, A., 23, 27-28, 31, 89, 91-92
Jesus, 426
Joachim, H.H., 235
Joll, J., 374
Jong, F. de, 382
Jonge, A.A. de, 237, 382
Josselin de Jong, J.P.B., 181, 318, 379, 385, 431
Juchem, J.G., 14, 197, 329, 368-369

Kant, I., 58, 60, 86, 234, 260, 272, 281, 371, 373
Kattsoff, L.O., 382
Kaufmann, F., 371
Kaufmann, W., 338, 384
Klever, W.N.A., 32
Kloos, W., 27, 37
Knuvelder, G.P.M., 37-38, 44, 369
Kohn, H., 374
Kohnstamm, Ph.A., 259
Kollewijn, R.A., 108-109
Korteweg, D.J., 28, 192, 230
Korzybski, A., 371
Kossmann, E.H., 27, 43
Kousbroek, R., 193, 379-380
Koyré, A., 367
Krabbe, H., 142
Kranenburg, R., 142, 179, 188
Kraus, K., 18, 28
Krol, G., 380
Külpe, O., 221
Kuhn, Th., 361, 378

Laan, R. ter, 220, 398
Lademacher, H., 237
Lalande, A., 28
Lambert, J.H., 176, 221, 362
Landauer, G., 18, 34, 105-107, 110-111, 118-119, 216, 219, 269-271, 273-274, 368, 374-376, 382, 395-396, 398-399
Lao-Tse, 233-234
Lee, G.S., 105, 117
Leech, G.N., 357
Leibniz, G.W., 70, 73, 176, 200, 202, 221, 260, 362-364, 368, 380
Leonardo da Vinci, 203
Lessing, G.E., 165
Ley, J.S. de, 94
Liébault, A., 36
Liszt, F. von, 137
Lobatschewsky, N., 87
Loewenberg, P.J., 374
Lorentz, H.A., 28, 95-96, 372
Lucretius, 48
Luger, B., 94
Luhmann, N., 359
Lull, R., 366
Lunn, E., 374
Lyons, J., 176, 306, 361

Mach, E., 28, 233, 317, 336, 384
Mannoury, G., 9, 18-23, 25-29, 32-33, 35, 38, 60, 64, 68, 71, 76, 88, 95-96, 99, 122, 127, 131-132, 138, 144, 146-147, 164, 169-170, 172-173, 175, 178-179, 181, 185, 187, 190-193, 197, 202, 213, 215-220, 226-227, 229-298, 301-303, 305-313, 315-343, 345, 348-350, 352-354, 356-361, 363, 365-373, 375-378, 380-389, 391, 393-394, 398-401, 407, 410, 414, 420-422, 424, 426-427, 429, 431-432
Mannoury, J., 187
Maosolos, 366
Marinetti, F.T., 117
Martinak, E., 317
Marx, K., 233
Mauthner, F., 18, 25, 38, 105-107, 109-111, 143, 152, 155, 158, 160-161, 165, 260, 268-269, 271-274, 298-300, 317-318, 349, 354, 359, 369, 371, 375, 399, 402, 422, 430
Mauve, R., 214, 381, 383
Mead, G.H., 338
Meer, G. van der, 387
Meertens, P.J., 382
Meester Eckhart, 49, 203
Meijer, J., 135, 137-140, 142, 145-151, 187, 251, 376-377
Meijer, W., 370
Mendels, 237
Messing, E., 151, 377
Mittag-Leffler, M.G., 220, 398
Molo, W. von, 374
Mombert, A., 118

Moore, G.E., 88
Morris, Ch., 24
Mothe-Guyon, J.M.B., de la, 36, 49
Muller, J.W., 318, 431
Multatuli, *zie* Douwes Dekker, E.
Murray, J.A.H., 24

Nap, H.J.W., 370
Neurath, O., 19, 28, 382
Newton, I., 28
Nicolaas Cusanus, 191
Nietzsche, F., 36, 176, 233, 235-236, 246, 273, 332, 334-335, 338-339, 362, 369, 383-384, 389
Nieuwstadt, J. van, 14, 21-23, 87-88, 220, 235-236, 239, 332, 343, 367, 369-370, 380, 382, 388
Nilsson, I., 14, 34, 374
Noach, S.M., 96, 373
Nobel, A., 114
Noordegraaf, J., 385
Norlind, E., 116, 120-121, 219, 396, 398

Ogden, Ch.K., 24, 26, 317, 388
Ornstein, L.S., 150, 217, 219, 254-255, 257, 262-263, 271, 382, 398-399, 407
Ostwald, W., 111

Padberg, H., 43, 45, 369-371
Paul, H., 25, 158, 291, 354
Paul, Jean, 369
Peano, G., 182, 220, 230-232, 238, 269-270, 273-275, 315, 318, 386, 388, 393, 398-399, 402, 422, 428-430
Pearson, N., 85
Peirce, Ch.S., 12, 24, 350, 356, 377, 384, 394
Pijnenborg, F., 33
Plaats, v.d., 429
Plato, 48, 362-363, 372
Poincaré, H., 139, 170
Polak, I., 151
Pos, H.J., 24-25
Postgate, J.P., 24
Pound, E., 117
Preissmann, A., 21, 382
Prins, I., 150-151
Protagoras, 48
Put, K. van de, 94, 373-376
Pythagoras, 73, 234

Randwijck, Graaf van, 210
Randwijck- de Jonge, Gravin van, 210, 397
Rang, F.Ch., 18, 115, 117-119, 375, 396
Rathenau, W., 34, 116-117, 212, 219-220, 374, 382, 396, 398
Ravesteyn, W. van, 237-238, 333, 382
Reiman, J.D., 209-211, 213-214, 218, 381, 397, 403
Renders, J., 385
Renthergem, A.W. van, 36, 370, 392
Reuter, G., 111
Révész, G., 232, 315, 318-322, 328, 401, 429, 431
Richard, R., 14, 368
Richards, I.A., 24, 26, 317
Richter, H., 69, 321
Rijnberk, G. van, 186, 378
Rilke, R.M., 34, 117
Robins, R.H., 26
Roland Holst, H., 43, 266, 368
Rolland, R., 34, 117-118, 271, 374
Ruskin, J., 372
Russell, B., 12, 91-92, 96, 233, 245, 249, 260, 269, 272-273, 318, 363, 371-372, 394, 429-430

Saisset, E., 370
Salmond, C.F., 95
Salverda de Grave, J.J., 161
Saussure, F. de, 353-354, 356
Savornin Lohman, W.H. de, 142
Schaeder, G., 374
Scheffer, W. (W. Esch), 238, 327, 332, 382, 388
Scheler, M., 117, 396
Scheltema, C.St.A. van, 191, 193, 212, 379
Scherer, K.R., 321
Schiller, F., 103
Schiller, F.C.S., 12, 127, 317
Schleiermacher, F., 48
Schmitter, Ø., 24
Schmitz, H.W., 13, 19-20, 25, 28, 45, 50, 82, 96-97, 148, 170, 178, 221, 244, 270, 343, 362, 367-368, 371, 375-378, 380, 382-383, 388
Schoenflies, A.M., 220, 398
Schoenmaekers, M.H.J., 210, 397
Scholten, P., 142
Schopenhauer, A., 36, 71-74, 191
Schrön, 334
Schütz, A., 257
Schuyt, C.J.M., 186
Searle, J.R., 25, 356-357, 359-360
Shaw, G.B., 269
Shelley, P.B., 37, 103, 369, 373
Sigwart, Ch., 243
Simmel, G., 384
Simons, L., 143
Simons, W.J., 136, 369-370
Sinclair, U., 105-106, 111, 116-117, 374, 396
Sissingh, 231
Sivirsky, A., 14
Specht, R., 76, 377
Spencer, H., 312, 372, 426
Spengler, O., 315, 429
Spinoza, B. de, 43-44, 47-48, 55-56, 60-63, 68-69, 75-77, 82, 88, 98, 363, 370-372, 392
Spitteler, C., 34, 197, 269, 271
Stalin, J., 237
Stegeman, J.H., 382
Stehr, H., 118
Stigt, W.P. van, 189, 192, 379

Stoffer, H., 382
Stoop, A., 187
Stout, G.F., 140, 221, 375, 377
Straschun, J.L., 149, 397
Stutterheim, C.F.P., 24, 26, 185
Suárez, F., 362
Suchtelen, G. van, 14
Suchtelen, N. van, 60-61, 147, 170, 197, 378
Sully, J., 221
Sundholm, G., 380
Susman, M., 118

Tagore, R., 117, 197, 269, 271-275, 386, 399, 402, 422
Taine, H., 48
Tarski, A., 368
Taverne, B.M., 146-147
Tenhaeff, W.H.C., 97
Terwey, T., 161
Tex, J. den, 209
Textor, K.A., 111
Thiel, Ch., 149
Thierry, G.J., 318, 431
Thomas à Kempis, 49
Thoreau, H.D., 28
Tindal, H., 230
Titchener, E.B., 221
Tönnies, F., 12, 155, 220-223, 225, 299, 317, 373, 375, 378, 382, 393
Toulmin, St., 23, 27-28, 31, 89, 91-92
Trabant, J., 24
Tricht, H.W. van, 14, 35, 37-39, 49, 55, 76, 80, 94, 96-97, 122, 369-376
Trotzki, L., 237, 368, 388
Trubetzkoy, N., 355

Uhlenbeck, C.C., 181, 264, 267, 289, 315, 318, 379, 385, 429, 431
Ungeheuer, G., 12, 14, 30-31, 77, 82, 152, 159, 161, 176, 202, 205, 244, 260, 289, 355-356, 359-360, 362, 368-369, 371, 386
Upward, A., 114-115, 117-118, 220, 375-376, 396, 398

Vaihinger, H., 384
Vailati, G., 12, 377
Verschuur, A., 24, 267-268, 289, 294-295, 302, 307, 315, 318, 354, 385, 400, 428-429, 431
Verwey, A., 27, 37, 40, 43-44, 93-94, 96, 103, 122, 130-131, 138, 142, 153, 229, 369-370, 373-374, 382, 386
Volker, *zie* Gutkind, E.
Vooys, C.G.N. de, 161-162, 184-185, 354, 388, 399-400
Vuysje, D., 19-21, 25, 29, 32-33, 342, 367, 370, 382
Vuysje-Mannoury, C., 14, 32, 382-383, 389

Waerden, Th. van der, 231, 383, 394
Weck, H., 158
Weevers, Th., 37-38, 43
Wegener, Ph., 25, 291, 317, 354, 359, 369
Wegner, D., 321
Weidmann, F., 69
Weiler, G., 110, 375
Welby, Ch., 387
Welby, M., 377
Welby, V. Lady, 12-14, 17-22, 24-26, 28-30, 32, 35-36, 44-54, 80-87, 93-97, 99-111, 113-116, 121-122, 124-127, 129, 132-133, 135, 138-140, 142-145, 148, 152-156, 159-160, 170, 174, 177-178, 181, 183-185, 197, 215, 217, 220, 222, 268, 270, 294, 298-301, 314, 318, 343, 345-351, 353, 356, 362-363, 367-374, 376-378, 385, 387-388, 391-396, 399, 430
Welcker, J.M., 368
Wells, H.G., 117, 269
Wertheim, H., 407, 410-411
Weyl, H., 388
Weynen, A., 265, 385
Wijck, B.H.C.K. van der, 243, 383
Wijk, H., 105, 111, 116-117
Wijk, N. van, 161
Willink, B., 14, 23, 27-28, 35, 87-88, 90-92, 249, 369-371, 382
Wils, J., 265, 385
Winckler, 259
Witte, A.J.J. de, 367
Wittgenstein, L., 18, 27, 88-92, 260, 330
Wolff, Chr., 176, 202, 362-363
Wolff, S. de, 237, 382
Wundt, W., 77, 158, 161, 165, 258, 264

Zaalberg, C.A., 40
Zernike, F., 219
Ziehen, Th., 245, 249
Zieler, 111
Zweig, A., 376

DE HOLLANDSE SIGNIFICA

De significa of de leer der verstandhoudingsmiddelen, in het bijzonder van de taal als middel waardoor mensen elkaar trachten te beïnvloeden, is een specifiek Nederlandse bijdrage tot de semiotiek, de communicatiewetenschap en de wetenschapstheorie. Ook vanuit cultuur- en wetenschapshistorische gezichtspunten is de bij uitstek interdisciplinaire significa beweging, die voortbouwt op ideeën van Victoria Lady Welby, van groot belang.
Voor het eerst wordt in deze monografie ontstaan en ontwikkeling van de significa beweging van 1892 tot 1926 uitvoerig gepresenteerd. De significa wordt geplaatst binnen de intellectuele en culturele contekst van de periode rond 1900 en de bijdragen van de eerste significi – Frederik van Eeden, Jacob Israël de Haan, L.E.J. Brouwer en Gerrit Mannoury – aan de analyse van taal, betekenis en communicatie worden onderzocht. Ook latere ontwikkelingen en verwijzingen naar actuele discussies op het gebied van taal- en begripsanalyse komen ter sprake. Een gedetailleerd chronologisch overzicht, een aantal ongepubliceerde of niet meer toegankelijke documenten en een volledige bibliografie van de significa completeren het boek.

Het boek is bedoeld voor linguïsten, semiotici, communicatie- en literatuurwetenschappers, taalfilosofen en allen, die zich bezighouden met de geschiedenis van de wetenschap, in het bijzonder die van de wiskunde, het recht en de taalwetenschappen.

Dr. H. Walter Schmitz is privaatdocent aan het Instituut voor Communicatiewetenschap en Fonetiek van de Universiteit van Bonn. Naast studies over communicatietheorie en taalsociologie publiceerde hij over Lady Welby's significa, de significa beweging in Nederland en de geschiedenis van de semiotiek.

ISBN 90 232 2418 3

Van Gorcum, Assen/Maastricht